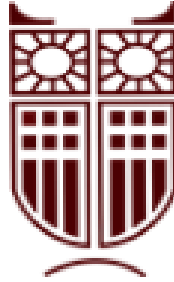

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL
SCIENCES**

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Προσφυγική Εγκατάσταση, Σύλλογοι και Μνήμη στη Νίκαια
(1923 – 1967)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Κυριακή Α. Παπαθανασοπούλου

Αθήνα, 2020

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ)

Τριμελής Επιτροπή

Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπουσα)

Λίνα Βεντούρα, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ειρήνη Λαγάνη, καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κυριακή Παπαθανασοπούλου, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν στη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή της γνώμης του συγγραφέα.

Στον νοερά συνοδοιπόρο μου Ντίνο και στους γονείς μου

Συντομογραφίες

AEN:	Αθλητική Ένωσις Νίκαιας
ΑΣΚΙ:	Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΓΑΚ:	Γενικά Αρχαία του Κράτους
ΓΣΕΕ:	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
EAM:	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΑΠ:	Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων
ΕΔΑ:	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΕΕ:	Εθνικής Ενώσις «Ελλάς»
ΕΚ:	Ένωση Κέντρου
ΕΛΑΣ:	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΛΙΑ:	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
EON:	Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας
ΕΟΧΑ:	Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης
ΕΠΕΚ:	Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου
ΕΠΟΝ:	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΡΓΑΣ:	Εργατικός Αντιφασιστικός Συντονισμός
ΕΡΕ:	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις
ΕΤΕ:	Εθνική Τράπεζα Ελλάδος
ΙΑΕΤΕ:	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος
ΚΚΕ:	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚΜΣ:	Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
ΚΤΕ:	Κοινωνία των Εθνών
ΟΚΝΕ:	Ομοσπονδία Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδος
ΟΠΛΑ:	Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα
ΟΠΦ:	Ομοσπονδία Προσφύγων Φοιτητών
ΟΦΟΚ:	Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Κοκκινιάς
ΟΦΟΝ:	Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νίκαιας
ΠΑΜΕ:	Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδας
ΠΕΑΟΝ:	Πανελλήνια Ένωση Αντιδικτατορικών Οργανώσεων Νέων
ΠΕΝ:	Πνευματική Εστία Νίκαιας
ΠΟΑΔΑ:	Παμπροσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων
ΣΕΓΑΣ:	Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών Αθλητικών Σωματείων

ΣΕΚΕ:	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
ΤΠΠ:	Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων
ΦΕΚ:	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως
ΧΑΝ:	Χριστιανική Αδελφότης Νέων
UNRRA:	United Nations Relief and Rehabilitation Administration
YMCA:	Young Men's Christian Association

Πρόλογος

Τα πρώτα ερεθίσματα για την ενασχόλησή μου με την προσφυγική και την τοπική ιστορία της πόλης όπου μεγάλωσα έρχονται από μνήμες της παιδικής ηλικίας, όταν η μητέρα μου με πήγαινε βόλτα «στον πεζόδρομο της Κοκκινιάς» και παρατηρούσα τα σπίτια. Με θυμάμαι μικρή να ρωτώ γιατί αυτά τα σπίτια ήταν διαφορετικά από το δικό μας και γιατί αποκαλούσε την περιοχή «Κοκκινιά». Οι σύντομες απαντήσεις που έπαιρνα –«Αυτά είναι της Αποκαταστάσεως, και έτσι την έλεγαν παλιά»– μάλλον δεν μου αρκούσαν και με μπόλιασαν με διάθεση για περισσότερη γνώση – ευχαριστώ τη μητέρα μου για αυτό! Η διαφορετική εικόνα του χώρου αποτυπώθηκε στο μυαλό μου και γέννησε ερωτήματα και αναζητήσεις που, καθώς μεγάλωνα, αναζητούσαν απαντήσεις στη μελέτη της Ιστορίας. Σταδιακά, συνειδητοποίησα ότι, περισσότερο από τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας, που στέκουν ετοιμόρροπα σε πείσμα του χρόνου, σαν ένα υπαίθριο μουσείο, με γοήτευε η ιστορική πορεία των κατοίκων τους. Συνεπώς, η ενασχόλησή μου με το θέμα της παρούσας διατριβής προέκυψε αβίαστα, από προσωπικές αναζητήσεις οι οποίες άπτονταν της κοινωνικής ιστορίας.

Αυτή η μελέτη δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συμβολή πολλών ανθρώπων, οι οποίοι στάθηκαν συνοδοιπόροι μου σε αυτή τη διαδρομή και προσπάθησαν να διευκολύνουν την έρευνά μου, να μετριάσουν τις ανησυχίες και τις ερευνητικές απογοητεύσεις μου, καθώς και να με προστατεύσουν από λανθασμένες κατευθύνσεις.

Θέλω να απευθύνω το πιο θερμό «ευχαριστώ» στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Χρ. Κουλούρη, η οποία με εμπιστεύτηκε, με στήριξε και με καθοδήγησε με υπομονή και κατανόηση από τις μεταπτυχιακές σπουδές μου μέχρι σήμερα. Οι καίριες παρατηρήσεις της, οι απαιτήσεις και η επιμονή της στη λεπτομέρεια με βοήθησαν να σκύψω στις πηγές μου με επιμέλεια, προσοχή και κριτική ματιά. Η προθυμία, το ενδιαφέρον της και η άψογη επικοινωνία μεταξύ μας συνέβαλαν καθοριστικά στην εκπόνηση της διατριβής. Σε εκείνη οφείλω τη διαφορετική ματιά στα ιστορικά γεγονότα.

Για τη διάθεση, το ενδιαφέρον και τις πολύ εύστοχες παρατηρήσεις και επισημάνσεις της, που έκαναν τη σκέψη μου να προχωρήσει και να θέσει νέα ερευνητικά ερωτήματα, ωθώντας με να ανατρέξω σε πρόσθετες πηγές, ευχαριστώ πολύ την καθηγήτριά μου Λ. Βεντούρα. Ευχαριστώ, επίσης, το τρίτο μέλος της επιτροπής μου, την καθηγήτρια Ειρ. Λαγάνη, για την εμπιστοσύνη και την

καθοδήγησή της με σκοπό την καλύτερη κατανόηση και την ερμηνεία των πηγών μου.

Ευχαριστώ το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών για την οικονομική ενίσχυση νέων ερευνητών, χωρίς την οποία δεν θα μπορούσα να αφιερωθώ αποκλειστικά στις απαιτήσεις της εκπόνησης μιας διατριβής. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω τον Χρ. Γιαμαρέλλο για τη φιλολογική επιμέλεια και τις παρατηρήσεις του στο κείμενο.

Ένα θερμό «ευχαριστώ» οφείλω στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας και στον επικεφαλής του, Γερ. Νοταρά, για το πολύτιμο υλικό που μου παραχώρησε, καθώς και στο προσωπικό, το οποίο με εξυπηρετούσε επί μήνες πάντα με καλή διάθεση. Όμως, θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την υπεύθυνη του αναγνωστηρίου του ΙΑΕΤ και φίλη Μ. Καραμικέ και τον φίλο, αρχειονόμο Δημ. Νικολάου, που μοιράστηκε μαζί μου απορίες και μου υπέδειξε ανεξερεύνητες αρχειακές πηγές. Επίσης, ευχαριστώ το προσωπικό στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, και ιδιαίτερα τον αρχειονόμο Γ. Γκλαβίνα.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και στον διευθυντή Στ. Ανεστίδη, στη βιβλιοθηκονόμο Β. Κοντογιάννη, καθώς και στον ιστορικό - ερευνητή Δημ. Καμούζη για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας και τη διάθεσή του να μοιραστεί απλόχερα μαζί μου αρχειακό υλικό. Επίσης, ευχαριστώ το προσωπικό της Βιβλιοθήκης στην Εστία της Νέας Σμύρνης, στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και το Μουσείο Μπενάκη.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας για τη βοήθειά τους, και ιδιαιτέρως στους φίλους και συναδέλφους Στ. Παυλόπουλο, Άγ. Χριστοδούλου και Θ. Γάλλο. Επίσης, ευχαριστώ το προσωπικό στο Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη για την καλή συνεργασία μας.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον Δήμο Νίκαιας για την έρευνα στα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου και την άψογη συνεργασία με τη ληξίαρχο Ιω. Γεμιστού, καθώς και στον συνάδελφο Μιχ. Δεσύπρη. Στη δύσκολη αναζήτηση του τοπικού Τύπου, πολύτιμοι αρωγοί μου στάθηκαν ο ποιητής Αντ. Σαμιωτάκης, που διατηρεί το Πειραματικό Μουσείο Λογοτεχνίας στη Νίκαια, και η Σχολική Βιβλιοθήκη του 3ου Γενικού Λυκείου. Ιδιαιτέρως ευχαριστώ τους αγαπημένους μου δασκάλους Ανδ. Χριστοφοράτου και Γ. Τρίγκατζη για την εξαιρετική προσπάθειά τους να διασώσουν σημαντικό μέρος του τοπικού Τύπου.

Θερμές ευχαριστίες στις διοικήσεις των τοπικών συλλόγων, οι οποίες μου έδειξαν εμπιστοσύνη και μου επέτρεψαν την έρευνα στα αρχεία τους, στον Δημ.

Κρασσόπουλο από την Ένωση Εφεσίων, στη Ν. Μανέλου από την Ένωση Ρενκιωτών, στον Αντ. Σταματιάδη από τον Εμπορικό Σύλλογο και στην Έλ. Θεοφυλάκτου από την ΠΕΝ.

Τέλος, ευχαριστώ όλους όσους με εμπιστεύτηκαν και μοιράστηκαν μαζί μου προσωπικά αρχεία και αναμνήσεις τους. Ανάμεσα σε αυτούς, ένα ξεχωριστό «ευχαριστώ» στον Κυρ. Νικολαΐδη.

Ευχαριστώ από καρδιάς τον Ανδ. Μπαλτά, την Έλ. Βακουφτσή και την Αιμ. Σαλβάνου, τη Χρ. Τζαγκαρουλάκη, την Ε. Παυλογεωργάτου καθώς και την Αλ. Πατρικίου και τον Φ. Κάραμποτ, οι οποίοι με στήριξαν στην αρχή αυτής της διαδρομής. Επίσης, ευχαριστώ ολόψυχα τους συναδέλφους και καλούς φίλους Ισ. Μπάλιο, για τις εποικοδομητικές συζητήσεις και την εμπύχωση, και Α. Αθανασίου, για την έμπρακτη βοήθειά της. Ακόμα, πολλές ευχαριστίες χρωστώ στους επί χρόνια φίλους μου από τη Νίκαια, Ειρήνη, Καρολίνα, Μαρία, Παναγιώτη και Αναστάση, για την αγάπη τους.

Ξεχωριστές ευχαριστίες στον Ανδ. Κωστάλα, στους γονείς και στην αγαπημένη μου ξαδέλφη Ισμήνη για την υποστήριξή τους, τώρα που ολοκληρώνεται αυτός ο κύκλος.

Κλείνοντας, ευχαριστώ τον σύντροφό μου Νικόλα, ο οποίος μοιράστηκε με αγάπη και πραγματική κατανόηση τις μέρες ανησυχίας, αλλά και δημιουργικής χαράς αυτής της διαδρομής, φροντίζοντας να τις εμπλουτίζει με γευσιγνωστικές στιγμές χαλάρωσης παρέα με καλούς νέους φίλους.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	1
1. Ερευνητικά ερωτήματα και βιβλιογραφικές αναφορές.....	1
2. Πηγές.....	12
3. Δομή της εργασίας.....	16
Κεφάλαιο 1: Η Προσφυγική Εγκατάσταση.....	22
1.1. Η άφιξη των προσφύγων στον Πειραιά και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης.....	22
1.2. Η πολεοδομική ανάπτυξη των πόλεων και οι φορείς αποκατάστασης των προσφύγων.....	28
1.2.1. Το νομοθετικό πλαίσιο για την ίδρυση των προσφυγικών συνοικισμών.....	28
1.2.2. Οι φορείς της αποκατάστασης των προσφύγων.....	32
1.3. Η απαρχή του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς.....	45
1.3.1. Η Δραστηριότητα του Ταμείου Περιθάλψεως στον συνοικισμό.....	48
1.3.2. Η δραστηριότητα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων.....	54
1.3.3. Η δεύτερη φάση του προγράμματος της ΕΑΠ.....	74
1.3.4. Η επέκταση του συνοικισμού μετά την ΕΑΠ.....	87
1.3.5. Η κατασκευαστική δραστηριότητα οικοδομικών συνεταιρισμών εντός του συνοικισμού.....	93
1.4. Η Αρμενική Συνοικία στην Κοκκινιά.....	96
Κεφάλαιο 2: Οι σύλλογοι στον Μεσοπόλεμο.....	102
2.1. Σωματειακή οργάνωση των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς.....	102
2.1.1. Όψεις αυτοοργάνωσης της «προσφυγικής υπόθεσης».....	105
2.1.2. Ο Σύλλογος των <i>διανοουμένων</i> και η Νυκτερινή Σχολή της Νέας Κοκκινιάς.....	109
2.1.3. Σύλλογοι Δικαιούχων Ανταλλαξίμων.....	116
2.2. Εξωραϊστικοί σύλλογοι και η νέα τοπικότητα.....	136
2.3. Εθνοτοπικοί Σύλλογοι της Νέας Κοκκινιάς.....	149
2.3.1. Οι Σύλλογοι από την επαρχία του Πόντου και η σχέση με την ελληνική εθνική ταυτότητα.....	151
2.3.2. Σύλλογοι από την επαρχία της Πισιδίας.....	159
2.3.3. Σύλλογοι από την επαρχία των Δαρδανελίων και οι κοινωνικές διακρίσεις.....	163
2.3.4. Ο Σύλλογος των Βιθυνίων και οι βυζαντινές καταβολές.....	167
2.3.5. Τα κειμήλια των «χαμένων πατρίδων».....	171
2.3.6. Οι πολλαπλές ταυτότητες της Σμύρνης.....	173
2.3.7. Σύλλογος από την Κρήνη.....	177

2.4. Πολιτικοί Σύλλογοι	178
2.4.1. Ο βενιζελισμός, οι φυγόκεντρες τάσεις και η διεκδίκηση της προσφυγικής ψήφου.....	178
2.4.2. Ο δρόμος προς την ανεξαρτητοποίηση της πόλης και η σωματειακή εμπειρία των πρώτων δημοτικών συμβούλων.....	203
2.5. Φιλανθρωπικά σωματεία και πρόνοια	207
2.5.1. Ανάμεσα στην πρόνοια και την αυτοοργάνωση	211
2.5.2. Η φιλανθρωπία και η «εξυγίανση των επικίνδυνων νέων» στις πιο φτωχικές συνοικίες.....	217
2.5.3. Γυναικεία συσσωμάτωση και φιλανθρωπία	222
2.6. Επαγγελματικά σωματεία	229
2.6.1. Η Ένωση Ταπητουργών	232
2.6.2. Ελεύθεροι επαγγελματίες	235
2.6.3. Η απαρχή του Εμπορικού Συλλόγου	237
2.6.4. Εργατικές ενώσεις και όψεις του εργατικού κινήματος	243
2.7. Ελεύθερος χρόνος και συλλογικότητες	248
2.7.1. Ένας εθνοτοπικός ψυχαγωγικός σύλλογος.....	252
2.7.2. Συσσωματώσεις για τη μουσική, το κυνήγι και τη φυσιολατρία	254
2.7.3. Αθλητικά σωματεία: «Η μοντέρνα θρησκεία του αθλητισμού διεδόθη καταπληκτικώς και στον συνοικισμό μας»	260
2.7.3.1. «Άμυνα, η ομάς που λατρεύει ο συνοικισμός της»	265
2.7.3. 2. Κλασικός Αθλητισμός στην Νέα Κοκκινιά.....	268
2.7.4. Φοιτητικός Σύλλογος.....	272
2.8. Όψεις της συσσωμάτωσης κατά τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου στη Νίκαια.....	274
Κεφάλαιο 3: Κατοχή και Εμφύλιος: Η πόλη και οι σύλλογοι.....	281
3.1.Πόλεμος - Κατοχή - Λιμός	281
3.1.1.Σύλλογοι κατά την περίοδο του πολέμου και της Κατοχής	285
3.1.2. Αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι αναπήρων και τραυματιών πολέμου	285
3.1.3. Ο λιμός στη Νίκαια και ο ρόλος των συλλόγων.....	289
3.1.4. Σύλλογοι και στρατηγικές επιβίωσης	294
3.2. Από την επιβίωση στην Αντίσταση.....	297
3.2.1. Οι σύλλογοι ως δεξαμενή για την οργανωμένη Αντίσταση	297
3.2.2. Η κλιμάκωση της βίας και η νέα τραυματική μνήμη	305
3.3. Από την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο.....	308
3.3.1. Μεταπολεμική ανασυγκρότηση και Εμφύλιος Πόλεμος.....	310
3.3.2. Σύλλογοι αλληλοβοηθητικοί για την ανασυγκρότηση της πόλης	312

3.3.3. Αλληλοβοηθητικός σύλλογος για εκπαιδευτικά ζητήματα	315
3.3.4. Σύλλογοι και ανασυγκρότηση του επαγγελματικού ιστού	316
3.3.5. Φιλανθρωπικά σωματεία: μια εκδοχή «στρατευμένης φιλανθρωπίας»	320
3.3.6. Αθλητικοί και νεανικοί σύλλογοι.....	321
3.3.7. Οι εκλογές του '46 και ο Δημοκρατικός Πολιτικός Σύλλογος.....	323
3.3.8. Ο πρώτος φεμινιστικός σύλλογος.....	325
3.3.9. Προσφυγικοί μικρασιατικοί σύλλογοι.....	327
3.3.10. Σύλλογοι για τη διεκδίκηση της αντιστασιακής μνήμης	331
3.3.11. Σύλλογος «Ανταρτοπολήκτων » και εσωτερική μετανάστευση του Εμφυλίου	335
Κεφάλαιο 4: Η πόλη και οι σύλλογοι στη μεταπολεμική περίοδο	339
4.1. Γενικά και πολιτικά χαρακτηριστικά στη Νίκαια κατά τη μεταπολεμική περίοδο	339
4.1.1. Όψεις της καθημερινότητας της πόλης και σύλλογοι	339
4.1.2. Όψεις της εκλογικής συμπεριφοράς και πολιτικοί σύλλογοι	343
4.2. Η διεκδίκηση αποζημιώσεων από τη Γερμανία και η πορεία προς την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.....	352
4.3. Προσφυγικοί σύλλογοι.....	360
4.3.1. Προσφυγικοί σύλλογοι στη διεκδίκηση του χώρου και της λαϊκής κατοικίας....	360
4.3.2. Προσφυγικά σωματεία ως κοινότητες μνήμης.....	369
4.4. Φιλανθρωπικά και Αλληλοβοηθητικά σωματεία	386
4.4.1. Μεταξύ πρόνοιας και φιλανθρωπίας	386
4.4.2. Η Εκκλησία στην υπηρεσία της εθνοφροσύνης	388
4.5. Γυναικείοι σύλλογοι	390
4.6. Σύλλογοι από και για τους νέους.....	394
4.6.1. Οι ανήλικοι: Ανάμεσα στη διαπαιδαγώγηση, στην επιτήρηση και την αναμόρφωση	395
4.6.2. Η ΧΑΝ, οι Πρόσκοποι και η «μαθητιώσα νεολαία».....	399
4.6.3. Φοιτητικοί σύλλογοι και Λαμπράκηδες	402
4.6.4. Η Πνευματική Εστία της Νίκαιας (ΠΕΝ): «Νέοι δρόμοι για τη νεολαία».....	407
4.7. Ψυχαγωγικοί σύλλογοι και πνευματική κίνηση της πόλης	411
4.7.1. Εκδρομικά και Φυσιολατρικά σωματεία.....	412
4.7.2. Η Λέσχη του ΟΦΟΝ και η εξέλιξη του «καφενόβιου χασομέρη» σε «κοινωνικό άνθρωπο».....	414
4.7.3. Φιλολογικός Σύλλογος «Η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών» της Νίκαιας.....	419
4.8. Αθλητικά σωματεία και όψεις της αθλητικής κίνησης της πόλης.....	423
4.9. Επαγγελματικοί σύλλογοι	428

Συμπεράσματα.....	434
Πηγές - Βιβλιογραφία.....	456
Παράρτημα	501

Εισαγωγή

1. Ερευνητικά ερωτήματα και βιβλιογραφικές αναφορές

Η παρούσα διατριβή έχει ως βασικούς άξονες την προσφυγική εγκατάσταση, την ίδρυση, τη δράση των συλλόγων και τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης στον αστικό χώρο της Νίκαιας. Η έρευνα οργανώθηκε με βάση δύο μεγάλες θεματικές περιοχές, οι οποίες επικαλύπτονται: πρώτον, την εγκατάσταση των προσφύγων σε έναν νέο χώρο, τη δημιουργία του αμιγώς προσφυγικού συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, που ήταν ο μεγαλύτερος αστικός προσφυγικός συνοικισμός του Πειραιά, και την εξέλιξη του οικισμού με την πάροδο των ετών· δεύτερον, τις εθελοντικές συσσωματώσεις, τις δράσεις, τους σκοπούς και τις ταυτότητες που συγκροτήθηκαν από το 1923 έως την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967). Επιλέχθηκε αυτή η περίοδος γιατί πρόκειται για τη χρονολογία της ίδρυσης της νέας πόλης, που συνδέθηκε με την αστική αποκατάσταση των προσφύγων, την αστικοποίηση και την εμφάνιση του σωματειακού φαινομένου κατά τον Μεσοπόλεμο. Έπειτα, η τομή που προκλήθηκε με την Κατοχή, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο προκάλεσε αλλαγές στον αστικό χώρο και στην καθημερινότητα των κατοίκων, μόλις λίγα χρόνια από την εγκατάσταση των προσφύγων στον νέο τόπο. Αυτές οι αλλαγές είχαν αντίκτυπο και στους συλλόγους, οι οποίοι λειτουργούσαν για να καλύψουν τις νέες ανάγκες.

Τέλος, η μετεμφυλιακή περίοδος συνδέθηκε με την ανασυγκρότηση της χώρας και την αναμόρφωση των πόλεων. Τότε, στη Νίκαια ξεκίνησε η δεύτερη οικιστική φάση μέσα από τα κρατικά προγράμματα. Παράλληλα, οι κάτοικοί της έπρεπε να οργανώσουν ξανά τη ζωή τους, με βάση τις νέες απαιτήσεις. Ίδρυσαν, λοιπόν, νέους συλλόγους και ανασύστησαν κάποιους προπολεμικούς για να εξυπηρετήσουν τα νέα αιτούμενα της εποχής.

Επίσης, σε αυτή τη μακρά περίοδο μελετώνται καλύτερα οι αλλαγές στις ταυτότητες των συλλόγων και στην ίδια την πόλη. Το χρονικό όριο της μελέτης είναι η δικτατορία των συνταγματαρχών, γιατί πρόκειται για μια νέα τομή στην ελληνική Ιστορία, που είχε αντίκτυπο στη ζωή των πόλεων, καθώς περιέστειλε το σωματειακό φαινόμενο, ενώ προώθησε την αντιπαροχή, που είχε ξεκινήσει νωρίτερα.

Η αποκατάσταση των προσφύγων, που έφτασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών,

αποτελούσε πρόκληση για το ελληνικό κράτος· αν και στο παρελθόν είχε αντιμετωπίσει προσφυγικές ροές, τον 19ο αιώνα και τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα, και είχε κληθεί να λάβει μέτρα για την οργάνωση της πρόνοιάς τους, όπως αναφέρει στην πρόσφατη μελέτη του ο Νίκος Ανδριώτης,¹ οι βασικές διαφορές με την προηγούμενη προσφυγική εμπειρία ήταν η μαζικότητα του προσφυγικού κύματος από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο και η μονιμότητα της κατάστασης, που είχαν διαμορφώσει μια νέα πραγματικότητα. Οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί που έφτασαν στην Ελλάδα από διακριτές γεωγραφικές περιοχές σε διαφορετικές χρονικές στιγμές (πρόσφυγες, ανταλλάξιμοι) διέφεραν μεταξύ τους στα ήθη, στη γλώσσα, στα επαγγέλματα, στην οικονομική κατάσταση, και η αποκατάστασή τους διακρίθηκε σε αγροτική και αστική.² Η πίεση που προκαλούσε η άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων και η επιτακτική ανάγκη για περίθαλψη, επισιτισμό και στέγαση, καθώς και η απειλή της δημόσιας υγείας λόγω των επιδημιών και η ανησυχία για το ξέσπασμα κοινωνικών ταραχών καθιστούσαν άμεσο το αίτημα αποκατάστασής τους ως προτεραιότητα του Κράτους. Στις προηγούμενες περιπτώσεις προσφυγικών κυμάτων, το Κράτος, σε συνεργασία με τις τοπικές Αρχές, ανέλαμβανε την αποκατάσταση. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όμως, ένα πλήθος φορέων, κρατικών και μη, αλλά και διεθνείς οργανώσεις ασχολήθηκαν με το ζήτημα.

Τον Φεβρουάριο του 1923, η ελληνική κυβέρνηση αποτάθηκε στην Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ) για την οικονομική και συμβουλευτική συνδρομή της για τη διευθέτηση του προσφυγικού ζητήματος, που ήταν συνέπεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πέραν των κρατικών φορέων και του Ταμείου Περιθάλψεως, που είχαν αναλάβει αρχικά την αποκατάσταση των προσφύγων, συστήθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), ένας αυτόνομος οργανισμός υπό την εποπτεία της ΚΤΕ, ο οποίος ανέλαβε την εγκατάσταση των προσφύγων. Για τον σκοπό αυτόν παραχωρήθηκαν στην ΕΑΠ κτήματα από τις απαλλοτριώσεις ιδιωτικών εκτάσεων,

1 Ενδεικτικά για τις προσφυγικές μετακινήσεις προς το ελληνικό κράτος από τον 19ο και τον 20ό αιώνα και για τα μέτρα περίθαλψης, βλ. Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940 - Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα, Τδρμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020, σ. 36-66.

2 Για την ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής και τη Συνθήκη της Λοζάνης, βλ. Δημήτρης Σταματόπουλος, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες - Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 55-99, και Ευγενία Μπαλτά, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Κων/νος Τσιτσελίκης, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 98-110.

μοναστηριακές γαίες και τα ανταλλάξιμα κτήματα, ενώ της διατέθηκαν τα δύο δάνεια που είχε συνάψει το ελληνικό κράτος με το εξωτερικό.³

Η αποκατάσταση προέβλεπε ότι οι πρόσφυγες θα εγκαθίσταντο άμεσα και θα εντάσσονταν παραγωγικά στην ελληνική κοινωνία, όπου ήταν σε εξέλιξη η αστικοποίηση και ολοκληρωνόταν η αγροτική μεταρρύθμιση. Η αποκατάσταση διακρίθηκε σε αγροτική και αστική. Η ΕΑΠ έδωσε προτεραιότητα στην εγκατάσταση των περισσότερων προσφύγων στην ύπαιθρο, στις βόρειες επαρχίες της δυτικής Θράκης και της Μακεδονίας, όπου υπήρχαν τα ανταλλάξιμα κτήματα. Η αγροτική αποκατάσταση προέβλεπε την παραχώρηση οικίας και αγροτικού κλήρου, και καθιστούσε άμεσα τους πρόσφυγες ιδιοκτήτες καλλιεργητές, οι οποίοι εντάσσονταν στην αγροτική παραγωγή της χώρας, περιορίζοντας τον κίνδυνο κοινωνικών ταραχών και ριζοσπαστικοποίησής τους.⁴ Η Έλσα Κοντογιώργη, στη μελέτη της για την αγροτική αποκατάσταση στη Μακεδονία και τις δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις που είχε, επισημαίνει ότι η ΕΑΠ δραστηριοποιήθηκε κυρίως στις περιοχές της Μακεδονίας, όπου εποίκιστηκαν οι καπνοπαραγωγικές εκτάσεις και οι εύφορες αραιοκατοικημένες περιοχές.

Η αγροτική αποκατάσταση είχε ακόμα πολιτικές και οικονομικές στοχεύσεις. Οι πρόσφυγες μετέβαλαν την πληθυσμιακή σύσταση της Μακεδονίας και αναπλήρωσαν τα δημογραφικά κενά που είχαν δημιουργηθεί με τις μετακινήσεις πληθυσμών στις παραμεθόριες περιοχές, με αποτέλεσμα να αποκτήσει η περιοχή εθνολογική ομοιογένεια, καθώς ταυτόχρονα εξασφαλίστηκε η συνέχεια της αγροτικής παραγωγής. Η εικόνα της υπαίθρου βελτιώθηκε, επίσης, με τα εγγαιοβελτιωτικά έργα, που αύξησαν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, εκτονώνοντας το πρόβλημα της ανεργίας, που είχε διογκωθεί με την άφιξη των προσφύγων.⁵ Στη μελέτη της Ε. Κοντογιώργη αναφέρονται και τα προβλήματα και οι προστριβές μεταξύ του ελληνικού κράτους, της ΕΑΠ με τους τοπικούς κτηνοτρόφους όσον αφορά τη διεκδίκηση των εκτάσεων. Ανάλογα προβλήματα στη διεκδίκηση γης μεταξύ γηγενών και προσφύγων

3 Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Γενικό Περίγραμμα», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή - Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 20-21, και Νίκος Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 202-210.

4 Έλσα Κοντογιώργη, «Προσφυγικό Ζήτημα. Η Αποκατάσταση, 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7ος, *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940 - Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 101-118.

5 Elizabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugee*, Οξφόρδη-Ν. Υόρκη 2006, της ίδιας «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9ος, Αθήνα 1992, σ. 47-59.

αναφέρονται στην πρόσφατη μελέτη για την αγροτική αποκατάσταση στη Θεσσαλία.⁶ Δυσκολίες συνάντησε και η αποκατάσταση στην Κρήτη, με τις καταπατήσεις των ανταλλάξιμων κτημάτων.⁷ Τόσο η Ε. Κοντογιώργη όσο και νεότερες μελέτες, όπως του Αλβανού Ραϋμόνδου, επισημαίνουν τα κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν με την άφιξη των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας, όπου κατοικούσαν σλαβόφωνοι πληθυσμοί.⁸

Από την άλλη, η αστική εγκατάσταση των προσφύγων κυρίως στην Αθήνα και στον Πειραιά περιορίστηκε στην παροχή στέγης και όχι στην εξασφάλιση παραγωγικής απασχόλησης. Αυτή έγινε σε 12 κύριους και σε 34 μικρότερους αστικούς οικισμούς, περιμετρικά, σε απόσταση 1-4 χιλ. από την κατοικημένη περιοχή. Οι πρώτοι μεγάλοι συνοικισμοί ήταν στον Βύρωνα, στην Καισαριανή, στη Νέα Ιωνία και τη Νέα Κοκκινιά του Πειραιά.

Το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την αστική αποκατάσταση έχει προσφέρει αρκετές μελέτες από αρχιτέκτονες, πολεοδόμους, ιστορικούς και ανθρωπολόγους.⁹ Οι πιο πρόσφατες για τους προσφυγικούς συνοικισμούς επιχειρούν πλέον μια διεπιστημονική προσέγγιση, με τη συνεργασία διαφορετικών επιστημών, για μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των λαϊκών συνοικιών.¹⁰ Αν και υπάρχουν μελέτες για τους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς, η αστική αποκατάσταση των προσφύγων

6 Έλσα Κοντογιώργη, «Πρόσφυγες και κτηνοτρόφοι. Το ζήτημα των κοινοτικών βοσκών στις Νέες Χώρες (1923-1932)», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ. 2ος, Ακαδημία Αθηνών, 2000, σ. 215-228, και Μάξιμος Χαρακόπουλος, *Ρωμιοί της Καππαδοκίας. Από τα βάθη της Ανατολής στο θεσσαλικό κάμπο - Η τραυματική ενσωμάτωση στη μητέρα πατρίδα*, Αθήνα, 2014.

7 Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924 - Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός πεδίου της μάχης», *Μνήμων* 26, 2004, σ. 86-93, Ευγενία Λαγουδάκη, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Ηράκλειο, Δοκιμάκης, 2009.

8 Έλσα Κοντογιώργη, «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού Ζητήματος κατά τη Μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τχ. 10, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 196-224, και Αλβανός Ραϋμόνδος, *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες - Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2019.

9 Ενδεικτικά αναφέρω: Βίκα. Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής - Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, ΕΤΒΑ 1989, Επιστημονικό Συμπόσιο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα - Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, Φωτεινή Γεωργακοπούλου «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή - Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 74-103, Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.

10 Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα, 1922-1967 - Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019, και Δημήτρης Δημητρόπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. υπεύθυνοι) - Ελένη Κυραμαργιού (συντονίστρια προγράμματος), Ερευνητικό Πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονίες του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018.

παραμένει ένα ανοιχτό πεδίο για έρευνα.¹¹ η εκδοχή της στον συνοικισμό της Κοκκινιάς έχει απασχολήσει διάφορους μελετητές, όμως ακόμα δεν έχει υλοποιηθεί μια ιστορική μελέτη για τον συνοικισμό.¹² Σε αυτό το βιβλιογραφικό κενό, η παρούσα διατριβή προσπάθησε να συνεισφέρει, γιατί, πέραν των νέων στοιχείων για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Κοκκινιά και τη δραστηριότητα των φορέων αποκατάστασης, στράφηκε στη δραστηριότητα των προσφυγικών συλλόγων γύρω από το στεγαστικό ζήτημα, την αποκατάσταση και ενσωμάτωση των προσφύγων.

Παρότι η ιστορία της Νίκαιας δεν αποτελεί το βασικό αντικείμενο της παρούσας διατριβής, πτυχές της ιστορίας της πόλης αναδεικνύονται μέσα από τη μελέτη της οικιστικής εξέλιξης και του σωματειακού φαινομένου. Άλλωστε, η ίδια η αστική ιστορία έχει κάνει στροφή στην κοινωνική ιστορία από την παλαιότερη πολιτική και οικονομική ιστορία των πόλεων,¹³ καθώς, πλέον, μελετά τους κατοίκους που τις συγκροτούσαν. Οι απλοί, καθημερινοί άνθρωποι γίνονται πρωταγωνιστές της

11 Ενδεικτικά αναφέρω διάφορες μελέτες για τους αστικούς συνοικισμούς από ιστορικούς, αρχιτέκτονες, αλλά και τοπικούς μελετητές: Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω - Η συγκρότηση μια πόλης στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2002, Ρένα Χωρέμη-Θωμοπούλου (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια - Νέα Χαλκηδόνα: Ιστορικές διαδρομές μέσα στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Νέα Φιλαδέλφεια, Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ελληνισμού της Διασποράς, 2019, Νίκος Παραλίκης (διατριβή), *Η ιστορία του Δήμου της Νέας Σμύρνης (1922-1940) - Ίδρυση και Πολεοδομική Εξέλιξη*, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα 2006, Χάρης Σαπουντζάκης - Λουκάς Χριστοδούλου, *Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο, 1922-1941*, Αθήνα, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, 2013, Σπύρος Τζόκας, *Καισαριανή - Η φυσιογνωμία μιας πόλης*, Αθήνα 1998.

12 Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση - Συμβολή στην ιστορία του εργατικού κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2010, Ευγενία Τούση, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα», 9ο Συνέδριο Ελληνικής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-7 Μαΐου 2011, Μάρη Λαυρεντιάδου - Νικόλ Αθανασοπούλου, «Η περίπτωση των κοινόχρηστων χώρων των προσφυγικών τετραγώνων (Κιλικιανά) στην πόλη της Νίκαιας», Βιβλίο Πρακτικών 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου «Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη», *Βόλος, 27-30 Σεπτεμβρίου 2012*, Γιώργος Βεράνης - Άννα Λάμπρου - Αλεξάνδρα Μούργου, «Καρτέλα - μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργιού (συντονίστρια προγράμματος), Ερευνητικό Πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018. Στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας: Αρχοντία Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, Νίκαια 1998, Λευκώματα: Βλάσης Αγιτζίδης, κ.ά., *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας - Λεύκωμα μνήμης, 1922-2002: 80 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, Λιβάνης, 2010, Δημήτρης Λούκας - Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Νίκαια - Αγ. Ιωάννης Ρέντης. Οδοιπορικό στη μνήμη*, Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ι. Ρέντη, 2019. Ιστοριοδίφες: Σίμος Μιχαηλίδης, *Η γέννηση της Κοκκινιάς απ' όσα έζησα και θυμάμαι*, Πειραιάς 1993, Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά: Ένα όνομα, μία πολιτεία*, Νίκαια 1960.

13 Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής μελέτες: Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1984, Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, και Μαριάνθη Κοτέα, *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, ΠΕΠ, Αθήνα 1997.

ιστορίας των συνοικισμών όπου ζουν.¹⁴ Συνεπώς, το σωματειακό φαινόμενο, που αναπτύσσεται στις πόλεις, αποτελεί αντικείμενο μελέτης της ιστορίας των πόλεων, ακόμα και αν εξετάζεται σε πιο περιορισμένο βαθμό.

Το εκτεταμένο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την έρευνα του μικρασιατικού προσφυγικού ζητήματος έχει προσφέρει πολλές μελέτες για τη συμβολή των προσφύγων στους τομείς της οικονομίας, της πολιτικής και του πολιτισμού. Οι νέες έρευνες ασχολούνται με τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, και πολιτισμικές επιπτώσεις της ανταλλαγής πληθυσμών και επιχειρούν μια διεπιστημονική προσέγγιση και τον διάλογο με την Τουρκία, όπως ο συλλογικός τόμος της Renee Hirschon, *Crossing the Aegean*, και ο συλλογικός τόμος του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης για την εκλογική τους συμπεριφορά*.¹⁵ Οι πιο πρόσφατες επιδιώκουν μια νέα προσέγγιση στο προσφυγικό ζήτημα, επηρεασμένες και από τις σπουδές μνήμης.¹⁶ ασχολούνται με το ζήτημα της μικρασιατικής μνήμης και τις «χαμένες πατρίδες», όπως εισάγονται στους συλλογικούς τόμους για το προσφυγικό ζήτημα, *Πέρα από την καταστροφή - Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, και *Το 1922 και οι πρόσφυγες - Μια νέα ματιά*.¹⁷

Αν και στις παραπάνω μελέτες γίνεται αναφορά στους προσφυγικούς συλλόγους που εξυπηρετούσαν την προσφυγική υπόθεση και λειτουργούσαν ως

14 Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά - Η συγκρότηση της αστικής τάξης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2006, Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων - Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι, 1430-1950*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα - Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.

15 Ενδεικτικά αναφέρω: George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983, Renee Hirschon, *Crossing the Aegean. An appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, 2003, Γιώργος Τσιτσελίκης, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική, 2006, Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή - Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003. Το συλλογικό Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες - Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940 - Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020.

16 Ενδεικτικά αναφέρω: Pierre Nora, *Memory and History: "Les Lieux de Memoire"*, *Representations* No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring, 1989), σ. 7-24, Eric Hobsbawm, *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, Ρίκα Μπενβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης - Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995. Για τη σχέση μνήμης και πόλης, βλ. Ρίκα Βαν Μπούσχοτεν - Τασούλα Βερβενιώτη - Δήμητρα Λαμπροπούλου - Μάρλεν Μούλιου - Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη - Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα, Πλέθρον, 2016.

17 Χάρης Εξερχόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 191-201, Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 157-158.

θεματοφύλακες της μικρασιατικής μνήμης, δεν έχει πραγματοποιηθεί πιο εκτεταμένη έρευνα για τη σωματειακή δράση των προσφύγων στους συνοικισμούς που ιδρύθηκαν, και κυρίως στους αστικούς, σε αντίθεση με την έρευνα για το σωματειακό φαινόμενο των Ελληνορθοδόξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που έχει αναδείξει τις διάφορες μορφές συλλογικοτήτων τις οποίες είχαν ιδρύσει οι ορθόδοξοι Έλληνες, τους σκοπούς, τις δράσεις και την ταυτότητά τους.¹⁸ Η έρευνα αποκλειστικά για τη συσσωμάτωση των προσφύγων περιορίζεται σε μερικά επιστημονικά άρθρα¹⁹ και μελέτες από ιστοριοδίφες.²⁰ Εξαίρεση αποτελούν αναφορές σε διατριβές, με χαρακτηριστική την πρόσφατη διατριβή του Ανδρέα Μπαλτά για τους προσφυγικούς αθλητικούς συλλόγους του Μεσοπολέμου.²¹

Η δική μας έρευνα για το προσφυγικό ζήτημα ακολουθεί τις καινούργιες προσεγγίσεις και χρησιμοποιεί τα νέα ιστορικά ευρήματα που προσφέρουν οι προαναφερθείσες βιβλιογραφικές αναφορές, προσπαθώντας να καλύψει ένα μέρος από το κενό που υπάρχει σχετικά με τη συσσωμάτωση των προσφύγων στους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Ο άλλος θεματικός άξονας της έρευνας είναι το σωματειακό φαινόμενο, που παρουσιάστηκε στην πόλη ταυτόχρονα με την εγκατάσταση των προσφύγων και έχει άμεση σχέση με την αστική αποκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφύγων σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο στην ελληνική κοινωνία. Μέσα στις πόλεις, τα άτομα ζουν, εργάζονται, ψυχαγωγούνται, αθλούνται, κοινωνικοποιούνται, συγκροτούν τις ταυτότητές τους, διεκδικούν, και κάποια εξ αυτών οργανώνονται σε

18 Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1992)*, Αθήνα, Εστία, 2002, της ίδιας «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ' - Σύλλογοι Καπαδοκίας και Πόντου», *Δελτίο ΚΜΣ* 6 (1986), Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι - Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

19 Ελένη Ιωαννίδου, «Συλλογική οργάνωση και σωματεία στην Καλαμαριά του Μεσοπολέμου (1920-1937)», στο Ελένη Ιωαννίδου (επιμ.), *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες - Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 142-145, Ελευθερία Δέλτσου, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Βασίλης Κ. Γούναρης - Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια - Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004, σ. 253-285, Γιάννης Σκαλιδάκης, «Στοιχεία για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων στην πρωτεύουσα και τη σχέση τους με την πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου», *Δρόμος της Αριστεράς*, 19/2/2011.

20 Για την καταγραφή των συλλόγων της Ν. Ιωνίας, βλ. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, *Η ιστορία των σωματείων της Νέας Ιωνίας - Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση, 1923-1974*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2014.

21 Ανδρέας Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία κατά τον Μεσοπόλεμο, 1922-1940*, Διατριβή, Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Πάντειο, Αθήνα 2020. Αναφορές για τους συλλόγους υπάρχουν στη διατριβή της Αγνής Κολιαδήμου, *Πρόσφυγες στο Νομό Πέλλας, 2012-1967*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 346-352.

συλλογικότητες. «Στα όρια του ιδιωτικού και του δημόσιου, τα σωματεία, οι μικρές ομάδες, χτίζουν τους δικούς τους τοίχους και διαγράφουν τον χώρο δράσης τους μέσα στην πόλη».²² Εξετάσαμε τους συλλόγους ως εθελοντικές συσσωματώσεις,²³ ως μια νέα μορφή οργάνωσης και συλλογικής δράσης των πολιτών για την υλοποίηση καθορισμένων στόχων σε συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εκάστοτε ιστορικής περιόδου. Οι εθελοντικές συσσωματώσεις είναι η μορφή εθελούσιας συμμετοχής σε μια συλλογικότητα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Η ίδρυση συλλόγων εξαρτάται από τις ανάγκες των ανθρώπων που αποφασίζουν να δημιουργήσουν μια συλλογικότητα, και αυτές με τη σειρά τους εξαρτώνται από τις κοινωνικές συνθήκες. Οι σύλλογοι, ως μορφή οργάνωσης τμήματος των κατοίκων της πόλης, αποσκοπούν στο να αντιμετωπίσουν με οργανωμένη δράση ζητήματα και αιτούμενα που προκύπτουν από την καθημερινή ζωή, τις μνήμες του παρελθόντος και τις προσδοκίες για το μέλλον. Στη μελέτη των συλλόγων επιλέξαμε μια προσέγγιση «από τα κάτω»²⁴ για να εξεταστούν οι κοινωνικές σχέσεις που συνάπτουν όσοι συμμετέχουν σε αυτούς. Αναζητήσαμε τις μορφές συλλογικής δράσης που ανέπτυξαν οι κάτοικοι της Νίκαιας και το πώς συνδέονταν με τα ζητούμενα κάθε εποχής, του Μεσοπολέμου, της Κατοχής - Αντίστασης, του Εμφυλίου και του μετεμφυλιακού κράτους· τους στόχους, τις δραστηριότητές τους και τις αλλαγές τους στον χρόνο· τα κοινωνικά αιτήματα των συλλόγων και την πολιτική διάσταση της δράσης τους – τη σχέση τους με το Κράτος και με τα πολιτικά δίκτυα. Εξετάσαμε τους συλλόγους ως «συνδιαμορφωτές» του χώρου, στον οποίο δρουν και παρεμβαίνουν ανάλογα με τα αιτήματα της κάθε εποχής για τη βελτίωση της καθημερινότητάς τους. Αναζητήσαμε, επίσης, όψεις της γυναικείας και της νεανικής συσσωμάτωσης, που συνδέθηκαν με τη χειραφέτηση και τα νεανικά κινήματα. Ακόμα, μέσα από την έρευνα της δραστηριότητας των συλλόγων αναζητήθηκε η κοινωνική σύνθεση και η δημόσια κοινωνικότητα των μελών τους – μια προσέγγιση που μπορεί να αναδείξει κοινωνικές και ταξικές προεκτάσεις της σωματειακής δράσης, τόσο της πόλης όσο και γενικότερα των λαϊκών συννοικιών του 20ού αιώνα.

22 Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας - Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία, 1870-1922*, ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 368-375.

23 Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα», στο Ε. Αβδελά - Χ. Εξεργιζόγλου - Χρ. Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 11-38.

24 Eric Hobsbawm, *Για την Ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997, σ. 247.

Η Χριστίνα Κουλούρη ασχολήθηκε με τις εθελοντικές συσσωματώσεις και τη συγκρότηση της αστικής κοινωνικότητας στο γύρισμα του 20ού αιώνα. Σημειώνει ότι «οι εθελοντικές συσσωματώσεις προσέφεραν κάτι παραπάνω από τη δυνατότητα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου [...] έπαιξαν έναν ρόλο-κλειδί στη συγκρότηση ταυτοτήτων και ισχυρών δεσμών αλληλεγγύης της ομάδας».²⁵ Στις πρόσφατες μελέτες για το σωματειακό φαινόμενο στον 20ό αιώνα, επηρεασμένες περισσότερο από την ανθρωπολογική προσέγγιση και σε συνεργασία με ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες, ο συλλογικός τόμος των Έφης Αβδελά, Χάρη Εξερτζόγλου, Χρήστου Λυριντζή εισάγει τις έννοιες της δημόσιας κοινωνικότητας και της εμπρόθετης δράσης ως αναλυτικές κατηγορίες των εθελοντικών συσσωματώσεων, και επαναδιαπραγματεύεται τη σχέση τους με το πολιτικό.²⁶ Η δική μας έρευνα βασίστηκε στις δύο αυτές μελέτες για την εξέταση των συλλογικοτήτων στον 20ό αιώνα σε μια λαϊκή εργατική συνοικία.

Το θεσμικό πλαίσιο είναι απαραίτητο για να κατανοήσουμε τη σχέση του επίσημου Κράτους με τα σωματεία, καθώς και τη στάση του απέναντι στην εθελοντική συσσωμάτωση. Το νομικό πλαίσιο αποκαλύπτει τις ελευθερίες και τους περιορισμούς που τίθενται από το Κράτος σε αυτή τη μορφή συλλογικότητας. Η στάση της κρατικής εξουσίας στην Ελλάδα απέναντι στη συσσωμάτωση ακολούθησε ανάλογους δρόμους με τις τρεις διαδοχικές φάσεις «απαγόρευση, ανοχή, αναγνώριση», που χαρακτηρίζουν τα άλλα κράτη της δυτικής Ευρώπης.²⁷ Με τη

25 Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 33.

26 Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015.

27 Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 157. Το στάδιο της απαγόρευσης διήρκεσε από το 1834-1864. Στο Σύνταγμα του 1844, ενώ κατοχυρώθηκαν κάποια θεμελιώδη δικαιώματα, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι δεν συμπεριλήφθηκε, αλλά κατοχυρώθηκε στο επόμενο Σύνταγμα, του 1864. Το επόμενο στάδιο ανοχής διήρκεσε από το 1864-1914. Σύμφωνα με το άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864, «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους νόμους του Κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύνανται να υπαγάωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγουμένην της Κυβερνήσεως αδείαν». Το δικαίωμα, όμως, της εθελοντικής συσσωμάτωσης αφορούσε τις πολιτικές και θρησκευτικές ενώσεις, αποκλείοντας τα επαγγελματικά σωματεία. Το τελικό στάδιο αναγνώρισης έγινε το 1914, όταν ψηφίστηκε ο νόμος 281 «περί ιδρύσεως σωματείων», που διέκρινε τρεις τύπους σωματείων: α) τα επαγγελματικά, τα οποία είχαν αποκλειστικό σκοπό τη μελέτη, την προστασία και την προαγωγή των οικονομικών ή επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους, β) τα αλληλοβοηθητικά, τα οποία αποτελούνταν από μέλη της ίδιας ή συναφούς επαγγελματικής τάξης και είχαν σκοπό την περίθαλψη και την οικονομική αρωγή στα μέλη και στην οικογένεια των μελών τους, γ) άλλα σωματεία, που είχαν σκοπούς εκπαιδευτικούς, πολιτικούς, φιλανθρωπικούς, πνευματικούς, καλλιτεχνικούς, σωματικής αγωγής, ψυχαγωγικούς και κοινωνικούς εν γένει, αλλά μη κερδοσκοπικούς. Βλ. ν. 281/18-6-1914, «Περί σωματείων», ΦΕΚ 171 Α'/25-6-1914, και Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του

δικτατορία του Μεταξά περιορίστηκε η ίδρυση σωματείων, τα οποία υπάχθηκαν στον αυστηρό έλεγχο του Κράτους.²⁸ Η μελέτη του σωματειακού φαινομένου την περίοδο της Κατοχής, του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου παραμένει ένα ανοιχτό πεδίο.²⁹

Η ταξινόμηση των εθελοντικών συσσωματώσεων είναι αρκετά δύσκολη, γιατί οι σκοποί τους είναι αλληλοκαλυπτόμενοι και συχνά υπόρρητοι, ενώ εξαρτάται από τη χρονική συγκυρία. Στην παρούσα μελέτη ακολουθήσαμε τη διάκριση που ακολουθεί και η Χριστίνα Κουλούρη με βάση διεθνείς συγκρίσεις και διακρίναμε τα σωματεία σε αλληλοβοηθητικά, ψυχαγωγικά, αθλητικά, επαγγελματικά και φιλανθρωπικά, ενώ, σε άλλες περιπτώσεις, τα ταξινομήσαμε βάσει των κοινωνικών κατηγοριών στις οποίες απευθύνονταν –π.χ, στους νέους, στις γυναίκες–, των σκοπών και των διεκδικήσεών τους από το Κράτος. Και στη δική μας έρευνα, η διάκριση των σωματείων είναι συμβατική και υπάρχουν επικαλύψεις. Όλα τα σωματεία παράγουν ταυτότητες και αναπτύσσουν σχέσεις με το Κράτος. Η μελέτη του σωματειακού φαινομένου παραμένει ένα ανοιχτό πεδίο έρευνας, στο οποίο η δική μας μελέτη επιδιώκει να συμβάλει, καθώς καταπιάνεται με την ιστορικότητα του φαινομένου στον προσφυγικό συνοικισμό, παρατηρεί την εξέλιξή του, τις συνέχειες, τις ασυνέχειες και τις μεταβολές στις διαφορετικές χρονικές στιγμές μέσα στον αστικό χώρο μιας λαϊκής συνοικίας.

Μέσα από τη μελέτη του σωματειακού φαινομένου επιδιώκουμε να ερευνήσουμε τις ταυτότητες και τη μνήμη που συγκροτούνται στους συλλόγους, καθώς και το αν μεταβάλλονται με το πέρασ του χρόνου. «Σταθμό» στην εν λόγω συζήτηση αποτελεί η μελέτη του Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, η οποία αναφέρεται στη συλλογική μνήμη και την κοινωνική κατασκευή της. Η συλλογική μνήμη δεν αφορά την ανάκληση των εμπειριών του παρελθόντος, αλλά την ορθολογική ανακατασκευή του με στοιχεία και μηχανισμούς της ομάδας, ούσα μια διαδικασία που αφορά το παρόν. Στη συνέχεια, ο Jan Assmann, στο *Collective memory and cultural identity*, κάνει λόγο για την πολιτισμική μνήμη, που

στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1988, σ. 227.

28 «Άρθρο 10», Α.Ν. 1075/10-2-1938, «Περί μέτρων ασφαλείας κοινωνικού καθεστώτος», ΦΕΚ 45/11-2-1938.

29 Για τις συσσωματώσεις της μετεμφυλιακής περιόδου, βλ. Γιάννης Καραγιάννης, «Κοινωνία και πολιτική στην μετεμφυλιακή Ελλάδα: Όψεις και διαστάσεις των συλλόγων στην περιοχή της πρωτεύουσας, 1949-1967», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 127Γ', 2008, σ. 3-44.

μεταβιβάζεται μέσω των θεσμών, των μνημείων και των τελετουργιών μιας κοινωνίας.³⁰

Μελετήσαμε τους συλλόγους ως «διαμορφωτές» της συλλογικής μνήμης της πόλης και αναζητήσαμε τις πρακτικές της μνήμης και της συμμετοχής των προσφύγων σε αυτές, όπως αναφέρει ο Paul Connerton για τον ρόλο της ενσώματης μνήμης στη διαδικασία συγκρότησης και μεταβίβασης της συλλογικής μνήμης.³¹ Η έρευνα στράφηκε, επίσης, στην πολιτισμική διάσταση που συνδέει τα άτομα μιας συλλογικότητας και δημιουργεί ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης. Η μνήμη είναι παρούσα στον τόπο και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, γιατί η ίδια η συγκρότηση του αστικού χώρου περιλαμβάνει διαδικασίες μνημόνευσης ή λήθης του παρελθόντος. Επίσης, η μνήμη είναι βασικό στοιχείο συσσωμάτωσης των ανθρώπων, γιατί προσφέρει τους κοινούς δεσμούς και το πολιτισμικό υπόβαθρο στο οποίο δομούνται οι ισχυροί δεσμοί αλληλεγγύης μεταξύ των μελών των συλλόγων. Οι συλλογικές διεκδικήσεις που απορρέουν από τραυματικές μνήμες, όπως η περίπτωση του ξεριζωμού και των «χαμένων πατρίδων», και αργότερα των θυμάτων της Κατοχής και της Αντίστασης για κοινότητες που βίωσαν τραυματικές εμπειρίες, όπως το Μπλόκο, είναι ιδιαίτερα ισχυρές. Στη μελέτη του σωματειακού φαινομένου της Νίκαιας φαίνεται ότι οι επώδυνες μνήμες της προσφυγιάς στον Μεσοπόλεμο (1923-1939), της Αντίστασης και του Εμφυλίου μεταπολεμικά (1949-1967) αποτελούσαν βασικούς παράγοντες που ωθούσαν στην οργάνωση και τη συλλογική διεκδίκηση.

Στην αναζήτηση της πολιτισμικής διάστασης στην ίδρυση των συλλόγων κατά τον Μεσοπόλεμο, η έρευνα επικεντρώθηκε στη συγκρότηση της ενιαίας προσφυγικής ταυτότητας με την οποία επικαλύπτονται οι διαφορές και οι ανομοιογένειες μεταξύ των προσφύγων, ώστε να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία. Η «νέα προσφυγική ταυτότητα» βασίστηκε στη δημιουργία θετικών στερεοτύπων, προκειμένου να υπερκεραστούν οι δυσκολίες στις σχέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Επίσης, στηρίχθηκε στο «τραύμα της προσφυγιάς» και στην κληρονομιά των «χαμένων πατρίδων».³² Οι «χαμένες πατρίδες» αναφέρονται σε μια τοπικότητα, η οποία ανακαλείται με νοσταλγική διάθεση. Στην προσφυγική μνήμη επικεντρωθήκαμε στις πρόσφατες μελέτες του Χάρη Εξερτζόγλου και της Αιμιλίας

30 Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2013, Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη - Γραφή, ανάμνηση και πολιτισμική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

31 Paul Connerton, *How societies remember*, Cambridge University Press, 1989.

32 Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 161.

Σαλβάνου, καθώς και στην ψυχολογική προσέγγιση που προσφέρει η έρευνα της Λίλυ Τάτα Άρσελ για το τραύμα του ξεριζωμού.³³ Παράλληλα, για τη διερεύνηση των ιδιαίτερων ταυτοτήτων από τις μικρασιατικές περιοχές, βασιστήκαμε στη συμβολή της Μαρίας Βεργέτη, που εισήγαγε τον όρο της εθνοτοπικής ταυτότητας, αλλά και στις μελέτες για τις γλωσσικές διαφορές των προσφύγων.³⁴ Για τη μνήμη της πόλης στα μετεμφυλιακά χρόνια στηριχτήκαμε στις πρόσφατες μελέτες για τη μνήμη, τη λήθη και το πολιτισμικό τραύμα του Εμφυλίου Πολέμου.³⁵

2. Πηγές

Για τη μελέτη της εγκατάστασης των προσφύγων και του σωματειακού φαινομένου στη Νίκαια από τον Μεσοπόλεμο έως το 1967 χρησιμοποιήθηκαν οι πηγές από 25 αρχεία. Για την ίδρυση του συνοικισμού και την εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων αρχικά αναζητήθηκαν πηγές στο Ιστορικό Αρχείο του Πειραιά, σε συνδυασμό με την αποδελτίωση του πειραιϊκού και του αθηναϊκού Τύπου της εποχής από την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής και της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Επίσης, για την ανασύνθεση της καθημερινότητας του συνοικισμού και των προβλημάτων του αποδελτιώθηκε στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) το Αρχείο του Μιχ. Κύρκου, στο οποίο υπήρχαν φύλλα εφημερίδων με άρθρα για τη Νέα Κοκκινιά. Παράλληλα, αναζητήθηκαν όλα τα φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (1923-1939) που ήταν σχετικά με τον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς. Συνδυαστικά χρησιμοποιήθηκαν οι πληθυσμιακές απογραφές της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος. Στοιχεία για την εγκατάσταση αντλήθηκαν από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, όπου εντοπίστηκαν φάκελοι με μαρτυρίες προσφύγων πληροφορητών, οι οποίες αναφέρονταν στην αρχική

33 Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 219-221, Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης - Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018 και Λίλυ Τάτα Άρσελ, *Με το διωγμό στην ψυχή - Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα, Κέδρος, 2014.

34 Μαρία Κ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα - Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., 1994, Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ - Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.

35 Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη βαν Μπούσχοτεν - Τασούλα Βερβεβιώτη - Ευτυχία Βουτυρά - Βασίλης Δαλκαβούκης - Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 59-80, Νίκος Δεμερτζής - Ελένη Πασχαλούδη - Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος-πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.

εγκατάσταση προσφυγικών ομάδων στον συνοικισμό της Κοκκινιάς. Επίσης, στον ίδιο φορέα υπάρχει το Αταξινόμητο Αρχείο της Renne Hirschon, με στοιχεία για τη συνοικία των Γερμανικών στη Νέα Κοκκινιά, τοπογραφικό σχεδιάγραμμά της και φωτογραφικό υλικό. Τοπογραφικά σχεδιαγράμματα βρέθηκαν ακόμη στο Αταξινόμητο Αρχείο του υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Στο ίδιο αρχείο υπάρχουν έγγραφα για τις απαλλοτριώσεις και αλληλογραφία μεταξύ των φορέων της αποκατάστασης για τον συνοικισμό, που αποτελούν νέα ευρήματα σχετικά με την ίδρυση της πόλης.

Από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και το Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού αντλήσαμε στοιχεία για την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) και το προσωπικό της, που δρούσαν στον συνοικισμό, και κατόπιν τα συγκρίναμε με στοιχεία και ονόματα από τους συλλόγους. Για το έργο των φορέων της αποκατάστασης αντλήθηκαν συνολικά στοιχεία από το Αρχείο του Ελ. Βενιζέλου στο Μουσείο Μπενάκη. Πρόσθετες πληροφορίες για το έργο της ΕΑΠ προέρχονται από εκθέσεις της ΕΑΠ από τα National Archives, στο Ηνωμένο Βασίλειο, Foreign Office, που μοιράστηκε μαζί μας ο συνάδελφος Δημ. Καμούζης. Στο Δικαστικό Αρχείο του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας εντοπίσαμε τη δραστηριότητα οικοδομικών συνεταιρισμών που ασχολήθηκαν με το στεγαστικό ζήτημα της πόλης. Για το θέμα της εγκατάστασης και τον ρυθμό των έργων πληροφορίες αντλήθηκαν από τα Πρακτικά των Συζητήσεων στη Βουλή.

Για τη διερεύνηση του σωματειακού φαινομένου, πρώτη καθοριστική πηγή υπήρξε η Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής από το Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Στο συγκεκριμένο αρχείο έγιναν αποδελτίωση και καταγραφή των 3.000 πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας των προσφύγων οι οποίοι εγκαταστάθηκαν και αποζημιώθηκαν στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς. Στα έγγραφα, που λειτουργούσαν ως ταυτότητες των προσφύγων, εκτός από το ονοματεπώνυμο και τη φωτογραφία υπάρχουν πληροφορίες για τον ακριβή τόπο προέλευσης, καθώς και η εκκλησιαστική επαρχία στην οποία ανήκε κάθε περιοχή. Συνεπώς, το εν λόγω υλικό στάθηκε μια πλούσια, ανεξερεύνητη πηγή, καθώς αποκαλύπτει την ανθρωπογεωγραφία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αποτυπώνει τις κοινωνικοοικονομικές διαφορές κάθε επαρχίας. Επίσης, στα έγγραφα υπήρχε η ακριβής διεύθυνση όπου εγκαταστάθηκε κάθε πρόσφυγας και σε ελάχιστα εξ αυτών το επάγγελμά του. Στα πιστοποιητικά συναντάμε τη σφραγίδα και την επωνυμία του

συλλόγου, με την υπογραφή του προέδρου και του γραμματέα που τα είχε εκδώσει. Αυτά τα στοιχεία μάς αποκάλυψαν ποιοι σύλλογοι είχαν ιδρυθεί στον συνοικισμό και, κυρίως, ποιοι εξ αυτών ασχολήθηκαν με την έκδοση πιστοποιητικών, γεγονός που τους προσέδιδε μεγαλύτερη επιρροή στην προσφυγική κοινότητα. Επιπλέον, διακρίναμε ονόματα προέδρων και γραμματέων, οπότε συνθέταμε τις «πιο εμβληματικές» προσωπικότητες του συνοικισμού και παρακολουθούσαμε την πορεία τους στον σύλλογο και στην πόλη. Ακόμα, παρατηρήσαμε ποιοι πρόσφυγες απευθύνονταν σε συγκεκριμένους συλλόγους και διακρίναμε το κριτήριο του τόπου προέλευσης, που συνδέθηκε με συγκεκριμένα εθνοτοπικά χαρακτηριστικά, όπως η τουρκοφωνία, για περιοχές όπως το Ικόνιο. Επιπρόσθετα, η καταγραφή των συλλόγων μάς αποκάλυψε ποιοι εξ αυτών διαχειρίστηκαν τα οικονομικά συμφέροντα των προσφύγων.

Η αρχική αναζήτηση των καταστατικών των συλλόγων πραγματοποιήθηκε στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά και η ολοκλήρωση της έρευνας έγινε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, όπου μεταφέρθηκε το αρχείο από τα «Βασιλικά Σωματεία» του Πολιτικού Αρχείου από το Πρωτοδικείο Πειραιά. Συνολικά, βρέθηκαν 171 καταστατικά αναγνωρισμένων σωματείων για όλη την περίοδο (1923-1967): τα 119 αφορούσαν την περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1939), τα 18 την περίοδο της Κατοχής μέχρι το τέλος του Εμφυλίου (1940-1949) και τα 34 τη μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι την επιβολή της δικτατορίας (1950-1967). Επίσης, αναζητήθηκαν τα καταστατικά όλων των συλλόγων που είχαν έδρα τη Νέα Κοκκινιά. Προσπαθήσαμε να διακρίνουμε αποκλειστικά όσα έδρευαν στον προσφυγικό συνοικισμό και τα ξεχωρίσαμε σε ικανοποιητικό βαθμό από τα σωματεία που βρίσκονταν στις όμορες συνοικίες, όμως, σε κάποιες περιπτώσεις, ο διαχωρισμός δεν κατέστη δυνατός, γιατί δεν υπήρχε αναφορά στην έδρα του συλλόγου, και εκείνη την περίοδο τα όρια ανάμεσα σε Παλαιά και Νέα Κοκκινιά δεν ήταν πάντα προσδιορισμένα με σαφήνεια.

Η αναζήτηση των συλλόγων δεν περιορίστηκε στα ΓΑΚ, αλλά καταγράφηκαν και σύλλογοι ανεπίσημοι, που βρέθηκαν στον τοπικό Τύπο της εποχής, ή, για τη μετεμφυλιακή περίοδο, από την αλληλογραφία του δημάρχου (1964) στο Αταξινόμητο Αρχείο του Δήμου Νίκαιας. Πέρα όμως από τα καταστατικά των συλλόγων, που αναφέρουν τους σκοπούς και τις δράσεις, για την έρευνα των δραστηριοτήτων τους έπρεπε να αναζητήσουμε τα πρακτικά των συνελεύσεων, πράγμα που κατέστη αδύνατον για την πλειονότητά τους. Η προσέγγιση των

διοικήσεων όσων συλλόγων λειτουργούν ακόμα στη Νίκαια απέβη άκαρπη, γιατί συνάντησε την καχυποψία και την επιφυλακτικότητα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως οι Σύλλογοι Εφεσίων και Ρενκιωτών και ο Εμπορικός Σύλλογος, που μας επέτρεψαν την πρόσβαση στα πρακτικά τους από τη μετεμφυλιακή περίοδο. Η αδυναμία εύρεσης των πρακτικών ειδικά για την περίοδο του Μεσοπολέμου έστρεψε την έρευνά μας στην αναζήτηση νέων πηγών, που θα έδιναν τα απαραίτητα στοιχεία για την ανασύνθεση του προσφυγικού συννοικισμού και του σωματειακού φαινομένου. Πολύτιμο υπήρξε το Αρχείο του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», στην Εστία της Νέας Σμύρνης, όπου βρέθηκε, έστω σκόρπια, η αλληλογραφία του προέδρου του με προσφυγικούς συλλόγους στη Νέα Κοκκινιά. Η έρευνα των δράσεων των συλλόγων συνεχίστηκε συμπληρωματικά σε άρθρα του αθηναϊκού Τύπου, όμως και εκεί τα ευρήματα, αν και ήταν ελάχιστα, αποδείχθηκαν σημαντικά για τη συγκέντρωση στοιχείων γύρω από τη σωματειακή δράση γενικά των προσφύγων και τη σχέση μεταξύ των τοπικών συλλόγων με τους κεντρικούς προσφυγικούς συλλόγους, όπως η Παμπροσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων (ΠΟΑΔΑ) ή τα επαρχιακά συμβούλια.

Στοιχεία για τις δράσεις των συλλόγων του συννοικισμού αναζητήθηκαν στον τοπικό Τύπο, που κατέστη πολύ σημαντική πηγή· λίγα φύλλα του εντοπίστηκαν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και σε τοπικούς φορείς, όπως η Βιβλιοθήκη του 3ου ΓΕ.Λ. Νίκαιας και το Πειραματικό Μουσείο Λογοτεχνίας της Νίκαιας. Από τα άρθρα αυτά επιβεβαιώσαμε τις δραστηριότητες των συλλόγων σε σύγκριση με τις προθέσεις που αναγράφονται στα καταστατικά τους.

Για την ίδρυση των επαγγελματικών συλλόγων σε σχέση με τη φυσιογνωμία του εργατικού δυναμικού της πόλης χρησιμοποιήσαμε τα στοιχεία για το επάγγελμα που έδιναν οι ληξιαρχικές πράξεις γάμων (1934-1939), από την έρευνα στο Ληξιαρχείο του δήμου. Για τη διερεύνηση των σχέσεων με το Κράτος ανατρέξαμε στα πρακτικά και στις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου στο Αρχείο του Δήμου Νίκαιας (1934-1967), αλλά και στα στατιστικά αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, όπου εντοπίστηκαν ονόματα από τις ηγεσίες των συλλόγων που εξετάζαμε. Στο Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού στα ΓΑΚ βρέθηκαν έγγραφα για τη διείσδυση του ΚΚΕ στον συννοικισμό την περίοδο του Μεσοπολέμου και τη σχέση του με τοπικούς συλλόγους. Σημαντικά στοιχεία για τους συλλόγους ως φορείς μνήμης ανακαλύψαμε στα

χειρόγραφα αρχεία του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στο Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού, ενώ υπήρχαν αιτήματα από προσφυγικούς συλλόγους που δρούσαν σε άλλους συννοικισμούς για τους συλλόγους στη Νέα Κοκκινιά δεν βρέθηκαν στοιχεία. Τα στοιχεία για τη συσσωμάτωση την περίοδο του Μεσοπολέμου είναι περισσότερα από αυτά για τη δύσκολη περίοδο της Κατοχής και τα μετεμφυλιακά χρόνια. Για αυτές τις περιόδους ανατρέξαμε στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, όπου είδαμε το αρχείο της ΕΔΑ, και στο Επιμορφωτικό Ίδρυμα «Χαρ. Φλωράκης», όπου, μέσα από έγγραφα και δελτία, διαπιστώσαμε τη σχέση των νεανικών συλλόγων με την Αντίσταση και, κατόπιν, με την Αριστερά. Τέλος, συμπληρωματικά για τις δράσεις των συλλόγων απευθυνθήκαμε σε ιδιωτικά οικογενειακά αρχεία που διατηρούν οι απόγονοι μελών των διοικήσεων συλλόγων και πραγματοποιήσαμε προφορικές συνεντεύξεις μαζί τους. Οι συνεντεύξεις ακολούθησαν τη μέθοδο των αφηγήσεων ζωής, με κάποιες ημιδομημένες ερωτήσεις οι οποίες κατεύθυναν τη συζήτηση, για θέματα όπως οι δράσεις των νεανικών συλλόγων και τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα στους κόλπους τους. Οι συνεντεύξεις ως πηγή γνωρίζουμε ότι είναι διαμεσολαβημένες και ενέχουν υποκειμενικότητα, διακρίνονται από μεγέθυνση της συμμετοχής και ωραιοποίηση καταστάσεων. Όμως, η συμβολή τους ήταν σημαντική, γιατί εμπλούτισαν με τον δικό τους τρόπο τα γεγονότα και, σε κάποιες περιπτώσεις, ειπώθηκαν πράγματα για ζητήματα που παραμένουν ταμπού, όπως το αποτύπωμα του Εμφυλίου στη ζωή της πόλης και των συλλόγων στα μετεμφυλιακά χρόνια.

3. Δομή της εργασίας

Η εργασία είναι χωρισμένη σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο ασχοληθήκαμε με την άφιξη των προσφύγων στον Πειραιά και προσπαθήσαμε, μέσα από άρθρα της εποχής, να ανασυνθέσουμε το κλίμα και τις δυσκολίες που επικρατούσαν στον καταυλισμό της περιοχής. Στη συνέχεια αναφερθήκαμε στο γενικό ιστορικό περίγραμμα για τις προσπάθειες του Κράτους και των φορέων που ασχολήθηκαν με την αστική αποκατάσταση, με βάση την προαναφερθείσα βιβλιογραφία για το προσφυγικό ζήτημα. Επικεντρωθήκαμε στην ίδρυση της Νέας Κοκκινιάς και τη δράση των φορέων αποκατάστασης. Μεθοδολογικά στηριχθήκαμε στην ποιοτική έρευνα του παραπάνω αρχειακού υλικού που είχαμε συγκεντρώσει και το αναλύσαμε με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα και τους σκοπούς της διατριβής

αναφορικά με το ζήτημα της εγκατάστασης και της ίδρυσης της νέας πόλης. Προσπαθήσαμε να διακρίνουμε τα κριτήρια επιλογής της συγκεκριμένης περιοχής για τη δημιουργία του συνοικισμού και επικεντρωθήκαμε στις σταδιακές φάσεις των οικιστικών προγραμμάτων από το Κράτος και τους φορείς αποκατάστασης. Αναφερθήκαμε στη στεγαστική δραστηριότητα του Ταμείου Περιθάλψεως και, κατόπιν, της ΕΑΠ, και παρακολουθήσαμε την ίδρυση των πρώτων τριών βασικών συνοικιών της πόλης, οι οποίες υπήρξαν και ο πυρήνας του προσφυγικού συνοικισμού. Έστερα παρακολουθήσαμε την επέκταση του συνοικισμού, με την ίδρυση μιας διακριτής γειτονιάς των Γερμανικών, και αργότερα την επέκταση της πόλης με νέες συνοικίες, που χτίστηκαν κυρίως με τη μέθοδο της αυτοστέγασης και τη δραστηριότητα των οικοδομικών συνεταιρισμών. Μέσα από τα έγγραφα και τον Τύπο της εποχής προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τον ρόλο της ΕΑΠ όχι μόνο ως «πολεοδόμου» του συνοικισμού, αλλά και ως τεχνικού συμβούλου για την κατασκευή δημόσιων έργων και την παροχή κτιρίων για την εγκατάσταση μονάδων περίθαλψης, εκπαίδευσης και βιοτεχνιών. Τέλος, παρακολουθήσαμε την εξέλιξη της πόλης μετά τη διάλυση της ΕΑΠ και τα τελευταία έργα του υπουργείου Προνοίας στον νέο –πλέον– Δήμο Νέας Κοκκινιάς (1934).

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε την ανάπτυξη του σωματειακού φαινομένου στον συνοικισμό, που εμφανίστηκε με την ίδρυση της πόλης, και προσπαθήσαμε να διακρίνουμε τους λόγους ύπαρξής του στα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου και, εν συνεχεία, από το τέλος της δεκαετίας του 1920 έως την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Επιχειρήσαμε να κατηγοριοποιήσουμε τους συλλόγους με βάση τις δραστηριότητές τους, διερευνήσαμε την ανάμειξή τους στο στεγαστικό πρόγραμμα της πόλης και τις επαφές της ηγεσίας τους με τους φορείς αποκατάστασης. Διακρίναμε τους λόγους ίδρυσης των συλλόγων, που σχετίζονταν άμεσα με το στεγαστικό ζήτημα, τα οικονομικά συμφέροντα των προσφύγων, καθώς και με τη διεκδίκηση αιτημάτων για τη βελτίωση της καθημερινότητάς τους· τους εξετάσαμε ως «διεκδικητές του χώρου», οι οποίοι ήγειραν τα αιτήματά τους στους στεγαστικούς φορείς, στους βουλευτές και κατόπιν στην τοπική Αρχή. Μελετήσαμε τη σχέση τους με το πολιτικό γενικότερα και, πιο ειδικά, την ανάμειξη προσώπων στα κόμματα και στην πρώτη Τοπική Αυτοδιοίκηση. Διερωτηθήκαμε πάνω στο ζήτημα του βενιζελισμού και των φυγόκεντρων τάσεων που εντοπίστηκαν, είτε προς τον Κονδύλη είτε προς το ΚΚΕ.

Εξετάσαμε τη σταδιακή διείσδυση του ΚΚΕ στον συνοικισμό, με την ίδρυση αλληλοβοηθητικού συλλόγου και την προσέγγιση αθλητικών και νεανικών σωματείων. Από την άλλη πλευρά, διαπιστώσαμε την αντικομμουνιστική δραστηριότητα φιλανθρωπικών οργανώσεων. Διακρίναμε τις ποικίλες εθνοτοπικές ταυτότητες, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά των συλλόγων, τη σχέση τους με την εθνική ταυτότητα και τις προσπάθειες ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία. Εντοπίσαμε τα εθνοτοπικά κριτήρια της συσσωμάτωσης και της εγκατάστασης στις διάφορες γειτονιές του συνοικισμού. Διερευνήσαμε τη σημασία της γειτονιάς και της αλληλεγγύης στη βελτίωση της καθημερινότητας, καθώς και των συγγενικών δικτύων στην ίδρυση συλλόγων. Αντλώντας από τις σπουδές μνήμης, αντιμετωπίσαμε τους συλλόγους ως «διαμορφωτές» της μικρασιατικής μνήμης και προσπαθήσαμε να ανακαλύψουμε τις μνημοτεχνικές πρακτικές τους. Στο δεύτερο μισό του Μεσοπολέμου, μας απασχόλησε ο τρόπος λειτουργίας των συλλόγων, με βασικό διακύβευμα την κοινωνική, επαγγελματική και πολιτισμική ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, και διακρίναμε τις κατηγορίες τους με βάση την επαγγελματική συνάφεια των μελών τους. Επίσης, προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε συνάφεια μεταξύ της πρότερης σωματειακής εμπειρίας ή διοικητικών θέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και των διοικήσεων των συλλόγων. Σε αυτή την κατεύθυνση βοήθησε καθοριστικά το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης από τις Μικρασιατικές Κοινότητες στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών· το πλούσιο πληροφοριακό υλικό που παρέχει μας επέτρεψε να συνδέσουμε πρόσωπα από τις διοικήσεις των συλλόγων με την πρότερη διοικητική εμπειρία τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εστιάσαμε στον εντοπισμό πρακτικών μεταξύ της παραδοσιακής φιλανθρωπίας και της μετάβασης στο κράτος πρόνοιας, διερευνώντας ταυτόχρονα τις έμφυλες διαστάσεις της φιλανθρωπικής και σωματειακής δράσης. Τέλος, επικεντρώσαμε στη σχέση του σωματειακού φαινομένου με την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, μέσω της ίδρυσης φυσιολατρικών, μουσικών και αθλητικών σωματείων. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο κλείνει με τη μελέτη του σωματειακού φαινομένου και τους περιορισμούς που υφίστατο κατά τη δικτατορία του Μεταξά.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τις αλλαγές που επέβαλαν ο πόλεμος και η Κατοχή στην πόλη, και κυρίως στο σωματειακό φαινόμενο. Διερευνήθηκε η πτώση του ρυθμού ίδρυσης νέων συλλόγων και εντοπίστηκαν νέες κατηγορίες τους. Αναζητήθηκαν οι λόγοι ίδρυσης νέων συλλόγων από άτομα που επέστρεφαν από τον

πόλεμο και είχαν κοινή την πολεμική εμπειρία, αλλά και διεκδικήσεις από το Κράτος. Ο λιμός ταλαιπώρησε την πόλη, με αποτέλεσμα να προκύψουν νέες ανάγκες, που οδήγησαν στην αυτοοργάνωση και στις στρατηγικές επιβίωσης. Στη Νίκαια, η Αντίσταση αναπτύχθηκε μαζικά και συμμετείχε ενεργά και η νεολαία. Διερευνήσαμε το πώς κάποιοι σύλλογοι, διατηρώντας τον χαρακτήρα τους ως προκάλυμμα, διοχέτευαν τις δραστηριότητές τους σε αντιστασιακές δράσεις και αποτέλεσαν δεξαμενή στελέχωσης νέων μελών στην οργανωμένη Αντίσταση.

Στη διάρκεια του Εμφυλίου, η ξένη βοήθεια ήταν αναγκαία για την πόλη. Το σωματειακό φαινόμενο σταδιακά επανεμφανίστηκε και, δειλά δειλά, έγιναν νέες προσπάθειες από τις συλλογικότητες για την ανασυγκρότηση της πόλης. Ο Εμπορικός Σύλλογος διαχειρίστηκε ένα μέρος από τη βοήθεια της UNRRA προκειμένου να ανασυνταχθεί ο χώρος των μικροεπιχειρηματιών και να τονωθεί η τοπική αγορά. Για τη διεκδίκηση του πολιτικού χώρου στις επικείμενες εκλογές (1946) ιδρύθηκε πολιτικός σύλλογος, μέλη του οποίου είτε είχαν πολιτική εμπειρία προπολεμικά είτε είχαν αναπτύξει αριστερή αντιστασιακή δράση. Στο μεταξύ, η εμπειρία της οργανωμένης Αντίστασης και η συμμετοχή των γυναικών σε αυτήν έδωσαν ώθηση στις γυναικείες διεκδικήσεις. Έτσι ιδρύθηκε ο πρώτος φεμινιστικός σύλλογος από γυναίκες που είχαν συμμετάσχει ενεργά στην Αντίσταση. Την περίοδο του Εμφυλίου, η Νίκαια δέχθηκε νέους πρόσφυγες από τις περιοχές όπου μαινόταν ο πόλεμος, οι οποίοι αυτοοργανώθηκαν για να προβάλουν συλλογικά τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις τους προς το Κράτος.

Το τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής μελετά το σωματειακό φαινόμενο στο καθεστώς που είχαν δημιουργήσει οι νικητές του Εμφυλίου. Το Μπλόκο της Κοκκινιάς ήταν το τραγικό γεγονός που σημάδεψε τη συλλογική μνήμη και, κατόπιν, ο Εμφύλιος άφησε το δικό του αποτύπωμα. Μετεμφυλιακά, η πόλη προσπαθούσε να ανασυγκροτηθεί και εντάχθηκε στα προγράμματα λαϊκής κατοικίας του Κράτους για την αναμόρφωση των προσφυγικών συνοικισμών. Είχαν ξεκινήσει οι προσπάθειες για την επέκταση και την ένταξη νέων περιοχών στο σχέδιο πόλεως, καθώς ο πληθυσμός της είχε αυξηθεί λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης. Οι κάτοικοι αυτοοργανώθηκαν και δημιούργησαν νέες συλλογικότητες για να ανταποκριθούν στις καινούργιες προκλήσεις της εποχής και να διεκδικήσουν αιτήματα που προέκυψαν αναφορικά με το στεγαστικό ζήτημα και τον εξωραϊσμό των συνοικιών. Παράλληλα, εμφανίστηκαν νέοι σύλλογοι, που μοιράζονταν κοινές τραυματικές εμπειρίες από την

Κατοχή και το Μπλόκο, προβάλλοντας νέες διεκδικήσεις από την εμπειρία της Αντίστασης. Στο τελευταίο κεφάλαιο εξετάζουμε τη συνέχεια και την εξέλιξη σε κάποιες κατηγορίες συλλόγων, οι οποίοι αναθεώρησαν τα καταστατικά τους προκειμένου να γίνουν «θεματοφύλακες» της μικρασιατικής μνήμης. Η ανασυγκρότηση του επαγγελματικού κόσμου, που ήταν από τα βασικά αιτούμενα της εποχής, απασχόλησε τον Εμπορικό Σύλλογο της πόλης. Παρακολουθήσαμε το ενδιαφέρον και τις παρεμβάσεις των γονέων γύρω από τα εκπαιδευτικά θέματα, καθώς ιδρύθηκαν αρκετοί Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων. Επίσης, προσπαθήσαμε να διακρίνουμε όψεις του κράτους πρόνοιας στους συλλόγους γύρω από τα θέματα υγείας. Στο πλαίσιο της εθνοφροσύνης παρατηρήσαμε τη συσχέτιση με την Εκκλησία και τους φιλανθρωπικούς συλλόγους. Παράλληλα, εμφανίστηκαν νέοι σύλλογοι από τους νέους και για τους νέους, γεγονός που αντικατόπτριζε το πρόβλημα «νεολαία». Εξετάσαμε τη συνέχεια των γυναικείων συλλόγων της προηγούμενης περιόδου και τις γυναικείες διεκδικήσεις στον δημόσιο χώρο. Στον πλαίσιο της ψυχαγωγίας και της πνευματικής κίνησης της πόλης, βρήκαμε συλλόγους με συνέχεια από τον Μεσοπόλεμο, που λειτουργούσαν στη μετεμφυλιακή περίοδο σαφώς επηρεασμένοι από την πρότερη εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης. Στους αθλητικούς συλλόγους παρατηρήσαμε τη στροφή προς τον επαγγελματισμό, με το ποδόσφαιρο να διατηρεί την κυριαρχία του στη λαϊκή συνοικία. Στην ανάλυση των συλλόγων προσπαθήσαμε να διακρίνουμε τη σχέση τους με την πολιτική και την ευθυγράμμισή τους με τις κρατικές επιταγές ή την επικοινωνία τους με την αριστερή Τοπική Αυτοδιοίκηση και την ΕΔΑ, στοιχεία που ανακλούσαν την αντιστασιακή εμπειρία στα μετεμφυλιακά χρόνια.

Στην παρούσα διατριβή μελετήσαμε την ίδρυση ενός προσφυγικού συνοικισμού που συνδέθηκε με τις ευρύτερες διεργασίες της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού και της προσφυγιάς παρήγαγε κοινωνικότητα και ώθησε τους ανθρώπους στην ίδρυση συλλογικοτήτων, με ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης, προκειμένου να διεκδικήσουν στέγαση, εργασία, περίθαλψη και αργότερα την κοινωνική και πολιτισμική ένταξη στην ελληνική κοινωνία. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, κυρίαρχη ήταν η μικρασιατική μνήμη, μαζί με τις παράλληλες, διακριτές εθνοτοπικές ταυτότητες. Η τομή που συντελέστηκε στην Κατοχή, στην Αντίσταση και στον Εμφύλιο, με τη μαζική συμμετοχή των κατοίκων

στην ΕΑΜική αντίσταση και τη νέα τραυματική μνήμη, επηρέασε καθοριστικά τη ζωή των κατοίκων, ενώ εξασθένησε το προπολεμικό δίπολο των ταυτοτήτων «πρόσφυγες - γηγενείς». Η εμπειρία της Αντίστασης για την πλειονότητα των κατοίκων δεν διαγράφηκε, αλλά διατηρήθηκε ακόμα και στα μετεμφυλιακά χρόνια. Το ΕΑΜ διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις τοπικές και τις εθνικές πολιτικές εξελίξεις, καθορίζοντας την αριστερή πολιτική ταυτότητα της πόλης, χωρίς φυσικά να αποκλείονται οι εξαιρέσεις. Η κουλτούρα της ενεργής πολιτικής δράσης και της παρέμβασης για την ικανοποίηση των απλών καθημερινών αναγκών, αλλά και των δημοκρατικών αιτημάτων αποτέλεσε προσδιοριστικό στοιχείο των κατοίκων της Νίκαιας. Ο δείκτης κοινωνικότητας της πόλης, ανάλογος με τον αριθμό και τη δράση των συλλόγων της, παρέμεινε υψηλός και ενδεχομένως μπορεί να φωτίσει πτυχές της «κοινωνίας των πολιτών» στον 20ό αιώνα. Η συλλογική μνήμη της Νίκαιας βασίστηκε στους άξονες της προσφυγιάς και της Αντίστασης, στοιχείων προσδιοριστικών των λαϊκών προσφυγικών συνοικιών. Η παρούσα διατριβή ευελπιστούμε ότι θα συνομιλήσει με την αντίστοιχη προσφυγική, την αντιστασιακή και τη μετεμφυλιακή εμπειρία των λαϊκών συνοικιών της Αθήνας και του Πειραιά.

Κεφάλαιο 1: Η Προσφυγική Εγκατάσταση

1.1. Η άφιξη των προσφύγων στον Πειραιά και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης

Καθημερινά, τον Σεπτέμβριο του 1922, πλοία γεμάτα πρόσφυγες έφταναν στο λιμάνι του Πειραιά.¹ Η κατάσταση είχε γίνει αφόρητη από την πληθώρα των ταλαιπωρημένων, πεινασμένων, άρρωστων και τραυματισμένων σωματικά και ψυχικά προσφύγων. «Η συγκέντρωση τόσο πλήθους προσφύγων απειλεί την υγείαν» έγραφε η εφημερίδα *Εμπρός*.² Αυτό δεν ανέστελλε, βεβαίως, τις νέες αφίξεις.³ Για κάποιους πρόσφυγες, η πρώτη επαφή με την Ελλάδα ήταν η παραμονή τους στα λοιμοκαθαρτήρια, στον Άγιο Γιώργη στο Κερατσίνι και στη Μακρόνησο,⁴ πριν καταπλεύσουν στο λιμάνι του Πειραιά. Στην παρακάτω μαρτυρία του πρόσφυγα, που έφτασε αργότερα με την ανταλλαγή και εγκαταστάθηκε στη Νέα Κοκκινιά, αποτυπώνονται οι συνθήκες του ταξιδιού και το αίσθημα ντροπής το οποίο ένιωθαν όσοι παρέμεναν στην καραντίνα του Άι-Γιώργη στο Κερατσίνι:

«Μπήκαμε στη βάρκα, πήγαμε στο μπαπόρι... Ήμασταν κόσμος! Κοσμάκης! Ο ένας πάνω στον άλλο. Δώδεκα μέρες κάτσαμε πάνω στο μπαπόρι... μας έδιναν ζεστό νερό, φαγητό ό,τι βρίσκαμε τρώγαμε. Μας έπιασε εμετός, δυσεντερία, πονόματος. Η βρώμα μάς αρρώστησε. Πάνω από τα κεφάλια μας πετούσαν τις ακαθαρσίες στη θάλασσα. Πέθαναν και ένας δυο... με σίδερο τους δένανε και μπαμ στη θάλασσα. Πήγαιναν στον πάτο. Μας βγάλανε στον Άι-Γιώργη, στην καραντίνα. Εδώ, άλλο κακό. Έκοψαν τα μαλλιά μας. Τα κορίτσια, οι νυφάδες, όλες κλαίγανε. Τα πιο πολλά ξουρίσαν... Μετά, μας βάλανε στο λουτρό. Απ' εκεί τα ρούχα μας στον κλίβανο και μας τα έδωσαν. Τα παπούτσια στον κλίβανο κάηκαν. Δεν μπορούσαμε να τα βάλουμε. Από εκεί μας πήγαν σε τσαντίρια. Το βράδυ μάς έδωσαν τσάι κι ελιές.

¹ Σύμφωνα με την εφημερίδα *Σφαίρα*, στις 28 Αυγούστου το υπερωκεάνιο «Μεγάλη Ελλάς» απέπλευσε από τον Πειραιά για να παραλάβει πρόσφυγες από τη Σμύρνη. «Κατάπλους της Μεγάλης Ελλάδος», *Εφ. Σφαίρα*, 29/8/1922.

² «Οι Υπουργοί εις τον Πειραιάν ... μέτρα διά την στέγασιν και περίθαλψιν των προσφύγων», *Εφ. Εμπρός*, 6/9/1922.

³ Το αγγλικό ατμόπλοιο «Αντιόχεια» μετέφερε 1.500 πρόσφυγες από τη Μυτιλήνη και το ιταλικό «Γκρατς» 241, *εφ. Σφαίρα*, 12/9/1922.

⁴ Για τη χρήση της Μακρονήσου ως λοιμοκαθαρητηρίου, βλ. «Η εγκατάστασις και η περίθαλψις των προσφύγων», *εφ. Εμπρός*, 13/9/1922, και «Πειραϊκά», *Εφ. Ριζοσπάστης*, 26/3/1923.

Το πρωί τσάι, το μεσημέρι φαΐ, ελιές, πατάτες βραστές, μακαρόνια, γάλα και μπόλικο ψωμί. Σε δεκαπέντε μέρες βγήκαμε στον Πειραιά».⁵

Οι πρόσφυγες ήταν στοιβαγμένοι στους καταυλισμούς του λιμανιού, που κάλυπταν όλον τον χώρο από την άκρη της Ηετιώνειας Ακτής μέχρι το Βασιλικό Περίπτερο.⁶ Κάποιοι παρέμεναν στο προαύλιο του Ναού του Αγίου Νικολάου, άλλοι έμεναν σε σκηνές στον Τινάνειο Κήπο, σε άδεια σπίτια και εργοστάσια, άλλοι σε αποθήκες και στη λαχαναγορά του Πειραιά. Επίσης, είχαν επιταχθεί τα υπόστεγα του λαρισαϊκού σιδηροδρόμου για να στεγαστούν προσωρινά οι πρόσφυγες.⁷ Επιπλέον, διατέθηκαν το Δημοτικό Θέατρο και άλλα επιταγμένα οικήματα.

Η προσωρινή διαμονή στους προσφυγικούς καταυλισμούς αφορούσε κυρίως τους άπορους πρόσφυγες, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν οι ίδιοι τη στέγασή τους και ανέμεναν την περίθαλψη από το κράτος.⁸ Ο κοινωνικός διαχωρισμός ανάμεσα σε εύπορους και άπορους πρόσφυγες είχε γίνει με την άφιξή τους. Το υπουργείο Περιθάλψεως θα αναλάμβανε την προσωρινή στέγαση και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης για 500 άπορους πρόσφυγες, ενώ στις λέσχες του Πειραιά και σε άδειες οικίες μπορούσαν να μείνουν «οι της καλλιτέρας κοινωνικής τάξεως πρόσφυγες, οίτινες και θα υποχρεωθούν εις την καταβολήν ανάλογου μισθώματος».⁹

Η Ελλάδα εκείνη την περίοδο αντιμετώπιζε σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα και νομισματική αστάθεια,¹⁰ ενώ έπρεπε να βρει άμεσα πόρους για την περίθαλψη και την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων. Η οικονομία στηριζόταν στις μικρές μονάδες παραγωγής. Η μισθωτή εργασία είχε εισχωρήσει σε όλους τους τομείς, μαζί με τις συνακόλουθες ταξικές αντιθέσεις. Στον αγροτικό τομέα γίνονταν προσπάθειες για μεταρρύθμιση, στον βιομηχανικό κλάδο επικρατούσαν ολιγοπωλιακά και μονοπωλιακά καθεστώτα, στην κλωστοϋφαντουργία κυριαρχούσε ο βιομήχανος του Πειραιά, Ρετσίνα, ενώ ιδρύονταν νέα εργοστάσια μεσαίου μεγέθους. Καλύτερη εικόνα παρουσίαζαν τα ναυπηγεία.

5 Μαρτυρία Πολυξένης Χαρίδη - Ιωαννίδου, Νεάπολη Κοκκινιάς, 1.4.22β, *Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις περιοχές της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τ. Β', Αθήνα 1982, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, σ. 263.

6 «Οι Υπουργοί εις τον Πειραιά», εφ. *Εμπρός*, 6/9/1922.

7 «Η στέγασις των προσφύγων», «Προσφυγικά», 1/10/1922, 20/9/1922, 5/10/1922, εφ. *Σφαίρα*.

8 Για τα πρώτα μέτρα περίθαλψης των προσφύγων, βλ. Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940 - Άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020, σ. 167-189.

9 «Πρόσφυγες» και «Περίθαλψις και στέγασις προσφύγων», 31/8/1922 και 5/10/1922, εφ. *Εμπρός*.

10 Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 18.

Η εισροή των προσφύγων ανέκοψε σε όλους τους κλάδους της οικονομίας την τάση για συγκέντρωση. Η γρήγορη ένταξή τους έγινε στους παραγωγικούς κλάδους, στους οποίους το ύψος των επενδύσεων ανά θέση εργασίας ήταν χαμηλό. Έτσι, στράφηκαν στη γεωργία, στην ελαφρά βιομηχανία και στο εμπόριο.¹¹ Το στρατιωτικό κίνημα του Νικολάου Πλαστήρα, η «Επανάσταση» του 1922 όπως αποκλήθηκε, έλαβε άμεσα μέτρα για την αγροτική μεταρρύθμιση, με την απαλλοτρίωση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, με σκοπό να αποκατασταθούν οι ακτήμονες και οι πρόσφυγες που κατέφθαναν.

Οι πρώτες πιεστικές ανάγκες για τη διατροφή, τη στέγαση και την ιατρική περίθαλψη των απόρων καλύφθηκαν στοιχειωδώς από το κράτος, τους ιδιώτες, μεμονωμένα ή οργανωμένα, και τις ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις. Το υπουργείο Περιθάλψεως, σε συνεργασία με τις δημοτικές Αρχές, έλαβε τα πρώτα μέτρα: αποφασίστηκαν η ανέγερση προσωρινών καταλυμάτων για τους άστεγους πρόσφυγες και η κατασκευή πρόχειρων αποχωρητηρίων στους καταυλισμούς του Τελωνείου και της πλατείας Καραϊσκάκη. Για την ύδρευση, ο δήμος διέθετε καθημερινά βυτία μεταφοράς πόσιμου νερού.¹² Το υπουργείο Επισιτισμού διέθεσε 25 υπαλλήλους του για τη διανομή τροφίμων στον προσφυγικό καταυλισμό. Επιπρόσθετα, ελήφθησαν μέτρα για την ιατρική περίθαλψη και τη διακομιδή των αρρώστων σε νοσοκομεία. Το Β΄ Γυμνάσιο Πειραιά χρησιμοποιήθηκε ως αποκλειστικό νοσοκομείο για τους πρόσφυγες, το οποίο εξοπλίστηκε με 100 κλίνες και στελεχώθηκε και με γιατρούς της Μικράς Ασίας.¹³ Μέριμνα ελήφθη για τους μαθητές και τους φοιτητές, με τη χορήγηση υποτροφιών, προκειμένου να εγγραφούν στα σχολεία ή στα ανώτερα ιδρύματα για να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Για την εύρεση εργασίας λειτούργησε γραφείο και συγκροτήθηκε επαγγελματικός κατάλογος προσφύγων για την αναζήτηση παραγωγικής απασχόλησης.

Το σχέδιο των αρμόδιων Αρχών ήταν οι αγρότες πρόσφυγες να μεταφερθούν στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, όπου υπήρχε έλλειψη αγροτικών εργατών.¹⁴ Αυτή η επαγγελματική διάκριση ήταν ενδεικτική και της εγκατάστασης που σχεδιάστηκε για τους πρόσφυγες.

Οι συνθήκες διαβίωσης στους καταυλισμούς ήταν ιδιαίτερα άσχημες οι ταλαιπωρημένοι και εξαντλημένοι πρόσφυγες ήταν αναγκασμένοι να μένουν στο

11 Στο ίδιο, σ. 20.

12 «Το χθεσινόν Δημοτικόν Συμβούλιον», εφ. *Σφαίρα*, 4/10/1922.

13 «Η εγκατάστασις και η περίθαλψις των προσφύγων», εφ. *Εμπρός*, 13/9/1922.

14 «Οι Υπουργοί εις τον Πειραιά», εφ. *Εμπρός*, 6/9/1922.

ύπαιθρο, μέσα σε σκηνές, καθώς πλησίαζε το φθινόπωρο. Οι ασθένειες, όπως ο εξανθηματικός τύφος, η φυματίωση και η ευλογιά, έκαναν την εμφάνισή τους λόγω της κακής υγιεινής, του συνωστισμού και του ανεπαρκούς επισιτισμού. Οι μολυσματικές ασθένειες λοιπόν «θέριζαν» τους πρόσφυγες, ενώ η σωματική και ψυχική ταλαιπωρία τους επιδείνωνε διαρκώς την κατάστασή τους.

Οι προσφυγικοί καταυλισμοί είχαν αρχίσει πλέον να θεωρούνται επικίνδυνοι για τη δημόσια υγεία. Ο δήμαρχος Πειραιά Αν. Παναγιωτόπουλος χρησιμοποίησε το θαλασσινό νερό για την καθαριότητα των καταυλισμών και έγινε γενικός εμβολιασμός από τους δημοτικούς γιατρούς.¹⁵ Η δε διατροφή δεν ήταν ίδια σε όλους τους καταυλισμούς, με αποτέλεσμα πολλοί θάνατοι προσφύγων να οφείλονται και στην ασιτία.¹⁶ Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, το 20% των προσφύγων πέθανε έναν χρόνο μετά την άφιξή του στην Ελλάδα.¹⁷ Επίσης, η παιδική και βρεφική θνησιμότητα είχε αυξηθεί – στον προσφυγικό καταυλισμό του Πειραιά, τους πρώτους μήνες, οι Αρχές εντόπιζαν νεκρά βρέφη στην Πειραιϊκή Χερσόνησο και την ακτή Τσελέπη.¹⁸

Αναπόφευκτα, στους προσφυγικούς καταυλισμούς εμφανίστηκαν εγκληματικά φαινόμενα, όπως η απαγωγή ορφανών και οι προσπάθειες προσέγγισης νεαρών γυναικών για σωματεμπορία. Άλλωστε, ο καταυλισμός γειτνιάζε με τα Βούρλα, περιοχή των πορνείων του Πειραιά, και με την κακόφημη Τρούμπα.¹⁹

Εκτός από τις κρατικές παρεμβάσεις για την κάλυψη των πρώτων αναγκών, η φιλανθρωπία και η αλληλοβοήθεια για τους πρόσφυγες ήταν είτε οργανωμένες είτε μεμονωμένες από τους ιδιώτες. Η βοήθεια αφορούσε την παροχή ειδών πρώτης ανάγκης και τη συγκέντρωση χρημάτων με εράνους.²⁰ Η κάλυψη των πιεστικών

15 «Γενικός εμβολιασμός», εφ. *Σφαίρα*, 27/9/1922.

16 «Πώς πεθαίνουν οι πρόσφυγες», εφ. *Εμπρός*, 15/10/1922, και Κώστας Κατσάπης, «Δημόσια Υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» [η αναφορά υπάρχει ως υποσημείωση αρ. 45 στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 53].

17 Νίκος Ανδριώτης, «Το πρώτο διάστημα», στο Άννα Ενεπεκίδου, Μυρτώ Καρακωστανόγλου, *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2006, σ. 109.

18 «Βρέφος νεκρόν», εφ. *Σφαίρα*, 21/10/1922 και «Βρέφος πνιγμένον», εφ. *Σφαίρα*, 6/10/1922.

19 «Οι Υπουργοί εις τον Πειραιά», εφ. *Εμπρός*, 6/9/1922, και «Προσφυγικά», εφ. *Σφαίρα*, 3/10/1922.

20 Συγκροτήθηκε ερανική επιτροπή που είχε ως επίτιμη πρόεδρο τη βασίλισσα, πρόεδρο τον μητροπολίτη Αθηνών και μέλη τους προέδρους των επιμελητηρίων και των διαφόρων επαγγελματικών οργανώσεων και συλλόγων. Βλ. «Οι Υπουργοί εις τον Πειραιά», εφ. *Εμπρός*, 6/9/1922.

αναγκών των προσφύγων έγινε, σε μεγάλο βαθμό, από ελληνικές οργανώσεις,²¹ ενώ δραστηριοποιήθηκαν και διεθνείς οργανισμοί.

Η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ), και κυρίως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και η φιλανθρωπική οργάνωση Near East Relief προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν συντονισμένα την ανθρωπιστική κρίση που είχε προκαλέσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Συνεπώς, η διεθνής κοινότητα αντιμετώπισε το προσφυγικό ζήτημα της Ελλάδας ως κομμάτι αυτής της μεγάλης ανθρωπιστικής κρίσης. Έτσι, στη χώρα μας από πολύ νωρίς δραστηριοποιήθηκαν ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις.²² Οι ευρωπαϊκές χώρες προσέφεραν την αρωγή τους,²³ όμως το μεγαλύτερο μέρος της βοήθειας προήλθε από την Αμερική, η οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην περίθαλψη από τις πρώτες ημέρες της άφιξης των προσφύγων – άμεσα συστήθηκαν κατά τόπους επιτροπές από τη Χριστιανική Αδελφότητα Νέων και από τα αμερικανικά ιδρύματα της Ανατολής για το έργο της περίθαλψης των προσφύγων.

Ο μεγάλος προσφυγικός καταυλισμός του Πειραιά αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα που έμοιαζαν αζεπέραστα, όπως αυτά της στέγασης και της δημόσιας υγείας. Σταδιακά, υπήρξε αρνητική και υποτιμητική διάθεση για τους πρόσφυγες εκ μέρους των γηγενών. Η ξαφνική έλευση τόσων χιλιάδων προσφύγων στις πόλεις και η επιβεβλημένη συνύπαρξη κλόνισαν την καθημερινότητα των ντόπιων. Ακόμα και οι πλέον ευαίσθητοι απέναντι στο προσφυγικό φαινόμενο, όταν καθημερινά έβλεπαν την πόλη τους να αλλάζει, δυσανασχετούσαν, την ώρα μάλιστα που τα σχολεία παρέμεναν κλειστά λόγω της χρήσης τους για την προσωρινή στέγαση προσφύγων,²⁴ τον Τινάνειο Κήπο, «την μόνην Πειραιϊκήν όασιν», και τις πλατείες γεμάτες με σκηνές προσφύγων, τον Ναό του Αγίου Νικολάου να μη λειτουργεί και τις γύρω

21 Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, το Πατριωτικό Ίδρυμα, η Επιτροπή Κυριών Αθηνών, το Ασιατικό Ταμείο για τους Πρόσφυγες, η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (XEN), το Λύκειο Ελληνίδων και ο Πατριωτικός Σύνδεσμος, βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Οι φορείς περίθαλψης», *ό.π.*, σ. 129.

22 Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η America Near East Relief, η America Women's Hospital, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, η All British Appeal, το Imperial War Relief Fund, ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός, η Young Men's Christian Association, το Save the Children Fund, η Union de Secours aux Enfants, η Secours Françaises aux victimes du Proche Orient Fund κ.ά. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Οι φορείς περίθαλψης», *ό.π.*, σ. 129.

23 Το Βέλγιο έστειλε 20.000 σκηνές και κλινοσκεπάσματα. Από τη Δανία κατέφτασαν 16 κιβώτια με ρούχα και χρηματικό ποσό από εράνους. Ο Γαλλικός Ερυθρός Σταυρός σύστησε επιτροπή για τη βοήθεια των προσφύγων της Μ. Ασίας, ανεξαρτήτως εθνικότητας. Ο φιλέλληνας πρόξενος του Μονάχου έστειλε χρηματική βοήθεια 5.000 μάρκων για τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας. Βλ. «Ευγενείς χειρονομίαι», Εφ. *Σφαίρα*, 17/10/1922, «Οι Δανοί διά τους πρόσφυγας», εφ. *Έθνος*, 13/5/1923, «Οι Γάλλοι υπέρ των προσφύγων» και «Οι Έλληνες εις το Μόναχον. Η δράσις τού εκεί προξένου μας», 18/10/1922 και 20/10/1922, εφ. *Εμπρός*.

24 «Τα σχολεία μας», εφ. *Σφαίρα*, 21/10/1922.

συννοικίες βρόμικες.²⁵ Συνεπεία αυτών, προκλήθηκαν αντιδράσεις και εκδηλώθηκαν εχθρικές συμπεριφορές προς τους πρόσφυγες. Η πειραϊκή *Σφαίρα* ανέφερε ότι, εξαιτίας του υπεράριθμου προσφυγικού πληθυσμού που είχε συγκεντρωθεί στην πόλη, ο Πειραιάς είχε μετατραπεί σε «ατσιγγανούπολιν χωρίς τάξη και καθαριότητα, έχει χάσει τον πολιτισμό της και αποπνέει τον αέρα της οπισθοδρόμησης και του «σανφασονισμού».²⁶ Επίσης, λίγους μήνες αργότερα, μετά την υπογραφή του συμφώνου ανταλλαγής πληθυσμών, που έφερε και άλλους πρόσφυγες, η εφημερίδα σχολίαζε ότι «ο Πειραιάς είχε πλέον μετατραπεί σε Τουρκόπολη και η εικόνα του δεν θύμιζε σε τίποτα την πρότερη αίγλη της».²⁷

Οι εχθρικές και υποτιμητικές αναφορές των γηγενών δεν περιορίζονταν στη δυσμενή κατάσταση που πραγματικά αντιμετώπιζε ο Πειραιάς, αλλά έφτασαν στο σημείο να καταφέρονται με σκληρούς χαρακτηρισμούς ακόμα και εναντίον των ορφανών προσφυγόπουλων που είχαν καταφύγει στην επαιτεία, σχολιάζοντας ότι «κατήντησαν ενοχλητικώτερα και από τα κουνούπια και τις μύγες της εποχής αυτής».²⁸

Ο δήμαρχος Πειραιά τόνιζε την επιτακτική ανάγκη για περίθαλψη και στέγαση των 30.000 προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί προσωρινά σε σκηνές:

«Όλη η πόλις μας, κύριοι, έχει μεταβληθεί εις μίαν απέραντον υπαίθριαν κατασκήνωσιν. Από της ακτής Αλκίμων μέχρι πέραν του λιμένος των Αλών, χιλιάδες αδελφών μας παραμένουν δυστυχούντες. Η έλλειψις στεγάσεως και καθαριότητος καθιστά την θέσιν δεινοτάτη και αλγεινήν, και την κατάστασιν της πόλεως τραγικότερα».²⁹

Η ανάγκη για εξεύρεση προσωρινής λύσης στο στεγαστικό ζήτημα οδήγησε την κυβέρνηση στην επίταξη χιλιάδων ακινήτων και δωματίων στα αστικά κέντρα. Το Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων» και η συμπλήρωσή του για την επέκταση του νόμου ακόμα και σε «κατοικούμενα ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενα ακίνητα»³⁰ οδήγησαν στην υποχρεωτική και

25 «Εως πότε;», εφ. *Σφαίρα*, 22/10/1922.

26 «Ατσιγγανούπολις», εφ. *Σφαίρα*, 20/10/1922.

27 «Η επιτακτική ανάγκη της πόλεώς μας», εφ. *Σφαίρα*, 16/2/1923.

28 «Κουνούπια», εφ. *Σφαίρα*, 21/10/1922.

29 «Ο λόγος του Δημάρχου του Πειραιά προς Δημοτικό Συμβούλιο για Προσφυγικό», Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου 254, 3/10/1922, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς.

30 Ν.Δ. 11/11/1922, «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», ΦΕΚ 237/ 17-11-1922, και Ν.Δ. 22/11/1922, «Περί κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων», ΦΕΚ 243/23-11-1922.

επιβεβλημένη συγκατοίκηση γηγενών και προσφύγων. Συνολικά, επιτάχθηκαν περισσότερα από 8.000 άδεια ακίνητα στην επικράτεια.

Σύμφωνα με μια πρώτη καταγραφή των προσφύγων, το 1923, από το υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, οι πρόσφυγες στην επικράτεια ανέρχονταν σε 786.431³¹ και στον Πειραιά σε 50.271 (Πίνακας 1). Ο αριθμός τους, όμως, ήταν μεγαλύτερος, διότι η συγκεκριμένη απογραφή θεωρείται ελλιπής.³²

Πίνακας 1: Πρόσφυγες στον Δήμο Πειραιά, σύμφωνα με μια πρώτη προσπάθεια απογραφής (1923)

Δήμος Πειραιά	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο
Πειραιάς	19.263	25.072	44.335
Άγιος Ιωάννης Ρέντης	267	352	619
Νέο Φάληρο	2.148	3.169	5.317
Σύνολο	22.678	28.593	50.271

Πηγή: Βασίλειον της Ελλάδος, υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιο 1923, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1923.

1.2. Η πολεοδομική ανάπτυξη των πόλεων και οι φορείς αποκατάστασης των προσφύγων

1.2.1. Το νομοθετικό πλαίσιο για την ίδρυση των προσφυγικών συνοικισμών

Η πολεοδομική νομοθεσία είχε συνταχθεί στην Ελλάδα πριν από την καταστροφή της Σμύρνης και την ανταλλαγή πληθυσμών, και κινούνταν με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα για τον εκσυγχρονισμό και την καπιταλιστική παραγωγή. Το ζήτημα της κατοικίας κυρίως των μεσαίων στρωμάτων απασχόλησε τα αναπτυγμένα ευρωπαϊκά κράτη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα οποία εφήρμοσαν νέες πολεοδομικές τάσεις, συνδυασμένες με την κρατική πολιτική για την κοινωνική κατοικία. Η ανάπτυξη της κοινωνικής κατοικίας με την κατασκευή φτηνών λαϊκών οικιών, οι οποίες θα νοικιάζονταν ή θα πωλούνταν, απασχολούσε όλες τις βιομηχανικές χώρες

31 Βασίλειον της Ελλάδος, υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιο 1923, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1923.

32 Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» ό.π., σ. 80.

την περίοδο του Μεσοπολέμου. Κάθε κράτος είχε τις δικές του ιδιαιτερότητες στο ζήτημα, ανάλογα με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες.³³

Στην Ελλάδα, η χρονική σύμπτωση με την ανάγκη άμεσης αποκατάστασης του προσφυγικού κύματος δυσχέραινε την εισαγωγή εκσυγχρονισμένης πολεοδομικής νομοθεσίας. Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις που επέφερε η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή πληθυσμών συνδέθηκαν άμεσα με τους χωρικούς μετασχηματισμούς της νεοελληνικής πόλης του Μεσοπολέμου.³⁴

Μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Λοζάνης και τη μονιμότητα του προσφυγικού ζητήματος, η στέγαση και η αποκατάσταση των προσφύγων βρέθηκαν στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος. Το κράτος είχε πλέον ως άμεσο στόχο την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, προτού το Προσφυγικό εξελιχθεί σε μείζον κοινωνικό ζήτημα. Βασικές προϋποθέσεις για την ενσωμάτωση των προσφύγων στο εθνικό κράτος ήταν, αφενός, η οριστική στέγαση, αφετέρου η παραγωγική εργασία. Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της χώρας (Πίνακας 2), με την άφιξη ενός προσφυγικού πληθυσμού που υπερέβαινε το 22% των κατοίκων στο ελληνικό έδαφος –το «προσφυγικό σοκ»,³⁵ όπως έχει χαρακτηριστεί, με το κύμα των προσφύγων μέσα σε λίγους μήνες να αγγίζει το 1/4 του γηγενούς πληθυσμού–, μετέβαλε ριζικά τις διαδικασίες αστικοποίησης. Με την έλευση των προσφύγων οικίστηκαν μέχρι τότε ακατοίκητες ή αραιοκατοικημένες περιοχές, με αποτέλεσμα η Αθήνα και ο Πειραιάς να ενωθούν σε ένα ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα. Από το 1920 έως το 1928, ο πληθυσμός της Αττικής αυξήθηκε κατά 68%, ο Δήμος Αθηνών κατά 72% και του Πειραιά κατά 88%³⁶ (Πίνακας 2).

33 Οι φτηνές λαϊκές κατοικίες ήταν μεσαίου μεγέθους, μέχρι 45 τ.μ. Για την εξέλιξη της κοινωνικής κατοικίας των εργατικών τάξεων στις ευρωπαϊκές χώρες, βλ Νικόλας Β. Μιτζάλης, *Παραγωγή κατοικίας και αστικός χώρος στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Futura, 2008, σ. 48-60.

34 Αλέκα Καραδήμου - Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940 - Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 69-73.

35 Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *ό.π.*, σ. 9 και 62.

36 Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες στην Αττική», στο Άννα Ενεπεκίδου, Μυρτώ Καρακωστανόγλου, *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22..ό.π.*, σ. 103.

Πίνακας 2: Πληθυσμός της Ελλάδας συνολικά στην επικράτεια και στις τρεις μεγαλύτερες πόλεις, σύμφωνα με την απογραφή του 1928

Έτος	Συνολικός Πληθυσμός	Αθήνα	Πειραιάς	Θεσσαλονίκη
1920	5.016.889	292.991	135.833	169.123
1928	6.204.684	459.211	251.659	235.524

Πηγή: Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ) - Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933.

Από το σύνολο των προσφύγων, πολλοί αποκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές και οι υπόλοιποι σε αστικές.³⁷ Οι πολεοδομικές αναμορφώσεις της οικιστικής ανάπτυξης για την ελληνική πόλη, η ίδρυση νέων προσφυγικών πόλεων και η διαμόρφωση του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας και του Πειραιά ακολούθησαν το κατεπείγον της αποκατάστασης των αστών προσφύγων, προκειμένου να αποσοβηθεί ο κίνδυνος μεγαλύτερου κοινωνικού ζητήματος. Η παρουσία των προσφύγων λειτούργησε ως καταλύτης για τη διαχείριση και μιας σειράς ζητημάτων, όπως αυτά της κοινωνικής υγιεινής και στέγασης, που σχετίζονταν με την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο πλαίσιο αυτό εφαρμόστηκαν νεωτερικές αντιλήψεις σχετικά με την κοινωνική ιατρική, τη μοντέρνα αρχιτεκτονική και την πεζοδρομία.

Οι βασικοί πολεοδομικοί νόμοι και οι ρυθμίσεις ψηφίστηκαν σε συνάρτηση με το στεγαστικό ζήτημα των προσφύγων, οι οποίοι εξακολουθούσαν να διαβιούν σε πρόχειρα καταλύματα, σε παραπήγματα, σε σκηνές και επιταγμένους δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους. Οι επιτάξεις ακινήτων δεν επαρκούσαν μετά την ανταλλαγή πληθυσμών και την τροπή της μονιμότητας του προσφυγικού ζητήματος μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης.³⁸ Το κράτος ανέλαβε την έκδοση μιας σειράς νομοθετημάτων σχετικά με την αποκατάσταση, που αφορούσαν άμεσα και την πολεοδομία των πόλεων. Έτσι, ξεκίνησε ένα δραστήριο νομοθετικό έργο για την οικιστική ανάπτυξη, σε συνάρτηση με τους εκάστοτε άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενους φορείς αποκατάστασης.

37 Για τη χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών, βλ. Ανθούλα Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα - Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα, επιστημονικό συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 34-57.

38 Σχετικά με την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, βλ. τον συλλογικό τόμο, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (επιμ.: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Αθήνα, Κριτική και ΚΕΜΟ, 2006.

Στις 12 Μαΐου 1923 ψηφίστηκε το Νομοθετικό Διάταγμα για την ανέγερση φτηνών κατοικιών για τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (ανάπηροι πολέμου, πρόσφυγες, υπάλληλοι, εργάτες και συνταξιούχοι),³⁹ το οποίο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την προώθηση της λαϊκής κατοικίας.⁴⁰ Με βάση τη νομοθεσία, το Δημόσιο είχε τη δυνατότητα να απαλλοτριώσει γήπεδα δήμων, κοινοτήτων, μονών, νομικών προσώπων και ιδιωτών για την ανέγερση φτηνών κατοικιών. Σύμφωνα με το *Έθνος*, για την ανέγερση λαϊκών σπιτιών το κράτος θα απαλλοτρίωνε εκτάσεις εκτός σχεδίου πόλης και θα παρείχε υλικά στις κατασκευαστικές εταιρείες.⁴¹ Έναν μήνα μετά άνοιξε ο δρόμος για τις απαλλοτριώσεις των εκτάσεων στις οποίες θα ανεγείρονταν συνοικισμοί για την εγκατάσταση των προσφύγων.⁴² Τον Ιούλιο του 1923 ψηφίστηκε το βασικό Νομοθετικό Διάταγμα «περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδόμησης αυτών»,⁴³ το οποίο δημιούργησε το πλαίσιο του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού της νεοελληνικής πόλης μετά την άφιξη των προσφύγων, ενώ προβλεπόταν και η ίδρυση οικοδομικών συνεταιρισμών.⁴⁴ Στη νομοθεσία περί αστικών οικοδομικών συνεταιρισμών στηρίχθηκε και ο νόμος του 1924, που παραχωρούσε οικόπεδα του Δημοσίου σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων για να ανεγείρουν προσφυγικούς συνοικισμούς με δικά τους μέσα, ακολουθώντας την πολιτική της αυτεπιστασίας.⁴⁵ Καθώς προχωρούσε το σχέδιο επέκτασης των προσφυγικών συνοικισμών, ψηφίστηκαν διάφοροι νόμοι που διευκόλυναν τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων.⁴⁶

39 Ν.Δ. 12/5/1923, «Περί ανεγέρσεως ευθηνών οικιών», ΦΕΚ 132/ 19-5-1923.

40 Ιωάννης Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα, 1944.

41 Το συμβούλιο για τις λαϊκές κατοικίες έγινε στο υπ. Συγκοινωνίας και συμμετείχαν ο πρωθυπουργός και οι υπουργοί Κ. Γόντικας, Απ. Δοξιάδης, Γ. Κοφινάς, και από τους ιδιώτες ο Επ. Χαρίλαος και ο Σπ. Αγαπητός. «Σύσκεψις διά τα λαϊκά σπίτια», Εφ. *Έθνος*, 4/5/1923.

42 Ν.Δ. 4/6/1923, «Περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτρίωσης τοιούτων προς αστική εγκατάσταση προσφύγων», ΦΕΚ 153/9-6-1923.

43 Ν.Δ. 17/7/1923, «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδόμησης αυτών», ΦΕΚ 228/16-8-1923.

44 Ο νόμος προέβλεπε φορολογικές απαλλαγές και ευνοϊκούς όρους δανειοδότησης από την Εθνική Τράπεζα. Βλ. Ν.Δ. 15/11/1923, «Περί συστάσεως συνεταιρισμών δημοσίων υπαλλήλων προς ανέγερσιν ευθηνών οικιών», ΦΕΚ 333/17-11-1923.

45 Ν.Δ. 18/9/1924, «Περί παραχωρήσεως εκτάσεων του Δημοσίου υπέρ οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων, προς ανέγερσιν ιδιαίδων δαπάναις αστικών συνοικισμών διά ιδίαν αυτών χρήσιν», ΦΕΚ 239/25-9-1924.

46 Ο νόμος περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων ψηφίστηκε μετά τη δικτατορία του Παγκάλου, στις 5 Ιουλίου 1927, και κυρώθηκε με τον Ν. 3875/1929, έπειτα από προσθήκες. Επίσης, το 1927 θεσπίστηκε και η οριζόντια ιδιοκτησία, κι έτσι άνοιξε ο δρόμος για την πολυκατοικία. Βλ. Ν.Δ. 5/7/1927, «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων», ΦΕΚ 142/5-7-1927, Ν. 3875/7-1-1929, ΦΕΚ 47/11-2-1929, Ν.Δ. 19/3/1927, «Περί της κατ' ορόφους ή

1.2.2. Οι φορείς της αποκατάστασης των προσφύγων

Ο βασικός κρατικός φορέας αποκατάστασης των προσφύγων ήταν το υπουργείο Περιθάλψεως, που αργότερα μετονομάστηκε σε «Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως», το οποίο ανέλαβε τη στέγαση, περίθαλψη και μέριμνα των προσφύγων. Ωστόσο, εμπλέκονταν και άλλοι φορείς με επικαλυπτόμενες αρμοδιότητες και δικαιοδοσίες. Το Ταμείο Περιθάλψεως (1922), που ήταν υπό την εποπτεία του υπ. Περιθάλψεως, ανέλαβε την ίδρυση συνοικισμών και τη στέγαση των προσφύγων σε πρόχειρα καταλύματα. Επίσης, το υπουργείο Γεωργίας ήταν αρμόδιο για τις απαλλοτριώσεις των εκτάσεων όπου θα ανεγείρονταν οι συνοικισμοί, ενώ η Πολεοδομική Υπηρεσία και το υπουργείο Συγκοινωνίας ήταν αρμόδια για τον σχεδιασμό της επέκτασης του σχεδίου πόλεως. Από το 1923, το έργο κυρίως της αγροτικής αποκατάστασης και, στη συνέχεια, της αστικής ανέλαβε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), υπό τον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών. Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ (1930), η Αγροτική Τράπεζα ανέλαβε την είσπραξη των χρεών των προσφύγων. Τέλος, έμμεσα εμπλεκόμενη ήταν και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας (ΕΤΕ), γιατί, αφενός, είχε αναλάβει την απόδοση της προκαταβολής για την αποζημίωση των προσφύγων, αφετέρου το ελληνικό κράτος της είχε μεταβιβάσει τη διαχείριση των μουσουλμανικών κτημάτων.⁴⁷

Για το ελληνικό κράτος, η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν μια πρόκληση που το ανάγκαζε να κινηθεί γρήγορα και να ξεπεράσει χρόνιες δυσκολίες και γραφειοκρατικές δυσλειτουργίες. Εντούτοις, η εμπλοκή διαφόρων φορέων έκανε την αποκατάσταση μια περίπλοκη διαδικασία, λόγω της δυσκολίας και του κατεπείγοντος του εγχειρήματος, καθώς και εξαιτίας των επικαλύψεων στις αρμοδιότητες των φορέων, καθιστώντας συχνά δύσκολη ακόμα και τη συνεργασία τους.⁴⁸

διαμερίσματα ιδιοκτησίας», ΦΕΚ 46/19-3-1927. Για το ζήτημα της πολυκατοικίας και του θεσμού της οριζόντιας ιδιοκτησίας, βλ. Νικόλας Β. Μιτζάλης, *ό.π.*, σ. 108-114.

47 Τα μουσουλμανικά κτήματα παραχωρήθηκαν στην ΕΤΕ ως εγγύηση για την έκδοση ομολόγων, με τα οποία θα αποζημιώνε τους πρόσφυγες. Για τη διαχείριση των μουσουλμανικών εδαφών είχε συσταθεί στην τράπεζα ειδική διεύθυνση. Σύμφωνα με την απογραφή αυτών των ιδιοκτησιών που κάνει η ίδια η Εθνική, μέχρι τον Ιούλιο του 1927 της είχαν παραδοθεί 54.891 ιδιοκτησίες, από τις οποίες οι 17.293 ήταν αγροτικές και οι 37.598 αστικές. Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Η αποζημίωση των ανταλλάξιμων*, Αθήνα 1927, σ. 42-57, και Βίκα. Δ. Γκιζελή, «Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)», Αθήνα, *Επικαιρότητα*, 1984, σ. 242-243.

48 Κατά το χρονικό διάστημα 1923-1927 δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου το υπ. Συγκοινωνίας έστελνε μάταια σχετικές εγκυκλίους στους διαφόρους φορείς που εμπλέκονταν στην αστική αποκατάσταση, προκειμένου να γίνουν συντονισμένες ενέργειες ώστε να εφαρμοστεί καλύτερα η ψηφισμένη πολεοδομική νομοθεσία. Το 1927 απαγορεύτηκε η ανάμειξη του υπουργείου Συγκοινωνίας στην ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών. Βλ. Αλέκα Καραδήμου - Γερόλυμπου, «Προσφυγική

Η σοβαρότητα του στεγαστικού ζητήματος και η ανάγκη εποικισμού δυσχέραιναν τη συνεργασία μεταξύ των φορέων αποκατάστασης και των άλλων υπουργείων. Η εμπλοκή διαφορετικών κρατικών και διεθνών φορέων κάποιες φορές δημιουργούσε προβλήματα συνεννόησης και περιπλοκές, με συνέπεια καθυστερήσεις και προχειρότητα. Όπως χαρακτηριστικά κατήγγειλε ο πληρεξούσιος Αθηνών - Πειραιώς, Σ. Ζερβός, στην κοινοβουλευτική ομιλία του:

«Το έργο της αποκατάστασης ήταν πρόχειρο και βραδυκίνητο, τα σπίτια της Κοκκινιάς ήταν τελείως ημιτελή και υπήρχε παντελής έλλειψη ύδρευσης. Εντούτοις υπήρχαν πέντε αυτοτελείς οργανισμοί που ασχολούνταν με το ζήτημα της στέγασης και, όπως οι πολλοί ιατροί καταστρέφουν την υγεία του ασθενούς, έτσι και στο ζήτημα αυτό οι πολλοί οργανισμοί το καταστρέφουν».⁴⁹

Η αποκατάσταση των προσφύγων διαχωρίστηκε σε αγροτική και αστική, ανάλογα με τον τόπο προέλευσης και το επάγγελμά τους. Η αγροτική αποκατάσταση περιελάμβανε την οικία και τον αγροτικό κλήρο, ενώ η αστική περιορίστηκε στη στεγαστική αποκατάσταση. Για το κράτος, «αστοί» πρόσφυγες θεωρούνταν «οι διαμένοντες προ της προσφυγιάς των εις αστικά κέντρα και οι ασχολούμενοι με αστικά επαγγέλματα».⁵⁰ Σύμφωνα με εκτιμήσεις, το 60% των αστών προσφύγων ζούσε στις μεγαλύτερες πόλεις της Ελλάδας, την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη.⁵¹

Ο πρώτος από τους βασικούς οργανισμούς που ασχολήθηκαν με τη στέγαση των αστών προσφύγων, εκτός από το υπουργείο Περιθάλψεως, ήταν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), το οποίο ιδρύθηκε στις 3 Νοεμβρίου 1922⁵² ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου. Η διοίκηση του Ταμείου, η διάθεση και η διαχείριση των πόρων ανατέθηκαν σε οκταμελές συμβούλιο από εκπροσώπους του κράτους, ιδιώτες του επιχειρηματικού κόσμου, αλλά και σε δύο αντιπροσώπους των προσφύγων.⁵³ Το Ταμείο τελούσε υπό την εποπτεία του υπουργείου Περιθάλψεως,

εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων (1912-1940)», στο επιστημονικό συμπόσιο, *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα - Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 99.

49 «Συνεδρία ΞΘ'», 30/6/1924, Πρακτικά Δ' Εθνικής Συνελεύσεως 1924, τ. 2, σ. 450-451.

50 Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, «Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων», Αθήνα 1926, σ. 147.

51 Dimitris Penzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact on Greece*, second impression by Michael Ilewellyn Smith, London 2002, σ. 112.

52 Ν.Δ. 3/11/1922, «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων», ΦΕΚ 227/9-11-1922.

53 Το διοικητικό συμβούλιο αποτελούνταν από τον γεν. γραμματέα του υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, τον γεν. διευθυντή του Δημόσιου Λογιστικού, τον διευθυντή της Αστικής Αποκατάστασης Προσφύγων, τον διευθυντή της Υπηρεσίας Εποικισμού του υπ. Γεωργίας, έναν

σύμφωνα με την ιδρυτική του πράξη. Πρόεδρός του ήταν ο βιομήχανος και επιχειρηματίας Επαμεινώνδας Χαρίλαος, ο οποίος ανέλαβε την πρωτοβουλία για την ανέγερση των πρώτων παραπηγμάτων στους Ποδαράδες. Το Ταμείο μπορούσε να λάβει επιχορηγήσεις υπό μορφήν δανείου και είχε στη διαχείρισή του ποσά από εράνους, κληροδοτήματα, δωρεές και από την ειδική φορολογία προϊόντων.⁵⁴

Το πρώτο διάστημα υπήρξε καθυστέρηση και ολιγωρία από το υπουργείο Περιθάλψεως στην άμεση συνεργασία του με το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων για να ξεκινήσει η ανέγερση των προσφυγικών συνοικισμών. Αυτή η ολιγωρία κράτησε όσο ακόμα δεν είχε υπογραφεί το σύμφωνο ανταλλαγής πληθυσμών στη Λοζάνη. Τα άρθρα τού *Εμπρός* ανέφεραν ότι η καθυστέρηση στο στεγαστικό ζήτημα των προσφύγων οφειλόταν στη χρόνια οικονομική δυσπραγία του ελληνικού κράτους, στη δυσκολία εύρεσης κεφαλαίων και στις μηδενικές ενέργειες των κατασκευαστικών εταιρειών. Η μόνη ιδιωτική κατασκευαστική πρωτοβουλία που αναφέρθηκε ήταν το εγχείρημα του Επ. Χαριλάου στους Ποδαράδες.⁵⁵

Η στεγαστική δραστηριότητα του Ταμείου εντατικοποιήθηκε μετά την υπογραφή του συμφώνου ανταλλαγής. Το Ταμείο Περιθάλψεως επιφορτίστηκε αποκλειστικά με την κατασκευή πρόχειρων οικιών, χωρίς να προβαίνει σε έργα υποδομής για τις ανάγκες ύδρευσης, ηλεκτρισμού και οδικού δικτύου στους νεοϊδρυθέντες προσφυγικούς συνοικισμούς. Στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας ξεκίνησε την κατασκευή συνοικισμών αρχικά στο Παγκράτι, σε μια έκταση περίπου 100 στρεμμάτων,⁵⁶ και στους Ποδαράδες (Νέα Ιωνία).

Σταδιακά, άρχισαν να εμφανίζονται οι νέοι προσφυγικοί συνοικισμοί με τα παραπήγματα στα αστικά κέντρα. Βέβαια, αυτό δεν έβρισκε πάντα σύμφωνους τους γηγενείς, οι οποίοι έβλεπαν αρνητικά τη συνύπαρξη με τους πρόσφυγες και αντιδρούσαν. Στην εφημερίδα *Εμπρός* γίνεται κριτική στην τακτική των παραπηγμάτων, που φτιάχονταν παντού μέσα στις πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά. Ο αρθρογράφος παρέθετε μια σειρά από επιχειρήματα, προκειμένου να υποστηρίξει ότι οι νέοι συνοικισμοί έπρεπε να ιδρυθούν στις Νέες Χώρες. Εκτιμούσε

διευθυντή του υπ. Συγκοινωνίας οριζόμενο από τον ίδιο τον υπουργό, τον πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου Αθηνών, δύο αντιπροσώπους προσφυγικών οργανώσεων διορισμένους με Βασιλικό Διάταγμα και τρεις ιδιώτες ύστερα από πρόταση του υπουργείου Προνοίας. Βλ. Ν.Δ. 3/11/1922.

54 Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 132-141.

55 «Συνοικισμοί», εφ. *Εμπρός*, 27/11/1922.

56 Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή - Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 77.

δε ότι ο Πειραιάς και η Αθήνα ήταν ακατάλληλα, λόγω έλλειψης χώρων για τη συγκέντρωση μαζικού πληθυσμού. Επίσης, επικαλούνταν την ανάγκη ενίσχυσης της εθνολογικής σύστασης περισσότερο στη Μακεδονία και τη Θράκη, παρά στην Παλαιά Ελλάδα, προσθέτοντας ότι η ανέγερση συνοικισμού στους Ποδαράδες θα δημιουργούσε τεράστιο πρόβλημα ύδρευσης και επισιτισμού:

«Αλλοίμονο και τρισαλλοίμονο αν αρχίσουν να γίνονται και άλλοι συνοικισμοί πέριξ των Αθηνών και εμφανιστούν τουρκοχώρια· η λειψυδρία, η πύκνωση και ο τύφος θα προκαλούν θανάτους και δεν θα υπάρχουν ούτε χώροι για τα νεκροταφεία».⁵⁷

Μετά το Παγκράτι και τους Ποδαράδες ακολούθησαν οι προσφυγικοί συνοικισμοί στον Βύρωνα, με ελεύθερους χώρους και κοινοτικά κτίρια,⁵⁸ στην Καισαριανή και την Κοκκινιά του Πειραιά. Οι περιοχές αυτές επιλέχθηκαν γιατί είχαν νερό, όπως αναφέρει στον απολογισμό της θητείας του ο πρόεδρος του Ταμείου, Επαμεινώνδας Χαρίλαος.⁵⁹ Ωστόσο, ήταν αποκομμένες από το πολεοδομικό συγκρότημα – συγκεκριμένα, η Κοκκινιά αντιμετώπιζε μεγάλο υδρευτικό πρόβλημα. Το Ταμείο Περιθάλψεως, λόγω του αυξημένου όγκου αιτήσεων και των περιορισμένων δυνατοτήτων του, τοποθετούσε μια προσφυγική οικογένεια σε ένα δωμάτιο. Παρέμεινε ενεργό έως τον Μάιο του 1925 και στη διάρκεια της λειτουργίας του παρέδωσε 4.000 ολοκληρωμένα κτίρια (9.283 δωμάτια) και 2.500 ημιτελείς οικίες (5.990 δωμάτια).⁶⁰

Την ίδια περίοδο, το υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως ανέλαβε τη στέγαση των προσφύγων. Στις 26 Ιανουαρίου 1923 σύστησε τη Διεύθυνση Αστικής Εγκατάστασης Προσφύγων, με σκοπό την οριστική στέγαση και την εύρεση παραγωγικής απασχόλησης για τους αστούς πρόσφυγες.⁶¹ Λίγους μήνες αργότερα συστήθηκε η Επιτροπή της Αστικής Αποκατάστασης,⁶² η οποία υπαγόταν στο υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, και όριζε τα πρόσωπα που θα

57 «Εποικισμοί», εφ. *Εμπρός*, 19/11/1922.

58 Γιώργος Σούλης, «Ο προσφυγικός οικισμός του Βύρωνα», *Έργα*, τ. 34, 30/10/1926.

59 Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα: 1922 - Το έπος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994, σ. 131.

60 Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 82. Σύμφωνα με την έκθεση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Ελέγχου του Ταμείου Περιθάλψεως των Προσφύγων, τα έξοδά του για την περίθαλψη και την εγκατάσταση των προσφύγων ανέρχονταν σε 165.306.978,42 δρχ. Νικόλας Β. Μιτζάλης, *ό.π.*, σ. 143-144.

61 Ν.Δ. 26/1/1923, «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Διευθύνσεως Αστικής Εγκατάστασης Προσφύγων», ΦΕΚ 36/1-2-1923.

62 Ν.Δ. 8/5/1923, «Περί συστάσεως επιτροπής αστικής αποκαταστάσεως», ΦΕΚ 124/12-5-1923.

συμμετείχαν σε αυτήν από τον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο. Σύμφωνα με το διάταγμα, συμμετείχαν σε αυτήν ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Προνοίας, ο πρόεδρος του Ταμείου Περιθάλψεως και δύο ιδιώτες, ύστερα από πρόταση του υπουργείου Προνοίας. Η επιτροπή στόχευε στον συντονισμό και στη συνεργασία ανάμεσα στους κύριους φορείς της αστικής αποκατάστασης· η ίδια γνωμοδοτούσε για τις απαλλοτριώσεις και την ανέγερση αστικών συνοικισμών, αλλά και για τις εργασιακές ευκαιρίες που έπρεπε να υπάρχουν ώστε να απασχοληθούν οι πρόσφυγες (κυρίως στον βιομηχανικό κλάδο).

Έως το 1924, το υπουργείο Προνοίας είχε κατασκευάσει 18.337 οικήματα στην Αθήνα και στον Πειραιά.⁶³ Επίσης, ανέλαβε την ευθύνη για την ανέγερση κτιρίων, συνοικισμών, σχολείων, εκκλησιών και βιομηχανιών για τους πρόσφυγες.⁶⁴ Λίγους μήνες αργότερα ιδρύθηκε και η Υπηρεσία Διαχειρίσεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών, με σκοπό τη διάθεση των οικημάτων που κατασκεύαζε το υπουργείο Προνοίας.⁶⁵

Στους συνοικισμούς, το Ταμείο και το υπουργείο Προνοίας δημιουργούσαν παραπήγματα, δηλαδή ξύλινα σπίτια, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα – φυσικά, με υλικά πολύ χαμηλότερης ποιότητας. Το παράπηγμα, όπως αναφέρει η εφημερίδα *Εμπρός*, έδωσε τη λύση στο οικιστικό ζήτημα: «Η σωτηρία μας ευρέθη εις τα ξύλινα τείχη».⁶⁶ Οι κατασκευαστές των προσφυγικών συνοικισμών μπορούσαν να προμηθεύονται τα ξύλινα σπίτια και από το εξωτερικό.⁶⁷ Επίσης, συμφωνήθηκε η προμήθεια συγκεκριμένου αριθμού ξύλινων σπιτιών από τη Γερμανία, ως μέρος των πολεμικών επανορθώσεων.⁶⁸

Σύμφωνα με την κρατική πολιτική, η ίδρυση νέων προσφυγικών πόλεων έπρεπε να είναι εναρμονισμένη με την επέκταση του σχεδίου πόλεως, όμως αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό, με αποτέλεσμα να καταπατώνται ελεύθεροι δημόσιοι χώροι που προβλέπονταν για πλατείες και δρόμους, ενώ, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας, υπήρχαν ελλείψεις σε δημόσια έργα. Διατυπώνονταν, δε, ενστάσεις για τον τρόπο, τη

63 Ανθούλα Καραμούζη, *ό.π.*, σ. 36.

64 Ν.Δ. 22/7/1927, «Περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως», ΦΕΚ 156/29-7-1927.

65 Ν.Δ. 5/7/1927, «Περί διαθέσεως των ανά το κράτος προσφυγικών οικημάτων» (αναδημοσίευση), ΦΕΚ 187/6-9-1927.

66 «Το παράπηγμα», εφ. *Εμπρός*, 13/1/1923.

67 Το υπουργείο Περιθάλψεως εξέταζε την προσφορά ολλανδικών οίκων για την ανέγερση ξύλινων σπιτιών. Βλ. «Συμφέρουσαι προτάσεις διά τα ξύλινα σπίτια», εφ. *Έθνος*, 16/5/1923.

68 «Οι Γερμανοί θα μας δώσουν ξύλινα σπίτια», εφ. *Έθνος*, 20/5/1923.

μέθοδο και τα υλικά με τα οποία χτίζονταν οι προσφυγικοί συνοικισμοί, ενώ γινόταν λόγος και για σπατάλη χρημάτων από τους εργολάβους.⁶⁹

Το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να περιοριστεί σε μέτρα περίθαλψης και προσωρινής στέγασης. Απαιτούνταν συντονισμένοι χειρισμοί και συνεργασία με τις διεθνείς δυνάμεις για να αντιμετωπιστεί η ανθρωπιστική κρίση. Έτσι, η κυβέρνηση απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ) για την οικονομική υποστήριξή της, με τη χορήγηση δανείου που θα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για το προσφυγικό ζήτημα.⁷⁰ Η ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων συνδέθηκε με το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης για τη χορήγηση διεθνούς δάνειου. Το καταστατικό της ΕΑΠ εγκρίθηκε από το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών και τον εκπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης (Ανδ. Μιχαλόπουλος), στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 στη Γενεύη, και κυρώθηκε από το ελληνικό Κοινοβούλιο στις 13 Οκτωβρίου 1923. Η ΕΑΠ είχε έδρα την Αθήνα, ήταν αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση, που λειτουργούσε υπό την εποπτεία της ΚΤΕ. Σκοποί της ήταν η παροχή μόνιμης στέγης και η εύρεση παραγωγικής απασχόλησης στους πρόσφυγες, με τον όρο ότι θα αποπλήρωναν τα δάνεια.⁷¹ Η ΕΑΠ διοικούνταν από ένα τετραμελές διοικητικό συμβούλιο· τα δύο μέλη διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση σε συνεννόηση με την ΚΤΕ, τα άλλα δύο προέρχονταν απευθείας από την ΚΤΕ και το ένα ήταν υποχρεωτικά από τις ΗΠΑ και ανέλαμβανε καθήκοντα προέδρου. Πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ ήταν ο Henry Morgenthau,⁷² ο οποίος παρέμεινε στο αξίωμα μέχρι τον Δεκέμβριο του 1924. Στη συνέχεια, την προεδρία ανέλαβε ο Charles Howland, από τον Φεβρουάριο του 1925 έως τον Σεπτέμβριο του 1926. Τελευταίος πρόεδρος ήταν ο Charles Eddy, από τον Οκτώβριο του 1926 έως τα τέλη του 1930.⁷³

Η ΕΑΠ, ως αυτόνομος οργανισμός, λειτούργησε απρόσκοπτα για την υλοποίηση του έργου της αποκατάστασης, αποφεύγοντας τις γραφειοκρατικές

69 «Πώς πρέπει να μελετηθεί το πρόβλημα της στέγης», εφ. *Εμπρός*, 14/6/1923.

70 Σχετικά με τις διαπραγματεύσεις για το δάνειο, βλ. Henry Morgenthau, *ό.π.*, σ. 263-238.

71 Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες: ό.π.*, σ. 142, Νίκος Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 85-87, Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 154-167.

72 Ο Henry Morgenthau (1856-1946) ήταν Αμερικανός δικηγόρος, διπλωμάτης και επιχειρηματίας, γερμανοβραϊκής καταγωγής. Το 1856 μετανάστευσε στις ΗΠΑ. Διετέλεσε διπλωμάτης στην Κωνσταντινούπολη έως το 1916 και κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χειρίστηκε αρκετά διπλωματικά ζητήματα της Αντάντ με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1920 ήταν πρέσβης των ΗΠΑ στο Μεξικό έως το 1923, όταν ανέλαβε την προεδρία της ΕΑΠ. Επίσης, ήταν ιδρυτής της American Committee for Relief in the Near East (αργότερα γνωστή ως Near East Relief).

73 Νίκος Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 85-87 και Κοινωνία των Εθνών (Γενεύη 1926), *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου (μτφ.), Τροχαλία, 1997, σ. 19

διαδικασίες και καθυστερήσεις του κρατικού μηχανισμού. Επίσης, παρέμεινε ανεπηρέαστη από την ασταθή πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, με τις εναλλαγές των κυβερνητικών σχημάτων, τις στρατιωτικές παρεμβάσεις και τα μίση του εθνικού διχασμού.⁷⁴

Η κυβέρνηση παραχώρησε στην ΕΑΠ τις γαίες περίπου 5.000.000 στρεμμάτων για την αποκατάσταση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες, αφού αποπλήρωναν το χρέος τους προς την ΕΑΠ, θα αποκτούσαν δικαίωμα πλήρους κυριότητας. Επίσης, η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην ΕΑΠ τα απαραίτητα κεφάλαια από δύο δάνεια που συνάφθηκαν με το εξωτερικό.⁷⁵

Σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα της 19ης Δεκεμβρίου 1923 «περί λειτουργίας της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», μεταβιβάστηκαν στην ΕΑΠ οι δικαιοδοσίες του υπ. Γεωργίας και των αρμόδιων συμβουλίων, σχετικών με την αγροτική αποκατάσταση, του υπ. Προνοίας και των σχετικών συμβουλίων, σχετικών με την αστική αποκατάσταση. Η ΕΑΠ μπορούσε να απασχολεί το προσωπικό της Διεύθυνσης Αστικής Αποκατάστασης Προσφύγων του υπ. Προνοίας, το Τεχνικό Τμήμα του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και τις σχετικές υπηρεσίες αποκατάστασης του υπ. Προνοίας. Τη διοίκηση και τη χάραξη της πολιτικής της είχαν αναλάβει ξένοι, όμως το υπόλοιπο ανθρώπινο δυναμικό της απαρτιζόταν από Έλληνες. Ανά τρεις μήνες υπέβαλλε έκθεση πεπραγμένων στην ΚτΕ και την ελληνική κυβέρνηση, ενώ ο διοικητικός μηχανισμός της αποτελούνταν από πέντε διευθύνσεις εποικισμού.⁷⁶

74 Για την πολιτική κατάσταση την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 37-122, Γιώργος Μαυροκορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων. Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-46.

75 Το πρώτο δάνειο συνήφθη τον Δεκέμβριο του 1924 και ανερχόταν σε 12.000.000 λίρες Αγγλίας. Στην υπογραφή του δανείου πήραν μέρος ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρος Διομήδης, ως εκπρόσωπος της Ελλάδας, και η αγγλική αντιπροσωπία με επικεφαλής τον τραπεζίτη sir Eric Hambro. Οι αγγλικές τράπεζες ανέλαβαν να διαθέσουν το ποσό των 7.500.000 στερλινών, οι αμερικανικές τράπεζες της Νέας Υόρκης 2.300.000 στερλίνες και οι ελληνικές τράπεζες το υπόλοιπο ποσό των 2.500.000 στερλινών. Βλ. Νίκος Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις και Εθνική Τράπεζα 1917-1928*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988, σ. 189. Το δεύτερο δάνειο, γνωστό ως «Τριμερές» ή «Δάνειο Σταθεροποιήσεως», συνήφθη το 1928 και ανερχόταν σε 9.000.000 λίρες Αγγλίας, από τις οποίες για την αποκατάσταση θα δεσμεύονταν 3.000.000 λίρες και οι υπόλοιπες θα κάλυπταν ανάγκες του κρατικού Προϋπολογισμού. Βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 142.

76 Διευθύνσεις Εποικισμού: α) Μακεδονίας, β) Θράκης, γ) Παλαιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νήσων, δ) Αστικής Αποκατάστασης και ε) Οικονομικού. Οι τρεις γενικές διευθύνσεις ίδρυσαν κατά τόπους γραφεία εποικισμού με επικεφαλής γεωπόνους. Ο αριθμός των υπαλλήλων τους, το 1929, ξεπερνούσε τους 2.000. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 86.

Η ΕΑΠ διέκρινε την αποκατάσταση των προσφύγων σε αγροτική και αστική, ωστόσο έριξε το βάρος κυρίως στην αγροτική,⁷⁷ η οποία ήταν ευκολότερη και λιγότερο δαπανηρή, λόγω των διαθέσιμων μουσουλμανικών κτημάτων που υπήρχαν κυρίως στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη,⁷⁸ αλλά και των στόχων της κυβερνητικής πολιτικής. Τα προγράμματα αποκατάστασης στόχευαν στη δημιουργία μικροϊδιοκτητών, ώστε να ενισχυθεί η αγροτική οικονομία, να ομογενοποιηθούν κυρίως οι παραμεθόριες περιοχές και να αποφευχθεί ο κίνδυνος προλεταριοποίησης των προσφύγων. Η αγροτική αποκατάσταση συνέπεσε με την τελική φάση της δεύτερης αγροτικής μεταρρύθμισης, που προωθούσε εντατικά το κράτος από το 1917 και αποσκοπούσε στη δημιουργία μιας αγροτικής τάξης μικροϊδιοκτητών, ώστε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος ριζοσπαστικοποίησης και συνεργασίας των αγροτών με τους εργάτες. Οι ελληνικές κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου θεωρούσαν ότι η ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας θα μπορούσε να οδηγήσει και στη βιομηχανική ανάπτυξη.⁷⁹

Με την αστική αποκατάσταση, η οποία περιοριζόταν στην παροχή στέγης, η ΕΑΠ ασχολήθηκε πιο εντατικά από το 1927, όταν εξασφάλισε το δεύτερο προσφυγικό δάνειο και ήταν πλέον εμφανές ότι «η κατοικία για τους αστούς πρόσφυγες γίνεται η ελάχιστη βάση πάνω στην οποία στηρίζουν την κοινωνική τους ένταξη. Επειδή η κατοικία καλύπτει μόνο ένα μέρος από τις πολυποίκιλες ανάγκες τους, αλλά, καθώς αποτελεί τη μοναδική προσφορά του κράτους προς αυτούς, έτσι η σημασία της στα ματιά τους διογκώνεται. Το στέγαστρο των προσφύγων μετασχηματίζεται σε αστική κοινωνική προσφυγική κατοικία και εγκαινιάζεται το κεφάλαιο της κοινωνικής κατοικίας στην ιστορία του τόπου».⁸⁰

Η ΕΑΠ, από το 1926, προκειμένου να απεμπλακεί από τους υπόλοιπους φορείς αποκατάστασης και να λειτουργήσει ακόμα πιο ανεξάρτητα, δημιούργησε δικό της οικοδομικό συνεταιρισμό, ο οποίος της έδωσε μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας

77 Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση. 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, ό.π., σ. 104-111.

78 Σχετικά με την αγροτική αποκατάσταση, βλ. Μιχάλης Ι. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, Κοινωνία των Εθνών (Γενεύη 1926), ό.π., σ. 37-127, Henry Morgenthau, ό.π., σ. 361-383 και Elizabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugee*, Οξφόρδη - Ν. Υόρκη 2006.

79 Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή...* ό.π., σ. 77.

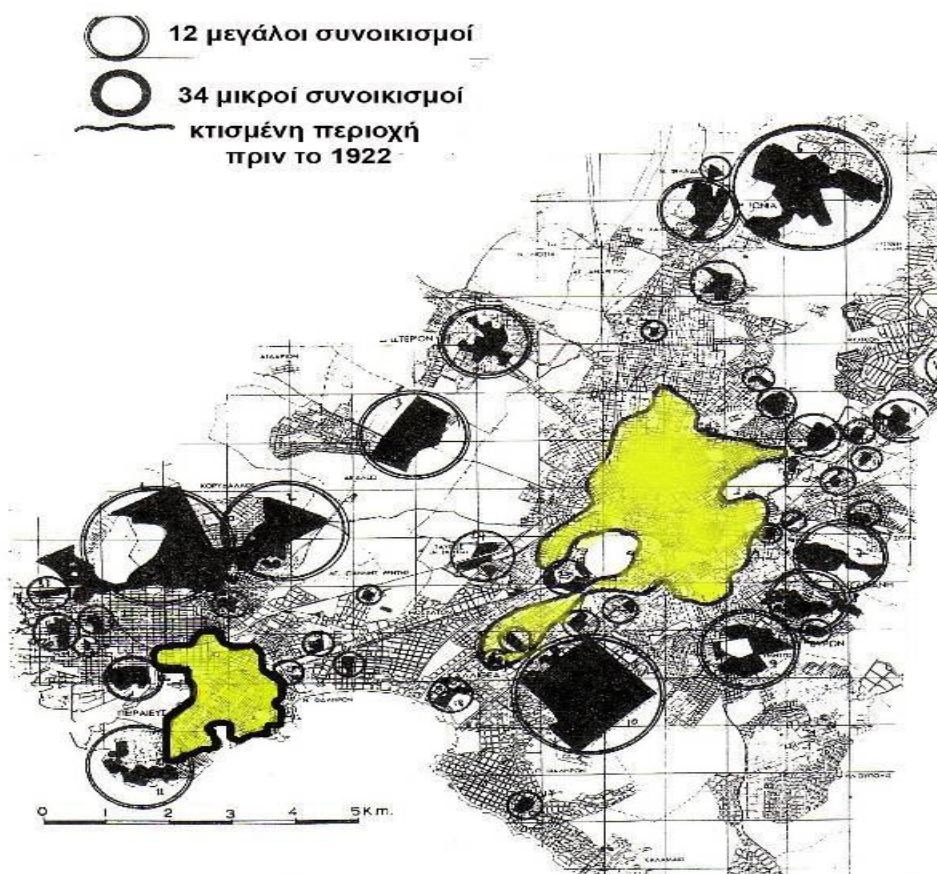
80 Βίκα Δ. Γκιζελή, ό.π., σ. 172-173.

σε σχέση με την πολεοδομική νομοθεσία. Έτσι, αναδείχθηκε στον «πολεοδόμο του συγκροτήματος της πρωτεύουσας» μέχρι το 1930.⁸¹

Η συνεχής οικιστική επέκταση γύρω από τους προσφυγικούς συνοικισμούς και η αύξηση του ρυθμού αστικοποίησης, ιδιαίτερα της Αθήνας, άλλαξαν τον πολεοδομικό χάρτη της πρωτεύουσας. Η πολεοδομική πολιτική του κράτους και της ΕΑΠ συνέχισε τη διάσπαρτη οικιστική ανάπτυξη, με την επέκταση των προσφυγικών συνοικισμών γύρω από τις πόλεις, στις παρυφές τους. Στην Αθήνα και στον Πειραιά δημιουργήθηκαν 46 προσφυγικοί συνοικισμοί, έξω από τα όρια των πόλεων, σε απόσταση από 1 έως 4 χλμ. (Χάρτης 1). Αυτό το μοντέλο εγκατάστασης εισήγαγε τον κοινωνικό διαχωρισμό στον χώρο και ανέδειξε τη χωροταξική πολιτική των φορέων αποκατάστασης και του κράτους, σύμφωνα με την οποία οι προσφυγές εγκαθίσταντο μακριά από τους γηγενείς, ώστε να γίνεται λόγος για ηθελημένο κοινωνικό διαχωρισμό.⁸² Με αυτόν τον τρόπο υποστηρίχθηκε ότι επιτεύχθηκε η διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας ανάμεσα στην υφιστάμενη πόλη, που είχε αναστατωθεί από την άφιξη των προσφύγων, και στους προσφυγικούς συνοικισμούς, οι οποίοι εκλαμβάνονταν ως ένα ομοιογενές κοινωνικό σύνολο. Από την άλλη πλευρά, αυτή η τακτική οικιστικής διασποράς, που υιοθέτησαν τόσο η κυβέρνηση όσο και η ΕΑΠ, ενίσχυσε την αυθόρμητη αστικοποίηση των προαστίων.

81 Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής - Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, ΕΤΒΑ, 1989, σ. 209.

82 Στο ίδιο.

Χάρτης 1: Προσφυγικοί συνοικισμοί στην ευρύτερη περιοχή Αθήνας - Πειραιά

Πηγή: Ελίζα Παπαδοπούλου, Γιώργος Μ. Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000: Εξέλιξη, Πολεοδομία, Μεταφορές, Συμμετρία*, Αθήνα 2000

Η ΕΑΠ ξεκίνησε την ανέγερση ξύλινων κατασκευών, όμως, καθότι οι οικίες της προορίζονταν για μόνιμη κατοικία και το ξύλο απαιτούσε πολυέξοδη συντήρηση, το αντικατέστησε με άλλα υλικά, όπως τούβλα, τσιμεντόλιθους, ακόμα και με πέτρα επενδυμένη με σοβά, ενώ για τη στέγη χρησιμοποίησε κυρίως έγχρωμα κεραμίδια. Υλικά προμηθευόταν από την εγχώρια βιομηχανία, αλλά και από το εξωτερικό, εξαιτίας της φορολογικής ατέλειας.⁸³ Τα σπίτια ήταν μονώροφα για δύο οικογένειες και διώροφα με εξωτερική σκάλα για τέσσερις οικογένειες. Σε κάθε οικογένεια αντιστοιχούσαν τρία δωμάτια: το ένα ήταν 13,5 τετραγωνικών και χρησιμοποιούνταν ως υπνοδωμάτιο και καθιστικό, το άλλο ήταν μικρότερο και λειτουργούσε ως κουζίνα, και ένα ακόμα πιο μικρό ως αποθήκη.

Το Ταμείο Περιθάλψεως είχε κατασκευάσει οικίες πολύ χαμηλότερου κόστους και ποιότητας σε σύγκριση με την ΕΑΠ. Στα σπίτια του Ταμείου, τα αποχωρητήρια

⁸³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *ό.π.*, σ. 24.

ήταν κυρίως κοινόχρηστα, όμως, με την κατασκευή των πέτρινων σπιτιών από την ΕΑΠ, σε κάθε κατοικία υπήρξε ξεχωριστό αποχωρητήριο, το οποίο συνδεόταν με ένα κοινοτικό σύστημα υπονόμων.⁸⁴

Το έργο αποκατάστασης της ΕΑΠ συνδέθηκε και με τις εργασίες και τα έργα υποδομής που είχαν αναλάβει μεγάλες επενδυτικές εταιρείες στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο. Έτσι, η ΕΑΠ, εκτός από την κατασκευή προσφυγικών σπιτιών, είχε σχέδιο ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας, με έργα υποδομής τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο, τα οποία προσπαθούσε να εφαρμόσει. Τα έργα που συνδέθηκαν με την αγροτική αποκατάσταση βελτίωσαν την εικόνα της ελληνικής επαρχίας, όπως η αποξήρανση λιμνών, ελών, καθώς και άλλα εγχειρίσματα έργα. Αυξήθηκαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις, βελτιώθηκε η απόδοσή τους και ενισχύθηκε η αγροτική παραγωγή με την ενασχόληση των αγροτών προσφύγων. Στη Μακεδονία και τη Θράκη αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα η καπνοκαλλιέργεια, η σηροτροφία και η καλλιέργεια κρόκου.⁸⁵ Η αστική αποκατάσταση, από την πλευρά της, ευνόησε την παραγωγή οικοδομικών υλικών (τούβλα, κονίαμα, κεραμίδια), τα οποία διοχετεύονταν στους συνοικισμούς που κατασκεύαζονταν,⁸⁶ δίνοντας ώθηση στην εγχώρια βιομηχανία. Ταυτόχρονα, όμως, έδινε και μια πρόσκαιρη λύση στο εργασιακό ζήτημα των αστών προσφύγων. Στις οικοδομικές εργασίες απασχολούνταν κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες πρόσφυγες, προκειμένου να επιβιώσουν, πρόσκαιροι εργάτες, μεροκαματιάρηδες, ακόμα και γυρολόγοι.⁸⁷

Όμως, πέρα και πάνω από όλα αυτά, η δραστηριότητα της ΕΑΠ και οι βλέψεις της συμβάδισαν με την οπτική των μεγάλων επενδύσεων στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου με αφορμή το προσφυγικό ζήτημα. Οι ξένες εταιρείες δραστηριοποιούνταν στον τομέα της ύδρευσης και της ηλεκτροδότησης (Ούλεν, Πάουερ). Η ΕΑΠ ενίοτε λειτουργούσε και ως τεχνικός σύμβουλος, προτείνοντας σχέδια αναπτυξιακής πολιτικής στην κυβέρνηση, τα οποία απέβλεπαν στην κατασκευή δημόσιων έργων (ύδρευση, οδικό δίκτυο), προκειμένου να βελτιωθούν οι συνθήκες ζωής των «αποκλεισμένων» προσφυγικών συνοικισμών. Όμως, σε κάποιες περιπτώσεις, οι ανάγκες τους δεν καλύπτονταν ούτε στοιχειωδώς, δυσκολεύοντας την καθημερινότητα.

84 Henry Morgenthau, *ό.π.*, σ. 338-342.

85 Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 115-117, Henry Morgenthau, *ό.π.*, σ. 349.

86 Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση. 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, *ό.π.*, σ. 117.

87 Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Το 1925, η ΕΑΠ είχε συστήσει την Υγειονομική Υπηρεσία, προκειμένου να ληφθούν μέτρα αντιμετώπισης της φυματίωσης και της ελονοσίας, που «θέρριζαν» την πόλη και την ύπαιθρο. Ωστόσο, περιορίστηκε σε μέτρα περίθαλψης και όχι βελτίωσης των συνθηκών υγιεινής, κάτι που θα απαιτούσε την κατασκευή έργων υποδομής. Αρκέστηκε στη διάθεση ενοικιαζόμενων οικημάτων για την ίδρυση μικρών νοσοκομειακών μονάδων υγείας, τα οποία λειτουργούσαν υπό την εποπτεία είτε των κρατικών υγειονομικών υπηρεσιών είτε του Ερυθρού Σταυρού ή κάποιας ξένης φιλανθρωπικής οργάνωσης.⁸⁸

Ενδεικτικοί είναι οι αριθμοί που δείχνουν την προτεραιότητα της ΕΑΠ ως κύριου στεγαστικού φορέα για την αγροτική εγκατάσταση. Έως τη διάλυσή της, το 1930, σε όλη την Ελλάδα είχαν ιδρυθεί 125 αστικοί συνοικισμοί με 27.456 κατοικίες και 2.089 αγροτικοί συνοικισμοί με 129.934 οικήματα.⁸⁹ Για την αγροτική αποκατάσταση είχε διαθέσει 3.518.471.339 δρχ., ενώ για την αστική 765.757.154 δρχ. δηλαδή ποσό περίπου πέντε φορές μικρότερο.⁹⁰ Όταν ολοκλήρωσε το έργο της στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, είχε ανεγείρει 10.000 κατοικίες, ενώ υπολογίζεται ότι για την ολοκλήρωση του στεγαστικού προγράμματος απαιτούνταν περίπου 30.000 κατοικίες.⁹¹ Επίσης, αν και η ΕΑΠ διαλυόταν και παρέδιδε το έργο αποκατάστασης των υπόλοιπων προσφύγων στο ελληνικό κράτος, σε επιστολή της στις 30 Ιουνίου 1930 ενημέρωνε τον Ελευθέριο Βενιζέλο ότι «εσχηματίσθησαν πολλά διαμερίσματα εξ ενός μόνο δωματίου μη συνεχομένου, ποσώς μετά του όπισθεν τοιούτου, άνευ αποχωρητηρίου, έχοντα εντός της κοινής αυλής κοινά αποχωρητήρια, βόθρους και πλυντήρια».⁹²

Η ΕΑΠ, όπως και ο προκάτοχός της, το Ταμείο Περιθάλψεως, ακολουθούσε το σύστημα ενοικίασης και πώλησης για τα σπίτια που κατασκεύαζε, ενώ το υπ. Προνοίας παραχωρούσε τη στέγαση αρχικά δωρεάν και αργότερα με χαμηλότερο αντίτιμο. Σύμφωνα με το σύστημα πώλησης, η ΕΑΠ απευθυνόταν κυρίως στα μεσαία και τα ανώτερα οικονομικά στρώματα, με συνέπεια να διατηρείται η κοινωνική διάκριση. Ακολουθούσε μια πολιτική «εμπορευματοποίησης» του χώρου, παραχωρώντας

88 Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 137, Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 215.

89 Ανθούλα Καραμούζη, *ό.π.*, σ. 25.

90 Κώστας Κατσάπης, *«Το προσφυγικό ζήτημα...»*, *ό.π.*, σ. 144.

91 Dimitris Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact upon Greece*, Paris 1962, σ. 114.

92 Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση - Συμβολή στην ιστορία του εργατικού κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 201, παραπομπή 467, Υπόμνημα ΕΑΠ 30/6/1930, Αρχείο Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

οικόπεδα και δάνεια είτε μεμονωμένα είτε συλλογικά στους προσφυγικούς συνεταιρισμούς για την αυτοστέγαση. Επρόκειτο για τυπικά προγράμματα παροχής «γης και υποδομής» κυρίως σε μικρομεσαία και ανώτερα στρώματα. Συγκεκριμένα, το 1928, η ΕΑΠ πώλησε 4.179 οικοδομήσιμα οικόπεδα στην Αθήνα και στον Πειραιά, από τα οποία οικοδομήθηκαν τα 1.705.⁹³ Στα προγράμματα αυτοστέγασης των προσφύγων συγκαταλέγεται και η παροχή οικοπέδων από το υπ. Προνοίας για την ίδρυση της Νέας Σμύρνης και της Καλλιπόλης στον Πειραιά, που εξελίχθηκαν σε αμιγείς μεσοαστικές συνοικίες.⁹⁴

Αντίθετα, στους πιο φτωχούς προσφυγικούς συνοικισμούς, οι κατοικίες χτίζονταν από εργολάβους και κατόπιν πωλούνταν στους πρόσφυγες. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει η Β. Γκιζελή, το τελευταίο τρίμηνο του 1925 η ΕΑΠ είχε πωλήσει στους πρόσφυγες 620 κατοικίες στους τέσσερις συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά. Πολλές φορές, όμως, οι πρόσφυγες έδιναν την προκαταβολή και μετά αδυνατούσαν να αποπληρώσουν την κατοικία, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εντάσεις. Στο σημείο αυτό έκανε την εμφάνισή της και η Εθνική Τράπεζα, ως φορέας αποκατάστασης της απόδοσης της προκαταβολής από την αποζημίωση των προσφύγων, καθώς και με τη διαδικασία της δανειοδότησης σε «μικροεπαγγελματίες».⁹⁵

Από την απογραφή που διενήργησε η ΕΑΠ, το 1927, για τους αστικούς συνοικισμούς στην επικράτεια, προέκυψε ότι, από τις 75.245 οικογένειες, οι 28.000 είχαν στεγαστεί με δικά τους έξοδα σε σπίτια που αγόρασαν ή νοίκιασαν, άλλες 20.000 είχαν στεγαστεί σε οικισμούς που είχαν φτιάξει οι ίδιοι οι πρόσφυγες, άλλες 25.673 οικογένειες κατοικούσαν σε σπίτια του ΤΠΠ και της ΕΑΠ και οι υπόλοιπες 1.645 εξακολουθούσαν να διαμένουν σε προσωρινά καταλύματα (σκηνές, επιταγμένα κτίρια, αποθήκες και εργοστάσια).⁹⁶

93 Eddy Charles B., *Greece and the Greek refugees*, Λονδίνο 1931, σ. 164 (αναφορά στο Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 214).

94 Για την ίδρυση και την εξέλιξη της Νέας Σμύρνης, βλ. Σπυρίδων Ν. Παραλίκης, *Ιστορία του Δήμου Νέας Σμύρνης (1922-1940 - Ίδρυση και πολεοδομική εξέλιξη*, Διδακτορική διατριβή ΕΜΠ, 2006.

95 Ν. 3142/2-8-1924, «Περί κυρώσεως της μεταξύ της Ελληνικής Πολιτείας και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος συμβάσεως από 20-5-1924 «περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως, εγγυήσεως της Ελληνικής Πολιτείας, εις ομογενείς πρόσφυγας μικροεπαγγελματίες οργανωμένους εις ομάδας ως και εις αστικούς συνεταιρισμούς μικροβιομηχανιών και χειροτεχνιών», ΦΕΚ 179/2-8-1924 και Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990, σ. 325, 329.

96 Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 225, Λίλα Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 215 και Φωτεινή Γεωργακοπούλου, *ό.π.*, σ. 80-81.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι οι πρόσφυγες της Αθήνας και του Πειραιά είχαν αυτοστεγαστεί σε μεγάλο βαθμό. Κάποιες από τις οικίες στις παρυφές των συνοικισμών ήταν η απαρχή των αυθαιρέτων· η οικιστική διασπορά, που είχαν ξεκινήσει τόσο η κυβέρνηση όσο και η ΕΑΠ, δεν μπορούσε να ανακοπεί, με αποτέλεσμα την «αυθόρμητη» αστικοποίηση των προαστίων. Επιπλέον, από τον διττό χαρακτήρα της αυτοστέγασης (εύποροι - άποροι) γίνονται αντιληπτές η κοινωνική διαστρωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού και οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στον τομέα της στέγασης.

1.3. Η απαρχή του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς

Ο Πειραιάς, όταν κατέφτασαν οι πρόσφυγες, διατηρούσε αναπτυγμένη βιομηχανική ζώνη, με τα ναυπηγεία Βασιλειάδη, το εργοστάσιο λιπασμάτων, την τσιμεντοβιομηχανία «Ηρακλής», τα διάφορα μηχανουργεία, ξυλουργεία, εργοστάσια χημικών, την αλευροβιομηχανία και την κλωστοϋφαντουργία, με κυρίαρχο του κλάδου τον βιομήχανο Ρετσίνα, η μονάδα του οποίου εκτεινόταν προς την εργατική συνοικία της Κοκκινιάς.⁹⁷ Ο Πειραιάς, και κυρίως οι εκτός σχεδίου περιοχές, προσφερόταν για την αποκατάσταση και την ταχύτερη ένταξη των προσφύγων στην παραγωγική απασχόληση. Η εγκατάστασή τους έγινε στις παρυφές της πόλης, στο βορειοδυτικό τμήμα του λιμανιού, κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής, κοντά στη βιομηχανική ζώνη της πόλης,⁹⁸ εκεί όπου υπήρχαν ήδη εργατικές εστίες, όπως στη Δραπετσώνα και στα Ταμπούρια, καθώς και σε αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως η Νέα Κοκκινιά.

Για την αστική αποκατάσταση και την ανέγερση του προσφυγικού συνοικισμού επιλέχθηκε η περιοχή Κοκκινιάδα, στο τέρμα της οδού Θηβών, η οποία διοικητικά ανήκε στον Δήμο Πειραιά. Το όνομα «Κοκκινιάδα», σύμφωνα με τον Κ. Μπίρη, οφείλεται στο χρώμα του εδάφους. Ο Carl Lepsius, στη γεωλογική μελέτη

97 Για τη βιομηχανική ζώνη στη Δραπετσώνα, βλ. Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα: Οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο, 1922-1967*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2015. Για τη βιομηχανία στον Πειραιά την περίοδο 1900-1920 υπάρχουν συγκεντρωτικοί πίνακες στην πτυχιακή εργασία του Χαράλαμπου Πετρά, *Το προφίλ των Πειραιωτών βιομηχάνων στις αρχές του 20ού αιώνα (1900-1920)*, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2006, σ. 10-25.

98 Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, ό.π., σ. 104-111. Για τη χαρτογράφηση των προσφυγικών γειτονιών του Πειραιά, βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργιού (συντονίστρια προγράμματος), Ερευνητικό Πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018.

του *Geologie von Attica*, αναφέρει ότι κατά την αποσάθρωση των ασβεστόλιθων δημιουργείται ο ερυθρόμορφος χρωματισμός του εδάφους «Terra Rosa».⁹⁹ Σύμφωνα με τοπογραφικό διάγραμμα του 1880 στην Κοκκινάδα, τη γη κατείχαν οι μεγαλοκτηματίες Π. Κορωνάιος, Κουλουριώτης Αναγνώστης, Κ. Στρατηγής και Ηλίας Στρούμπος.¹⁰⁰ Από τα τέλη του 19ου αιώνα, την Κοκκινάδα κατοίκησαν κυρίως όσοι είχαν έρθει στον Πειραιά αναζητώντας εργασία στα εργοστάσια της βιομηχανικής ζώνης του Πειραιά, όπως στου Ρετσίνα. Οι εργατικοί οικισμοί ήταν απομακρυσμένοι από το κέντρο του Πειραιά. Έτσι, η Κοκκινάδα, από τα τέλη του 19ου αιώνα, εποικίστηκε είτε από εσωτερικούς μετανάστες είτε από όσους κατέφευγαν εκεί σε περιόδους εθνικών κρίσεων, όπως το 1866, μετά την αποτυχημένη Κρητική Επανάσταση. Αυτοί οι πάροικοι αποτελούσαν τα φθηνά εργατικά χέρια που στελέχωσαν τη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά.

Όπως αναφέρουν οι ερευνητές του «ελληνικού Μάντσεστερ», η διαχωριστική γραμμή του Πειραιά ήταν οι ράγες του σιδηροδρόμου.¹⁰¹ Η Κοκκινιά ανήκε στις εργατικές συνοικίες, οι οποίες ήταν εκτός σχεδίου – σύμφωνα με την απογραφή του 1920, ο πληθυσμός σε όλες τις εκτός σχεδίου περιοχές ήταν 17.855 κάτοικοι.¹⁰² Αυτές οι εργατικές γειτονιές του Πειραιά [Παλιά Κοκκινιά, Καμίνια και το χωριό του Μελετόπουλου (Μανιάτικα)] γεωγραφικά δεν ανήκαν στον πυρήνα του μετέπειτα προσφυγικού συνοικισμού, όμως τα όριά τους δεν ήταν σαφώς προσδιορισμένα.

Νέα Κοκκινιά ονομάστηκε ο προσφυγικός συνοικισμός που ιδρύθηκε στην Κοκκινιά του Πειραιά. Ο προσδιορισμός «νέος» είναι τοπωνυμικός δείκτης οικιστικής οργάνωσης, άμεσα συνδεδεμένος με τις μετακινήσεις πληθυσμών στον

99 Κώστας Μπίρης, *Αι τοπωνυμίες της πόλεως και των περιοχών των Αθηνών*, Αθήνα 1971, σ. 53. Η πληροφορία για το κόκκινο έδαφος προέρχεται από την ανακοίνωση του Γιώργου Βεράνη (Μάρτιος 2017) στο Σεμινάριο Προφορικής Ιστορίας του ερευνητικού προγράμματος, Δημήτρης Δημητρώπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργιού (συντονίστρια προγράμματος), Ερευνητικό Πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018.

100 Μιχαηλίδης Σίμος Επαμ., *Η γέννηση της Κοκκινιάς απ' όσα έζησα και θυμάμαι*, Πειραιάς 1993, σ. 16-17. Για τον Κορωνάιο αναφέρει ο Χ. Κουτελάκης ότι ήταν ένας από τους μεγαλοκτηματίες του Πειραιά. Χάρης Κουτελάκης - Αμάντα Φώσκολου, *Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, Εστία, Αθήνα 1991, σ. 58-59.

101 Για την ανάπτυξη του Πειραιά, τη συγκρότηση της αστικής τάξης και τη βιομηχανική ζώνη του, βλ. Γιάννης Γιαννισιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά - Η συγκρότηση της αστικής τάξης, 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, και Μαριάνθη Κοτέα, *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, ΠΕΠ, Αθήνα 1997.

102 Βασιλείον της Ελλάδος, υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Διεύθυνσις Στατιστικής, Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920, Αθήνα 1921.

ελληνικό χώρο.¹⁰³ Η συνολική εδαφική έκταση του χώρου όπου ανεγέρθηκε ο συνοικισμός στην Κοκκινιά ήταν 718.771 τετραγωνικά μέτρα, σύμφωνα με το κτηματολογικό διάγραμμα της 18ης Δεκεμβρίου 1923 του μηχανικού Διον. Κόκκινου, διευθυντή του Ταμείου Περιθάλψεως (Χάρτης 2). Πριν από τα τέλη του 19ου αιώνα στην περιοχή δεν υπήρχε εκτεταμένη κατοίκηση, με εξαίρεση ένα δυο μετόχια της Μονής του Αγίου Σπυρίδωνα ή των Αγίων Ασωμάτων, κατά μήκος της «Στράτας της Κούλουρης», δηλαδή της σημερινής Πέτρου Ράλλη.¹⁰⁴ Την εποχή εκείνη, η περιοχή ήταν ακατοίκητη και ακαλλιέργητη λόγω του εδάφους (χώμα με ψιλό πέτρωμα). Μόνο ένα τμήμα ενδεχομένως χρησιμοποιούνταν ως εποχικός βοσκότοπος και ένα άλλο ως χωματερή.¹⁰⁵ Την ίδια περίοδο, στην περιοχή του Καραβά υπήρχαν ασβεστοποιεία. Από το 1915 έως το 1922, στην ευρύτερη Κοκκινιάς εγκαταστάθηκαν αρκετοί Αρμένιοι πρόσφυγες.¹⁰⁶

Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1928, στη Νέα Κοκκινιά διέμεναν συνολικά 33.201 άνθρωποι, από τους οποίους οι 30.301 είχαν αφιχθεί εκεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.¹⁰⁷ Αν αφαιρέσουμε από τον συνολικό πληθυσμό τους πρόσφυγες που ήρθαν μετά την καταστροφή προκύπτει ότι 2.900 άνθρωποι κατοικούσαν στην περιοχή όπου ανεγέρθηκε ο προσφυγικός συνοικισμός πριν από τον Σεπτέμβριο του 1922. Από αυτούς κάποιοι ήταν γηγενείς και ενδεχομένως ανήκαν στην εργατική τάξη του Πειραιά, ενώ άλλοι ανήκαν στα προσφυγικά ρεύματα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914) και την Οκτωβριανή Επανάσταση (1917).

Σήμερα, η Νίκαια εκτείνεται νοτίως του λόφου του Βώκου (Μικρός Καραβάς), προς την Παλιά Κοκκινιά, στη βόρεια πλευρά της φτάνει μέχρι τον Κορυδαλλό (τότε «Κουτσικάρι») και δυτικά φτάνει μέχρι τα Τουρκοβούνια, τον λόφο του Σελεπίτσαρι (Κοκκινόβραχος) στο Κερατσίνι· ανατολικά, τη χωρίζει η λεωφόρος Θηβών από τον πάλαι ποτέ λαχανόκηπο του Αγίου Ιωάννη Ρέντη.

103 Για το τοπωνυμικό του «νέος», βλ. «Το επίθετο νέος-α-ο στους οικισμούς», *Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας, 19ος-21ος αιώνας*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2020, <http://settlement-renames.eie.gr> (προσπέλαση: 24/8/2020).

104 Γιώργος Βεράνης, Άννα Λάμπρου, Αλεξάνδρα Μούργου, στο «Καρτέλα - μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργιού (συντονίστρια προγράμματος), *Ερευνητικό Πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης»*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018.

105 Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 114.

106 Γιώργος Βεράνης, Άννα Λάμπρου, Αλεξάνδρα Μούργου, *ό.π.*, σ. 153.

107 Ελληνική Δημοκρατία, υπουργείο Εθνικής Οικονομίας - Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ), *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος τής 15ης-16ης Μαΐου 1928*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933, σ. 32.

1.3.1. Η Δραστηριότητα του Ταμείου Περιθάλψεως στον συνοικισμό

Η πρώτη αναφορά που βρέθηκε για την ανέγερση του συνοικισμού στην περιοχή της Κοκκινιάς είναι ένα άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός* στις 19 Μαΐου 1923, σύμφωνα με την οποία ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας επισκέφθηκε μαζί με τον δήμαρχο Πειραιά, Αν. Παναγιωτόπουλο, τους συνοικισμούς που ανεγείρονταν στις γειτονιές του Πειραιά, τη Δραπετσώνα και την Κοκκινιά.¹⁰⁸ Στην περιοχή εκείνη, οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας και του Πόντου τοποθέτησαν τα αντίσκηνά τους προσωρινά. Σύμφωνα με δημοσίευμα του Τύπου στις 10 Νοεμβρίου 1923, το Ταμείο Περιθάλψεως κάλεσε τους ιδιοκτήτες των οικοπέδων στην Κοκκινιά να παραδώσουν τα σχεδιαγράμματα των οικοπέδων τους:

«Άπαντες οι ιδιοκτήτες οικοπέδων στην Κοκκινιά Πειραιώς, ένθα οικοδομείται ο προσφυγικός συνοικισμός, και ιδία οι Β. Ράλλης, Γ. Μηζάρας, Γ. Πέτρος ή Μυκωνιάτης, οι κληρονόμοι Πάχη, οι κληρονόμοι Βασιλάκου, όπως μέχρι της προσεχούς Πέμπτης 15 Νοεμβρίου, προσερχόμενοι παρά τω μηχανικώ του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων Διον. Κόκκινω εις το εν τω ανωτέρω συνοικισμό γραφείον αυτού, παραδώσωσιν τα σχεδιαγράμματα των οικοπέδων προς έλεγchon και τοποθέτησιν είτα επί του γενικού κτηματολογικού σχεδιαγράμματος. Της διορίας ταύτης παρελθούσης ουδεμίαν αναλαμβάνομεν ευθύνη έναντι των ιδιοκτητών».¹⁰⁹

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 27 Δεκεμβρίου 1923, σύμφωνα με τη γνωμάτευση του Συμβουλίου της Αστικής Αποκατάστασης, αποφασίστηκαν η απαλλοτρίωση των ιδιωτικών εκτάσεων και η παραχώρησή τους στο Ταμείο Περιθάλψεως για την ανέγερση οικιών που θα στέγαζαν μόνιμα αστικές προσφυγικές οικογένειες, οι οποίες παρέμεναν άστεγες ή πρόχειρα εγκατεστημένες σε σχολεία και αποθήκες.¹¹⁰ Στις 27 Δεκεμβρίου 1923, μετά τη γνωμάτευση, ανακοινώθηκε η απόφαση των υπουργών Γεωργίας και Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεων για την απαλλοτρίωση των παραπάνω ιδιωτικών εκτάσεων, με σκοπό την ίδρυση του

108 «Ο Πλαστήρας εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς», εφ. *Εμπρός*, 19/5/1923.

109 «Ταμείον Περιθάλψεως...», εφ. *Εμπρός*, 10/11/1923.

110 Οι εδαφικές εκτάσεις προς απαλλοτρίωση ήταν των ιδιωτών: Γιώργος Μπέρτος, Αντ. Μπασούλας, Παν. Γαλακάτος, Σ. Μεγαλοοικονόμου και Σία, Βασιλική Κουλουριώτου, Παν. Αντ. Λιάκος, Σωτ. Διοικητόπουλος, αδελφοί Ζερβού, Β. Ράλλης, κληρονόμοι Πάχη, Κων. Γαλακάτος, Γιώργος Μιζάρας, Ιω. Αντ. Μερκούρης, κληρονόμοι Βασιλάκου, κληρονόμοι Μπαλακώστα (Τσόχα), κληρονόμοι Ιω. Ν. Δέρβου και Ιω. Ρωδηνού στην περιοχή Κοκκινιάδα του Πειραιά, βλ. «Γνωμάτευσις», 27 Δεκεμβρίου 1923, Εκτιμητικοί Πίνακες, αταξινόμητο αρχείο, υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

προσφυγικού συνοικισμού.¹¹¹ Η εδαφική έκταση παραχωρήθηκε απευθείας από το κράτος στο Ταμείο Περιθάλψεως:

«Η κυριότης της απαλλοτριουμένης εκτάσεως μεταβιβάζεται εις το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων ελευθέρα παντός βάρους και εκνικήσεως τρίτου. Η αποζημίωσις των ιδιοκτητών κανονισθήσεται κατά τας διατάξεις των άρθρων 5 και 7 του Νομοθετικού Διατάγματος (4/6/1923)».¹¹²

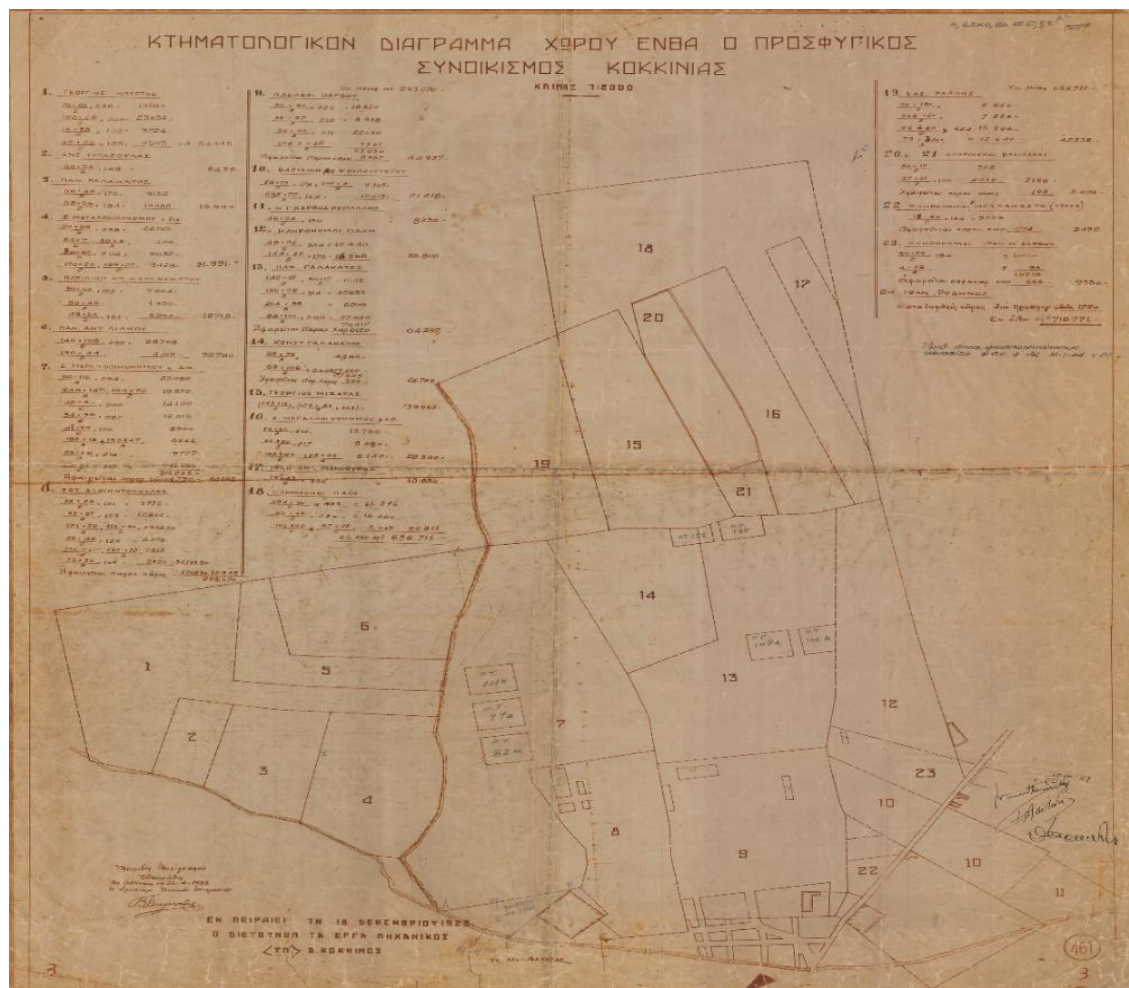
Η Νέα Κοκκινιά, όπως ονομάστηκε ο αμιγώς προσφυγικός συνοικισμός, ιδρύθηκε στην άκρη του Πειραιά ως μια νέα πόλη «δορυφόρος», όπως και οι υπόλοιποι προσφυγικοί συνοικισμοί του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας και του Πειραιά.¹¹³ Στο διάγραμμα διακρίνονται 24 κτήματα, που ανήκαν στα φυσικά πρόσωπα και στους κληρονόμους τους, όπως προαναφέρθηκαν (Χάρτης 2).¹¹⁴ Όπως προκύπτει από τα ονόματα των ιδιοκτητών, κάποιοι ανήκαν στις βιομηχανικές οικογένειες που δραστηριοποιούνταν στον Πειραιά από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως οι αδελφοί Ζέρβου, οι οποίοι διέθεταν πυρηνελαιοποιείο/σαπουνοποιείο, και η οικογένεια Μεγαλοοικονόμου, που διατηρούσε οινοπνευματοποιείο. Στο διάγραμμα αναφέρεται η έκταση κάθε κτήματος που θα απαλλοτριωνόταν για την ανέγερση των οικημάτων και την κατασκευή των δρόμων, ενώ διακρίνεται και το ρέμα που περνούσε από την Κοκκινιά, η Σούδα, και συχνά ήταν η αιτία για τις πλημμύρες και την οικτρή υγειονομική κατάσταση της περιοχής. Η Σούδα αποτελούσε και το φυσικό διακριτό όριο ανάμεσα στη Νέα και την Παλιά Κοκκινιά.

111 Αρ. απ. 122283/1923. Βλ. «Απόφασις Υπουργών Γεωργίας, Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, αρ. πρ. 122283/1923», Εκτιμητικοί Πίνακες Κοκκινιά, αταξινόμητο αρχείο υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

112 Στο ίδιο.

113 Ν.Δ., 27/12/1923, «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως εκτάσεως κειμένης εν θέσει Κοκκινιά προς αστικήν εγκατάστασιν προσφύγων», ΦΕΚ 3/16-1-1924, τ. Β'.

114 Τα 24 εδάφη ήταν κατανεμημένα ως εξής: 1. Γιώργος Μπέρτος, 2. Αντ. Μπασούλας, 3. Παν. Γαλακάτος, 4. Σ. Μεγαλοοικονόμου και Σία, 5. Βασιλική Κουλουριώτου, 6. Παν. Αντ. Λιάκου, 7. Σ. Μεγαλοοικονόμου και Σία, 8. Σωτ. Διοικητόπουλος, 9. Αδελφοί Ζερβού, 10. Βασιλική Απ. Κουλουριώτου, 11. Κ.Γ. Ζέρβος και Ράλλης, 12. Κληρονόμοι Πάχη, 13. Παν. Γαλακάτος, 14. Κωνστ. Γαλακάτος, 15. Γιώργος Μιζάρας, 16. Μεγαλοοικονόμου και Σία, 17. Ιω. Αντ. Μερκούρης, 18. Κληρονόμοι Πάχη, 19. Βασ. Ράλλης, 20. και 21. Κληρονόμοι Βασιλάκου, 22. Κληρονόμοι Μπαλακώστα (Τσόχα), 23. Κληρονόμοι Ιω. Ν. Δέρβου, 24. Ιω. Ρωδηνός. «Κτηματολογικό διάγραμμα χώρου όπου θα ανεγερθεί ο προσφυγικός συνοικισμός Κοκκινιάς», 18/12/1923, Προσωπικό αρχείο Γιώργου Βεράνη.

Χάρτης 2: Κτηματολογικό διάγραμμα χώρου, όπου θα ανεγερθεί ο προσφυγικός συνοικισμός Κοκκινιάς, 18/12/1923 (Πηγή: Προσωπικό αρχείο Γιώργου Βεράνη)

Η έκταση απαλλοτριώθηκε σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα «περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως τοιούτων προς αστική εγκατάσταση προσφύγων» (4/6/1923) του υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας¹¹⁵, και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 3/16-1-1924).

Σύμφωνα με το *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* (1925), ο θεμέλιος λίθος του συνοικισμού τέθηκε στις 18 Ιουνίου 1923.¹¹⁶ Αυτή η ημερομηνία αναφέρεται στην έναρξη των εργασιών για την ανέγερση του συνοικισμού. Η ύπαρξη σκηνών και πρόχειρων καταλυμάτων, που αποτέλεσαν τον πρόδρομο του μετέπειτα οργανωμένου προσφυγικού συνοικισμού, επιβεβαιώνεται και από προφορική μαρτυρία για την προσωρινή στέγαση στην Κοκκινιά προσφύγων από τη Ρωσία, πριν από τη

115 Αριθμός απόφασης 122283/27-12-1923. Βλ. «Φάκελοι απαλλοτριώσεων αστών προσφύγων της χώρας», υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, αταξινόμητο αρχείο υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

116 *Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 75.

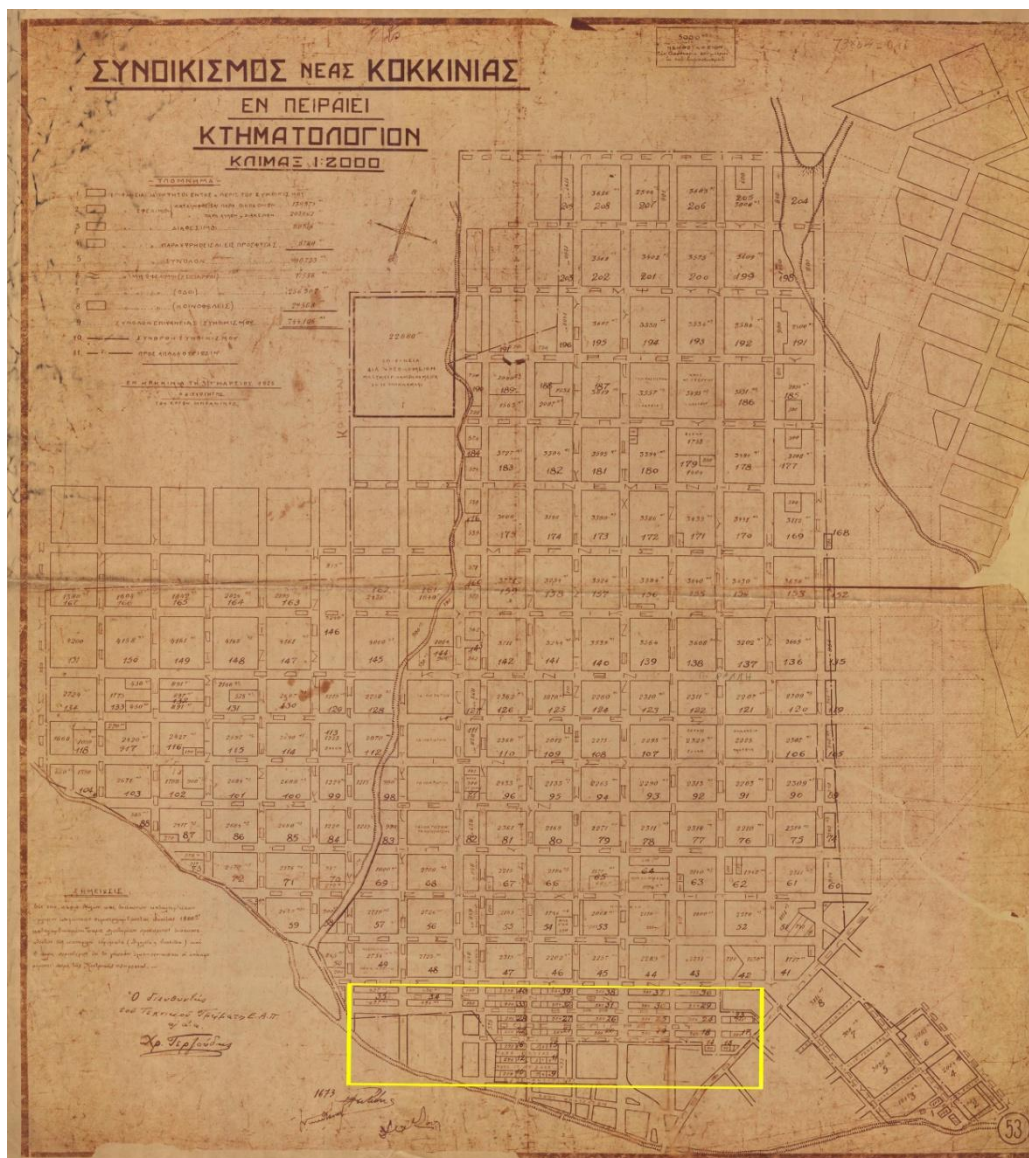
Μικρασιατική Καταστροφή, εξαιτίας της Οκτωβριανής Επανάστασης.¹¹⁷ Οι επίσημες κρατικές ενέργειες για την ανέγερση του οργανωμένου συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς στην περιοχή της Κοκκινιάδας από το Ταμείο Περιθάλψεως εντατικοποιήθηκαν το 1924. Τον Ιανουάριο του 1924, στην εφημερίδα *Σκρίπ* αναφέρεται ότι το υπουργείο Προνοίας ανέθεσε την αποκατάσταση των προσφύγων για τους συνοικισμούς Ποδαράδες, Παγκράτι και Κοκκινιά στην Επιτροπή Διαχειρίσεως του Δανείου.¹¹⁸ Η επιλογή του χώρου, βέβαια, δεν ήταν τυχαία, διότι καλύπτονταν οι δύο βασικές προϋποθέσεις της αστικής στέγασης – αφενός, η ύπαρξη επαρκούς χώρου για την κατασκευή και την ανέγερση των οικοδομημάτων έξω από τα όρια της πόλης του Πειραιά, αφετέρου η γειτνίαση του συνοικισμού με τη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά, ώστε οι πρόσφυγες να ενταχθούν ευκολότερα στην παραγωγική διαδικασία.

Αρχικά, το Ταμείο έκανε μια γρήγορη τοπογράφιση της περιοχής, αλλά, ελλείψει χρόνου, δεν προχώρησε σε πολεοδομικό σχεδιασμό του συνοικισμού. Άλλωστε, η βιασύνη για την άμεση αποκατάσταση, καθώς και η έλλειψη χρημάτων δεν επέτρεπαν ούτε στοιχειωδώς τον σχεδιασμό έργων υποδομής, όπως αποχετευτικό σύστημα, ύδρευση, ηλεκτροδότηση κ.ά.¹¹⁹ Η ανέγερση ξεκίνησε από το μέρος του ρέματος της Σούδας που κλείστηκε πρόχειρα και έγινε η οδός Τζαβέλλα. Τα οικοδομικά τετράγωνα που οικοδομήθηκαν πρώτα ήταν από την οδό Αγίου Διονυσίου (νυν «Αμερικανίδων Κυριών») και Κάτω Γιαννιτσών, Βέρροιας, Βελιγραδίου, Βρυούλων, Άγκυρας, Αγίας Τριάδος και Αντιόχειας, μέχρι τα όρια της οδού Καλλιπόλεως στην οριζόντια πλευρά, και κάθετα από την οδό Καπαδοκίας (νυν «Αμυραδάκη»), Κιλικίας, Κορδελιού (νυν «Κύπρου») (Χάρτης 3).

117 Ο εποικισμός της περιοχής από προσφυγικές ροές εξαιτίας της Ρωσικής Επανάστασης, πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, επιβεβαιώθηκε από προφορική μαρτυρία κατοίκου της Νίκαιας (προσωπική συνέντευξη Δ.Χ., 19/12/2014). Μαρία Τσιβιλή: «Σε ένα άλσος της Κοκκινιάς είχαν εγκαταστήσει τις καλύβες τους μερικές δεκάδες οικογένειες Ελλήνων προσφύγων της Σοβιετικής Ένωσης που είχαν φύγει από εκεί με την Οκτωβριανή Επανάσταση», Μαρία Τσιβιλή, *Μηχανισμοί παραγωγής και διαμόρφωσης του χώρου και κοινωνικές διαφοροποιήσεις - Η περίπτωση της Νίκαιας*, Διπλωματική Εργασία, ΕΜΠ, Αθήνα 1987, σ. 43.

118 «Διάφορα Ειδήσεις», εφ. *Σκρίπ*, 19/1/1924.

119 Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 136.

Χάρτης 3: Συνοικισμός Νέας Κοκκινιάς, Τεχνική Υπηρεσία ΕΑΠ, 31/3/1925. Στο περίγραμμα παρουσιάζονται τα μικρά τετράγωνα που ανεγέρθηκαν οι πρώτες οικίες.
 Πηγή: Σειρά Διαγραμμάτων Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ

Τα πρώτα τετράγωνα όπου άρχισαν να ανεγείρονται οικίες, όπως φαίνεται και στον Χάρτη 3, ήταν αρκετά μικρά και τα σπίτια που χτίστηκαν ήταν εξίσου μικρά, μόλις των 20-25 τετραγωνικών μέτρων (με διαστάσεις 5x4, 5x5, 6x4) και χαμηλά, με ένα δωμάτιο και μία κουζίνα, ενώ δεν προβλεπόταν χώρος για πλυσταριό και αποχωρητήριο. Τα σπίτια από την Αγίου Διονυσίου και προς την Αντιόχειας τα χαρακτήριζαν «αδικημένα», αφενός γιατί ήταν στενόχωρα και μεταξύ των τετραγώνων δεν είχαν αφήσει ελεύθερο χώρο, αφετέρου διότι είχαν κοινά αποχωρητήρια σε μια αλάνα του ρέματος.¹²⁰ Το οικοδομικό υλικό ήταν ό,τι πιο φτηνό

120 Σίμος Επ. Μιχαηλίδης, *Η γέννηση της Κοκκινιάς απ' όσα έζησα και θυμάμαι*, Πειραιάς 1993, σ. 24, 31.

και εύκαιρο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί: συνήθως, τα σπίτια ήταν φτιαγμένα από μπαγδατί, ένα είδος καλαμωτής πασπαλισμένης με λάσπη. Το συγκεκριμένο υλικό ήξεραν να το φτιάχνουν οι πρόσφυγες, γιατί, όπως σύμφωνα με προφορική μαρτυρία πρόσφυγα από τον οικισμό Ελιζλί στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ), τα σπίτια στους ελληνορθόδοξους μαχαλάδες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνήθιζαν να τα κατασκευάζουν με μπαγδατί.¹²¹ Αρχικά, η Νέα Κοκκινιά έμοιαζε με ένα μεγάλο χωριό με καλύβες από μπαγδατί.¹²²

Στην κατασκευή των πλιθιών (κάτι σαν τούβλα), όπως και στην ανέγερση των οικημάτων συμμετείχαν οι πρόσφυγες και, ανάμεσά τους, αρκετές γυναίκες (αναφέρεται ότι εργάστηκαν 759 γυναίκες).¹²³ Τα πλιθιά τα έφτιαχναν με λάσπη από κοσκινισμένο χώμα. Τη λάσπη την έπλαθαν, την ανακάτευαν με άχυρο και την τοποθετούσαν στα καλούπια, την ίσιωναν με το μυστρί, έπειτα τη βουτούσαν στο νερό και μετά την αφήναν να στεγνώσει. Τα πλιθιά τα γύριζαν πολλές φορές, και σε αυτή τη διαδικασία συμμετείχαν και τα παιδιά.

Μπορεί οι προσφυγικοί συνοικισμοί αρχικά να ήταν πρόχειρα φτιαγμένοι, όμως, επειδή υπήρχε η πρόβλεψη για την άμεση επέκτασή τους, τον Ιανουάριο του 1924 με Νομοθετικό Διάταγμα εγκρίθηκε και η σύσταση ταχυδρομικών τηλεγραφικών γραφείων γ' τάξης στους προσφυγικούς συνοικισμούς Παγκρατίου, Κοκκινιάς και Νέας Ιωνίας.¹²⁴ Αυτό καταδεικνύει ότι οι συγκεκριμένοι ήταν οι μεγαλύτεροι συνοικισμοί που θα στέγαζαν σημαντικό αριθμό προσφύγων, με αποτέλεσμα να χρειάζεται η επικοινωνία για τη διευκόλυνση τόσο των κατοίκων όσο και των υπηρεσιών που είχαν αναλάβει τις εργασίες.

Το Ταμείο Περιθάλψεως, πριν αντικατασταθεί από την ΕΑΠ, είχε αρχίσει να χτίζει σπίτια πάνω από την οδό Αγίου Διονυσίου σε πολύ μεγαλύτερα τετράγωνα, γεγονός που επέτρεπε την κατασκευή και αποχωρητηρίων. Έως το 1925, το Ταμείο είχε κατασκευάσει 6.650 οικίες.¹²⁵ Στο *Προσφυγικό Ημερολόγιο* του 1925 αναφέρεται ότι έως το 1925 είχαν δημιουργηθεί 7.850 δωμάτια, δηλαδή 1.150 οικίες, και η δαπάνη για την ανέγερση του συνοικισμού ανερχόταν στις 50.000.000 δρχ., ενώ ο πληθυσμός του άγγιζε τους 42.000 πρόσφυγες και χαρακτηριζόταν ως «ο

121 Προφορική μαρτυρία του Γ. Δοδολέρη από το Ελιζλή, *Αρχείο Προφορικής Παράδοσης*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ).

122 Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 114.

123 *Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 75.

124 Ν.Δ. 21/1/1924, «Περί συστάσεως ταχ. τηλ. γραφείων γ' τάξεως εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς Παγκρατίου, Κοκκινιάς και Νέας Ιωνίας», ΦΕΚ 13/25-1-1924.

125 Ελίζα Παπαδοπούλου, Γιώργος Μ. Σαρηγιάννης, ό.π., σ. 11.

ογκωδέστερος των συνοικισμών, θαύμα ρυμοτομίας και ευπρεπείας».¹²⁶ Βεβαίως, υπάρχει το στοιχείο της υπερβολής στο *Προσφυγικό Ημερολόγιο*, το οποίο γραφόταν από μια πνευματική ελίτ της κοινωνίας των προσφύγων και δεν μπορούσε να είναι απόλυτα αντικειμενικό, γιατί λειτουργούσε ως μέσο ενημέρωσης και ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία ή ακόμα και ως όργανο της βενιζελικής πολιτικής, που είχε αναλάβει το έργο αποκατάστασης. Παρ' όλα αυτά δεν μειώνεται η σημασία των προσπαθειών του Ταμείου, και αργότερα της ΕΑΠ, για την ανέγερση του μεγαλύτερου προσφυγικού συνοικισμού στον Πειραιά. Αυτές οι πρόχειρες οικίες του Ταμείου ήταν οι πρώτες οργανωμένες ενέργειες του κράτους για τον θεσμό της κοινωνικής κατοικίας.

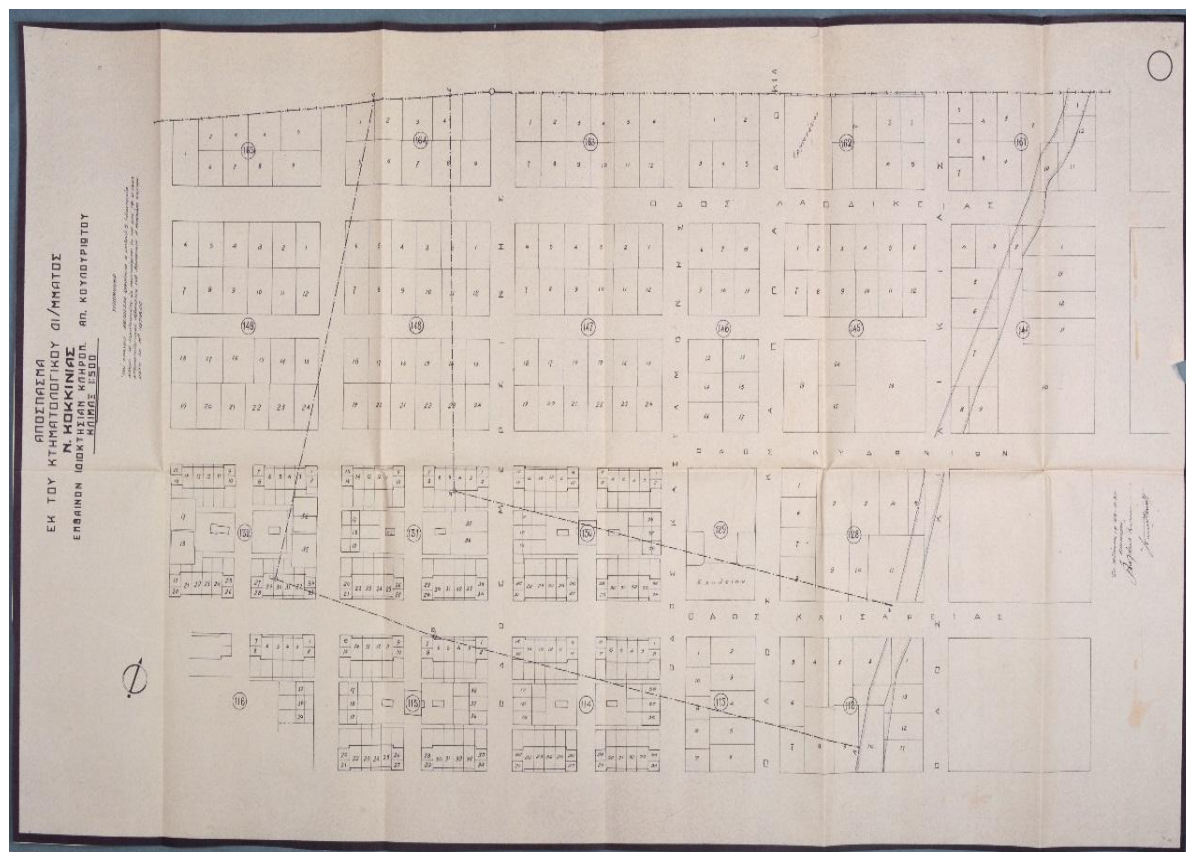
1.3.2. Η δραστηριότητα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων

Το 1924, εκτός από τα σπίτια που έχτιζε το Ταμείο, εγκαινίασε τη λειτουργία της και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Το οικιστικό πρόγραμμά της προέβλεπε πολεοδομικό σχεδιασμό και ολοκληρώθηκε σε δύο διαδοχικές φάσεις τα επόμενα πέντε χρόνια, στη διάρκεια των οποίων χτίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του συνοικισμού. Στην αρχική φάση στέγασης (1924-1926) κάλυπτε μια περιοχή περίπου 15 τετραγώνων, εμβαδού ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου, που επεκτάθηκε προς τον Βορρά σε έκταση μεγαλύτερη του ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου. Τότε χτίστηκαν οι γειτονιές που είναι γνωστές με τα ονόματα «Άγιος Νικόλας» και «Οσία Ξένη», από τις ομώνυμες εκκλησίες που ανεγέρθηκαν σε δύο σημεία της περιοχής.¹²⁷ Τα οικοδομικά τετράγωνα του οργανωμένου συνοικισμού είχαν στοιχεία στις τέσσερις πλευρές τους που άφηναν διόδους προς το εσωτερικό του τετραγώνου – ο κενός εσωτερικός κοινόχρηστος χώρος, εσωτερική αυλή, στον οποίο εναλλασσόταν ο δημόσιος με τον ιδιωτικό χώρο, χρησιμοποιούνταν κυρίως ως πλυντήρια (πλυσταριά).¹²⁸ Σύμφωνα με το κτηματολογικό διάγραμμα, η περιοχή όπου επεκτάθηκε ο συνοικισμός είχε απαλλοτριωθεί από το 1923 (Χάρτης 4).

126 *Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 75 (το *Προσφυγικό Ημερολόγιο* δημοσιεύτηκε το 1925, όταν είχε ξεκινήσει τη δράση της και η ΕΑΠ στον συνοικισμό).

127 Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 114.

128 Άννη Βρυχέα, «Κατοίκηση προσφύγων: χώροι διαφοράς, συλλογική μνήμη» στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα - Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 134-135.

Χάρτης 4: Απόσπασμα εκ του Κτηματολογικού Διαγράμματος Νέας Κοκκινιάς, εμφανίζονται ιδιοκτησίες κληρονόμων Απ. Κουλουριώτου ΑΒΓΔΕΖΗΑ. Πηγή: Σειρά Διαγραμμάτων Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ

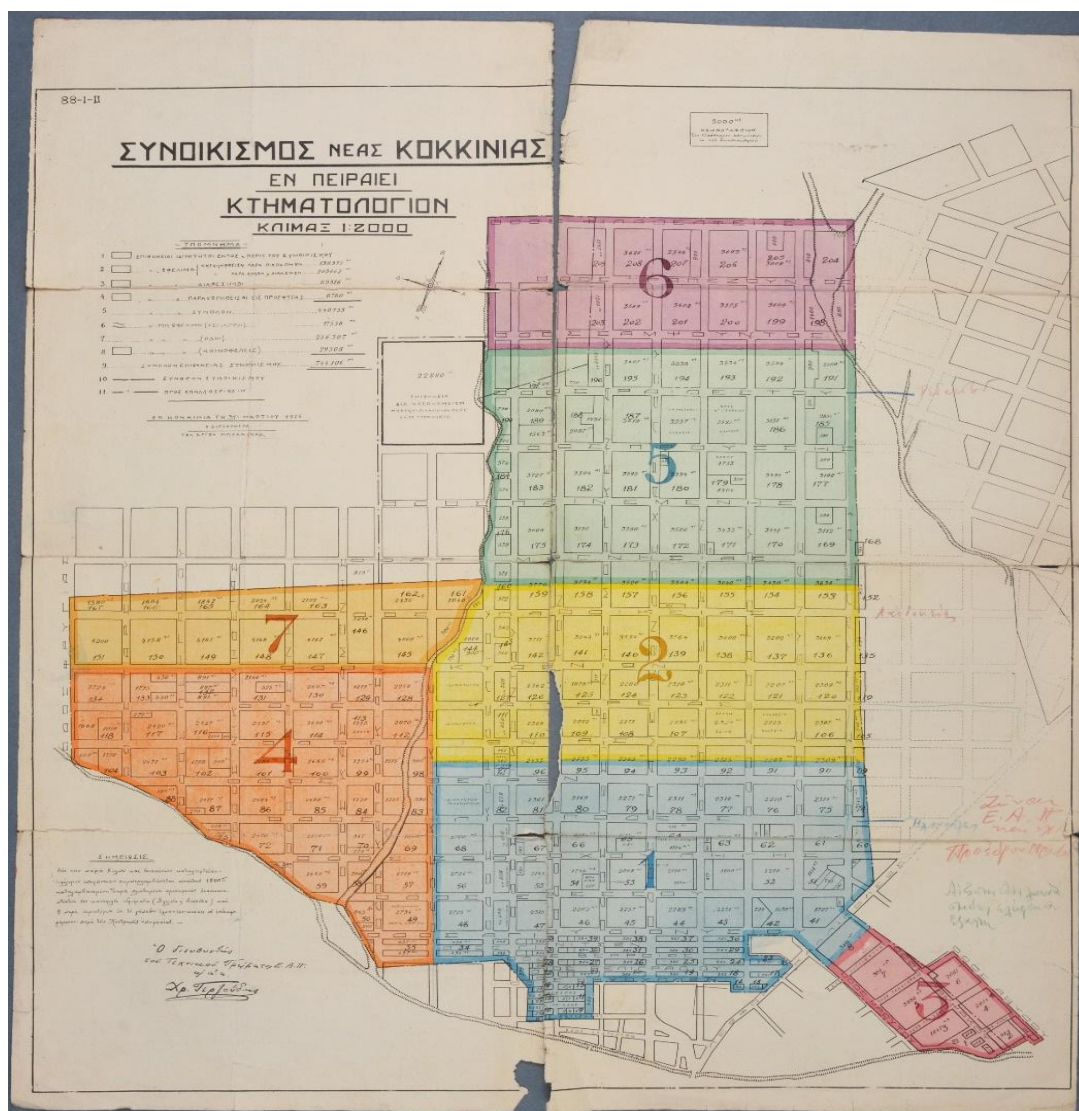
Στο αταξινόμητο αρχείο του υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως παρακολουθούμε την αλληλογραφία μεταξύ των φορέων αποκατάστασης για την επέκταση του συνοικισμού, μετά την ανάληψη των εργασιών από την ΕΑΠ και τη διαδικασία μεταβίβασης των αρμοδιοτήτων από το Ταμείο. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1924, η ΕΑΠ με επιστολή της στο Ταμείο αιτούνταν τη μεταβίβαση των απαλλοτριωμένων οικοπέδων των ιδιωτών (τα τμήματα 20, 21 και 16, βόρεια του συνοικισμού), προκειμένου να ξεκινήσουν τα έργα επέκτασης του συνοικισμού στο βόρειο τμήμα. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 24 Σεπτεμβρίου 1924, το υπουργείο Υγείας με επιστολή του προς το Ταμείο ζητούσε τη μετεγγραφή της απαλλοτρίωσης του κτήματος των κληρονόμων του Βασιλάκου στο Ταμείο για να προχωρήσει άμεσα η επέκταση του συνοικισμού.¹²⁹

Η ΕΑΠ, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία της με το Ταμείο, είχε ξεκινήσει τις εργασίες της στον συνοικισμό ενώ δραστηριοποιούνταν ακόμα το

129 «Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, τμήμα εντάξεων απαλλοτριώσεων, επιστολή προς το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων», αρ. 4763/24-9-1924, υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, αταξινόμητο αρχείο υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

Ταμείο, και μάλιστα για ένα διάστημα συνυπήρξαν, μέχρι να αναλάβει εξ ολοκλήρου. Στον συνοικισμό μεταφέρθηκαν περίπου 1.000 πρόσφυγες, που διέμεναν προσωρινά στα Δημόσια Λουτρά του Φαλήρου. Στις 31 Μαρτίου 1925, ο διευθυντής του Τεχνικού Τμήματος της ΕΑΠ, Χρ. Τερζούδης, ολοκλήρωσε την εκπόνηση του κτηματολογικού διαγράμματος του συνοικισμού (Χάρτης 5). Σε αυτό απεικονίστηκαν, εκτός από τα οικοδομήσιμα τετράγωνα, και οι χώροι κοινής ωφέλειας, όπως οι δρόμοι, οι πλατείες και τα σημεία ανέγερσης των εκκλησιών, του νοσοκομείου και του ταπητουργείου.¹³⁰ Η ΕΑΠ λειτούργησε, όπως προαναφέραμε, ως βασικός πολεοδόμος της νέας προσφυγικής πόλης, μεριμνώντας και για τις υπόλοιπες ανάγκες της, όπως η περίθαλψη και η παραγωγική απασχόληση των αστών προσφύγων. Εντούτοις, οι αρμοδιότητές της περιορίζονταν αποκλειστικά στην παραχώρηση του οικοπέδου για την εν λόγω χρήση, ενώ τα κεφάλαια για την ίδρυση του νοσοκομείου και του ταπητουργείου ήταν ζήτημα διεθνών οργανισμών ή ιδιωτών. Στον παρακάτω χάρτη με τους διαφορετικούς χρωματισμούς διακρίνονται τα στάδια ανάπτυξης του συνοικισμού (Χάρτης 5).

130 «Διαγράμματα Κοκκινιάς 1925», *Σειρά Διαγραμμάτων*, υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

Χάρτης 5: Συνοικισμός Νέας Κοκκινιάς, Τεχνική Υπηρεσία ΕΑΠ, 31/3/1925.
Πηγή: Σειρά Διαγραμμάτων Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ

Μέχρι τη διάλυση του Ταμείου, η αλληλογραφία μεταξύ των φορέων αποκατάστασης που δρούσαν στον συνοικισμό ήταν συχνή και αποκαλύπτει την προσπάθεια της ΕΑΠ να αναλάβει κυρίαρχο ρόλο στην ανέγερσή του: π.χ., με επιστολή της στο Ταμείο, στις 15 Μαΐου 1925, δήλωνε ότι είχε ολοκληρώσει την ανέγερση κάποιων σπιτιών και απαιτούσε την άμεση μεταβίβαση των οικοπέδων στην κυριότητά της. Το ίδιο έγγραφο κοινοποιήθηκε και στο υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως.¹³¹ Με τη σειρά του, το υπουργείο Προνοίας, στις 20 Μαΐου, έστειλε επιστολή στο Ταμείο, με την οποία ζητούσε την άμεση μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων

131 «ΕΑΠ: Αστική αποκατάσταση», επιστολή προς το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, αριθ. 13777/15-5-1925, στο ίδιο.

του στην ΕΑΠ.¹³² Επίσης, στις 22 Μαΐου, το υπουργείο Γεωργίας έστειλε ενημερωτική επιστολή στο υπ. Προνοίας, στην οποία ανέφερε ότι η ΕΑΠ τού είχε ήδη αποστείλει έγγραφο σχετικά με το αίτημά της για τη μεταβίβαση της κυριότητας των απαλλοτριώσεων των ιδιωτών, αναφορικά με την επέκταση του συνοικισμού της Κοκκινιάς, από το Ταμείο σε εκείνη.¹³³ Τέλος, στις 26 Μαΐου, το υπουργείο Προνοίας έστειλε κι άλλη επιστολή στο Ταμείο, με την οποία απαιτούσε «την ταχύτεραν μεταβίβασιν της κυριότητος των εν λόγω εκτάσεων εις την ΕΑΠ».¹³⁴

Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων διαλύθηκε τον Ιούνιο του 1925 και η ΕΑΠ ανέλαβε μόνη της, μαζί με το υπ. Προνοίας, την αστική εγκατάσταση στην Κοκκινιά.¹³⁵ Τα επόμενα χρόνια, οι δραστηριότητες του στεγαστικού προγράμματος κορυφώθηκαν, η δόμηση επεκτάθηκε και τα όρια του συνοικισμού διευρύνθηκαν.¹³⁶

Η ΕΑΠ, στην πρώτη φάση (1924-1926), όταν ανέλαβε την επέκταση του συνοικισμού, κατασκεύασε σπίτια καλύτερης ποιότητας σε σχέση με αυτά του υπουργείου Περιθάλψεως: ήταν πέτρινα ή πλίνθινα διώροφα, με πάτωμα από μπετόν, και παρουσίαζαν ποικιλία ως προς την εξωτερική εμφάνιση και το μέγεθος. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική των προσφυγικών οικημάτων της ΕΑΠ, η αρχιτέκτονας Έφη Κουρσάρη παρατηρεί:

«Η τυπολογία των κατοικιών ήταν επαναλαμβανόμενη στα οικοδομικά τετράγωνα, με μονώροφα και διώροφα κτίρια – πολυκατοικιών σε περιμετρική διάταξη γύρω από το οικοδομικό τετράγωνο, η οποία στον πυρήνα του οικισμού συνήθως συναντάται σε συνδυασμό τεσσάρων διώροφων και ενός ή δύο μονώροφων, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση εσωτερικού ακάλυπτου χώρου με κοινόχρηστες χρήσεις (π.χ., πλυσταριό). Τα διώροφα κτίρια είναι πέτρινα κεραμοσκεπή και αποτελούνται από 16 μονόχωρες κατοικίες, με κοινόχρηστο εξώστη - διάδρομο και πρόσβαση στον όροφο από εξωτερικά κλιμακοστάσια σε συμμετρική διάταξη, χωροθετημένα στους πλαϊνούς κοινοτικούς πεζοδρόμους. Τα μονώροφα περιλαμβάνουν 4 μονάδες μονόχωρων κατοικιών, με κουζίνα, WC και αυλή. Τα κτίρια είναι κατασκευασμένα, ως επί το

132 «Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, αίτημα προς το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, αριθ. 50914/20-5-1925, στο *ίδιο*.

133 Υπ. Γεωργίας, επιστολή προς υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, αριθ. 61998/22-5-1925, στο *ίδιο*.

134 Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, αίτημα προς το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, αριθ. 50914/26-5-1925, στο *ίδιο*.

135 Στις 19 Ιουνίου 1925, η ΕΑΠ σε επιστολή της προς το υπ. Προνοίας ανέφερε: «Μετά την διάλυσιν του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων να μεριμνήσητε υμείς διά την κατά κυριότητα μεταβίβασιν τη ΕΑΠ των περί ων πρόκειται εν Κοκκινιά εκτάσεων», βλ «ΕΑΠ: Αστική αποκατάσταση», επιστολή προς το υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, αριθ. 15213/19-6-1925, στο *ίδιο*.

136 Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 114.

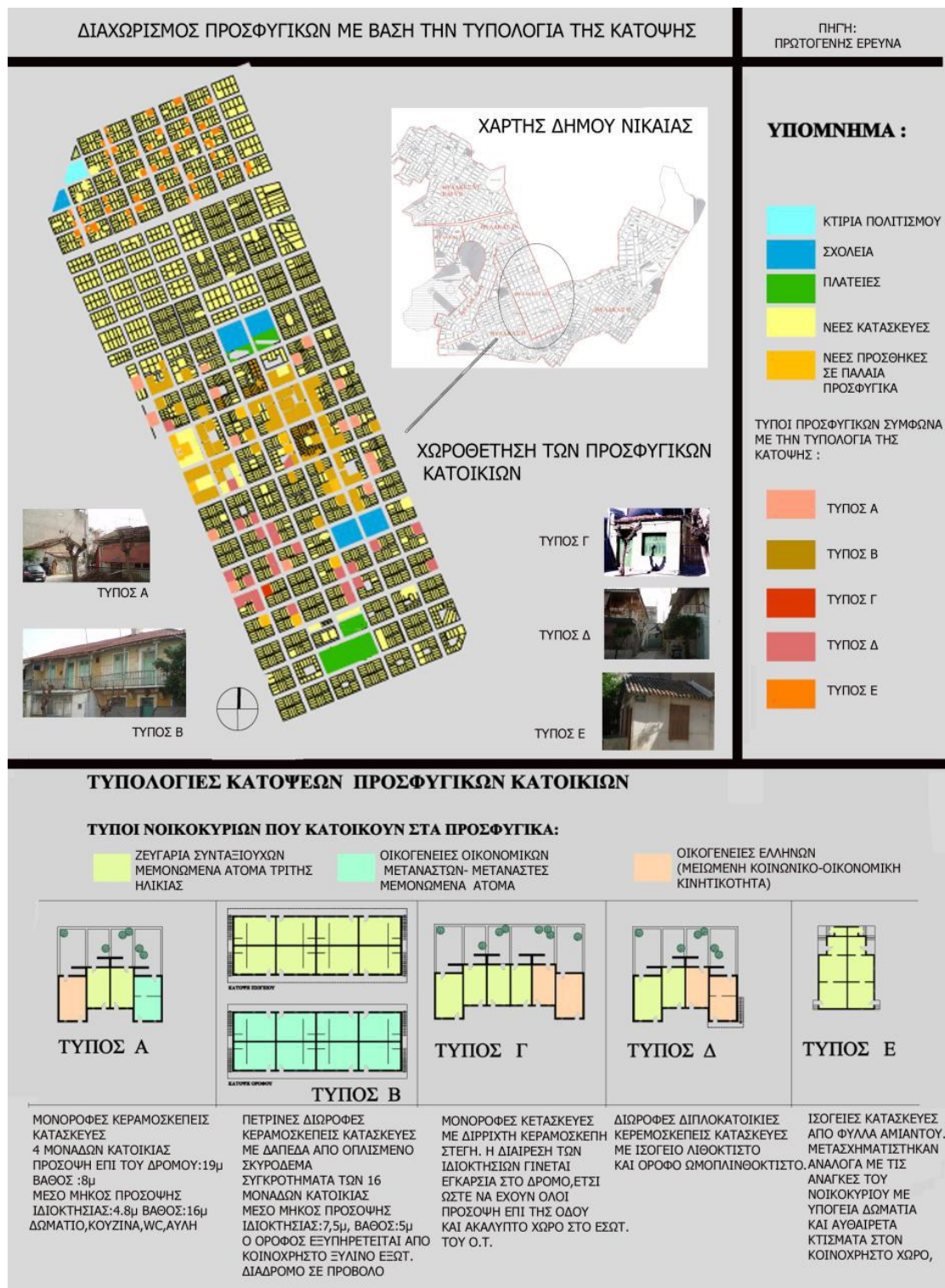
πλείστον, από φέρουσα λιθοδομή, πλάκες οπλισμένου σκυροδέματος, τοίχους από λιθοδομή ή οπτοπλινθοδομή και στέγη από γαλλικού τύπου κεραμίδια, με κάποια από τα υλικά κατασκευής προερχόμενα από το ακμαίο τότε πειραϊκό εργοστάσιο κεραμοποιίας Δηλαβέρη».¹³⁷

Στον συνοικισμό χρησιμοποιήθηκαν ως συστήματα κατοικίας οι στοίχοι σπιτιών, δηλαδή διώροφα σπίτια σε σειρά, όπου στεγάστηκαν από 6 έως 12 οικογένειες.¹³⁸ Επίσης, στο πρόσφατο ερευνητικό πρόγραμμα «Προσφυγικές Γειτονιές του Πειραιά», όσο και στην παλαιότερη έρευνα της αρχιτέκτονος Ευγενίας Τούση διακρίνονται πέντε τύποι προσφυγικών οικημάτων που ήταν χτισμένα την περίοδο του Μεσοπολέμου στον οργανωμένο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς και διατηρούνται μέχρι σήμερα στην πόλη. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια των οικιών απεικονίζονται στο παρακάτω σχεδιάγραμμα της ιδίας (Εικόνα 1).¹³⁹

137 Έφη Κουρσάρη, «Βόλτα στα προσφυγικά της Νίκαιας», <http://popaganda.gr/volta-sta-prosfigika-tis-nikeas-se-mia-gitonia-pou-miazi-skiniko-tis-finos-film/> (προσπέλαση 26/2/2019).

138 Νικόλας Β. Μιτζάλης, *ό.π.*, σ. 158.

139 Ευγενία Τούση, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα*, 9ο Συνέδριο Ελληνικής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-7 Μαΐου 2011, σ. 9. Για τους τύπους των προσφυγικών σπιτιών και την πιο πρόσφατη αρχιτεκτονική τους αποτύπωση, βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργιού (συντονίστρια προγράμματος), Ερευνητικό Πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018.

Εικόνα 1: Κατηγορίες προσφυγικών σπιτιών της ΕΑΠ με βάση την τυπολογία της κάτοψης από σύγχρονες αρχιτεκτονικές μελέτες. Πηγή: Ευγενία Τούση, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα», 9ο Συνέδριο Ελληνικής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-7 Μαΐου 2011

Τα σπίτια που έχτιζε η ΕΑΠ τα παραχωρούσε είτε προς ενοικίαση είτε προς πώληση. Στην αλληλογραφία της με το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού αναφέρεται ότι η ΕΑΠ θα έκανε σε κάποιους συνοικισμούς υποχωρήσεις αναφορικά με το δικαίωμά της να εισπράττει ενοίκια από τους πρόσφυγες, για λόγους διευκόλυνσής τους:

«Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν ότι η ΕΑΠ, υποχρεουμένη εκ του πρωτοκόλλου της Γενεύης να επιδιώξη την είσπραξιν ενοικίων εκ των εγκατεστημένων εν τοις συνοικισμοίς οικογενειών, επιθυμούσα να συμβιβάση την τοιαύτην υποχρέωσιν με την ως εκ της εν γένει απορίας των προσφύγων οφειλομένην διά λόγους φιλανθρωπίας προς αυτούς επιείκειαν, έκρινεν ότι η εφαρμογή του μέτρου τούτου δει να γίνει όσον το δυνατόν τμηματικώς, ως εκ τούτου δε εξαιρέσασα τους δύο συνοικισμούς Κοκκινιάς και Καισαριανής ως και τω ημίσει της Ιωνίας, όπου μέχρι τούδε όλα τα δωμάτια παρέχονται δωρεάν, περιορίσθη εις την επιβολήν ενοικίου μόνον εν Βύρωνι και εν τω ετέρω ημίσει της Ιωνίας».¹⁴⁰

Από την καταβολή του ενοικίου θα μπορούσαν να εξαιρεθούν όσοι πρόσφυγες διέθεταν βεβαίωση απορίας.¹⁴¹ Ωστόσο, η ρύθμιση αυτή μάλλον δεν εφαρμόστηκε, η διανομή των σπιτιών δεν γινόταν με συστηματικό τρόπο και υπήρχαν καθυστερήσεις, οι οποίες ωθούσαν τους πρόσφυγες σε απόπειρες κατάληψης. Στις 8 Ιουλίου 1925, η ΕΑΠ με επιστολή της προς τον Θεόδωρο Πάγκαλο, ζητούσε την άμεση παρέμβαση της κυβέρνησης, διότι «οι πρόσφυγες εσχάτως κατέλαβον βιαίως όλα τα εν τοις συνοικισμοίς Αθηνών, Πειραιώς οικήματα, τα τε περατωθέντα και τα υπό κατασκευήν [...] οι πρόσφυγες να εκκενώσουν αμέσως τα οικήματα και τα κτίρια άτινα είχαν παρανόμως καταλάβη», και αναφερόταν στην αυθαίρετη ανέγερση των 325 ξύλινων σπιτιών στην Καισαριανή από πρόσφυγες, μη πρόσφυγες ιδιώτες και συνεταιρισμούς, χωρίς καμιά οικοδομική άδεια, σε κτήματα τα οποία είχαν παραχωρηθεί στην ΕΑΠ, αλλά και στην καταπάτηση ελεύθερων χώρων. Τα σπίτια αυτά είτε κατοικούνταν από αυτούς που τα έχτιζαν είτε πωλούνταν σε τρίτους, χωρίς κανέναν νόμιμο τίτλο. Ακόμα, τόνιζε ότι οι πρόσφυγες αρνούσαν να τα εγκαταλείψουν και δεν τηρούσαν κανέναν υγειονομικό κανόνα, με αποτέλεσμα να ελλοχεύει κίνδυνος επιδημίας. Τέλος, εκτιμούσε ότι:

140 Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αριθ. 34039, 17/1/1925, Φ751, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927, ΓΑΚ.

141 Η Πανιώνιος Οργάνωσις Νέας Ιωνίας στη συνεδρίαση της Βουλής στις 27 Ιανουαρίου 1925 ζητούσε την εξαίρεση των απόρων του συνοικισμού από την καταβολή ενοικίου στην ΕΑΠ. Βλ. «Συνεδρία ΡΑΓ'», 27/1/1925, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Βουλής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. Δ', Συν. ΡΑΒ' 21/1 – ΡΟΗ' 11/4/ 1925, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1925, σ. 19.

«η θέσις των συνοικισμών περιπίπτει ταχέως εις κατάστασιν αναρχίας, ήτις όσον περισσότερον διαρκεί τόσον δυσκολώτερον θα διορθωθή. Το παράδειγμα του ενός συνοικισμού ταχέως θα ακολουθήσωσι και οι άλλοι, εάν δεν ληφθώσιν άμεσα και ενεργά μέτρα [...] οι συνοικισμοί θα μείνωσι λίαν προσεχώς εντελώς ανεξέλεγκτοι».¹⁴²

Πράγματι, οι υποψίες της ΕΑΠ επιβεβαιώθηκαν. Σε άρθρο, λίγους μήνες αργότερα, αναφερόταν η απόπειρα κατάληψης των σπιτιών στην Κοκκινιά και τη Δραπετσώνα από τους αγανακτισμένους πρόσφυγες:

«Από ημερών, οι πρόσφυγες των συνοικισμών Κοκκινιάς και Δραπετσώνας, πληροφορηθέντες ότι εις τα 1.500 νεωστί ανεγερθέντα δωμάτια εν τω προσφυγικό τούτω συνοικισμό επρόκειτο να εγκατασταθώσιν άλλοι πρόσφυγες επί καταβολή ενοικίου, κυμαινομένου από 60-80 δρχ. μηνιαίως, φρονούντες δ' ότι τα οικήματα ταύτα ανήκουν εις αυτούς κυρίως κατοίκους των προσφυγικών τούτων συνοικισμών, προέβησαν εις σχετικά διαβήματα παρά τοις αρμοδίοις, άτινα όμως δεν εισηκούσθησαν. Κατόπιν τούτου, οι πρόσφυγες συγκεντρωθέντες απεφάσισαν προχθές την νύχτα να καταλάβουν τα 1.500 ταύτα δωμάτια εις τα οποία και εγκατασταθώσι βιαίως. Το γεγονός όμως τούτο ανεκοινώθη εις την Διεύθυνσιν της Αστυνομίας Πειραιώς, άνδρες της οποίας μετέβησαν επί τόπου και κατώρθωσαν να προλάβουν βιαίας σκηνάς. Επίσης, τούτο ανεκοινώθη εις το Υπ. Προνοίας, ο δε υπουργός κ. Μισιρλόγλου, κατέλθων εις τον Πειραιά, μετέβη εις τον ανωτέρω προσφυγικόν συνοικισμόν και συνέστησεν εις τους πρόσφυγας ησυχίαν και υπομονήν μέχρις ότου διευθετηθή η μεταξύ Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και Υπουργείου διαφορά».¹⁴³

Με την επιστολή της ΕΑΠ στον Πάγκαλο γίνονται γνωστές οι εντάσεις μεταξύ της ΕΑΠ και του κράτους, λόγω εκκρεμών ζητημάτων που έχρηζαν άμεσης διευθέτησης, όπως η αποκλειστική διαχείριση του δανείου από την ΕΑΠ και το νομικό πλαίσιο των κρατικών υπαλλήλων που χρησιμοποιούσε. Ρυθμιστικό ρόλο σε αυτά τα ζητήματα είχε το συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών, προκειμένου να συνεχίσει η ΕΑΠ το έργο της αποκατάστασης.¹⁴⁴

142 Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αριθ. 19302, 8/7/1925, Φ977, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927, ΓΑΚ.

143 «Ματαιωθείσα απόπειρα κατάληψεως προσφυγικών οικημάτων», εφ. *Εμπρός*, 11/6/1925.

144 Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αριθ. 19302, 26/8/1925, Φ977, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927, ΓΑΚ.

Η ΕΑΠ, όπως προαναφέρθηκε, έχτιζε τα σπίτια και τα προόριζε για ενοικίαση ή αγορά. Ακριβώς εδώ εμπλέκονται η Εθνική Τράπεζα και η αποζημίωση που έδινε στους πρόσφυγες:

«Κατόπιν προτάσεως του κ. Αδαμαντιάδου, το Μικτόν Συμβούλιον απεφάσισεν οι πρόσφυγες κάτοικοι των αστικών συνοικισμών Αθηνών - Πειραιώς, οι μη δυνάμενοι, ένεκεν ελλείψεως χρημάτων, να προβώσιν αμέσως εις την καταβολήν της α' δόσεως διά την αγοράν της οικίας, να μην εκδιώκονται προ της παρελεύσεως τεσσάρων έως πέντε μηνών, εις το διάστημα των οποίων υπολογίζεται ότι θα λάβουν παρά της Εθνικής Τραπεζής την πρώτην δόσιν της αποζημιώσεως».¹⁴⁵

Πράγματι, η αύξηση των πωλήσεων της ΕΑΠ ταυτίστηκε χρονικά με την καταβολή της προκαταβολής, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι οι πρόσφυγες αναγκάστηκαν να δώσουν την ελάχιστη αποζημίωση για να στεγαστούν και να καλύψουν τα χρέη τους στην ΕΑΠ. Από τον Μάιο έως τον Σεπτέμβριο του 1925, όπως αναφέρεται στην έκθεσή της, οι πωλήσεις των σπιτιών και των μαγαζιών στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς έφτασαν τις 634, ο αριθμός των σπιτιών ήταν 579 και των μαγαζιών 55, και η συνολική αξία τους ανερχόταν σε 74,126 λίρες. Οι πωλήσεις της και στους τέσσερις συνοικισμούς (Βύρωνας, Ν.Ιωνία, Καισαριανή, Κοκκινιά) ήταν συνολικά 915 και η αξία τους 106,450 λίρες Αγγλίας.¹⁴⁶

Στην Κοκκινιά έγιναν οι περισσότερες πωλήσεις συγκριτικά με τους υπόλοιπους τρεις μεγάλους συνοικισμούς της Αθήνας και ήταν η μόνη που διατηρούσε 55 μαγαζιά, εκτός από τη Νέα Ιωνία, όπου είχαν πωληθεί 9 μαγαζιά. Στους άλλους δύο συνοικισμούς δεν είχαν πωληθεί κτίρια για καταστήματα. Οι πωλήσεις στη Νέα Κοκκινιά δικαιολογούνται μάλλον λόγω του μεγέθους του συνοικισμού και λιγότερο λόγω των οικονομικών δυνατοτήτων των προσφύγων.

Σύμφωνα με την πέμπτη έκθεση της ΕΑΠ για την περίοδο Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου 1924, στη Νέα Κοκκινιά είχαν ολοκληρωθεί 6.386 σπίτια και ήταν υπό κατασκευή άλλα 1.560 (συνολικά, 7.946). Επιπλέον, η ΕΑΠ είχε εγκαταστήσει και βιοτεχνίες στους συνοικισμούς, προκειμένου να εργαστούν οι πρόσφυγες. Στη Ν. Κοκκινιά είχαν κατασκευαστεί 5 εργαστήρια ταπητουργίας, ανάμεσά τους της Oriental Carpet, με 200 αργαλειούς. Το ταπητουργείο του Κακ(χ)ραμάνου και της

145 Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αριθ. 31775, 28/10/1925, Φ977, στο ίδιο.

146 League of Nations, "Eighth quarterly report of the operation of refugee settlement commission Geneva December 7th 1925", C.730.M.276, The National Archives, Ηνωμένο Βασίλειο, Foreign Office 286/945, σ. 8.

Σπάρτης - Πισιδίας απασχολούσαν 250 εργάτες, ενώ, σύμφωνα με την ΕΑΠ, υπήρχαν εκατοντάδες αργαλειοί στις οικίες.¹⁴⁷

Η ΕΑΠ για τις εργασίες της αστικής αποκατάστασης χρησιμοποίησε το τεχνικό και εξειδικευμένο προσωπικό του ελληνικού κράτους, καθώς και αρκετούς ιδιώτες.¹⁴⁸ Στο *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* (1925) αναφέρονται στοιχεία για την εξέλιξη των οικοδομικών εργασιών και των λοιπών δημόσιων έργων της Νέας Κοκκινιάς, και επιδοκιμάζεται το έργο του μηχανικού Διον. Κόκκινου, διευθυντή των τεχνικών έργων, διορισμένου από τον Απ. Δοξιάδη (ωστόσο, το 1928 ο Κόκκινος απολύθηκε με την κατηγορία της κατάχρησης).¹⁴⁹

«[...] όστις διηύθυνε με πανθολογουμένην στοργήν και εξαιρετικήν επιμέλειαν όλην την κολοσσιαίαν και πολυσχιδή εργασίαν, η οποία εξετελέσθη με γοργότητα αυτόχρημα καταπληκτικήν [...] ο Διον. Κόκκινος ήτο και είνε η ψυχή του συνοικισμού [...] συνυφασμένος με τους μόχθους της ανοικοδομήσεως και με όλα τα βάσανα των πλέον ταλαιπωρημένων προσφυγικών υπάρξεων, αι οποίαι ευρήκαν καταφύγιον, στέγη και προστασίαν εις το γελαστόν περιβάλλον του ευδαίμονος συνοικισμού του. Και, ως Προϊστάμενος των Τεχνικών Έργων της ΕΑΠ, συνετέλεσεν αόκνως, ακαταπονήτως, δραστηρίως, διά την πρόοδον του συνοικισμού, διά την ευόδωσιν του μεγάλου έργου, διά την ευπρέπειαν, τον ρυθμόν, τον καλλωπισμόν, την περιποίησιν, τον εκπολιτισμόν, τέλος, του πολυανθρώπου αυτού κολοσσού, με την αχανή έκτασιν – ο οποίος εξακολουθεί ακόμη να ογκούται».¹⁵⁰

Το 1926, τα έργα της ΕΑΠ για την κατασκευή οικιών και τον εξωραϊσμό του συνοικισμού επεκτάθηκαν – είχε ήδη φτιάξει 10.000 δωμάτια, τα οποία στην πλειονότητά τους ήταν λιθόκτιστα. Τα υπόλοιπα οικήματα της ΕΑΠ ήταν όλα

147 League of Nations, "Fifth quarterly report of the operation of refugee settlement commission Geneva March 4th 1925", C.112.M 53, The National Archives, Ηνωμένο Βασίλειο, Foreign Office 286/945, σ. 9-10.

148 Διευθυντής του Τμήματος Αστικής Αποκατάστασης ήταν ο Σ. Καραθεοδωρής και επιθεωρητές των συνοικισμών ο Καρλ Τράιπ και ο Δ. Κηλισμανής. Σύμφωνα με τον πίνακα κατάταξης των υπαλλήλων της ΕΑΠ, επιθεωρητές του συνοικισμού της Κοκκινιάς με την ιδιότητα του γραφέα ήταν οι Α. Οικονομίδης, Ν. Μαυρομιχάλης, Π.Μ. Κουρμούζης, Μιχαηλίδης, Α. Μηλιόπουλος, Μ. Αρμάος, Α. Παπαϊωάννου, Μ. Γονιωτάκης. Οι Μ. Βερλές, Ε. Μαχαίρας ήταν επιστάτες και οι Στρ. Ευστρατίου, Μ. Σεϊτανίδου, Ε. Λιάπη, Α. Σερίγου καθαρίστριες. Το τεχνικό προσωπικό στελεχωνόταν από τον Δ. Κόκκινο, επιβλέποντα μηχανικό, τους Α. Μαυρομάτη και Α. Φατσέα, β' μηχανικούς, τον Γ. Πρωτόπαππα, διαχειριστή, τον Ε. Τιτάκη, μηχανοδηγό, τους Γ. Δεσύλα, Γ. Νικολάου και Γ. Ανδρικήδη, επιστάτες, τον Μ. Μελετίου, σύνδεσμο, τον Γ. Μιχαηλίδη, μηχανοδηγό β', και τον Χ. Αβραμίδη, υπηρέτη. Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, αριθ. 3372, 11/2/1925, Φ977, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927, ΓΑΚ.

149 Στο παρόν κεφάλαιο, σ. 57.

150 *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* 1925, ό.π., σ. 75. Βλ. και «Τα νεώτερα των συνοικισμών», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 9/6/1926.

διώροφα, άλλα λιθοδομημένα και άλλα φτιαγμένα με τσιμεντόλιθους, όπου θα στεγάζονταν επιπλέον 1.500 προσφυγικές οικογένειες.¹⁵¹ Τα κτίρια που κατασκευάζονταν με νέα υλικά ήταν σαφώς καλύτερης ποιότητας και ανακλούσαν την αύξηση της παραγωγής οικοδομικών υλικών, η οποία ανθούσε εκείνη την περίοδο λόγω των οικοδομικών εργασιών στους συνοικισμούς, όπου απασχολούνταν και αρκετοί πρόσφυγες.¹⁵²

Η πολεοδομική διαμόρφωση του συνοικισμού ακολουθούσε το τυπικό υποδάμειο σύστημα ένθεν και ένθεν της οδού Πέτρου Ράλλη (τότε «Κυδωνιών»). Το *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* αναφέρει ότι η Νέα Κοκκινιά διέθετε αρκετά καλό ρυμοτομικό σχέδιο με τις κάθετες οδούς, μολονότι δεν είχαν ασφαλοστρωθεί οι δρόμοι.¹⁵³ Στον συνοικισμό κατασκευάστηκαν δημόσια έργα από το Ταμείο και την ΕΑΠ, «ένα μέρος του συνοικισμού έχει ηλεκτροφωτιστεί και εντός ολίγου θα φωτιζόταν ολόκληρος, ακόμη βιομηχανικά καταστήματα και ταπητουργεία έστησαν πολύβουα συγκροτήματα στα άκρα της Νέας Κοκκινιάς, κατασκευάστηκε συλλεκτήρας των όμβριων υδάτων χάνδαξ, αι κυριώτεροι οδοί έχουν σκυροστρωθεί και η ύδρευση του συνοικισμού γινόταν από τρία φρεάτια. Κατασκευάστηκαν τέσσερα Δημοτικά Σχολεία, τετρατάξια, και στην οδό Ιωσηφίνης Μοργκεντάου κατασκευάστηκαν με δαπάνες της ΕΑΠ μεγάλα κτίρια λιθοδομής με πάτωμα από μπετόν, τα οποία θα χρησιμοποιούνταν ως καταστήματα για τους πρόσφυγες επαγγελματίες».¹⁵⁴ Το χρηματικό ποσό που είχε δαπανήσει έως τότε η ΕΑΠ για τα έργα του συνοικισμού ανερχόταν στα 50.000.000 δρχ. Η Νέα Κοκκινιά ήταν μια πόλη που χρειαζόταν «πλέον των δύο ωρών διά τον επιθυμούντα να περιοδεύση ολόκληρον τον συνοικισμόν».¹⁵⁵

Στο *Ημερολόγιον* γίνεται αναφορά όχι μόνο στα σπίτια που χτίστηκαν, αλλά και στα δεκάδες καφενεία και καταστήματα παντός είδους, στους κινηματογράφους, στα θέατρα, στα χοροδιδασκαλεία και τα κέντρα διασκέδασης, «τα οποία τιμούν τόσο το έργο του διευθυντού όσο και το φιλοπρόοδον και ακατάβλητον ανήσυχον πνεύμα του πρόσφυγος».¹⁵⁶ Ο Τύπος υπερθεμάτιζε για το έργο της ΕΑΠ, κι έτσι τόνιζε τη δυσκολία ανέγερσης ενός μεγάλου προσφυγικού συνοικισμού με περιορισμένους

151 «Νέα Κοκκινιά», *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* 1926, σ. 126.

152 Μιχάλης Ρηγίνος, «Η ελληνική βιομηχανία 1900-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999, σ. 215, 219.

153 «Νέα Κοκκινιά», *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* 1926, σ. 126.

154 «Νέα Κοκκινιά», *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* 1925, σ. 76-78.

155 «Νέα Κοκκινιά», *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* 1926, σ. 126.

156 *Προσφυγικόν Ημερολόγιον* 1925, ό.π., σ. 76.

οικονομικούς πόρους. Η έμφαση στα θετικά στοιχεία του συνοικισμού, με αναφορές στον ψυχαγωγικό και τον πολιτιστικό τομέα, αποσκοπούσε στη διαμόρφωση της εικόνας ότι το στεγαστικό ζήτημα των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς δεν αντιμετώπιζε τόσα προβλήματα και εξελισσόταν ομαλά. Από την άλλη, όσα γράφονταν από την ελίτ των προσφύγων, που εκείνη την περίοδο διατηρούσαν επαφές κυρίως με τους Φιλελευθέρους, λειτουργούσαν και ως μέσο επηρεασμού της προσφυγικής ψήφου. Επιπλέον, γινόταν μια προσπάθεια βελτίωσης της εικόνας του πρόσφυγα και, συνακόλουθα, του προσφυγικού συνοικισμού, που δεν είχε να ζηλέψει τίποτα από τον Πειραιά, την όμορη πόλη των γηγενών, ακόμα κι αν ήταν γεωγραφικά περιθωριοποιημένος.

Η μεροληπτική στάση και η έμφαση στη θετική εικόνα του συνοικισμού είναι έκδηλες στις αναφορές του *Προσφυγικού Ημερολογίου*, το οποίο αποσιωπούσε τα προβλήματα και τις ελλείψεις σε δημόσια έργα, κυρίως ύδρευσης. Ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς, όπως και οι περισσότεροι φτωχικοί προσφυγικοί συνοικισμοί της Αττικής, αντιμετώπιζε προβλήματα με τα δημόσια έργα κοινής ωφέλειας, τα οποία, ελλείπει χρόνου και χρημάτων, ήταν, αν όχι ανύπαρκτα, τουλάχιστον υποτυπώδη, χωρίς να βελτιώνουν τις συνθήκες ζωής.¹⁵⁷ Ο καθημερινός αγώνας για την εξασφάλιση νερού κατέληγε σε επεισόδια και καβγάδες ανάμεσα στους πρόσφυγες.¹⁵⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εφημερίδα *Παμπροσφυγική*:

«Στην Κοκκινιά γίνονταν λυσσώδεις μάχες στις δημόσιες βρύσες, με αποτέλεσμα οι ρωμαλεότεροι και οι αυθαδέστατοι να κατορθώνουν να υδρεύονται όσο νερό θέλουν, και οι άλλοι να στέκουν μακριά, χωρίς νερό και χωρίς να μπορούν να πλησιάσουν τον τόπο υδρεύσεως».¹⁵⁹

Η υδροδότηση ήταν προβληματική διότι δεν υπήρχαν υπόγεια ύδατα, όπως στη Νέα Ιωνία:

«Ο μεγαλύτερος και φτωχότερος οικισμός της Κοκκινιάς υπέφερε περισσότερο, γιατί τα γεωλογικά του στρώματα με σχιστόλιθους και ασβεστόλιθους παρουσίαζαν ασθενείς μόνο φλέβες υπόγειων υδάτων. Χρειάστηκε να σκάψουν σε βάθος 40 και 60 μέτρων για να τοποθετήσουν τους υπόγειους συλλεκτήρες και να

157 Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 108-113, Κώστας Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 57-61, Νίκος Ανδριώτης, «Αστική Αποκατάσταση», στο Α. Ενεπεκίδου - Μ. Καρακωστανόγλου (επιμ.), *Η αττική ..ό.π.*, σ. 140-159.

158 Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 109-110.

159 «Στην Κοκκινιά γίνονταν λυσσώδεις μάχες στις δημόσιες βρύσες», εφ. *Παμπροσφυγική*, 13/7/1927.

τους συνδέσουν με τα πηγάδια. Και από τα πηγάδια το νερό διανεμόταν ορισμένες μόνο ώρες μέσα στη μέρα».¹⁶⁰

Τα 4 πηγάδια βρίσκονταν στις διάφορες γειτονιές και όπου υπήρχε πηγάδι. Εκεί έφτιαχναν τα πλιθιά για τα σπίτια τους οι πρόσφυγες και ο χώρος που χρησιμοποιούνταν για το καλούπωμα, μετά το χτίσιμο των σπιτιών, συνήθως μετατρεπόταν σε πλατεία.¹⁶¹

Στον Τύπο της εποχής αναφερόταν ότι τα περισσότερα πηγάδια ήταν λειτουργικά, όπως θα δούμε παρακάτω. Υπήρχαν όμως φορές που η άντληση νερού δεν ήταν εύκολη υπόθεση – αντιθέτως, προκαλούσε σοβαρά ατυχήματα.¹⁶² Εκτός από τα πηγάδια, συνηθιζόταν και η μεταφορά του από υδροπωλητές.¹⁶³ Στην Κοκκινιά, το νερό το αγόραζαν από πλανόδιους υδροπωλητές από τον Πόρο.¹⁶⁴ Βέβαια, κατά την πώλησή του δεν έλειπαν η εκμετάλλευση και η αισχροκέρδεια – «απατεώνες πουλούσαν ύδωρ της Κοκκινιάς ως του Πόρου».¹⁶⁵

Το 1926, η εταιρεία Ούλεν διάνοιξε πηγάδια στην περιοχή του Ρέντη, τα οποία όμως δεν επαρκούσαν για τον πληθυσμό του συνοικισμού. Εκτός των άλλων, η ύδρευση από τα φρέατα επεφύλασσε κινδύνους για τη δημόσια υγεία – το μολυσμένο νερό ήταν η αιτία για τις εντερικές ασθένειες και την εξάπλωση του τυφώδους πυρετού, με αποτέλεσμα να προκαλούνται πολλοί θάνατοι. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τις αρμόδιες υπηρεσίες να επιβάλουν διατάξεις για τον έλεγχο της ποιότητας του νερού.¹⁶⁶

Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Εμπρός*, στη Νέα Κοκκινιά οι μικροβιολογικές εξετάσεις καθιστούσαν απαγορευτική την πόση νερού από 7 πηγάδια ιδιωτών, στα οποία είχαν ανιχνευτεί πολλά μικρόβια. Πλέον, οι υδροπωλητές έπρεπε να διαθέτουν άδεια, βιβλιάριο με τους αύξοντες αριθμούς των βυτίων, τις ημερομηνίες και τα ονόματα των συνοικιών όπου πωλούσαν νερό. Ακόμα, ήταν

160 Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 202.

161 Τα πηγάδια που αναφέρονται είναι στις οδούς α) Κύπρου, β) Ικονίου και Καρακουλουξή, γ) πλ. Αγίου Νικολάου και δ) στον Αι-Γιώργη. Βλ. Σίμος Επ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 30.

162 Όπως στην περίπτωση της 10χρονης, η οποία, καθώς «ησχολείτο με την άντληση του ύδατος εκ του φρέατος της εν Νέα Κοκκινιά οικίας του Ευστρ. Βαλιτούρη, παρεσύρθη και καταπέσουσα εις το φρέαρ ετραυματίσθη σοβαρώς και μετεφέρθη στο Ζάννειον Νοσοκομείον». «Τα χθεσινά ατυχήματα», εφ. *Εμπρός*, 29/7/1926.

163 Φωτεινή Γεωργακοπούλου, *ό.π.*, σ. 86.

164 Αρχοντία Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, Νίκαια 1998, σ. 15.

165 «Αισχροκέρδεια εν Πειραιεί», εφ. *Εμπρός*, 15/10/1923.

166 Κώστας Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 57.

απαραίτητοι ο αγορανομικός έλεγχος των βυτίων και ο καθαρισμός του με τα κατάλληλα φάρμακα.¹⁶⁷

Ωστόσο, το διαθέσιμο νερό δεν επαρκούσε για τις ανάγκες του συνοικισμού, που ολοένα επεκτεινόταν. Η ΕΑΠ υπέβαλε τα σχέδια για την κατασκευή δεξαμενής και δικτύου υδροσωλήνων, για την ύδρευση των πιο απομακρυσμένων οδών.¹⁶⁸ Για το 1928 είχε προγραμματιστεί να κατασκευαστούν σε λόφο, στην άκρη της Νέας Κοκκινιάς, μια μεγάλη δεξαμενή και ένα πλήρες δίκτυο αγωγών, το οποίο θα συνδεόταν με τις βρύσες που θα εξυπηρετούσαν τους δρόμους του προαστίου.¹⁶⁹

Το 1926, τα έργα της ΕΑΠ για την κατασκευή οικιών και τον εξωραϊσμό επεκτείνονταν στον συνοικισμό, ο οποίος, αποκτούσε τρεις αναγνωρισμένους ναούς, που θα αποτελούσαν και τις βασικές γειτονιές της πόλης (Εικόνα 1). Έτσι, η Μητρόπολη Αθηνών, ανταποκρινόμενη στο αίτημα των κατοίκων του συνοικισμού, αναγνώρισε τους ενοριακούς Ναούς του Αγίου Νικολάου, της Οσίας Ξένης και του Αγίου Γεωργίου.¹⁷⁰

167 Κάθε σιδερένιο βυτίο είχε διαφορετική χρωματική ένδειξη, ανάλογα με τη χρήση του. Έτσι, το πόσιμο νερό του Πόρου ήταν σε χρώμα κυανό μπλε, το πόσιμο νερό από πηγάδια της Κοκκινιάς σε κόκκινο, ενώ τα ακατάλληλα προς πόση ήταν με κίτρινο χρώμα. Το νερό του Πόρου αποστειρωνόταν από τις υπηρεσίες του αστιάτρου και κατόπιν μπορούσε να διανεμηθεί «Ο κίνδυνος της δημόσιας υγείας εκ της χρήσεως υδάτων διαφόρων φρεάτων. Η μικροβιολογική εξέταση - οι υποχρεώσεις των μικροπωλητών», εφ. *Εμπρός*, 8/9/1927.

168 «Τα νεώτερα των συνοικισμών», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, Μάιος 1926.

169 Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 202.

170 Ν.Δ. 15/9/1926, «Περί ιδρύσεως ενοριακών ναών εις Νέαν Κοκκινιάν», ΦΕΚ 417/26-11-1926. Την ίδια χρονιά αποπερατώθηκε και ο Ναός του Αγ. Νικολάου. Βλ «Τα νεώτερα των συνοικισμών», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, Μάιος 1926.

Εικόνα 1: Αεροφωτογραφία Οκτώβριος 1929 στην οποία αποτυπώνονται οι πρώτες συνοικίες της Νέας Κοκκινιάς.

Πηγή: Δήμος Νίκαιας

Το 1927, σύμφωνα με τον *Προσφυγικό Κόσμο*, ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς αριθμούσε 7.168 οικογένειες, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε 29.800 κατοίκους.¹⁷¹ Τα προβλήματα με τις ανεπαρκείς υποδομές συνέχιζαν να υφίστανται:

«Χθες, η Ν. Κοκκινιά έπλεε στο σκοτάδι, διότι το Υπ. Συγκοινωνίας απαγόρευσε τον ηλεκτροφωτισμόν από τας εκεί δύο λειτουργούσας ιδιωτικές εταιρείας, διότι στερούνται αδείας. Οι κάτοικοι απεφάσισαν να διαμαρτυρηθούν στην ΕΑΠ».¹⁷²

Βέβαια, τα σπίτια και τα έργα κοινής ωφέλειας εντείνονταν και, σταδιακά, ο συνοικισμός έπαιρνε τη μορφή μιας πόλης, η οποία, μολονότι περιθωριοποιημένη, είχε τη δυνατότητα, προοδευτικά, να ενσωματωθεί στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας. Εντούτοις, δεν απουσίαζαν οι εντάσεις και οι συγκρούσεις ακόμα και μεταξύ των προσφύγων σχετικά με τη διανομή των σπιτιών και την οικονομική ζημιά εξαιτίας των απαλλοτριώσεων. Στις εντάσεις αυτές ανακλώνται οι κοινωνικές διαφορές στον συνοικισμό ανάμεσα στους πρόσφυγες που είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τα σπίτια της ΕΑΠ και σε εκείνους οι οποίοι ήταν σε δυσχερή οικονομική κατάσταση.

Όπως προαναφέρθηκε, η ΕΑΠ στόχευε να πωλήσει τα σπίτια και να εξασφαλίσει κέρδος από την κατασκευή των προσφυγικών οικισμών. Παράλληλα, όμως, έπρεπε να μεριμνήσει και για την αποκατάσταση των οικονομικά αδυνάμων. Η ελληνική κυβέρνηση πίεζε προς αυτή την κατεύθυνση με σκοπό την εξασφάλιση της προσφυγικής ψήφου – αν και, αρχικά, οι πρόσφυγες ήταν «δεμένοι» στο «άρμα» του Βενιζέλου, υπήρχαν φυγόκεντρες τάσεις που θα συντάσσονταν με την πολιτική δύναμη που θα υποσχόταν περισσότερα ως προς τη διευθέτηση του προσφυγικού ζητήματος. Η αξία ενός οικήματος με ένα δωμάτιο και μία κουζίνα στη Νέα Κοκκινιά κόστιζε 13.539 δρχ., στην Ελευσίνα 19.511 δρχ., τρία δωμάτια και μία κουζίνα στη Νέα Ιωνία 47.655 δρχ. και, στον Βύρωνα, δύο δωμάτια και μία κουζίνα 23.191 δρχ.¹⁷³ Βέβαια, οι εξώσεις της ΕΑΠ ήταν ένα πραγματικό γεγονός που απειλούσε τους φτωχότερους πρόσφυγες, όπως επισημαίνει η εφημερίδα *Εμπρός*. Έτσι, χρειάστηκε να μεσολαβήσει το υπουργείο Προνοίας για να μην προχωρήσουν οι

171 «Η απογραφή των αστών προσφύγων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 11/7/1927.

172 «Ο φωτισμός της Ν. Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 17/1/1926.

173 «Τα πεπραγμένα της ΕΑΠ», εφ. *Εμπρός*, 6/3/1926.

προγραμματισμένες εξώσεις της ΕΑΠ την παραμονή των Χριστουγέννων του 1928 και να διευθετηθεί το ζήτημα των χρεών των προσφύγων.¹⁷⁴

Από τα παραπάνω προκύπτει και ο πραγματικός ρόλος της ΕΑΠ, η οποία δεν δίσταζε να λαμβάνει αυστηρά μέτρα κατά των προσφύγων, όταν αδυνατούσαν να πληρώσουν το απαιτούμενο ποσό ή είχαν καταλάβει το οίκημα παράνομα, και προέβαινε σε εξώσεις. Επομένως, το θέμα των χρεών των προσφύγων έπαιρνε πολιτική χροιά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Σε κάποιες περιπτώσεις, η ΕΑΠ, προκειμένου να κατασκευάσει σπίτια, κατεδάφιζε παραπήγματα, χωρίς να είναι εξασφαλισμένη η άμεση αποζημίωση των παραπηγματούχων. Το γεγονός αυτό επιδείνωνε ακόμα περισσότερο τις σχέσεις και δημιουργούσε εντάσεις ακόμα και μέσα στον ίδιο συνοικισμό, όπως στην περίπτωση της κατεδάφισης των μικρών υπαίθριων μανάβικων:¹⁷⁵ η ΕΑΠ απαίτησε την κατεδάφιση των παραπηγμάτων των στάσιμων οπωροπωλών στην οδό Αγίου Διονυσίου, επικαλούμενη το Νομοθετικό Διάταγμα «περί μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητας επί των εν Ελλάδι κείμενων αγροτικών κτημάτων».¹⁷⁶ Αυτή η τακτική ενέτεινε την αρνητική διάθεση εναντίον των προσφύγων.

Ταυτόχρονα με την κατασκευή σπιτιών άρχισαν να λειτουργούν και σχολεία. Αρχικά, οι σχολικές μονάδες στη Νέα Κοκκινιά ήταν υποτυπωδώς στεγασμένες σε αντίσκηνα, στον Ναό του Αγίου Νικολάου. Η πρώτη δασκάλα του συνοικισμού ήταν η Μαριάνθη Σκαλά, η οποία είχε σπουδάσει στη Σμύρνη και είχε διοριστεί το 1923 στον Πειραιά. Το 1924, ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας την έστειλε να οργανώσει τα σχολεία του προσφυγικού συνοικισμού. Έτσι, με προσωπικό κόπο, με τη βοήθεια του δημάρχου Πειραιώς, Α. Παναγιωτόπουλου, και τη χρηματική αρωγή βιοτεχνών και ταπητουργών, κατάφερε να εξασφαλίσει τρεις υπαίθριους χώρους, που θα χρησιμοποιούνταν ως πλυντήρια, για να στεγαστούν τα πρώτα σχολεία. Με προσωπική προσπάθεια κατάφερε να τα εξοπλίσει με πάγκους, ώστε να λειτουργήσουν προσωρινά, μέχρι να οργανωθεί η εκπαιδευτική υποδομή του συνοικισμού. Ύστερα από δική της αναφορά στο υπουργείο διορίστηκαν άλλοι δύο

174 «Αναστέλλεται η έξωσις των προσφύγων», εφ. *Εμπρός*, 23/12/1928.

175 «Επιστολή προς τη Διεύθυνση Ασφάλειας», 26/8/1926, Φ1020, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927, ΓΑΚ.

176 Ν.Δ. 15/5/1926, «Περί μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητας επί των εν Ελλάδι κείμενων αγροτικών κτημάτων», ΦΕΚ 164/22-5-1926.

εκπαιδευτικοί, ο Δ. Οικονόμου και η Μ. Μήλια, που ανέλαβαν τις τάξεις του Δημοτικού στα τρία πλυσταριά.¹⁷⁷

Σύμφωνα με το τοπογραφικό διάγραμμα του 1925, η ΕΑΠ είχε προσδιορίσει τα τετράγωνα όπου θα ανεγείρονταν οι σχολικές μονάδες ανάμεσα στις οδούς Καισαρείας - Γρεβενών - Ιωνίας. Αργότερα Σχολεία λειτουργούσαν και στην περιοχή των Κιλικιανών και του Αγίου Γεωργίου (Χάρτης 5). Αρχικά, χρησιμοποιήθηκαν παραπήγματα και αργότερα κατασκευάστηκαν κτίρια. Σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα της 12ης Αυγούστου 1925, στην περιφέρεια του Πειραιά εγκρίθηκε η σύσταση Ταμείου Εκπαιδευτικής Πρόνοιας, το οποίο έδρευε στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς και περιελάμβανε τα προσφυγικά σχολεία.¹⁷⁸ Έτσι, στη Νέα Κοκκινιά, τη σχολική περίοδο 1925-1926 θα λειτουργούσαν έξι Δημοτικά και ένα νηπιαγωγείο του Μοργκεντάου. Στον Τύπο της εποχής αναφέρονται οι διοριζόμενοι δάσκαλοι στα προσφυγικά σχολεία του συνοικισμού.¹⁷⁹

Οι δύσκολες συνθήκες στα υποτυπώδη σχολικά κτίρια σκιαγραφούνται στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, που τονίζει ότι η εκπαίδευση των προσφυγόπουλων γινόταν σε ακατάλληλους χώρους:

«Τι πρέπει να λεχθή για την κατάστασιν των σχολείων των προσφυγικών συνοικισμών, όπου στην Νέα Κοκκινιάν ως τοιαύτα χρησιμοποιούνται τα πλυντήρια».¹⁸⁰

Η περίθαλψη υποστηριζόταν από το μοναδικό νοσοκομείο που υπήρχε, αυτό των Αμερικανίδων Κυριών, στο τετράγωνο 49, το οποίο λειτουργούσε από το 1923 ως πολυιατρείο, με την οικονομική υποστήριξη της αμερικανικής φιλανθρωπικής

177 Τα στοιχεία για την εκπαιδευτική κατάσταση του συνοικισμού την περίοδο 1923-1924 προέρχονται από την τοπική βιβλιογραφία. Βλ. Δημήτριος Β. Γόνης, *Νίκαια: Ιστορία, θεολογία, πολιτισμός, 325-1987*, Νίκαια, Ιερά Μητρόπολις Νικαίας, 1998, σ. 373-376, Αρχοντία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 31-34, Σίμος Επ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 49-53.

178 Τα σχολεία που περιλαμβάνονταν ήταν ένα εξατάξιο Νηπιαγωγείο, εξατάξιο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων, δύο τετρατάξια Δημοτικά Σχολεία Αρρένων, ένα εξατάξιο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων, δύο τετρατάξια Δημοτικά Σχολεία Θηλέων, ένα τετρατάξιο μεικτό Δημοτικό Σχολείο στη Δραπετσώνα, ένα ακόμα τετρατάξιο μεικτό Δημοτικό στα Λιπάσματα και ένα πεντατάξιο μεικτό Δημοτικό Σχολείο στην Κρεμμυδαρού. Βλ. Ν.Δ. 12/8/1925, «Περί συστάσεως ιδίου ΤΕΠ, περιλαμβάνοντος άπαντα τα προσφυγικά σχολεία της περιφέρειας Πειραιώς», ΦΕΚ 252/15-9-1925.

179 Σύμφωνα με το άρθρο, οι διορισμένοι δάσκαλοι στη Νέα Κοκκινιά ήταν οι κάτωθι:

Στο 1ο εξατάξιο Δημοτικό Αρρένων, οι δάσκαλοι Δημ. Οικονόμου, Στυλ. Παπαγεωργίου, Ι. Νικολαΐδης, Μαρ. Μήλια, Ευχ. Παστά, Ιουλ. Ζησιμοπούλου, Στο 2ο τετρατάξιο Αρρένων διορίστηκαν οι Κ. Σαραγιώτης, Ι. Ονουφριάδης, Ευτ. Αντωνιάδου και Χρ. Βουρβούλια. Στο 1ο εξατάξιο Θηλέων διορίστηκαν οι Λευκ. Αριστοβούλου, Ελ. Δρόσου, Αικ. Δημητρίου, Αν. Σκουλικίδου και Βασιλ. Αθανασούλα. Στο 2ο τετρατάξιο Θηλέων διορίστηκαν η Ελ. Σταυρίδου, η Μαριάνθη Σκαλά, η Σοφία Ματθαιοπούλου και η Γεωργ. Μανακοπούλου. Στο 3ο τετρατάξιο Θηλέων διορίστηκαν οι Αριδ. Αμπαζά και Ελ. Ζαδέ. Στο 3ο τριτάξιο Αρρένων, οι Φ. Ταμπουρά, Περσεφ. Καμπά και Αριάδ. Μεταξά. «Μεταθέσεις Δημοδιδασκάλων της περιφέρειας Πειραιώς», εφ. *Εμπρός*, 15/8/1925.

180 «Τα προσφυγικά σχολεία», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 14/8/1927.

οργάνωσης American Women's Hospital και του American Near East Relief.¹⁸¹ Το νοσοκομείο λειτούργησε στο πλαίσιο διεθνοποίησης της υγείας, αρχικά με τις δράσεις διεθνών οργανισμών και κατόπιν με τη συνεργασία των κρατικών φορέων. Στην αρχή, το προσωπικό του αποτελούσαν ένας γιατρός για γενικές χειρουργικές και μαιευτικές επεμβάσεις, και ένας οφθαλμίατρος. Διέθετε οφθαλμολογική κλινική και οφθαλμολογικό τμήμα για τα σχολεία, για τη θεραπεία κυρίως των τραχωμάτων, παθολογική, χειρουργική, γυναικολογική, μαιευτική, παιδιατρική κλινική, τμήμα επειγόντων, βρεφικό σταθμό για την πρόνοια των μητέρων και των βρεφών, ενώ είχε αναλάβει τον εμβολιασμό για την ευλογιά και τη φυματίωση, καθώς και την ψυχολογική εξέταση των μαθητών. Επίσης, έως το 1931, στο νοσοκομείο λειτουργούσε Σχολή Αδελφών Νοσοκόμων, η πρώτη στην Ελλάδα, από την οποία αποφοίτησαν 17 νοσηλεύτριες, που έκαναν επισκέψεις σε ασθενείς στα σπίτια, στις μητέρες, σε εγκύους, σε βρεφικούς σταθμούς και στα σχολεία.¹⁸²

Οι Αμερικανίδες Κυρίες αρχικά ανέλαβαν την ιατρική περίθαλψη και πρόνοια μητέρων και παιδιών στον συνοικισμό. Αργότερα, υπήρξε ενίσχυση από το υπουργείο Προνοίας, στο πλαίσιο της λειτουργίας των Λαϊκών Νοσοκομείων, με συγχρηματοδότηση από το Κράτος και εθελοντές.¹⁸³ Η προοπτική ήταν να ανατεθεί η λειτουργία του στον Δήμο Νέας Κοκκινιάς, όμως τελικά πέρασε στη δικαιοδοσία του υπ. Προνοίας και στον τοπικό Τύπο το συναντάμε με την επωνυμία «Λαϊκό Νοσοκομείο». Αργότερα μεταφέρθηκε στην Παλαιά Κοκκινιά, στου Σαπόρτα, στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων Πειραιά. Η μεταφορά του συνάντησε την έντονη αντίδραση των τοπικών συλλόγων και της δημοτικής Αρχής.¹⁸⁴

181 Harry J. Psomiades (2001), «The American Near East Relief (NER) and the Megali Catastrophe in 1922», *The Journal of Modern Hellenism*, Volume 19-20, 135-150. Και http://dla.library.upenn.edu/dla/pacscl/ead.pdf?id=PACSCL_DUCOM_wmsc010xml.

182 Η παράθεση ποσοτικών δεδομένων δείχνει τη σημασία του νοσοκομείου στον τομέα της περίθαλψης για τον συνοικισμό. Στην έκθεσή της το 1932, στο νοσοκομείο υπήρχαν 1.363 εισαγωγές, 15.452 ημέρες νοσηλείας, 436 επεμβάσεις, ανάμεσά τους και οφθαλμολογικές, και 345 γεννήσεις. Στο Οφθαλμολογικό Ιατρείο έγιναν 9.821 θεραπείες και σε παιδιά 49280. Βλ. American National Red Cross Collection, Box 19, folder 13, *Greek Government - Activities on behalf of refugees, 1923*, Hoover Institution Archives. (Ευχαριστώ τη συνάδελφο Έλενα Βακουφτσή για το αρχειακό υλικό.)

183 Σύμφωνα με τα στοιχεία του υπ. Προνοίας, το Νοσοκομείο Αμερικανίδων Κυριών είχε κρατική επιχορήγηση από το Εθνικό Συμβούλιο Προστασίας Μητρότητας και Παιδικών Ηλικιών 300.000 δρχ. για το διάστημα 1930-1931. Βλ. *Φ134, Επίσημα υπ. Προνοίας 1931*, Αρχείο Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

184 Στον τοπικό Τύπο βρίθουν τα άρθρα σχετικά με την υπόθεση του Νοσοκομείου Αμερικανίδων Κυριών. Η πρόθεση ήταν να μετεξελιχθεί σε δημοτικό νοσοκομείο, όμως το 1934 πέρασε στη δικαιοδοσία του υπ. Προνοίας. Την αντίδραση της τοπικής Αρχής και των συλλόγων θα αναφέρουμε παρακάτω. Για την μεταφορά του στο Υπ. Πρόνοιας. Ενδεικτικά, βλ. «Η ιστορία της μη παραδόσεως του Νοσοκομείου», εφ. *Αναγέννησις*, 28/10/1934, ΕΛΙΑ.

Οι εργασίες για την ανέγερση του νοσοκομείου στα Άσπρα Χώματα είχαν ξεκινήσει επί μεταξικής δικτατορίας.¹⁸⁵ Το 1953 εγκαινιάστηκε το Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο της Νίκαιας από τη βασίλισσα Φρειδερίκη.¹⁸⁶ Το δε Νοσοκομείο Αμερικανίδων Κυριών ήταν η μετεξέλιξη ενός φιλανθρωπικού οργανισμού σε κρατικό φορέα, αφού πέρασε από το μεταβατικό στάδιο της μεικτής οικονομίας πρόνοιας, όπως συνέβη και με άλλους φορείς, μέχρι να εξελιχθούν σε κρατικούς,¹⁸⁷ στην Ελλάδα και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Πρόθεση της συγκεκριμένης έρευνας δεν είναι να μελετήσει την παραπάνω περίπτωση, διότι κάτι τέτοιο θα απαιτούσε νέα έρευνα σε διαφορετικές πηγές.

1.3.3. Η δεύτερη φάση του προγράμματος της ΕΑΠ

Το 1927, με τη σύναψη και του δεύτερου δανείου, ξεκίνησε η δεύτερη φάση της επέκτασης του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς. Η ΕΑΠ συνέχισε τις εργασίες της και διενήργησε νέα τοπογράφιση βορειότερα. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους, με απόφαση του υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, απαλλοτριώθηκε και η ιδιοκτησία των κληρονόμων Πάχη (ή Πακών).¹⁸⁸ Η εν λόγω περιοχή κάλυπτε την έκταση γύρω από τη σημερινή πλατεία Κρήνης - Δημοκρατίας, στο βόρειο τμήμα του μέχρι τότε οικισμού· οριζόντια, περιελάμβανε την έκταση κάτω από την οδό Ανωγείων (τότε «Ελευσινίων») και την μετέπειτα ημικυκλική πλατεία Δημοκρατίας (Κρήνης), μέχρι την οδό Φιλαδελφείας, συμπεριλαμβανομένων των οδών Κρήτης, Θεσσαλίας, Αδραμυτίου και Μοσχονησίων, και, κάθετα, από την οδό Μικράς Ασίας (28ης Οκτωβρίου) έως την Ατταλείας. Εκεί ανεγέρθηκαν τα Γερμανικά Παραπήγματα, σύμφωνα με τον τοπογραφικό χάρτη του μηχανικού της ΕΑΠ, Σ. Παππά (Χάρτης 6), στον οποίο αναφέρεται η απόφαση απαλλοτρίωσης του 1927· διακρίνονται τα 32 οικοδομικά τετράγωνα, όπου θα ανεγειρόταν ο συνοικισμός των Γερμανικών.¹⁸⁹

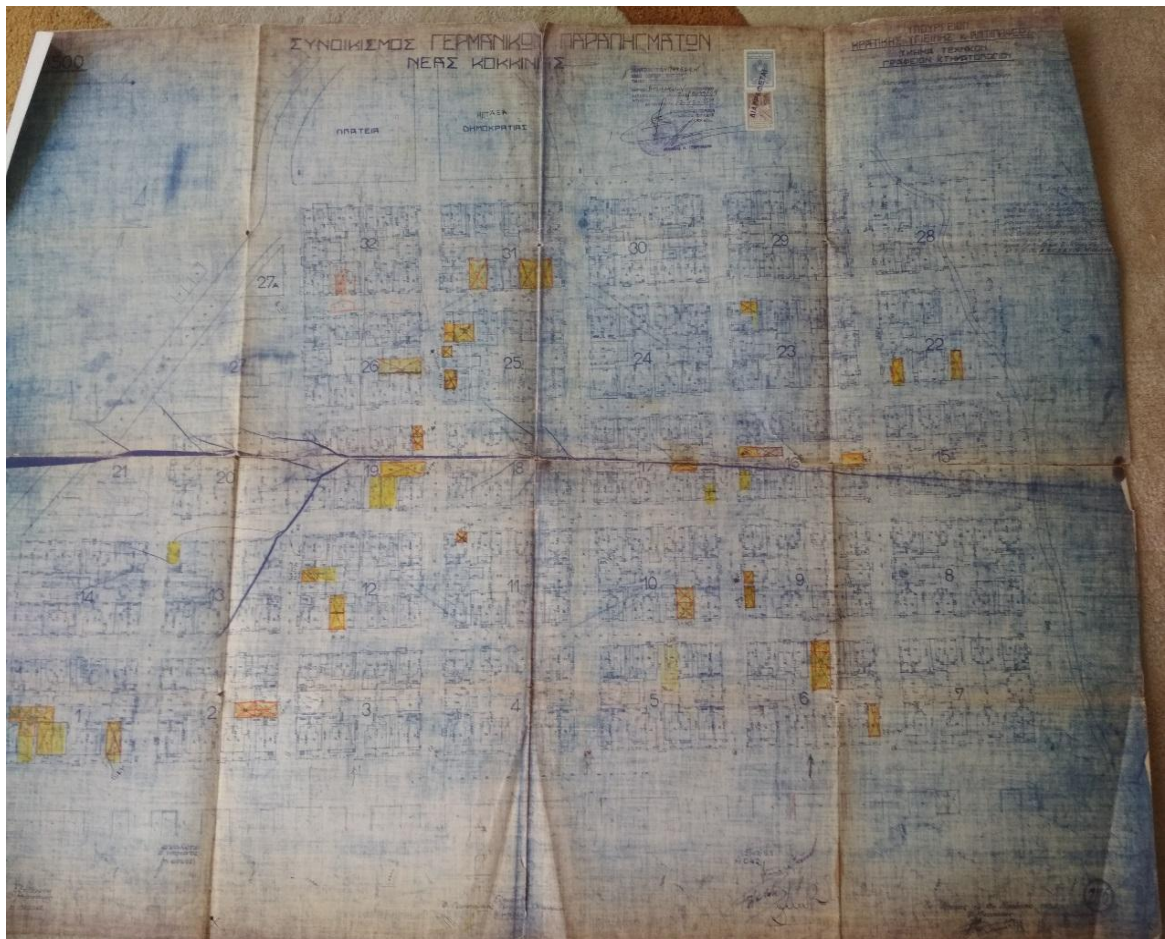
185 «Το Μεγάλο Νοσοκομείο της συνοικίας των Άσπρων Χωμάτων», εφ. *Αναγέννησις*, 23/4/1939.

186 «Εγκαίνια του Γενικού Κρατικού Νοσοκομείου Πειραιώς, παρουσία της Βασίλισσας Φρειδερίκης», Τ16092, 26/1/1953, Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο.

187 Ένα παράδειγμα είναι το Πατριωτικό Ίδρυμα, που εξελέχθηκε στο Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προστασίας Ανηλίκων. Βλ. Χρήστος Λούκος, «Εθελοντικές συσσωματώσεις για νέους και από νέους στη Σύρο κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα», και Βασιλική Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 62-100.

188 Αρ. απόφασης 37515/1927, βλ. «Φάκελοι απαλλοτριώσεων αστών προσφύγων της χώρας», υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, αταξινόμητο αρχείο υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

189 Ν.Δ. 30/3/1927, «Περί απαλλοτριώσεως εκτάσεων κειμένων εν Κοκκινιά προς ανέγερσιν προσφυγικού συνοικισμού», ΦΕΚ 30/19-4-1927, τ. Β', βλ. «Τοπογραφικός Χάρτης των Γερμανικών

Χάρτης 6: Τοπογραφικός χάρτης των Γερμανικών Παραπηγμάτων Νέας Κοκκινιάς, 15/8/1934.
Πηγή: Αρχείο Renee Hirschon, ΚΜΣ

Σε αυτή τη γειτονιά τοποθετήθηκαν ομοιόμορφες ξύλινες, προκατασκευασμένες κατοικίες από φύλλα αμιάντου, οι οποίες αποτέλεσαν έναν διακριτό και ξεχωριστό συνοικισμό, γνωστό ως «Γερμανικά» ή «Κρήνη». Τα Γερμανικά απαρτίζονταν από νέες κατασκευές, τις οποίες ανέλαβε η Υπηρεσία Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών του υπ. Προνοίας.¹⁹⁰ Τα σπίτια χτίστηκαν ως αποζημίωση, από τις γερμανικές αποζημιώσεις. Άλλωστε, το ελληνικό κράτος, σύμφωνα με την αλληλογραφία του πολιτικού γραφείου του πρωθυπουργού, διαπραγματευόταν τη μορφή των αποζημιώσεων με την κατασκευή ετοιμοπαράδοτων σπιτιών, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των προσφύγων: «Το Δημόσιον είναι δεσμευμένον με συμβάσεις ξύλινων οικιών απέναντι των Γερμανικών

Παραπηγμάτων Νέας Κοκκινιάς, 15/8/1934», Αρχείο Renee Hirschon, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

¹⁹⁰ Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 210 και Λίλα Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 204.

Επανορθώσεων».¹⁹¹ Ακόμα, εστάλη στη Γερμανία ελληνική αντιπροσωπία, προκειμένου να προχωρήσει σε επαφές με τον γερμανικό οίκο, ο οποίος θα έδινε προσφορές για τις οικίες ανάλογα με την ποιότητα και το κόστος κατασκευής.¹⁹² Εκτός από την Κοκκινιά, τέτοιες κατοικίες χρησιμοποιήθηκαν για να στεγάσουν τους πρόσφυγες στο Περιστέρι και τον Ταύρο, όπου χρησιμοποιείται το ίδιο όνομα, «Γερμανικά».¹⁹³

Τα Γερμανικά στη Νέα Κοκκινιά κάλυψαν έκταση περίπου 32 οικοδομικών τετραγώνων και οι εργασίες ολοκληρώθηκαν τον Δεκέμβριο του 1927. Στον συνοικισμό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες που διέμεναν σε αποθήκες και υπόγεια εργοστασίων του Πειραιά, αλλά και από διάφορα μέρη της χώρας. Οι διαστάσεις των τετραγώνων όπου ανεγέρθηκαν τα Γερμανικά ήταν 50x35μ., με λωρίδες πλάτους 10 μέτρων, στη μορφή του ιπποδάμειου συστήματος, όπως όλος ο συνοικισμός. Κάθε τετράγωνο υποδιαιρούνταν σε 20 οικόπεδα, στα οποία ανεγέρθηκαν 10 προκατασκευασμένα οικήματα. Κάθε οίκημα ήταν διπλοκατοικία. Οι διαστάσεις καθενός εξ αυτών ήταν 8x9,5 μ., συνεπώς ο εσωτερικός χώρος για κάθε οικογένεια ήταν περίπου 4x9,5 μ. και περιελάμβανε τρία δωμάτια (τα δύο, κύρια), μία μικρότερη κουζίνα και ένα μικρό αποχωρητήριο. Στο πίσω μέρος συνήθως είχαν έναν μικρό ανοιχτό χώρο ως αυλή, που το μέγεθός του ποίκιλλε ανάλογα με τις διαστάσεις του οικοπέδου. Τα εξωτερικά πλαίσια των οικιών ήταν ξύλινα, πάνω στα οποία στερεώνονταν φύλλα αμιάντου.¹⁹⁴ Συνολικά, σύμφωνα με την έρευνα της R. Hirschon, διανεμήθηκαν 276 κτίσματα σε 552 οικογένειες, ήτοι σε 36 οικήματα ζούσαν αρχικά δύο οικογένειες. Ο πληθυσμός τους ήταν περίπου 2.346 άτομα, δηλαδή ανά 10 στρέμματα στεγάζονταν 290 άνθρωποι, σύμφωνα με τα στοιχεία που χρησιμοποιεί η ίδια από την αδημοσίευτη απογραφή του υπ. Προνοίας.¹⁹⁵ Τα παραπάνω ανακλούν τον περιορισμένο χώρο της συνοικίας, χωρίς όμως να αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα, διότι και σε άλλα τμήματα του συνοικισμού στεγάζονταν περίπου 300 άτομα ανά 10 στρέμματα.¹⁹⁶

191 «Αλληλογραφία Υπ. Προνοίας, 12/1/1925», Φ751, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927, ΓΑΚ.

192 Τηλεγράφημα προς την Ανώτατη Διεύθυνση Προσφύγων, 14/7/1926, Φ980, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927, ΓΑΚ.

193 Ελίζα Παπαδοπούλου, Γιώργος Μ. Σαρηγιάννης, *ό.π.*, σ. 117.

194 Για την ενδελεχή έρευνα των Γερμανικών, βλ. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.

195 Στο ίδιο, σ. 131, 134,

196 Στο ίδιο, σ. 135.

Η συνοικία των Γερμανικών ήταν από τις πλέον φτωχικές και υποβαθμισμένες περιοχές της Νέας Κοκκινιάς. Οι συνθήκες υγιεινής ήταν υποτυπώδεις, για κάθε τέσσερα σπίτια υπήρχε ένας κοινός βόθρος, η ύδρευση γινόταν από τις δημόσιες βρύσες και οι σκαμμένοι δρόμοι ήταν χωμάτινοι. Η εικόνα των Γερμανικών απέπνεε την παντελή έλλειψη ενδιαφέροντος για αυτή τη συνοικία, στην οποία είχαν έρθει οι φτωχότεροι πρόσφυγες, που δεν είχαν μόνιμη εγκατάσταση έως το 1927. Επίσης, λόγω της φτώχειας, θεωρούνταν από τις πιο κακόφημες συνοικίες της πόλης.

Τα οικιστικά προγράμματα μπορεί να συνεχίζονταν με γοργούς ρυθμούς, εντούτοις δεν ήταν ανάλογα γρήγορη και η υλοποίηση έργων υποδομής, με αποτέλεσμα ο συνοικισμός να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα για τα οποία οι πρόσφυγες διαμαρτύρονταν έντονα: «Οι πρόσφυγες στην Κοκκινιά διαμαρτύρονται διά τα ανεκδιήγητα χάλια τους».¹⁹⁷

Ωστόσο, η ΕΑΠ, την ίδια περίοδο, ασχολήθηκε με την κατασκευή του οδικού δικτύου. Είχε υποβάλει σχέδιο προτάσεων στο υπουργείο Συγκοινωνιών σχετικά με τη επέκταση του οδικού δικτύου, ώστε να συνδεθεί η Αθήνα με την Κοκκινιά.¹⁹⁸ Όπως αναφέρει η έρευνα της Β. Γκιζελή, η ΕΑΠ επιθυμούσε να συνδέσει την αστική προσφυγική αποκατάσταση με την εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας.¹⁹⁹

Το 1927, τα υπουργεία Γεωργίας και Προνοίας συνυπέγραψαν την απαλλοτρίωση μιας αρκετά μεγάλης έκτασης ανάμεσα στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς και τον όρμο του Αγίου Γεωργίου.²⁰⁰ Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, είχαν προκύψει αντιδράσεις για την απαλλοτρίωση μιας τόσο μεγάλης έκτασης

197 «Προσφυγικά ημέραι», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 14/7/1927.

198 Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 86.

199 Σε έκθεσή της η ΕΑΠ υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα των έργων, των οποίων κεντρικός πυρήνας θα γίνει η Κοκκινιά. Η οδική αρτηρία θα συνδέσει την Αθήνα με την Κοκκινιά και θα επεκταθεί μέχρι τον κόλπο του Αγ. Γεωργίου, όπου η εταιρεία Power and Traction ανεγείρει εργοστάσια και όπου τα λιμενικά έργα συνεχίζονται με έντονο ρυθμό. Ο Άγιος Γεώργιος προορίζεται να γίνει σημαντικό βιομηχανικό κέντρο. Όλο το όφελος, λοιπόν, θα το εισπράξει ο συνοικισμός μας, που θα προσφέρει στα εργαστήρια τα απαραίτητα εργατικά χέρια και που, καθώς θα έχει διευρυνθεί από τα οικοπέδα που θα έχουμε παραχωρήσει στις υπεράριθμες οικογένειες, θα δει τις συνθήκες ζωής των κατοίκων του να διαφοροποιούνται με τον ευτυχέστερο τρόπο. Βλ. Βίκα Γκιζελή, υποσημείωση 16, *ό.π.*, σ. 205-206.

200 Η απόφαση απαλλοτρίωσης ήταν η 116677/27, βλ. «Φάκελοι απαλλοτριώσεων αστών προσφύγων της χώρας», υπουργείο Υγείας και Προνοίας, αταξινόμητο αρχείο υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ. Βλ. και «Απαλλοτριώσεις εκτάσεων προς ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 27/11/1927. Αυτή, η απόφαση για την απαλλοτρίωση της έκτασης ανάμεσα στη Νέα Κοκκινιά και στον όρμο του Αγ. Γεωργίου (116677/27) αφορά την επέκταση του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς στο τμήμα της έκτασης του Καραβά Β', όπως διαπιστώνεται από το παραχωρητήριο τίτλου ιδιοκτησίας. «Η κυριότης του γηπέδου τούτου περιήλθεν εις την ΕΑΠ δυνάμει της υπ' αρ. 116677/27 αποφάσεως των Υπουργείων Γεωργίας και Υγιεινής. Τίτλος κυριότητος εν τω συνοικισμώ Καραβά τομεύς Β', τετ. 19, αρ. οικοπέδου 2, Ε. Χ 31529/1935» (προσωπικό αρχείο Μαρίας Γεράκη).

(8.000.000 πήχων) και οι φορείς του Πειραιά, προκειμένου να προστατέψουν και τα δικά τους οικονομικά συμφέροντα, έστειλαν «έντονο τηλεγράφημα διαμαρτυρίας» στον Καφαντάρη προκειμένου να αναστείλουν την εκτέλεσή της. Ο πρόεδρος της Αστικής Ένωσης Πειραιώς, Ι. Ζερβός, και ο πρόεδρος Ιδιοκτητών Πειραιώς, Μεγαλοοικονόμου, ιδιοκτήτες κτημάτων που απαλλοτριώθηκαν για την ανέγερση του συνοικισμού, καθώς και ο αντιπρόεδρος της Επαγγελματικής Ομοσπονδίας Πειραιώς, Σταματόπουλος, διατείνονταν ότι η εν λόγω έκταση ήταν υπερβολικά μεγάλη και δεν θα στεγάζονταν σε αυτήν μόνο 1.500 οικογένειες προσφύγων, αλλά πολύ περισσότερες, έτσι άφηναν υπονοούμενα για πολιτικές σκοπιμότητες πίσω από την εγκατάσταση των προσφύγων.²⁰¹

Οι απαλλοτριώσεις ήταν ένα από τα βασικά ζητήματα διένεξης και προστριβής μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων. Στην εφημερίδα *Παμπροσφυγική* αναφέρεται ότι «οι αδελφοί Μπούτη υπερασπίστηκαν με όπλα τα οικόπεδά τους στον Κοκκινόβραχο της Κοκκινιάς, όταν έφτασαν οι πρόσφυγες για να εγκατασταθούν».²⁰² Είναι χαρακτηριστικό ότι με ΦΕΚ των επόμενων χρόνων ανακαλούνται οι απαλλοτριώσεις ορισμένων ιδιωτικών εκτάσεων.²⁰³ Επιπλέον, από τις αναφορές του Τύπου ενισχύεται η άποψη ερευνητών, που κάνουν λόγο για σχέδια πολιτικής γεωμετρίας σχετικά με την εγκατάσταση των προσφύγων στους μεγάλους δήμους, ενώ άλλοι μιλούν για «πρακτική αναγκαιότητα».²⁰⁴

Όμως, την ώρα που ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς επεκτεινόταν, ξέσπασε σκάνδαλο κακοδιαχείρισης χρημάτων από τους εργολάβους. Φημολογούνταν ότι στην κατάχρηση εμπλέκονταν και υπάλληλοι της ΕΑΠ.²⁰⁵ Σε άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός*, αναφερόταν ότι η κατάχρηση αφορούσε ποσό 1.300.000 δρχ. και πως βασικός υπεύθυνος για την καταβολή περισσότερων χρημάτων στους εργολάβους

201 «Συμφωνούν, άραγε;», εφ. *Εμπρός*, 20/1/1928.

202 «Οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν περίστροφα», εφ. *Παμπροσφυγική*, 26/1/1928. Η αναφορά υπάρχει στη μελέτη του Νικόλα Β. Μιτζάλη, *ό.π.*, σ. 156.

203 «Ανακαλούμεν εν μέρει την απόφασιν απαλλοτριώσεως εκτάσεως κειμένης εν Πειραιεί (Κοκκινιά) μεταξύ του συνοικισμού Ν. Κοκκινιάς και Όρμου Αγ. Γεωργίου. Αίρομεν απολλοτριώσεως έκτασιν 40 στρεμμάτων ανήκουσα εις τους Χρ. Τσιρίκον και Σπ. Τσάκαν», βλ. Ν.Δ 8/6/1931, «Περί ανακλήσεως εν μέρει...ιδιωτικών εκτάσεων κειμένων εν Πειραιεί (Κοκκινιά), ΦΕΚ 80/20-6-1931.

204 Στην αστική αποκατάσταση, αρκετοί ερευνητές επισημαίνουν και την ηθελημένη επιλογή του χώρου, λόγω μιας ιδιότυπης εκλογικής γεωμετρίας (gerrymandering) που άλλαξε την πληθυσμιακή πυκνότητα των συνοικισμών και ενίσχυσε το φιλελεύθερο στοιχείο σε περιοχές που ήταν κρίσιμες πολιτικά περιφέρειες, όπως ο Πειραιάς, στον οποίο θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Βλ. Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές και Δημοψηφίσματα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 34, και «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα 1992.

205 «Φήμες περί καταχρήσεως εις τον συνοικισμόν Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 17/3/1928.

ήταν ο Διον. Κόκκινος, ο οποίος είχε σύμβαση με την ΕΑΠ από το 1925. Έπειτα από αυτές τις κατηγορίες, η ΕΑΠ απέλυσε τον Κόκκινο, η υπόθεση παραπέμφθηκε στις δικαστικές Αρχές, ενώ το θέμα της κακοδιαχείρισης στην ανέγερση του συνοικισμού έλαβε και πολιτικές διαστάσεις, με επερωτήσεις στους βουλευτές της Δημοκρατικής Ένωσης.²⁰⁶

Έτσι, στα εγκαίνια του νέου συνοικισμού (Καραβάς), στις 29 Νοεμβρίου 1928, όπου θα ανεγείρονταν 550 οικήματα με σκοπό την αραίωση των κατοίκων,²⁰⁷ παρευρισκόταν ο νέος μηχανικός της ΕΑΠ, Σ. Καλογερόπουλος, που αντικατέστησε τον Διον. Κόκκινο. Τα νέα σπίτια θα ήταν καλής ποιότητας και θα είχαν τρία και τέσσερα δωμάτια. Μάλιστα, όπως θα δούμε παρακάτω, σε αυτή τη συνοικία ευδοκίμησε και η αυτοστέγαση των οικονομικά πιο ευκατάστατων προσφύγων με την αγορά οικοπέδων.

Την ίδια χρονιά, στη Νέα Κοκκινιά απαλλοτριώθηκε η έκταση των αδελφών Ζερβού, όπως παρουσιάζεται σε τοπογραφικό χάρτη του συνοικισμού στις 11/3/1934.²⁰⁸ Βρισκόταν στο νότιο σημείο του αρχικού συνοικισμού (στην οδό Αντιόχειας), το Τμήμα 9, όπως φαίνεται στο κτηματολογικό σχεδιάγραμμα (Χάρτης 2) του Δ. Κόκκινου. Να σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει από τον αριθμό των αποφάσεων που είχε εγκρίνει το υπουργείο Προνοίας και Γεωργίας το 1927, υπήρξε αύξηση του αριθμού των κρατικών απαλλοτριώσεων για την εγκατάσταση των αστών προσφύγων σε όλη την Ελλάδα.²⁰⁹

Η οικιστική επέκταση συνεχίστηκε και τον επόμενο χρόνο, προς τα δυτικά του αρχικού οργανωμένου συνοικισμού. Στις 8 Δεκεμβρίου 1928 απαλλοτριώθηκε η έκταση του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου μέχρι την οδό Θηβών.²¹⁰ Ένα μέρος της περιοχής, και κυρίως οι οδοί γύρω από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, ανήκε στη Νέα Κοκκινιά και θα μας απασχολήσει σε άλλο κεφάλαιο.

206 «Πώς έχει η υπόθεση της ανακαλυφθείσης καταχρήσεως κατά την ανέγερσιν του συνοικισμού Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 18/3/1928.

207 Στην εκδήλωση παρευρίσκονταν ο προϊστάμενος μηχανικός του συνοικισμού Σ. Καλογερόπουλος, ο βοηθός του, μηχανικός κ. Παππάς, ο πρόεδρος της ΕΑΠ, Σίμσον, τα μέλη της επιτροπής Λάμπρου και Καραθεοδωρής, και ο δήμαρχος Πειραιά, Παναγιωτόπουλος. «Η τελετή της καταθέσεως θεμέλιου λίθου του νέου συνοικισμού Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 30/11/1928.

208 Αριθμός απόφασης 38611/27. Βλ. «Κτηματογράφησις Ν. Κοκκινιάς, 11-3-1934» (προσωπικό αρχείο Μαρίας Γεράκη).

209 «Φάκελοι απαλλοτριώσεων αστών προσφύγων της χώρας», υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, αταξινόμητο αρχείο υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

210 Πειρεύς οδός Θηβών Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου αρ. απόφ. 110772/28, Ν.Δ. 8/12/1928 «Περί απαλλοτριώσεως ιδιωτικών εκτάσεων μεταξύ οδών Θηβών και Κουτσικαρίου προς ανέγερσιν προσφυγικού συνοικισμού», ΦΕΚ 97/ 28-12-1928, «Φάκελοι απαλλοτριώσεων αστών προσφύγων της χώρας», και «Σειρά Διαγραμμάτων», Φ116-9, υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, αταξινόμητο αρχείο υπ. Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ΓΑΚ.

Ο ναός αναγνωρίστηκε ως ενορία του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς τον Νοέμβριο του 1928.²¹¹

Από την έκθεση του μηχανικού Π. Αθανασιάδη (υπουργείο Προνοίας) προς τον Βενιζέλο, στις 14 Οκτωβρίου 1928, αντλούνται αναλυτικές πληροφορίες για τα έργα τόσο της ΕΑΠ όσο και του υπουργείου για τους προσφυγικούς συνοικισμούς του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθήνας - Πειραιά, και ειδικότερα για τη Νέα Κοκκινιά. Το 1928, στη Νέα Κοκκινιά υπήρχαν 925 οικίες και 4.708 κατοικίες (μονοκατοικίες, διπλοκατοικίες κ.ά.), που αντιστοιχούσαν σε 9.134 δωμάτια, όπου διέμεναν 6.390 οικογένειες (περίπου 33.332 άνθρωποι, όσοι και ο πληθυσμός του συνοικισμού), ενώ το κόστος ανέγερσης ανερχόταν σε 82.279.302 δρχ.²¹² Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η στεγαστική δραστηριότητα στους άλλους συνοικισμούς και, συγκριτικά, το μέγεθος του υπό μελέτη συνοικισμού. Τα στοιχεία του πίνακα παρουσιάζονται στην έκθεση και είναι συγκεντρωτικά για το χρονικό διάστημα 1925-1928 (Πίνακας 3).

Πίνακας 3. Στοιχεία της έκθεσης της 14/10/1928 σχετικά με την δράση του Ταμείου και της ΕΑΠ 1925-1928 για τους τέσσερις μεγαλύτερους προσφυγικούς συνοικισμούς στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών – Πειραιώς

Συνοικισμοί ΕΑΠ	Οικίες	Κατοικίες	Δωμάτια	Οικογένειες	Άτομα	Κόστος
Ιωνία	714	2.785	5.495	3.539	14.126	58.526.28
Καισαριανή	28	1.419	2.777	2.993	10.780	26.098.982
Βύρωνας	228	1.341	2.883	2.094	7.710	34.900.042
Νέα Κοκκινιά	925	4.708	9.134	6.390	33.332	82.279.302
Σύνολο	2.150	10.253	20.289	15.016	65.948	201.804.614

Πηγή: Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη

Στην ίδια έκθεση, στις 14 Οκτωβρίου 1928, στους κρατικούς συνοικισμούς του Δήμου Πειραιά, στην κατηγορία των ξύλινων προσωρινών παραπηγμάτων συναντάμε τα Λιπάσματα και την Ανάσταση με 50 παραπήγματα στη Δραπετσώνα, τα Ταμπούρια με 134 παραπήγματα, την Παλαιά Κοκκινιά με 131 και τις Τζιτζιφιές

211 «Περί καθορισμού ως ενοριακού ναού τού εν Πειραιεί Αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου Νέας Κοκκινιάς», ΦΕΚ 241/17-11-1928.

212 «Στατιστικοί Πίνακες Συνοικισμών ΕΑΠ», Φ. Στατιστικοί πίνακες προσφυγικών συνοικισμών Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων, 14/10/1928, Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

με 297.²¹³ Για τον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, στην κατηγορία των ημιμονίμων αναφέρονταν τα Γερμανικά Παραπήγματα. Σύμφωνα με την ίδια έκθεση (1928), οι γερμανικές οικίες του συνοικισμού ήταν 275, με 2 κατοικίες που είχαν δύο δωμάτια, στις οποίες στεγάζονταν 760 οικογένειες που αντιστοιχούσαν σε 4.500 ανθρώπους. Στα Γερμανικά, στους άλλους δύο συνοικισμούς, κάθε οικία είχε μόνο ένα δωμάτιο. Η προμήθεια της διπλοκατοικίας των Γερμανικών ανήλθε σε 90.000 δρχ.²¹⁴

Από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται η πυκνότητα της κατοίκησης ανά οικία, είτε πρόκειται για οικίες της ΕΑΠ είτε του υπ. Προνοίας. Δεδομένου ότι δεν υπήρχαν έργα υποδομής, όπως αποχετευτικό σύστημα και καλό δίκτυο ύδρευσης, και πως τα κοινά αποχωρητήρια αύξαναν τους κίνδυνους για τη δημόσια υγεία, η συμβίωση πολλών ατόμων ενείχε ρίσκο. Άλλωστε, άρθρα τη εποχής έκαναν λόγο για κρούσματα πανώλης, επανειλημμένα περιστατικά δυσεντερίας, ακόμα και τύφου.²¹⁵

Στην ίδια έκθεση²¹⁶ αναφέρονται ξεχωριστά οι εργασίες της ΕΑΠ, καθώς και ο τύπος των σπιτιών και τα υλικά κατασκευής για κάθε συνοικισμό. Μονώροφες ήταν κυρίως οι πλινθόκτιστες κατοικίες και το μπαγδατί ήταν το υλικό που χρησιμοποιούσε κυρίως το Ταμείο. Τα υλικά για τις διώροφες κατοικίες (λιθόκτιστες, μεικτές και τσιμεντόκτιστες) που χρησιμοποιούσε η ΕΑΠ ήταν καλύτερης ποιότητας, γεγονός που αύξανε και το κόστος κατασκευής. Ο παρακάτω πίνακας διαμορφώθηκε σύμφωνα με τα στοιχεία της ανωτέρω έκθεσης και είναι συγκεντρωτικός (Πίνακας 4).

Πίνακας 4. Προσφυγικά σπίτια της ΕΑΠ και υλικό κατασκευής (1925-1928)

Υλικά Κατασκευής	Οικίες	Κατοικίες	Δωμάτια
Πλινθόκτιστες	503	2.346	4.296
Μπαγδατί	54	216	432
Λιθόκτιστες	143	926	1.870
Μεικτές πλινθόκτιστες 4/5	187	935	1.870
Μεικτές λιθόκτιστες 4/5	13	65	130
Τσιμεντόκτιστες	25	220	536
Σύνολο	925	4.708	9.134

Πηγή: Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη

213 «Κρατικοί Συνοικισμοί», Φ. Στατιστικοί πίνακες προσφυγικών συνοικισμών Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων, Αρχείο Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

214 Το κόστος μεταφοράς από το λιμάνι στον συνοικισμό ήταν 750 δρχ., το κόστος συναρμολόγησης 4.550 και, τέλος, το κόστος θεμελίωσης ανήλθε στις 17.000 δρχ. Στο ίδιο.

215 «Κρούσματα πανώλους», εφ. Εμπρός, 21/7/1925, και «Πώς ο λαός πληρώνει και φιλοδορεείται με τύφο», εφ. Εμπρός, 9/9/1927.

216 «Στατιστικοί Πίνακες Συνοικισμών ΕΑΠ», Φ. Στατιστικοί πίνακες προσφυγικών συνοικισμών Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων, υπουργείο Προνοίας και ΕΑΠ, Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

Η ΕΑΠ, εκτός από την ανέγερση των σπιτιών, παραχώρησε χώρους και συνέβαλε στην κατασκευή των κτιρίων για τα έργα κοινής ωφέλειας, όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα 5, που διαμορφώθηκε σύμφωνα με τα στοιχεία της παραπάνω έκθεσης και είναι συγκεντρωτικός (1925-1928). Η επιθυμία της ΕΑΠ ήταν να διαμορφώσει έναν λειτουργικό προσφυγικό συνοικισμό, μια νέα πόλη, που θα είχε τις προδιαγραφές να ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία. Γι' αυτό προβλέπονταν και δαπάνες για δημόσια έργα, οδοποιία, κτίρια περίθαλψης και εκπαίδευσης, και φυσικά η κατασκευή μονάδων παραγωγής, όπως τα υφαντήρια, με σκοπό να τονωθεί η τοπική αγορά και, ταυτόχρονα, να εξασφαλιστεί εργασία στους πρόσφυγες. Φυσικά, τα έργα που υλοποίησε η ΕΑΠ παρέμειναν κυρίως στο επίπεδο της κατασκευής κτιρίων, τα οποία νοίκιαζε, και δεν ασχολήθηκε με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως μαρτυρούν οι ελλείψεις και τα προβλήματα που εξακολουθούσαν να υφίστανται ακόμα και μετά τη συμπλήρωση δεκαετίας από την ίδρυσή της.²¹⁷ Όμως, σε καμιά περίπτωση δεν μειώνεται η αρχική συνεισφορά της στους συνοικισμούς, οι οποίοι μετά τη διάλυσή της έπρεπε να αναπτυχθούν αυτενεργώντας, αλλά και με τη συνεργασία του ελληνικού κράτους.

Πίνακας 5. Τα έργα της ΕΑΠ στον συνοικισμό και το κόστος υλοποίησής τους (1925-1928)

Έργα κοινής ωφέλειας	Επιφάνεια έκτασης (τ.μ.)	Κόστος
Νοσοκομείο (Αμερικανίδων Κυριών)	2.734	595.000 δρχ.
Αστυνομία	720	250.000 δρχ.
Υφαντήριο	216	137.280 δρχ.
Σχολεία	1.740 (29 πλυντήρια)	667.000 δρχ.
Συσσίτιο	104	60.000 δρχ.
Εκκλησίες	60	22.000 δρχ.
Αποθήκη	60	21.000 δρχ.
Οδοποιία και αντιπλημμυρικά έργα		2.000.000 δρχ.
Δενδροφυτεία		650.000 δρχ.
Σύνολο		4.402.280 δρχ.

Πηγή: Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη

²¹⁷ «Ιδού, κ. υπουργέ των Οικονομικών, πού πρέπει να οδηγήσετε τους ξένους εμπειρογνώμονας για να δουν με τα μάτια τους τι φτώχεια και τι κακομοιριά δέρνει την Ελλάδα», εφ. *Ακρόπολις*, 21/5/1933.

Το 1929 απαλλοτριώθηκε κι άλλη έκταση στη βορειοδυτική πλευρά του συνοικισμού, στο τμήμα του Καραβά Β',²¹⁸ στη βιομηχανική ζώνη της Νέας Κοκκινιάς, με τη μεταλλευτική δραστηριότητα. Με τις σύγχρονες ονομασίες αναφέρεται σε ένα τμήμα της πλατείας Χαλκηδόνας, από την οδό Ακροπόλεως, στο ύψος του ασβεστοποιείου Μπεγιάζη, όπως ονομαζόταν τότε, εξαιρώντας την έκταση του Σταυρού, η οποία ανήκε στο Κερατσίνι.²¹⁹

Την ίδια χρονιά, η κυβέρνηση ψήφισε τον νόμο 3764 σχετικά με τη διάθεση των οικημάτων και των οικοπέδων του Κράτους στους πρόσφυγες.²²⁰ Με αυτόν καθορίστηκε η αξία των οικημάτων που ανεγέρθηκαν από το υπ. Προνοίας και καθορίστηκαν η τιμή πώλησης ή μίσθωσης, καθώς και ο τρόπος διεκδίκησης της παροχής του οικήματος. Η τιμή οριζόταν με βάση την αντικειμενική αξία του οικοπέδου, όπως είχε εκτιμηθεί τον Σεπτέμβριο του 1922, και το κόστος ανέγερσης των οικημάτων, χωρίς να συμπεριληφθούν τα έξοδα για τα έργα κοινής ωφέλειας. Η μίσθωση ήταν διετής, με δικαίωμα ανανέωσης, και η πώληση γινόταν είτε εφάπαξ, με έκπτωση, είτε με δόσεις από 5 έως 15 χρόνια για την αποπληρωμή και την έκδοση του παραχωρητηρίου. Οι δικαιούχοι πρόσφυγες κατέθεταν αίτηση στο υπ. Προνοίας, στην οποία υπέβαλλαν υπεύθυνη δήλωση ότι δεν είχαν τύχει αστικής αποκατάστασης ούτε οι ίδιοι ούτε οι μέχρι δεύτερου βαθμού συγγενείς τους. Επίσης, κατέθεταν το γραμμάτιο από την εγγύηση στο Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων. Η εγγύηση ανερχόταν στο 1/10 για οικήματα και στο 1/3 για τα διαθέσιμα γήπεδα. Τα τελευταία παραχωρούνταν είτε σε μεμονωμένους πρόσφυγες είτε σε προσφυγικούς οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Στην εγγύηση, οι πρόσφυγες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν και μέρος από τις ομολογίες που είχαν λάβει ως προκαταβολή της αποζημίωσης των ανταλλάξιμων. Η αίτηση των δικαιούχων ελεγχόταν από το Κεντρικό Συμβούλιο Προνοίας και Στεγάσεως, το οποίο γνωμοδοτούσε. Σε περίπτωση απόρριψης, το ποσό της εγγύησης επιστρεφόταν στον πρόσφυγα. Οι δικαιούχοι των οικημάτων μπορούσαν να τα μεταβιβάσουν ή να τα εκμεταλλευτούν έπειτα από πέντε χρόνια – εξαιρούνταν οι περιπτώσεις προίκας και θανάτου.²²¹ Ο

218 Σύμφωνα με την απόφαση 59084/5-7-1929 του υπουργείου Προνοίας, όπως αναφέρεται στο τοπογραφικό διάγραμμα του μηχανικού Ε. Καλογερόπουλου στις 26/2/1929, τροποποιήθηκε εν μέρει η απόφαση 9641/31-1-1929, η οποία με τη σειρά της τροποποιούσε ένα μέρος της μεγάλης απαλλοτρίωσης του 1927 (116677/14-10-1927). Σχετικά με τις αναίρεσεις των εκτάσεων της μεγάλης απαλλοτρίωσης του 1927 και τη νέα απόφαση 9641/31-1-1929, βλ. ΦΕΚ Φ75/ 15-7-1929, τ. Β'.

219 Στο ίδιο.

220 Ν. 3764 12/1/1929, «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων και γηπέδων», ΦΕΚ 79/28-2-1929.

221 Στο ίδιο.

σχετικός νόμος τροποποιήθηκε το 1931 και, μετά τις συμπληρώσεις στα άρθρα του παλιού, προέκυψε ο νέος νόμος 4897 σχετικά με τη διάθεση των οικημάτων και των γηπέδων του Κράτους.²²²

Σύμφωνα με την αναλυτική κατάσταση, έως τον Οκτώβριο του 1929 είχαν ανεγερθεί από την ΕΑΠ 5.034 οικίες (ανεγειρόμενες 550, ανεγερθείσες 4.484) και από το υπουργείο 1.110 (συμπεριλαμβάνονται οι ανεγειρόμενες από το υπουργείο οικίες και οι προκατασκευασμένες των Γερμανικών). Η συνολική έκταση που παραχωρήθηκε στην ΕΑΠ ήταν 4.740.771 τ.μ. και στο υπουργείο 196.254 τ.μ.²²³ Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η δραστηριότητα της ΕΑΠ στον συνοικισμό ήταν μεγαλύτερη σε σχέση με αυτήν του υπουργείου. Επιπλέον, στην ίδια έκθεση υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες αναφορικά με τις εκτάσεις που παραχωρήθηκαν σε πρόσφυγες, οι οποίοι φρόντισαν οι ίδιοι για την ανέγερση της οικίας τους (Πίνακας 6).²²⁴

Πίνακας 6. Οικόπεδα για αυτοστέγαση (1929)

Συνοικισμός	Ημμόνυμα Γερμανικά και ξύλινα	Εκτάσεις τ.μ.
Νέα Κοκκινιά	1.100	4.951 τ.μ.
Παλαιά Κοκκινιά	614	12.529 τ.μ.

Πηγή: Αρχείο Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη

Στη Νέα Κοκκινιά, 4.951 τ.μ. παραχωρήθηκαν σε πρόσφυγες, οι οποίοι ανήγειραν μόνοι τα σπίτια τους. Όσοι είχαν τη δυνατότητα αυτοστέγασης θεωρείται ότι ενδεχομένως ήταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από τις άλλες κατηγορίες που πήραν το σπίτι τους από την ΕΑΠ. Στην έρευνα του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας (ΙΑΕΤΕ) βρέθηκαν 12 ιδιόκτητες οικίες, οι οποίες σχετίζονταν με το επάγγελμα του ιδιοκτήτη τους και με το ποσό της αποζημίωσης (Πίνακας 7). Ανάμεσα στα ιδιόκτητα ήταν και η κατοικία του Στ. Κοραή, μετέπειτα δημάρχου Νέας Κοκκινιάς. Επίσης, αναφέρεται η ακριβής διεύθυνση της οικίας, για να τη χαρτογραφήσουμε στον συνοικισμό:

222 Ν. 4897 /14-3-1931, «Περί συμπλήρωσης άρθρων τινών του νόμου 3764 περί τρόπου εκτιμήσεως πωλουμένων ακινήτων προς εγκατάστασιν προσφύγων», ΦΕΚ 70/20-3-1931, τ. Α'.

223 «Κατάστασις αναλυτική, εμφανίζουσα τας ανεγειρόμενας και ανεγερθείσας κατοικίας υπό της ΕΑΠ και του Υπ. Προνοίας τας διατεθείσας εκτάσεις αδιαθέτους και απαιτηθησόμενας τοιαύτας εις τους διάφορους νομούς του κράτους», Φ. Στατιστικοί πίνακες προσφυγικών συνοικισμών Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων, υπουργείο Πρόνοιας και ΕΑΠ, Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

224 «Κατάστασις εμφανίζουσα τα παραχωρηθέντα γήπεδα εις α ανηγέρθησαν συνοικισμοί και παραπήγματα εν Πειραιεί». Στο ίδιο.

Πίνακας 7: Παραδείγματα αυτοστέγασης - Ιδιόκτητες οικίες προσφύγων στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς

Όνομα	Καταγωγή	Επάγγελμα	Σύλλογος έκδοσης πιστοποιητικού προσφυγικής ιδιότητας	Διεύθυνση Ιδιοκτήτης κατοικίας	Έτος αποζημίωσης
Αργυροπούλου Δωροθέα	Σμύρνη	Οικιακά	Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων ΔΖΙΔΕΣ Πόντου -Επαρχίας Νεοκαισάρειας	Ιωνίας	1928
Τουφεκτζόγλου Δέσποινα	Ικόνιο	-	-	Κυδωνιών	1929
Γκέκας Δημήτριος	Χορόσκοιοι - Έφεσος	Εργάτης	Σύνδεσμος Π. και Ν. Κοκκινιάς	Μοργκεντάου	1930
Σερτζόγλου - Δημητριάδης Λουκάς	Σπάρτη - Πισιδιάς	Υποδηματοποιός	Σύλλογος Νησίου Εγιδίρ	Κιλικίας	1930
Κοραής Στυλιανός, Ευστράτιος, Κορνηλία	Γάνου - Γανόχωρα Αν. Θράκη	Εργοστασία ρχης	Σύνδεσμος Π. και Ν. Κοκκινιάς	Κυδωνιών 22	1930
Γουρλίδης Ιωάννης, Αθηνά	Τούζλων - Χαλκηδόνας	Υποδηματοποιός	Επαρχιακόν Συμβούλιον Χαλκηδόνας	Ιωνίας	1931
Ραφαήλογλου Θεόδωρος	ZINTZH-ΔΕΡΕ - Καισαρείας	Εργάτης	Σύλλογος Ανεξάρτητος Ενώσεως Ανταλλαξίμων 40 Επαρχείων Κων/πολης, Θράκης, Πόντου, Μ. Ασίας (1929)	Κιλικίας	1931
Ελματζόγλου Στέφανος	Μουτάλαση - Καισαρεία		Σύνδεσμος Π. και Ν. Κοκκινιάς	Καπαδοκίας	1932
Ιορδάνογλου Ιωάννης	Νήσιο Εγιδίρ - Πισιδιάς	Υαλοπώλης	Σύνδεσμος Π. και Ν. Κοκκινιάς	Ταρσού και Λαοδικείας	1932
Χατζηαποστόλου Αννέτα	Σμύρνη	Οικιακά	Επαρχιακόν Συμβούλιον Σμύρνης	Πευκάκια	1932
Αϊβαλίδου Ευφροσύνη	Συμική - Χαλδεΐας		Σύνδεσμος Π. και Ν. Κοκκινιάς	Θυατείρων	1932
Ιγναντιάδου Δέσποινα	Συμική - Χαλδεΐας		Επαρχιακόν Συμβούλιον Κερασούντος	Θυατείρων	1932

Πηγή: Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας

Παρατηρώντας τις διευθύνσεις των παραπάνω ιδιόκτητων οικιών, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για οικόπεδα μέσα στον οργανωμένο συνοικισμό. Επίσης, όσοι προχωρούσαν σε αυτοστέγαση ανήκαν κυρίως στην κατηγορία των μικρών βιοτεχνών – εξαιρούνται οι εργάτες και ο εργοστασιάρχης Κοραής, που ανήκαν στην εργατική και την αστική τάξη, αντίστοιχα.

Με τη μέθοδο της αυτοστέγασης εποικίστηκε και μέρος του Καραβά Β'. Η ΕΑΠ δεν πωλούσε μόνο έτοιμα οικήματα, αλλά και οικόπεδα που της είχε

παραχωρήσει το Κράτος, όπως στην περίπτωση του Ιωάννη Ιωαννίδη: αγόρασε το Οικόπεδο 2 στο τετράγωνο 19 Καραβάς Β', «εκ μέρους της ΕΑΠ παραχωρηθέν», αντί 9.595 λιρών Αγγλίας, όπως προκύπτει από τον τίτλο κυριότητας του οικοπέδου που του παραχωρήθηκε από την Αγροτική Τράπεζα στις 22/8/1933.²²⁵

Όμως, όπως γνωρίζουμε, υπήρχαν δύο μορφές αυτοστέγασης: η πρώτη αφορούσε τους εύπορους προσφυγές, οι οποίοι ανέλαβαν μόνοι τους να εγκατασταθούν και οι ενσωματώθηκαν ευκολότερα στην ελληνική κοινωνία· η δεύτερη αφορούσε τους απόρους, οι οποίοι έφτιαχναν αυτοσχέδιες κατασκευές από ευτελή υλικά. Σε αυτή την κατηγορία αυτοστέγασης μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τα αυτοσχέδια παραπήγματα (τρώγλες) που είχαν φτιάξει οι πιο φτωχοί πρόσφυγες, προκειμένου να στεγαστούν προσωρινά, στις παρυφές των οργανωμένων συνοικισμών.

Στη Νέα Κοκκινιά, ο ακάλυπτος χώρος έξω από τον οργανωμένο συνοικισμό, ανάμεσα στη Νέα και την Παλαιά Κοκκινιά του Πειραιά, νότια της οδού Τζαβέλα, σε βάθος 3-6 οικοδομικών τετραγώνων, καλύφθηκε από την αυθαίρετη αυτοστέγαση προσφύγων με πρόχειρα παραπήγματα (403 παράγκες της Παλαιάς Κοκκινιάς). Επίσης, σύμφωνα με τη μαρτυρία πρόσφυγα, «ένας ορισμένος αριθμός προσφύγων καταπάτησε ορισμένες περιοχές με δικές του, ατομικές προσπάθειες, και έκτισε μικρά καλυβόσπιτα, οι λεγόμενοι ντενεκομαχαλάδες και λοιπά, όπως στα Αρμένικα και κάτι τέτοια».²²⁶

Η αυθαίρετη δόμηση ευδοκίμησε σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου παράλληλα με τα οικιστικά προγράμματα του Κράτους και της ΕΑΠ. Το Κράτος την «ανεχόταν», διότι η μετέπειτα νομιμοποίηση των οικιών αποτελούσε έναν από τους βασικούς τρόπους ενσωμάτωσης των λαϊκών στρωμάτων. Όπως αναφέρει η Λ. Λεοντίδου, «η κατανομή του οικιστικού χώρου έγινε το επίκεντρο μιας λαϊκίστικης πολιτικής, που εξαγόραζε με χάρες και “ρουσφέτια” την υποταγή των λαϊκών στρωμάτων στο κοινωνικό καθεστώς». Η αυθαίρετη δόμηση και η λαϊκή ιδιοκτησία γης λειτούργησαν σαν βαλβίδα εκτόνωσης, χάρη στην οποία αμβλύνονταν οι κοινωνικές εντάσεις.²²⁷

225 «Τίτλος κυριότητος εν τω συνοικισμό Καραβά, τομεύς Β', τετ. 19, αρ. οικοπέδου 2, Ε. Χ 31529/1935» (πρ οσωπικό αρχείο Μαρίας Γεράκη).

226 Συνέντευξη «Έθιμα, στοματικές παραδόσεις, βιωματικές αφηγήσεις κτλ. προ του 1934», στο ηχογραφημένο αρχείο ΠΕΑΕΑ Κοκκινιάς, Αρχείο ΚΚΕ, Ίδρυμα Φλωράκη, παραπομπή 468, στο Αναστάσης Γκίκας, *ό.π.*, σ. 202.

227 Λίνα Λεοντίδου, σ. 236-238.

1.3.4. Η επέκταση του συνοικισμού μετά την ΕΑΠ

Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, η Νέα Κοκκινιά συνέχισε να επεκτείνεται κυρίως στην περιοχή του Καραβά Β΄ και του Καραβά Γ΄ και Δ΄ (Αρμένικα - Νεάπολη), ακόμη πιο βόρεια, πάνω από τη σημερινή πλατεία Κρήνης. Η επέκταση γινόταν κυρίως με την αυτοστέγαση χωρίς πρόγραμμα και την παραχώρηση οικοπέδων. Εκεί διέμεναν και οι Αρμένιοι, σε ξύλινα παραπήγματα.

Στην περιοχή υπήρχαν εκτάσεις για δημόσια χρήση, όπως η μεταφορά του νεκροταφείου βορειότερα και η δημιουργία γηπέδου. Ο Καραβάς Γ΄ γειτνιάζε με τον συνοικισμό του Κορυδαλλού, με όριο το στρατόπεδο του 34ου Συντάγματος Πεζικού.²²⁸ Η αρθρογραφία της εφημερίδας *Νέα Κοκκινιά* παρουσιάζει την ανάγκη αραίωσης του πυκνοκατοικημένου συνοικισμού με την επικείμενη ανέγερση ενός νέου²²⁹ στα Άσπρα Χώματα, κάτι που αποφασίστηκε δύο χρόνια μετά.

Το 1932, ο συνοικισμός εξακολουθούσε να επεκτείνεται και έγιναν νέες απαλλοτριώσεις στο ανατολικό τμήμα, στην περιοχή που είναι γνωστή ως Άσπρα Χώματα λόγω της μορφολογίας του εδάφους. Αρχικά, στις 8 Φεβρουαρίου 1932 έγινε εκ νέου απαλλοτρίωση στην έκταση του τριγώνου των Πευκακίων Κοκκινιάς (Κονδύλη - Καισαρείας - Αττάλειας).²³⁰ Οι εξαιρέσεις τμημάτων γίνονταν έπειτα από ενστάσεις που υπέβαλλαν οι ιδιοκτήτες, αν η έκτασή τους δεν είχε χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση προσφυγικού συνοικισμού ή όταν απαιτούσαν να απαλλοτριωθεί μικρότερο τμήμα ή αν ζητούσαν κρατική αποζημίωση. Αυτές οι εξαιρέσεις αποτελούσαν και μια εστία αντιπαράθεσης ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες: οι γηγενείς προσπαθούσαν να υπερασπιστούν τα οικονομικά συμφέροντά τους, ενώ, από την άλλη, οι πρόσφυγες απαιτούσαν την οικιστική αποκατάστασή τους. Οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές ασκούσαν πιέσεις στους πολιτικούς κύκλους που είχαν πρόσβαση σε λαϊκούς και βενιζελικούς.

228 Γιώργος Βεράνης, Άννα Λάμπρου, Αλεξάνδρα Μούργου, *ό.π.*, σ. 156

229 «Νέος Συνοικισμός εις την Κοκκινιάν. Δηλώσεις του κ. Εμμανουηλίδη», εφ. *Νέα Κοκκινιά*, 17/8/1930, αρχείο ΕΛΙΑ.

230 Υπ. απόφ. 10914/8-2-1932, Ν.Δ. 11-2-1932 «Περί τροποποίησης εν μέρει ...του συνοικισμού Ν.Κοκκινιάς και του Όρμου Αγ. Γεωργίου», ΦΕΚ 14/16-2-1932. Το τρίγωνο των Πευκακίων, αν και είχε συμπεριληφθεί στη μεγάλη απαλλοτρίωση της έκτασης ανάμεσα στον όρμο του Αγ. Γεωργίου και της Ν. Κοκκινιάς (116677/27), είχε εξαιρεθεί και απαλλοτριώθηκε με νέα απόφαση, υπ' αριθ. 10914, του υπ. Γεωργίας και του υπ. Προνοίας, όπως φαίνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα στις 11/3/1931. Βλ. «Τοπογραφικό διάγραμμα συνοικισμού Ν. Κοκκινιάς του μηχανικού Καλογερόπουλου, 11/3/1931» (προσωπικό αρχείο Μαρίας Γεράκη).

Μπορεί η παραπάνω απαλλοτριώση να αφορούσε μικρή έκταση, όμως, λίγες ημέρες αργότερα, οι βενιζελικοί υπουργοί Γεωργίας, Α. Αλεξανδρή, και Προνοίας, Α. Ιασωνίδης, αποφάσισαν την απαλλοτριώση μεγαλύτερης έκτασης στα Άσπρα Χώματα:

«Απαλλοτριώνομεν αναγκαστικώς λόγω δημόσιας ωφέλειας, ήτοι επί σκοπώ αστικής εγκαταστάσεως προσφύγων εν Πειραιεί εις θέσιν Άσπρα Χώματα Ν. Κοκκινιάς, επί της οδού Θηβών, έκτασιν 62.035 τ.μ. Η κυριότης της απαλλοτριούμενης ως ανωτέρω συνολικής εκτάσεως μεταβιβάζεται εις το Δημόσιον ελευθέρα παντός βάρους και τρίτου εκνικήσεως».²³¹

Ιδιοκτήτες έκτασης 43.415 τ.μ. ήταν οι Μιχ. Μαλιακούτης και Παν. Μαρκέτης, ενώ ο Γαλακάτος είχε στην κυριότητά του 18.620 τ.μ.²³² Οι ιδιοκτήτες θα αποζημιώνονταν από το Κράτος για την απαλλοτριώση της περιουσίας τους.

Μετά την κυβερνητική αλλαγή και την άνοδο του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία, ο νέος υπ. Προνοίας επισκέφθηκε τον συννοικισμό της Νέας Κοκκινιάς και υποσχέθηκε τη δημιουργία 400 παραπηγμάτων που θα κατασκεύαζε η εταιρία Τέκτων,²³³ η οποία, σύμφωνα με το θεσμικό πλαίσιο των οικοδομικών συνεταιρισμών, είχε λάβει άτοκα δάνεια για την ανέγερση προσφυγικών οικημάτων. Τα οικήματα θα εξυπηρετούσαν τόσο τη στέγαση των προσφύγων που διέμεναν σε τρώγλες όσο και την αραίωση του πυκνοκατοικημένου συννοικισμού. Σύμφωνα με άρθρο της τοπικής εφημερίδας *Αναγέννησις*, «υπήρξεν το ζήτημα της στεγάσεως των διαμενόντων εισέτι εις τρώγλας προσφύγων και εκείνων οι οποίοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τας κουζίνας λόγω της προαγοράς του οικήματος υπό του εις το κύριον δωμάτιον κατοικούντος».²³⁴

Το στεγαστικό ζήτημα των προσφύγων εξελίχθηκε σε πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε βενιζελικούς και λαϊκούς. Η εφημερίδα *Αναγέννησις*, όργανο των λαϊκών, έθιξε το θέμα των εξώσεων από την Αγροτική Τράπεζα, η οποία

231 Υπ. απόφ. 14390/16-2-1932, «Περί απαλλοτριώσεως ιδιωτικών εκτάσεων κειμένων εν Πειραιεί εις θέσιν Άσπρα Χώματα Ν. Κοκκινιάς, προς ανέγερσιν προσφυγικού συννοικισμού», ΦΕΚ 18/25-2-1932.

232 Στο ίδιο.

233 Η οικοδομική εταιρία Τέκτων είχε έδρα στην Αθήνα και ήταν ένας από τους πιο δυναμικούς συνεταιρισμούς στον κατασκευαστικό χώρο που ασχολήθηκαν με την ανέγερση προσφυγικών οικημάτων, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στη Θεσσαλονίκη, όπου διατηρούσε υποκατάστημα. Ο Τέκτων λειτούργησε έως το 1946, όταν, με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των μετόχων του, διαλύθηκε. Το διοικητικό συμβούλιό του στελεχωνόταν από τον Αλέξ. Ζαχαρίου ως πρόεδρο και μέλη τους Α. Ζάννο, Α. Παπαθεοδώρου Α. Καπάζογλου, Α. Πάλλη, Ε. Ευστρατίου και Γ. Ζωϊόπουλο. Το κεφάλαιο έναρξης της εταιρείας ανερχόταν στα 15.000.000 δρχ. Βλ. «Τέκτων Ανώνυμος Οικοδομική Εταιρεία», Α1Σ20Υ67Φ141, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

234 «Επίσκεψις του κ. Γκοτζαμάνη εις τον συννοικισμό μας. “Δεν σας επισκέπτομαι διά να φατριάσω, αλλά διά να θεραπεύσω τας ανάγκας σας”», εφ. *Αναγέννησις*, 27/11/1932, αρχείο ΕΛΙΑ.

είχε αναλάβει τις οικονομικές υποχρεώσεις, τα χρέη των προσφύγων ιδιοκτητών οικημάτων ή οικοπέδων μετά τη διάλυση της ΕΑΠ. Επίσης, επέκρινε την άθλια κατάσταση του όμορου προσφυγικού συνοικισμού της Παλαιάς Κοκκινιάς, «ένθα και διαπίστωσε το πραγματικόν άγος τής δήθεν φιλοπροσφυγικής πολιτικής των βενιζελικών κυβερνήσεων».²³⁵

Καθώς ο πληθυσμός της Νέας Κοκκινιάς συνέχιζε να αυξάνεται και ο συνοικισμός να επεκτείνεται, είτε με τα οικιστικά προγράμματα του υπ. Προνοίας είτε με τη μέθοδο της αυτοστέγασης, άρχισαν να εκδηλώνονται και οι πρώτες ενέργειες για την ανεξαρτητοποίηση της περιοχής από τον Δήμο Πειραιά – σε άρθρα του τοπικού Τύπου επιβεβαιωνόταν η τάση για διοικητική χειραφέτηση με τη δημιουργία Δήμου Κοκκινιάς.²³⁶ Καθότι το συγκεκριμένο ζήτημα άπτεται της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας της περιοχής, και δεν αφορά άμεσα τις φάσεις ανάπτυξης του συνοικισμού, θα μας απασχολήσει πιο διεξοδικά στα επόμενα κεφάλαια.²³⁷ Η Νέα Κοκκινιά, έως το 1933, διοικητικά ανήκε στον Δήμο Πειραιά, από τον οποίο αποσπάστηκε με το διάταγμα «περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω Νομώ Αττικής και Βοιωτίας», και αποτέλεσε ξεχωριστό δήμο με το όνομα «Νέα Κοκκινιά» στις 7 Μαΐου 1933.²³⁸ Οκτώ μήνες μετά, στις 18 Ιανουαρίου 1934, αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητος δήμος, ύστερα από τις σχετικές νομοθετικές τροποποιήσεις.²³⁹ Ο πληθυσμός του ανερχόταν περίπου σε 40.000 πρόσφυγες και ανταλλάξιμους από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη. Ο Δήμος Νέας Κοκκινιάς περιελάμβανε τις συνοικίες Άγιος Νικόλαος, Οσία Ξένη, Κιλικιανά, Άγιος Γεώργιος, τα Γερμανικά Παραπήγματα, τον Καραβά Α΄, Β΄, Γ΄ Δ΄ και τα Άσπρα Χώματα. Νότια, το φυσικό όριο με την Παλαιά Κοκκινιά ήταν η Σούδα, ενώ τα βορειοανατολικά όριά του με τον συνοικισμό του Κορυδαλλού (Κουτσικάρι) ήταν ασαφή (Χάρτης 7).

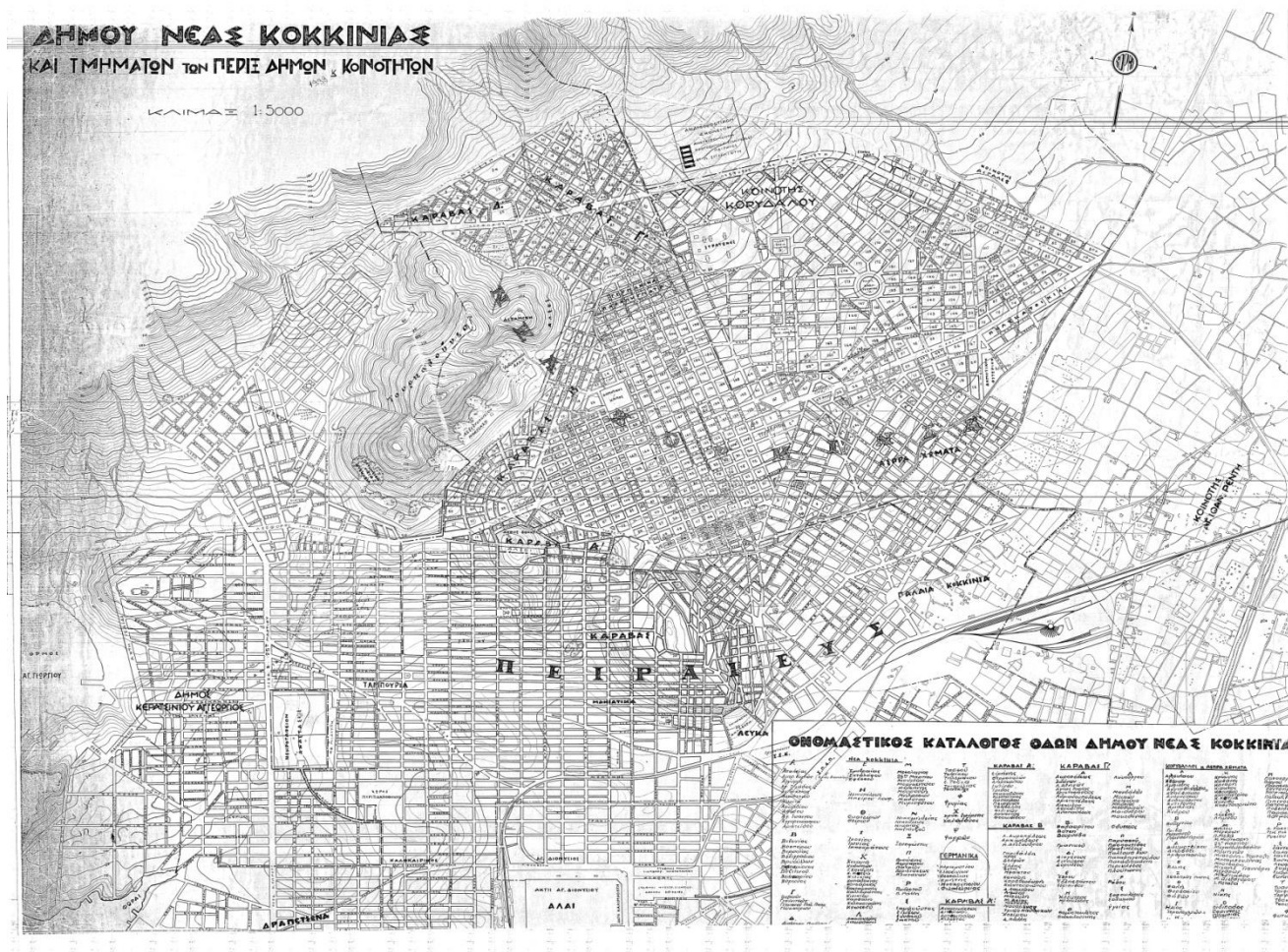
235 *Ο.π.*, εφ. *Αναγέννησις*, 27/11/1932, αρχείο ΕΛΙΑ.

236 «Ζωηροτάτη κίνησις εν Κοκκινιά προς κοινοτικήν χειραφέτησιν», εφ. *Αναγέννησις*, 23/10/1932, αρχείο ΕΛΙΑ.

237 Στην παρούσα διατριβή, βλ. κεφ. «Ο δρόμος προς τη χειραφέτηση και η σωματειακή εμπειρία των πρώτων δημοτικών συμβούλων», σ. 203.

238 Ν.Δ. 7/5/1933, «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικής και Βοιωτίας», ΦΕΚ 109 /7-5-1933, τ. Α΄.

239 Ν.Δ. 8/1/1934, «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας», ΦΕΚ 22/18-1-1934, τ. Α΄.

Χάρτης 7: Τοπογραφικός Χάρτης Δήμου Νέας Κοκκινιάς χ.χ

Πηγή: Δήμος Νίκαιας

Ο νεοϊδρυθείς Δήμος Νέα Κοκκινιάς εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει προβλήματα, όπως η έλλειψη έργων υποδομής, τα οποία ήταν η αιτία για τη μεγάλη καταστροφή που προκάλεσε μια ισχυρή πλημμύρα τον Δεκέμβριο του 1933, που δοκίμασε όλους τους φτωχικούς προσφυγικούς συνοικισμούς του Πειραιά. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα της εφημερίδας *Ακρόπολη*, έπληξε ιδιαίτερα την Παλαιά Κοκκινιά και τη Νέα Κοκκινιά, στην οποία υπήρχε και ένας νεκρός.²⁴⁰ Τα σπίτια που καταστράφηκαν ήταν τα ξύλινα ημιμόνιμα παραπήγματα των συνοικισμών. Έτσι, 2.000 άνθρωποι, 10 χρόνια μετά την εγκατάστασή τους εκεί, έμειναν ξανά άστεγοι.²⁴¹ Το μέγεθος της καταστροφής ανέδειξε τα στεγαστικά προβλήματα των οικονομικά ευάλωτων κοινωνικών τάξεων των προσφύγων, 10 χρόνια μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα.

240 «Η χθεσινή νεροποντή κατέκλυσε όλους τους συνοικισμούς του Πειραιώς», εφ. *Ακρόπολις*, 3/12/1933.

241 «Ιστορική διά τον Πειραιά η προχθεσινή καταστροφική νεροποντή», εφ. *Ακρόπολις*, 4/12/1933.

Το 1934 ψηφίστηκε ο νόμος 6076 σχετικά με το δικαίωμα προσφυγικής αποκατάστασης από το υπ. Προνοίας για όσους δεν είχαν ακόμη αποκτήσει στέγη.²⁴² Σύμφωνα με αυτόν, το υπ. Προνοίας παραχωρούσε οίκημα ή οικόπεδο ή κατάστημα στους δικαιούχους πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν προθεσμία 5 έως 15 χρόνια για να το εξοφλήσουν και να αποκτήσουν τον τίτλο πλήρους κυριότητας. Τα απαραίτητα δικαιολογητικά που κατέθεταν οι δικαιούχοι στο υπ. Προνοίας ήταν το πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας, το οποίο είχε εκδοθεί από αναγνωρισμένο τοπικό προσφυγικό σύλλογο, και το γραμμάτιο στην Αγροτική Τράπεζα για την εγγύηση του οικήματος. Ως εγγύηση μπορούσαν ξανά να χρησιμοποιηθούν οι ομολογίες των αποζημιώσεων που είχαν λάβει οι ανταλλάξιμοι.²⁴³

Τον Αύγουστο του 1934 αφίχθηκαν νέοι πρόσφυγες στο λιμάνι του Πειραιά, από την Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι έπρεπε να στεγαστούν. Οι Κωνσταντινουπολίτες είχαν απελαθεί από την Τουρκία, ύστερα από τον αναγκαστικό νόμο που είχε θέσει σε εφαρμογή η τουρκική κυβέρνηση και απαγόρευε την άσκηση ορισμένων επαγγελματιών (κουρείς, ράφτες, υποδηματοποιοί, καταστηματάρχες) σε αλλοεθνείς. Η *Καθημερινή* ανέφερε ότι 781 Έλληνες υπήκοοι είχαν διακόψει τις εργασίες τους και αντιμετώπιζαν το δίλημμα «προσφυγιά ή αλλαγή θρησκεύματος».²⁴⁴ Έτσι, κατέφτασαν στον Πειραιά νέοι αστοί πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι συχνά αναφέρονταν από τον Τύπο ως «οι επαγγελματίες της Κωνσταντινούπολης».²⁴⁵ Η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να τους προωθήσει σε όλη την Ελλάδα, για να μην επιδεινωθεί περαιτέρω η επαγγελματική κρίση του Πειραιά και της Αθήνας.²⁴⁶

Μια μερίδα Κωνσταντινουπολιτών εγκαταστάθηκε στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς: «Εις τον συνοικισμόν του Καραβά, πλησίον του Νεκροταφείου, υπάρχουν μερικά αντίσκηνα εις τα οποία στεγάζονται αφιχθέντες εκ Κωνσταντινουπόλεως και οι οποίοι κινδυνεύουν να αποθάνουν εκ του ψύχους».²⁴⁷

Στην εφημερίδα *Ανεξάρτητος* αναφέρεται ότι στον συνοικισμό υπήρχαν συνολικά 2.000 άστεγες προσφυγικές οικογένειες, που ζούσαν σε κουζίνες,

242 Ν. 6076/15-2-1934, «Περί αστικής αποκατάστασης προσφύγων», ΦΕΚ 96/8-3-1934, τ. Α'.

243 Στο ίδιο.

244 «Ο Πειραιϊκός λιμήν εδέχθη χθες νέον κύμα προσφύγων. Τους Κωνσταντινοπολίτας, το πρώτο караβάνι των εξωθέντων επαγγελματιών», εφ. *Ακρόπολις*, 28/7/1934.

245 «Οι επαγγελματίαι της Κωνσταντινουπόλεως», εφ. *Εμπρός*, 18/11/1934.

246 «Η οριστική εγκατάστασις των νέων μας προσφύγων», απόκομμα εφημερίδας από το αρχείο του Μιχ. Κύρκου, ΑΣΚΙ.

247 «Επίκαιρα. Διά τον κ. υπ. Προνοίας», εφ. *Νέον Βήμα*, 25/10/1935.

πλυντήρια, υπόγεια, τα οποία είχαν σκάψει κάτω από τα Γερμανικά Παραπήγματα· σε δύο σχολικά κτίρια στεγάζονταν οι πλημμυροπαθείς της Αγίας Σωτήρας και, τέλος, βόρεια του Καραβά υπήρχαν σκηνές εκτεθειμένες στον αέρα, που φιλοξενούσαν προσωρινά τους επαγγελματίες οι οποίοι είχαν φύγει τελευταίοι από την Κωνσταντινούπολη. Για αυτούς χτίζονταν 200 οικήματα στα Άσπρα Χώματα και τέσσερις πολυκατοικίες, που θα ήταν έτοιμα μέχρι την άνοιξη.²⁴⁸

Την ίδια χρονιά, η κρατική μέριμνα για το στεγαστικό ζήτημα των προσφύγων συνεχίστηκε, με την κατασκευή πολυκατοικιών από το υπ. Προνοίας και στη Δραπετσώνα. Το κόστος ανέγερσης συνολικά έξι πολυκατοικιών στη Δραπετσώνα και τη Νέα Κοκκινιά ανερχόταν σε 2.000.000 δρχ.²⁴⁹ Η πολυκατοικία επιλέχθηκε ως ένας νέος και σύγχρονος τύπος αρχιτεκτονικής για τη στέγαση των προσφύγων και γενικότερα των οικονομικά ασθενέστερων. Όταν καθιερώθηκε η κατ' όροφον ιδιοκτησία, δημιουργήθηκαν στην περιφέρεια της πρωτεύουσας συγκροτήματα από προσφυγικές πολυκατοικίες, που έδειχναν, σύμφωνα με τον Ι. Βασιλείου, μια πρόοδο και εξέλιξη στις αντιλήψεις για τους προσφυγικούς συνοικισμούς.²⁵⁰ Οι λόγοι που αναφέρθηκαν για την κατασκευή της πολυκατοικίας ήταν ποικίλοι και δεν αναφέρθηκαν ρητά στην προσφυγική εγκατάσταση.²⁵¹ Εντούτοις, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είχε λυθεί το στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων, αλλά 10 χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή συνέχιζαν να υπάρχουν άστεγοι και παραγκουπόλεις, όπως τα παραπήγματα στο Δρουγούτι, στην Παλαιά Κοκκινιά και τη Δραπετσώνα.²⁵² Έτσι, ήταν η κατάλληλη στιγμή να συνδεθούν η πολυκατοικία και ο θεσμός της λαϊκής κατοικίας με την ανάγκη για την κοινωνική κατοικία των εργατικών και μεσαίων στρωμάτων, η οποία είχε ήδη καθιερωθεί στην Ευρώπη.

248 «Προσφυγική ζωή εις την Κοκκινιάν», εφ. *Ανεξάρτητος*, 25/10/1934, αρχείο Μιχ. Κύρκου, ΑΣΚΙ. Η άθλια στέγαση των Κωνσταντινουπολιτών τον χειμώνα του 1935 επισημαίνεται και στην αρθρογραφία του τοπικού Τύπου.

249 «Ανέγερσις πολυκατοικιών εις Δραπετσώνα και Νέαν Κοκκινιάν», εφ. *Νέον Βήμα*, 22/9/1935, αρχείο εφημερίδων, 3ο Λύκειο Νίκαιας.

250 Η πολυκατοικία στηρίχθηκε σε γενικότερους κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Μολονότι στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου για τη θεσμοθέτηση της οριζόντιας ιδιοκτησίας προβάλλονταν κυρίως λόγοι οικονομικοί, πολεοδομικοί, κατασκευαστικοί - τεχνικοί, χωροταξικοί και κυρίως η ωφέλεια στις δημοτικές Αρχές από τη μείωση των εξόδων για τα έργα, ακόμα και νομικοί - ιδιοκτησιακοί λόγοι διατυπώθηκαν. Ιωάννης Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944, σ. 81-82.

251 Μανόλης Β. Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Αθήνα 1991, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σ. 30-38.

252 Αναλυτικά για το στεγαστικό ζήτημα στα παραπήγματα της Δραπετσώνας, βλ. διατριβή Ελένης Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα: οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο, 1922-1967*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2015.

Στη Νέα Κοκκινιά κατασκευάστηκαν από το υπ. Προνοίας, το 1934-1935, εννέα τριώροφες πολυκατοικίες, που ανά τρεις δημιουργούσαν σχήμα Π· ο κενός χώρος που προέκυπτε μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την καλλιέργεια πρασίνου και αποτελούσε δείγμα «πολιτισμένου συνοικισμού».²⁵³ Παρ' όλα αυτά, ο χώρος παρέμενε αδιαμόρφωτος, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθεί για προσωρινή στέγαση. Κάθε πολυκατοικία είχε 24 διαμερίσματα· τα 12 είχαν ένα δωμάτιο και αποχωρητήριο, και τα υπόλοιπα διέθεταν δύο δωμάτια, κουζίνα και αποχωρητήριο (το εμβαδόν τους ήταν 22,9 τ.μ και 33,4 τ.μ.). Το κλιμακοστάσιο ήταν κοινό ανά 12 διαμερίσματα και στο ημιυπόγειο βρίσκονταν τα πλυντήρια. Οι δύο αντίθετες πλευρές των κτιρίων ήταν ανισόπεδες. Το κόστος ανέγερσης κάθε πολυκατοικίας ανερχόταν στο 1.903.000 δρχ. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός τους ήταν επηρεασμένος από το κίνημα Bauhaus, που χρησιμοποιούνταν κυρίως για δημόσια κτίρια.²⁵⁴ Την περίοδο 1935-1939, η πολυκατοικία χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στις υπόλοιπες προσφυγικές και εργατικές γειτονιές του Πειραιά.²⁵⁵

1.3.5. Η κατασκευαστική δραστηριότητα οικοδομικών συνεταιρισμών εντός του συνοικισμού.

Στο πλαίσιο της αυτοστέγασης, όπως προαναφέρθηκε, από το 1927 είχε ξεκινήσει η διαδικασία θεσμοθέτησης των οικοδομικών συνεταιρισμών.²⁵⁶ Έτσι, το 1929

253 Μανόλης Β. Μαρμαράς, *ό.π.*, σ. 82.

254 Τα αρχιτεκτονικά σχέδια επιμελήθηκε ο Κ. Λάσκαρης και την κατασκευή ανέλαβε ο εργολάβος - μηχανικός Σ. Δημητριάδης. Βλ. Γ. Βλάχος, Γ. Γιαννιτσήρης, Ε. Χατζηκώστας, «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά στην περίοδο του 1920-40. Προσφυγικές πολυκατοικίες», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 12, 1978, 117-124.

255 Στην Αθήνα, στην περιοχή της Πανόρμου κατασκευάστηκε το συγκρότημα των οκτώ πολυκατοικιών της λεωφόρου Αλεξάνδρας, όπου, σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών, τα οικόπεδα απαλλοτριώθηκαν για την ανέγερση πολυκατοικιών, ώστε να στεγαστούν οι πρόσφυγες που έμεναν σε σκηνές στο Πεδίον του Άρεως. Βλ. Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου, Αρ. Πρ. 128, 25/7/1934, βιβλίο 76, Δημοτικό Αρχείο Δήμου Αθηνών. Επίσης, στον συνοικισμό του Ερυθρού Σταυρού χτίστηκαν διώροφες πολυκατοικίες. Κάτω από τον Λυκαβηττό, στο συγκρότημα της Στέγης Πατρίδος, χτίστηκαν άλλες επτά πολυκατοικίες. Ακόμα επτά χτίστηκαν στον συνοικισμό στο Δρουγούτι. Πολυκατοικίες ανεγέρθηκαν επίσης στην Καισαριανή και στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Καλλιθέας και των Παλαιών Σφαγείων. Στον Πειραιά, εκτός από την Κοκκινιά και τη Δραπετσώνα, πολυκατοικίες χτίστηκαν στο Κερατσίνι και στην Π. Κοκκινιά, στους Αγίους Αναργύρους, που είχαν σχήμα Π. Σε αυτές στεγάστηκαν παραπηγματούχοι της περιοχής της Π. Κοκκινιάς και όσοι γκρέμισαν τα σπίτια τους για να κατασκευαστεί ο δρόμος στην Κοκκινιά, κοντά στην Αγ. Σωτήρα. Από αρχιτεκτονικής άποψης, ενδιαφέρουν παρουσιάζουν και οι πολυκατοικίες στον Αγ. Ιωάννη Ρέντη, όπου το συγκρότημά τους αποτελείται από επτά διώροφα κτίρια με αυλή στα ισόγεια, ενώ η αρχιτεκτονική τους ήταν επηρεασμένη από τη λαϊκή και τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αναλυτικά για τις πολυκατοικίες στους προσφυγικούς συνοικισμούς, βλ. Βασιλείου, *ό.π.*, Γ. Βλάχος, Γ. Γιαννιτσήρης, Ε. Χατζηκώστας, *ό.π.*, και Ελίζα Παπαδοπούλου, Γιώργος Μ. Σαρηγιάννης, *ό.π.*

256 Ν.Δ. 5/7/1927, «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών», ΦΕΚ 142/14-7-1927, τ. Α'.

ψηφίστηκε ο νόμος 3875, με τροποποιήσεις, για την ίδρυση Οικοδομικών Συνεταιρισμών Αστών Προσφύγων, οι οποίοι ήταν υπό την εποπτεία του υπουργείου Προνοίας. Με βάση αυτόν, προβλεπόταν η ανέγερση οικιών ή καταστημάτων προς «ιδίαν χρήσιν των μελών του συνεταιρισμού ή των οικογενειών των».²⁵⁷ Σύμφωνα με τη νομοθεσία, στους συνεταιρισμούς παραχωρούνταν άτοκα δάνεια με ευνοϊκούς όρους από την Εθνική Τράπεζα, μέσω του υπ. Προνοίας.²⁵⁸ Στα ΦΕΚ του 1930 και του 1931 παρουσιάζονται τα δάνεια που έλαβαν Οικοδομικοί Συνεταιρισμοί Αστών Προσφύγων ανά την Ελλάδα, προκειμένου να χτίσουν στις εκτάσεις που τους είχαν παραχωρηθεί από το υπουργείο Προνοίας.²⁵⁹ Επίσης, στο Δικαστικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας βρέθηκαν διάφορα έγγραφα σχετικά με τις οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στο υπ. Προνοίας, στους Προσφυγικούς Οικοδομικούς Συνεταιρισμούς και στην Εθνική, που εξέδιδε τα άτοκα δάνεια για λογαριασμό των συνεταιρισμών υπό την ευθύνη του υπ. Προνοίας. Σε πολλές περιπτώσεις σημαντικό ρόλο έπαιζαν και οι ομολογίες που είχαν λάβει οι ανταλλάξιμοι, οι οποίες χρησιμοποιούνταν από τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς ως κεφάλαιο για την έναρξη των εργασιών τους.²⁶⁰

257 Ν. 3875, «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων», ΦΕΚ 47/11-2-1929, τ. Α'.

258 Στο ίδιο.

259 Ενδεικτικά αναφέρονται οι Οικοδομικοί Συνεταιρισμοί Αστών Προσφύγων «Συνεννόησις», «Άτταλος», «Μαλακόπη», «Αγ. Παρασκευή» (βλ. ΦΕΚ 18/13-2-1930, τ. Β'), «Ακμή», «Ασπίς», «Ηράκλειος Κρήτης» (βλ. ΦΕΚ 20/18-2-1930), «Όμηρος», «Προμηθεύς», «Ελεούσα», «Άρης Ν. Φιλαδέλφειας», «Π. και Ν. Φώκαια», οι συνεταιρισμοί του συνοικισμού της Ν. Σμύρνης, «Σμυρναίων», «Αρωγή», «Πάρνης» κ.ά (βλ. ΦΕΚ 105/26-8-1930, τ. Β'), οι Οικοδομικοί Συνεταιρισμοί «Αγ. Πολύκαρπος», «Αγ. Παντελεήμων», «Ρωμανός», που δραστηριοποιήθηκαν στον Πειραιά (βλ. ΦΕΚ 102/20-8-1930 τ. Β') και ενδεικτικά παραδείγματα για τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων που ενισχύθηκαν οικονομικά το 1931 («Ταξιάρχης», «Νέα Εστία», «Επτάλοφος», «Δύο Αδέλφια», «Χρυσαλλίς», «Βόσπορος», «Νεράιδα» κ.ά., βλ. ΦΕΚ 96/ 3-8-1931 τ. Β').

260 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων «Αι Τράλλεις», που ιδρύθηκε το 1927 με έδρα την Αθήνα (Θουκυδίδου 1) και πρόεδρο τον Α. Πετρίδη. Στο πρακτικό της Γενικής Συνέλευσης του συνεταιρισμού στις 29 Απριλίου 1928, παρουσία και του αντιπροσώπου του υπ. Προνοίας, Βιδάκη αναφέρεται η συζήτηση σχετικά με τη διανομή των 85 οικοπέδων στα μέλη του για την ανέγερση οικημάτων στον συνοικισμό της Πανόρμου, στους Αμπελόκηπους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι στη συνέλευση αναφέρονται η συνεννόηση και η σχέση του συνεταιρισμού με τον προσφυγικό σύλλογο «Ομάς Πανορμίων» και τον οικοδομικό συνεταιρισμό «Ανατολή», για την κατανομή των οικοδομήσιμων τετραγώνων: «Επήλθε μετά της ομάδος Πανορμίων συνεννόησις όσον αφορά την διανομήν των απαλλοτριωθέντων οικοπέδων καθ' ημίν ομάς Πανορμίων θα λάβη την προς τον Ναόν του Αγίου Δημητρίου πλευράν, ο ημέτερος συνεταιρισμός την μεσαίαν και ο Συνεταιρισμός “Ανατολή” την προς το νοσοκομείον αριστεράν». Δύο χρόνια αργότερα, και ενώ η δράση του προσφυγικού οικοδομικού συνεταιρισμού συνεχιζόταν, αντέδρασαν οι γηγενείς, οι οποίοι προσέφυγαν στο δικαστήριο και πέτυχαν την κατεδάφιση 4 οικιών που ανήκαν στον συνεταιρισμό. Το συγκεκριμένο ζήτημα και η διάσταση μεταξύ προσφύγων και γηγενών σχετικά με τη στέγαση κατέληξε στο Κοινοβούλιο. Βλ. «Καταστατικό Οικοδομικού Συνεταιρισμού Αστών Προσφύγων “Αι Τράλλεις”», «Αντίγραφον Γενικής Συνελεύσεως πλήρης της 29ης Απριλίου 1928» και «Απόσπασμα Πρακτικών Γενικής Συνέλευσης της 30ής Ιουνίου 1929», Α1Σ40Υ82Φ7, Τμήμα Δικαστικό, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

Στο παραπάνω αρχείο βρέθηκε το καταστατικό του Οικοδομικού Συνεταιρισμού Αστών Προσφύγων «Ο Κρόνος», που αποτελούνταν από επτά ιδρυτικά μέλη και είχε έδρα τη Νέα Κοκκινιά.²⁶¹ Σκοπός του ήταν η ανέγερση οικιών για τους ίδιους ή τα μέλη της οικογένειάς τους, σε οικόπεδα παραχωρημένα από το Δημόσιο.²⁶² Τα μέλη του συνεταιρισμού έπρεπε να είναι πρόσφυγες, Έλληνες στην καταγωγή, και απαγορευόταν συγγενής έως β' βαθμού της ίδιας οικογένειας να έχει αποκατασταθεί σε σπίτι στην Ελλάδα. Επιπλέον, τα μέλη ήταν υποχρεωμένα να κατοικούν στην έδρα του συνεταιρισμού. Το μερίδιο κάθε εταίρου για την έναρξη συνεταιρισμού ήταν 3.000 δρχ.²⁶³ Το διοικητικό συμβούλιο ενέκρινε την εισφορά των μελών για την κάλυψη της δαπάνης των έργων οδοποιίας και κοινωφελών ιδρυμάτων, τα οποία υποχρεούνταν να κατασκευάσει ο συνεταιρισμός με δικά του έξοδα εκτός από την ανέγερση των οικιών. Έτσι, έκαστος συνεταίρος κατέβαλλε εφάπαξ 25 δρχ. ως δικαίωμα εγγραφής και 10 δρχ. μηνιαίως.²⁶⁴ Ο συνεταιρισμός παρέδιδε σχετικό τοπογραφικό διάγραμμα στον υπ. Υγιεινής, που περιελάμβανε τους κοινόχρηστους χώρους και τα οικόπεδα, τα οποία κατανέμονταν και διανέμονταν στους συνεταίρους. Την ανέγερση των οικιών μπορούσε να αναλάβει οικοδομική εταιρεία ή εργολάβοι. Οι οικίες παραχωρούνταν στους συνεταίρους μετά την εξόφληση όλων των υποχρεώσεων του συνεταιρισμού. Επίσης, προβλεπόταν η μεταπώληση της οικίας σε άλλον εταίρο του οικοδομικού συνεταιρισμού.²⁶⁵

Για τη σύνθεση του συνεταιρισμού και τα γραφεία του στον συνοικισμό αντλούμε πληροφορίες από το πρακτικό της γενικής συνέλευσης, στις 29 Ιουλίου 1928.²⁶⁶ Για τα έσοδά του, ο συνεταιρισμός ελάμβανε από την Εθνική Τράπεζα μέρος από τα τοκομερίδια των ομολογιών των ανταλλαξίμων, σύμφωνα με πρακτικό του διοικητικού συμβουλίου του «Κρόνου» στις 3 Οκτωβρίου 1928.²⁶⁷ Ο συνεταιρισμός, προκειμένου να ξεκινήσει τις εργασίες του, ζήτησε αργότερα από την Εθνική όχι

261 «Καταστατικό Οικοδομικού Συνεταιρισμού Αστών Προσφύγων “Κρόνος” Ν. Κοκκινιάς», Α1Σ40Υ8Φ8328, Τμήμα Δικαστικό, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

262 «Άρθρο 2», στο *ίδιο*.

263 «Άρθρα 5 και 13», στο *ίδιο*.

264 «Άρθρο 14», στο *ίδιο*.

265 «Άρθρα 28, 29, 31, 32», στο *ίδιο*.

266 Σύμφωνα με το πρακτικό της Γενικής Συνέλευσης στις 29 Ιουλίου 1928 του παραπάνω συνεταιρισμού, πρόεδρος εκλέχθηκε ο Ηλ. Κουτλής, γραμματέας ο Θ. Βάζαλης, ταμίας ο Χαρ. Καραπαναγιώτης και σύμβουλοι οι Ιω. Μαλλέλης και Κων. Γιαννής, που πήραν την πρωτοβουλία ίδρυσης του «Κρόνου». Τα γραφεία του συνεταιρισμού βρίσκονταν στην οδό Μοργκεντάου 65. «Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 29/7/1928, Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων “Κρόνος”», Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων «Κρόνος», Α1Σ40Υ8Φ8328, Τμήμα Δικαστικό, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

267 «Πρακτικό Διοικητικού Συμβουλίου 3/10/1928, Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων “Κρόνος”», στο *ίδιο*.

μόνο τους τόκους από τα ομόλογα, αλλά 33 από τις ομολογίες ανταλλαξίμων.²⁶⁸ Από το παραπάνω δικαστικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας διαπιστώθηκε η οικονομική σχέση του «Κρόνου» με την τράπεζα τουλάχιστον έως τον Μάρτιο του 1930.²⁶⁹ Σύμφωνα με το *Νέο Βήμα*, οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί μεσολαβούσαν στο Κράτος και έκαναν παρεμβάσεις στο υπ. Προνοίας για τον τρόπο με τον οποίο θα χορηγούνταν τα άτοκα δάνεια. Επεσήμαιναν ότι η κλήρωση ήταν άδικη και πως θα έπρεπε να γίνει αυστηρός έλεγχος των δικαιούχων, σύμφωνα με τις στεγαστικές ανάγκες τους, καθώς και να ληφθεί υπ' όψιν η προτεραιότητα όσων είχαν ημιτελή σπίτια.²⁷⁰

Βάσει όσων γνωρίζουμε, το Κράτος επιδοτούσε τις πρωτοβουλίες των προσφυγικών συνεταιρισμών. Έτσι, σύμφωνα με τη συνολική έκθεση του υπ. Προνοίας, κατά το χρονικό διάστημα 5 Ιουλίου έως 23 Σεπτεμβρίου 1932 ανεγέρθηκαν 3.000 κατοικίες από 200 οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων που αριθμούσαν 3.000 μέλη και τους χορηγήθηκε οικονομική ενίσχυση με τη μορφή άτοκων δανείων, υπό την εποπτεία του υπ. Προνοίας. Με αυτόν τον τρόπο αυτοστεγάστηκαν 3.000 οικογένειες: «Απεδόθησαν 3.000 υγιεινά και άνετοι κατοικίαι εις ισάριθμους προσφυγικάς οικογένειας αυτοστεγασθείσας τω τρόπω».²⁷¹

1.4. Η Αρμενική Συνοικία στην Κοκκινιά

Στην Κοκκινιά, δίπλα στους Μικρασιάτες που διέμεναν στον οργανωμένο συνοικισμό, κατοικούσαν και οι Αρμένιοι, οι οποίοι είχαν τη δική τους συνοικία στα Άσπρα Χώματα, προς νότια, στα ασαφή όρια με την Παλαιά Κοκκινιά. Η Αρμενική Συνοικία προϋπήρχε, από τους Αρμένιους που είχαν φτάσει το 1914. Σε αυτήν είχαν ανεγερθεί το διδακτήριο του Ζαβαριάν και η ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Ιακώβου.

268 Σύμφωνα με το απόσπασμα του πρακτικού του διοικητικού συμβουλίου στις 7 Δεκεμβρίου 1928, αποφασίστηκε η ανάληψη 33 ομολογιών των ανταλλαξίμων, προκειμένου να κατατεθούν στην ΕΑΠ, από την οποία θα αγόραζαν τα οικόπεδα για την ανέγερση των οικιών τους. «Πρακτικό Διοικητικού Συμβουλίου 7/12/1928», στο *ίδιο*.

269 Χαρακτηριστικά, τον Αύγουστο του 1929 απαιτεί την απόσυρση δύο ομολογιών που θα επιστρέφονταν στα δύο μέλη τα οποία παραιτούνταν. Στις 21 Μαρτίου 1930 άλλαξε ο ταμίας του συνεταιρισμού λόγω κατάχρησης και ορίστηκε ο Κων. Μανώλακας ως υπεύθυνος για την ανάληψη των 18 ομολογιών των ανταλλαξίμων του λογαριασμού του συνεταιρισμού στην Εθνική Τράπεζα. Βλ. «Πρακτικό Διοικητικού Συμβουλίου 9/8/1929», «Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης 21/3/1930» και επιστολή από το δικαστικό τμήμα της Εθνικής Τράπεζας 28-3-190, στο *ίδιο*.

270 «Το δάνειο των οικοδομικών συνεταιρισμών», εφ. *Νέον Βήμα*, 16/2/1936.

271 Στην έκθεση, επίσης, αναφέρονται οι επόπτες του αστικού προσφυγικού συνοικισμού της Νέας και της Παλαιάς Κοκκινιάς από το υπουργείο Προνοίας και Αντίληψης, οι οποίοι ήταν ο Αχ. Δεδεόγλου, με καταγωγή από τον Πόντο, ο Γιώρ. Ανδρικήδης, Μικρασιάτης, ο Γεώρ. Ποζατζίδης από τον Πόντο και ο Στέφ. Μουστάκας, Μικρασιάτης. «Εποπτεία Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών 4-3-1932», Φ. Επίσημα υπ. Προνοίας 1932-1933, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Από την έρευνα στα καταστατικά των συλλόγων στα ΓΑΚ προσδιορίστηκε η συσσωμάτωση των Αρμενίων της Κοκκινιάς από το 1932.²⁷² Η συνοικία δημιουργήθηκε με τη μέθοδο της αυτοστέγασης σε ιδιωτικές εκτάσεις, τις οποίες αγόρασαν ή μίσθωναν οι Αρμένιοι, και στη συνέχεια κατασκεύαζαν εκεί τις οικίες τους.

Την περίοδο της δικτατορίας του Παγκάλου, από έγγραφο της ΕΑΠ και των υπ. Γεωργίας και Προνοίας προς το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού την περίοδο 1925-1926 διαπιστώνεται η σύγχυση που είχε προκαλέσει στο Κράτος το στεγαστικό ζήτημα των Αρμενίων, με το δικαίωμά τους να εντάσσονται ή όχι σε στεγαστικά προγράμματα της ΕΑΠ. Σύμφωνα με την έρευνα, το υπ. Γεωργίας απάντησε θετικά στο αίτημα της ΕΑΠ για τη στέγαση των Αρμενίων, αν και εφόσον είχαν λάβει την ελληνική ιθαγένεια:

«Συμφωνούμεν απολύτως προς την γνώμην υμών, όπως οι μονίμως εν Ελλάδι εγκατασταθέντες Αρμένιοι πρόσφυγες και αποκτήσαντες ήδη την Ελληνικήν ιθαγένειαν στεγασθώσι παρ' υμών καθ' ον ακριβώς τρόπον και οι καθαρώς ελληνικής καταγωγής πρόσφυγες».²⁷³

Υπήρχαν όμως και εξαιρέσεις, για λόγους πολιτικών πεποιθήσεων και κυρίως της κομμουνιστικής απειλής, την οποία φοβούνταν τα αστικά κράτη:

«Εξαιρέσεις μόνον θα ηδύνατο να γίνει δι' ωρισμένον αριθμόν ατόμων, άτινα καθ' υπεύθυνον βεβαίωσιν της Γενικής Ασφάλειας του Κράτους έχουσι προέλθῃ εις αποδεδειγμένας ενεργείας, αποδεικνύουσας τας κομμουνιστικάς αυτών πεποιθήσεις και ων φρονούμεν ότι δεν θα ήτο σκόπιμον να επιτραπή η μόνιμος εν Ελλάδι εγκατάστασις».²⁷⁴

Με την ανατροπή του Παγκάλου μετά το πραξικόπημα του Κονδύλη, το ζήτημα της στέγασης των Αρμενίων συνέχισε να απασχολεί το ελληνικό κράτος. Το υπ. Προνοίας ήταν αντίθετο στην παροχή αστικής αποκατάστασης, όπως διαπιστώνεται από επιστολή του προς την ΕΑΠ:

272 «Καταστατικόν - Ένωσις Αρμενίων Πολιτών Πειραιώς», 8-6-1932, Φ22 Β, «Καταστατικόν - Φιλεκπαιδευτική και Προοδευτική Ένωσις Αρμενίων Νέων, Εριβάν», 13-7-1932, Φ22 Β, «Καταστατικόν - Σωματείο, Εφορεία της Ορθοδόξου Αρμένικης Εκκλησίας και των Σχολείων του Συνοικισμού Κοκκινιάς», 27-6-1935, Φ28 Β, και «Καταστατικόν - Ένωσις Αρμενίων Εθνικιστών Κοκκινιάς, Βαρτάν Μαμικονιάν», 14-4-1933, Φ22 Β, «Τα βασιλικά σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

273 «Επιστολή του Υπουργείου Γεωργίας προς την ΕΑΠ, α.π. 111478, 5/8/1925», Φ981 Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, ΓΑΚ.

274 Στο ίδιο.

«Δεν δυνάμεθα να παραδεχτώμεν όπως οι Αρμένιοι πρόσφυγες διακριθώσιν εις αποκτήσαντας την ελληνικήν ιθαγένειαν και μη. Διά την παροχήν αυτοίς ευεργετημάτων, άτινα παρέχονται και εις τους λοιπούς πρόσφυγας, το Κράτος ουδεμίαν υποχρέωσιν έχει να εξακολουθήσῃ την συνδρομήν και στέγασιν αλλοεθνών προσφύγων, ως οι εις την Ελλάδα καταφυγόντες Αρμένιοι».²⁷⁵

Η θέση του υπ. Προνοίας ήταν ότι οι Αρμένιοι έπρεπε να εκκενώσουν τα σπίτια της ΕΑΠ, όπου στεγάζονταν προσωρινά, σε διάστημα έξι μηνών, προκειμένου αυτά να μοιραστούν σε Έλληνες πρόσφυγες που παρέμεναν σε σκηνές και παραπήγματα.²⁷⁶ Το στεγαστικό ζήτημα των Αρμενίων, οι οποίοι δεν εντάχθηκαν στο νομικό πλαίσιο της Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών, αλλά και η σπουδή της ΕΑΠ να παραχωρήσει, έστω προσωρινά, τα σπίτια σε πρόσφυγες ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα δημιούργησαν προβλήματα στις σχέσεις μεταξύ Ελληνορθόδοξων και Αρμενίων προσφύγων. Βέβαια, η πολιτική και κοινωνική διάσταση της στέγασης των Αρμενίων δεν ανήκει στην παρούσα έρευνα.

Στο πολιτικό γραφείο του Πρωθυπουργού εντοπίστηκε η αίτηση μιας συλλογικότητας Αρμενίων, αποτελούμενης από 10 άτομα, τα οποία είχαν μισθώσει ιδιωτικές εκτάσεις στην Κοκκινιά και με δικά τους χρήματα είχαν κατασκευάσει οικίες. Ωστόσο, είχαν νομικά ζητήματα με τον νέο ιδιοκτήτη των εκτάσεων, ο οποίος τους ζητούσε υψηλότερο μίσθωμα, διαφορετικά τους απειλούσε με έξωση. Όπως διαπιστώνεται από το αίτημα των Αρμενίων τόσο στον πρωθυπουργό όσο και στο υπ. Προνοίας, αυτοστεγάστηκαν σε ενοικιασμένα οικόπεδα που είχε στην ιδιοκτησία του κάποιος γηγενής, γιατρός στον Πειραιά.²⁷⁷ Ο ιδιοκτήτης αποφάσισε την πώληση των οικοπέδων του και ο νέος ιδιοκτήτης απαιτούσε την καταβολή μηνιαίου ενοικίου 5.000 δρχ. από τους Αρμενίους, απειλώντας τους με έξωση και κατεδάφιση.²⁷⁸ Οι Αρμένιοι προέβησαν σε έγγραφη διαμαρτυρία προκειμένου να διευθετηθεί η νομική διαφορά με τον αντίδικό τους και άφησαν υπονοούμενα για την αντίδρασή τους σε ενδεχόμενη κατεδάφιση των οικιών τους. Στην επιστολή τους επισημαίνουν ότι αρκετοί δεν είχαν ακόμη προλάβει να αποπληρώσουν τις δόσεις της κατασκευής

275 «Επιστολή του Υπ. Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως προς ΕΑΠ, α.π. 18601, 6/9/1926», Φ981 Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, ΓΑΚ.

276 Στο ίδιο.

277 «Εμισθώσαμεν εξ ιδίων χρημάτων γήπεδα εν Κοκκινιά προς ανοικοδόμησιν αυτών των οικημάτων προς στέγασιν των οικογενειών μας και την άσκησιν του επαγγέλματός μας». «Επιστολή αιτούντων Αρμενίων, α.π. 12548, 17/6/1925», Φ981 Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, ΓΑΚ.

278 Στο ίδιο.

τους, τονίζουν δε ότι ενδεχόμενη κατεδάφιση ίσως να τους ωθούσε σε ακραίες αντιδράσεις:

«Το βάραθρον του ολέθρου και η απόγνωσις θα είναι τελεία, αν επέλθη η κατεδάφισις [...] μη μας αφήσετε εν απόγνωσιν, διότι το συναίσθημα τούτο σκοτίζει την διάνοιαν, ώστε να φοβούμεθα εάν θα δυνηθώμεν να διατηρήσωμεν την επιβεβλημένην νομιμότητα και ηρεμίαν. Προστατεύστε τους πτωχούς κατεστραμμένους πρόσφυγας εκ μιας στιγμής επικινδύνου, προστατεύσατέ μας ως χριστιανούς, ως ανθρώπους, ως πολίτας».²⁷⁹

Επίσης, από τα αρχεία της Εθνικής Τράπεζας προκύπτει ότι στην Αρμένικη Συνοικία δεν έμεναν αποκλειστικά Αρμένιοι, αλλά και ανταλλαγέντες της Μικράς Ασίας (Πίνακας 8).

Πίνακας 8. Μικρασιάτες που κατοικούσαν στην Αρμένικη Συνοικία της Κοκκινιάς

Ονοματεπώνυμο	Καταγωγή	Επάγγελμα	Σύλλογος έκδοσης πιστοποιητικού
Μαρκοτζόγλου Ανθούλα	Σπάρτη Πισιδίας	Οικιακά	-
Δημόγλου Δημήτριος	Ηλιουπόλεως	Εργάτης	Σύλλογος Ανταλλαξίμων Νιγδή Πόντου Νεοκαισάρειας
Χατζημήτρος Παναγιώτης	Κιρκιντζές Ηλιουπόλεως	Εργάτης	Σύλλογος Ανταλλαξίμων Νιγδή Πόντου Νεοκαισάρειας
Δημητριάδου Αναστασία	Ταύρος Χαλδεία	-	-
Δημητριάδου Όλγα	Ταύρος Χαλδεία		
Χατζημήτρου Ηλίας	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως	-	
Χατζημήτρου Μαρία	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως		
Κουγιουμτζόγλου Δέσποινα	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως	Εργάτρια	Σύλλογος Ανταλλαξίμων 30 Κοινοτήτων Ικονίου
Γιαπουντζής Στυλιανός	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως		
Καλαϊτζής Ανδρέας	Ν. Φώκαια Έφεσος	Εργάτης	Σύνδεσμος των εν Ελλάδι Νεοφωκαέων Προσφύγων
Ταγλάρογλου Ιωάννης	Μουταλάση Καισαρείας	Εργάτης	Σύλλογος Ανταλλαξίμων 30 Κοινοτήτων Ικονίου
Παχτσόγλου Σπύρος	Σύλλη Ικονίου	Ράπτης	Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων ΔΖΙΔΕΣ Πόντου Νεοκαισάρειας
Στάθη Μαρία	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως	Οικιακά	Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων ΔΖΙΔΕΣ Πόντου Νεοκαισάρειας
Παυλίδου Ευτέρπη	Ηλιουπόλεως	Οικιακά	Σύνδεσμος Π. και Ν. Κοκκινιάς
Τσερβένη Ευγενία	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως	-	-

²⁷⁹ Στο ίδιο.

Γιαπουτζή Βασιλεία	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως	-	-
Καζατζόγλου Δωροθέα	Πισιδία	Οικιακά	Σύνδεσμος Π. και Ν. Κοκκινιάς
Γιαννικίδου Αναστασία	Μεξέν- Τσελαλού - Χαλδεΐα	Οικιακά	Ένωσις Ποντίων
Τοκπασίδης Ελευθέριος	Κερασούντα	Υποδηματο- ποιός	Ένωσις Ποντίων
Τζοκόγλου Γεώργιος	Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως	Εργάτης	Επαρχιακόν Συμβούλιον Ηλιουπόλεως

Πηγή: Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, στην Αρμένικη Συνοικία έμεναν κυρίως Ελληνορθόδοξοι από την επαρχία της Ηλιουπόλεως, και κυρίως από το χωριό Κιρκιντζέ Ηλιουπόλεως και τη Χαλδεΐα του Πόντου. Η συνοικία ήταν χτισμένη κοντά στο ρέμα της Σούδας, επομένως αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγιεινής.

Άλλο ένα στοιχείο που καταδεικνύει τις σχέσεις μεταξύ Ελληνορθόδοξων και Αρμενίων προσφύγων ήταν η κατασκευή του δημόσιου λουτρού, δηλαδή του Χαμάμ της Νέας Κοκκινιάς, από τον Αρμένιο αρχιτέκτονα Αρτίν Παλατζιάν. Το Χαμάμ οικοδομήθηκε στην οδό Μυλλασέων, όπου βρίσκεται και σήμερα. Καθημερινά, το επισκέπτονταν άνδρες και γυναίκες, Έλληνες πολίτες και Αρμένιοι:

«Μικρασιατικά Τουρκικά Λουτρά Νέας Κοκκινιάς, λειτουργούντα καθημερινώς 7 π.μ. - 5μ.μ. διά κυρίας και δι' άνδρας από 6-1 μ.μ. Την Κυριακήν, αποκλειστικώς διά τους άνδρας».²⁸⁰

Επίσης, από δημοσίευμα της εποχής πληροφορούμαστε ότι ένα μέρος της συνοικίας των Αρμενίων ήταν χτισμένο πάνω σε αντιπλημμυρικό χάνδακα της Νέας Κοκκινιάς. Οι άνθρωποι ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, διότι, εκτός από τα μολυσμένα νερά του χάνδακα, ρίχνονταν εκεί και τα βρόμικα νερά της ψαραγοράς, στις παρυφές του συνοικισμού. Συνεπώς, η περιοχή ήταν ευεπίφορη σε μολυσματικές ασθένειες και η φυματίωση «θέριζε». Έτσι, οι κάτοικοι της περιοχής ζητούσαν την παρέμβαση του υπ. Προνοίας, τόσο για την εξυγίανση της συνοικίας όσο και για τη μεταφορά των Αρμενίων.²⁸¹

Τα αρμενικά οικήματα κατασκευάζονταν από πλίνθο, ένα φτηνό υλικό που δείχνει την περιορισμένη οικονομική δυνατότητα των Αρμενίων. Η Αρμενική

280 Σε δημοσίευμα για τη διάσωση του Χαμάμ υπάρχει η αναφορά στη διαφήμιση των Λουτρών το 1926. Βλ. «Ένα χαμάμ βουλιάζει», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 21/4/2011.

281 «Διαμαρτυρία προσφύγων Π. Κοκκινιάς», εφ. *Ανεξάρτητος*, 23/5/1935, αρχείο Μ. Κύρκου, ΑΣΚΙ.

Συνοικία της Κοκκινιάς υπέστη τη μεγαλύτερη καταστροφή από τον σεισμό του Απριλίου του 1930, όταν «κατέρρευσαν τρεις πλινθόκτιστοι οικίσκοι».²⁸²

Εκτός από τον συνοικισμό, οικογένειες Αρμενίων ζούσαν και στην περιοχή του Δ' Καραβά,²⁸³ που ήταν εκτός σχεδίου πόλεως, πάνω από τη λεωφόρο Αθηνών, στη σημερινή Νεάπολη. Η περιοχή ήταν εποικισμένη, σύμφωνα με τους πληροφορητές του ΚΜΣ, από περίπου 80 οικογένειες Μικρασιατών και Αρμενίων:

«Είκοσι λεπτά από τα Γερμανικά προς το βουνό υπάρχουν ξύλινα και λιθόκτιστα παραπήγματα, όπου μένουν περίπου 35 οικογένειες από τη Σμύρνη, 5-6 από τον Πόντο, 10 Αρμένιοι, 3 από Γκέλβερι (Καρβάλη), 3 από Νεάπολη, 10 από Ευτόπιο και άλλες 10 από την Καπαδοκία».²⁸⁴

Τα ξύλινα παραπήγματα του Δ' Καραβά ήταν ένας φτωχικός συνοικισμός που προέκυψε με αυτοστέγαση. Το 1925, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να προσεγγίζει την αρμενική συνοικία και οι κομμουνιστές Αρμένιοι της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά δρούσαν συνωμοτικά κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά.²⁸⁵

282 «Τα επίσημα τηλεγραφήματα του υπουργείου εις πλείστας πόλεις υπέστησαν ζημίας αρκεταί οικίαι», εφ. *Εμπρός*, 19/4/1930.

283 Γιώργος Βεράνης, Άννα Λάμπρου, Αλεξάνδρα Μούργου, στο «Καρτέλα - μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», στο Δημήτρης Δημητρόπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργίου (συντονίστρια προγράμματος), Ερευνητικό Πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018.

284 «Συνοικισμός Δ' Καραβάς, προφορικές μαρτυρίες, σημερινή εγκατάσταση του συνοικισμού», Αρχείο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.

285 Ο Ζ. Αϊβαζιάν ανέφερε ότι είχε επαφές με το ΚΚΕ από το 1924 και η σύνδεσή του με την επιτροπή της πόλης είχε ξεκινήσει από το 1933. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, οι κομμουνιστές Αρμένιοι συναντιούνταν κρυφά στο οδοντιατρείο του, στα Καμίνια. Βλ. Ζ. Αϊβαζιάν, «Για τη συμμετοχή της Αρμενικής μειονότητας της Κοκκινιάς στον απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδας», *Εθνική Αντίσταση*, 7/2/1974, Αρχείο Χαρ. Φλωράκη.

Κεφάλαιο 2: Οι σύλλογοι στον Μεσοπόλεμο

2.1. Σωματειακή οργάνωση των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς

Οι εθελοντικές συσσωματώσεις αποτελούν οργανωμένες μορφές συλλογικότητας που αναπτύσσουν τη δημόσια κοινωνικότητα στην πόλη.¹ Είναι αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής και δομούνται πάνω σε δημοκρατικές αρχές. Σημαντικό στοιχείο στην ίδρυση συλλόγων είναι η εμπρόθετη δράση των ατόμων, η οποία στηρίζεται στους βασικούς κοινούς στόχους, στις επιδιώξεις και τις ανάγκες των μελών με βάση τις κοινωνικές συνθήκες. Πέρα από τους κοινούς στόχους, στους συλλόγους αξιοποιούνται κοινά πολιτισμικά στοιχεία, που συνθέτουν την πολιτισμική συνάφεια των μελών, πάνω στην οποία στηρίζεται η ενότητα της συλλογικότητας. Επίσης, στους συλλόγους εκφράζονται και συγκροτούνται ταυτότητες. Οι σύλλογοι, αν και δεν ανήκουν στο πολιτικό σύστημα, όπως τα κόμματα, συμμετέχουν στον δημόσιο βίο, λειτουργούν ως ομάδες παρέμβασης και πίεσης, ασκώντας πολιτική με την ευρύτερη έννοια του «πολιτικού»: «Το πολιτικό δεν γίνεται αντιληπτό μόνο μέσα από τις κρατικές δομές εξουσίας και διακυβέρνησης, αλλά και μέσα από τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι τοποθετούνται απέναντι στο κράτος, αλλά και μεταξύ τους, στο πεδίο της καθημερινής ζωής τους».²

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι εθελοντικές συσσωματώσεις του συνδικαλισμού της Νέας Κοκκινιάς συνδέθηκαν άμεσα με την ανάγκη επιβίωσης στον νέο τόπο εγκατάστασης, μετά την τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού και της προσφυγιάς. Η εμπρόθετη δράση που ώθησε τους πρόσφυγες να οργανωθούν και να ιδρύσουν τους πρώτους συλλόγους αφορούσε την ικανοποίηση πρακτικών αναγκών,

1 Για περαιτέρω ανάλυση του περιεχομένου της δημόσιας κοινωνικότητας, βλ. το έργο του κοινωνιολόγου George Simmel, “The Sociology of Sociability”, στο David Friby - M. Featherstone (επιμ.), *Simmel on culture: Selected Writings*, Sage Publications, Λονδίνο 1997, σ. 120-130. Έφη Αβδελά, «Δημόσια Κοινωνικότητα: Εννοιολογήσεις και πλαίσιο για συζήτηση», στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 11-38. Γιάννης Καραγιάννης, «Ανάμεσα σε κοινωνία πολιτών και κοινωνικότητα: μεθοδολογικές και θεωρητικές επισημάνσεις», στο *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες, Γ' κοινό σεμινάριο ερευνητικών ομάδων*, Αθήνα, 29/10/2013. Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και “κοινωνία αλληλεγγύης” στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32, Αθήνα, 1998, σ. 95-120.

2 Κατερίνα Ροζάκου - Ελένη Γκαρά - Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Τόποι του πολιτικού: Δημόσια κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», στο Κατερίνα Ροζάκου - Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα, πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 27.

όπως η στεγαστική αποκατάσταση, η εύρεση εργασίας και η αντιμετώπιση των προβλημάτων της προσφυγιάς. Έτσι, ίδρυσαν συλλόγους³ για να μεσολαβήσουν ανάμεσα στους φορείς της κρατικής εξουσίας, στην ΕΑΠ και την προσφυγική κοινότητα, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες αποκατάστασης.⁴ Επίσης, οι σύλλογοι είχαν θεσμικό ρόλο, λειτουργώντας σαν ληξιαρχεία για την προσφυγική κοινότητα. Στα γραφεία τους διατηρούσαν τα μητρώα προσφύγων και παρείχαν τα απαραίτητα έγγραφα-πιστοποιητικά, προκειμένου να ενταχθούν τα μέλη τους στην κοινωνική κατηγορία του πρόσφυγα, με την οποία το κράτος τούς αναγνώριζε συγκεκριμένα δικαιώματα. Η συλλογική εκπροσώπηση των προσφύγων στο εθνικό κράτος, με το οποίο έρχονταν για πρώτη φορά σε επαφή, φαίνεται ότι βοηθούσε να ξεπεραστούν πρακτικά προβλήματα, όπως ο αναλφαβητισμός και το ζήτημα της γλώσσας.

Προσπαθήσαμε να κατατάξουμε τους συλλόγους σε διαφορετικά είδη, ανάλογα με τους σκοπούς, τα μέσα που χρησιμοποιούσαν, καθώς και τις ταυτότητες που συγκροτούσαν στη σωματειακή ζωή. Οι βασικές κατηγορίες που ορίσαμε είναι οι αλληλοβοηθητικοί, οι εθνοτοπικοί, οι εξωραϊστικοί, οι πολιτικοί, οι φιλανθρωπικοί, οι επαγγελματικοί, οι ψυχαγωγικοί και οι αθλητικοί σύλλογοι. Η προσπάθεια κατηγοριοποίησης δεν ήταν εύκολη, ούτε μπορούμε να είμαστε αυστηροί, γιατί όλοι οι σύλλογοι παρουσιάζουν στοιχεία αλληλοβοήθειας και έχουν αλληλοσυμπληρούμενες και αλληλοκαλυπτόμενες δράσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ένωση Ποντίων, που, ενώ είναι εθνοτοπικός σύλλογος, ανέπτυξε δράσεις αλληλοβοήθειας και φιλανθρωπίας. Επίσης, τον προσφυγικό σύλλογο «Ένωσις Πισιδίας “Η Αναγέννηση”», τον οποίο θα μπορούσαμε να εντάξουμε στους εθνοτοπικούς, γιατί η πολιτισμική του συνάφεια στηρίχθηκε στην κοινή καταγωγή, με βάση τους σκοπούς του τον συμπεριλάβαμε στο φάσμα

3 Προσφυγικοί σύλλογοι είχαν ιδρυθεί όπου είχαν αποκατασταθεί πρόσφυγες – ενδεικτικά παραδείγματα στη Σύρο, στην Καλλιθέα, στη Ραφήνα, στο Μεσολόγγι, στην Πάτρα, στη Θεσσαλονίκη κ.α. Για την καταγραφή των συλλόγων της Ν. Ιωνίας, βλ. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, *Η ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2014· Αγνή Κολιαδήμου, Διδακτορική Διατριβή: «Πρόσφυγες στον Νομό Πέλλας, 2012-1967», Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 346-352· Γιάννης Σκαλιδάκης, «Στοιχεία για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων στην πρωτεύουσα και τη σχέση τους με την πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου», *Δρόμος της Αριστεράς*, τ. 53, Φεβρουάριος 2011.

4 Ένα πρώτο δείγμα της αυτοοργάνωσης των προσφύγων του συνοικισμού ήταν το αίτημα που υπέβαλαν στη Βουλή οι μικροϊδιοκτήτες των νεόδμητων οικοδομών της συνοικίας Κοκκινιάς για διμήνη παράταση στις επιδόσεις δηλώσεων, «Συνεδρία ΝΘ’», 23/3/1928, Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής - Περίοδος Α’ - Σύνοδος Β’, Τ. 1, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1927, σ. 655, Βουλή των Ελλήνων.

αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, διότι, παρόλο που οι δράσεις του περιείχαν αλληλοβοήθεια, φιλανθρωπία και διεκδίκηση επαγγελματικών δικαιωμάτων, οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες υπερείχαν. Ακόμη, η «Προοδευτική Νεολαία», ενώ ήταν αθλητικό σωματείο, λειτουργούσε ως ομάδα πίεσης που διεκδικούσε τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων. Το στοιχείο της αλληλοβοήθειας εντοπίστηκε σε όλα τα σωματεία. Επίσης, φιλεκπαιδευτικές δράσεις ανέπτυξαν τόσο τα αλληλοβοηθητικά όσο και τα επαγγελματικά σωματεία. Οι ταυτότητες που συγκροτούνταν στους συλλόγους αποτελούσαν θεμελιώδες στοιχείο των κατοίκων της Νίκαιας και ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τη μικρασιατική προέλευση.

Όμως, ανεξάρτητα από το είδος τους, οι σύλλογοι αποτελούν μορφές αυτοοργάνωσης των προσφύγων, που έχουν βασικό διακύβευμα τη διευθέτηση ζητημάτων της καθημερινής ζωής, με απώτερο σκοπό την ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία ως ισότιμων πολιτών. Ο αριθμός των προσφυγικών οργανώσεων που εντοπίστηκαν στο αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά, το οποίο φυλάσσεται στα ΓΑΚ, και αφορά τα αναγνωρισμένα σωματεία και άλλα, που αντλήθηκαν κυρίως από τον τοπικό Τύπο την περίοδο του Μεσοπολέμου, παρουσιάζεται στον Πίνακα 9.

Πίνακας 9: Συσσωματώσεις στη Νέα Κοκκινιά (1924-1940)

Κατηγορίες συλλόγων	Αριθμός Συλλόγων
Αλληλοβοηθητικοί	15
Εθνοτοπικοί	17
Πολιτικοί	19
Φιλεκπαιδευτικοί	1
Φιλανθρωπικοί	13
Εξωραϊστικοί	16
Επαγγελματικοί	18
Ψυχαγωγικοί	14
Αθλητικοί	33
Σύλλογοι Αρμενίων	4
Σύνολο	150

Πηγή: «Βασιλικά Σωματεία» (1923-1939), Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ και τοπικός Τύπος (1934-1939)

2.1.1. Όψεις αυτοοργάνωσης της «προσφυγικής υπόθεσης»

«Σήμερα, την δεκάτην τρέχοντος μηνός 1924, ημέραν Κυριακήν περί την δεκάτην προ μεσημβρίας ώραν, ημείς οι πρόσφυγες του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, συγκροτήσαντες εν τω περιβόλῳ του Ναού του Αγίου Νικολάου συνέλευσιν υπό την Προεδρίαν τού εκ Μυλάσσων Μενάδρου Μεταξά και συσκεφθέντες περί της επειγούσης ανάγκης ιδρύσεως Σωματείου, του οποίου το συμβούλιο θα αντιπροσωπεύη τον συνοικισμόν μας εις τα Υπουργεία και εις όλα τα Δημόσια Γραφεία διά τας υποθέσεις του και να μεριμνά περί της προόδου και της ευημερίας του, ιδρύσαμεν Σωματείον υπό την επωνυμίαν “Προσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς”».⁵

Σε αυτή την υπαίθρια συνέλευση, στο κεντρικότερο σημείο του συνοικισμού, οι πρόσφυγες αποφάσισαν να αυτοοργανωθούν. Με δημοκρατικές διαδικασίες, μέσω ψηφοφορίας, συγκροτήθηκε η πρώτη κοινότητα των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς. Η ίδρυση συλλόγων δεν αποτελεί πρωτοτυπία του προσφυγικού συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, αλλά μια τακτική των προσφύγων τόσο στους αστικούς όσο και στους αγροτικούς συνοικισμούς, που προωθήθηκε από τους φορείς της αποκατάστασης προκειμένου να συνδιαλλαγούν μαζί τους κυρίως για την αγροτική αποκατάσταση. Το 1923, σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο της αγροτικής αποκατάστασης, η υπηρεσία εποικισμού της ΕΑΠ προέβλεπε τη δημιουργία εθνοτοπικών «ομάδων», που αποτελούνταν από τους αρχηγούς των οικογενειών της ίδιας περιοχής. Η διοίκηση των ομάδων απαρτιζόταν από τουλάχιστον τρία μέλη, τα οποία συνέτασσαν το πρακτικό και το κατέθεταν στο Ειρηνοδικείο του τόπου εγκατάστασης, ώστε να αναγνωριστεί επίσημα από το Κράτος.⁶ Σε αυτό το πρότυπο βασίστηκε η ίδρυση προσφυγικών συλλόγων και στην αστική αποκατάσταση, μόνο που κάθε συλλογικότητα συνήθως ονομαζόταν συνήθως «ένωσις».

Βασικοί σκοποί της Προσφυγικής Ενώσεως Νέας Κοκκινιάς ήταν η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών, η συνεχής μέριμνα και πρόοδος του συνοικισμού, και η συλλογική φροντίδα προς τις άπορες οικογένειες. Επίσης, στους σκοπούς της αναφέρθηκε ο ρόλος της ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στην προσφυγική κοινότητα και στους επόπτες του συνοικισμού, ώστε οι παροχές να κατανέμονται πιο δίκαια και να διευκολύνονται οι πρόσφυγες στις υποχρεώσεις τους προς το Κράτος και την ΕΑΠ.

5 «Καταστατικόν - Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς», 19/3/1924, Φ9, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

6 Ν.Δ./6-7-1923, «Περί Αγροτικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων», ΦΕΚ 190/13-7-1923.

Τέτοιες διεκδικήσεις μπορεί να ήταν η παραχώρηση ενός οικοπέδου ή σπιτιού σε καλύτερο σημείο, μακριά από τις φτωχικές συνοικίες του συνοικισμού με τα λιμνάζοντα ύδατα της Σούδας, και ανάλογα με τις ανάγκες κάθε πρόσφυγα, η παροχή επιδόματος, ακόμα και οι ρυθμίσεις σχετικά με τα χρέη τους για την αγορά ή την ενοικίαση των σπιτιών. Το σωματείο, αφενός, εξυπηρετούσε τις στεγαστικές ανάγκες των μελών του ώστε να έχουν καλύτερη τύχη στη διανομή των οικοπέδων και των σπιτιών, αφετέρου εκπροσωπούσε την κοινότητα των προσφύγων στο Κράτος, στα υπουργεία και τα δημόσια γραφεία. Δεν βρέθηκαν τα πρακτικά των συνελεύσεών του για να διαπιστωθεί κατά πόσον οι εκπρόσωποί του έστελναν αιτήματα στο υπουργείο Προνοίας ή σε άλλες Αρχές, όπως έκαναν άλλα προσφυγικά σωματεία.⁷ Ωστόσο, από τους σκοπούς του διαφαίνονται οι προθέσεις του για τη διεκδίκηση της παροχής στέγης και άλλων αιτημάτων, είτε εξατομικευμένα για κάθε πρόσφυγα είτε για το σύνολο του προσφυγικού συνοικισμού, όπως τα μέτρα υγιεινής και η βελτίωση των δημόσιων υποδομών της Νέας Κοκκινιάς. Οι σκοποί αυτοί εξυπηρετούσαν τη γενικότερη «ευημερία και πρόοδο» του συνοικισμού.

Το σωματείο απευθυνόταν σε όλους τους «συμπρόσφυγας αδελφούς», ανεξαρτήτως φύλου και προέλευσης, αποκλείοντας τους γηγενείς. Αν και δεν υπήρχε ρητή έμφυλη διάκριση, τα 78 ιδρυτικά μέλη της συλλογικότητας ήταν όλοι άνδρες, γεγονός που επιβεβαιώνει την ανδρική κυριαρχία στη σωματειακή ζωή. Επίσης, ήταν σχετικά πολυμελής, γεγονός που σχετιζόταν και με το χαμηλό κόστος της εγγραφής και της μηνιαίας συνδρομής, που ανερχόταν σε 2 δρχ. και αποτελούσε τη βασική πηγή εσόδων. Η χαμηλόποση συνδρομή άρμοζε στον αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα του σωματείου και στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του προσφυγικού συνοικισμού, που απαρτιζόταν κυρίως από μέλη της μεσαίας και εργατικής τάξης. Η διαγραφή μέλους δεν οφειλόταν στην ασυνέπεια στην καταβολή της συνδρομής, αλλά γενικότερα σε ασύμβατη με τις αρχές του σωματείου διαγωγή – μια προϋπόθεση που συναντάμε γενικά στα καταστατικά των συλλόγων.

Το διοικητικό συμβούλιο αποτελούνταν από 18 άτομα, από τα οποία τα επτά ήταν εργολάβοι οικοδομών, τρεις έμποροι, τα υπόλοιπα δάσκαλος, γιατρός, φαρμακοποιός και άλλα πέντε, που δεν αναγράφεται η επαγγελματική τους ιδιότητα. Στο συμβούλιο κυριαρχούσαν οι επαγγελματίες των μεσαίων στρωμάτων, με το

7 Στο Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού αναφέρονται αιτήματα αρκετών προσφυγικών συλλόγων κυρίως για την εγκατάσταση, την έκδοση συντάξεων, την επαγγελματική αποκατάσταση και άλλα πρακτικά ζητήματα. Ενδεικτικά, βλ. «Υπουργείο Πρόνοιας», Φ976, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1928), ΓΑΚ.

επάγγελμα του εργολάβου να δεσπόζει. Ο αντιπρόεδρος ήταν έμπορος από τη Νίγη, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σωματειακή ζωή του συννοικισμού τα επόμενα χρόνια, κυρίως γύρω από το ζήτημα της αποζημίωσης.⁸ Η επικράτηση του επαγγέλματος του εργολάβου συνδέεται άμεσα με την οικιστική δραστηριότητα της περιόδου και τον ρόλο του συλλόγου στην κατασκευή των σπιτιών και τη διανομή τους αρχικά στα μέλη του διοικητικού συμβουλίου και κατόπιν στα μέλη του. Το διοικητικό συμβούλιο διέθετε τις κατάλληλες γνωριμίες για την αγορά των οικοπέδων και, εν συνεχεία, παρείχε εργασία στα υπόλοιπα μέλη του συλλόγου για την ανέγερση των οικοδομών. Η συλλογικότητα μπορούσε να λάβει οικόπεδα από τον φορέα (Ταμείο Περιθάλψεως ή ΕΑΠ) και να χτίσει, για να στεγαστούν τα μέλη της, στο πλαίσιο της αυτεπιστασίας. Με αυτόν τον συλλογικό τρόπο, οι πρόσφυγες ανέλαβαν οι ίδιοι την κατασκευή των σπιτιών τους.

Όμως, η παραπάνω διαδικασία δημιουργούσε και ένα πλέγμα εξουσίας ανάμεσα στα ηγετικά και τα υπόλοιπα μέλη του συλλόγου. Κάποιοι διέθεταν τα κατάλληλα μέσα, όπως το κεφάλαιο και η απαραίτητη μόρφωση, όπως φαίνεται από τα επαγγέλματά τους (δάσκαλος, γιατρός, φαρμακοποιός), με αποτέλεσμα να έχουν ευκολότερη πρόσβαση στα δίκτυα και στις γνωριμίες με τους φορείς αποκατάστασης και τους πολιτικούς κύκλους, και να διευκολύνονται στην αγορά των οικοπέδων ή στην έκδοση δανείου από την Εθνική Τράπεζα για να ξεκινήσουν την ανέγερση των σπιτιών και των καταστημάτων. Τα υπόλοιπα μέλη του συλλόγου και οι πρόσφυγες του συννοικισμού δούλευαν ως εργάτες στις οικοδομές των εργολάβων.

Τα μέλη του συμβουλίου προέρχονταν από όλες τις επαρχίες της Μ. Ασίας, όπως η Ιωνία, η Καρία, η Κιλικία, η Καππαδοκία, τα Δαρδανέλια, η Κωνσταντινούπολη και ο Πόντος. Τα ενωμένα χέρια στη σφραγίδα του συλλόγου ήταν κοινό σύμβολο στα αλληλοβοηθητικά σωματεία, που υποδήλωνε τον χαρακτήρα και τη στήριξη μεταξύ των μελών του.

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1925 ιδρύθηκε στη Νέα Κοκκινιά το παράρτημα του κεντρικού μικρασιατικού συλλόγου της Ανατολής⁹ που δρούσε στην Αθήνα από το

8 Ο Πρόδρομος Αντωνιάδης, αντιπρόεδρος της Ένωσης Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς, αργότερα ηγήθηκε της ίδρυσης τριών συλλόγων για την αποζημίωση των προσφύγων [Σύλλογος Ανταλλαξίμων Νίγδης 30 Κοινοτήτων Ικονίου (1925), Σύλλογος Ανταλλαξίμων ΔΖΙΔΕΣ Πόντου Νεοκαισάρειας (1927) και Σύλλογος Ανταλλαξίμων Μ. Ασίας, Πόντου, Θράκης, Κων/πολης (1929)], στους οποίους χρημάτισε πρόεδρος.

9 Ο σύλλογος «Ανατολή» είχε ιδρυθεί το 1891 με πρωτοβουλία του Μικρασιάτη από την Κύζικο Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, ο οποίος ήταν καθηγητής Ιστορίας της Φιλοσοφίας. Τα ιδρυτικά μέλη του είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα για να συνεχίσουν τις σπουδές τους ή να διδάξουν στο Εθνικό Πανεπιστήμιο. Ο βασικός σκοπός της «Ανατολής» ήταν φιλεκπαιδευτικός, με αναφορές στη Μεγάλη

1891. Είχε την επωνυμία «Ένωσις Προσφύγων “Η Ανατολή”»¹⁰ και ήταν από τα μεγαλύτερα στον συνοικισμό, αριθμούσε 100 μέλη, ανάμεσά τους και ονόματα που πρωταγωνίστησαν στον δημόσιο χώρο της κοινότητας αρθρώνοντας διεκδικητικό λόγο, ενώ άλλα ήταν σημαντικοί οικονομικοί παράγοντες, όπως ο Μιχ. Καχραμάνογλου, που διατηρούσε ταπητουργείο όπου εργάζονταν κυρίως γυναίκες.¹¹ Η εγγραφή μέλους είχε βασικές προϋποθέσεις την προσφυγική ιδιότητα και την εγκατάσταση στον συνοικισμό, χωρίς να αποκλείονται και πρόσφυγες άλλων συνοικισμών, και κόστιζε 6 δρχ., ενώ η μηνιαία συνδρομή 3 δρχ.

Η σχέση του με τον μικρασιατικό σύλλογο της Ανατολής αποδεικνύει ότι παλιοί πρόσφυγες, ενταγμένοι στα δίκτυα της ελληνικής κοινωνίας, συνέβαλαν στην αποκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφύγων αργότερα. Αυτοί οι διανοούμενοι μεσολάβησαν στην ενσωμάτωση των προσφύγων και έγιναν οι εκφραστές της συλλογικότητας. Συνεπώς, η «Ανατολή» της Αθήνας έπαιξε καθοριστικό ρόλο για τους πρόσφυγες του συνοικισμού της Κοκκινιάς. Άλλωστε, στο αναθεωρημένο καταστατικό της, μετά την Καταστροφή, επαναπροσδιόρισε τους σκοπούς της, προσανατολισμένη κυρίως στην αποκατάσταση και τη φιλεκπαιδευτική δράση, όπως αναλύεται παρακάτω, ενώ μερίμνησε για την ίδρυση παραρτημάτων στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Οι περιφερειακοί σύλλογοι διέθεταν μεν αυτοτέλεια, όμως βρίσκονταν σε άμεση επικοινωνία και συνεργασία με τον κεντρικό σύλλογο.¹²

Ιδέα: α) η προβολή της ενότητας του Μικρασιατικού Ελληνισμού, β) η διάδοση και ενίσχυση της ελληνικής παιδείας, ακόμη και στις πιο απόμακρες μικρασιατικές επαρχίες, γ) η ιστορική και πραγματολογική μελέτη της Μικράς Ασίας και η προσπάθεια ικανοποίησης των αναγκών αυτής, δ) η διανοητική και ηθική ανάπτυξη των μελών του συλλόγου με αναγνώσματα, η ίδρυση βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, καθώς και η έκδοση περιοδικού για την εξυπηρέτηση των επιστημονικών στόχων του, ε) η προσωρινή περίθαλψη των ερχόμενων στην Αθήνα άπορων Μικρασιατών, ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπου εξέδωσε νέο κανονισμό. Μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης ο σύλλογος εξέδωσε δωρεάν 3.452 πιστοποιητικά, αναγκαία για τους πρόσφυγες, χορήγησε σε αυτούς, μέσω ειδικής επιτροπής που διερχόταν τους καταυλισμούς, περίπου 10.000 δραχμές, κλινοσκεπάσματα, υποδήματα και ρουχισμό, στέγασε πολλές οικογένειες χορηγώντας τους ημερήσιο επίδομα για τη συντήρησή τους, εισήγαγε σε ορφανοτροφεία 92 ορφανά, συνέδραμε οικονομικά το υπουργείο Προνοίας, μοίρασε διδακτικά βιβλία σε άπορους πρόσφυγες μαθητές και στέγασε στα γραφεία του 26 προσφυγικές οργανώσεις και σωματεία. Βλ. «Σύλλογος Μικρασιατών “Ανατολή”», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, <http://asiaminor.ehw.gr> (προσπέλαση 25-1-2020).

10 «Καταστατικών - Ένωσις Προσφύγων “Η Ανατολή”», 23/9/1925, Φ12 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

11 Η αναφορά για τον Μιχ. Καχραμάνογλου από την Πισιδία, που διατηρούσε ταπητουργείο στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς.

12 «Μικρασιατικός Σύλλογος “Ανατολή” (1891) - Κανονισμός εγκριθείς από το Πρωτοδικείο Αθηνών», *Μικρασιατικό Αρχείο «Ανατολής»*, Εστία Νέας Σμύρνης.

Στα ιδρυτικά μέλη της «Ανατολής» της Νέας Κοκκινιάς ήταν ο Κυριάκος Κυριακίδης,¹³ ένας από τους εργολάβους του συνοικισμού που συνέβαλαν στην οικιστική ανάπτυξη και τη διανομή των οικιών στα μέλη του, και ο Προκόπιος Αντωνιάδης, ο οποίος προερχόταν από εμπορική οικογένεια της Νίγδης. Ο ίδιος ήταν έμπορος υφασμάτων και είχε διατελέσει επαρχιακός σύμβουλος (1914-1918) στο Έρεγλι της Νίγδης. Η θέση αυτή συνεπαγόταν οργανωτικά, διοικητικά και οικονομικά καθήκοντα. Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, ήταν τουρκόφωνος, αλλά ήξερε καλά Ελληνικά και ήταν από τα «έγκριτα» μέλη της κοινότητας της Νίγδης, με διοικητικές ικανότητες.¹⁴ Επομένως, επρόκειτο για μια γνωστή και αξιόπιστη προσωπικότητα στην κοινότητα των προσφύγων της Νίγδης και του Ικονίου (Καπαδοκία) που είχαν εγκατασταθεί στη Νέα Κοκκινιά.

Η «Ανατολή» της Κοκκινιάς, όπως και η Ένωση Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς, διεκδικούσε τη συμμετοχή της στην αστική αποκατάσταση και είχε εξαιρετική δικτύωση, γιατί αποτελούσε παράρτημα του μεγαλύτερου και μακροβιότερου μικρασιατικού συλλόγου της Ελλάδας, της «Ανατολής», με πρόσβαση στον κύκλο των βενιζελικών. Έτσι, δημιουργείτο ένα πλέγμα επαφών των προσφύγων με τους Φιλελευθέρους. Έως το 1930, ο βενιζελισμός των προσφύγων εξηγείται και από το γεγονός ότι αποτέλεσε τον «μοναδικό φορέα αποκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων απέναντι στην εχθρότητα των γηγενών».¹⁵

2.1.2. Ο Σύλλογος των διανοομένων και η Νυκτερινή Σχολή της Νέας Κοκκινιάς

Ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς ιδρύθηκε στις 15 Αυγούστου 1925. Ο χαρακτήρας του ήταν ηθικοφιλανθρωπικός και η έδρα του βρισκόταν στο κέντρο του συνοικισμού, στην οδό Ζωοδόχου Πηγής. Η ιδρυτική πράξη του συνέπεσε χρονικά με τη μεγάλη θρησκευτική εορτή, γεγονός που άρμοζε στον χαρακτήρα και στη θρησκευτικότητα των προσφύγων, η οποία αποτελούσε θεμελιώδες στοιχείο της προσφυγικής ταυτότητας: την υπέγραψαν μέλη της τοπικής ελίτ, δύο γιατροί, ένας

13 Σύγκριση ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου από το καταστατικό του και στα ονόματα των εργολάβων του συνοικισμού, όπως αναφέρονται στην τοπική βιβλιογραφία. Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *Η γέννηση της Κοκκινιάς*, ό.π., σ. 85.

14 Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του Πρόδρομου Αντωνιάδη σε συνεργάτη του ΚΜΣ, το 1955, ο ίδιος γεννήθηκε στην Κερμίρα της Καισάρειας και σε ηλικία 2 ετών πήγε στο Έρεγλι, όπου ο πατέρας του διατηρούσε μαγαζί με αποικιακά. Το χωριό κατοικούνταν από Έλληνες, Τούρκους, Κιρκασίους και Αρμενίους. Το 1918 έφυγε για την Κωνσταντινούπολη. Έφτασε στην Ελλάδα το 1924 με την ανταλλαγή. Εγκαταστάθηκε στη Νέα Κοκκινιά, όπου δραστηριοποιήθηκε στη βιομηχανία ζαχαρωδών προϊόντων. Ήταν τουρκόφωνος, αλλά ήξερε καλά Ελληνικά. Βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης - Επαρχία Νίγδης, ΚΠ231, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

15 Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης, σ. 187.

φαρμακοποιός, ένας δικηγόρος, ένας επιχειρηματίας-εργολάβος, ένας δημοτικός υπάλληλος και ο επόπτης της ΕΑΠ του συνοικισμού.¹⁶

Μέλη του συνδέσμου διατηρούσαν επαφές με τους πρόσφυγες βουλευτές των Φιλελευθέρων, καθώς και με τους υπευθύνους της ΕΑΠ. Έτσι, ο σύνδεσμος, αν και δεν ήταν πολυπληθέστερος της Ένωσης Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς, φαίνεται ότι είχε καλύτερη δικτύωση στους κύκλους των Φιλελευθέρων, ενώ τα ηγετικά του μέλη έχαιραν εκτίμησης, καθώς χαρακτηριζόταν ως ο «σύλλογος των διανοουμένων».¹⁷

Σύμφωνα με το καταστατικό του, οι σκοποί κάλυπταν έναν ευρύ πεδίο στη δημόσια σφαίρα:

«Η ηθικοκοινωνική ανάπτυξις των μελών αυτού, ο φιλανθρωπικός πνευματισμός, η ψυχαγωγία και η μέριμνα υπέρ των συμφερόντων των κατοίκων και η πρόοδος αυτών, ήτοι, η γνωριμία των μελών, η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων μεταξύ τούτων και η παροχή περιθάλψεως εις τα απολύτως άπορα και ενδεή αυτού μέλη κατά τας ασθενείας αυτών, αναλόγως δε και προς τας οικονομικάς δυνάμεις του Συνδέσμου και την ανάπτυξιν των άνω κοινωνικώς και πνευματικώς, και την ψυχαγωγίαν των μελών του Συνδέσμου διά της οργανώσεως εκδρομών, συναυλιών, διαλέξεων, χορών και άλλων παρεμφερών μέσων, και τελευταίον, αλλά θεμελιώδη σκοπόν και μέριμναν περί εξευρέσεως εργασίας προς προστασίαν εργατίδων πτωχών χήρων και ορφανών και την εκπαιδευσιν εν νυχτεριναίς σχολαίς των απόρων παιδων».¹⁸

Ο σύνδεσμος εξυπηρετούσε τις πρακτικές ανάγκες των προσφύγων και είχε εκδώσει περίπου 492 πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, τα περισσότερα από οποιονδήποτε άλλον στον συνοικισμό.¹⁹ Αυτά τα πιστοποιητικά λειτουργούσαν ως ταυτότητες και τα προσκόμιζαν οι πρόσφυγες στους φορείς αποκατάστασης για τη διεκδίκηση σπιτιών ή άλλων αιτημάτων, λειτουργούσαν δε ως αποδεικτικά «αστικής ιδιότητας», τα οποία επιβεβαίωναν ότι ο πρόσφυγας δεν είχε λάβει αγροτική αποκατάσταση, άρα δικαιούνταν αποζημίωση, όπως θα δούμε παρακάτω. Στην

16 «Κατάστασις Διοικητικού Συμβουλίου - Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς - Η Νέα Κοκκινιά», 15-8-1925, Φ12 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

17 Σε επιστολή προς τον πρόεδρο της «Ανατολής» Κων. Λαμέρα αναφέρεται ο χαρακτηρισμός του Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς ως «συλλόγου διανοουμένων». Βλ. «Επιστολή», 10/3/1927, ΙΘ 1532, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

18 «Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς - Η Νέα Κοκκινιά».

19 Τα ποσοτικά δεδομένα προέκυψαν από την έρευνα στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας για τον συνοικισμό της Ν. Κοκκινιάς. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

τοπική βιβλιογραφία αναφέρεται ότι το γραφείο του συλλόγου λειτουργούσε ως ληξιαρχείο για την καταγραφή, τα μητρώα και τα πιστοποιητικά των πρώτων κατοίκων του συνοικισμού.²⁰

Πρόεδρος του συνδέσμου ήταν ο επόπτης της ΕΑΠ, που είχε το ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ της ΕΑΠ και των προσφύγων· ήταν αυτός που παρακολουθούσε τη διαδικασία ανοικοδόμησης του συνοικισμού, συμπλήρωνε τα ερωτηματολόγια που έδινε η ΕΑΠ για τα έργα και τις ανάγκες του συνοικισμού, και επέβλεπε την απόδοση των οικοπέδων και των σπιτιών.²¹ Τα ερωτηματολόγια που έδινε η ΕΑΠ στους δήμους, στις κοινότητες και στους προσφυγικούς συλλόγους αφορούσαν θέματα αστικής και επαγγελματικής αποκατάστασης. Η ΕΑΠ ρωτούσε τους πρόσφυγες, μέσω των συλλόγων που λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές, αν θα εξυπηρετούνταν από τη διανομή οικοπέδων για την ίδρυση καταστημάτων και τοπικών βιομηχανικών μονάδων, αν γνώριζαν αν υπήρχαν πρόσφυγες εργάτες που θα μπορούσαν να εργαστούν στις τοπικές βιοτεχνίες, ακόμα και σε ποια θέση θα μπορούσαν καλύτερα να αποκατασταθούν οι αλιείς. Έτσι, οι εργολάβοι, οι επόπτες, καθώς και οι πιο μορφωμένοι πρόσφυγες συμμετείχαν στην οργάνωση των συλλόγων, είχαν πόρους και πρόσβαση σε ισχυρά δίκτυα, συμβάλλοντας στη διανομή των οικοπέδων και των σπιτιών στα πρώτα χρόνια της άφιξης των προσφύγων, όταν το βασικό αίτημα ήταν η αστική και επαγγελματική αποκατάσταση. Οι σύλλογοι, και κυρίως η ηγετική ελίτ του διοικητικού συμβουλίου, είχαν λόγο στη συνδιαμόρφωση του χώρου και την οργάνωση του συνοικισμού· μπορούσαν να ρυθμίσουν καλύτερα την αποκατάσταση των ιδίων και των μελών, εξασφαλίζοντας οικοπέδα για την ανέγερση φαρμακείων, καταστημάτων και βιομηχανικών μονάδων, ώστε να εργαστούν άμεσα οι ίδιοι και να αντλήσουν εργατικό δυναμικό από τους πρόσφυγες της κοινότητας. Αν είχαν διασωθεί και ήταν προσβάσιμα τα πρακτικά των συλλόγων, θα ήταν εφικτό να τεκμηριωθούν ακόμα πιο βάσιμα οι παραπάνω ενδείξεις.

Οι διακρίσεις ανάμεσα στους προνομιούχους πρόσφυγες και επόπτες των συλλόγων, και τους οικονομικά ασθενέστερους πρόσφυγες του συνοικισμού προκύπτουν από τις αντιδράσεις και τις συγκρούσεις με τους επόπτες. Οι κοινωνικές διαφορές ήταν μια πραγματικότητα, όσο κι αν η *Προσφυγική Φωνή*, στην προσπάθειά της να δείξει ότι επικρατούσε ικανοποίηση για τις πολιτικές στέγασης, ανέφερε ότι η

20 Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά: Ένα όνομα, μια πολιτεία.ό.π.*, σ. 30.

21 «Το νέον ερωτηματολόγιον της Επιτροπής Αστών Προσφύγων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 21/8/1927.

πλειονότητα των κατοίκων της Νέας Κοκκινιάς δήλωνε ευχαριστημένη με τις ρυθμίσεις της ΕΑΠ για την εξόφληση των χρεών της και πως δεν είχε παράπονο από τους επόπτες του συνοικισμού, εκτός κάποιων «αιωνίως μεμψιμοίρων».²²

Η δράση του συνδέσμου που επιβεβαιώθηκε περισσότερο από όλες ήταν η φιλεκπαιδευτική, καθώς εντοπίστηκε η σχέση του με τον κεντρικό μικρασιατικό σύλλογο της «Ανατολής» της Αθήνας. Στο αρχείο της Εστίας της Νέας Σμύρνης υπάρχει η αλληλογραφία του συνδέσμου με τον πρόεδρο της «Ανατολής» Κ. Λαμέρα,²³ που μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε καλύτερα τη δραστηριότητα του στον προσφυγικό συνοικισμό. Η «Ανατολή» διατηρούσε 12 Νυκτερινές Σχολές στους προσφυγικούς συνοικισμούς του Πειραιά.²⁴ Το 1927 δόθηκε νομοθετικά η δυνατότητα ίδρυσης νυχτερινών εμπορικών σχολών και σε ιδιώτες, ενώ το 1929, με παρέμβαση του Κράτους (νόμος 4397) στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Βενιζέλου, ιδρύθηκαν νυχτερινά εκπαιδευτήρια, τα πρώτα δημοτικά νυχτερινά σχολεία. Βασικές επιδιώξεις του νόμου ήταν «η εξάλειψις του αναλφαριθμητισμού και της υποβαθμίσεως της γλωσσικής αναπτύξεως των ξενόφωνων, και η παροχή εις τούτους στοιχείων μορφώσεως εκ της σύγχρονης ζωής του Έθνους».²⁵ Συνεπώς, μερικοί από τους λόγους ίδρυσής τους ήταν η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και η καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας ιδιαίτερα στους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπου κατοικούσαν αρκετοί τουρκόφωνοι πρόσφυγες, με βασικό σκοπό την ομαλότερη ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Ο νόμος προέβλεπε επίσης την οικονομική ενίσχυση από το υπουργείο «των καλώς λειτουργουσών» σχολών από

22 Όπως στην περίπτωση μιας οικογένειας, η οποία είχε χρέη στην ΕΑΠ και ο επόπτης την εξανάγκασε να εγκαταλείψει το σπίτι της. «Τα νεώτερα των συνοικισμών», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 25 και 26 Ιουνίου 1926.

23 Ο Κωνσταντίνος Γ. Λαμέρας (1869-1946) γεννήθηκε στην Τήνο και μεγάλωσε στο Λιβίσι (ή Λεβήσι) της Μάκρης. Σπούδασε Ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και συνέχισε τις σπουδές του στο Παρίσι. Το 1906 έγινε υφηγητής Γυναικολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Είχε τη διεύθυνση του Νοσοκομείου «Ιπποκράτης» (1908-1935) και του Σανατορίου Νταού Πεντέλης. Συνέγραψε αρκετά ιατρικά βιβλία και άρθρα σε περιοδικά. Ήταν πρόεδρος του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή» της Αθήνας. Υπήρξε στενός φίλος και συνεργάτης του Ελ. Βενιζέλου. Μέσα από την «Ανατολή» ενήργησε για την περίθαλψη και την αποκατάσταση των προσφύγων. Εργάστηκε για τη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης και έγραψε το βιβλίο *Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας δημογεροντιών*, που δημοσιεύτηκε στα *Μικρασιατικά Χρονικά* (τ. 3/1940). Δικές του πρωτοβουλίες ήταν η ανέγερση της προτομής του Χρυσοστόμου Σμύρνης και η ίδρυση Μικρασιατικής Στέγης, που δεν ολοκληρώθηκε λόγω των πολιτικών εξελίξεων. Συγκέντρωνε λαογραφικό υλικό για τη Μικρά Ασία, το οποίο παρέδωσε στην Ακαδημία. Βραβεύτηκε για το φιλεκπαιδευτικό του έργο από την Ακαδημία Αθηνών. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εγκαταστάθηκε στη Νέα Μάκρη. Βλ. Κων. Γ. Λαμέρα, *Η Μάκρη και το Λυβήσι - Λαογραφική Μελέτη*, Αθήνα 1964, σ. ιγ'-ιδ'.

24 Στην περιφέρεια του Πειραιά, εκτός από τη Νέα Κοκκινιά, διατηρούσε σχολές στη Δραπετσώνα, στην Πηγάδα και την Κρεμμυδαρού. Μικρασιατικός Σύλλογος «Ανατολή», βλ. *Το έργο του αυτού μετά την συμφορά. Αι δώδεκα πλήρεις Νυκτεριναί Σχολαί*, Εστία Νέας Σμύρνης.

25 Ν. 4397/16-8-1929, «Περί στοιχειώδους εκπαίδευσως», ΦΕΚ 309/24-8-1929.

σωματεία. Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν ανάγνωση, γραφή, ερμηνεία των Ευαγγελίων και των Πράξεων των Αποστόλων της κυριακάτικης Λειτουργίας, Εθνική Ιστορία και Γεωγραφία, καθώς και στοιχειώδεις επαγγελματικές γνώσεις με βάση τις τοπικές ανάγκες.

Στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* τονιζόταν η διάκριση ανάμεσα στους εύπορους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και τους φτωχικούς του Πειραιά, που αντιμετώπιζαν το πρόβλημα της τουρκοφωνίας, ενώ αναφέρονταν οι προσπάθειες του Πόντιου μητροπολίτη Σεβαστείας, Γερβασίου,²⁶ στη Ν. Κοκκινιά για την ίδρυση λαϊκών σχολείων, με σκοπό την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τα τουρκόφωνα παιδιά.²⁷ Η Νυκτερινή Σχολή της Νέας Κοκκινιάς ιδρύθηκε το 1925, είχε έξι τάξεις, όπου φοιτούσαν 548 μαθητές, 473 άρρενες και 75 θήλεις, και χαρακτηριζόταν από τον πρόεδρο της «Ανατολής» ως «modèle» για τις υπόλοιπες Νυκτερινές Σχολές.²⁸ Ο σύλλογος «Ανατολή» είχε τη γενικότερη επίβλεψη της εύρυθμης λειτουργίας και της οικονομικής ενίσχυσης των σχολείων. Ανάμεσα στους δωρητές και βασικούς χρηματοδότες ήταν ο επίσκοπος Σεβαστείας, Γερβάσιος, και ο Σύνδεσμος της Ν. και Π. Κοκκινιάς. Μέλη της εφορευτικής επιτροπής της σχολής ήταν ο Γερβάσιος και ο γιατρός, μετέπειτα πρόεδρος του συνδέσμου, Δ. Αναγνώστου.

26 Ο Γερβάσιος, κατά κόσμον Ευριπίδης Σουμελίδης γεννήθηκε στην Κρώμνη του Πόντου τον Αύγουστο του 1882. Αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης το 1905. Υπηρέτησε στις Μητροπόλεις Χαλδείας και Διδυμοτείχου. Υπήρξε διευθυντής της Ιερατικής Σχολής Καισαρείας. Χειροτονήθηκε επίσκοπος με τον τίτλο του Σεβαστείας και επέδειξε δραστήριο ιερατικό και εκπαιδευτικό έργο στις Μητροπόλεις Νεοκαισάρειας, Κοτυώρων και Κολονίας. Με τις εκτοπίσεις του κινήματος του Κεμάλ είχε καταφύγει σε ένα εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη «Ζινζίτερέ». Με την ανταλλαγή των πληθυσμών διορίστηκε από το υπ. Εξωτερικών της Ελλάδας μέλος της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής για το τμήμα της Κεντρικής Μ. Ασίας. Με την ανταλλαγή έφτασε στον Πειραιά. Από το 1924-1934 έζησε και άσκησε τα καθήκοντα του αρχιεπισκοπικού επιτρόπου στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς. Η συμβολή και η δραστηριότητά του ήταν σημαντικές για τον συνοικισμό, καθώς με δική του πρωτοβουλία δημιουργήθηκαν εκκλησίες, εκπαιδευτικά ιδρύματα και φορείς κοινωνικής αλληλεγγύης. Επίσης, ο Γερβάσιος μετέφερε 38 κιβώτια με τα ιερά κειμήλια της Εκκλησιαστικής Επαρχίας Καισαρείας. Βλ. Δημήτριος Β. Γόνης, *Νίκαια: Ιστορία, θεολογία, πολιτισμός*, 325-1987, Νίκαια, Ιερά Μητρόπολις Νίκαιας, 1998, σ. 362-363, και άρθρο του Αρμένιου ποιητή, εγκατεστημένου στη Ν. Κοκκινιά, Λεβόν Εσασζανιάν για τον Γερβάσιο. Βλ. «Πόντιοι Ιεράρχαι - Σεβαστείας Γερβάσιος», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 6/10/1929, και «Ο Σεβαστείας Γερβάσιος», 29/12/1913, βλ. *Η Ορθόδοξος Εκκλησία το έτος 1922*, στο <http://users.sch.gr/markmarkou/> (προσπέλαση 21-1-2020). Η φιλεκπαιδευτική δράση του Γερβασίου ήταν γνωστή από την Αργυρούπολη, όπου είχε συμβάλει στην οικονομική ενίσχυση του παρθεναγωγείου. Ο ίδιος είχε επαφές με τον Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή συνέβαλε στη συσσωμάτωση των Ποντίων της Ν. Κοκκινιάς και διατηρούσε επαφές με τον Σύλλογο «Ανατολή» στην Αθήνα για φιλεκπαιδευτικές δράσεις. Βλ. Κυριακή Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ'. Σύλλογοι Καπαδοκίας και Πόντου», *Δελτίο ΚΜΣ* 6 (1986), σ. 194.

27 «Είναι ανάγκη να μορφωθούν τα τουρκόφωνα προσφυγόπουλα των συνοικισμών του Πειραιά», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 6/10/1929.

28 «Επιστολή», 3/3/1927, ΙΘ' 1626, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

Ο σύνδεσμος κατέβαλλε 3.000 δρχ. ετησίως για τη λειτουργία της σχολής.²⁹ Επίσης, φρόντισε να φοιτούν άποροι μαθητές, διέθεσε σε αυτούς χρηματική βοήθεια ύψους 1.000 δρχ. για την αγορά βιβλίων και γραφικής ύλης, και κάλεσε τον επίσκοπο Γερβάσιο να γνωστοποιήσει την προσφορά του συνδέσμου στην εκκλησία. Οι γονείς εφοδιάζονταν με τα απαραίτητα πιστοποιητικά απορίας που παρείχε ο σύνδεσμος από το κεντρικό φαρμακείο του Ιω. Διαμαντίδη στην πλατεία Αγ. Νικολάου, ο οποίος ήταν μέλος στο διοικητικό συμβούλιο του συνδέσμου.

Επιπλέον, ο σύνδεσμος επιχείρησε να αναλάβει τη διαχείριση της σχολής, ασκώντας πιέσεις στον γιατρό Κ. Λαμέρα ώστε να οριστεί διευθυντής ο εκπαιδευτικός Δ. Μακρίδης, ο οποίος το 1927 ήταν γραμματέας του Συνδέσμου:

«Η Διεύθυνσις των σχολείων αυτών ανατεθή εις εκπαιδευτικούς λειτουργούς εγνωσμένης πείρας και ικανότητος, και ως τοιούτον προτείνουμε τον Δ. Μακρίδην, επί σειράν ετών ευσυνειδήτως και εθνοφελώς τιμήσαντα τον διδασκαλικόν κλάδον και ορμώμενο από ακριβή αντίληψη των μεγάλων υποχρεώσεων απέναντι της προσφυγικής παιδικής μάζης, από την οποία πολλά περιμένη η όλη προσφυγική υπόθεσις».

Την πρόταση συνυπέγραφε ο Γερβάσιος, ο οποίος τόνιζε ότι «η κοινή γνώμη του Συνοικισμού εκ τριών των κυριωτέρων Σωματείων της Νέας Κοκκινιάς» στήριζε την πρόταση. Έτσι, ο σύνδεσμος μαζί με την «Ανατολή» είχε τη διεύθυνση της Νυκτερινής Σχολής και, ταυτόχρονα, μεριμνούσε για την επαγγελματική αποκατάσταση των μελών του.³⁰ Με την παρέμβασή του σε εκπαιδευτικά θέματα καλυπτόταν η ανεπάρκεια του Κράτους σε ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας, όπως η εκπαίδευση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (π.χ., εργαζόμενα παιδιά). Στην προκειμένη περίπτωση αντικατέστησε το Κράτος, και μπορούμε να πούμε ότι η διατήρηση των νυχτερινών σχολείων από τα σωματεία συνέβαλε στη μετέπειτα θεσμική κατοχύρωσή τους (1929). Επίσης, μέσα από τη δραστηριότητά τους φαίνεται η άσκηση πολιτικής, με την ευρεία έννοια του όρου, στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής, ενώ επιβεβαιώθηκε ο ρόλος του συνδέσμου ως μεσολαβητή και φορέα για την ενσωμάτωση, αναλαμβάνοντας να διδάξει την ελληνική γλώσσα και την εθνική συνείδηση σε άπορα και εργαζόμενα παιδιά του συνοικισμού.

29 «Επιστολή», 10/3/1926, ΙΘ 1532, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

30 «Επιστολή», 5/10/1926, ΙΘ 1580, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

Στο αρχείο της «Ανατολής» πιστοποιήθηκε η λειτουργία της Νυκτερινής Σχολής έως το 1939 και ένα μέρος της χρηματοδότησης προερχόταν από το Ταμείο Ανταλλαξίμων.³¹ Ο σύνδεσμος οργάνωνε επίσης διαλέξεις, όπως όριζε στο καταστατικό του. Η δράση του επιβεβαιώθηκε από τις επιστολές προς τον πρόεδρο της «Ανατολής», ώστε με την ιδιότητα του γιατρού να ανοίξει τον κύκλο των λαϊκών διαλέξεων του συνδέσμου σχετικά με θέματα υγιεινής και περίθαλψης στον κινηματογράφο «Εκλέρ», τον Μάιο του 1926.³² Οι σχέσεις του συνδέσμου με τον σύλλογο «Ανατολή» επισφραγίστηκαν με την αναγόρευση του γιατρού Κ. Λαμέρα σε επίτιμο μέλος του συνδέσμου. Επίσης, ο σύνδεσμος οργάνωνε δεξιώσεις για την οικονομική ενίσχυσή του, όμως μέρος των χρημάτων κατευθυνόταν στη Νυκτερινή Σχολή και στο Αμερικάνικο Νοσοκομείο του συνοικισμού. Ιδιαίτερα σημαντική αναφορικά με τον ρόλο των συλλόγων ως φορέων συλλογικής μνήμης είναι η χρήση συμβολικών αναπαραστάσεων και εικόνων. Ο σύνδεσμος είχε επιλέξει την απεικόνιση της καταστροφής της Σμύρνης στο δίπλωμά του:

«παριστάνον εις την άνω αριστεράν γωνίαν την Ελλάδα και παραπλεύρως αυτής την Μικράν Ασίαν, ήτις διά μεν της δεξιάς χειρός κρατεί την δεξιάν της Ελλάδος, διά δε της αριστεράς δεικνύει την Σμύρνη καιομένην μετά σωρού πτωμάτων σφαγιασθέντων Ελλήνων».³³

Ο σύνδεσμος, λοιπόν, χρησιμοποίησε την εικόνα για να ανακαλέσει στη μνήμη των μελών του το συλλογικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η επεξήγηση της εικόνας «πτώματα σφαγιασθέντων Ελλήνων» καθιστούσε αυτόματα Έλληνες όλους τους νεκρούς, ενώ κινητοποιούσε το αίσθημα μίσους για τα αποτρόπαια εγκλήματα των Τούρκων. Έτσι, το συλλογικό τραύμα παρήγαγε κυρίαρχες μνημονικές αφηγήσεις, οι οποίες προσδιόριζαν το θύμα, τον θύτη και τη σχέση του θύματος με την ευρύτερη κοινωνία.³⁴ Ο σύνδεσμος ενεργοποιούσε τη μνημονική διεργασία του τραύματος που συσπειρώνει την κοινότητα διά του πένθους. «Η συλλογική διεργασία του τραύματος μεταβάλλεται σε έναν αγώνα για αναγνώριση μόνο του θύματος, αποσιώπηση του πόνου του Άλλου, ο οποίος είναι

31 «Επιστολή», 18/6/1938, ΙΘ 1791, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

32 «Επιστολή», 14/4/1926, ΙΘ 1540, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

33 «Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς - Η Νέα Κοκκινιά», Φ12 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

34 Λίλυ Τάτα Άρσελ, *Με το διωγμό στην ψυχή - Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα, Κέρδος 2014, σ. 72-76.

αποκλειστικά θύτης, δημιουργώντας μια μονομερή αφήγηση, η οποία εξυπηρετούσε την εθνική μνήμη».³⁵ Τα μέλη που έπαιρναν το δίπλωμα ένιωθαν συμμετέχοντα στο τραύμα και στη συλλογική τραυματική εμπειρία. Η εικόνα ενεργοποιούσε τη μνήμη, κι έτσι ενισχύονταν οι δεσμοί ανάμεσά τους, καθώς διαμορφωνόταν η νέα προσφυγική ταυτότητα. Επίσης, με την απονομή του διπλώματος, ο σύνδεσμος κληροδοτούσε τη μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς στους απογόνους.³⁶ Οι επόμενες γενιές, ακόμα κι αν δεν είχαν βιώσει οι ίδιες το τραύμα, μέσω της μεταμνήμης θα μετείχαν σε αυτό και θα γίνονταν οι κληρονόμοι της συλλογικής μικρασιατικής μνήμης και του συλλογικού τραύματος. Έτσι, οι σύλλογοι, ως φορείς της μνήμης, καλλιεργούσαν τη διαγενεακή μνήμη, που εξελισσόταν σε πολιτισμική μνήμη ολόκληρου του συννοικισμού.³⁷ Στην ίδια κατεύθυνση, ο εκπαιδευτικός Δ. Μακρίδης, και μέλος του συλλόγου, ως «διανοούμενος», έγραψε το βιβλίο *Απ' το μεγάλο εθνικό δράμα, μετά την Καταστροφή*, το 1926, ένα από τα πρώτα για τη Μικρασιατική Καταστροφή.³⁸

Στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, ο σύνδεσμος δεν σταμάτησε τη δράση του. Κινητοποιήθηκε για την ίδρυση Δημοτικής Βιβλιοθήκης, η οποία θα λειτουργούσε κατά τα πρότυπα της βιβλιοθήκης του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός».³⁹ Ο σύνδεσμος επιθυμούσε να εξελιχθεί σε φιλολογικό σύλλογο της πόλης του.

2.1.3. Σύλλογοι Δικαιούχων Ανταλλαξίμων

Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λοζάνης (1923), οι ανταλλάξιμοι είχαν το δικαίωμα αποζημίωσης για την περιουσία (κινητή και ακίνητη) που είχαν εγκαταλείψει. Το ζήτημα της αποζημίωσης ήταν ζωτικής σημασίας για τους πρόσφυγες και είχε άμεσο αντίκτυπο κυρίως στη στεγαστική και την επαγγελματική τους αποκατάσταση, γιατί με τα διαθέσιμα χρήματα θα μπορούσαν να αγοράσουν ένα σπίτι ή οικόπεδο για ιδιωτική ή επαγγελματική χρήση.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 75.

³⁶ Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη - Γραφή, ανάμνηση και πολιτισμική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σ. 114.

³⁷ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής..ό.π.*, σ. 25 και Λίμπυ Τάτα Άρσελ, *ό.π.*

³⁸ «Ήταν το πρώτο κοκκινιώτικο βιβλίο, ένα χρονικό, μια αυτοβιογραφία του ίδιου, από την καταστροφή της Σμύρνης, την αιχμαλωσία στα στρατόπεδα, μέχρι το ευφρόσυνο άγγελμα της ανταλλαγής. Έμοιαζε με το *Νούμερο* του Ηλ. Βενέζη». Βλ. Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά, ένα όνομα*, *ό.π.*, σ. 45.

³⁹ «Αίτησις του Συνδέσμου προς το Πρωτοδικείο», 27/4/1937. Βλ. «Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς - Η Νέα Κοκκινιά», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ και «Η βιβλιοθήκη του Δήμου Κοκκινιάς», εφ. *Νέον Βήμα*, 20/6/1937.

Στην όλη διαδικασία αποζημίωσης, η εμπλοκή των προσφυγικών συλλόγων, είτε σε κεντρικό είτε σε τοπικό επίπεδο, ήταν σημαντική. Παράλληλα, από τη δράση τους αποκαλύπτονται η δικτύωση και οι επαφές τους με τους κρατικούς και τους πολιτικούς φορείς, την Εθνική Τράπεζα και την ΕΑΠ, δηλαδή με όλους όσους ασχολούνταν με το στεγαστικό ζήτημα και την αστική αποκατάσταση.

Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης, το έργο της εκτίμησης των περιουσιών είχε αναλάβει η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, ενώ τον Μάιο του 1924 συστήθηκε η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Πληθυσμών, η οποία υπαγόταν στο υπουργείο Γεωργίας, προκειμένου να βοηθήσει στην καταγραφή.⁴⁰ Επίσης, ιδρύθηκαν κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής Πληθυσμών, επικεφαλής των οποίων ήταν ο οικονομικός έφορος ή ο ανώτερος δημόσιος υπάλληλος, και συστάθηκε ένα συμβούλιο αποτελούμενο από τέσσερις πρόσφυγες, οι οποίοι προτεινόνταν από τις τοπικές προσφυγικές οργανώσεις.⁴¹ Επιπλέον, συγκροτήθηκε το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, το οποίο έδινε την εισήγησή του για κάθε ζήτημα που ανέκυπτε σχετικά με την εφαρμογή της Σύμβασης της Λοζάνης. Για την αποζημίωση των περιουσιών, το 1926 καταρτίστηκε το Γενικό Μητρώο Ανταλλαξίμων, το οποίο συντάχθηκε στα πρότυπα των εκκλησιαστικών επαρχιών και των κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για καθεμιά από τις κοινότητες συστήθηκε Εκτιμητική Επιτροπή σε περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Οι επιτροπές ήταν 4μελείς – τα τρία μέλη ήταν πρόσφυγες, κυρίως τα πιο επιφανή της κοινότητας, ενώ το τέταρτο ήταν διορισμένο από το υπ. Γεωργίας και εκτελούσε χρέη γραμματέα. Για την οριστική εκτίμηση των περιουσιών συστήθηκαν 1.114 Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης, μία ή και περισσότερες για τις 934 χριστιανικές κοινότητες της Τουρκίας και 52 Δευτεροβάθμιες Επιτροπές (31 στην Αθήνα και 21 στην επαρχία). Το 1927 δημιουργήθηκαν 20 Δευτεροβάθμιες Επιτροπές (Εφετεία Ανταλλαγής – 8 στην Αθήνα και 12 στην επαρχία).⁴² Την ίδια χρονιά ιδρύθηκαν τα κατά τόπους Επαρχιακά Συμβούλια, με βάση τις εκκλησιαστικές επαρχίες της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα οποία υπάγονταν στο υπουργείο Γεωργίας. Τα μέλη κάθε Επαρχιακού Συμβουλίου ήταν αιρετά και προέκυπταν ύστερα από εκλογές των προσφύγων κάθε επαρχίας. Όπως θα αναφερθεί παρακάτω, στη διοίκηση των

40 Ν.Δ. 2/5/1924, «Περί συστάσεως Γενικής Διευθύνσεως Ανταλλαγής Πληθυσμών», ΦΕΚ 98/3-5-1924.

41 Ν.Δ. 7/6/1924, «Περί οργανώσεως εξωτερικής υπηρεσίας Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής Πληθυσμών», ΦΕΚ 133/13-6-1924.

42 Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940 - Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020, σ. 257.

Μεικτών Συμβουλίων βρίσκονταν πρόσφυγες από τους τοπικούς συλλόγους των συνοικισμών. Αρμοδιότητα των συμβουλίων ήταν η καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, των ιδρυμάτων και άλλων νομικών προσώπων. Επίσης, ήταν υπεύθυνα για το ζήτημα των θρησκευτικών κειμηλίων των επαρχιών, τη γνωμοδότηση και τη χορήγηση πληροφοριών για την περιουσιακή κατάσταση των δικαιούχων ανταλλαξίμων, την έκδοση πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας, καθώς και για άλλα θέματα, όπως οι επιτροπές των ορφανών.⁴³ Αυτά τα Μεικτά Επαρχιακά Συμβούλια λειτουργούσαν επικουρικά, έχοντας ρόλο γνωμοδοτικό, ώστε να διευκολύνουν το έργο εκτίμησης των περιουσιών.⁴⁴ Οι δικαιούχοι, όπως προαναφέρθηκε, είχαν το δικαίωμα να κάνουν έφεση, εφόσον θεωρούσαν ότι είχαν αδικηθεί από την εκτίμηση της περιουσίας τους.⁴⁵ Στη διαδικασία της έφεσης σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν τα Επαρχιακά Συμβούλια, που γνωμοδοτούσαν. Το 1927 συστήθηκε το Ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών, για τη συγκέντρωση και στη συνέχεια τη διάθεση των περιουσιών των νομικών προσώπων (ιδρύματα, νοσοκομεία, σχολές) που δεν λειτουργούσαν. Η διοίκηση του Ταμείου απαρτιζόταν από πρόσφυγες.⁴⁶

Η αποζημίωση έδινε τη δυνατότητα στους πρόσφυγες να αγοράσουν σπίτι ή οικοπέδο ή να ξεχρεώσουν αυτά που είχαν δεσμεύσει από την ΕΑΠ και το Κράτος. Το ζήτημα της εκτίμησης των περιουσιών και της αποζημίωσης προκάλεσε πολιτικές αντιπαραθέσεις. Η παρατεταμένη καθυστέρηση και τα προβλήματα στο έργο της εκτίμησης προκαλούσαν εκνευρισμό στον προσφυγικό κόσμο, ο οποίος καθυστερούσε τα χρέη προς την ΕΑΠ.⁴⁷ Η Β. Γκιζελή στην έρευνά της συνδέει τη χρονική σύμπτωση της προσωρινής λύσης στο ζήτημα της αποζημίωσης με τις χαμηλές πωλήσεις των σπιτιών της ΕΑΠ στις πόλεις και με την καθυστέρηση καταβολής των δόσεων των χρεών των προσφύγων για την αγορά τους.⁴⁸ Η καθυστέρηση και η κωλυσιεργία φούντωναν, κυρίως σε προεκλογικές περιόδους. Οι προσφυγικές οργανώσεις πίεζαν και απειλούσαν είτε με την ψήφιση δικών τους, ανεξάρτητων συνδυασμών, είτε «φλέρταραν» με τον Μεταξά, που είχε αναγνωρίσει

43 Ν. 3391, «Περί Επαρχιακών Συμβουλίων των εκ Τουρκίας Προσφύγων», ΦΕΚ 137/9-7-1927.

44 Για τις αρμοδιότητές τους και, κυρίως, την καταγραφή των κειμηλίων, βλ. «Ποια είναι η γενική αρμοδιότητα των εκλεγέντων επαρχιακών συμβουλίων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 31/7/1927.

45 «Υπουργείον Γεωργίας - Γνωστοποίησις προς τους Ανταλλαξιμους», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 1/3/1926.

46 Ν. 3741/10-3-1928, «Περί κυρώσεως του Ν.Δ. Ταμείου Ανταλλαξίμων...», ΦΕΚ 52/7-4-1928.

47 «Το τίμημα των κρατικών οικοπέδων και οικημάτων θα πληρωθή δι' ομολογιών», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 14/8/1927.

48 Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 230 και 235.

το δημοκρατικό πολίτευμα και τα προσφυγικά αιτήματα. Μάλιστα, οι πρόσφυγες, προκειμένου να ξεκινήσει η προκαταβολή των αποζημιώσεων, απειλούσαν ακόμα και με αποχή από τις εκλογές το 1926.

Το ενδεχόμενο «στροφής» της προσφυγικής ψήφου προς το Λαϊκό Κόμμα του Π. Τσαλδάρη ήταν κάτι που απευχόταν η βενιζελική παράταξη.⁴⁹ Εν τέλει, η λύση δόθηκε με τη μεσολάβηση του Γ. Κονδύλη, λίγες ημέρες πριν από τις εκλογές, όταν οι αποζημιώσεις είχαν εξελιχθεί σε κεντρικό ζήτημα της προεκλογικής αντιπαράθεσης.⁵⁰ Η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε να δώσει μια προκαταβολή, σύμφωνα με την προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών, μόνο στους πρόσφυγες που δεν είχαν αποκατασταθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή – το 25% σε όσους είχαν μικρότερη περιουσία και έως 5% για μεγαλύτερες περιουσίες. Το 20% αποδόθηκε σε ρευστό και το 80% σε ομολογίες με τόκο 8%. Η Εθνική Τράπεζα, ως εγγύηση για τα ομόλογα που θα εξέδιδε, είχε λάβει τα ανταλλάξιμα κτήματα των μουσουλμάνων, ενώ κρατούσε το 25% της αποζημίωσης.⁵¹ Με αυτόν τον τρόπο φαινόταν ότι άνοιγε ο δρόμος για την αγορά των σπιτιών και των οικοπέδων, εφόσον οι πρόσφυγες θα είχαν τη δυνατότητα να αποπληρώσουν τα χρέη τους.⁵² Η προκαταβολή δινόταν από τα συνεργεία της Εθνικής Τράπεζας, ύστερα από ανακοίνωση, με βάση την κοινότητα κάθε εκκλησιαστικής επαρχίας. Δηλαδή, και εδώ κυριαρχούσε η «τοπικότητα». Το ελληνικό κράτος αναγνώρισε τους πρόσφυγες με κριτήριο την κοινοτική τους καταγωγή. Η κοινοτική διαίρεση της πρότερης εκκλησιαστικής επαρχίας διατηρούσε τις εθνοτοπικές ιδιαιτερότητες και τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες του παρελθόντος, εφόσον τους αποζημιώνει για τις περιουσίες που είχαν εκεί.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την προκαταβολή της αποζημίωσης ήταν η προσκόμιση του πιστοποιητικού προσφυγικής ιδιότητας, το οποίο λειτουργούσε και

49 Στη συγκέντρωση της ΠΟΑΔΑ και των άλλων προσφυγικών σωματείων Αθηνών και Θεσσαλονίκης στο θέατρο «Αλάμπρα», τον Σεπτέμβριο του 1926, αποφασίστηκε η επίδοση ψηφίσματος για την αναβολή των εκλογών, αν δεν καταβάλλονταν πρώτα οι αποζημιώσεις στους δικαιούχους πρόσφυγες. Βλ. «Η χθεσινή συνέλευσις των δικαιούχων ανταλλαξίμων», εφ. *Εμπρός*, 27/9/1926.

50 Ο Κονδύλης έσωσε τη βενιζελική παράταξη και, ταυτόχρονα, εξασφάλισε τη μελλοντική εύνοια των προσφύγων. Για το προεκλογικό κλίμα του 1926, βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 49 και 203-205.

51 Το 25% δόθηκε σε όσους είχαν περιουσία 400 λίρες, 20% για 400-1.000 λίρες, 15% για 1.000-2.000 λίρες, το 10% για 2.000-5.000 λίρες και το 5% για πάνω από 5.000 λίρες. Η προκαταβολή δεν μπορούσε να υπερβεί τις 2.000 λίρες. Βλ. Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 244-245.

52 «Η Σύμβασις μετά της Εθνικής Τραπεζης διά την αποζημίωσιν των δικαιούχων ανταλλαξίμων», εφ. *Εμπρός*, 28/10/1926. Οι πρόσφυγες θα έπαιρναν το 75% από το έναντι και το άλλο 25% (παρακρατηθέν) το κρατούσε η Εθνική Τράπεζα. Μέχρι το 1933 είχε δώσει συνολικά για τις αποζημιώσεις 6.762.093.200 δρχ., από τις οποίες 5.432.604.000 σε ομολογίες και 1.329.489.200 σε μετρητά. Βλ. Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 235, 241, 245, 247, και Μαργαρίτα Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 330-333.

ως βεβαίωση ότι ο πρόσφυγας δεν είχε λάβει αγροτική αποκατάσταση. Δικαίωμα έκδοσής του είχαν οι τοπικοί προσφυγικοί σύλλογοι, τα επαρχιακά συμβούλια και η αστυνομική Αρχή, όπως ορίστηκε με νομοθετικό διάταγμα, προκειμένου να αποφευχθούν ατασθαλίες προσφύγων οι οποίοι, μολονότι είχαν αποκατασταθεί αγροτικά, ελάμβαναν αποζημίωση.⁵³ Το πιστοποιητικό λειτουργούσε ως ταυτότητα, γιατί περιείχε τα ατομικά στοιχεία τους (όνομα, επώνυμο, τόπος προέλευσης, διεύθυνση κατοικίας και, σε κάποια, το επάγγελμα) και πιστοποιούσε ότι ο πρόσφυγας δεν είχε λάβει αγροτικό κλήρο, συνεπώς ήταν δικαιούχος αποζημίωσης. Η έκδοσή τους, εκτός από την αποζημίωση, ήταν αναγκαία για οποιαδήποτε συναλλαγή των προσφύγων με το Δημόσιο, τις τράπεζες και τους φορείς, με σκοπό τη στεγαστική αποκατάσταση, την έκδοση επαγγελματικών δανείων, συντάξεων κ.λπ. Το χρηματικό αντίτιμο για το πιστοποιητικό ήταν 10 δρχ.⁵⁴ Τα προσφυγικά σωματεία είχαν το δικαίωμα να εκδίδουν πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, σύμφωνα με τη νομοθεσία του υπουργείου Περιθάλψεως (1917).⁵⁵ Η ρύθμιση αυτή διατηρήθηκε και επικαιροποιήθηκε με την άφιξη των προσφύγων το 1922 – η Διεύθυνση Ανταλλαγής του υπουργείου Γεωργίας με απόφασή της εξουσιοδοτούσε τους συλλόγους να εκδίδουν τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας.⁵⁶ Οι σύλλογοι τα εξέδιδαν με βάση τη γνώση που είχαν για την κοινότητά τους και τα μητρώα των εκκλησιαστικών βιβλίων που διατηρούσαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία για την κοινότητά τους.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτός ο ρόλος των συλλόγων, που λειτουργούσαν σαν δημόσιες υπηρεσίες για τους πρόσφυγες, ενώ ταυτόχρονα εξασφάλιζαν κυρίαρχη θέση σε ορισμένα μέλη τους, εφόσον αυτά μπορούσαν να αποκλείσουν κάποιους, να ευνοήσουν άλλους, να κερδίσουν χρήμα και επιρροή, ακόμα και να επιδοθούν σε απάτες. Την ίδια ώρα, άλλοι μπορούσαν να μετατρέψουν την επιρροή που ασκούσαν στις τοπικές κοινωνίες σε πολιτικό όφελος.

Με το ζήτημα των αποζημιώσεων σε κεντρικό επίπεδο ασχολούνταν η Παμπροσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων (ΠΟΑΔΑ/1924), που

53 Ν.Δ. 13/11/1926, «Περί καθορισμού ταυτότητος και αστότητος δικαιούχων...», ΦΕΚ 403/13-11-1926.

54 «Τα εκδιδόμενα πιστοποιητικά», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 9/10/1927.

55 «Η ιδιότης του πρόσφυγος κανονίζεται συμφώνως προς τας διατάξεις της κοινοποιουμένης υπ' αριθ. 2961 ε.ε. αποφάσεως ημών. Κατά ταύτην, η προσφυγική ιδιότης βεβαιούται διά πιστοποιητικών των οικείων ανεγνωρισμένων προσφυγικών Σωματείων, εφόσον υφίστανται τοιαύτα, άτινα ελέγχονται δι' εξετάσεως του ενδιαφερομένου πρόσφυγος ή και άλλων προσώπων». Βλ. *Η περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920*, υπουργείου Περιθάλψεως, Αθήνα 1920, σ. 32.

56 «Ειδοποίησις διά τας προσφυγικάς Οργανώσεις Αθηνών - Πειραιώς», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 6/10/1929.

προσπαθούσε να συντονίσει τις ενέργειες των προσφύγων σε μια κοινή κατεύθυνση. Διατηρούσε άμεση επαφή με τα Επαρχιακά Συμβούλια, όπως επιβεβαιώνεται από τη συμμετοχή του προέδρου της, Μιχ. Τζιγδέμογλου, στο Επαρχιακό Συμβούλιο Ηλιουπόλεως το 1927.⁵⁷ Με πρωτοβουλία της οργανώθηκε το Β΄ Παμπροσφυγικό Συνέδριο στην Αθήνα (1926), στο οποίο συζητήθηκαν επίμαχα θέματα, όπως οι αποζημιώσεις, το ζήτημα των ομολόγων, τα προβλήματα της εγκατάστασης, οι καταπατήσεις οικοπέδων και οι διεκδικήσεις των προσφύγων, το ζήτημα των αιχμαλώτων κ.ά. Επίσης, κύριο μέλημά της ήταν η σύγκλιση όλων των κατά τόπους σωματείων σε μια κεντρική οργάνωση, της οποίας η ΠΟΑΔΑ θα ήταν επικεφαλής. Η οργανωτική επιτροπή είχε στείλει αιτήματα σε όλες τις προσφυγικές οργανώσεις και στα κατά τόπους σωματεία, καθώς και στα Επαρχιακά Συμβούλια των πρώην Εκκλησιαστικών Επαρχιών, αλλά και στην κυβέρνηση, για να στείλουν αντιπροσώπους στο συνέδριο.⁵⁸

Βέβαια, στην προσπάθειά της ΠΟΑΔΑ να συντονίσει τις προσπάθειες για τις αποζημιώσεις προέκυψαν οι ανταγωνισμοί με τις άλλες οργανώσεις, γεγονός που αποκάλυπτε τις ιδιαιτερότητες και τη διαφορετικότητα των προσφύγων.⁵⁹ Έτσι, πίσω από τη συλλογική προσπάθεια, υπήρχαν ανταγωνισμοί και πολιτικά συμφέροντα. Η ΠΟΑΔΑ είχε ιδρύσει παραρτήματα στους προσφυγικούς συνοικισμούς, ενώ το 1927 ιδρύθηκε και το παράρτημά της στον Πειραιά,⁶⁰ για να είναι σε επαφή και επικοινωνία με τα υπόλοιπα σωματεία των γειτονικών συνοικισμών.

Άλλες οργανώσεις με πανελλαδική και περιφερειακή εμβέλεια, που ασχολήθηκαν με το ζήτημα της αποζημίωσης, ήταν η Κοινή των Αλύτρωτων και Προσφύγων Επιτροπεία (1917-1925), η Ανεξάρτητος Οργάνωσις Δικαιούχων Ανταλλαξίμων (ΑΟΔΑ/1926) και η Παμβουρλιωτική. Η ΠΟΑΔΑ ήταν σε

57 «Τα νέα μέλη των επαρχιακών συμβουλίων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 17/7/1927.

58 Ενδεικτικά για τις εργασίες του Β΄ Παμπροσφυγικού Συνεδρίου στην αρθρογραφία, βλ. «Το πρόγραμμα των εργασιών του Συνεδρίου» και «Εκκλησις προς τα σωματεία», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, Μάρτιος 1926, «Το Δεύτερο Παμπροσφυγικό Συνέδριο». Για τις ημέρες διεξαγωγής του συνεδρίου, βλ. «Β΄ Παμπροσφυγικόν Συνέδριον», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 22, 25, 29/4/1926 και εφ. *Εμπρός*, 29/3/1926. Για τις αντιδράσεις κυρίως από τις οργανώσεις των Νέων Χωρών και την καχυποψία προς την ΠΟΑΔΑ, ενδεικτικά βλ. «Παμπροσφυγικό Συνέδριο», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 14/3/1926.

59 Η ΠΟΑΔΑ βρισκόταν σε αντιπαράθεση με τους τοπικούς προσφυγικούς συλλόγους που προσπαθούσαν να διαχειριστούν το ζήτημα της αποζημίωσης, προσβλέποντας κυρίως σε προσωπικά οφέλη. Ο Τύπος ανέφερε σε έντονα ειρωνικό ύφος την αποτυχημένη προσπάθεια ίδρυσης εθνοτοπικού σωματείου, ανταγωνιστικού προς την ΠΟΑΔΑ: «Το σωματείο των Σαραντιδίων Χαλκείων δεν αναγνωρίστηκε, η πραγματική ΠΟΑΔΑ απορροφά την ψευδή». Για μια περίπτωση αντιπαράθεσης μεταξύ της ΠΟΑΔΑ και της Ένωσης Χαλδείων, που προσπάθησε να ιδρύσει ο Σαραντίδης, βλ. «ΠΟΑΔΑ», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, Ιούνιος 1926.

60 «Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Οργάνωσεως Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων», 16/3/1927, «Βασιλικά Σωματεία», Φ13 Α, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

αντιπαράθεση κυρίως με την Κοινή των Αλύτρωτων και προσπαθούσε, μέσω του προσφυγικού Τύπου, να κατοχυρώσει την ηγετική θέση της στο ζήτημα των δικαιούχων ανταλλαξίμων.⁶¹

Οι αποζημιώσεις απασχολούσαν τον προσφυγικό κόσμο, ο οποίος, μέσω των σωματείων, πίεζε την κυβέρνηση για να δοθούν γρηγορότερα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η πορεία διαμαρτυρίας προσφυγικών οργανώσεων προς το πολιτικό γραφείο του Παγκάλου και η υποβολή υπομνήματος των ανταλλαξίμων ενώπιόν του, ζητώντας την άμεση καταβολή των αποζημιώσεων.⁶²

Στους αστικούς συνοικισμούς ιδρύθηκαν κατά κοινότητες ή επαρχίες σύλλογοι οι οποίοι εξυπηρετούσαν τους πρόσφυγες, εκτός από τα κεντρικά Επαρχιακά Συμβούλια που βρίσκονταν στην Αθήνα. Στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, εκτός από τους συλλόγους για τους ανταλλαξίμους, πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας εξέδιδαν και άλλα προσφυγικά σωματεία, μια και αποτελούσαν βασική πηγή εσόδων και μέσο επιρροής για την εθνοτοπική κοινότητα.⁶³

Η διάκριση των ανταλλαξίμων στη συσπείρωση των συλλόγων ήταν σημαντική, γιατί αφορούσε κυρίως τα οικονομικά αιτήματα και διατηρούσε κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Στο ζήτημα πρωταγωνίστησε ο Πρόδρομος Αντωνιάδης, ο οποίος είχε ιδρύσει τρεις συλλόγους στον συνοικισμό: το 1925 την Ένωσιν Ανταλλαξίμων Νίγδης 30 Κοινοτήτων Επαρχίας Ικονίου, το 1927 την Ένωσιν Ανταλλαξίμων Δζίδες Πόντου Νεοκαισάρειας και το 1929 τον Ανεξάρτητο Σύλλογο Ενώσεως Ανταλλαξίμων Επαρχιών Θράκης, Μ. Ασίας, Κωνσταντινουπόλεως, Πόντου, Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσικαρίου, ο οποίος προήλθε από τη συγχώνευση των δύο προηγούμενων. Ο Αντωνιάδης ήταν έμπορος από τη Νίγη και αντιπρόεδρος του πρώτου αλληλοβοηθητικού συλλόγου

61 «Η ΠΟΑΔΑ είναι και θα μείνη», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 16/6/1926.

62 Στη διαμαρτυρία πρωτοστάτησαν η Κοινότητα των Προσφύγων, η Παμβουρλιωτική Ένωσις και η Ομοσπονδία Προσφυγικών Οργανώσεων. Βλ. «Τα εκκρεμή προσφυγικά ζητήματα - Διάβημα των ανταλλαξίμων εις την Κυβέρνησιν», εφ. *Εμπρός*, 19/7/1926.

63 Κατά την έρευνα στο ΙΑΕΤΕ εντοπίστηκαν τα παρακάτω προσφυγικά σωματεία με εκδοτική δραστηριότητα: η Ένωσις Ποντίων Κοκκινιάς, το Σωματείο Ρενκιωτών «Αγ. Γεώργιος», ο Σύλλογος Κοινότητος Νησιού Εγυρδής, η Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς, η Μικρασιατική Ένωσις Βάλιας - Βαλούκες και Περιχώρων - Μηλιτούπολη, το Σωματείο «Τα Κιλικιανά», ο Σύλλογος Κοινότητος Μούγλων «Ταξιάρχης», ο Σύνδεσμος Προσφύγων Νέας Δέλμησου, ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς «Η Κοκκινιά», ο Γενικός Πολιτικός Σύλλογος, ο Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Κοκκινιάς και Πειραιώς, ο Εθνικός Σύλλογος Κοκκινιάς, ο Σύλλογος Ανταλλαξίμων Νίγδης και 30 Κοινοτήτων Ικονίου, ο Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων ΔΖΙΔΕΣ Πόντου Επαρχίας Νεοκαισάρειας, ο Ανεξάρτητος Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων 40 Επαρχιών, Κων/πόλεως, Θράκης, Πόντου, Μ. Ασίας. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

στον συνοικισμό. Επαγγελματική του ενασχόληση παρέμενε το εμπόριο, συνεπώς ανήκε σε μια τάξη ανθρώπων με οικονομικές δυνατότητες και την απαραίτητη μόρφωση, γεγονός που συσπείρωσε τους τουρκόφωνους πρόσφυγες του συνοικισμού. Ο ίδιος, ως εγγράμματος, μπορούσε να κινήσει καλύτερα τις διαδικασίες για τους συμπατριώτες που, λόγω έλλειψης μόρφωσης και κυρίως λόγω τουρκοφωνίας, αντιμετώπιζαν δυσκολίες με τη γραφειοκρατία. Συνεπώς, η κοινότητά του τον αναγνώριζε ως κατάλληλο να ηγηθεί της διεκδίκησης των περιουσιών των ανταλλαξίμων του Ικονίου και της Νεοκαισάρειας, τόσο από τη θέση του προέδρου των τριών συλλόγων του συνοικισμού όσο και από την κεντρική θέση του μέλους του Επαρχιακού Συμβουλίου του Ικονίου.

Η Ένωση Ανταλλαξίμων Νίγδης 30 Κοινοτήτων Επαρχίας Ικονίου διοικείτο από ένα 12μελές συμβούλιο και είχε έδρα στη Νέα Κοκκινιά, στην οδό Βερροίας 20, όπου βρισκόταν η οικία του προέδρου.⁶⁴ Η διοίκησή της απαρτιζόταν κυρίως από επαγγελματίες της μεσοαστικής τάξης: ο αντιπρόεδρος ήταν λογιστής, κάτοικος της Αγ. Σοφίας Πειραιά, ο γενικός γραμματέας δημοσιογράφος από τη Ν. Ιωνία, ο ταμίας και ο ειδικός γραμματέας ήταν έμποροι από τη Ν. Κοκκινιά και τα υπόλοιπα μέλη του Δ.Σ. ήταν δύο έμποροι, ένας ζαχαροπλάστης, ένας καφετζής, ένας διαχειριστής αμαξηλατών από τη Νέα Κοκκινιά και δύο παντοπώλες από τον Πειραιά και τη Ν. Κοκκινιά. Άπαντες κατατάσσονταν στους ελεύθερους επαγγελματίες. Έτσι επιβεβαιώνεται η παρουσία της μεσαίας αστικής τάξης στον συγκεκριμένο σύλλογο.

Για την εγγραφή νέων μελών απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η ιδιότητα του «ανταλλαξίμου».⁶⁵ Δικαίωμα εγγραφής είχαν πρώτα όσοι κατάγονταν από τη Νίγδη και τις υπόλοιπες κοινότητες του Ικονίου, και δευτερευόντως όσοι ήταν από άλλες επαρχίες, οι οποίοι είχαν χαρακτηριστεί ανταλλάξιμοι. Όσοι δεν κατάγονταν από τις συγκεκριμένες κοινότητες χαρακτηρίζονταν «ξένοι». Όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν στο καταστατικό, «δύνатаι να γίνει μέλος και ξένος, αρκεί να είναι ανταλλάξιμος και χρηστός πολίτης».⁶⁶ Η λέξη «ξένος» ήταν ενδεικτική της ταυτότητας που συγκροτούσε μια κοινότητα, στο πλαίσιο της ιδιαίτερης αναφοράς

64 «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Ανταλλαξίμων Νίγδης 30 Κοινοτήτων Επαρχίας Ικονίου, 17/12/1925, Φ12 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

65 Ανταλλάξιμοι ήταν κυρίως όσοι ήρθαν μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης κυρίως από την κεντρική Μ. Ασία και τον Πόντο, ενώ πρόσφυγες ήταν όσοι ήρθαν μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και την καταστροφή της Σμύρνης. Βλ. Ευγενία Μπαλτά, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 98.

66 «Καταστατικόν του Συλλόγου Νίγδης και 30 Κοινοτήτων της Επαρχίας Ικονίου».

στην ομάδα σε σχέση με τους άλλους. Τα σημαντικότερα κίνητρα συσπείρωσης των ανταλλαξιμών από τη Νίγη και το Ικόνιο ήταν τα οικονομικά αιτήματα και η περιουσία των επαρχιών, καθώς και η κοινή τοπική ταυτότητα, που κινητοποιούσε τη συλλογική μνήμη της ζωής σε εκείνες τις επαρχίες. Η τυπική διαδικασία εγγραφής νέων μελών συνδύαζε την καταγωγή από το Ικόνιο με την ελληνικότητα των προσφύγων και τα πολιτικά δικαιώματα που απέρρεαν από τη Συνθήκη της Λοζάνης με την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας και την ιδιότητα του πολίτη. Ο σύλλογος ήταν ιδιαίτερα προσιτός στα κατώτερα οικονομικά στρώματα, εφόσον η καταβολή χρημάτων για την εγγραφή ήταν προαιρετική και η μηνιαία συνδρομή ανερχόταν μόλις σε 2 δρχ. Σύμφωνα με την έρευνα στα Πιστοποιητικά Προσφυγικής Ιδιότητας της Εκκλησιαστικής Επαρχίας Ικονίου στον συνοικισμό της Ν. Κοκκινιάς, από τους 144 ανταλλαξιμους, οι 78 ήταν γυναίκες που ασχολούνταν με τα οικιακά, μία είχε δηλώσει υπηρέτρια και οι 66 ήταν άνδρες, κυρίως εργάτες, παντοπώλες, αρτοποιοί και τσιμεντοπώλες, χαλκουργοί και στιλβωτές.⁶⁷ Εντοπίστηκαν, λοιπόν, κοινωνικές και οικονομικές διαφορές ανάμεσα στα μέλη και στην ηγεσία του συλλόγου.

Ο εν λόγω σύλλογος μπορεί να λειτουργούσε στο πλαίσιο της αλληλοβοήθειας, όμως διέφερε από τους υπόλοιπους προσφυγικούς, αλληλοβοηθητικούς και εθνοτοπικούς συλλόγους του συνοικισμού, καθώς βασικός σκοπός του, όπως δήλωνε η επωνυμία του, ήταν η διεκδίκηση του δικαιώματος της αποζημίωσης. Οι πρόσφυγες της Νίγης και της ευρύτερης περιοχής του Ικονίου που είχαν εγκατασταθεί στον συνοικισμό συσπειρώθηκαν γύρω από τον Σύλλογο Ικονίου για να διεκδικήσουν συλλογικά τα δικαιώματά τους.⁶⁸ Η αποζημίωση σχετιζόταν άμεσα με την αγορά ενός σπιτιού ή οικοπέδου, που ήταν απαραίτητο στους πρόσφυγες. Έτσι, ο σύλλογος τους ένωσε υπό την «ομπρέλα» του επικαλούμενος εθνοτοπικά χαρακτηριστικά, όπως η καταγωγή και η γλώσσα, γιατί στις περιοχές της Καππαδοκίας οι ελληνορθόδοξοι ήταν κυρίως τουρκόφωνοι. Η ίδρυσή του ήταν απόλυτα συμβατή με το κλίμα της εποχής και με το μείζον θέμα της αποζημίωσης των προσφύγων, το οποίο κυριαρχούσε στον δημόσιο λόγο, εξαιτίας των

67 Τα αριθμητικά δεδομένα προκύπτουν από την έρευνα στα πιστοποιητικά της Ν. Κοκκινιάς. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

68 Δημήτρης Σταματοπούλος, «Η μικρασιατική εκστρατεία - Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Αντ. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες - Μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001, σ. 95-97.

68 Στο ίδιο, σ. 96.

προβλημάτων που συναντούσε η εκτίμηση των ανταλλάξιμων περιουσιών, από την οποία εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό η στεγαστική αποκατάστασή τους.⁶⁹

Η Ένωση Ανταλλαξιμών Νίγδης 30 Κοινοτήτων Επαρχίας Ικονίου του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς λειτουργούσε διαμεσολαβητικά, ανάμεσα στην Εκτιμητική Επιτροπή της Νίγδης της Εκκλησιαστικής Επαρχίας Ικονίου και του Επαρχιακού Συμβουλίου. Επίσης, η έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας (ΙΑΕΤ) αποκάλυψε ότι ο εν λόγω σύλλογος είχε εκδώσει 122 πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας σε σύνολο 144 ανταλλαξιμών από την Εκκλησιαστική Επαρχία του Ικονίου, που ήταν εγκατεστημένοι στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς. Η δραστηριότητα αυτή του συλλόγου ανακλούσε τον σκοπό ίδρυσής του, που ήταν «η υποστήριξις και η ενίσχυσις των πολιτικών και κοινοτικών δικαιωμάτων, ως και η αντιπροσώπευσις αυτών επί των ζητημάτων ανταλλαγής ενώπιον πάσης Αρχής».⁷⁰ Η σχέση των τοπικών προσφυγικών συλλόγων των ανταλλαξιμών με τα Εκκλησιαστικά Επαρχιακά Συμβούλια εντοπίστηκε από τη συμμετοχή μελών του παραπάνω συλλόγου, και συγκεκριμένα του προέδρου και μελών της διοίκησης, στην Εφορευτική Επιτροπή της Νέας Κοκκινιάς και του Πειραιά για την εκλογή αντιπροσώπων του Επαρχιακού Συμβουλίου Ικονίου.⁷¹ Τα Επαρχιακά Συμβούλια αποτελούνταν κυρίως από τα μέλη της διοίκησης των τοπικών συλλόγων ανταλλαξιμών, όπως επιβεβαιώνεται από το Επαρχιακό Συμβούλιο Ικονίου της Αθήνας (ανάμεσα στα μέλη του ήταν ο Πρόδ. Αντωνιάδης,⁷² ο οποίος ήρθε τρίτος στην ψηφοφορία, λαμβάνοντας 715 ψήφους).⁷³ Συνεπώς, από τους τοπικούς προσφυγικούς συλλόγους εκλέγονταν αντιπρόσωποι των προσφύγων για την εκπροσώπησή τους σε κεντρικό επίπεδο.

Στις 5 Ιουνίου 1927 ιδρύθηκε ο δεύτερος σύλλογος ανταλλαξιμών του Πρόδ. Αντωνιάδη και 10 ανταλλαξιμών της κοινότητας Δζίδες (Τζίδε) του Νομού Κασταμονής της Εκκλησιαστικής Επαρχίας Νεοκαισάρειας του δυτικού Πόντου.⁷⁴ Ο σύλλογος είχε την επωνυμία «Ένωση Ανταλλαξιμών Δζίδες Πόντου

69 Στο άρθρο αναφέρονται τα ζητήματα που προκύπτουν κατά το έργο της εκτίμησης των περιουσιών. Βλ. «Αι αποζημιώσεις και αι εκτιμητικά επιτροπαί», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 3/11/1925.

70 «Καταστατικόν του Συλλόγου Νίγδης και 30 Κοινοτήτων της Επαρχίας Ικονίου.

71 Οι εκλογές για τους αντιπροσώπους του Ικονίου θα διεξάγονταν στην Αθήνα στις 10 Ιουλίου 1927 και δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι καταγόμενοι από τις επαρχίες του Ικονίου. Στη Νέα Κοκκινιά, το εκλογικό κέντρο ήταν το Δημοτικό Σχολείο Αρρένων και για τον Πειραιά ο Άγ. Διονύσιος. Τα μέλη του συλλόγου που ήταν εφορευτική επιτροπή για τους αντιπροσώπους του Ικονίου ήταν οι Πρόδ. Αντωνιάδης, Βασ. Ζαχαριάδης και Κων. Κωνσταντινίδης. Βλ. εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 3/7/1927.

72 «Τα μέλη των επαρχιακών συμβουλίων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 14/8/1927.

73 «Το Επαρχιακόν Συμβούλιον του Ικονίου», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 17/7/1927.

74 <http://users.sch.gr/markmarkou/katalog/ecp/neokaisareia.htm>, προσπέλαση 19/8/2019.

Νεοκαισάρειας». Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου ήταν κυρίως αυτοαπασχολούμενοι – ο αντιπρόεδρος ήταν επιχειρηματίας, ο πρόεδρος και ο γενικός γραμματέας έμποροι, ο ταμίας και δύο σύμβουλοι παντοπώλες και ο άλλος υποδηματοποιός.⁷⁵ Η αναγνώριση του συλλόγου και οι αρχαιρεσίες των μελών του δημοσιεύτηκαν και στον προσφυγικό Τύπο της εποχής.⁷⁶ Ως αλληλοβοηθητικός σύλλογος, για την απόδοση αποζημίωσης της μικρής κοινότητας του χωριού Δζίδε είχε εκδώσει 87 πιστοποιητικά έως το 1939, όχι αποκλειστικά της συγκεκριμένης εκκλησιαστικής επαρχίας.⁷⁷

Στη σωματειακή ζωή συγκροτούνταν ταυτότητες και υπήρχε έντονο το αίσθημα της αλληλοβοήθειας. Έτσι, σε περίπτωση διάλυσης του συλλόγου, τα χρήματα προσφέρονταν στο υπουργείο Παιδείας, ως υποτροφία σε επιμελείς μαθητές της κοινότητας Δζίδε.⁷⁸ Στη διατήρηση της μνήμης σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν τα αντικείμενα. Ενδεικτική ήταν η απεικόνιση στη σφραγίδα του συλλόγου, που παρέπεμπε στο λιμάνι του Δζίδε με τον ποταμό, την αποθήκη του άλατος και τα σπίτια με την αγορά. Η σφραγίδα αποτύπωνε συμπυκνωμένα τη μνήμη της πρότερης ζωής και της βιωμένης ταυτότητας σε εκείνους τους τόπους – η ήρεμη και εύρωστη οικονομικά κοινότητα του Δζίδε, με σύμβολα που παρέπεμπαν στην παραγωγική απασχόληση, όπως το εμπόριο, οι αλυκές, η γεωργία, η ξυλεία και η αλιεία, δραστηριότητες οι οποίες αντικατοπτρίζονταν και στις αποζημιώσεις που απαιτούσαν. Η τοπικότητα αναφερόταν στις «χαμένες πατρίδες», που στη συγκεκριμένη απεικόνιση αποτελεί την απόδειξη μιας όμορφης πρότερης και οικονομικά δραστήριας ζωής.⁷⁹ Τώρα, η κοινότητα του Δζίδε της Ν. Κοκκινιάς έθετε τις διεκδικήσεις για το μέλλον της στο πλαίσιο του «τι είχαμε - τι χάσαμε - τι απαιτούμε».

Η ίδρυση δύο συλλόγων ανταλλαξίμων από τον ίδιο άνθρωπο ήταν αποτέλεσμα κυρίως της συσπείρωσης των τουρκόφωνων γύρω από αυτόν, καθώς είχε τις κατάλληλες γνώσεις και γνωριμίες για να προωθήσει τις διεκδικήσεις τους, και θα

75 «Καταστατικόν - Ένωσις Ανταλλάξιμων Δζίδες Πόντου Νεοκαισάρειας», 5/6/1927, Φ14, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

76 Για τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, βλ. «Αρχαιρεσίαι Προσφυγικού Σωματείου», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 19/6/1927.

77 Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνα στο αρχείο «Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

78 «Καταστατικόν - Ένωσις Ανταλλάξιμων Δζίδες Πόντου Νεοκαισάρειας», 5/6/1927, Φ14, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

79 Αιμιλία Σαλβάνου, «Η μνήμη των Μικρασιατών προσφύγων - Προφορικές μαρτυρίες, τοπικότητα και ενσωμάτωση», στο *Η Μνήμη αφηγείται την πόλη - Προφορικές μαρτυρίες για το παρελθόν και το παρόν του αστικού χώρου*, Δεύτερο Συνέδριο Προφορικής Ιστορίας, Αθήνα, 6-8/3/2014.

τους βοηθούσε στην απόκτηση ενός σπιτιού ή στην έκδοση ενός επαγγελματικού δανείου. Επομένως, θα διευκολυνόταν η αποκατάσταση ιδίως των τουρκόφωνων πληθυσμών, που είχαν γίνει στόχος εχθρικών συμπεριφορών και κατηγοριών για μη ελληνικότητα.

Τέλος, οι σχέσεις ανάμεσα στο Ικόνιο και τη Νεοκαισάρεια του Πόντου πηγάζουν από το παρελθόν, από ένα επαγγελματικό δίκτυο επικοινωνίας ανάμεσα στην Καπαδοκία και στον Πόντο, που βασιζόταν στις εμπορικές επαφές των δύο κοινοτήτων.⁸⁰ Από τις παραπάνω υποθέσεις διαφαίνονται το όφελος και οι διεκδικήσεις μιας κοινότητας, και συγκεκριμένα των τουρκόφωνων της Ν. Κοκκινιάς, που ήθελε να συσπειρωθεί. Από την άλλη, η έκδοση πιστοποιητικών, εκτός του ότι εξασφάλιζε χρήματα στον σύλλογο, αύξανε την επιρροή και τη δύναμη των ηγετικών μελών του, και κυρίως του προέδρου, σε όλο τον συνοικισμό, γιατί λειτουργούσε ως εκπρόσωπος των τουρκόφωνων.

Το θέμα της αποζημίωσης απασχόλησε ξεχωριστά και τους Ποντίους της Εκκλησιαστικής Επαρχίας της Ροδοπόλεως, που είχαν βρεθεί στη Ν. Κοκκινιά και την ευρύτερη περιοχή του Πειραιά. Οι Πόντιοι της Ροδόπολης ίδρυσαν τον δικό τους σύλλογο για να διεκδικήσουν τις αποζημιώσεις. Στις 22 Ιουλίου 1928 συγκεντρώθηκαν στο καφενείο του Ροδοπολίτη Ποντίου, Θεοδοσιάδη, στην οδό Κεχαγιά Κοκκινιάς, και συγκρότησαν τον Σύλλογο Δικαιούχων Ανταλλαξίμων Πόντιων Ροδοπολιτών.⁸¹ Και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για Ποντίους που ήρθαν μετά τη Λοζάνη. Όπως αναφέρεται στο πρακτικό, ο πρόεδρος ανέπτυξε τους λόγους ίδρυσης του συλλόγου, που αφορούσαν τις προσωρινές περικοπές στις εκτιμήσεις των περιουσιών της επαρχίας Ροδοπόλεως από την Πρωτοβάθμια Εκτιμητική Επιτροπή.⁸² Η εμπρόθετη δράση για την ίδρυση του συλλόγου βρισκόταν αφενός στο δικαίωμα έφεσης και προσφυγής για τις αποζημιώσεις σε Δευτεροβάθμιες Επιτροπές για περαιτέρω έρευνα, αφετέρου στην κοινή καταγωγή. Το αίσθημα της αδικίας (πραγματικό ή αληθοφανές) τους ώθησε να λειτουργήσουν συλλογικά, στη

80 Οι εμπορικές σχέσεις των Καπαδόκων με τη Μαύρη Θάλασσα και τα λιμάνια της Σαμψούντας και της Κερασούντας. Βλ. Αλέξης Αλεξανδρής, «Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου, 1918-1992: Ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 427-432, και Ειρήνη Ρενιέρη, «Ανδρονίκιο, ένα καπαδοκικό χωριό κατά τον 19ο αιώνα», *Μνήμων*, 15, Αθήνα, 1993, σ. 28-32.

81 «Καταστατικόν Συλλόγου Δικαιούχων Ανταλλαξίμων Πόντιων Ροδοπολιτών», 22-6-1928, Φ16, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ

82 «Πρακτικό της Γεν. Συνελεύσεως του Συλλόγου Δικαιούχων Ανταλλαξίμων Πόντιων Ροδοπολιτών.

βάση της κοινής καταγωγής, και να αρθρώσουν συλλογικό διεκδικητικό λόγο απαιτώντας μεγαλύτερες αποζημιώσεις.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στον Πειραιά δρούσε από το 1925 η Κεντρική Ένωση Ποντίων Ροδοπολιτών, κοντά στην περιοχή του Αγίου Διονυσίου.⁸³ Οι δύο σύλλογοι διατηρούσαν επαφές, και μάλιστα ο γενικός γραμματέας τους ήταν το ίδιο πρόσωπο, και μάλιστα αυτός που διατύπωσε τους σκοπούς του νέου συλλόγου, το 1928. Αυτό δείχνει την ευκολία και την ευκαιριακή τάση ίδρυσης συλλόγων από το κεντρικό επίπεδο, όπως ο Πειραιάς, σε περιφερειακό επίπεδο, δηλαδή ξεχωριστοί σύλλογοι σε κάθε συνοικισμό, ειδικά σε περιπτώσεις που προέκυπταν ζητήματα με τις αποζημιώσεις, σε μια χρονική συγκυρία όπου ήταν σε εξέλιξη η στεγαστική αποκατάσταση, με τη διανομή οικοπέδων και σπιτιών.

Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, υπήρχε ο Σύλλογος Ποντίων ή ο Σύλλογος Δξίδες Νεοκαισάρειας Πόντου, οι πρόσφυγες από τη Ροδόπολη του Πόντου δεν απευθύνθηκαν σε αυτούς, αλλά θέλησαν να ιδρύσουν τον δικό τους εθνοτοπικό σύλλογο για τους Ποντίους με καταγωγή από τον βορειοανατολικό Πόντο. Η επαρχία της Ροδόπολης είχε έδρα τη Λιβερά, απαρτιζόταν από την επαρχία της Ματσούκας και της Σάντας, και βρισκόταν νότια της Τραπεζούντας.⁸⁴ Βασικός σκοπός του σωματείου ήταν η διεκδίκηση των αποζημιώσεων από την κοινότητα. Ο σύλλογος όριζε ως απαραίτητη προϋπόθεση για τα νέα μέλη την καταγωγή από την Εκκλησιαστική Επαρχία της Ροδόπολης, την καταβολή 20 δρχ. για την εγγραφή και 5 δρχ. ως μηνιαία συνδρομή. Επρόκειτο για σχετικά πιο «ακριβό» σύλλογο, σε σχέση με τους άλλους των ανταλλαξίμων.⁸⁵

Ανάμεσα στους σκοπούς του διακρίνουμε την εξυπηρέτηση των προσφυγικών ζητημάτων και την αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών, η οποία εκφραζόταν με τη φαρμακευτική και ιατρική αρωγή κυρίως προς τα άπορα μέλη του συλλόγου. Σε περίπτωση διάλυσης του σωματείου, τα χρήματα θα κατέληγαν στη Δημοτική Σχολή Ποντίων της Δραπετσώνας.

83 Τα στοιχεία για τον σύλλογο προέρχονται από το πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας του Τριαντάφυλλου Κοκκινίδη, από το Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

84 Για τη γεωγραφική θέση και τα χαρακτηριστικά της επαρχίας Ροδόπολης, βλ. τη διατριβή του αρχιμανδρίτη Παύλου Γ. Αποστολίδη, ηγουμένου της Παναγίας Σουμελά, *Η Μητρόπολις Ροδοπόλεως το ζήτημα των Εξαρχιών Πόντου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (ΑΠΘ), Σχολή Θεολογική, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 21.

85 «Καταστατικόν Συλλόγου Δικαιούχων Ανταλλάξιμων Πόντιων Ροδοπολιτών», Φ16, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Μολονότι ο σύλλογος ιδρύθηκε στη Νέα Κοκκινιά και κάποια από τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, των οποίων υπάρχουν διευθύνσεις, ήταν κάτοικοι της περιοχής, η ακριβής έδρα του δεν έχει εντοπιστεί. Φαίνεται δε ότι διατηρούσε επαφές περισσότερο με τους Ποντίους της Δραπετσώνας, και συγκεκριμένα με την Ένωση Ποντίων, που είχε δραστηριοποιηθεί στην ίδρυση σχολείου.⁸⁶ Αν υπήρχαν τα μέλη του συλλόγου της Ενώσεως Ποντίων στη Δραπετσώνα, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε πόσα κατάγονταν από την επαρχία της Ροδόπολης, στοιχείο που θα δικαιολογούσε τον δεσμό και τη συνεργασία, στο πλαίσιο της πολιτισμικής συνάφειας λόγω κοινής καταγωγής. Όμως, πέραν της κοινής καταγωγής και της αλληλεγγύης στον φτωχικό προσφυγικό συννοικισμό της Δραπετσώνας, ίσως η Ένωση Ροδοπολιτών Ποντίων διατηρούσε επαφές και σχέσεις με τους Ποντίους της Δραπετσώνας λόγω και μιας ιδεολογικής συνάφειας με τον χώρο του ΚΚΕ, που είχε προσεγγίσει τους δεύτερους, όπως θα δούμε στην ανάλυση των πολιτικών συλλόγων.

Το ζήτημα της αποζημίωσης έλαβε ξανά έντονες πολιτικές διαστάσεις λίγους μήνες μετά τη νίκη των βενιζελικών (1928), στην εκλογική αναμέτρηση συμμετείχε και ο πρόεδρος της ΠΟΑΔΑ, Μ. Τσιγμέδογλου. Ο Βενιζέλος αποφάσισε να μειώσει τον τόκο των ομολόγων που ελάμβαναν οι πρόσφυγες για την αποζημίωση από 8% σε 6%, γεγονός που αυτόματα ζημίωνε όσους δεν την είχαν λάβει, ισχυριζόμενος ότι έτσι το κράτος θα εξασφάλιζε χρήματα, τα οποία θα έδινε για την αποκατάσταση των προσφύγων. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο προσφυγικός κόσμος αντέδρασε σε αυτή την απόφαση του ηγέτη του· θεωρούσε ότι ήταν άδικη και έπληττε κυρίως τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα, που ακόμα δεν είχαν λύσει το ζήτημα της στέγασής τους. Οργανώθηκαν, λοιπόν, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, ενώ σε αντίστοιχη κινητοποίηση προέβη και η Ομοσπονδία Προσφυγικών Οργανώσεων Κοκκινιάς.⁸⁷ Όμως, οι πρόσφυγες βουλευτές δεν αντέδρασαν, με αποτέλεσμα να προκληθεί έντονη δυσαρέσκεια.

Η πρώτη ρήξη του Βενιζέλου με τον προσφυγικό κόσμο είχε ως αιτία τη θέση του ότι οι πρόσφυγες θα αποζημιώνονταν βάσει της εκποιημένης μουσουλμανικής ανταλλάξιμης περιουσίας. Τα προσφυγικά σωματεία εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους ασκώντας πολιτικές πιέσεις και οργάνωσαν παμπροσφυγική διαδήλωση στο κέντρο

86 Ελένη Κυραμαργιού, *ό.π.*, σ. 148-149.

87 «Αι προσφυγικαί διαμαρτυρίαι διά την μείωσιν του τόκου - συλλαλητήριον εν Κοκκινιάν», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23/12/1928. Πρόκειται για τους αντιπροσώπους των προσφυγικών συλλόγων του συννοικισμού, όμως δεν βρέθηκε το καταστατικό της Ομοσπονδίας ή κάποια αναφορά σε εφημερίδες για τη σύνθεσή της, δηλαδή ποιοι σύλλογοι την αποτελούσαν.

της Αθήνας, στο θέατρο «Ολύμπια», με 5.000 κόσμο και βασικό αίτημα την πλήρη αποζημίωση. Στη διαδήλωση συμμετείχαν τα περισσότερα σωματεία του συννοικισμού της Νέας Κοκκινιάς.⁸⁸ Εκδηλώσεις διαμαρτυρίας του προσφυγικού κόσμου διοργανώθηκαν σε όλη την επικράτεια. Στη συγκέντρωση παραβρέθηκε σύσσωμος ο προσφυγικός κόσμος, αλλά και ο Μ. Τσιγδεμόγλου, που είχε αποχωρήσει από το κόμμα του Βενιζέλου λόγω έντονης διαφωνίας και παρέμεινε στην κυβέρνηση ως ανεξάρτητος.

Η Επιτροπή Προσφύγων της Αθήνας και του Πειραιά υπέβαλε υπόμνημα στον Βενιζέλο, με το οποίο ζητούσε την άμεση διευθέτηση της αποζημίωσης και, κυρίως, θεμάτων της αστικής αποκατάστασης.⁸⁹ Απειλούσε ξανά με αποχή, από τις εκλογές της Γερουσίας αυτή τη φορά, που θα διεξάγονταν τον Απρίλιο, ασκώντας πιέσεις στη βενιζελική παράταξη.⁹⁰ Άλλες προσφυγικές οργανώσεις διαφώνησαν με την αποχή και αποφάσισαν να κατέβουν με ανεξάρτητο συνδυασμό, και άλλες, όπως το Μικρασιατικό Κέντρο και η ΠΟΑΔΑ Πειραιά, στήριξαν τον Βενιζέλο και ήταν επίσης αντίθετες με την αποχή από τις εκλογές.⁹¹

Στον συννοικισμό της Ν. Κοκκινιάς, το ζήτημα της αποχής δίχασε την προσφυγική κοινωνία. Σύμφωνα με τον *Προσφυγικό Κόσμο*, καμία από τις «σοβαρές» προσφυγικές οργανώσεις της περιοχής δεν υπέγραψε και δεν παραβρέθηκε στις συγκεντρώσεις, παρά τις πιέσεις που δέχθηκαν.⁹² Τα δημοσιεύματα του *Έθνους* ανέφεραν ονομαστικά τις οργανώσεις του συννοικισμού που παρέστησαν στην ομιλία του Βενιζέλου στο Δημοτικό Θέατρο και δήλωσαν την αντίθεσή τους στην αποχή από τις εκλογές. Οι σύλλογοι των ανταλλαξίμων του συννοικισμού ήταν ανάμεσα σε αυτές που, παρά την αρχική τους αντίθεση, τελικά παρέμειναν πιστές στη βενιζελική παράταξη.⁹³ Φυσικά, στο συννοικισμό υπερίσχυσε η βενιζελική ταυτότητα, όμως

88 Τα σωματεία που συμμετείχαν στη διαδήλωση, σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής, ήταν το Πολιτικό Μικρασιατικό Κέντρο, το Θρακικό Κέντρο, η Ένωσις Κων/τών, η Ένωσις Ελλήνων Υπηκόων, η Κοινή των Αλύτρωτων κ.ά. Αναλυτικά, από τον συννοικισμό της Ν. Κοκκινιάς συμμετείχαν η Γενική Ένωσις Κοκκινιάς, η Ένωσις Καταστηματαρχών Κοκκινιάς, ο Σύνδεσμος Επαγγελματιών Κοκκινιάς, η Ένωσις Ποντίων Κοκκινιάς, η Ένωσις Ανταλλαξίμων Τζίδε, το Σωματείο Ροδοπολιτών, το Σωματείο Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς». Βλ. «Ποιαι προσφυγικά οργανώσεις του Κέντρου συμμετέχουν», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 14/4/1929.

89 «Τα προσφυγικά αιτήματα», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 17/3/1929.

90 «Παμπροσφυγική συγκέντρωση (...) απόσχουν οι πρόσφυγες των εκλογών», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 21/4/1929.

91 «Η πλειοψηφία των προσφύγων δεν επιδοκιμάζει την δημιουργούμενη κίνηση», εφ. *Έθνος*, 14/4/1929.

92 «Προβλέπεται ότι η μεγάλη πλειοψηφία των προσφύγων θα απόσχει των σημερινών εκλογών», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 21/4/1929.

93 Τα σωματεία του συννοικισμού που παρέμειναν στη βενιζελική παράταξη ήταν η Ένωσις Κοκκινιάς, οι Ανταλλάξιμοι Τζίδε, η Ένωσις Ποντίων, η Ένωσις Ροδοπολιτών, το Σωματείο Π. και Ν. Κοκκινιάς,

υπήρχαν και προσφυγικά σωματεία που αντέδρασαν. Παρ' όλα αυτά, τα περισσότερα επέλεξαν τελικά να στηρίζουν τον Βενιζέλο στις εκλογές των γερουσιαστών.⁹⁴

Ωστόσο, παρά τις διαφωνίες μεταξύ των προσφύγων, οι ζυμώσεις και οι διεργασίες για την απομάκρυνση από τον Βενιζέλο είχαν αρχίσει να συντελούνται. Η ρήξη του προσφυγικού κόσμου, και κυρίως της ΠΟΑΔΑ, της Παμβουρλιωτικής και των άλλων κεντρικών οργανώσεων με τον βενιζελισμό ήταν πλέον πραγματικότητα. Μετά τις εκλογές πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη προσφυγικό συνέδριο βουλευτών και γερουσιαστών, το πόρισμα του οποίου για την προσφυγική υπόθεση κατατέθηκε στον Βενιζέλο.

Από την άλλη πλευρά, ο κατακερματισμός των προσφυγικών οργανώσεων σε επιμέρους σωματεία στους διάφορους συνοικισμούς δεν εξυπηρετούσε πάντα την προσφυγική υπόθεση. Αντίθετα, ήταν δείγμα έλλειψης συνεργασίας και συντονισμού, ενώ αποκάλυπτε την ιδιοτέλεια είτε μεμονωμένων προσώπων είτε ομάδων που συσπειρώνονταν γύρω από ένα πρόσωπο, αλλά και την εκμετάλλευση από τους «προσφυγοπατέρες» βουλευτές και τα πελατειακά τους δίκτυα. Άρθρα της εποχής έκαναν λόγο για την ευκολία ίδρυσης συλλόγων, που ικανοποιούσαν κυρίως τη ματαιοδοξία κάποιων:

«Πρόεδροι και αντιπρόεδροι κρατώσι τη σφραγίδα ενός σωματείου, παρουσιαζόμενοι ενώπιον Πρωθυπουργών, Υπουργών, Νομαρχών και Δημοσίων Αρχών προς υπεράσπισιν προσφυγικών θεμάτων, αστοχούσι ή περιάγονται εις αξιολύπητον θέσιν».

Αυτή η τακτική δεν εξυπηρετούσε την προσφυγική υπόθεση. Άλλοι ίδρυναν συλλόγους για το προσωπικό γόητρο, τη δύναμη και την επιρροή που ασκούσαν στην προσφυγική κοινωνία του συνοικισμού, με αποτέλεσμα να εξασφαλίσουν ευνοϊκότερες συνθήκες αποκατάστασης, όπως η αγορά καλύτερων οικοπέδων στο κέντρο του συνοικισμού και η ταχύτερη αποζημίωση.⁹⁵

Η κεντρική προσφυγική οργάνωση για το ζήτημα των αποζημιώσεων (ΠΟΑΔΑ) και ο προσφυγικός Τύπος καλούσαν τα σωματεία σε συγχωνεύσεις και

το Σωματείο «Τα Κιλικιανά», ο Πολιτικός Σύλλογος Κοκκινιάς (εννοεί τον Γενικό). Βλ. εφ. *Έθνος*, 20/4/1929.

94 Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές και Δημοψηφίσματα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 33-40· Κώστας Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 139.

95 «Η πολιτική των προσφύγων χειραφέτησις», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 5/2/1928 και «Οι αγωνιστές της φτωχολογίας καταγγέλλουν τους τζορμαπατζήδες», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1934.

ζητούσαν να οργανωθούν σε προσφυγικές ομοσπονδίες, όπως συνέβη με τα σωματεία της Σύρου.⁹⁶ Ένα τέτοιο δείγμα συνένωσης ήταν και η ίδρυση, στις 11 Οκτωβρίου 1929, του Ανεξάρτητου Συλλόγου Ενώσεως Ανταλλαξίμων 40 Επαρχιών Θράκης, Μ. Ασίας, Κωνσταντινουπόλεως, Πόντου, Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσικαρίου (Κορυδαλλού), με έδρα τη Νέα Κοκκινιά, στην πλατεία Αγίου Νικολάου, στην οδό Επ. Χαριλάου.⁹⁷ Οι αρχαιρεσίες της Ένωσης δημοσιεύτηκαν και στον προσφυγικό Τύπο της εποχής.⁹⁸ Στην πραγματικότητα, ο παραπάνω σύλλογος ήταν ένωση των προηγούμενων συλλόγων των ανταλλαξίμων του συνοικισμού· δεν εκπροσωπούσε πλέον συγκεκριμένες κοινότητες, αλλά κάλυπτε τους δικαιούχους από όλες τις εκκλησιαστικές επαρχίες της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δεν είχαν αποζημιωθεί. Πρόεδρος παρέμεινε ο Πρόδρομος Αντωνιάδης, ο οποίος είχε διαχειριστεί το ζήτημα των αποζημιώσεων στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, ενώ ο ταμίας είχε υπάρξει σύμβουλος στον Σύλλογο «Ένωσις Ανταλλαξίμων Δζίδε της Νεοκαισάρειας».⁹⁹ Στην εγγραφή νέων μελών προτεραιότητα είχαν οι καταγόμενοι από τις παραπάνω επαρχίες, όμως μπορούσαν να γραφτούν όλοι οι πρόσφυγες, ακόμα κι αν δεν ήταν ανταλλάξιμοι. Σημαντικό στοιχείο για την εθνοτοπική ταυτότητα του συλλόγου ήταν η επίσημη εορτή της Ένωσις την ημέρα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, που ήταν ο πολιούχος της Νίγδης.¹⁰⁰

Έτσι, από τις εξελίξεις στο ζήτημα των αποζημιώσεων προκύπτουν ενδιαφέρουσες τροποποιήσεις και προσθήκες στο καταστατικό του νέου συλλόγου. Σκοπός του ήταν η εξυπηρέτηση των ανταλλαξίμων και των μη ανταλλαξίμων, συμπεριλαμβανομένης της επαρχίας του Καρς, για την οποία αρχικά η ΠΟΑΔΑ είχε εκφράσει ενστάσεις.¹⁰¹ Πράγματι, η αποζημίωση για τους πρόσφυγες από το Καρς καθυστέρησε και, σύμφωνα με το ΙΑΕΤ, οι δικαιούχοι ξεκίνησαν να πληρώνονται μετά το 1929. Επίσης, στους σκοπούς του συλλόγου ήταν η εξυπηρέτηση του δικαιώματος προκαταβολής της αποζημίωσης των δικαιούχων που δεν βρίσκονταν

96 «Πρόσφυγες και προσφυγικά οργανώσεις», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 13/11/1927 και «Οι μεμονωμένοι προσφυγικοί αγώνες απέτυχον πάντοτε - ανάγκη παγίας ενώσεως», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 17/3/1929.

97 «Πρακτικόν Ανεξάρτητου Συλλόγου Ενώσεως Ανταλλαξίμων 40 Επαρχιών Θράκης, Μ. Ασίας, Κωνσταντινουπόλεως, Πόντου, Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσικαρίου», 11/10/1929, «Βασιλικά Σωματεία», Φ18 Β, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

98 «Αρχαιρεσίαι προσφυγικού σωματείου», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23/2/1930.

99 Από τη σύγκριση των μελών του Δ.Σ της Ένωσις των Ανταλλαξίμων, μόνο ο Πρόδ. Αντωνιάδης και ο Ανδρ. Πιττόγλου ήταν μέλη των προκατόχων συλλόγων.

100 Σύμφωνα με την προφορική συνέντευξη του Βασίλη Χασακοϊζόγλου, πρόσφυγα στην Κοκκινιά με καταγωγή από τη Νίγδη, η εκκλησία του χωριού ήταν ο Αγ. Ιωάννης Πρόδρομος. Βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχίας Νίγδης, ΚΠ 201-203, ΚΜΣ.

101 «Αι αποζημιώσεις των εκ Καρς προσφύγων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23/10/1927.

στην Ελλάδα, αλλά στο εξωτερικό – μια απαίτηση των προσφυγικών οργανώσεων. Οι σύλλογοι, μέσω πληρεξουσίου, παρείχαν το πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας και ο δικαιούχος του εξωτερικού αποζημιωνόταν. Υπήρχαν δε περιπτώσεις όπου ο ίδιος ο σύλλογος, μέσω του προέδρου ή του αντιπροέδρου, λειτουργούσε ως πληρεξούσιος του δικαιούχου.¹⁰² Επίσης, παρείχαν πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας και σε ανηλίκους, οι οποίοι ελάμβαναν την αποζημίωση αφού οριζόταν επίτροπος, γεγονός που ενδεχομένως άφηνε περιθώρια εκμετάλλευσης.¹⁰³ Ανάμεσα στα πιστοποιητικά που είχε εκδώσει ο σύλλογος ήταν και μιας οικογένειας ανταλλαξιμών από την Ινέπολη, η οποία είχε εγκατασταθεί στη Μασσαλία και ο επικεφαλής της ήταν τραπεζίτης. Πληρεξούσιος για την έκδοση του πιστοποιητικού ορίστηκε ο πρόεδρος του συλλόγου. Έτσι αποδεικνύονται οι επαφές και τα δίκτυα επικοινωνίας που διατηρούσαν οι πρόσφυγες με τους συντοπίτες τους, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί εκτός Ελλάδας και ίσως να συνεισέφεραν ακόμα και οικονομικά ως ευεργέτες ή ως δωρητές στους συλλόγους, ενδυναμώνοντας τους δεσμούς της συλλογικότητας και διατηρώντας τη συλλογική μνήμη της εθνοτοπικής κοινότητας.¹⁰⁴ Επίσης, η διεκπεραίωση υποθέσεων δικαιούχων του εξωτερικού ενίσχυε τις ηγεσίες των συλλόγων στην τοπική κοινωνία.

Το ζήτημα των αποζημιώσεων έκλεισε με την υπογραφή της Σύμβασης της Άγκυρας και το συμψηφισμό της ανταλλαξιμής περιουσίας εις βάρος των προσφύγων, που είχαν εγκαταλείψει περιουσίες μεγαλύτερης αξίας. Πρόκειται για το οικονομικό σύμφωνο μεταξύ των δύο χωρών, που υπογράφηκε τον Ιούνιο του 1930 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου με το Σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας, καθώς και με τα συνακόλουθα πρωτόκολλα για τον περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών, τη σύμβαση εμπορίου, εγκατάστασης και

102 Περιπτώσεις προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο εξωτερικό και έλαβαν πιστοποιητικό από σύλλογο της Νέας Κοκκινιάς. Βλ. Χιονίδου - Ισταμπούλογλου από Αμάσεια (1933) και Τσιλιγγερίδης από Ροδόπολη (1937). Πληρεξούσιος ήταν η Ένωση Ποντίων. Πιστοποιητικό Προσφυγικής Ιδιότητας του Κων. Μαυρομάτη από την Ινέπολη, πληρεξούσιος ο Σύλλογος Δζίδε. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

103 Πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας της Φιλίνας Χαλβατζόγλου, που επικυρώνει ότι ήταν επίτροπος του ανήλικου Χαλβατζόγλου Κωνσταντίνου και έχει εκδώσει ο Σύλλογος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς». Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

104 Στη Νίκαια, οι Σύλλογοι Εγυρδίρ και Ρενκιωτών είχαν ως ευεργέτες συντοπίτες τους από το εξωτερικό.

ναυτιλίας.¹⁰⁵ Αν και ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι το όραμα της «πλήρους αποζημίωσης» έπρεπε να αντικατασταθεί από αυτό της «πλήρους αποκατάστασης», οι σχέσεις του με τον προσφυγικό κόσμο είχαν διαρραγεί, ωθώντας την προσφυγική ψήφο σε άλλες επιλογές, ανάμεσα στις οποίες ήταν και το ΚΚΕ.¹⁰⁶ Η ΠΟΑΔΑ συντόνισε την αντίδραση και την αγανάκτηση των προσφύγων, οργάνωσε συλλαλητήρια κατά του Συμφώνου της Άγκυρας και, μαζί με την Παμβουρλιωτική και το Σωματείο Ελλήνων Υπηκόων, αποτάθηκε –μάταια– στην Κοινωνία των Εθνών.¹⁰⁷

Εκτός από την ΠΟΑΔΑ, όμως, και άλλες προσφυγικές οργανώσεις, όπως η Παμπροσφυγική Κυκλάδων, είχαν στραφεί εναντίον του συμφώνου και προσπαθούσαν να ασκήσουν πιέσεις στον Βενιζέλο προκειμένου να το ακυρώσει, αλλά και οι Κωνσταντινουπολίτες, που τον «αποκήρυξαν» στις εφημερίδες τους εξαιτίας της ελληνοτουρκικής προσέγγισης.¹⁰⁸

Παρά τις αντιδράσεις των προσφύγων, το σύμφωνο ίσχυσε κανονικά. Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, τα χρέη τους πέρασαν στην Αγροτική Τράπεζα και το υπόλοιπο της αποζημίωσης που δικαιούνταν συμψηφίστηκε με τα χρέη τόσο των αστών όσο και των αγροτών προσφύγων. Από το 1934, τις αποζημιώσεις ανέλαβε κυρίως η Διεύθυνση Ανταλλαγής, που υπαγόταν στο υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Το 1939 ιδρύθηκε η Υπηρεσία Διαχείρισεως Ανταλλαξίμων Μουσουλμανικών Κτημάτων.¹⁰⁹ Στο ΙΑΕΤ, η έκδοση πιστοποιητικών της Ενώσεως Ανταλλαξίμων εντοπίστηκε έως το 1934, διότι στη συνέχεια εκδίδονταν από άλλους

105 Ιφιγένεια Αναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλυπότης, 1980, σ. 309-393.

106 Γιώργος Μαυροκορδάτος, *ό.π.*, σ. 206-207.

107 «Η σημερινή προσφυγική συγκέντρωση», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23/2/1930 και 2/3/1930, «Η επιβλητική συγκέντρωση», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 29/6/1930. Το Σωματείο Ελλήνων Υπηκόων ιδρύθηκε στις 10/4/1924 από 14.000 οικογένειες που είχαν δικαίωμα αποζημίωσης ως Έλληνες υπήκοοι της Τουρκίας. Πρόεδρος ήταν ο Σμυρνιός δικηγόρος Α. Αθηνογένης, πληρεξούσιος στο κόμμα του Κονδύλη. Αιτήματα του συλλόγου ήταν η χορήγηση δανείου 50.000.000 δρχ. από την Εθνική Τράπεζα, η αποζημίωση για τις περιουσίες που είχαν εγκαταλείψει και η επιστροφή των καταθέσεών τους από τις τουρκικές τράπεζες. Βλ. Λίζα Μιχελή, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα, Δρώμενα, 1992, σ. 139. Το Σωματείο Ελλήνων Υπηκόων ιδρύθηκε στη Νίκαια, το 1934. Βλ. «Καταστατικόν - Σύνδεσμος των εκ Τουρκίας Ελλήνων Υπηκόων», 21/10/1934, «Βασιλικά Σωματεία», Φ28 Α, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

108 «Ανοιχτή επιστολή προς τον Βενιζέλο», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 29/6/1929. Για τη μεταστροφή των Κωνσταντινουπολιτών στον Βενιζέλο, βλ. Δημήτρης Καμούζης, «Από σωτήρας της φυλής, ευεργέτης των Τούρκων: Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 17, Αθήνα 2011, σ. 151-361.

109 Το 1957 περιήλθε στο Ταμείο Ανταλλαξίμων Περιουσίας και Αποκαταστάσεως Προσφύγων, και από το 1998 βρίσκεται στη δικαιοδοσία της Κτηματικής Εταιρείας Δημοσίου. Βλ. Νίκος Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 263-264.

προσφυγικούς συλλόγους,¹¹⁰ γεγονός που συνηγορεί με την εξασθένηση του συλλόγου, η οποία συνδυάζεται και με τον μειούμενο αριθμό αποζημιώσεων μετά το 1934, δεδομένου ότι οι περισσότεροι δικαιούχοι είχαν αποζημιωθεί το πρώτο διάστημα. Οι παραπάνω σύλλογοι ήταν συγκυριακοί και εξυπηρετούσαν κυρίως τη διεκδίκηση της αποζημίωσης· κατόπιν αδράνησαν χωρίς να υπάρχει επίσημη διάλυση και ο πρόεδρός τους ίδρυσε άλλον σύλλογο στην πόλη με ψυχαγωγικούς σκοπούς.

Έναν χρόνο αργότερα, η επίσκεψη του Τούρκου πρωθυπουργού Ισμέτ Ινονού υπήρξε η αφορμή για να φανούν οι κοινωνικές, ταξικές και εθνοτοπικές διαφορές του προσφυγικού κόσμου. Η Παμβουρλιωτική με έγγραφο στον Ινονού δήλωνε την αντίθεση μερίδας του προσφυγικού κόσμου στη Συμφωνία της Άγκυρας και ζητούσε την ουσιαστική διαπραγμάτευση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, αντί των κατ' επίφαση φιλικών εκδηλώσεων στις διπλωματικές επαφές της επικείμενης επίσκεψης.¹¹¹ Αντίθετα, η Ένωση Σμυρναίων Αστών Προσφύγων χαιρέτισε με ενθουσιασμό την επίσκεψη του Ινονού, στο πλαίσιο των καλών διπλωματικών σχέσεων. Τις ημέρες εκείνες δεν υπήρξαν αντιδράσεις, εφόσον οι αστυνομικές Αρχές είχαν προβεί σε προληπτικές συλλήψεις,¹¹² ενώ υπήρχαν περιπτώσεις προσφυγικών σωματείων των κυβερνητικών σχημάτων που επευφημούσαν τον Ινονού κατά την επίσκεψή του σε διάφορα μέρη.

Η αποζημίωση για τους πρόσφυγες ήταν ζωτικής σημασίας, γιατί με τις ομολογίες αποπλήρωναν τα σπίτια στην ΕΑΠ, η οποία, όπως αναφέρεται στην έκθεσή της, είχε αποδεχθεί την αποπληρωμή των χρεών με αυτόν τον τρόπο και, μετά τη διάλυσή της, συμψηφίστηκαν με τα χρέη των προσφύγων.¹¹³ Εκτός από τις πρακτικές ανάγκες που κάλυπτε, η αποζημίωση υποδήλωνε και τη θεσμική κατοχύρωση του πλούτου που στερήθηκαν οι ξεριζωμένοι, προσπαθώντας να

110 Οι αποζημιώσεις των δικαιούχων ανταλλαξίμων για τον συνοικισμό της Ν. Κοκκινιάς χορηγήθηκαν από το 1926 έως το 1939. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

111 Η Παμβουρλιωτική Ένωση συγκάλεσε παμπροσφυγική συγκέντρωση και έστειλε επιστολή διαμαρτυρίας στον Ισμέτ και στην τουρκική πρεσβεία. Βλ. «Το έγγραφο που απηύθυνε η Παμβουρλιωτική Ένωση», εφ. *Πρωία*, 28/9/1931. Σε διαφορετικό πλαίσιο κινήθηκε το έγγραφο της Ένωσης Αστών Προσφύγων της Ν. Σμύρνης. Βλ. «Διά τους Τούρκους επισήμους», εφ. *Πρωία*, 1/10/1931.

112 Οι συλλήψεις ήταν Βουρλιωτών και Τσερκέζων (Κιρκάσιοι). «Αι τελευταίαι ειδήσεις» και «εις τον Μαραθώνα», εφ. *Πρωία*, 3/10/1931 και 5/10/1931. Για την αντίδραση των προσφύγων της Ν. Κοκκινιάς δεν βρέθηκε κάποια σχετική αναφορά.

113 Κοινωνία των Εθνών, 14η Τριμηνιαία Έκθεση της ΕΑΠ, Αθήνα, 25/5/1927, σ. 7. Βλ. Αγνή Κολιαδήμου, Διδακτορική Διατριβή, *Πρόσφυγες στον Νομό Πέλλας, 2012-1967*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 183. Και για τον συμψηφισμό των χρεών, βλ. Ν. 5151/15-7-1931, «Περί κυρώσεως συμβάσεως (...) ΕΑΠ οφειλομένων χρεών», ΦΕΚ 207/16-7-1931.

αλλάζουν την εικόνα του «εξαθλιωμένου» και «παρείσακτου».¹¹⁴ Από την άλλη, η αίτηση αποζημίωσης σήμαινε και αποδοχή της απώλειας της περιουσίας και της πατρίδας, γι' αυτό κάποιοι καθυστέρουσαν ή αρνούνταν να την υποβάλουν, γιατί δεν ήθελαν να δεχθούν τη νέα πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί με τη Συνθήκη της Λοζάνης. Μάλιστα, αρκετοί δεν έπαψαν να τρέφουν προσδοκίες επιστροφής, γι' αυτό δεν κατέθεταν αίτηση αποζημίωσης, ενώ άλλοι αρνούνταν να συμμετάσχουν στις επίσημες κρατικές απογραφές ως πρόσφυγες.

2.2. Εξωραϊστικοί σύλλογοι και η νέα τοπικότητα

Μια άλλη κατηγορία συλλόγων που μπορεί να ανήκαν στους αλληλοβοηθητικούς, αλλά σχετιζόνταν με τις πολιτικές παραγωγής του αστικού χώρου, ήταν οι εξωραϊστικοί. Αυτοί οι σύλλογοι συγκροτούνταν από πρόσφυγες του συνοικισμού, όμως διακρίνονταν βάσει των συνοικιών της Νέας Κοκκινιάς. Έθεταν χωροταξικά χαρακτηριστικά τόσο στο καταστατικό όσο και στην επωνυμία τους, και δεν είχαν αναφορά στις εθνοπολιτισμικές ταυτότητες του τόπου καταγωγής, αλλά στον τόπο εγκατάστασης. Σταδιακά ανεδείκνυαν ένα άλλο είδος τοπικότητας από εκείνο των «χαμένων πατρίδων» που είχαν οι εθνοτοπικοί, που θα αναλυθούν παρακάτω. Στους εξωραϊστικούς, η τοπικότητα δεν βασιζόταν στην ανάμνηση του βιωμένου τόπου, αλλά αναφερόταν στη συγχρονία και στον χώρο εγκατάστασης – και μάλιστα, όχι όλου του συνοικισμού, αλλά των συνοικιών όπου διέμεναν, συγκροτώντας μια τοπικότητα που αναφερόταν στη μικρή κλίμακα της γειτονιάς. Οι εξωραϊστικοί σύλλογοι ανέπτυξαν ποικίλες σχέσεις με τους θεσμούς και τις κρατικές Αρχές, και προέβαλλαν τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις τους στο πλαίσιο της γειτονιάς τους.

Μελετώντας τους εξωραϊστικούς συλλόγους του συνοικισμού διακρίνονται έξι βασικές συνοικίες, οι οποίες σχετιζόνταν άμεσα με την οικιστική ανάπτυξη και τα στάδια οικοδόμησης. Αναφέρονταν σε μια συγκεκριμένη γειτονιά, η οποία οργανώθηκε γύρω από μια εκκλησία, διατηρώντας τις χωρικές διαιρέσεις της ενοριακής γεωγραφίας, που είχε άλλωστε και το ελληνικό κράτος από το 1910.¹¹⁵ Φυσικά, η οικιστική οργάνωση γύρω από την εκκλησία ήταν κάτι γνώριμο και στους πρόσφυγες, γιατί στους μαχαλάδες τους είχαν εκκλησία. Τόσο η επωνυμία τους όσο και το κανονιστικό περιεχόμενο των καταστατικών τους δήλωναν τους σκοπούς τους,

114 Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.πας*, σ. 150-151.

115 Ν. 3596, «Περί ενοριακών ναών», 8/3-1910, ΦΕΚ 93 /9-3-1910.

που αρχικά αφορούσαν τη μόνιμη εγκατάστασή τους και την εδαφική διεκδίκηση της περιοχής, και έπειτα τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης. Έτσι, μεριμνούσαν για την κατασκευή κοινωφελών έργων υποδομής και δημόσιων κτιρίων, όπως σχολεία και λαϊκά νοσοκομεία. Τα καταστατικά τους προσεγγίζονται ως μελλοντικά προγράμματα και σχέδια για τις συνοικίες, προβάλλοντας τις βλέψεις και τα οράματα των κατοίκων για τη γειτονιά τους.¹¹⁶

Στον προσφυγικό συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, η ίδρυση των εξωραϊστικών συλλόγων συνέπεσε με την απαλλοτρίωση εκτάσεων και την έναρξη της οικοδομικής δραστηριότητας για την επέκταση του συνοικισμού στη δεύτερη φάση δημιουργίας του. Συνήθως, η ίδρυσή τους προηγείτο της απαλλοτρίωσης, επιβεβαιώνοντας την τακτική της καταπάτησης και της κατάληψης γαιών και οικοπέδων που ανήκαν συνήθως σε ιδιώτες. Όπως φαίνεται και από παραδείγματα εξωραϊστικών συλλόγων, ως επί το πλείστον οι πρόσφυγες είχαν ήδη εγκατασταθεί πρόχειρα και είχαν δημιουργήσει σε εφήμερο ξύλινο παράπηγμα την εκκλησία τους, σχεδόν ταυτόχρονα είχαν ιδρύσει και έναν σύλλογο, και κατόπιν ήγειραν εδαφικές διεκδικήσεις για μόνιμη εγκατάσταση. Έτσι, παρουσιάζονται η «από τα κάτω» ενεργοποίηση της κοινωνίας και η αλληλεπίδραση με τις κρατικές Αρχές για τη συνδιαμόρφωση του αστικού χώρου κατά την αστικοποίηση του Μεσοπολέμου. Στον παρακάτω πίνακα αναγράφονται οι σύλλογοι σε κάθε συνοικία και η εκκλησιαστική - ενοριακή γεωγραφία των χωρικών διαιρέσεων που υιοθετούσαν (Πίνακας 10). Σημαντικό ρόλο στην πολιτισμική συνάφεια της συλλογικότητας διαδραμάτισαν, όπως θα δούμε, η φυσική εγγύτητα της γειτονιάς στο πλαίσιο της καθημερινής εμπειρίας και των προσωπικών επαφών, η οπτική επαφή στην κοινόχρηστη αυλή, τα συνοικιακά μαγαζιά και η εκκλησία:

«Οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της γειτονιάς συνέδεσαν τη γειτονιά ως τμήμα πόλης με την έννοια της “κοινότητας”, όπου έχουν σημασία όχι μόνο τα γεωγραφικά όρια του χώρου, αλλά κυρίως τα κοινωνικά δίκτυα, η συγκινησιακή και

116 Στη μελέτη του, ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης προσεγγίζει τα καταστατικά ως σενάρια εδαφικοποίησης (territoriality). Βλ. «Οι συνοικιακοί εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας», στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 265-278, και Francisco R. Klauser, “Rethinking the Relationships between Society and Space: A Review of Claude Raffestin’s Conceptualisation of Human Territoriality”, Working Paper No 37, 2008, Social Sciences Research Centre, National University of Galway (προσπέλαση 28/9/2019).

συμβολική σημασία για τους κατοίκους, η συγκρότηση ταυτότητας συναρτημένης με τον τόπο».¹¹⁷

Η γειτονιά ήταν ο οικείος χώρος, με την κοινή καθημερινότητα, την εξωστρέφεια, αλλά και τα κοινά προβλήματα. Σε αυτόν τον χώρο των τετραγώνων, της κοινόχρηστης αυλής, της γειτονιάς, τα λαϊκά στρώματα βίωναν το αίσθημα της φτώχειας και της αντίθεσής τους με τους πλουσιότερους, αναπτύσσοντας ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης, ενώ οδηγούνταν στη συλλογική δράση για τη βελτίωση της ζωής τους. Άλλοι παράγοντες για την ίδρυση εξωραϊστικών συλλόγων ήταν οι οικογενειακοί δεσμοί και η κοινή κοινωνικοεπαγγελματική ταυτότητα. Έτσι, καλλιεργούνταν μια λαϊκή κουλτούρα στις γειτονιές, συχνά με άξονα την κοινή προέλευση των κατοίκων, τους οικογενειακούς δεσμούς (συγγένεια) και τα επαγγέλματα, η οποία ενίοτε εκφραζόταν μέσα από τη ρεμπέτικη μουσική.¹¹⁸

Επίσης, οι εξωραϊστικοί σύλλογοι αφορούσαν κυρίως τις πιο φτωχικές συνοικίες και οι σκοποί ποίκιλλαν, από την υλοποίηση έργων βελτίωσης της καθημερινότητας μέχρι την αλληλοβοήθεια και την πνευματική καλλιέργεια των μελών, «εξωραΐζοντας συνοικίες και ανθρώπους».¹¹⁹ Η ίδρυση τοπικών εξωραϊστικών σωματείων ενθαρρυνόταν και από την ίδια την κοινωνία των προσφύγων, μέσω του Τύπου. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* καλούσε τους πρόσφυγες να ιδρύσουν σωματεία, τα οποία αναγνωρίζονταν από την ελληνική νομοθεσία, και να αυτοοργανωθούν για τη βελτίωση των νέων τόπων εγκατάστασής τους. Οι πρόσφυγες, επεσήμαινε, είχαν την εμπειρία της εθελοντικής συσσωμάτωσης και ήταν καθήκον τους να αυτενεργήσουν για να επαναφέρουν τις καλές συνθήκες ζωής που γνώρισαν στις πρότερες πατρίδες τους.¹²⁰

Πίνακας 10: Εξωραϊστικοί σύλλογοι ανά συνοικία της Νέας Κοκκινιάς

Συνοικία	Αριθμός συλλόγων	Έτος ίδρυσης	Ενορία
Κίλικιανά	2	1927, 1928	Οσία Ξένη
Παρυφές συνοικισμού στα όρια με την Παλιά Κοκκινιά	2	1927, 1936	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος

117 Άννα Λάμπρου - Αλεξάνδρα Μούργου, «Νέα Κοκκινιά: Διερευνώντας τις πολλαπλές ταυτότητες μιας προσφυγικής περιοχής στον Μεσοπόλεμο», *Γεωγραφίες Νο 35*, 2020, σ. 146-155.

118 Λίνα Λεοντίδου, «Η άτυπη οικονομία ως απόρροια της προσφυγικής αποκατάστασης», στο επιστημονικό συμπόσιο «Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα - Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)», Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 359.

119 Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό.π.*, 265-278

120 «Ο εξωραϊσμός εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2/10/1927.

Όρια με Κερατσίνι	1	1927	
Γερμανικά	1	1928	Ευαγγελίστρια
Τρίγωνο Πευκάκια	1	1928	
Καραβάς Β΄	3	1930, 1931, 1932	Δώδεκα Απόστολοι
Άσπρα Χώματα	2	1931, 1932	Παναγίτσα

Πηγή: «Βασιλικά Σωματεία» (1923-1939), *Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς*, ΓΑΚ

Οι εξωραϊστικοί σύλλογοι λειτουργούσαν κυρίως ως ομάδες πίεσης στον δημόσιο χώρο της γειτονιάς, με βασικό αίτημα τη μόνιμη εγκατάσταση. Έτσι, ο Σύλλογος «Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος» ιδρύθηκε από 39 πρόσφυγες, ανάμεσά τους και γυναίκες, τον Ιούνιο του 1927, στις παρυφές του οργανωμένου συνοικισμού, στα όρια με την Παλιά Κοκκινιά, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί προσωρινά σε παραπήγματα σε εκτάσεις κυρίως των οδών Αβύδου, Περιστάσεως, Κινικίου και στην οδό 14, όπου βρισκόταν και το εντευκτήριο του συλλόγου.¹²¹ Αν και, σύμφωνα με το καταστατικό, πρωταρχικοί σκοποί ήταν η ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων, η κοινωνικοποίηση και η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών μέσω διαφόρων δραστηριοτήτων, όπως συναντήσεις, διαλέξεις και εκδηλώσεις, ο κυριότερος σκοπός ήταν η διεκδίκηση των οικοπέδων από την επικείμενη απαλλοτρίωση και η μόνιμη εγκατάσταση των ήδη εγκατεστημένων.¹²² Ο Ναός του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου λειτουργούσε σε παράπηγμα σε καταπατημένο ιδιωτικό οικόπεδο, γι' αυτό και το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο είχε μηνυθεί από τους ιδιοκτήτες.¹²³

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι πρόσφυγες των παρυφών του συνοικισμού είχαν ιδρύσει μια πρόχειρη εκκλησία, όπως και έναν σύλλογο, με σκοπό να διεκδικήσουν συλλογικά τον τόπο της μόνιμης εγκατάστασής τους. Το 1928 έγινε η απαλλοτρίωση των συγκεκριμένων εκτάσεων για την επέκταση του συνοικισμού της Ν. Κοκκινιάς και ο ναός αναγνωρίστηκε με το αντίστοιχο Νομοθετικό Διάταγμα σε ενοριακό.¹²⁴ Έτσι, επεκτάθηκε ο συνοικισμός και δημιουργήθηκε η συνοικία του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου πολύ κοντά στα όρια με την Παλιά Κοκκινιά και την Αρμένικη Συνοικία· βρισκόταν στα όρια της Ν. Κοκκινιάς κοντά στο ρέμα της

121 «Πρακτικόν Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος», 19/6/1927, Φ14, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

122 «Καταστατικόν - Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος».

123 Η αναφορά υπάρχει στο βιβλίο του πρωτοπρεσβύτερου Δαμιανού Παπαδημητρίου, *Ιστορία του Ιερού Ναού του Αγίου Χρυσοστόμου Νίκαιας – Πειραιάς*, βλ. παραπομπή 1 και 2, Αρχοντία Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 70.

124 Για την απόφαση της απαλλοτρίωσης και την αναγνώριση του ναού, βλ. στην παρούσα διατριβή κεφ. «Η δεύτερη φάση του προγράμματος της ΕΑΠ», σ. 79-80.

Σούδας, του «τρεχόμενου αίσχους με τα πράσινα νερά, τις φρικτές αναθυμιάσεις και τη φθίση. Ήταν η αμαρτωλή περιοχή της απόγνωσης».¹²⁵ Η περιοχή, αν και σε αυτήν κατοικούσαν αρκετοί Κιρκιντζιώτες και Πόντιοι της Χαλδεΐας, εντούτοις δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι εποίκιστηκε από μια συγκεκριμένη περιοχή της Μικράς Ασίας, διότι από την έρευνα στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας βρέθηκαν περίπου 74 ανταλλάξιμοι που είχαν δηλώσει ως διεύθυνση τις οδούς Αβύδου και Περιστάσεως, χωρίς να έχουν κοινό τόπο προέλευσης.

Η συσπείρωση των μελών, εφόσον δεν ήταν τόσο ισχυρή η κοινή καταγωγή, προήλθε από τη φυσική εγγύτητα της γειτονιάς, τόσο για τη διεκδίκηση της εγκατάστασής τους όσο και για άλλα προβλήματα της συνοικίας. Το μεγάλο ζήτημα που αντιμετώπιζαν ήταν η έλλειψη έργων υποδομής, που είχε ως αποτέλεσμα συνεχείς πλημμύρες σε περιόδους ισχυρών βροχοπτώσεων, εξαιτίας του ρέματος που υπήρχε στο όριο του συνοικισμού. Οι κάτοικοι διαμαρτύρονταν ότι η «δημοτική πρόνοια ήτο παντελώς άγνωστη», η καθαριότητα ήταν ελλιπής, η «πολυθορυβίζουσα» από τις Αρχές δενδροφύτευση ανύπαρκτη, όπως και η ύδρευση.¹²⁶ Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, καθώς και της απουσίας επαρκών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων δημιουργήθηκε ένας ακόμη εξωραϊστικός σύλλογος στη γειτονιά του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου, το 1936. Ο Σύνδεσμος Περιφέρειας Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου «Νέα Κοκκινιά»¹²⁷ μπορεί να είχε άλλη διοίκηση από τον προκάτοχό του, όμως το κριτήριο της τοπικότητας παρέμενε. Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του είχαν κοινή διεύθυνση, στην οδό Αβύδου και την οδό 14,¹²⁸ και ανήκαν στους αυτοαπασχολούμενους μικροεπαγγελματίες και τους ειδικευμένους εργάτες.¹²⁹

Άλλος ένας εξωραϊστικός σύλλογος ήταν ο Προοδευτικός Σύλλογος Πευκακίων Νέας Κοκκινιάς, Σμύρνης «Χρυσόστομος».¹³⁰ Η συγκεκριμένη περιοχή,

125 «Η πρωτεύουσα της προσφυγικής δυστυχίας», εφ. *Νέον Βήμα*, 26/5/1935.

126 «Η Πρόνοια», εφ. *Αναγέννησις*, 22/9/1935, Αρχείο Εφημερίδων Κοκκινιάς. Ο σύλλογος έθεσε το ζήτημα στο Δημοτικό Συμβούλιο, το οποίο παρέπεμψε την τοποθέτηση δημόσιας κρήνης στο υπουργείο Προνοίας. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Κοκκινιάς, 20ής Συνεδρίας, 27/2/1935, Βιβλίο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1934-1935, Αρχείο Δήμου Νίκαιας - Αγ. Ι. Ρέντη.

127 «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Κατοίκων Περιφέρειας Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου», 31/3/1936, Φ29 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

128 Στην πρώτη φάση της ανέγερσης του συνοικισμού, οι οδοί δεν είχαν ονόματα, αλλά αριθμηση.

129 Ο πρόεδρος ήταν τυπογράφος, ο αντιπρόεδρος σαπωνοποιός, ο γεν. γραμματέας σοφέρ, ο ταμίας κουρέας, ο έφορος και τα υπόλοιπα μέλη αρτεργάτες, μυλεργάτες και τεχνίτες μωσαϊκών. Βλ. «Πίναξ Μελών Διοικητικού Συμβουλίου Συνδέσμου Κατοίκων Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου.

130 «Καταστατικόν - Προοδευτικός Σύλλογος Πευκακίων Νέας Κοκκινιάς - Σμύρνης Χρυσόστομος», 29/10/1928, Φ16 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

όπως αναφέρεται στο προηγούμενο κεφάλαιο,¹³¹ είχε συμπεριληφθεί στην απαλλοτρίωση του 1927, εντούτοις το τρίγωνο των Πευκακίων είχε εξαιρεθεί και τελικά απαλλοτριώθηκε εκ νέου το 1931. Η ίδρυση του συλλόγου στα όρια του τότε οργανωμένου συνοικισμού καταδεικνύει τις εδαφικές διεκδικήσεις των προσφύγων και την αντιπαλότητα με τους γηγενείς ιδιοκτήτες των οικοπέδων του τριγώνου. Αν και στο καταστατικό του δεν αναφέρεται ξεκάθαρα η διεκδίκηση μόνιμης εγκατάστασης, αυτή υπονοείται από τον γενικό σκοπό της υπεράσπισης των συμφερόντων των μελών του. Οι αντιπαραθέσεις μεταξύ προσφύγων και γηγενών, καθώς και η αμφισβήτηση των εκτάσεων συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια στη συγκεκριμένη περιοχή.¹³² Συνεπώς, η ύπαρξη του συλλόγου ήταν απαραίτητη για την υπεράσπιση των διεκδικήσεων των προσφύγων. Ο σύλλογος είχε επιλέξει για την επωνυμία του τον μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο, ένα κοινό προσφυγικό σύμβολο, παραπέμποντας στην Καταστροφή της Σμύρνης.

Το 1927, με τη μεγάλη απαλλοτρίωση, η Νέα Κοκκινιά επεκτάθηκε βόρεια και δυτικά, ενώ τα επόμενα χρόνια άρχισε η οικοδόμηση της μεγάλης έκτασης του Καραβά.¹³³ Το 1930 ιδρύθηκε η «Ένωση Αγοραστών Οικημάτων Καραβά» από 159 μέλη, που είχαν αγοράσει οικόπεδα στην περιοχή κυρίως του Καραβά Β' και Γ'. Τα κίνητρα που ώθησαν τα συγκεκριμένα άτομα να προχωρήσουν στη δημιουργία του συλλόγου ήταν τοπικά και κυρίως οικονομικά. Βασικός σκοπός των αγοραστών οικοπέδων ήταν η μείωση του τόκου στις δόσεις των δανείων για την αγοροπωλησία.¹³⁴ Ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη ήταν προσωπικότητες του δημόσιου βίου της Κοκκινιάς, όπως ο πρόεδρος των κουρέων και αργότερα υποψήφιος βουλευτής Λέων Δεσύλλας, ο οποίος εισηγήθηκε τη μείωση των φόρων, και ο Νικ. Ευστρατιάδης, που είχε αναλάβει καθήκοντα προέδρου της ένωσης και προερχόταν από τους προσκόπους, των οποίων η δράση και η κοινωνικότητα ήταν σημαντικές στον συνοικισμό.¹³⁵ Ο σύλλογος μεριμνούσε, όπως προέβλεπε το καταστατικό του,

131 Στην παρούσα διατριβή, βλ. κεφ. «Η επέκταση του συνοικισμού μετά τη διάλυση της ΕΑΠ», παραπομπή 230, σ. 67.

132 Με απόφαση του υπουργείου Γεωργίας και Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως άρθηκε η απαλλοτρίωση της έκτασης που είχε παραχωρηθεί στην οικογένεια Λεπτίδου. Βλ Ν.Δ. 9/10/1934, «Περί άρσεως απαλλοτριώσεως εκτάσεως εν Νέα Κοκκινιά εις θέσιν Τρίγωνο Πευκακίων», 139/30-10-1934.

133 Για την επέκταση του συνοικισμού και τις αποφάσεις των απαλλοτριώσεων, βλ. στην παρούσα διατριβή κεφ «η δεύτερη φάση του προγράμματος της ΕΑΠ», σ.74.

134 «Καταστατικόν και Πρακτικόν Γενικής Συνέλευσης Ενώσεως Αγοραστών Οικημάτων Καραβά», 12/4/1930, Φ19 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

135 Ο προσκοπισμός στη Ν. Κοκκινιά εμφανίστηκε το 1924 και την οργάνωσή του ανέλαβαν αρχικά οι Ν. Ευστρατιάδης, Β. Ασκητής και Μ. Λενός. Το 1936 συστήθηκε Τοπικός Προσκοπικός Σύνδεσμος,

και για τη βελτίωση του συνοικισμού, και έκανε διαβήματα τόσο στις Αρχές του Πειραιά για την ηλεκτροδότηση της περιοχής όσο και στο αρμόδιο υπουργείο για την άδεια λειτουργίας φαρμακείου.¹³⁶ Επίσης, στο καταστατικό του προβλεπόταν η ίδρυση εκκλησίας και σχολείων και η μέριμνα για την κατασκευή δημόσιων έργων στην περιοχή. Επιπλέον, ο σύλλογος ανέπτυξε και το αίσθημα της αλληλοβοήθειας, που εκφράστηκε με την προσφορά χρημάτων σε άπορα μέλη του τα Χριστούγεννα.¹³⁷

Ανάλογους σκοπούς είχαν και οι άλλοι δύο εξωραϊστικοί αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι στον συνοικισμό του Καραβά,¹³⁸ οι οποίοι συνέβαλαν επίσης στην αποπεράτωση του Ναού των Δώδεκα Αποστόλων, που λειτουργούσε από το 1928 σε παράπηγμα, οριοθετώντας την εκκλησιαστική συνοικία, και αναγνωρίστηκε ως ενοριακός το 1934.¹³⁹ Λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης, που διεκδικούσαν από την τοπική Αρχή τη βελτίωση της περιοχής, μεσολαβώντας μεταξύ των Αρχών και της κοινωνίας. Έτσι, από τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου διαπιστώθηκε η παρέμβασή τους για ζητήματα οδοποιίας, όπως η επισκευή του δρόμου της Μ. Ασίας, που ήταν βασική αρτηρία της περιοχής, και η μετονομασία του συνοικισμού από «Καραβά» σε «Δώδεκα Αποστόλων».¹⁴⁰ Τέλος, ο σύλλογος «Μέγας Αλέξανδρος» είχε προσκομίσει αιτήματα στον δήμο, τα οποία ικανοποιήθηκαν, για την τοποθέτηση δημόσιων κρηνών στη συνοικία.¹⁴¹

Η ίδρυση τριών εξωραϊστικών συλλόγων στην ίδια περιοχή μπορεί να δικαιολογηθεί λόγω της μεγάλης έκτασης και των αναγκών. Από την άλλη, όμως, υποκρύπτει και την προσωπική φιλοδοξία ατόμων να παρεμβαίνουν στον δημόσιο βίο, ενώ μπορεί να ήταν και ένδειξη εσωτερικών ανταγωνισμών.

Ακόμα πιο βόρεια της Νέας Κοκκινιάς, στον Κοκκινόβραχο, στα όρια με τον συνοικισμό του Αγ. Γεωργίου στο Κερατσίνι, υπήρχαν ασβεστοποιεία και το λατομείο Μεταντεκοβιά – η περιοχή ήταν η βιομηχανική ζώνη της Ν. Κοκκινιάς.

με πρόεδρο τον γιατρό Περικλή Χρυσοχέρη. Η εξέλιξη και η επιρροή του στη σωματειακή ζωή της πόλης υπήρξαν σημαντικές. Βλ. Γιάννης Πάτρας - Γρηγόρης Παπαληθείου, *Προσκοπική Νίκαια, 1923-2000*, Νίκαια, Ένωση Παλαιών Προσκόπων Νίκαιας - Κορυδαλλού, 2001, σ. 27.

136 «Αι ανάγκαι του συνοικισμού Καραβά», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 25/4/1930.

137 «Ιδρυσις Συνδέσμου», εφ. *Εμπρός* (τοπική), 13/6/1935, Ελληνικό Λαογραφικό Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

138 «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύλλογος Καραβά - Ο Μέγας Αλέξανδρος», 2/9/1931, και «Καταστατικόν - Σύλλογος “Οι Δώδεκα Απόστολοι”», 20/8/1932, «Βασιλικά Σωματεία», Φ21 Β και Φ23, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

139 Ν.Δ. 28/11/1934, «Περί συστάσεως ενορίας εν τω συνοικισμό Καραβά Νέας Κοκκινιάς», ΦΕΚ 426/8-12-1934.

140 «Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Κοκκινιάς, 19ης Συνεδρίας, 6/2/1935», Βιβλίο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1934-1935, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

141 Στο ίδιο.

Εκεί είχαν εγκατασταθεί σε παραπήγματα άνθρωποι που ενδεχομένως δεν ήταν όλοι πρόσφυγες, οι οποίοι συσπειρώθηκαν και ίδρυσαν τον εξωραϊστικό Σύλλογο Λατομείων (την ιδρυτική του πράξη είχαν υπογράψει 22 μέλη).¹⁴² Η συλλογικότητα δημιουργήθηκε από τους ανθρώπους που διέμεναν και δούλευαν στα λατομεία της περιοχής. Τα λατομεία αποτελούσαν αμφισβητούμενο όριο και πεδίο οικονομικού ανταγωνισμού ανάμεσα στο Κερατσίνι και στη Ν. Κοκκινιά – η δημοτική Αρχή της Ν. Κοκκινιάς διατεινόταν ότι ανήκαν στη δική της επικράτεια. Οι λατόμοι επέδειξαν έντονη μαχητικότητα και ριζοσπαστικό πνεύμα στις μεγάλες απεργίες του Μαΐου του 1936, στοιχείο που πιθανότατα καταδεικνύει την αριστερή πολιτική ταυτότητα του σωματείου.¹⁴³

Οι εξωραϊστικοί σύλλογοι δημιουργήθηκαν άτυπα στην αρχή και κατόπιν αναγνωρίστηκαν επίσημα, λίγο πριν από την απαλλοτρίωση της έκτασης, γεγονός που δείχνει και την πίεση που ασκούσαν οι συλλογικότητες προς τις κρατικές Αρχές. Έτσι έγινε και με τον Φιλανθρωπικό Σύλλογο «Αγία Φωτεινή Άσπρων Χωμάτων», που ιδρύθηκε το 1931 με πρωτοβουλία 14 κατοίκων της περιοχής.¹⁴⁴ Ο σύλλογος, αν και χαρακτηρίζεται φιλανθρωπικός από την επωνυμία του, κατατάσσεται στους εξωραϊστικούς, γιατί, πέραν της φιλανθρωπικής δραστηριότητάς του, βασικός σκοπός του ήταν η αστική αποκατάσταση. Ιδρύθηκε έναν χρόνο πριν από την απαλλοτρίωση των οικοπέδων για την επέκταση του συνοικισμού και την οικοδόμηση των πρώτων προσφυγικών πολυκατοικιών.¹⁴⁵ Από τα επαγγέλματα των μελών του διοικητικού συμβουλίου του διαπιστώνεται ότι όλοι ανήκαν στη μικρομεσαία κοινωνική τάξη και τα ασκούσαν κυρίως στη γειτονιά των Άσπρων Χωμάτων (οικοδομικός, κατασκευαστικός, τεχνικός κλάδος, μεταφορές, μικροεπιχειρηματίες με καταστήματα οικιακής χρήσης), καλύπτοντας ένα μεγάλο φάσμα απαραίτητων ενασχολήσεων για την καθημερινότητα της νέας συνοικίας.¹⁴⁶ Παράλληλα με την οικιστική ανάπτυξη του συνοικισμού ιδρύθηκε η εκκλησία της Παναγίτσας, όπως προαναφέρθηκε. Η

142 «Καταστατικόν - Σύλλογος Συνοικισμού Λατομείων Νέας Κοκκινιάς», 10/11/1927, Φ15 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

143 «Η απεργία των Λατόμων», εφ. *Ριζοσπάστης*, 12/5/1936.

144 «Καταστατικόν και Πρακτικόν - Φιλανθρωπικός Σύλλογος “Αγία Φωτεινή Άσπρων Χωμάτων”», 31/3/1931, Φ23, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

145 Για την απαλλοτρίωση της έκτασης των Άσπρων Χωμάτων, βλ. στην περούσα διατιβή κεφ. «Η επέκταση του συνοικισμού μετά την ΕΑΠ», σ.87.

146 Στον πίνακα του Διοικητικού Συμβουλίου των Άσπρων Χωμάτων αναφέρονται τα επαγγέλματα του σοφέρ, του χτίστη, του σοβατζή, του φρατορυνώτη (sic), του υποδηματοποιού, του καφεπώλη, του αρτοποιή και του μανάβη. Βλ. «Φιλανθρωπικός Σύλλογος “Αγία Φωτεινή Άσπρων Χωμάτων”».

συλλογικότητα μερίμνησε αφενός για την εγκατάσταση των προσφύγων, αφετέρου για την αντιμετώπιση των αναγκών του συνοικισμού.

Στις δύο πιο φτωχικές συνοικίες της Νέας Κοκκινιάς, των Γερμανικών και των Κιλικιανών, που ήταν διακριτές από τον υπόλοιπο συνοικισμό, εμφανίστηκαν συλλογικότητες από την αρχή της δημιουργίας τους με σκοπό να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα και να σταθούν αλληλέγγυες στα μέλη τους. Η «θορυβώδης» συνοικία των Γερμανικών, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, βρισκόταν στα βόρεια του συνοικισμού και αποτελούσε συγκρότημα του υπουργείου Προνοίας με προσωρινά προκατασκευασμένα παραπήγματα.¹⁴⁷ Η σύνθεση του πληθυσμού της, σύμφωνα με την έρευνα της Renee Hirschon, παρουσίαζε πολιτισμική ετερογένεια, διότι προερχόταν από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με μια υπεροχή των προσφύγων από τη Σμύρνη.¹⁴⁸ Το 1928 ιδρύθηκε από 61 μέλη η Ένωση Προσφύγων Γερμανικών Παραπηγμάτων και Κουτσιακαρίου «Η Πρόνοια», με βασικό σκοπό τη μέριμνα και την προσπάθεια αγοράς των κατοικιών από τους πρόσφυγες που διέμεναν σε αυτά.¹⁴⁹ Στον προσφυγικό Τύπο γίνεται αναφορά στην έντονη δυσαρέσκεια των προσφύγων για τα Γερμανικά Παραπήγματα, και ειδικά για το σκάνδαλο αναφορικά με την υπερβολική κοστολόγησή τους. Ο πρόεδρος της ένωσης διαμαρτυρήθηκε εντονότατα για το υπερβολικό τίμημα των οικιών σε σχέση με το αρχικό και σύστησε επιτροπή, η οποία επισκέφθηκε τον Βενιζέλο ώστε να διαμαρτυρηθεί και να τον προειδοποιήσει ότι επρόκειτο να συσταθεί κεντρική επιτροπή όλων των συνοικισμών με παρόμοιες γερμανικές οικίες, για να διεκδικήσουν συλλογικά χαμηλότερες τιμές για αυτές τις οικίες, που δεν ήταν ιδιαίτερα καλής ποιότητας. Στην αναφορά του, ο πρόεδρος της ένωσης υπενθύμιζε στον Βενιζέλο τις υποσχέσεις του, όταν επισκέφθηκε τα Γερμανικά της Νέας Κοκκινιάς, όπου είχε πει «παιδιά μου, θα σας ελευθερώσω άνευ αναβολής από εδώ».¹⁵⁰

147 Για τα Γερμανικά βλ. Στην παρούσα διατριβή κεφ. «Η δεύτερη φάση του προγράμματος της ΕΑΠ», σ.74.

148 Στην έρευνά της, η R. Hirschon εντόπισε ότι 167 άτομα που κατοικούσαν στα Γερμανικά ήταν από τη Σμύρνη. Βλ. Αρχείο Renee Hirschon, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

149 «Καταστατικόν - Ένωση Προσφύγων Γερμανικών Παραπηγμάτων και Κουτσιακαρίου “Η Πρόνοια”», 6/10/1928, Φ15 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

150 «Οι πρόσφυγες παραπηγμάτων Κοκκινιάς εξηγείρονται διά την λίαν υπερβολικήν εκτίμησιν των ξύλινων οικιών τους» και «Η αποτίμησις των παραπηγμάτων Κοκκινιάς», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 28/9/1930 και 5/10/1928. Για την επίσκεψη του Βενιζέλου στη Νέα Κοκκινιά μετά την εκλογική του νίκη, βλ. «Η στέγασις των αστών πώς θα επιτευχθή», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2/9/1928.

Βέβαια, στη φτωχική συνοικία των Γερμανικών έμεναν και άποροι, που δεν κατέβαλλαν χρηματικό ποσό.¹⁵¹ Ακόμα και ο τίτλος «Πρόνοια» παρέπεμπε στους ισχυρούς δεσμούς και στην αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών για τη διεκδίκηση μια καλύτερης ζωής στον τόπο εγκατάστασής τους. Παράλληλα, υπήρχε μέριμνα για τη βελτίωση της συνοικίας, που υπέφερε κυρίως από την απουσία αντιπλημμυρικών έργων, καθώς σε περιόδους έντονων καιρικών φαινομένων προκαλούνταν μεγάλες καταστροφές. Επίσης, αντιμετώπιζε προβλήματα καθαριότητας, με το ελλιπές σύστημα αποχέτευσης και τους βαλτώδεις δρόμους, που συνέθεταν μια άσχημη εικόνα για τον συνοικισμό, αυξάνοντας τα επίπεδα θνησιμότητας λόγω της ελλιπούς υγιεινής, της πυκνοκατοίκησης και της ανεπαρκούς διατροφής εξαιτίας της ένδειας. Ο σύλλογος μεριμνούσε για τα προβλήματα, όσο και για το θέμα της προβληματικής αλλά και ακριβής συγκοινωνίας στη συνοικία των Γερμανικών έναντι του Αγ. Νικολάου, γεγονός που αποκάλυπτε έμμεσα έναν ανταγωνισμό ανάμεσα στις συνοικίες που μπορεί να ιδωθεί στο πλαίσιο των «χωρικών διαφοροποιήσεων» λόγω διαφορετικών εθνοτοπικών ταυτοτήτων και, κυρίως, λόγω των ταξικών διαφορών.¹⁵²

Οι εξωραϊστικοί σύλλογοι λειτουργούσαν ως ομάδες παρέμβασης, ενημέρωναν για τα προβλήματα των συνοικιών τον τοπικό Τύπο και ασκούσαν πιέσεις προς τις δημοτικές Αρχές, ώστε να κινητοποιηθούν προς την υλοποίηση των έργων υποδομής.¹⁵³ Βέβαια, υπήρχε και η άποψη ότι τα προσφυγικά σωματεία δεν μεριμνούσαν ιδιαίτερα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του συνοικισμού. Όμως, παρά τις αντιδράσεις κάποιων πολιτών για την κεκαλυμμένη ιδιοτέλεια των συλλόγων, δεν μπορεί να υποτιμηθεί η δραστηριότητά τους σε πεδία, όπως η κρατική πολιτική πρόνοιας και η αστική οικιστική διακυβέρνηση «από τα κάτω», με αποδέκτες τους κατοίκους της γειτονιάς.¹⁵⁴

151 Ο κατάλογος δωρεάν στεγαζομένων συνοικισμού Γερμανικών. Βλ. «Κατάλογος του αρχείου των μητρώων δικαιούχων στεγαστικής αποκατάστασης και των κτηματολογίων της Περιφέρειας Αττικής» από το πρόγραμμα «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά - Από την ανάδυση, στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, σ. 98.

152 Το πρόβλημα της συγκοινωνίας και, κυρίως, η δυσανεμία των κατοίκων του Καραβά και των Γερμανικών σε σχέση με την πλατεία Αγ. Νικολάου ήταν έκδηλα. Βλ. «Η συγκοινωνία Κοκκινιάς», εφ. *Αναγέννησις*, 4/12/1932, Αρχείο Εφημερίδων Κοκκινιάς, και «Αι ανάγκαι του Πειραιώς και των συνοικισμών του», εφ. *Κράτος*, 24/9/1934, Αρχείο Μιχ. Κύρκου, ΑΣΚΙ.

153 «Η συγκοινωνία των Γερμανικών», εφ. *Νέον Βήμα*, 5/4/1936, «Αι πλημμύραι», εφ. *Εμπρός*, 25/11/1934 και «Πραγματοποιείται η κατασκευή της οδού Ρουφ - Κοκκινιάς, η έναρξις αντιπλημμυρικών έργων», εφ. *Νέον Βήμα*, 13/6/1936.

154 Για την έννοια της «διακυβέρνησης» ως σύνθετης διαδικασίας, που δεν είναι μόνο από τα πάνω και τους φορείς εξουσίας, αλλά και από τα κάτω και την κοινωνία, βλ. Robert J. Morris, "Governance: two centuries of urban growth" στο Robert J. Morris - Richard H. Trainor (επιμ.), *Urban Governance: Britain and Beyond since 1750*, Άλντερσποτ 2000, σ. 1-14. Η αναφορά στον Γιάννη Γιαννιτσιώτη, *ό.π.*, σ. 271.

Επιπλέον, ο σύλλογος μερίμνησε για την αποπεράτωση της εκκλησίας της Ευαγγελίστριας, η οποία ήταν η ενορία της συνοικίας των Γερμανικών. Έτσι, τα σωματεία γίνονταν συνδιαμορφωτές του αστικού χώρου.

Στην άλλη ιδιαίτερα φτωχική συνοικία του οργανωμένου συνοικισμού, που ήταν γνωστή ως «Σπιναλόγκα», αυτή των Κιλικιανών, η οποία κάλυπτε κυρίως από τις οδούς Ταρσού, Μερσίνης, Κασταμονής, Καππαδοκίας, Κιλικίας, Κορδελιού και Ιωνίας, στην ενορία της Οσίας Ξένης είχαν ιδρυθεί δύο εξωραϊστικοί σύλλογοι. Ο πρώτος είχε την επωνυμία «Κιλικιανά», παραπέμποντας στην ομώνυμη περιφέρεια, και ο άλλος ονομαζόταν Πρόοδος Κιλικιανών.¹⁵⁵ Η συνοικία αντιμετώπιζε σοβαρότατα προβλήματα υγιεινής, εξαιτίας των βόθρων που πλημμύριζαν, των λιμναζόντων υδάτων, της λάσπης και της σκόνης των χωμάτινων δρόμων, που τη μετέτρεπαν σε εστία μόλυνσης και επιδημικών ασθενειών, όπως η φυματίωση και τα τραχώματα. Την άθλια κατάσταση επισφράγιζαν οι τρώγλες και οι θάνατοι των απόρων, ακόμα και μέσα στα «ασβεστοκάμινα».¹⁵⁶

Οι δύο σύλλογοι ιδρύθηκαν με διαφορά ενός έτους και κάποια μέλη του πρώτου υπήρξαν ιδρυτικά του δευτέρου, γεγονός που καταδεικνύει τη γενικότερη τακτική συγκυριακής ίδρυσης συλλόγων. Ωστόσο, μπορεί να υποκρύπτει και ανταγωνισμό ανάμεσα στα μέλη και στις προσδοκίες για καλύτερες συνθήκες ζωής μέσα από τη συλλογική διεκδίκηση. Ο πρώτος σύλλογος αριθμούσε 23 μέλη και μεριμνούσε για την αποζημίωση των μελών του, ενώ ο δεύτερος 19. Στο ΙΑΕΤΕ βρέθηκαν 22 πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας κυρίως ατόμων με καταγωγή από τον Πόντο (Χαλδεΐα και Τραπεζούντα): οι διευθύνσεις τους ανήκαν στη συνοικία των Κιλικιανών, γεγονός που δείχνει ότι η φυσική εγγύτητα, η γειτονιά, ήταν πιο ισχυρή από την εθνοπολιτισμική ταυτότητα στον συγκεκριμένο σύλλογο. Οι άνθρωποι της γειτονιάς διεκδικούσαν την αποζημίωσή τους για να αγοράσουν και το σπίτι τους. Καθότι δεν υπερίσχυε κάποια εθνοπολιτισμική ταυτότητα, είχε επιλεγεί ως σύμβολο του συλλόγου η θεά Αθηνά στη σφραγίδα του, με την οποία τόνιζε την εθνική ταυτότητα των προσφύγων, που υπερίσχυε οποιασδήποτε εθνοτοπικής.

Στη συνοικία των Κιλικιανών, ο βαθμός συμμετοχής των κατοίκων στη διαμόρφωση του αστικού περιβάλλοντος ήταν αρκετά μεγάλος, όπως και η αντίδρασή τους στα σχέδια της τοπικής Αρχής να μετατρέψει την πλατεία Οσίας Ξένης σε

155 «Καταστατικόν - Σύνδεσμος “Τα Κιλικιανά” Ν. Κοκκινιάς», 19/2/1927, Φ13 Β, και «Καταστατικόν - Πρόοδος Κιλικιανών», «Βασιλικά Σωματεία», 10/8/1928, Φ16, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

156 «Επίκαιρα: Τα ασβεστοκάμινα», εφ. *Νέον Βήμα*, 3/8/1937.

παιδικές δεξαμενές. Οι κάτοικοι, οργανωμένοι σε συλλογικότητα, αντέδρασαν σθεναρά και εναντιώθηκαν στα σχέδια του δήμου, με αποτέλεσμα να γίνει ανάκλησή τους.¹⁵⁷ Ανάλογη προσπάθεια έκανε, το 1929, ομάδα προσφύγων με τη μορφή συλλογικότητας, που παρουσιάστηκε στον γενικό γραμματέα του υπ. Προνοίας και ζητούσε να διευθετηθεί το ζήτημα των εκτάσεων του ιδιοκτήτη Ζερβού.¹⁵⁸ Έτσι, από τις παραπάνω ενέργειες για το μείζον θέμα της εδαφικής αποκατάστασης, έρχονται ξανά στο προσκήνιο οι σχέσεις γηγενών και προσφύγων όσον αφορά τον ανταγωνισμό για τη γη, καθώς και οι σχέσεις τους με το Κράτος και τη διακυβέρνηση.

Κλείνοντας την παρουσίαση των εξωραϊστικών συλλόγων θα αναφερθεί ένα σωματείο που ιδρύθηκε το 1932, στο πλαίσιο της επίμαχης συζήτησης για την ανεξαρτητοποίηση του συνοικισμού από τον Δήμο Πειραιά. Η Ένωση Προσφύγων και Γηγενών Παλαιάς, Νέας Κοκκινιάς και Κουτσουκαρίου δημιουργήθηκε από 50 κατοίκους του συνοικισμού της Ν. Κοκκινιάς και των γύρω περιοχών (Κουτσικάρι, Π. Κοκκινιά). Σκοποί της ήταν, αφενός, η προώθηση των καλών σχέσεων μεταξύ προσφύγων - γηγενών, η κατάργηση των διακρίσεων και την ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας του Κοκκινιώτη. Επίσης, είχε σχέδιο και πρόγραμμα για τα έργα υποδομής (ύδρευση, συγκοινωνία, αποχετευτικό, φωτισμός) του προσεχούς δήμου.¹⁵⁹ Τόσο το διοικητικό συμβούλιο όσο και τα μέλη της ένωσης κατοικούσαν στις τρεις όμορες συνοικίες. Οι διευθύνσεις των μελών αντιστοιχούσαν στα διεκδικούμενα φυσικά όρια του επικείμενου Δήμου Νέας Κοκκινιάς. Οι αποσχιστικές τάσεις των κατοίκων από τον Πειραιά είχαν ξεκινήσει το 1930, με την έκδοση εφημερίδας *Νέα Κοκκινιά*, τοπικών συμφερόντων, η οποία διατηρούσε τα γραφεία της στην οδό 14, στη συνοικία του Ιω. Χρυσοστόμου, στα όρια με την Π. Κοκκινιά, όπου δρούσε και ο σύλλογος. Τα άρθρα της αναφέρονταν κυρίως στα προβλήματα του συνοικισμού, στην καθημερινότητα, στην αθλητική και πνευματική κίνηση της Κοκκινιάς, καθώς και στη συμμετοχή των σωματείων στη δημόσια ζωή.¹⁶⁰ Επίσης, μετά την

157 «Λήψη προσωρινών μέτρων διά τα έργα της πλατείας Οσίας Ξένης», εφ. *Εμπρός* (τοπική), 16/12/1934.

158 «Παράπονα των προσφύγων Ν. Κοκκινιάς», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 23/3/1930.

159 «Καταστατικόν - Ένωση Προσφύγων και Γηγενών Παλαιάς-Νέας Κοκκινιάς και Κουτσουκαρίου», 1/6/1932, Φ22 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

160 Από τη συγκεκριμένη εφημερίδα βρέθηκε μόνο ένα φύλλο. Βλ. εφ. *Νέα Κοκκινιά*, 17/8/1930, Ελληνικό Λαογραφικό Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

αναγνώριση του ανεξάρτητου δήμου, ένα από τα ιδρυτικά μέλη της ένωσης βρέθηκε στο πρώτο δημοτικό συμβούλιο.¹⁶¹

Στο πλαίσιο του εξωραϊσμού και του καλλωπισμού του αστικού περιβάλλοντος με δένδροφυτεύσεις, που θα δημιουργούσαν πνεύμονες πρασίνου, θα ομόρφαιναν το τοπίο και, ταυτόχρονα, θα συγκρατούσαν τα νερά από τις βροχοπτώσεις, είχε ιδρυθεί και η Φιλοδοσική Εταιρεία, η οποία μεριμνούσε για τις δασικές περιοχές του συνοικισμού.¹⁶² Πέρα όμως από τον προφανή σκοπό της, από τις δράσεις της φαίνεται η μεσολάβησή της στη διακυβέρνηση και τη συνδιαμόρφωση του χώρου, με τακτικές που άπτονται στις πολιτικές του χώρου. Η συλλογικότητα είχε συγκροτηθεί άτυπα τον Ιανουάριο του 1930, ωστόσο η επίσημη αναγνώρισή της συνέπεσε χρονικά με την απόφαση του υπ. Γεωργίας για την αναδάσωση του συνοικισμού.¹⁶³ Το Προεδρικό Διάταγμα προέβλεπε αποζημίωση των ιδιωτικών εκτάσεων και χρήματα για τα έργα της αναδάσωσης τα οποία θα δίνονταν στον Δήμο Πειραιά και θα τα διαχειριζόταν αντιπροσωπία του συνοικισμού που θα ανέλαμβανε την υλοποίηση. Εμπλοκή σαφώς είχε και η Φιλοδοσική Εταιρεία, εφόσον ακόμα ο συνοικισμός δεν είχε γίνει ανεξάρτητος δήμος. Ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη της Φιλοδοσικής υπήρχαν προσωπικότητες από άλλους συλλόγους του συνοικισμού, όπως ο Αρχιεπίσκοπος Γερβάσιος, καθώς και άνθρωποι που αργότερα ασχολήθηκαν με την Τοπική Αυτοδιοίκηση και με την κεντρική πολιτική σκηνή, όπως ο Στ. Κοραής¹⁶⁴ από την Ένωση Προοδευτικών Νέων, ο οποίος επένδυσε

161 Ελ. Λουκίδης.

162 «Καταστατικόν - Φιλοδοσική Ένωσις Κοκκινιάς», 20/5/1930, Φ19 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

163 Ν.Δ. 10/5/1930, «Περί κηρύξεως αναδασωτέων των εν τω συνοικισμό Νέας Κοκκινιάς περιφέρειας Πειραιώς χώρων», ΦΕΚ 55/16-5-1930.

164 Η οικογένεια Κοραή καταγόταν από τα Γανόχωρα της Ανατολικής Θράκης. Μετά την Καταστροφή εγκαταστάθηκε στη Νέα Κοκκινιά μαζί με τα αδέλφια του, σε ιδιόκτητο οικόπεδο στην οδό Κυδωνιών 22, όπου ίδρυσε εργοστάσιο ποτοποιίας μαζί με τον αδερφό του. Βλ. Στυλιανός Κοραής, Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Ο πατέρας του ήταν επί σειράν ετών πρόεδρος της Δημογεροντίας στο Φανάρι της Κωνσταντινούπολης. Ο Κοραής είχε αποφοιτήσει από το Πρακτικό Λύκειο της Σμύρνης και είχε συνεχίσει τις σπουδές του στη Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου της Κωνσταντινούπολης. Μετά την άφιξή του στην Ελλάδα είχε εγγραφεί στη Πάντειο Σχολή. Ήταν πτυχιούχος και του Πολιτικού και Οικονομικού Τμήματος του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Ανήκε στα ιδρυτικά μέλη της Προοδευτικής Νεολαίας και διατηρούσε επαφές με τον μικρασιατικό σύλλογο «Ανατολή» της Αθήνας. Έπειτα ίδρυσε τον Σύνδεσμο Εμπόρων και Καταστηματαρχών, πρόδρομο του Εμπορικού Συλλόγου. Συμμετείχε στη Δημοκρατική Νεολαία των Φιλελευθέρων και ήταν ο πρώτος αιρετός δήμαρχος της Ν. Κοκκινιάς (1934-1938). Ο Στ. Κοραής ανέπτυξε τις βιομηχανικές του δραστηριότητες ιδρύοντας τρεις εταιρίες: τη Βιομηχανική Εταιρεία Α.Ε «Χαλυβδοφύλλων», τη Βιομετάλ και την «Κοραής». Ήταν θεμελιωτής της βιομηχανίας επίπεδου χάλυβα στην Ελλάδα, ενώ υπήρξε αντιπρόσωπος της Ελλάδας των εταιριών Κάννον, Σίτιζεν και Σέικο. Το 1959 χρημάτισε πρόεδρος του Συνδέσμου Βιομηχάνων Αττικής και Πειραιά. Βλ. Χρυσόστομος Θεοδωρίδης, *Διακριθέντες του ξεριζωμένου Ελληνισμού, Μικράς Ασίας - Πόντου - Αν. Θράκης -*

αργότερα στα έργα πρασίνου στον προεκλογικό του αγώνα για το αξίωμα του δημάρχου της Ν. Κοκκινιάς (επί δημαρχίας του, η Ακαδημία Αθηνών βράβευσε αυτά τα έργα στην περιοχή, το 1930). Μία από τις δράσεις του σωματείου ήταν η αναδάσωση ενός λόφου της Νέας Κοκκινιάς,¹⁶⁵ που πραγματοποιήθηκε την ημέρα της «Εορτής του Πρασίνου» και είχε επίσημο χαρακτήρα, αφού παρέστησαν επίσημοι, όπως ο επιβλέπων μηχανικός της ΕΑΠ, οι πρόσκοποι, ο Αρχιεπίσκοπος Γερβάσιος, αντιπροσωπία του Δήμου Πειραιά και πολίτες της Κοκκινιάς με μαθητές, οι οποίοι συμμετείχαν στην αναδάσωση ενός εκ των τριών λόφων της Κοκκινιάς. Κατά την εκφώνηση του πανηγυρικού λόγου του προέδρου του συλλόγου έγινε και η ονοματοδοσία του δασυλλίου σε «Άλσος των Νυμφών».¹⁶⁶ δόθηκε εντέχνως ένα όνομα που παρέπεμπε στο μικρασιατικό - οθωμανικό παρελθόν, γιατί πλέον η «πρωτεύουσα των προσφύγων», όπως αποκαλούνταν η Νέα Κοκκινιά, ήταν μια πόλη του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αττικής.

2.3. Εθνοτοπικοί Σύλλογοι της Νέας Κοκκινιάς

Μια άλλη κατηγορία συλλόγων που ιδρύθηκαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς ήταν οι εθνοτοπικοί. Σε αυτό το είδος ήταν έντονες η τοπικότητα και η μνήμη των «χαμένων πατρίδων». Ενώ επρόκειτο για αλληλοβοηθητικά σωματεία, όπως οι τυπικές προσφυγικές ενώσεις, ο τόπος προέλευσης αποτελούσε τον βασικό παράγοντα για τη συγκρότηση της συλλογικότητας, της οποίας τα μέλη ήταν αλληλέγγυα και διεκδικούσαν διάφορα αιτήματα που αφορούσαν την προσφυγική υπόθεση, όπως η αποκατάσταση, η στέγαση, η αποζημίωση, η διευθέτηση των χρεών, τα προσφυγικά επιδόματα, οι συντάξεις, ακόμα και η εύρεση εργασίας για τα μέλη τους. Οι συλλογικές διεκδικήσεις δεν διέφεραν από αυτές των υπόλοιπων προσφυγικών συλλόγων που συγκροτήθηκαν στο πλαίσιο του συνοικισμού, όμως υπάρχει διαφορά σε σχέση με το κριτήριο συμμετοχής σε αυτά, αλλά και στη συγκρότηση μιας ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας.

Κωνσταντινουπόλεως, τ. Γ', Αθήνα, Προσφυγική Οργάνωση Εθνική Μνημοσύνη και Ενωση Σμυρναίων, 1977, σ. 71-73.

164 «Πώς ζουν οι πρόσφυγες», εφ. *Εμπρός*, 24/12/1928.

165 Οι απαλλοτριώσεις των εκτάσεων για την κατασκευή της δεξαμενής έγιναν το 1933. Βλ. Ν.Δ. 11/5/1933, «Περί απαλλοτριώσεως κτημάτων περί κατασκευής δεξαμενής υδρεύσεως Ν. Κοκκινιάς Πειραιώς», ΦΕΚ 47/ 16-5-1933.

166 «Εορτή του Πρασίνου», εφ. *Εμπρός*, 24/2/1930. Σύμφωνα με τον τοπογραφικό χάρτη της εποχής, «Άλσος των Νυμφών» ονομάστηκε ο Δημοτικός Κήπος. Βλ. Τοπογραφικό Διάγραμμα ΕΑΠ 1929, Προσωπικό Αρχείο Γ. Βεράνη.

Η εμπρόθετη δράση των ατόμων σαφώς ήταν οι διεκδικήσεις, όμως το ιδιαίτερο γνώρισμα πάνω στο οποίο δομήθηκε αυτή η συνάφεια ήταν η κοινή καταγωγή από τη Μικρά Ασία. Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι, με τη σειρά τους, συνέβαλαν καθοριστικά στην ένταξη και την ενσωμάτωση των διαφορετικών μικρασιατικών τόπων στο εθνικό αφήγημα. Μέσα από τις πρακτικές της μνήμης ανακαλύφθηκαν οι δεσμοί και οι «κοινοί τόποι» για την ενσωμάτωση. Οι πρόσφυγες, με τη δημιουργία των συλλόγων, κυρίως των εθνοτοπικών, διαμόρφωσαν νέες συλλογικότητες και, χωρίς να ακυρώνουν τις πρότερες βιωμένες ταυτότητες των τόπων τους από το οθωμανικό παρελθόν, μπορούσαν να τις να τις εντάξουν στο εθνικό αφήγημα.¹⁶⁷ Για αυτές τις περιοχές επινοήθηκε η έννοια της «χαμένης πατρίδας», που εμπεριείχε το νόημα και το τραυματικό περιεχόμενο της απώλειας. Η μετατροπή της απουσίας σε απώλεια σημαίνει ότι «ο τόπος κάποτε υπήρξε και άλλοι μάς έκαναν να απολέσουμε, οπότε μπορούμε να πενθούμε. Η επινοήση της χαμένης τοπικότητας από τους διανοούμενους κάλυπτε το κενό ενός πλαισίου αναφοράς για το πένθος, δηλαδή το κενό που βίωναν, και το μετέτρεπε σε απώλεια στην οποία μπορούσαν να αναφερθούν».¹⁶⁸

Από το 1924 είχε ξεκινήσει η πρωτοβουλία για τη συλλογή ιστορικού και λαογραφικού υλικού από τη Μικρά Ασία, η οποία θα εξυπηρετούσε στην απόδειξη της ελληνικότητας των «χαμένων πατρίδων».¹⁶⁹ Ενδεικτικό είναι το άρθρο προσφυγικής εφημερίδας της εποχής, στο οποίο γίνεται έκκληση στον προσφυγικό κόσμο για συγκέντρωση λαογραφικού αρχείου με σκοπό την ίδρυση μικρασιατικού αρχείου.¹⁷⁰ Συγκροτημένες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση έγιναν από τους επιστημονικούς συλλόγους, οι οποίοι εξέδιδαν εξειδικευμένες συλλογές, όπως το *Αρχείο Πόντου* (1929) και τα *Μικρασιατικά Χρονικά* (1936), και επιδίδονταν στη συγκέντρωση αντικειμένων της λαϊκής τέχνης, στοχεύοντας στη δημοσίευση

167 Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης...ό.π.*, σ. 17-19.

168 Στο ίδιο, σ. 178.

169 Η πρωτοβουλία ανήκε στον Γεώργιο Ν. Χατζηδάκι, Καθηγητή Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος σε ομιλία του τον Δεκέμβριο 1924 στην Επιστημονική Εταιρεία Αθηνών ζήτησε να προχωρήσει η συλλογή λαογραφικού υλικού με την αρωγή του μικρασιατικού συλλόγου «Ανατολή» και του προέδρου του Κ. Λαμέρα. Επίσης, έγιναν συλλογικές προσπάθειες που στόχευαν στη συστηματική καταγραφή και διάσωση λαογραφικού και ιστορικού υλικού από τη Μικρά Ασία, όπως η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών και η Ένωσις Σμυρναίων. Βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 219-221 και Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.) *Πέρα από την μικρασιατική καταστροφή...ό.π.*, σ. 156-157, 167-169.

170 «Η ίδρυσις Μικρασιατικού Αρχείου», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 17/7/1927.

λαογραφικών και ιστορικών μελετών για τη Μικρά Ασία.¹⁷¹ Επίσης, ο προσφυγικός Τύπος έβριθε από άρθρα, τα οποία συγκροτούσαν τη μνήμη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στη βάση της προαιώνιας ελληνικότητάς τους. Σε άρθρο στον *Προσφυγικό Κόσμο*, με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Προαιώνιοι Δεσμοί», στο οποίο γίνεται λόγος για τη σχέση της Αττικής με την Ιωνία της Μικράς Ασίας.¹⁷² Επιπλέον, τη δεκαετία του 1930, ξεκίνησε η προσπάθεια για τη συλλογή λαογραφικού υλικού από τη Μικρά Ασία από τη Μέλπω Μερλιέ που ήταν σημαντική για την καταγραφή της εμπειρίας των προσφύγων και του πολιτισμού τους. Το εγχείρημα ολοκληρώθηκε με την ίδρυση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (1948) και τη συλλογή προφορικών μαρτυριών, η οποία συνετέλεσε καθοριστικά στην οργάνωση της μνήμης των προσφύγων.¹⁷³

Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι συμπυκνώνουν το περιεχόμενο των «τόπων μνήμης»,¹⁷⁴ οι οποίοι, μέσα από τις μνημοτεχνικές πρακτικές, συγκροτούν και διατηρούν συνεκτικά στοιχεία μεταξύ των τόπων καταγωγής των προσφύγων, των προηγούμενων ταυτοτήτων τους και του εθνικού αφηγήματος. Η ίδρυση και η δράση τόσων εθνοτοπικών συλλόγων ακόμα και από την ίδια περιφέρεια σχετίζεται με την πολυεθνική και διαφορετική ανθρωπογεωγραφία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άνθρωποι από διαφορετικές περιοχές, που έφτασαν στην Ελλάδα υπό άλλες συνθήκες (πρόσφυγες, ανταλλάξιμοι, Πόντιοι) και με διαφορετικά εθνοτοπικά χαρακτηριστικά, ακόμα και με διαφορετική γλώσσα και από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, έπρεπε να συνυπάρξουν στον ίδιο συνοικισμό και να διεκδικήσουν την αποκατάστασή τους.

2.3.1. Οι Σύλλογοι από την επαρχία του Πόντου και η σχέση με την ελληνική εθνική ταυτότητα

Η Ένωσις Ποντίων Κοκκινιάς ιδρύθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1925. Σύμφωνα με το πρακτικό της πρώτης συνέλευσης, η συγκέντρωση των 36 ιδρυτικών μελών έγινε στο σχολείο της συνοικίας του Αγ. Νικολάου και πρόεδρος ήταν ο επίσκοπος Σεβαστείας,

171 Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 193.

172 «Προαιώνιοι Δεσμοί», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 11/9/1927.

173 Μέλπω Μερλιέ, *Το Αρχείο Μικρασιατικής Λαογραφίας*, Αθήνα, 1948, σ. 32, Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 157-158. Δημήτρης Καμούζης, «Συλλογική μνήμη και προσφυγική ταυτότητα: τέχνες και γράμματα, σωματεία, επιστήμη», *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, τ.7, ένθετο της εφ.ν *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 2011, σ. 147-171.

174 Pierre Nora, *Memory and History: Les Lieux de Memoire*, *Representations* No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring, 1989), pp. 7-24.

Γερβάσιος.¹⁷⁵ Η παρουσία του μητροπολίτη στην ιδρυτική συνέλευση σχετίστηκε με τις επαφές του με τον εκδότη και δημοσιογράφο Δημ. Σεράση, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντα προέδρου στην Ένωσιν Ποντίων. Ο Σεράσης και ο Γερβάσιος ήταν δύο προσωπικότητες της εγγράμματης ελίτ του Πόντου και αποτελούσαν την αντίπαλη παράταξη στον μητροπολίτη Τραπεζούντας, Χρυσάνθο· τον κατηγορούσαν κυρίως για την πολιτική του τοποθέτηση υπέρ του βασιλιά, στην αντιπαράθεση μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου το διάστημα της ρωσικής επικυριαρχίας στην περιοχή του Πόντου (1916-1918).¹⁷⁶ Η παρουσία του Γερβασίου και του Σεράση ήταν σημαντική για τη συσπείρωση των Ποντίων της Ν. Κοκκινιάς και δείχνει τον διαμεσολαβητικό ρόλο του συλλόγου μεταξύ της Εκκλησίας, του Κράτους και της προσφυγικής κοινότητας. Οι δυο τους είχαν επαφές με τους βενιζελικούς κύκλους και τον σύλλογο της «Ανατολής», ώστε να παρεμβαίνουν για την καλύτερη εξυπηρέτηση των προσφυγικών υποθέσεων. Χαρακτηριστικά, ο πρόεδρος της «Ανατολής», Κ. Λαμέρας, σε επιστολή του συμπεριέλαβε την Ένωση Ποντίων στα τρία «κυριότερα» σωματεία του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς που ενεργούσαν για την προσφυγική εγκατάσταση.¹⁷⁷

Σύμφωνα με το καταστατικό της, η Ένωσις Ποντίων μεριμνούσε για τη μόνιμη εγκατάσταση των Ποντίων της Νέας Κοκκινιάς και την ενημέρωση των κυβερνητικών Αρχών, καθώς διατηρούσε επαφές με τον επόπτη της ΕΑΠ του συνοικισμού Βασ. Ιωαννίδη, που ήταν ποντιακής καταγωγής.¹⁷⁸ Επίσης, μεριμνούσε για την επαγγελματική αποκατάσταση των άνεργων μελών της και

175 «Καταστατικόν – Ένωσις Ποντίων Νέας Κοκκινιάς», 18-1-1925, Φ11 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ. Για το βιογραφικό του μητροπολίτη Γερβασίου Σεβαστείας, βλ. στο παρόν κεφάλαιο, παραπομπή 26, σ. 113.

176 Ο Σεράσης ήταν εκδότης της εφημερίδας *Φάρος της Ανατολής*, μίας από τις δύο μεγάλες ελληνικές εφημερίδες της Τραπεζούντας. Η άλλη ήταν η *Εποχή* του Νίκου Καπετανίδη. Γύρω από τις δύο εφημερίδες συσπειρώθηκαν δύο ευδιάκριτες παρατάξεις. Στη ηγεσία της πρώτης κυριαρχούν οι αδελφοί Σεράση και οι επικεφαλής των γειτονικών Μητροπόλεων Χαλδεΐας, Γερβάσιος, και Ροδοπόλεως, Κύριλλος. Στη δεύτερη κυριαρχούσε η μορφή του μητροπολίτη Τραπεζούντας και των στενών συνεργατών του, του καθηγητή Φίλιππου Χειμωνίδη και του δημοσιογράφου Νίκου Καπετανίδη. Η σύγκρουση αυτή πήρε μορφή προσωπικών αντεγκλήσεων και εκτοξεύτηκαν βαρύτατες κατηγορίες. Τέτοιο παράδειγμα είναι οι κατηγορίες του Δημήτριου Χ. Σεράση κατά του μητροπολίτη Τραπεζούντας, Χρυσάνθου. Βλ. Δημήτρης Σεράσης, *Ο μητροπολίτης Χρυσάνθος και οι κατ' αυτόν κατηγορίες*, Σεράση, Τραπεζούντα, 1921. Αρχείο Επιτροπής Ποντιακών Μελετών. <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EPontMel/000076-31482> (προσπέλαση 16/9/2019). Και Οδυσσέας Λαμπιδής, «Δύο τραπεζούντια φυλλάδια κατά του Χρυσάνθου, μητροπολίτη Τραπεζούντας, και της πολιτείας του (1920-1921)», στο «Δωδώνη - Ιστορία και αρχαιολογία», Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τ. 28, Ιωάννινα, 1999, σ. 10.

177 Οι άλλοι ήταν ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς και η Προοδευτική Νεολαία. Βλ. «Επιστολή», 5/10/1926, ΙΘ 1578, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

178 «Η Ένωση Ποντίων (...) του Ηλ. Θεοφύλακτου», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμνην εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 3-4, 1962-1963.

δραστηριοποιήθηκε για την ίδρυση Νυκτερινών Σχολών. Η Ένωσις Ποντίων προσέφερε μηνιαίως 100-150 δρχ. στη Νυκτερινή Σχολή του συνοικισμού.¹⁷⁹ Η παρουσία της στη διεκδίκηση των αποζημιώσεων ήταν δυναμική, καθώς συμμετείχε στο Β΄ Παμπροσφυγικό Συνέδριο (1926), που είχε οργανώσει η ΠΟΑΔΑ, όπως και στο συλλαλητήριο το 1929. Επίσης, είχε εκδώσει περίπου 100 πιστοποιητικά σε ανταλλάξιμους, όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα στο ΙΑΕΤΕ σε ανταλλάξιμους του Πόντου.¹⁸⁰ Τη δεκαετία του 1930, το διοικητικό συμβούλιό της απαρτιζόταν κυρίως από μέλη της αστικής τάξης.¹⁸¹

Ο σύλλογος είχε σχέση με την πολιτική εξουσία όχι μόνο ως συλλογικότητα που ήταν παρούσα στις ανάγκες του συνοικισμού, αλλά και με τη στενή έννοια της συμμετοχής σε κρατικούς θεσμούς. Στις εκλογές του 1933, η Ένωσις Ποντίων πρότεινε ως υποψήφιο του συνδυασμού Αθηνών - Πειραιώς των Φιλελευθέρων τον συντοπίτη και επόπτη της ΕΑΠ, Βασ. Ιωαννίδη, ο οποίος έχαιρε του σεβασμού και της εκτίμησης της ποντιακής κοινότητας γιατί είχε διατελέσει πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης στο Βατούμ.¹⁸² Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη σχέση του συλλόγου τόσο με την οικοδομική ανάπτυξη του συνοικισμού και την ΕΑΠ όσο και με την πολιτική, και κυρίως με το Κόμμα των Φιλελευθέρων.¹⁸³ Επίσης, μέλη του ήταν ταυτόχρονα και μέλη του δημοτικού συμβουλίου κατά την πρώτη δημαρχιακή περίοδο της Νέας Κοκκινιάς.¹⁸⁴

Η Ένωσις Ποντίων υπήρξε ένα από τα δυναμικότερα σωματεία του συνοικισμού, σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο. Λειτουργούσε ως ομάδα πίεσης, παρεμβαίνοντας στα σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν αρχικά ο

179 «Επιστολή», 10/3/1926, ΙΘ 1532, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

180 Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

181 Πρόεδρος ήταν ο Ηλ. Θεοφύλακος, δικηγόρος, αντιπρόεδρος ο Νικ. Βασιλειάδης επιχειρηματίας, γεν. γραμματέας ο Π. Κατεμίδης, δημοτικός υπάλληλος, ο Νικ. Τουντουλίδης, οδοντίατρος, Μέλη: Ηλ. Σπανάκης, αρχιτέκτων, Δημ. Αρχοντόπουλος, μηχανουργός, Ι. Ιωακειμίδης, τεχνουργός, Μιχ. Νικολαΐδης, έμπορος, και Β. Καλιφατίδης, επαγγελματίας. Βλ. «Αρχαιρεσίες των Ποντίων», εφ. *Νέον Βήμα*, 28/7/1935.

182 «Επιστολή της Ενώσεως Ποντίων Κοκκινιάς προς Βενιζέλο», 8/2/1933, Φ173/76, Μουσείο Μπενάκη - Αρχείο Βενιζέλου.

183 Βέβαια, οι βενιζελικοί δεν τοποθέτησαν στον συνδυασμό κανένα από τα τρία ονόματα που τους είχαν προτείνει, αλλά Πόντιους υποψηφίους της δικής τους κρίσης. Τα στοιχεία προκύπτουν από τη σύγκριση ανάμεσα στις επιστολές και στα στατιστικά αποτελέσματα των εκλογών του 1933, όπου το όνομά του δεν βρίσκεται στον συνδυασμό. Βλ. «Επιστολή Ποντίων προς Βενιζέλο», 7/2/1933, Φ 187 074-075, Μουσείο Μπενάκη - Αρχείο Βενιζέλου και Στατιστικά Αποτελέσματα Εκλογών 1933, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

184 Ο Νικ. Τουντουλίδης, με καταγωγή από τη Σάντα του Πόντου, ήταν ταμίας της Ένωσης Ποντίων και μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου επί δημαρχίας Στ. Κοραή (1934-1938). Τη δεκαετία του '50 ήταν δήμαρχος Νίκαιας.

συννοικισμός και αργότερα ο νεοσύστατος δήμος. Ήταν μια ζωντανή και εξωστρεφής συλλογικότητα, παρούσα στη δημόσια ζωή. Παρέμβαινε με διαβήματα για την επίλυση του προβλήματος υδροδότησης, το οποίο ήταν μείζον, στάθηκε αλληλέγγυα στους φτωχούς πρόσφυγες του συννοικισμού και είχε αντίθετη άποψη από τις υπόλοιπες οργανώσεις και σωματεία στο ζήτημα της ύδρευσης. Το 1935 υπογράφηκε σύμβαση με την εταιρεία Ούλεν για την επέκταση του δικτύου ύδρευσης, όμως το Δημοτικό Συμβούλιο είχε αποφασίσει την επιβολή υψηλών τελών στους δημότες. Ο δημοτικός σύμβουλος Ν. Τουντουλίδης (και ταμίας της Ενώσεως Ποντίων) κατήγγειλε τη σύμβαση ως επιβαρυντική για τους φτωχούς κατοίκους και ζήτησε την κατάργησή της. Στον τοπικό Τύπο, που ήταν φίλα προσκείμενος στη δημοτική Αρχή, αναφέρθηκε η θετική άποψη μερικών σωματείων, εκτός της Ενώσεως Ποντίων.¹⁸⁵ Αν και ο αρθρογράφος χαρακτήρισε τη στάση του σωματείου απλά ως αντιπολιτευτική τακτική, σαφώς ήταν μια δυναμική πράξη για την υπεράσπιση των λαϊκότερων στρωμάτων του συννοικισμού. Το ζήτημα της ύδρευσης και η επιβολή τελών απασχόλησαν την κοινωνία της Κοκκινιάς και έλαβε πολιτικές προεκτάσεις, που οδήγησαν στην καθαίρεση του Νικ. Τουντουλίδη από τη θέση του δημοτικού συμβούλου κατά τη δικτατορία του Μεταξά, με απόφαση του υπουργού Διοίκησης Πρωτευούσης, Ν. Κοτζιά.¹⁸⁶ Ο ίδιος, στην απολογία του, παρέμεινε σταθερός στις θέσεις του, τόνισε ότι η απόφαση για τα τέλη πέρασε με μειοψηφία από το Δημοτικό Συμβούλιο και συνέχισε να καταγγέλλει τη σύμβαση ως «ετεροβαρή» απαιτώντας την κατάργησή της, ώστε να απαλλαχθεί ο «λαός της Κοκκινιάς από τη βαρεία φορολογία».¹⁸⁷

Επίσης, η Ένωσις Ποντίων πήρε θέση στο ζήτημα της περίθαλψης και εξέφρασε την έντονη δυσαρέσκειά της, υποβάλλοντας έγγραφη διαμαρτυρία στο υπουργείο Υγιεινής για τη μεταφορά του μοναδικού κρατικού νοσοκομείου εκτός του συννοικισμού. Το ζήτημα της παραμονής του νοσοκομείου απασχολούσε έντονα τον φτωχικό και πολυπληθή δήμο, ο οποίος, κατά το πρόσφατο παρελθόν, είχε ευεργετηθεί από τη λειτουργία του με την περίθαλψη των προσφύγων.¹⁸⁸ Επίσης, ο δημοκρατικός χαρακτήρας και η πολιτική της Ενώσεως Ποντίων φαίνονται και από

185 «Πώς κρίνουν τα σωματεία το καθιερωθέν νέον σύστημα υδρεύσεως - Μια ανακοίνωσις της πλειονότητος των οργανώσεων», εφ. *Νέον Βήμα*.

186 «Έγγραφο της Διοικήσεως Πρωτευούσης απολύσεως Νικ. Τουντουλίδου», Αρ. Πρ. 15200, 28/6/1938, Ιδιωτικό Αρχείο Γ. Τουντουλίδη.

187 «Απολογία Νικ. Τουντουλίδου», 11/2/1937, στο *ίδιο*.

188 «Γενικεύεται η αγανάκτησις των σωματείων και των οργανώσεων της πόλεως διά την μελετώμενην μεταφοράν του Νοσοκομείου μας», εφ. *Νέον Βήμα*, 28/6/1936.

την απόφασή της να ιδρύσει επιτροπή 30 μελών για τον αγώνα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, πριν από το δημοψήφισμα του 1935.¹⁸⁹

Βέβαια, εκτός από τη μαχητική στάση της για τη διευθέτηση των προβλημάτων της καθημερινής ζωής της πόλης, η Ένωσις Ποντίων φρόντιζε και για την πνευματική καλλιέργεια των προσφύγων, με θεατρικές παραστάσεις, καθώς και για την ψυχαγωγία των μελών της και γενικότερα των κατοίκων της περιοχής. Έτσι, οργάνωνε εκδρομές και θεατρικές παραστάσεις, οι οποίες αφενός ήταν απαραίτητες για την οικονομική της συντήρηση, αφετέρου όμως ήταν και ένας τρόπος ψυχαγωγίας και αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου των προσφύγων, ανεξάρτητα από τις έμφυλες διακρίσεις. Όλες αυτές οι δραστηριότητες ήταν και ένα μέσο κοινωνικοποίησης των ατόμων, ενίσχυσης του αισθήματος του «συνανήκειν» στη συλλογικότητα και διαμόρφωσης ταυτοτήτων. Οι εκδρομές της Ενώσεως Ποντίων, σε συνεργασία με τους φυσιολατρικούς συλλόγους της πόλης, παρουσιάζονταν στον τοπικό Τύπο ως ιδιαίτερα επιτυχείς.¹⁹⁰ Σίγουρα αποτελούσαν έναν φτηνό τρόπο αναψυχής για τις λαϊκή εργατική τάξη του συνοικισμού και αναπτύσσονταν οι σχέσεις και η επικοινωνία των ανθρώπων μέσα από τις συντροφίες.

Η εθνοτοπική ταυτότητα των Ποντίων διαμορφώθηκε από το κοινό παρελθόν της ζωής στον Πόντο, τις συνθήκες βίαιης μετανάστευσης και εγκατάστασης, καθώς και από τα προβλήματα ένταξης στην Ελλάδα. Τα διακριτικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα, ο χορός και η μουσική, ήταν αυτά που διέκριναν τους Ποντίους και ήταν στοιχείο κοινωνικής συνοχής. Αυτή η ιδιαιτερότητα δημιουργούσε στα μέλη του κοινωνικού συνόλου το αίσθημα της αλληλεγγύης και της προσπάθειας για επιβίωση και ομαλή ένταξη στο νέο κοινωνικό περιβάλλον.¹⁹¹ Η πολιτισμική ταυτότητα και η μνήμη των Ποντίων συγκροτούνταν και διατηρούνταν μέσα από θρησκευτικές τελετουργίες, κυρίως με το μνημόσυνο «υπέρ των σφαγιασθέντων αδελφών», τον Οκτώβριο. Η συλλογική μνήμη μεταβιβαζόταν στις επόμενες γενιές με τη συμμετοχή στις ενσώματες αναμνηστικές τελετές.¹⁹²

189 «Οι Πόντιοι διά το Πολίτευμα», εφ. *Νέον Βήμα*, 22/9/1935.

190 «Η ψυχαγωγική κίνησις της πόλεώς μας. Ποιες εκδρομές έγιναν και ποιες πρόκειται να γίνουν. Η Ένωσις Ποντίων», εφ. *Νέον Βήμα*, 11/8/1935.

191 Για περαιτέρω ανάλυση σχετικά με την ποντιακή ταυτότητα, το τραύμα, τη μνήμη και τους ποντιακούς συλλόγους, βλ. Μαρία Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα - Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, ό.π., Θεσσαλονίκη 2004, και Βλάσης Αγτζίδης, «Μνήμη, ταυτότητα στον Ποντιακό Ελληνισμό», στο Γ. Κόκκινος (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης - Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη μνήμη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2010, σ. 191-328.

192 Paul Connerton, *How societies Remember*, Cambridge University Press, 1989.

Με την τέλεση μνημόσυνου συγκροτούσε τη δική του εθνοτοπική μνήμη και ο Σύνδεσμος των απανταχού Σινωπέων «Ο Διογένης», σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο.¹⁹³ Ενδεχομένως αποτελούσε συνέχεια του συλλόγου των ελληνορθοδόξων που προϋπήρχε στη Σινώπη,¹⁹⁴ σύμφωνα με τη νομοθεσία, ύστερα από αναθεώρηση στο καταστατικό για την αλλαγή έδρας το 1923.¹⁹⁵ Με βάση αυτήν, το μνημόσυνο τελέστηκε στην κεντρική εκκλησία του συνοικισμού, τον Άγ. Νικόλαο, στα τέλη Οκτωβρίου, όπως συνήθιζαν οι Πόντιοι, συγκροτώντας προοδευτικά την ποντιακή μνήμη.¹⁹⁶ Η συγκεκριμένη τελετή χαρακτηρίστηκε «αφαντάστως συγκινητική, σεμνοπρεπής και μεγαλοπρεπής» λόγω των παρευρισκομένων, που εκπροσωπούσαν τον θρησκευτικό, πολιτικό και δημόσιο κόσμο του συνοικισμού και του Πειραιά.¹⁹⁷ Μετά το μνημόσυνο ακολούθησε τελετουργικό με παρέλαση, στην οποία πρωτοστατούσαν το λάβαρο, οι ιερείς και ο κόσμος, προς τα γραφεία της Ενώσεως, όπου έγινε δεξίωση και εκφωνήθηκαν επίσημοι λόγοι. Η συμμετοχή του κόσμου, και κυρίως των Σινωπέων, σε αυτές τις τελετουργίες συνέβαλλε στη συγκρότηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής μνήμης με τη συμμετοχή στο πένθος και το τραύμα. Μέσα από την ετήσια επιμνημόσυνη δέηση και το ανάλογο τελετουργικό επιτυγχάνονταν η συνοχή των μελών του συλλόγου και η μετάδοση της ανάμνησης στις επόμενες γενιές· μέσα από τις τελετές συντηρούνταν η ταυτότητα και πολιτισμική μνήμη της ποντιακής συλλογικότητας.¹⁹⁸

Επίσης, στο μνημόσυνο, ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο λόγος που εκφώνησε ο Μικρασιάτης δικηγόρος του συνοικισμού και λόγιος Νικ. Αστρουλάκης για τον ρόλο των διανοουμένων ως διαμεσολαβητών της μνήμης, με βασικό διακύβευμα την

193 «Η σεμνοπρεπής τελετή του μνημοσύνου των εν τοις πολέμοις πεσόντων Σινωπέων», εφ. *Αναγέννησις*, 28/10/1934.

194 Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Δ' - Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας. Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α', Β', Γ', Επίλογος», Δελτίο ΚΜΣ 14, σ. 104.

195 Ν.Δ. 26/4/1923, «Περί αναθεωρήσεως των καταστατικών (...) Ανατολικής Θράκης», ΦΕΚ 118/7-5-1923.

196 Όπως προαναφέρθηκε, το μνημόσυνο για τους πεσόντες της Μικράς Ασίας είχε θεσμοθετηθεί στα τέλη Σεπτεμβρίου. Οι Πόντιοι τελούσαν το μνημόσυνό τους τον Οκτώβριο, όπως επιβεβαιώνεται και από το παραπάνω άρθρο της τοπικής εφημερίδας του συνοικισμού, αλλά και από τον προσφυγικό Τύπο. Βλ. «Μνημόσυνο υπέρ των σφαγιασθέντων αδελφών», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 13/10/1929.

197 Στο μνημόσυνο χοροστάτησαν για πρώτη φορά τέσσερις αρχιερείς, ανάμεσά τους και οι μητροπολίτες Σερρών και Δράμας, οι βουλευτές Πειραιά Σ. Σαββίδης, Στ. Χατζημπέης και Π. Ντεντιδάκης, ο δήμαρχος Ν. Κοκκινιάς Στ. Κοραής, με τους δημοτικούς συμβούλους Γ. Ορφανίδη, Στεφ. Κινεζόπουλο, Η. Φραγκόπουλο, Πρ. Καπλανίδη, Ν. Χαβούτη, Ελ. Καλπακτσόγλου, Ν. Ευστρατιάδη, Η. Χαραλαμπίδη, Ν. Τουντουλίδη, τον γυμνασιάρχη του Ε' Γυμνασίου και τον δικηγόρο του συνοικισμού Νικ. Αστρουλάκη. Βλ. «Η σεμνοπρεπής τελετή του μνημοσύνου των εν τοις πολέμοις πεσόντων Σινωπέων», εφ. *Αναγέννησις*, 28/10/1934.

198 Jan Assmann, *ό.π.*, σ. 114.

ομαλότερη ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Ο Νικ. Αστρουλάκης ανέλαβε τον ρόλο του ερμηνευτή, που είχε σκοπό να υπενθυμίσει την ξεχασμένη πραγματικότητα και να τονώσει το ηθικό των Ποντίων, καθώς τους υπεδείκνυε το νέο τους καθήκον. Στον λόγο του δόθηκε έμφαση στο χρέος που είχαν οι Κοκκινιώτες Πόντιοι να διατηρήσουν το υψηλό φρόνημα των προγόνων τους και να προοδεύσουν επαγγελματικά και πολιτισμικά, όπως τους υπεδείκνυαν η παράδοση και οι ρίζες τους. Επιχείρησε δε να συσχετίσει τον Πόντο με τη χαμένη Ατλαντίδα και τον Προμηθέα Δεσμώτη, που ζούσε στον Καύκασο – δύο σύμβολα της μυθολογίας, του πνεύματος, της εργατικότητας και της πρακτικής ικανότητας, που υπενθύμιζαν τα χαρακτηριστικά και των νέων Ποντίων. Στη συνέχεια επικαλέστηκε το σχήμα της ιστορικής γραμμής του ελληνικού εθνικού κράτους και της σύνδεσής του με τον Πόντο από την αρχαία Ιστορία, μέσω των Αργοναυτών και των μνημείων που υπήρχαν στον Πόντο, τα οποία προσιδίαζαν στα μινωικά, για να αναφέρει κατόπιν τη σύνδεση του Πόντου με τη Βυζαντινή Περίοδο μέσω των ιερέων και των αυτοκρατόρων. «Οι ιεράρχες και οι αυτοκράτορες αποτελούσαν ιερόν κρίκον των Ποντίων με τους Έλληνες». Έτσι, η γλώσσα, τα άσματα, η λύρα ήταν τα πολιτισμικά στοιχεία που συγκροτούσαν τα κοινά στοιχεία της «καυκάσιας φυλής», στην οποία ανήκαν όλοι οι Πόντιοι που κατέφυγαν μετά την καταστροφή στην Ελλάδα.¹⁹⁹ Διατηρώντας, λοιπόν, το γραμμικό σχήμα της Ιστορίας, «μυθολογία - αρχαία - βυζαντινή και σύγχρονη», προσπάθησε να εντάξει τους Ποντίους στο εθνικό αφήγημα. Τα παραδείγματα και η δομή του λόγου του προέρχονταν από την ιστορία του ποντιακού πολιτισμού.

Ο Νικ. Αστρουλάκης, αφού ολοκλήρωσε την αναδρομή στην ιστορία του Πόντου, προχώρησε στη σύνδεση των Ποντίων με όλους τους γηγενείς, λέγοντας «σας αναγνωρίζομεν εκλεκτούς αδελφούς, αξίους αγάπης και αλληλεγγύης», και έκλεισε με την παραίνεση, ειδικά προς τους Σινωπείς και γενικά προς όλους τους πρόσφυγες, να δουλέψουν μαζί με τους υπόλοιπους Έλληνες για το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης.

Το νέο περιεχόμενο που είχε η έννοια της εθνικής ολοκλήρωσης, μετά τον αλτρωτισμό της Μεγάλης Ιδέας, και το νέο ιδεολόγημα της ελληνικότητας, της ενσωμάτωσης και της προόδου με το ιδεολογικό περιεχόμενο που της έδωσε η γενιά των διανοουμένων του '30, ήταν η προσπάθεια όλων των Ελλήνων για τη δημιουργία

199 «Ο λόγος του Ν. Αστρουλάκη», εφ. *Αναγέννησις*, 28/10/1934.

μιας νέας Ελλάδας,²⁰⁰ ενός «νέου Βυζαντίου» αυτή τη φορά με κέντρο την Αθήνα, όπως τόνιζε στο λόγο του ο Ν. Αστρουλάκης:

«Καθήκον έχομεν οι απελεύθεροι (τουρκομερίται) προσφύγοντες εν τη ελευθέρα Ελλάδι να μη ορρωδήσωμεν να δημιουργήσωμεν με τους αυτόχθονας αδελφούς την νέαν Ελλάδα, τιμὴν κληρονομικὴν νέου περικλεοῦς Βυζαντίου φωτοβολούντος εκ του άστεως του Περικλέως».

Ο σύλλογος, με την εκφώνηση του συγκεκριμένου λόγου, καθώς και με την επωνυμία «Διογένης», η οποία παρέπεμπε αφενός στην καταγωγή του φιλοσόφου και αφετέρου στον σύλλογο των ελληνορθόδοξων που προϋπήρχε στη Σινώπη,²⁰¹ επιστράτευσε μνήμες της πρότερης ζωής και ανακάλυψε κοινούς τόπους των Σινωπέων με τον χώρο υποδοχής. Τα σημεία αναφοράς ήταν το κοινό παρελθόν, η ιστορία, η γλώσσα, που έμοιαζε στην αρχαία ελληνική. Έτσι, οι Πόντιοι, προβάλλοντας την εργατικότητα τους, που θύμιζε τον Προμηθέα, επιχειρούσαν να ενταχθούν ισότιμα στην ελληνική κοινωνία, αίροντας το στερεότυπο του αναξιοπαθούντα πρόσφυγα.

Πέραν όμως του ρόλου του συλλόγου ως μεσολαβητή για την ένταξη των προσφύγων, η ίδρυσή του, όπως και η ίδρυση της Αδελφότητος Κοτυωρυτών, στον συνοικισμό ήταν ενδεικτική των διαφοροποιήσεων και των διακρίσεων όχι μόνο μέσα στη μικρασιατική ταυτότητα, αλλά και στην ποντιακή. Οι διακρίσεις αυτές ήταν εθνοτοπικές, σχετίζονταν με τη γλώσσα, τις οικονομία των επαρχιών του Πόντου, τα βιώματα και τις συνθήκες μετακίνησης. Σε αρκετές περιοχές του δυτικού Πόντου, όπως και στη Σάντα του ανατολικού, είχαν αναπτυχθεί αντάρτικα σώματα για την υπεράσπιση του τόπου τους λόγω των τουρκικών διώξεων.²⁰² Η διάκριση των τουρκόφωνων χωριών κυρίως του δυτικού Πόντου και των ελληνόφωνων του ανατολικού Ευξείνου Πόντου και των παραλιακών περιοχών αναφέρεται κυρίως στη γλώσσα, μια και στην Εκκλησιαστική Επαρχία της Αμάσειας και σε κάποια μέρη της Νεοκαισάρειας υπήρχαν αρκετοί τουρκόφωνοι ποντιακοί πληθυσμοί.²⁰³ Στη Νέα Κοκκινιά, κατά την έρευνα στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας στο ΙΑΕΤΕ

200 Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.

201 Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστοκοπούλου, «Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Δ' - Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας. Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α', Β', Γ', Επίλογος», *Δελτίο ΚΜΣ* 14, σ. 104.

202 Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλέτ - Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2016, σ. 91.

203 Paschalis Kitromilidis - Alexis Alexadris, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The historical demography of the Ottoman Era", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5, σ. 9-44.

εντοπίστηκαν 49 ανταλλάξιμοι από την Πάφρα, 31 από την Άμισο (Σαμψούντα) και 12 από την Αμάσεια.

Οι τουρκόφωνοι του δυτικού Πόντου αντιμετωπίζονταν περιφρονητικά από τους υπόλοιπους πρόσφυγες, αλλά και από τους ίδιους τους Ποντίους.²⁰⁴ Έτσι, η ίδρυση του συλλόγου των Ποντίων της Σινώπης ήταν δηλωτική των εθνοπολιτισμικών διαφορών και της ανωτερότητας της ελληνόφωνης και οικονομικά πιο ανθηρής κοινότητας του δυτικού Πόντου σε σχέση με τους υπόλοιπους Ποντίους. Εκτός από τη διάκριση Δυτικών και Ανατολικών Ποντίων, που αφορούσε τη γλώσσα και τις οικονομικές δραστηριότητες, πρέπει να αναφερθεί και η διάκριση όσων έρχονταν από τον Καύκασο, και κυρίως από το Καρς – οι διαφορές ανάμεσα στους Καρσιώτες και τους Τραπεζούντιους ήταν τοπικές, οικονομικές και ιδεολογικές.²⁰⁵ Στον συνοικισμό, σύμφωνα με το αρχείο των πιστοποιητικών από το ΙΑΕΤΕ, υπήρχαν λίγοι ανταλλάξιμοι από το Καρς και τη Θεοδοσιούπολη (Ερζερούμ).

2.3.2. Σύλλογοι από την επαρχία της Πισιδίας

Στις 26 Μαρτίου 1926 ιδρύθηκε ο σύλλογος «Κοινότης Νησίου (Εγυρδέρ) της Πισιδίας “Οι Άγιοι Ανάργυροι”». Σκοποί του ήταν:

«η συγκέντρωση και η εγκατάστασις επί τω αυτώ δι’ εποικισμού πάντων των εκ Νησίου της Πισιδίας καταγόμενων και καταφυγόντων ήδη εις την Ελλάδα Ελλήνων, η εύρεσις εργασίας εις τα μέλη αυτού και εν γένει η ανάπτυξις του αισθήματος της αλληλεγγύης και άλλης βοήθειας των μελών αυτού».²⁰⁶

Ο σύλλογος είχε στόχο να συγκεντρώσει και να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες από το Νησί στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς ή, αν ήταν ανέφικτο κάτι τέτοιο, να τους εγγράψει ως μέλη. Η ΕΑΠ μπορεί να είχε σχεδιάσει να αποκαταστήσει στον χώρο τούς πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό ή την ευρύτερη περιοχή, όμως ο σχεδιασμός συναντούσε πολλά προβλήματα λόγω της συνεχούς περιπλάνησης των προσφύγων.²⁰⁷ Η πρακτική αδυναμία εγκατάστασης σε κοινοτική βάση οδήγησε στη δημιουργία φαντασιακών κοινοτήτων ανάμεσα στα διάσπαρτα μέλη των

204 Για την τουρκοφωνία και την περιφρονητική στάση των ελληνόφωνων Ποντίων, βλ. Νίκος Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 92.

205 Για τους «Ποντιοκαυκάσιους» και τις επιρροές του ΚΚΕ, βλ. Βλάσης Αγτζίδης, «Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης», *ό.π.*, σ. 307-314.

206 «Καταστατικών - Κοινότης Νησίου (Εγυρδέρ) της Πισιδίας “Οι Άγιοι Ανάργυροι”», 28/3/1926, Φ13 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

207 Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες - Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 87.

ιδιαίτερων πατρίδων, με σημείο αναφοράς τους συλλόγους. Έτσι, ο σύλλογος λειτουργούσε σαν κοινότητα, με πρωταρχικό σκοπό τη στεγαστική εγκατάσταση και έπειτα την ενσωμάτωση των προσφύγων από το Εγυρδίρ.

Εκτός από τη συγκέντρωση όλων των καταγόμενων από το Νησί στον σύλλογο, άλλος σκοπός του ήταν η εύρεση εργασίας για την αποκατάστασή τους. Οι ισχυροί δεσμοί της συλλογικότητας και το αίσθημα αλληλοβοήθειας, ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασης, επιβεβαιώνονται και από την πρόβλεψη του καταστατικού σχετικά με την περιουσία του συλλόγου σε περίπτωση διάλυσης, ότι διανέμεται «εις απόρους της κοινότητος Νησίου». Ένας πρόσθετος λόγος για την ίδρυση του συλλόγου ήταν η μεταφορά των χρημάτων, που είχε αφήσει κάποιος οικονομικά ευκατάστατος συντοπίτης τους, για την ανέγερση και τη συντήρηση σχολείου στο Νησί. Τα χρήματα χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του κληροδοτήματος «Σπύρου Αϊβαζίδη», με σκοπό τις σπουδές παιδιών από το Νησί ή την Πισιδία στη Σιβιτανίδειο Σχολή.²⁰⁸ Η ίδρυση του συλλόγου συνέπεσε χρονικά με την έναρξη καταβολής των αποζημιώσεων. Σύμφωνα με την έρευνα του ΙΑΕΤΕ, ο σύλλογος είχε εκδώσει περίπου 50 πιστοποιητικά για συμπατριώτες του δικαιούχους από το Νησί, τη Σπάρτη και την Πισιδία.²⁰⁹ Η ηγεσία του ασχολούνταν επαγγελματικά με τον οικοδομικό κλάδο, συνεπώς θα μπορούσε να είχε αναλάβει το χτίσιμο των σπιτιών στο πλαίσιο της αυτεπιστασίας και με τα χρήματα από τις αποζημιώσεις: ο πρόεδρος και ο ταμίας ήταν έμποροι, ο αντιπρόεδρος και ο γραμματέας κεραμοποιοί, ο ειδικός γραμματέας σιδηρουργός και τα μέλη ήταν ξυλουργός, κτίστης και παντοπώλης.²¹⁰ Ανάμεσα στα μέλη υπήρχε και τοπική εγγύτητα, εφόσον όλοι διέμεναν σε οδούς κοντινές στον σύλλογο (Εφέσου - Ζωοδόχου Πηγής και Κορδελιού). Μπορεί να μην υπήρχε η έμφυλη διάκριση ως κριτήριο για την εγγραφή νέων μελών, όμως ο σύλλογος διοικούνταν από εννεαμελές Διοικητικό Συμβούλιο «εκλεγόμενον εκ των αρρένων μελών».

Η καθημερινή ζωή του συλλόγου, μέσα από την επικοινωνία και την εγγραφή νέων μελών, διαμόρφωνε την κοινωνική μνήμη και συγκροτούσε την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα στη βάση της τοπικότητας. Σύμφωνα με το καταστατικό, μέλη του συλλόγου ήταν «άπαντες οι εκ Νησίου της Πισιδίας καταγόμενοι, οίτινες

208 *Η ΧΑΝ στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης*, Νίκαια, ΧΑΝ, 2014, σ. 211.

209 Έρευνα στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας του Συλλόγου Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας «Οι Άγιοι Ανάργυροι». Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

210 «Ονομαστικός Κατάλογος - Καταστατικών - Κοινότης Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας “Οι Άγιοι Ανάργυροι”», βλ. στο καταστατικό του συλλόγου.

εγγράφονται ως τακτικά μέλη. Υπό της Γενικής Συνελεύσεως εκλέγονται και επίτιμα μέλη πρόσωπα άτινα παρέσχον τω Συλλόγῳ τας ηθικάς ή υλικάς ενισχύσεις».

Ο τόπος καταγωγής αποτελούσε στοιχείο αυτοπροσδιορισμού με αναφορά στη συλλογικότητα και την ετεροαναγνώριση. Η θύμηση και η αναφορά της γενέτειρας δήλωναν τον συναισθηματικό δεσμό που υπήρχε και ήταν προϊόν πολιτισμικής κατασκευής και συνειδητού συσχετισμού με το παρελθόν. Το Εγυρδίρ είχε γίνει πια η «χαμένη πατρίδα», που ένωνε τα μέλη του συλλόγου.²¹¹ Η νέα ταυτότητα διέθετε τα δικά της ήθη, έθιμα και ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που έδιναν στην ομάδα την αίσθηση του «συνανήκειν». Μέσα στον σύλλογο, τα μέλη μπορούσαν να μιλήσουν τη γλώσσα τους και να διατηρήσουν έθιμα της κοινότητάς τους, με αποτέλεσμα να συγκροτείται και η αντι-μνήμη.²¹²

Οι πρόσφυγες από το Νησί της Πισιδίας ήταν κυρίως τουρκόφωνοι, όπως και οι πληθυσμοί των εσωτερικών επαρχιών στη συντριπτική πλειονότητά τους. Το γλωσσικό ζήτημα αποτελούσε σημείο διάστασης μεταξύ γηγενών και προσφύγων,²¹³ καθώς οι γηγενείς συχνά αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των προσφύγων λόγω γλώσσας. Η τουρκική γλώσσα αποτελούσε «κοινωνικό στίγμα» ανάμεσα στους πρόσφυγες. Για τις τουρκόφωνες κοινότητες επινοήθηκαν άλλοι κοινοί δεσμοί με τους Έλληνες, όπως η έντονη θρησκευτική πίστη,²¹⁴ ενώ άλλοι προσπαθούσαν να αποδείξουν την ελληνικότητά τους με την πιο μαχητική υπεράσπιση των «εθνικών ιδανικών».²¹⁵

Αναφορικά με την πολιτική ταυτότητα του συλλόγου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσθήκες που έγιναν στο καταστατικό, στη Γενική Συνέλευση στις 31 Αυγούστου 1930. Σύμφωνα με αυτές, απαγορεύτηκε ρητά η σχέση των επίτιμων

211 Χάρης Εξερτζόγλου, *Organizing the memory of the Lost Homelands. The Asia Minor memory culture and forms of refugee sociality in Greece during the interwar period*, Paper presented at the Uluslararası Mudabele Sympozyomu, Ege Universitesi, Smyrna, 8-9 May, 2014.

212 Σχετικά με την αντι-μνήμη, βλ. Michel Foucault, *Language, counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, D. F. Bouchard and Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press 1997.

213 Το γλωσσικό εκδηλώνεται και στο πλαίσιο του Διχασμού. Χαρακτηριστικά, μέσα στο Κοινοβούλιο, ο Τσαλδάρης, το 1928, χαρακτήρισε υποτιμητικά τους τουρκόφωνους πρόσφυγες «αγράμματους», επειδή δεν γνώριζαν την ελληνική γλώσσα. Νίκος Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 91.

214 Renee Hirschon, «Μνήμη και ταυτότητα - Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 357-389.

215 Κάποιοι πρόσφυγες συμμετείχαν στις πρωτοφασιστικές οργανώσεις, όπως η Εθνική Ένωση Ελλήνων (ΕΕΕ), που συμμετείχε στον εμπρησμό της εβραϊκής κοινότητας του Κάμπελ στη Θεσσαλονίκη. Βλ. άρθρο για τον εμπρησμό του Κάμπελ, εφ. *Μακεδονία*, 1/7/1931, προσβάσιμο στο αποθετήριο του ερευνητικού προγράμματος «Πρόσφυγες στην Ελλάδα. 1821-1989», Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας (ΚΕΝΙ), Πάντειο, <http://refugeesingreece.gr/> (προσπέλαση 23/1/2020).

μελών, του προέδρου και του Διοικητικού Συμβουλίου με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Χαρακτηριστικά, το τρίτο άρθρο ανέφερε:

«Απαγορεύεται ανακήρυξις επίτιμων μελών ή προέδρων προσώπων ανηκόντων εις κομμουνιστικά ή αναρχικά εν γένει σωματεία. Παν μέλος ανήκον εις εν από τα ανωτέρω σωματεία διαγράφεται. Όταν πρόκειται περί κομμουνιστικού στοιχείου κατέχοντος θέσιν εις το Διοικητικόν Συμβούλιον, τούτο εκπίπτει του δικαιώματος και αντικαθίσταται αμέσως υπό του πρώτου επιλαχόντος εις το αξίωμα».

Οι προσθήκες αυτές έγιναν την περίοδο του Ιδιωνύμου και λειτουργούσαν ως δικλίδα ασφαλείας για την αποτροπή του κομμουνισμού, ο οποίος είχε αρχίσει να αποκτά ερείσματα στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Ανάλογη τακτική ακολούθησε και ο προσφυγικός σύλλογος της Δραπετσώνας.²¹⁶

Ο σύλλογος του Εγυρδίου, λόγω καταγωγής από την ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης της Πισιδίας, είχε εμπειρία στην υφαντική τέχνη. Γυναίκες δούλευαν με τους αργαλειούς στα σπίτια τους ή ήταν εργάτριες στα ταπητουργία που είχαν εργοστασιάρχες συμπατριώτες τους, με τη μεσολάβηση του συλλόγου.²¹⁷ Με αυτό το σχήμα προστασίας και εξάρτησης μπορούν να ερμηνευτούν τα αντικομμουνιστικά μέτρα του συλλόγου, πέραν του γενικότερου κλίματος απειλής που είχε δημιουργηθεί από τους κυβερνώντες. Ο σύλλογος, θέλοντας να αποφύγει τις προστριβές με τους εργοδότες, απαγόρευε στα μέλη του τις επαφές με τον κομμουνισμό, γιατί τους δημιουργούσαν προβλήματα και θα οδηγούσαν τα μέλη στην ανεργία και τον σύλλογο σε διάλυση· έτσι, ο ήθελε να περιορίσει τη ριζοσπαστικοποίηση των μελών, δηλώνοντας νομιμοφροσύνη.

Από την επαρχία της Πισιδίας προερχόταν και ο σύλλογος Αναγέννησις, κυρίως από τους ταπητουργούς και τους οικονομικά πιο εύρωστους. Το καταστατικό του είχε διαφορές συγκριτικά με αυτά των καθαρά εθνοτοπικών, γι' αυτό τον συμπεριλάβαμε στους ψυχαγωγικούς, όμως μπορεί να ενταχθεί στο δίπολο των οικονομικών και κοινωνικών διακρίσεων ανάμεσα στους πρόσφυγες που κατάγονταν από την ίδια επαρχία.

216 Στην περίπτωση της Ενώσεως Ποντίων της Δραπετσώνας, αντικατέστησαν τον γεν. γραμματέα για να μη δίνουν στόχο στην κυβέρνηση, ειδικά σε περιόδους όπου τα μέτρα κατά του κομμουνισμού ήταν σκληρά. «Κομμουνιστικόν Δελτίον», 1925, Φ994, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (1917-1928), ΓΑΚ.

217 Η οικογένεια Παγιατζόγλου ήταν από την Πισιδία και διατηρούσε ταπητουργείο στον συνοικισμό. Είχε εκδώσει τα πιστοποιητικά για την αποζημίωση από τον εν λόγω σύλλογο. Βλ. «Πιστοποιητικό Παγιατζόγλου», Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

2.3.3. Σύλλογοι από την επαρχία των Δαρδανελίων και οι κοινωνικές διακρίσεις

Το 1926 ιδρύθηκε ο εθνοτοπικός σύλλογος των προσφύγων από το Ρένκιοϊ της Εκκλησιαστικής Επαρχίας Δαρδανελίων με την επωνυμία «Αδελφότης των εκτός του Ρένκιοϊ εγκατεστημένων Ρενκιωτών “Ο Άγιος Γεώργιος”».²¹⁸ Στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος εντοπίστηκαν 66 πιστοποιητικά, τα οποία είχαν εκδοθεί από το Σωματείο Ρενκιωτών «Άγιος Γεώργιος» της Νέας Κοκκινιάς τα έτη 1926-1939,²¹⁹ στοιχείο που επιβεβαιώνει την ύπαρξη και την εκδοτική δραστηριότητα του σωματείου πριν από την επίσημη κρατική αναγνώρισή του. Η εγγραφή του στο βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων του Πρωτοδικείου Πειραιώς έγινε στις 30 Ιανουαρίου 1929, όπως προέκυψε την έρευνα στο Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς. Ο σκοπός του ήταν αλληλοβοηθητικός. Το καταστατικό του, δυστυχώς, δεν βρέθηκε ούτε στο Πρωτοδικείο ούτε στον νυν Σύλλογο Ρενκιωτών της Νίκαιας, ο οποίος επανιδρύθηκε μεταπολεμικά, τον Απρίλιο του 1946.²²⁰ Τα κίνητρα για τη συσπείρωση των ιδρυτικών μελών του ήταν, αφενός, η εξυπηρέτηση των αναγκών της αποκατάστασης, αφετέρου η συγκέντρωση των απανταχού Ρενκιωτών, που, μέσω δικτύων, θα είχαν ως σημείο αναφοράς τους τον σύλλογο.

Σημαντική ήταν η δράση του συλλόγου στην καταγραφή και την ταυτοποίηση των προσφύγων από το Ρένκιοϊ και την ευρύτερη περιοχή των Δαρδανελίων. Στο αρχείο του συλλόγου φυλάσσεται μέχρι σήμερα το βιβλίο καταχώρισης των καταγομένων από το Ρένκιοϊ, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως ληξιαρχικό και λειτουργούσε ως διαπιστευτήριο για την έκδοση των πιστοποιητικών προσφυγικής ταυτότητας, είτε για την αποζημίωση είτε για την παραλαβή των κατοικιών. Από τον προσφυγικό Τύπο προκύπτει ότι ο γραμματέας του συλλόγου συμμετείχε στην εφορευτική επιτροπή για την εκλογή των μελών του Συμβουλίου της Εκκλησιαστικής Επαρχίας των Δαρδανελίων.²²¹ Συνεπώς, η διοίκηση του συλλόγου είχε άμεση σχέση με το Συμβούλιο των Δαρδανελίων, που ήταν υπεύθυνο για την καταγραφή της περιουσίας και την αποζημίωση των δικαιούχων. Η καταγραφή ανθρώπων και περιουσιών στηρίχθηκε στην πιστοποίηση των πληροφοριών που παρείχε ο σύλλογος.

218 Η έρευνα στο *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά* πραγματοποιήθηκε το 2016, στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιώς, πριν από τη μεταφορά του στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

219 Η ύπαρξη του συλλόγου εντοπίστηκε κατά την έρευνα στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας του συννοικισμού της Ν. Κοκκινιάς. Βλ. Σύλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

220 «Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου», Αρχείο Συλλόγου Ρενκιωτών, Νίκαια.

221 Οι εκλογές θα διεξάγονταν στις 26 Ιουνίου 1927 και το εκλογικό κέντρο ήταν στην πλατεία Κοραή, στον Πειραιά. Βλ. «Υπουργείον Γεωργίας - Προκήρυξις», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 26/6/1927.

Σύμφωνα με την έρευνα στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας στο ΙΑΕΤΕ, οι ανταλλάξιμοι από την Εκκλησιαστική Επαρχία των Δαρδανελίων στον συνοικισμό ήταν συνολικά 217· από αυτούς, 102 ήταν από το Ρένκιοϊ, 97 από τα Δαρδανέλια και οι υπόλοιποι από άλλες περιοχές. Από αυτά τα πιστοποιητικά ο σύλλογος είχε εκδώσει 60, τα οποία αφορούσαν κυρίως όσους είχαν καταγωγή από το Ρένκιοϊ, και τα 24 είχαν εκδοθεί για γυναίκες που είχαν δηλώσει αρχηγοί οικογένειας. Η δραστηριότητα του συλλόγου άρχισε μόλις ξεκίνησαν οι αποζημιώσεις (1926), πριν από την ίδρυση του Επαρχιακού Συμβουλίου των Δαρδανελίων, στο οποίο απευθύνθηκαν κυρίως όσοι προέρχονταν από τα Δαρδανέλια. Επίσης, από τα πιστοποιητικά φαίνονται οι οικογενειακοί δεσμοί, που ήταν ισχυροί μέσα στη συλλογικότητα, γιατί αυτά αφορούσαν συγγενικά πρόσωπα.²²² Μάλιστα, πολλές από αυτές τις οικογένειες είχαν εγκατασταθεί και στην ίδια οδό.²²³ Η ίδια τακτική εφαρμόστηκε και στην έκδοση πιστοποιητικών από άλλα σωματεία του συνοικισμού. Συνεπώς, ο σύλλογος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο στεγαστικό ζήτημα και στη διανομή των οικημάτων της ΕΑΠ, που εκείνη την περίοδο ολοκλήρωνε την ανέγερση των οικιών σε αυτή τη γειτονιά του συνοικισμού, γιατί με την αποζημίωση μπορούσαν οι πρόσφυγες να δώσουν προκαταβολή. Επίσης, η χρονική σύμπτωση της δραστηριότητας του συλλόγου με την καταβολή της αποζημίωσης και την ολοκλήρωση των κατοικιών της ΕΑΠ στη συγκεκριμένη γειτονιά ενισχύει το επιχείρημα, που θέλει τον σύλλογο να δραστηριοποιούνταν για τη στέγαση των μελών του. Η οργάνωση των προσφύγων σε συλλογικότητες εξυπηρέτησε την υπόθεση της οικιστικής τους αποκατάστασης. Επιπρόσθετα, αυτά τα πιστοποιητικά τα χρησιμοποιούσαν και για την έκδοση πιστοποιητικών απορίας, προκειμένου να αιτηθούν επιδόματα. Η αποζημίωση ήταν βασική απαίτηση και ζωτικής σημασίας για τους πρόσφυγες και την αποκατάστασή τους, και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις κάποιοι μπορεί να αποζημιώθηκαν ακόμα και δύο φορές.²²⁴

Το Ρένκιοϊ της Μ. Ασίας αριθμούσε περίπου 5.000 κατοίκους, κυρίως ελληνορθόδοξους, εκτός από τους εκπροσώπους του οθωμανικού κράτους. Η γλώσσα τους ήταν η ελληνική και το τοπικό ιδίωμα έμοιαζε με αυτό της Μυτιλήνης, όπως

222 Πιστοποιητικά οικογενειών Κουρμούζη, Μάρκη, Κούντου, Χαλκιά, που έχει εκδώσει το Σωματείο Ρενκιωτών «Άγιος Γεώργιος». Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

223 Πιστοποιητικά Γεωργίου, Δημητρίου και Άννας Πασχάλη από το Ρένκιοϊ, που εγκαταστάθηκαν στην οδό Καισαρείας 102 και 104. Βλ. *στο ίδιο*.

224 Πιστοποιητικό με αριθμό Α22Σ1Υ6Φ8Τ444 (1926) και Α22Σ1Υ6Φ3Τ2760 (1927). Βλ. *στο ίδιο*.

αναφέρει η σχετική βιβλιογραφία.²²⁵ Οι Ρενκιώτες είχαν υποστεί τον πρώτο διωγμό του 1914, έπειτα παλιννόστησαν και, εν τέλει, εγκατέλειψαν την ιδιαίτερη πατρίδα τους μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης το 1923.²²⁶

Η επωνυμία και ο επίσημος εορτασμός του συλλόγου συνδέθηκαν με τη χριστιανική εορτή του Αγίου Γεωργίου. Ο Άγιος Γεώργιος παρέπεμπε στον μεγαλύτερο μαχαλά του Ρένκιοι και τροφοδοτούσε μνήμες της θρησκευτικής εορτής με το πανηγύρι.²²⁷ Συνεπώς, η ονομασία μαρτυρούσε στοιχεία τοπικής και πολιτισμικής ταυτότητας, που έδιναν την αίσθηση του «συνανήκειν» στα μέλη. Επίσης, το σωματείο είχε την έδρα του στην οδό Γρεβενών 171, στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου στη Νέα Κοκκινιά, στην οποία είχαν εγκατασταθεί πολλοί Ρενκιώτες, Καππαδόκες και Δαρδανελιώτες, που έχτισαν και τον ναό.²²⁸ Η ενορία αναγνωρίστηκε το 1926, μαζί με αυτές του Αγίου Νικολάου και της Οσίας Ξένης,²²⁹ οι οποίες αποτελούσαν τις τρεις βασικές γειτονιές του συνοικισμού εκείνη τη χρονική περίοδο. Η συγκέντρωση των προσφύγων από συγκεκριμένες κοινότητες γύρω από την εκκλησία και η χωροθέτηση του συλλόγου στη γειτονιά του Αγ. Γεωργίου παραπέμπουν στον τρόπο που ήταν δομημένοι οι μαχαλάδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η γειτονιά του Αγ. Γεωργίου, με τα συγκεκριμένα τοπωνύμια των οδών, τον εθνοτοπικό σύλλογο, την εκκλησία με τα ιερά κειμήλια από τις πατρίδες, μετέτρεψε τον χώρο σε κοινωνικό τόπο, ο οποίος απέκτησε συμβολικές διαστάσεις: η μνήμη του παρελθόντος «έντυσε» με νοήματα το νέο περιβάλλον.²³⁰

Ενδεικτική των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στους πρόσφυγες ακόμα και από την ίδια Εκκλησιαστική Επαρχία και από κοντινές περιοχές, οι οποίες, εκτός από εθνοτοπικές, ήταν κοινωνικές και ταξικές, ήταν η ίδρυση της Αδελφότητας των Δαρδανελιωτών, τον Αύγουστο του 1934.²³¹ Οι δύο σύλλογοι είχαν αναφορά στην ίδια εθνοτοπική ταυτότητα της ευρύτερης περιοχής των Δαρδανελίων. Όμως, η

225 Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, *Ο τελευταίος Ελληνισμός του Ρένκιοι (Οφρύνιου)*, Ασπροβάλτα, Δήμος Ασπροβάλλτας και Μικρασιατικός Πολιτιστικός Σύλλογος Ασπροβάλλτας, 2002, σ. 22-23, και Ιουλία Διονυσοπούλου, *Προσωπικά...*, Αθήνα, Δρεπανιά, 2013, σ. 9-16.

226 Στο ίδιο, σ. 96-109.

227 Στο ίδιο, σ. 24, 67-72.

228 Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου αρχικά στεγαζόταν πρόχειρα σε ξύλινο παράπηγμα και, κατόπιν, με τη μεσολάβηση του αρχιερατικού επιτρόπου Σεβαστείας, Γερβασίου, το οικοπέδο παραχωρήθηκε από την ΕΑΠ για την ανοικοδόμηση του ναού, ο οποίος αποπερατώθηκε το 1930. Στον ναό υπάρχουν εικόνες και ιερά κειμήλια από τη Μαγνησία, την Τέλμησσο και το Χορόσκιοι. Βλ. Αρχοντία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 65-66.

229 Ν.Δ. 15/9/1926, «Περί αναγνώρισεως ενοριακών ναών Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 417/26-11-1926.

230 Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με το χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990, σ. 102-103.

231 «Καταστατικόν - Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελιωτών», 9/8/1934, Φ26 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

βιωμένη ταυτότητα του ενός αναφερόταν σε ένα μικρότερο επαρχιακό χωριό, το Ρένκιοϊ, και του άλλου στα Δαρδανέλια, μια περιοχή με πλούσια εμπορική κίνηση και οικονομικά πιο εύρωστη. Συνεπώς, η αίγλη και το κύρος των δευτέρων ήταν μεγαλύτερα.

Σκοπός του σωματείου ήταν «η ευρύτερη πνευματική, κοινωνική και εκπολιτιστική μόρφωση των μελών του, διά διαλέξεων και άλλων ενδεδειγμένων μέσων, και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών ως οι νομικοί και ηθικοί κανόνες κελεύουσιν». Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο λόγος ίδρυσής του ήταν κυρίως εκπολιτιστικός και φιλεκπαιδευτικός. Οι προσφυγικές διεκδικήσεις δεν αναφέρονταν, διότι η ίδρυση του συλλόγου τοποθετείται χρονικά σε μια περίοδο όπου είχε ολοκληρωθεί το μεγαλύτερο μέρος του έργου της αποκατάστασης και το ζήτημα της αποζημίωσης είχε εξασθενήσει μετά το Σύμφωνο της Άγκυρας. Η παρουσία της εθνοτοπικής ταυτότητας εντοπίστηκε και στα άρθρα για την εγγραφή νέων μελών: μπορούσαν να γίνουν μέλη μόνο Δαρδανελιώτες και δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο όσοι από αυτούς κατοικούσαν στη Νέα Κοκκινιά και στις όμορες περιοχές του Κορυδαλλού και της Π. Κοκκινιάς. Ως αντεπιστέλλοντα μέλη εγγράφονταν όλοι οι Δαρδανελιώτες εκτός Κοκκινιάς. Αξιοσημείωτο, όμως, ήταν ότι, πέραν της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας, η Αδελφότητα έθετε και το κριτήριο της εντοπιότητας, καθώς δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι Δαρδανελιώτες που κατοικούσαν στις γύρω περιοχές της Νέας Κοκκινιάς. Συνεπώς, ο σύλλογος αναγνώριζε, εκτός από την εθνοτοπική ταυτότητα, και τη νέα τοπική. Η πρώτη είχε ως σημείο αναφοράς τη χαμένη πατρίδα, τα Δαρδανέλια, και η δεύτερη την τοπική της Νέας Κοκκινιάς και των γύρω περιοχών. Επομένως, η ταυτότητα που συγκροτούνταν είχε διττό περιεχόμενο στην τοπικότητα, με αναφορά στο «τότε» τού οθωμανικού παρελθόντος και στη συγχρονία της νέας πατρίδας.

Τα σύμβολα της Αδελφότητας σχετίζονταν με τη φιλεκπαιδευτική και πνευματική δράση της. Χαρακτηριστικά, στο σήμα της υπήρχε ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και γιόρταζε στις 13 Νοεμβρίου. Η επιλογή του συγκεκριμένου αγίου δεν παραπέμπει τόσο στην εθνοτοπική ταυτότητα όσο στη φιλεκπαιδευτική λειτουργία του σωματείου. Ο Άγιος Ιωάννης, εκτός από επίσκοπος Κωνσταντινούπολης, όπου ανήκαν τα Δαρδανέλια, ήταν ένας από τους Τρεις Ιεράρχες.

2.3.4. Ο Σύλλογος των Βιθυνίων και οι βυζαντινές καταβολές

Στις 18 Δεκεμβρίου 1926 ιδρύθηκε ο Μικρασιατικός Σύλλογος «Η Παμβιθυνιακή», με χαρακτήρα αλληλοβοηθητικό και κοινωνικό.²³² Είχε έδρα τη Νέα Κοκκινιά, στην οδό Μαδύτου, όπου βρισκόταν και η οικία ενός από τα ιδρυτικά μέλη.²³³ Ο σύλλογος αυτοπροσδιορίστηκε ως «μικρασιατικός», συγκροτώντας τη νέα συλλογική μικρασιατική ταυτότητα με σημείο αναφοράς τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μικράς Ασίας. Ο προσδιορισμός «μικρασιατικός» εμφανίστηκε εδώ για πρώτη φορά στην επωνυμία συλλόγου, σε σχέση με τους προηγούμενους που προσδιορίζονταν ως προσφυγικοί ή είχαν μόνο αναφορά στην εθνοτοπική τους ταυτότητα. Ταυτόχρονα, όμως, με τη μικρασιατική ταυτότητα ξεχώρισε και η ιδιαίτερη βιθυνιακή, δηλαδή των περιοχών όπως η Νίκαια και η Νικομήδεια. Στην έρευνα των πιστοποιητικών των δικαιούχων του συννοικισμού από την Εκκλησιαστική Επαρχία της Νίκαιας βρέθηκαν 113 δικαιούχοι ανταλλάξιμοι, καταγόμενοι κυρίως από το Ορτάκιοϊ, το Χούδιο, την Κίο και τα Κιουπλιά. Από την Εκκλησιαστική Επαρχία της Νικομήδειας βρέθηκαν 37 δικαιούχοι, κυρίως από τις περιοχές Αδά Παζάρ, Νικομήδεια, Κόντζε, Νεοχώριο και Κατιρλί.

Οι δράσεις του συλλόγου ήταν ποικίλες στο πλαίσιο της αλληλοβοήθειας, όπως ορίζονταν από τον γενικό σκοπό του: «Η μετ' επιμέλειας εξακρίβωσις των αναγκών του συνόλου και η κατά το δυνατόν θεραπεία αυτών». Αξίζει δε να αναφερθεί ότι τα ιδρυτικά μέλη του υπέγραψαν την ίδρυσή του με την ιδιότητα του πολιτικού μηχανικού «ingénieur»,²³⁴ γεγονός που καθιστά πιθανό το ότι ο σύλλογος συμμετείχε στην οικιστική δραστηριότητα του συννοικισμού και προφανώς μεσολαβούσε για τη διανομή των σπιτιών που έχτιζε στα μέλη του.

Προκειμένου να επιτύχει τους σκοπούς του, ο σύλλογος ανέπτυξε πολιτική δράση με την ευρύτερη έννοια: λειτουργούσε ως ομάδα πίεσης για την εξυπηρέτηση των αναγκών των μελών του, άρθρωνε δημόσιο λόγο είχε σχέση τόσο με τη κυβέρνηση όσο και με τους πρόσφυγες βουλευτές του Πειραιά της βενιζελικής παράταξης, όπως αναφέρθηκε στους πολιτικούς συλλόγους. Επίσης, από το σύλλογο

232 «Καταστατικόν Μικρασιατικού Συλλόγου “Η Παμβιθυνιακή”», Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς (2016, πριν από τη μεταφορά του Αρχείου στα ΓΑΚ).

233 Η διεύθυνση του συλλόγου αναγράφεται στο Πιστοποιητικό Προσφυγικής Ιδιότητας του Σταύρου Χαρακτζόγλου από το Ορτάκιοϊ της Βιθυνίας, που εκδόθηκε από τον Σύλλογο το 1927. Βλ. Σταύρος Χαρακτζόγλου, Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

234 Τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου ήταν ο Γ. Αράπογλου και ο Γ.Α. Μιχαηλίδης. Βλ. «Καταστατικόν Μικρασιατικού Συλλόγου “Η Παμβιθυνιακή”».

προήλθε ο νομικός και πολιτικός Ιωάννης Μελάς, με καταγωγή από τη Νίκαια της Βιθυνίας.²³⁵

Τα περισσότερα μέλη του συλλόγου ήταν ελληνόφωνα και, σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία καταγόμενου από το Ορτάκιοϊ, τα τουρκικά τα χρησιμοποιούσαν μόνο στις εμπορικές συναλλαγές.²³⁶ Ο σύλλογος όρισε συγκεκριμένη ημέρα μνήμης για την καταστροφή της Βιθυνίας. Σύμφωνα με το καταστατικό του:

«Μια των ημερών του πρώτου δεκαπενθημέρου του μηνός Ιουνίου, οριζόμενη υπό του Διοικητικού Συμβουλίου. Θεωρείται ημέρα βαθυτάτου πένθους επί τη καταστροφή της Βιθυνίας και τελείται κατ' αυτήν μνημόσυνον και αναρτάται επί του καταστήματος του συλλόγου σημαία μελανή, φέρουσα εις το μέσον λευκοίς γράμμασι τα εξής: “Ωλετο Βιθυνία κατά Ιούνιον 1920”».²³⁷

Η πρακτική του συλλογικού πένθους χρησιμοποιείται για να ανασυστήσει την τραυματική μνήμη της Βιθυνίας. Σύμφωνα με μαρτυρία από το αρχείο προφορικής παράδοσης στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, η ημερομηνία του μνημοσύνου αντιστοιχούσε στα γεγονότα της Νίκαιας, το καλοκαίρι του 1920:

«Επί 75 μέρες οι Τσέτες είχαν μπλοκάρει τον ελληνικό μαχαλά. Στις 14 Αυγούστου 1920, της γιορτής που πανηγύριζε η εκκλησία, οι Τσέτες μάζεψαν 87 οικογένειες, τους οδήγησαν έξω από το Λέφκε καπουσού... εκεί τους σφάζαν όλους».²³⁸

Η ημέρα της επιμνημόσυνης δέησης λειτουργούσε «ως επινοημένη παράδοση, η οποία συμβολίζει την κοινωνική συνοχή και δημιουργεί το αίσθημα της

235 Ο Ιωάννης Μελλάς γεννήθηκε το 1905 (σύμφωνα με το μητρώο της Βουλής) ή το 1908, στο Μεσοχώρι της Νίκαιας (στη Μικρά Ασία), και σπούδασε νομικά και πολιτικές - οικονομικές επιστήμες στην Αθήνα. Εγκαταστάθηκε στην Ικαρία το 1939 και συνέγραψε την ιστορία του νησιού. Ήταν μέλος της 40μελούς επιτροπής του Συντάγματος στη Δ' Αναθεωρητική Βουλή. Υπηρέτησε ως δήμαρχος Νίκαιας (Πειραιάς) το 1945, ενώ στον Πειραιά εργαζόταν ως δικηγόρος. Ο Ιωάννης Μελάς υπηρέτησε στην κυβέρνηση του Πλαστήρα ως υπουργός Εθνικής Οικονομίας από τις 15 Απριλίου 1950 ως τις 21 Αυγούστου του ίδιου έτους. Εξελέγη βουλευτής Πειραιώς και Νήσων το 1946 με την Εθνική Πολιτική Ένωση (Σοσιαλιστικό Δημοκρατικό Κόμμα – ΕΠΕΚ) και το 1950 με το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα, καθώς και βουλευτής Β' Πειραιώς με την Ένωση Κέντρου (1961, 1963 και 1964). Βλ. *Ελληνικόν who's who*, Εκδοτικός Οργανισμός Ελληνικών who's who, Αθήνα 1965, σ. 370.

236 Προφορική μαρτυρία του Παπαδόπουλου Ισαάκ από το Ορτάκιοϊ. Βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχίας Βιθυνίας, Β 34, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

237 Άρθρον 27ον, «Καταστατικόν Μικρασιατικού Συλλόγου “Η Παμβιθυνιακή”».

238 Προφορική μαρτυρία του Θωμά Αναστασιάδη από τη Νίκαια της Βιθυνίας. Βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχίας Νίκαιας, Β97, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Οι διώξεις των Ελληνορθόδοξων στη Βιθυνία είχαν ξεκινήσει από το 1914, με την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α' Παγκόσμιο. Για τις καταστροφές συγκεκριμένων χωριών της περιοχής, βλ. Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Η μαύρη βίβλος διωγμών και μαρτυριών τού εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, Κωνσταντινούπολη, Τυπογραφείο Πατριαρχείου, 1919, σ. 191-195.

ταυτοποίησης σε μια κοινότητα».²³⁹ Η μνήμη, σε κάθε εκδοχή της, ήταν τραυματική, όμως ταυτόχρονα λειτουργούσε και λυτρωτικά, γιατί τόνωνε την αυτοπεποίθηση των Βιθυνίων, οι οποίοι, παρά την καταστροφή και τον μετέπειτα ξεριζωμό, αποκαταστάθηκαν και ενσωματώθηκαν στη νέα τους πατρίδα. Με την ημέρα μνήμης της καταστροφής της ιδιαίτερης πατρίδας, τα μέλη βίωναν το συλλογικό τραύμα και οι μεταξύ τους δεσμοί ενισχύονταν. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το πένθος, ο θάνατος και η απώλεια λειτουργούσαν ενοποιητικά για τα μέλη του συλλόγου, ενώ ταυτόχρονα κληροδοτούσαν τη μνήμη της «χαμένης πατρίδας» στις επόμενες γενιές. «Άλλωστε, στις αναμνηστήριες τελετές αναπαρίσταται ο ιστορικός, κοινωνικός και πολιτισμικός λόγος που το παρόν προβάλλει στο παρελθόν».²⁴⁰ Επίσης, ο σύλλογος, με τα μνημόσυνα και τις αναμνηστήριες τελετές, λειτουργούσε σαν κοινότητα πένθους. Συνεπώς, τα μέλη του συλλόγου δομούσαν τη συλλογική τους μνήμη για το παρελθόν και την καταστροφή της Βιθυνίας σύμφωνα με τις επιταγές του παρόντος και της εθνικής μνήμης για τον Μικρασιατικό Ελληνισμό. Μέσα στις δραστηριότητές τους ήταν και η έκδοση «του *Ιστορικού αρχείου της Βιθυνίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*».²⁴¹

Το 1934, ο σύλλογος μετονομάστηκε σε «Παμβιθυνιακή Ομοσπονδία». Το 1936, σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο, με πρωτοβουλία του συλλόγου και προσωπικά του Ιω. Μελά, ιδρύθηκε η Λέσχη «Ελλάς», ένα εντευκτήριο γραμμάτων και καλών τεχνών, με σκοπό την ψυχαγωγία και την πνευματική καλλιέργεια των πολιτών.²⁴² Φιλοδοξούσε να αποτελέσει το κύτταρο πολιτισμού της πόλης, όπως και ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς (μεταξύ τους υπέβασκε ένας ανταγωνισμός σε επίπεδο πολιτισμού και πνευματικής καλλιέργειας, με εθνοτοπικές ερμηνείες), σε αντιδιαστολή με τη Λέσχη των Αμερικάνων, η οποία έως τότε αποτελούσε τη βασική αίθουσα εκδηλώσεων. Το εντευκτήριο των Βιθυνίων ήταν μια διέξοδος για την ψυχαγωγία των κατοίκων, του οποίου η επωνυμία παρέπεμπε στις λέσχες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που ασχολούνταν με τις τέχνες και τα γράμματα. Οι καλλιτεχνικές της εκδηλώσεις διέφεραν από τη λαϊκή διασκέδαση και τη μαζική

239 Eric Hobsbawm, *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 18-19.

240 Ρίκα Μπενβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης - Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995, σ. 23.

241 «Γενική Πρόσκλησις», εφ. *Αναγέννησις*, 12/3/1936.

242 Αποσκοπούσε στην ίδρυση βιβλιοθήκης και την οργάνωση φιλολογικών εορτών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, όπως θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες, εκθέσεις βιβλίου, ζωγραφικής και έργων λαϊκής τέχνης. Βλ. «Ίδρυσις φιλοτεχνικού συλλόγου», εφ. *Νέον Βήμα*, 6/10/1935.

ψυχαγωγία των πολυάριθμων κινηματογράφων, των ζυθοπωλείων, των καφενείων που υπήρχαν κυρίως στην πόλη. Η δράση της, επίσης, αποσκοπούσε στη διαπαιδαγώγηση και την καλλιέργεια ηθικών αξιών, καθώς και στη συγκρότηση της ταυτότητας του πολιτισμένου και πνευματικά ανώτερου πρόσφυγα, «καταργώντας» το στερεότυπο του γλεντζέ και ράθυμου, που σύχναζε στα νοούμενα ως κακόφημα στέκια στις γειτονίες του Πειραιά. Η αίθουσα της λέσχης χρησιμοποιούνταν κυρίως από την Ομοσπονδία των Βιθυνίων για τις επετειακές τους εκδηλώσεις.

Η Ένωση Βιθυνίων, με τον Ιω. Μελά, υπερτόνιζε τη σχέση των Μικρασιατών με το Βυζάντιο και τη θρησκευτική παράδοση. Ακόμα και η μετονομασία της πόλης, το 1940, σύμφωνα με τον αναγκαστικό νόμο του καθεστώτος Μεταξά,²⁴³ στηρίχθηκε στην πρόταση του Ιω. Μελά για τις βυζαντινές καταβολές του μικρασιατικού συνοικισμού και τη σύνδεση της Νίκαιας της Βιθυνίας με το Βυζάντιο. Σύμφωνα με μαρτυρία από τη Νίκαια της Βιθυνίας:

«Στη Νίκαια υπήρχαν ερείπια του βυζαντινού παλατιού από την εποχή που είχε μεταφερθεί η πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους στη Νίκαια. Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου ήταν και αυτή βυζαντινή... επίσης το ερειπωμένο Αγίας Σοφίας Τζαμιάς ήταν άλλοτε βυζαντινή εκκλησία της Αγίας Σοφίας... δεν ξέρω ποιας εποχής ήταν τα κάστρα με τις εξής 4 καστροπόρτες: Γενίσεχιρ καπουσού (Πύλη του Γενίσεχιρ), Σταμπόλ καπουσού (Πύλη της Πόλης), Λέφκε καπουσού (Πύλη της Λευκής) και Γκολ καπουσού (Πύλη της Λίμνης)».²⁴⁴

Η Νέα Κοκκινιά συνδέθηκε με την Ιστορία και τη θρησκεία κατά τους βυζαντινούς χρόνους, και μετονομάστηκε σε Νίκαια. Ο δήμαρχος ανέφερε τα εξής:

«Είμεθα υπερήφανοι διά το νέον ιστορικόν όνομα της πόλεώς μας, η οποία σήμερον περισσότερο και εις το μέλλον θα αποτελεί καύχημα μεταξύ των ελληνικών πόλεων και θα φέρει επαξίως το ιστορικόν της όνομα Νίκαια».²⁴⁵

243 Α.Ν. «Περί μετονομασίας δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών», 28/8/1939, ΦΕΚ 271 Α' 3/9/1940.

244 Προφορική μαρτυρία του Θωμά Αναστασιάδη από τη Νίκαια της Βιθυνίας. Βλ. Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχίας Νίκαιας, Β97, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

245 Στα Πρακτικά του δήμου, η νέα ονομασία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις 8 Νοεμβρίου 1940, επί δημαρχίας Ιω. Μήλιου. Είχε γίνει διαγωνισμός, στον οποίο είχαν προταθεί διάφορες ονομασίες περιοχών της Μ. Ασίας, όμως επικράτησε η πρόταση του Ιω. Μελλά από τον σύλλογο των Βιθυνίων. Σχετικά με την πρόταση του Ιω. Μελλά, την οποία υποστήριζε και ο καθηγητής Βυζαντινολογίας Ν. Βέης, για τη σύνδεση με το Βυζάντιο, βλ. «Προς την μετονομασίαν της πόλεώς μας», εφ. *Αναγέννησις*, 3/12/1939. Για τον λόγο του δημάρχου στη Διοικούσα Επιτροπή του δήμου, βλ. «Πρακτικόν Διοικούσης Επιτροπής», Αρ. 68, 8/11/1940, Β' Βιβλίο Πρακτικών Διοικούσης Επιτροπής 18/12/1939 - 1/7/1941, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Νίκαιας.

Σε συμβολικό επίπεδο, η μετονομασία ήταν η αναγνωρισμένη ένταξη μιας μικρασιατικής πόλης στο εθνικό αφήγημα. Η επιλογή της Νίκαιας της Βιθυνίας στηρίχθηκε στον κοινό τόπο της Ιστορίας και της θρησκείας, και συνέβαλε στη διαμόρφωση της συλλογικής μικρασιατικής ταυτότητας της πόλης. Επίσης, η επιλογή της πρότασης του Ιω. Μελά από την Ένωση Βιθυνίας δείχνει τον ρόλο του συλλόγου ως φορέα και συνδιαμορφωτή της μικρασιατικής.

2.3.5. Τα κειμήλια των «χαμένων πατρίδων»

Οι εθνοτοπικές κοινότητες της Μικράς Ασίας συγκροτούσαν τη μνήμη της «χαμένης πατρίδας» με τη χρήση αντικειμένων. Τα κειμήλια, το λείψανο ή η εικόνα ενός αγίου από τον τόπο προέλευσης των προσφύγων αποτελούσαν την υλική συνέχεια της «χαμένης πατρίδας». Τα αντικείμενα είναι για τους ανθρώπους «ανάκληση» του παρελθόντος, θυμίζοντάς τους ποιοι είναι και τους προγόνους τους. Ο κόσμος των αντικειμένων αναφέρεται σε διάφορα υποστρώματα του παρελθόντος. Η πολιτισμική μνήμη στηρίζεται πάνω στα αντικείμενα, που δίνουν νόημα στο παρόν.²⁴⁶ Οι κοινότητες που κατάφεραν να μεταφέρουν αντικείμενα συγκρότησαν την ταυτότητά τους πάνω στον πολιτισμό της ανάμνησης των τόπων καταγωγής τους.

Το 1929 ιδρύθηκε ο Σύλλογος Μυλασσέων «Η Οσία Ξένη».²⁴⁷ Ο χαρακτήρας του ήταν αλληλοβοηθητικός και η ίδρυσή του συνέπεσε με τη συγκυρία των αποζημιώσεων, που εκείνη την περίοδο είχαν εξελιχθεί σε κρίσιμο πολιτικό ζήτημα. Η επωνυμία του δήλωνε την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα που συγκροτούνταν γύρω από την εκκλησία: η Οσία Ξένη ήταν η προστάτιδα όσων κατάγονταν από τα Μύλασσα, γι' αυτό ο σύλλογος είχε την επίσημη εορτή του στις 24 Ιανουαρίου, ανήμερα της Οσίας Ξένης.

Στη Νέα Κοκκινιά, η εκκλησία της Οσίας Ξένης χτίστηκε το 1925 στις οδούς Ικονίου - Κορδελιού, σε ένα «πλυντήριο», από πρόσφυγες από τα Μύλασσα και την Πισιδία που είχαν εγκατασταθεί εκεί.²⁴⁸ Ο ναός αναγνωρίστηκε επίσημα σε ενορία το 1926.²⁴⁹ Πρώτος ιερέας του ήταν ο αρχιμανδρίτης Φιλάρετος Ιωαννίδης, με καταγωγή από τα Μύλασσα, ο οποίος μετέφερε και το λείψανο της οσίας από την ιδιαίτερη πατρίδα του. Το λείψανο ήταν το ιερό αντικείμενο που συγκροτούσε την ταυτότητα

246 Jan Assmann, *ό.π.*, σ. 13-15.

247 «Καταστατικόν – Σύλλογος Μυλασσέων, Οσία Ξένη, 1/4/1929, Φ16 Β, «Τα βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

248 Αρχοντία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 63.

249 Ν.Δ. 15/9/1926, «Περί αναγνώρισεως ενοριακών ναών Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 417/26-11-1926.

της κοινότητας από τα Μύλασσα και τόνωνε τους ισχυρούς δεσμούς μεταξύ των μελών. Από την έρευνα στα 49 πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας των δικαιούχων από τα Μύλασσα προκύπτει ότι διέμεναν κυρίως στις οδούς Ικονίου, Κορδελιού, Ηλιουπόλεως, Κασταμονής, Θυατείρων, Ιωνίας, Εφέσου και Ζωοδόχου Πηγής, που ήταν τα όρια της ενορίας της Οσίας Ξένης, στη συνοικία των Κιλικιανών.²⁵⁰ Επίσης, στα πιστοποιητικά βρέθηκε και αυτό ενός δικαιούχου, ιδιοκτήτη παντοπωλείου με την επωνυμία «Τα Μύλασσα», στην ίδια γειτονιά.²⁵¹ Δηλαδή, ο συνοικισμός είχε οργανωθεί γύρω από την ενορία της Οσίας Ξένης, με βάση τον τόπο καταγωγής των κατοίκων. Στη γειτονιά συνυπήρχαν η εκκλησία, ο εθνοτοπικός σύλλογος και το παντοπωλείο με την ιδιαίτερη ονομασία.

Άλλος σύλλογος που στήριξε την ενσωμάτωσή του με αναφορά σε προστάτη άγιο ήταν ο Σύλλογος Κοινότητος Μούγλων «Ο Ταξιάρχης».²⁵² Σκοπός του αλληλοβοηθητικού σωματείου ήταν, αφενός, η σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ των μελών του, αφετέρου η εξυπηρέτηση των αναγκών και κυρίως η οικονομική αρωγή σε περιπτώσεις ασθένειας ή ορφανών. Τα Μούγλα ανήκαν στην Εκκλησιαστική Επαρχία της Ηλιούπολης - Θείρων· το χωριό πριν από την Καταστροφή αριθμούσε περίπου 10.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 2.000 ήταν Ελληνορθόδοξοι. Εγκατέλειψαν τα Μούγλα τον Σεπτέμβριο του 1922, ενώ οι περισσότεροι άνδρες είχαν οδηγηθεί στα τάγματα εργασίας. Αρχικά πέρασαν στη Ρόδο και την Κέα, και στα τέλη Σεπτεμβρίου έφτασαν στον Πειραιά, όπου στεγάστηκαν προσωρινά στο Φάληρο, πριν μεταβούν στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς.²⁵³ Σύμφωνα με τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, είχαν εγκατασταθεί περίπου 20 οικογένειες Μουγλαλήδων στον συνοικισμό, από τις οποίες μόνο μία ήταν ανάμεσα στα 37 άτομα που υπέγραψαν την ιδρυτική πράξη του συλλόγου.²⁵⁴

250 Η σύγκριση έγινε βάσει των ορίων της ενορίας της Οσίας Ξένης Ταρσού - Θυατείρων και Παλ. Πατρών Γερμανού, όπως υπάρχουν στο αρχείο της εκκλησίας και στις διευθύνσεις των δικαιούχων ανταλλαξιμών από τα Μύλασσα. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

251 Κοττάκης Δημήτριος από τα Μύλασσα, παντοπώλης, κάτοικος Ν. Κοκκινιάς, οδός Κορδελιού, παντοπωλείο «Μύλασσα». Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

252 «Καταστατικόν - Σύλλογος Κοινότητος Μούγλων «Ο Ταξιάρχης»», 25/11/1927, Φ15 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

253 «Μαρτυρία Αντωνίας Χατζηστεφάνου», από την Περιφέρεια Μούγλων, *Έξοδος Α' - Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1980, σ. 211-215.

254 Σύγκριση ανάμεσα στα πιστοποιητικά και τα ονόματα της ιδρυτικής πράξης. Πρόεδρος του συλλόγου ήταν ο Σπ. Χατζησπύρου και γραμματέας ο Δ.Χ. Τερτζής. Βλ. «Πρακτικόν - Σύλλογος Κοινότητος Μούγλων «Ο Ταξιάρχης»», 2/11/1927, ό.π., και Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

Ο σύλλογος διατηρούσε την εθνοτοπική ταυτότητά του, εφόσον είχε ως δικλίδα ασφαλείας για την εγγραφή νέων μελών το κριτήριο καταγωγής από τα Μούγλα και εόρταζε την ημέρα των Ταξιαρχών. Επίσης, αν και δεν υπήρχε συγκεκριμένο ποσό εγγραφής, η συνδρομή ήταν πιο ακριβή (20 δρχ. μηνιαίως), γεγονός αποτρεπτικό για κάποιους. Έτσι, ο σύλλογος ήταν πιο «κλειστός» σε σχέση με τους άλλους αλληλοβοηθητικούς. Επίσης, από τα κοινά επώνυμα στα ιδρυτικά μέλη προκύπτει και ο ρόλος της συγγένειας και των οικογενειακών δεσμών στην ίδρυσή του.²⁵⁵ Επιπλέον, από το καταστατικό του προβλεπόταν η δημιουργία οποιουδήποτε ιδρύματος θα χρειαζόταν ο σύλλογος. Έτσι, μεσολάβησε στην ίδρυση της εκκλησίας της Παναγίτσας, στο ανατολικό άκρο του συνοικισμού, στα όρια με τον Κορυδαλλό. Σύμφωνα με το αρχείο προφορικής παράδοσης στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ο ναός κατασκευάστηκε από πρόσφυγες από τα Μούγλα με έρανο μεταξύ τους, ενώ το οικόπεδο το αγόρασε ο Μουγλαλής Κουσμανίδης από τη Ρόδο. Σε αυτή την εκκλησία τοποθετήθηκε και η εικόνα της Παναγίας της Ασαριανής από τα Μούγλα.²⁵⁶ Είναι δε χαρακτηριστικό ότι και η κοντινή οδός είχε ονομαστεί «Μούγλων».

2.3.6. Οι πολλαπλές ταυτότητες της Σμύρνης

Στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς είχε φτάσει μεγάλο μέρος από την Εκκλησιαστική Επαρχία της Σμύρνης και τις γύρω κοινότητες. Σύμφωνα με την έρευνα στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, οι δικαιούχοι από τη Σμύρνη ήταν περίπου 456 ανταλλάξιμοι πρόσφυγες της Σμύρνης, οι οποίοι ανέφεραν ακριβώς τη συνοικία από την οποία προέρχονταν. Έτσι, δίνεται μια εικόνα για τους πληθυσμούς που κατέφτασαν από τις πιο λαϊκές συνοικίες της –οικονομικά εύρωστης– Σμύρνης. Στον συνοικισμό είχαν έρθει αρκετοί από τις συνοικίες του Αγ. Τρύφωνα και του Αγ. Νικολάου, που ήταν πιο λαϊκές περιοχές.²⁵⁷

Στις 2 Νοεμβρίου 1929, μια ομάδα προσφύγων συγκεντρώθηκε στο γραφείο του δικηγόρου Ανδ. Κωνσταντινίδη και αποφάσισε την ίδρυση του εθνοτοπικού συλλόγου «Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς», με σκοπό αλληλοβοηθητικό, για την

255 «Καταστατικόν και Πρακτικόν - Σύλλογος Κοινότητος Μούγλων “Ο Ταξιάρχης”», Φ15 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

256 Αρχοντία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 78-79.

257 Η έρευνα προκύπτει από τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας της επαρχίας της Σμύρνης, σε σύγκριση με τη μελέτη του Γιώργου Πουλημένου, *Σμύρνη - Περιηγητικός οδηγός 1922*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2019, σ. 57-75.

εξυπηρέτηση των συμφερόντων του συννοικισμού και των κατοίκων του.²⁵⁸ Η έδρα του ήταν στη Νέα Κοκκινιά, στην οδό Γρεβενών 32.²⁵⁹ Σχετικά με τις αποζημιώσεις, ο ρόλος της Ενώσεως ήταν μάλλον περιορισμένος στην έκδοση πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας, μιας και οι δικαιούχοι είχαν απευθυνθεί κυρίως σε άλλους συλλόγους του συννοικισμού, κυρίως των ανταλλαξίμων και στο Επαρχιακό Συμβούλιο Σμύρνης.²⁶⁰ Τα 24 ιδρυτικά μέλη του σωματείου ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες και μικροεπιχειρηματίες, οι οποίοι είχαν σχέση με την αγορά εργασίας του συννοικισμού και γενικότερα του Πειραιά, και μπορούσαν να μεσολαβήσουν για την επαγγελματική αποκατάσταση των μελών του συλλόγου.²⁶¹ Φυσικά, όπως σε όλους τους συλλόγους, υπήρχε η κοινωνική διάκριση ανάμεσα στα ηγετικά στελέχη της διοίκησης και στα υπόλοιπα μέλη που ανήκαν σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Επίσης, στις τάξεις του, εκτός από έμποροι, υπήρχαν εργολάβοι και κτηματομεσίτες οι οποίοι συμμετείχαν στην οικοδόμηση του συννοικισμού και την αγορά των καταστημάτων. Η Ένωση Σμυρναίων διατηρούσε, εξάλλου, επαφές και δίκτυα επικοινωνίας με την «ελίτ» του προσφυγικού κόσμου, όπως ο Σμυρνιός βουλευτής των Φιλελευθέρων του Πειραιά Δημ. Μαρσέλλος, γνωστός για την πολιτική δράση του, αλλά και για τη συμμετοχή του στους αθλητικούς και φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους των προσφύγων.

Τα σωματεία δρούσαν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στην προσφυγική κοινότητα και στους πολιτικούς κυρίως της βενιζελικής παράταξης, με συνέπεια να δημιουργείται ένα δίκτυο επαφών. Έτσι, όταν οι εφημερίδες κατηγόρησαν τον Δ. Μαρσέλλο ως «προσφυγοπατέρα» που εκμεταλλεύτηκε την προσφυγική υπόθεση για να εξασφαλίσει ψήφους και πολιτική δύναμη, η Ένωση Σμυρναίων ανέλαβε να τον υπερασπιστεί ώστε να μην κλονιστεί η εμπιστοσύνη των Σμυρνίων του συννοικισμού προς το πρόσωπό του. Η επιτροπή της έστειλε επιστολή στην εφημερίδα *Ανεξάρτητος*,

258 «Καταστατικόν - Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς», 2/11/1929, Φ18 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

259 Η διεύθυνση του συλλόγου αναφέρεται στο πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας της Άννας Τσακίρογλου, το οποίο έχει εκδοθεί από την Ένωση Σμυρναίων Πειραιώς. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

260 Σύμφωνα με την έρευνα, Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

261 Πρόεδρος ήταν ο Αθ. Γέφυρας, έμπορος καπνών, αντιπρόεδρος ο Δημ. Καραπαπάς, εμπορομεσίτης, γεν. γραμματέας ο Μιλ. Λεάνδρος, εργολάβος. Τα επαγγέλματα των υπόλοιπων ιδρυτικών μελών ήταν έμποροι, υποδηματοποιός, λαδέμπορας, χτίστης, λογιστής, δικηγόρος, ιδ. υπάλληλος, καφεπώλης. Βλ. «Πίνακες ιδρυτικών μελών και διοικητικού συμβουλίου - Καταστατικόν - Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς», Φ18 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

προκειμένου να αποκαταστήσει τη φήμη του «βουλευτή - προστάτη» τους και να άρει τις κατηγορίες περί «προσφυγοπατέρα».²⁶²

Οι σύλλογοι ήταν η δεξαμενή ψήφων των προσφύγων βουλευτών, γι' αυτό και βρίσκονταν σε συνεννόηση και επαφή. Υπήρχαν περιπτώσεις που τα σωματεία κατηγορούνταν ότι εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα του βουλευτή «προσφυγοπατέρα» και πως η ηγεσία τους προωθούσε τις δικές της επιδιώξεις, σε βάρος των υπόλοιπων προσφύγων.²⁶³

Για την ψυχαγωγία των μελών της, η Ένωσις οργάνωνε εορτές και εκδηλώσεις τις οποίες ανελάμβανε ειδικός έφορος. Στη σωματειακή ζωή υπήρχαν θεσμοθετημένες ημέρες των διάφορων τελετών, όπως η κοπή της πίτας, οι χοροεσπερίδες και άλλες εκδηλώσεις, στις οποίες δέσποζε η μνήμη και οι δεσμοί ανάμεσα στα μέλη γίνονταν ισχυρότεροι, ενώ ταυτόχρονα αναπτυσσόταν η κοινωνικοποίηση. Ο χαρακτήρας της Ενώσεως ήταν κλειστός, γιατί έθετε ως προϋπόθεση συμμετοχής την ιδιαίτερη καταγωγή από τη Σμύρνη και τις γύρω περιοχές. Το τραύμα της Καταστροφής της Σμύρνης συμβόλιζε το συλλογικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και στη συνέχεια έγινε εθνικό.²⁶⁴ Η Σμύρνη έγινε γνωστή σε όλη την Ελλάδα και διεθνώς, συμβολίζοντας τη «βαρβαρότητα» των Τούρκων και εδραιώνοντας ως «θύματα» τους Έλληνες. Χαρακτηριστικά, ο *Προσφυγικός Κόσμος* στο πρωτοσέλιδό του είχε δύο φωτογραφίες από την προκυμαία της Σμύρνης, πριν και μετά την Καταστροφή, και τίτλο «Αν ίσως δε μας επιτρέπεται να ομιλώμεν δι' αυτή, ουδέποτε όμως θα τη λησμονήσωμεν».²⁶⁵ «Η σφραγίδα είχε σχήμα στρογγυλόν και εις το μέσον είχε μια γυναίκα κρατούσαν πυρσόν».

Στο ΙΣΑΕΤ βρέθηκαν 66 πιστοποιητικά των ανταλλαξιμών από το Σεβδίκιοι, προάστιο της Σμύρνης. Ένας από τους δικαιούχους ανήκε στα ιδρυτικά μέλη της Αδελφότητας Σεβδίκιοι της Μ. Ασίας πολιτών «Η Αλληλεγγύη».²⁶⁶ Σκοπός της ήταν

262 «Περί το επεισόδιον Ν. Κοκκινιάς», εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 17/6/1934.

263 «Να διαλυθούν αι προσφυγικάί οργανώσεις», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 1/3/1926.

264 Χριστίνα Κουλούρη, «Εισαγωγή», *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, ένθετο της εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 9-16.

265 «Αν ίσως δε μας επιτρέπεται να ομιλώμεν δι' αυτή, ουδέποτε όμως θα τη λησμονήσωμεν», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 11/9/1927.

266 Η έδρα του πρώτου συλλόγου δεν εντοπίστηκε ακριβώς, γιατί στο καταστατικό, αν και αρκετά από τα ιδρυτικά μέλη ήταν Κοκκινιώτες (ταμίας ο Γ. Κυριακού, Αθ. Δαρδαλής, Γ. Γκέντζος, Νικ. Σκανδάλης), οι υπόλοιποι ήταν από Καστέλα, Καλλίπολη, Περιστέρι και Κουτσικάρι (Κορυδαλλός). Η ιδρυτική πράξη υπογράφηκε στην οδό Σωκράτους, στη Δραπετσώνα. Όμως, η τοπική βιβλιογραφία της Νίκαιας τον αναφέρει να δρα στον συνοικισμό από τις αρχές του 1930. Βλ. «Καταστατικόν - Αδελφότης Σεβδίκιοι της Μ. Ασίας Πολιτών "Η Αλληλεγγύη"», 25/6/1930, «Βασιλικά Σωματεία», Φ19 Β, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ, και Σίμος Μιχαηλίδης, *Η γέννηση της Κοκκινιάς*, ό.π., σ. 99, Αρχοντία Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 43.

η πνευματική, ηθική, εθνική, εκπολιτιστική και πολιτική μόρφωση των μελών, και κατόπιν η σύσφιγξη των σχέσεων τους και η αλληλεγγύη. Ακολουθούσε η επίλυση των προβλημάτων της αποκατάστασης και της αποζημίωσης. Από την ιεράρχηση των σκοπών του συλλόγου διαπιστώνεται ότι το βάρος μετατοπίστηκε από την αποκατάσταση στην πνευματική καλλιέργεια, στο πλαίσιο πάντα της εθνικής ταυτότητας τη δεκαετία του '30. Τα μέσα που χρησιμοποιούσε ο σύλλογος για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών του ήταν η οργάνωση κυρίως διαλέξεων, χορών και καλλιτεχνικών παραστάσεων, που ταυτόχρονα αποτελούσαν και πηγή εσόδων. Στην τοπική βιβλιογραφία αναφέρονται οι σχέσεις του με την Αδελφότητα των Σεβδικιωτών της Αμερικής, η οποία ήταν χρηματοδότης κυρίως για την κάλυψη των αναγκών των άπορων μελών του συλλόγου. Η δικτύωση του σωματείου στο εξωτερικό ήταν σημαντική για την οικονομική ενίσχυσή του. Ο σύλλογος, αν και λειτουργούσε στη Νίκαια έως τα τελευταία χρόνια, δεν βρέθηκαν τα αρχεία των πρακτικών του για να στοιχειοθετηθεί επαρκώς η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών του, επομένως περιοριζόμαστε στις πληροφορίες της τοπικής βιβλιογραφίας.²⁶⁷

Η Αδελφότητα, για να διατηρήσει την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα, είχε καθιερώσει ως ημέρα επετείου τη γιορτή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (8 Μαΐου). Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία καταγομένου από το Σεβδίκιοϊ, στο χωριό υπήρχε εκκλησία του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.²⁶⁸ Αργότερα, η θρησκευτική ονομασία προστέθηκε στην επωνυμία του συλλόγου.²⁶⁹ Τα ιδρυτικά του μέλη ανήκαν κυρίως στα μεσαία κοινωνικά στρώματα και μάλλον ήταν πιο ευκατάστατα.²⁷⁰

Επίσης, πρόσφυγες από μια πιο φτωχική συνοικία της Σμύρνης ίδρυσαν τον Φιλανθρωπικό Σύνδεσμο Γκερένκιοϊ.²⁷¹ Η κοινότητα ανήκε στην Εκκλησιαστική Επαρχία της Σμύρνης. Οι πρόσφυγες από τη συγκεκριμένη κοινότητα, με τους 50 κατοίκους και τη μία εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, συσσωματώθηκαν για να βρουν τους συντοπίτες τους ανά την Ελλάδα. Ο έτερος σκοπός του σωματείου ήταν όχι απλά η υπεράσπιση, αλλά η περιφρούρηση των οικονομικών και εργασιακών

267 *Η ΧΑΝ στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης, ό.π., σ. 99*, και Σίμος Μιχαηλίδης, *στο ίδιο, σ. 99*.

268 «Μαρτυρία της Νικολήνταγα Κλειούς», I 31, Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Περιφέρειας Σμύρνης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

269 Ο σύλλογος μετονομάστηκε σε «Αδελφότης Σεβδικιωτών “Άγιος Ιωάννης Θεολόγος”».

270 Ο πρόεδρος Γ. Γούναρης ήταν χρηματομεσίτης και οι άλλοι ήταν έμποροι, ιδ. υπάλληλος, δημ. υπάλληλος, επαγγελματίες και παντοπώλης. Βλ. «Πίναξ μελών Δ.Σ. - Αδελφότης Σεβδίκιοϊ της Μ. Ασίας Πολιτών “Η Αλληλεγγύη”», 25/6/1930, Φ19 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

271 «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Γκερένκιοϊ», 3/11/1929, Φ18, «Βασιλικά Σωματεία», Β, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

συμφερόντων των μελών και, κατόπιν, η ηθική, η πνευματική και η επαγγελματική επιμόρφωσή τους. Από το πρακτικό των ιδρυτικών μελών του διαπιστώνεται ότι η συλλογικότητα απαρτιζόταν από εργάτες και διέφερε από τους υπόλοιπους Σμυρνιούς.²⁷² Η ταυτότητα που συγκροτούσε ο σύλλογος ήταν κυρίως η κοινή καταγωγή από την επαρχία του Γκερένκιοϊ. Η σφραγίδα του έφερε την εικόνα του Αγίου Αθανασίου και η επέτειος του συλλόγου ήταν ανήμερα της εορτής του αγίου.

2.3.7. Σύλλογος από την Κρήνη

Τα Αλάτσατα διοικητικά ανήκαν στην Εκκλησιαστική Επαρχία της Κρήνης. Στην περιοχή κατοικούσαν κυρίως Ελληνορθόδοξοι. Στον συνοικισμό είχαν εγκατασταθεί 74 οικογένειες από την Κρήνη – οι 30 ήταν από τα Αλάτσατα.²⁷³ Ο σκοπός της Ενώσεως Αλατσάτων ήταν αλληλοβοηθητικός, για την εξυπηρέτηση των αναγκών όσων κατάγονταν από εκεί ή από τις γύρω περιοχές της Κρήνης, και κυρίως η βοήθεια προς τα άπορα μέλη της.²⁷⁴ Για την εγγραφή, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η καταγωγή από τα Αλάτσατα. Χαρακτηριστική ήταν η αναπαράσταση της Παναγίας στη σφραγίδα του συλλόγου, που παρέπεμπε στην κεντρική εκκλησία των Αλατσάτων, η οποία ήταν αφιερωμένη στα Εισόδια της Παναγίας, σύμφωνα με μαρτυρία στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.²⁷⁵ Το καταστατικό όριζε την τέλεση μνημοσύνου μια Κυριακή του Νοεμβρίου, που συνδυαζόταν με τη θρησκευτική εορτή της Παναγίας (21 Νοεμβρίου), «υπέρ των εν πολέμω θανόντων και σφαγιασθέντων κατά την υποχώρησιν της Μικράς Ασίας Αλατσιατανών». Επρόκειτο για αναμνηστικές τελετές, οι οποίες αφορούσαν την εκκένωση των Αλατσάτων από τους Ελληνορθόδοξους και τον ξεριζωμό τους, τέλη Αυγούστου με αρχές Σεπτεμβρίου του 1922. Σύμφωνα με μαρτυρία πρόσφυγα από την περιοχή, «ο διωγμός ξεκίνησε λίγες μέρες μετά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη

272 Πρόεδρος ήταν ο Στ. Λυμπέρης (σοφέρ).

273 Τα στοιχεία προέρχονται από την έρευνα στην έκδοση πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας του συνοικισμού της Ν. Κοκκινιάς. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

274 «Καταστατικό - Ένωσις Αλατσατιανών», 28/12/1936, Φ31 Α, «Τα Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ. Τα γραφεία του συλλόγου ήταν στο καφενείο του Δ. Δράκου, στην οδό Π. Τσαλδάρη. Βλ. «Αρχαιρεσίαι», εφ. *Νέον Βήμα*, 18/7/1937.

275 Προφορική μαρτυρία του Χρ. Παρασκευουδάκη, καταγόμενου από τα Αλάτσατα. Βλ. «Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχία Ιωνίας», Ι 59-60, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ). Για τους ναούς στα Αλάτσατα, βλ. Κωνσταντίνος Ι. Γκαρμάτης - Μαριάννα Ν. Μαστροσταμάτη, *Μετά τα Αλάτσατα - Οι Αλατσατιανοί ανά τον κόσμο*, Α' έκδοση: Σύλλογος Αλατσατιανών «Τα Εισόδια της Θεοτόκου», Αθήνα 2007, και Φάνης Ν. Κλεάνθης, *Αλάτσατα, η Χαμένη Πατρίδα μου*, Β' έκδοση: Σύλλογος Αλατσατιανών «Τα Εισόδια της Θεοτόκου», Αθήνα 2003.

Μικρά Ασία».²⁷⁶ Και, με βάση το χρονικό της καταστροφής, «ημέρας ενωρίτερον είχε σβήσει και η ελληνική πνοή των Αλατσάτων και του Τσεσμέ. Η 3η Σεπτεμβρίου ήτο η τελευταία μέρα της παρουσίας Ελλήνων στρατιωτών εις την Ερυθραία».²⁷⁷ Το μνημόσυνο «υπέρ των εν Μικρά Ασία πεσόντων και σφαγιασθέντων» τελούνταν, ύστερα από απόφαση του Μικρασιατικού Σύλλογου «Ανατολή», σε όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς, το Σεπτέμβριο.²⁷⁸

2.4. Πολιτικοί Σύλλογοι

2.4.1. Ο βενιζελισμός, οι φυγόκεντρες τάσεις και η διεκδίκηση της προσφυγικής ψήφου

Μια άλλη κατηγορία σωματείων, που εμφανίστηκαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς σχεδόν ταυτόχρονα με τη δημιουργία τους, ήταν οι τοπικοί πολιτικοί σύλλογοι των κομμάτων, που εντάσσονταν στην ταραγμένη και ασταθή πολιτική ζωή της χώρας την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι σύλλογοι λειτουργούσαν ως δίκτυο επηρεασμού της προσφυγικής ψήφου. Οι πρόσφυγες, όντες αποκλεισμένοι από τα παραδοσιακά πελατειακά δίκτυα, ανέπτυξαν τα δικά τους, με επικεφαλής πρόσφυγες.²⁷⁹ Αυτή την τακτική την προωθούσε και η βενιζελική παράταξη, μεγάλο μέρος της εκλογικής δεξαμενής της οποίας ήταν οι πρόσφυγες. Στο πρώτο Παμπροσφυγικό Συνέδριο (1-6/10/1923), με βασικό θέμα την αποκατάσταση του προσφυγικού κόσμου, έλαβαν μέρος 280 αντιπρόσωποι προσφύγων, και μέλη της Κοινής των Αλύτρωτων²⁸⁰ και του Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου.²⁸¹ Η βασική

276 Προφορική μαρτυρία Ντατσέρη Κομνιά από τα Αλάτσατα. Βλ. «Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Επαρχία Ιωνίας», Ι59-60, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

277 Χρήστος Εμ. Αγγελομάτης, *Χρονικόν Μεγάλης Καταστροφής (Επος της Μικράς Ασίας)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Εστίας, χ.χ., σ. 280.

278 «Μνημόσυνα στους συνοικισμούς», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 4/9/1927, και «Ο επιτάφιος των πεσόντων - Εν Συγκινητικών Μνημόσυνον», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 2/10/1927.

279 George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983, σ. 202.

280 Η Κοινή των Αλύτρωτων ιδρύθηκε το 1917 στην Αθήνα και διατηρούσε παραρτήματα στη Ν. Υόρκη, στο Λονδίνο και το Παρίσι. Ιδρυτές της ήταν ο Κυριακίδης από τον Μαρμαρά, ο Κων. Σπανούδης από την Κωνσταντινούπολη και ο Χρ. Βασιλάκης. Πρώτος πρόεδρος ήταν ο καθηγητής πανεπιστημίου Μαργαρίτης Ευαγγελίδης. Σκοποί της ένωσης ήταν η ενημέρωση της κυβέρνησης με ακριβή στοιχεία για τον αλύτρωτο Ελληνισμό και η παροχή βοήθειας στους Ελληνορθοδόξους της Μ. Ασίας. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο σύλλογος υπέδειξε στην κυβέρνηση τον γιατρό Απ. Δοξιάδη για υπουργό Προνοίας και Περιθάλψεως. Αναδιοργάνωσε το Διοικητικό της Συμβούλιο, που αποτελούνταν από 40 μέλη, και πρόεδρος ανέλαβε ο στρατηγός Σπυρομήλιος. Αργότερα, την προεδρία ανέλαβε ο γιατρός Σκ. Ζερβός από την Κάλυμνο, ο οποίος ήταν βουλευτής των Φιλελευθέρων. Βλ. τη διατριβή της Μαρίας Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 16, παραπομπή 40.

διαφορά ανάμεσα στις δύο συσσωματώσεις ήταν ότι η πρώτη προϋπήρχε από Μικρασιάτες, πριν από την Καταστροφή, και η δεύτερη ιδρύθηκε από πρόσφυγες που επεδίωκαν να κατέβουν στον πολιτικό στίβο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πολλοί από αυτούς που έλαβαν μέρος στο συνέδριο ήταν οι πολιτικοί εκπρόσωποι των προσφύγων, που αναδείχθηκαν από την εκλογική αναμέτρηση λίγους μήνες μετά.

Η επαναστατική κυβέρνηση των Ν. Πλαστήρα - Στ. Γονατά προκήρυξε εκλογές για τις 16 Δεκεμβρίου 1923, για την ανάδειξη της Δ' Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, η οποία θα αποφάσιζε για το πολίτευμα της Ελλάδας. Στην εκλογική διαδικασία, που ανέδειξε πρώτο κόμμα τους Φιλελευθέρους, δεν συμμετείχαν οι αντιβενιζελικοί. Στους προσφυγικούς συνοικισμούς επικράτησαν οι Φιλελεύθεροι, όμως το ίδιο το κόμμα αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα. Ήδη είχαν εμφανιστεί διαφορετικές απόψεις και φυγόκεντρες τάσεις, με βασική αιτία το πολιτειακό ζήτημα για την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Η σύγκρουση του Βενιζέλου με τον Παπαναστασίου οδήγησε στην παραίτηση του πρώτου και στην ανάληψη της εξουσίας για σύντομο χρονικό διάστημα από τον Καφαντάρη, μέχρι την παρέμβαση των στρατιωτικών και τον σχηματισμό κυβέρνησης της Δημοκρατικής Ένωσης του Παπαναστασίου στις 12 Μαρτίου 1924. Ακολούθησε η οριστική διάσπαση των Φιλελευθέρων σε τρία κόμματα. Με την κοινοβουλευτική στήριξη πλέον του Μιχαλόπουλου και του Σοφούλη, ο Παπαναστασίου προχώρησε στην ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας στις 25 Μαρτίου, με τη σύμπραξη του στρατού, στις τάξεις του οποίου ανήκαν επίδοξοι δικτάτορες, όπως ο Κονδύλης και ο Πάγκαλος.²⁸²

Στον προσφυγικό συνοικισμό της Κοκκινιάς, λίγες ημέρες μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης Παπαναστασίου, ιδρύθηκε από τον τοπικό πολιτικό σύλλογο της Δημοκρατικής Ένωσης η Δημοκρατική Νεολαία Κοκκινιάς. Στο

281 Το Μικρασιατικό Κέντρο ιδρύθηκε στις 15/7/1924 από 20 πρόσφυγες και 50 προσφυγικές οργανώσεις της Αθήνας, του Πειραιά και των περιχώρων. Πολιτικά, αρχικά ανήκε στη σφαίρα επιρροής του Κονδύλη. Στη διοίκησή του ήταν ο Εμ. Εμμανουηλίδης από την Καισαρεία της Καππαδοκίας, ο Ευφραιμίδης και ο Δ. Μαρσέλλος από τη Σμύρνη. Ο Εμμανουηλίδης και ο Μαρσέλλος ήταν πρόσφυγες βουλευτές των Φιλελευθέρων. Βασικός σκοπός του, μεταξύ άλλων, ήταν «η παγίωσις των δημοκρατικών αρχών εν Ελλάδι, εν συνδυασμώ προς την περί ανακτήσεως των απολεσθέντων εδαφών εθνικήν ιδέαν». Βλ. «Καταστατικόν - Πολιτικόν Μικρασιατικόν Κέντρον», Φ727, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ. Για τη σχέση του Κονδύλη με το Μικρασιατικό Κέντρο, βλ. «Συνεδριάσεις Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου», 12/7/1924, 20/8/1924 και 8/9/1924, Βιβλίο Πρακτικών Συνεδριάσεων Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου, τ. Α', ΕΛΙΑ. Η αναφορά στη διατριβή της Μαρίας Γιώτα, *ό.π.*, σ. 70.

282 Γιώργος Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 39. Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων, 1923-1940*, τ. πρώτος, Αθήνα, Ίκαρος, 1955, σ. 202-247· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σ. 37-85· Παύλος Β. Πετρίδης, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992, σ. 147-152.

καταστατικό του συλλόγου προβλεπόταν η ίδρυση παραρτημάτων σε διάφορες συνοικίες, όπως και νεολαιών.

Η Δημοκρατική Νεολαία Κοκκινιάς ιδρύθηκε στις 20 Μαρτίου 1924 στα γραφεία της Ένωσης, που βρίσκονταν στην κεντρικό δρόμο του συνοικισμού. Σκοπός της ήταν η συσσωμάτωση των νέων για την επικράτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, μια και οι πρόσφυγες, στην πλειονότητά τους, έτρεφαν αντιμοναρχικά αισθήματα. Βασικός σκοπός ήταν η «εγκαθίδρυσις της λαϊκής δημοκρατίας εν Ελλάδι». Τα μέσα που θα χρησιμοποιούσαν για την κινητοποίηση ατόμων ήταν οι διαλέξεις, οι δημόσιες εκδηλώσεις και η κυκλοφορία έντυπου υλικού. Για την εγγραφή νέων μελών το ποσό ανερχόταν στις 5 δρχ. και η μηνιαία συνδρομή στις 2 δρχ.²⁸³

Η ίδρυση του συλλόγου τη δεδομένη στιγμή είναι σκόπιμο να συνδυαστεί τόσο με το επικείμενο δημοψήφισμα, που τελικά έλαβε χώρα στις 13 Απριλίου, για την απομάκρυνση του βασιλιά και την καθιέρωση της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, όσο και με την πεποίθηση των προσφύγων ότι το κόμμα του Παπαναστασίου θα προωθούσε την υπόθεση του δανείου και της αποκατάστασης. Το δημοκρατικό στοιχείο στις αστικές περιοχές έπρεπε να ενισχυθεί και ο καλύτερος τρόπος ήταν η κινητοποίηση των προσφύγων, που χαρακτηρίζονταν για τα αντιβασιλικά τους φρονήματα. Έτσι, έπαιξαν τον ρόλο του ρυθμιστή της δημοκρατίας. Στον πίνακα των 45 ιδρυτικών μελών αναφέρονται οι διευθύνσεις τους· προκύπτει ότι δήλωσαν ως μόνιμη κατοικία κυρίως την Παλαιά και τη Νέα Κοκκινιά, και όχι την ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, γεγονός που δείχνει ότι, πράγματι, το σωματείο επιθυμούσε να αποκτήσει έρεισμα στον μεγάλο προσφυγικό συνοικισμό του λιμανιού. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρώτα ονόματα στα επίτιμα μέλη του σωματείου ήταν ο Henry Morgenthau, ο πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης, και ο Περικλής Αργυρόπουλος, ως μέλος και αυτός της ΕΑΠ. Σε συμβολικό επίπεδο, η αναγόρευση του Morgenthau σε επίτιμο μέλος αποσκοπούσε στην άσκηση επιρροής στους πρόσφυγες. Επιπλέον, ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη ήταν αξιωματικοί από το Φρουραρχείο Κοκκινιάς, γεγονός που επιβεβαιώνει την ανάμειξη των ενόπλων δυνάμεων υπέρ της δημοκρατίας.

283 «Καταστατικόν - Δημοκρατική Ένωσις Κοκκινιάς», «Βασιλικά Σωματεία», 20/3/1924, Φ13 Β, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Στον Πειραιά, με τη μεγάλη πλειοψηφία προσφύγων, γινόταν έντονη προεκλογική προπαγάνδα υπέρ του «ναι» από τον τοπικό Τύπο.²⁸⁴ Επίσης, ο Κονδύλης, μία ημέρα πριν από το δημοψήφισμα, μίλησε στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.²⁸⁵ Τα δημοκρατικά στοιχεία της περιοχής και η προσφυγική ψήφος στο δημοψήφισμα αποτυπώνονται στα αποτελέσματα στον Πειραιά.²⁸⁶

Ενώ η πολιτική κατάσταση ήταν ιδιαίτερα τεταμένη, με τη βαθιά ρήξη στο εσωτερικό του βενιζελισμού ανάμεσα στην «αριστερή» Δημοκρατική Ένωση και τη «δεξιά» πλευρά των Προοδευτικών και των Συντηρητικών Φιλελευθέρων (Καφαντάρης, Μιχαλόπουλος), οι πολιτικοί στρατηγοί Κονδύλης και Πάγκαλος στράφηκαν προς αυταρχικές λύσεις.²⁸⁷ Στον προσφυγικό συνοικισμό της Κοκκινιάς, στις 5 Οκτωβρίου 1924, ιδρύθηκε άλλος ένας πολιτικός σύλλογος, με την επωνυμία «Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος». Η δημιουργία του εντάχθηκε στο εγχείρημα πληρεξούσιων προσφύγων, με αρχηγό τον Κονδύλη, να ιδρύσουν το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα για τη συστηματική στήριξη των τοπικών και προσφυγικών ζητημάτων. Κύριο μέλημα του κόμματος ήταν η αστική και η αγροτική αποκατάσταση, δημιουργώντας προσδοκίες στους πρόσφυγες.²⁸⁸ Έτσι, ο σύλλογος, σύμφωνα με το καταστατικό του, ήταν «πολιτικόν σωματείον με τον τίτλο «Σύλλογος Προσφύγων Κοκκινιάς και Πειραιώς», έδρα «την Κοκκινιάν και σκοπόν την στήριξιν του δημοκρατικού πολιτεύματος και την αναζωπύρωσιν του πατριωτικού αισθήματος διά την υπεράσπισιν της ελευθερίας της χώρας, ως και την προάσπισιν

284 Στην πειραιϊκή εφημερίδα *Σφαίρα*, τις ημέρες πριν από το δημοψήφισμα, υπάρχουν σχετικά άρθρα υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Ενδεικτικά, τιτλοφορείται άρθρο «Ναι και μόνον ναι», εφ. *Σφαίρα*, 11/4/1924.

285 «Αι χθεσιναί ομιλίας εις τον Πειραιά», εφ. *Εμπρός*, 12/4/1924.

286 Όλος ο Πειραιάς είχε 62 εκλογικά τμήματα. Συνολικά, ήταν εγγεγραμμένοι 43.861. Από αυτούς, 34.279 ψήφισαν «ναι» και 9.582 «όχι». Στα εκλογικά τμήματα της Κοκκινιάς, όπου ψήφιζαν κυρίως πρόσφυγες, τα «όχι» ήταν ελάχιστα. Βλ. «Τα εκδοθέντα αποτελέσματα», εφ. *Σφαίρα*, 14/4/1924. Βέβαια, να σημειωθεί ότι οι πρόσφυγες δεν ήταν όλοι εγγεγραμμένοι σε εκλογικούς καταλόγους, γεγονός που ευνοούσε τις διπλοψηφίες. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής, οι πρόσφυγες μπορούσαν να ψηφίσουν σε οποιοδήποτε τμήμα αντιστοιχούσε το αρχικό γράμμα του ονόματός τους. Βλ. «Πού θα ψηφίσουν οι πρόσφυγες και οι δημόσιοι υπάλληλοι», εφ. *Εθνος*, 12/4/1924.

287 Ο Κονδύλης διατηρούσε το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα, το οποίο προσέγγιζε τους πρόσφυγες και τους εργάτες. Οι εθνικιστικές οργανώσεις και τα εθνικιστικά εργατικά σωματεία λειτουργούσαν εναντίον των κομμουνιστών, όπως έγινε στη Δράμα, με την ανάμειξη του Εφέσιου απεργοσπάστη. Βλ. εφ. *Εμπρός*, 21 και 22/11/1924.

288 Γιώργος Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 202· Φοίβος Γρηγοριάδης, *Ελληνική Δημοκρατία*, Αθήνα, Κεδρηνός, 1972, σ. 97· Χρήστος Χατζηωσέφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο Χρ. Χατζηωσέφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα - Ο Μεσολέγεμος, 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 74-75.

των γενικών προσφυγικών συμφερόντων».²⁸⁹ Ο Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος του συνοικισμού τελούσε υπό την επιρροή του Μικρασιατικού Πολιτικού Κέντρου, που ήταν αρχικά ο προσφυγικός πυρήνας του κόμματος του Γ. Κονδύλη.

Στους προσφυγικούς συνοικισμούς, οι στρατιωτικοί, όπως ο Ν. Πλαστήρας και ο Γ. Κονδύλης, ήταν εμβληματικές προσωπικότητες. Οι πρόσφυγες υποστήριξαν μαζικά τον Πλαστήρα και την επαναστατική κυβέρνηση του 1922, λόγω της δράσης του στη μικρασιατική εκστρατεία, των δραστικών μέτρων αποκατάστασης το πρώτο διάστημα μετά την Καταστροφή, αλλά και της αρνητικής στάση των αντιβενιζελικών στα προσφυγικά ζητήματα. Ο Πλαστήρας, με την αναγκαστική απαλλοτρίωση για τη γρήγορη αποκατάσταση των προσφύγων, παρουσιάστηκε ως ο κύριος υπερασπιστής των συμφερόντων τους. Ενδεικτικό της αφοσίωσης και της ευγνωμοσύνης των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς προς αυτόν ήταν ότι ονόμασαν την κεντρική εκκλησία του συνοικισμού «Άγιο Νικόλαο προς τιμήν του στρατηγού, ο οποίος τους είχε προσφέρει τα αντίσκηνα».²⁹⁰ Ανάλογης εκτίμησης έχαιρε και ο Γ. Κονδύλης, λόγω της στρατιωτικής και πολιτικής του δράσης. Γι' αυτό, άλλωστε, προσπάθησε να προσεταιριστεί μεγάλη μερίδα προσφύγων ιδρύοντας το κόμμα και «μπήκε» στους προσφυγικούς συνοικισμούς μέσω των τοπικών συλλόγων.

Η διοίκηση του Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου αποτελούνταν από ενδεκαμελές αιρετό συμβούλιο. Πρώτος πρόεδρος ήταν ο Ιω. Δαπόντες και το Δ.Σ. απαρτιζόταν κυρίως από άτομα που ανήκαν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Συγκεκριμένα, τα τρία από τα επτά μέλη ήταν εμπορομεσίτες, ενώ οι άλλοι ήταν ιδιωτικός υπάλληλος, υποδηματοποιός, ξυλουργός και ταπητουργός. Το επάγγελμα του εμπορομεσίτη παραπέμπει στη σχέση των ηγετικών μελών του συλλόγου με την οικιστική αποκατάσταση και τη διανομή των οικοπέδων, αλλά και με το θέμα των απαλλοτριώσεων, σε μια περίοδο που το στεγαστικό ζήτημα ήταν μείζον. Τα σύμβολα του συλλόγου ήταν ενδεικτικά του ιδεολογικού του περιεχομένου, δίνοντας έμφαση στη δημοκρατία, την οποία είχαν υποστηρίξει και οι πρόσφυγες με το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, πριν από ένα εξάμηνο: η σφραγίδα του ανέγραφε κυκλικά την επωνυμία «Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος Προσφύγων Κοκκινιάς» και στο κέντρο του κύκλου υπήρχε ένα τρίγωνο, το οποίο παραπέμπει στο γράμμα «Δ», δηλαδή το αρχικό της λέξης «Δημοκρατία», η οποία ήταν η βασική αρχή του

289 «Καταστατικόν - Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος», 5-10-1924, Φ10, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

290 Αρχοντία Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, Νίκαια, 1998, σ. 59.

συλλόγου. Εντός του «Δ» υπήρχε μια αρχαιοπρεπής ανδρική προτομή με περικεφαλαία, που παρέπεμπε στον Περικλή.

Οι τοπικοί προσφυγικοί σύλλογοι για την περίοδο που εξετάζεται έως το 1930 ήταν κυρίως «δεμένοι» με τον Βενιζέλο και διατηρούσαν στενή σχέση με τους βουλευτές των προσφύγων. Οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι του Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου αποχώρησαν από το κόμμα του Κονδύλη, λόγω δυσaráσκειας για τη διαχείριση των προσφυγικών ζητημάτων, και προσέγγισαν την ανεξάρτητη προσφυγική ομάδα, προκειμένου να υπάρξει κοινή γραμμή. Το Πολιτικό Μικρασιατικό Κέντρο ανήκε στους βενιζελικούς κύκλους.²⁹¹ Έτσι, στον συννοικισμό, στις 26 Απριλίου 1925, ο Ιω. Δαπόντες, ακολουθώντας την πολιτική γραμμή του Κέντρου, απομακρύνθηκε από τον Κονδύλη και ίδρυσε τον Ανεξάρτητο Πολιτικό Σύλλογο Προσφύγων Ν. Κοκκινιάς και Πειραιώς.²⁹² Σκοπός του ήταν «η πολιτική διαπαιδαγώγησις και ηθική ανάπτυξις των μελών αυτού, και η εν γένει υποστήριξις και προάσπισις των προσφυγικών συμφερόντων». Ο εν λόγω σύλλογος οργάνωνε διαλέξεις και συζητήσεις, και επεδίωκε τη συνεργασία με άλλους προσφυγικούς συλλόγους του συννοικισμού για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Ακολουθούσε τη γραμμή του Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου και αποτελούσε τον διαμεσολαβητή ανάμεσα στην προσφυγική κοινότητα της Ν. Κοκκινιάς και στους πληρεξούσιους πρόσφυγες της βενιζελικής παράταξης στην περιφέρεια του Πειραιά. Από την εν λόγω δικτύωση αναδεικνύεται ο ρόλος των προσφυγικών συλλόγων ως πελατειακών δικτύων των βενιζελικών στους συννοικισμούς. Οι ηγεσίες των συλλόγων προσέγγιζαν τους πρόσφυγες βουλευτές, προκειμένου να εξυπηρετηθούν τα θέματα αποκατάστασης, και οι βουλευτές τις χρησιμοποιούσαν για να διευρύνουν την εκλογική τους δύναμη στον συννοικισμό. Από το παραπάνω σχήμα «εύνοιας και προστασίας» των πελατειακών δικτύων ευνοημένοι ήταν κυρίως οι υποψήφιοι βουλευτές και τα ηγετικά στελέχη των συλλόγων. Οι πρώτοι κέρδιζαν την εξουσία και την επιρροή, και οι δεύτεροι ικανοποιούσαν πρωτίστως τα δικά τους αιτήματα, όπως η εύρεση καλύτερου οικοπέδου, η έκδοση επαγγελματικού δανείου κ.ά. Στο άλλο άκρο ήταν όσοι πρόσφυγες δεν είχαν επαφές με συλλόγους και βουλευτές, και ήταν αναγκασμένοι να αναμένουν την αποκατάστασή τους. Έτσι, οι σύλλογοι και οι υποψήφιοι βουλευτές δεν εξυπηρετούσαν πάντα γενικά την προσφυγική υπόθεση,

291 Στην ανεξάρτητη προσφυγική ομάδα ήταν ο Μανουηλίδης. Βλ. «Η κίνησις προς ενιαίαν παράταξιν των προσφύγων πληρεξουσίων», εφ. *Έθνος*, 28/3/1925.

292 «Καταστατικόν – Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Προσφύγων Ν. Κοκκινιάς και Πειραιώς», 26-4-1925, Φ11 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

αλλά κυρίως επιμέρους αιτήματα, γι' αυτό άλλωστε γινόταν λόγος για τους «προσφυγοπατέρες» και τον κύκλο τους ακόμα και από τους ίδιους τους πρόσφυγες.²⁹³

Στην πολιτική κρίση την περίοδο διακυβέρνησης Μιχαλόπουλου (Μάιος 1925), οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι του Μικρασιατικού Πολιτικού Κέντρου αλλά και οι ανεξάρτητοι δήλωσαν τη δυσaráσκειά τους για την κυβερνητική διαχείριση της προσφυγικής υπόθεσης. Και ενώ είχαν ξεκινήσει οι διαδικασίες για το Παμπροσφυγικό Συνέδριο στη Θεσσαλονίκη, ορισμένες προσφυγικές οργανώσεις είχαν ταχθεί υπέρ των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων του Παγκάλου.²⁹⁴ Στο συνέδριο διατυπώθηκαν διαφορετικές απόψεις, ανάλογα με την πολιτική θέση κάθε αντιπροσώπου, όμως το ψήφισμά του συνεδρίου συνέκλινε προς την ίδρυση ενός ενιαίου προσφυγικού κόμματος. Μετά την άρνηση του Καφαντάρη να αναλάβει την εξουσία, σχηματίστηκε η δεύτερη κυβέρνηση του Μιχαλόπουλου, τον Ιούνιο του 1925, η οποία δεν είχε την πλειοψηφία. Αυτή την κυβέρνηση ανέτρεψε πραξικοπηματικά ο Θ. Πάγκαλος, στις 25 Ιουνίου 1925. Ο Πάγκαλος πρέσβευε ότι είχε ξεπεραστεί το δίπολο βενιζελικών - αντιβενιζελικών, προσελκύοντας υποστηρικτές και από τις δύο παρατάξεις.²⁹⁵ Την περίοδο της δικτατορίας του προχώρησε η προσφυγική αποκατάσταση με τις ενέργειες της ΕΑΠ, αν και υπήρχαν δυσκολίες, ενώ υλοποιήθηκαν μεγάλα έργα ξένων επενδυτικών κύκλων, όπως η σύναψη της σύμβασης με την αγγλική εταιρεία Power για την ηλεκτροδότηση της Αθήνας και την επέκταση του ηλεκτρικού δικτύου στους αστικούς συνοικισμούς, και η σύμβαση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος με την αμερικανική εταιρεία Foundation για την κατασκευή εγγειοβελτιωτικών έργων κυρίως στη Θεσσαλονίκη.

Στο επόμενο Παμπροσφυγικό Συνέδριο της Αθήνας, τον Αύγουστο του 1925, διατυπώθηκε ξανά η επιθυμία ίδρυσης ενός ενιαίου προσφυγικού κόμματος. Στις δημοτικές εκλογές που διεξήχθησαν τον Οκτώβριο του 1925, οι πρόσφυγες του Πειραιά υπερψήφισαν τον βενιζελικό υποψήφιο Τ. Παναγιωτόπουλο. Τον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς είχε επισκεφθεί ο Καφαντάρης και στον προεκλογικό λόγο του είχε τονίσει τη σημασία να δώσουν όλοι οι πρόσφυγες, ενωμένοι, θετική ψήφο στον

293 «Να διαλυθούν αι προσφυγικά οργανώσεις», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 1/3/1926, και «Κοκκινιά, η συνοικία που υποφέρει (...) μαύρο στους προσφυγοκάπηλους», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1934.

294 Η Ένωση Σμυρναίων του Βύρωνα, η Ένωση Σμύρνης και Περιχώρων της Αθήνας, ο Προσφυγικός Σύλλογος Αϊδινίου, η Ανεξάρτητη Παμπροσφυγική Ένωση Αθηνών, η Ένωση Προσφύγων Μερσίνης και Ταρσού, και η Ένωση Προσφύγων Αζαρίου και Περιχώρων. Βλ. «Ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης Μιχαλόπουλου», εφ. *Έθνος*, 13/4/1925.

295 Γιώργος Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 46-47.

υποψήφιο των Φιλελευθέρων.²⁹⁶ Ανεξάρτητα όμως από τις προεκλογικές υποσχέσεις για τη διευθέτηση των προσφυγικών ζητημάτων, ο πολυπληθής συνοικισμός επεκτεινόταν και τα προβλήματα από την έλλειψη υποδομών παρέμεναν. Συχνά, η Ν. Κοκκινιά παρέμενε στο σκοτάδι, γιατί το δίκτυο της Power κάλυπτε μικρό μέρος της και, επιπλέον, δημιουργούνταν προβλήματα με ιδιώτες, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν την παροχή.²⁹⁷

Για τη διεκδίκηση αυτών και άλλων προσφυγικών αιτημάτων συστάθηκε, στις 27 Δεκεμβρίου 1925, ένας δεύτερος πολιτικός σύλλογος με την επωνυμία «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος». Σύμφωνα με το εκτενές καταστατικό του, οι σκοποί του ήταν ιεραρχημένοι: προτεραιότητά του ήταν:

«η παγίωσις και η επέκτασις του Δημοκρατικού Πολιτεύματος εν Ελλάδι», ακολουθούσε «η συναδέλφωσις και συνεργασία πάντων των προσφύγων προς υπεράσπισιν των συμφερόντων αυτών και ιδία της ταχείας αποδόσεως των εις αυτούς εκ των συνθηκών ανηκουσών αποζημιώσεων». Τρίτος σκοπός του συλλόγου ήταν «η εξεύρεσις των κατάλληλων προσώπων, τα οποία θέλουσιν υποστηριχθή υπ' αυτού ως υποψήφιοι εις τας Δημοτικάς, Γερουσιαστικάς και Βουλευτικάς εκλογάς». Τέταρτος και τελευταίος σκοπός του ήταν «η μελέτη και η ευόδωσις παντός ζητήματος αφορώντος την ανωτέραν αποκατάστασιν και Πρόοδον των Προσφύγων εν συνδυασμώ προς τα εθνικά ζητήματα».²⁹⁸

Ο εν λόγω σύλλογος δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της συσπείρωσης των βενιζελικών τάσεων (Παπαναστασίου, Καφαντάρης, Μιχαλόπουλος), με την προοπτική των γερουσιαστικών εκλογών που είχε προαναγγείλει ο Πάγκαλος.²⁹⁹ Ιδεολογικά ανήκε στους βενιζελικούς και επεδίωκε για τα μέλη του άμεση συμμετοχή στις εκλογικές αναμετρήσεις. Η ενασχόληση των μελών του με την πολιτική ήταν βασική επιδίωξη του συλλόγου, ο οποίος προσπαθούσε να συνδυάσει τη διεκδίκηση των προσφυγικών αιτημάτων με την εθνική υπόθεση, όπως χαρακτηριστικά προβαλλόταν το προσφυγικό ζήτημα, ως κομμάτι του εθνικού ζητήματος.

296 «Ο Καφαντάρης ομίλησε χθες την εσπέραν εις την Κοκκινιάν» και «Τα οριστικά αποτελέσματα», εφ. *Σφαίρα*, 24/10/1925 και 27/10/1925.

297 «Ο φωτισμός της Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 17/1/1926.

298 «Καταστατικόν - Γενικός Πολιτικός Σύλλογος», «Βασιλικά Σωματεία», 27-12-1925, Φ12 Β, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

299 Ο Πάγκαλος, σύμφωνα με δημοσιεύματα, άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο γερουσιαστικών εκλογών τον Ιανουάριο του 1926, οι οποίες εν τέλει δεν διεξήχθησαν. Βλ. «Το νυχτερινόν υπουργικόν συμβούλιον», εφ. *Εμπρός*, 10/12/1925.

Μετά την πτώση της δικτατορίας του Παγκάλου από τον Κονδύλη προκηρύχθηκαν εκλογές. Οι Φιλελεύθεροι συσπειρώθηκαν (Προοδευτικοί του Καφαντάρη και Συντηρητικοί του Μιχαλόπουλου) υπό την απειλή της ανόδου των Λαϊκών, καθώς και δεδομένης της προσέγγισης των προσφύγων από τον Μεταξά και το ΚΚΕ. Σε αυτές τις εκλογές, ο προσφυγικός κόσμος ήταν δυσαρεστημένος από την εξέλιξη των υποθέσεών του, με επιπλέον ζήτημα την αποζημίωση. Τα προσφυγικά συνέδρια με τις διαφορετικές τοποθετήσεις και τις εντάσεις βοήθησαν στη δημιουργία νέων προσφυγικών κομμάτων. Οι χωρικές και εθνοτοπικές διαφορές ανάλογα με τον τόπο προέλευσης επηρέαζαν την προσήλωση όλων των προσφύγων στον βενιζελισμό. Επίσης, κάποιοι ανέπτυξαν και τυχοδιωκτικές τάσεις, προσφεύγοντας σε όποιο κόμμα τούς υποσχόταν περισσότερα αναφορικά με τα αιτήματά τους.³⁰⁰ Οι βενιζελικοί είχαν υπ' όψιν τους τη διαρροή προσφύγων και προσπαθούσαν να την περιορίσουν. Πριν από τις εκλογές εμφανίστηκαν κι άλλα προσφυγικά κόμματα, εκτός του Κόμματος της Αποκατάστασης (1924),³⁰¹ τα οποία ήταν προσφυγικοί παράγοντες των Φιλελευθέρων. Από αυτά, μόνο το κόμμα των Ανεξάρτητων Προσφύγων είχε διαφορετικό προσανατολισμό.³⁰² Στις βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1926, στον συννοικισμό της Ν. Κοκκινιάς, ο Κ. Τσουρούκογλου, από τα ιδρυτικά μέλη του Γενικού Πολιτικού Συλλόγου, κατέβηκε με το Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα,³⁰³ επιβεβαιώνοντας την πολιτική ταυτότητα της συλλογικότητας, η οποία ταίριαζε με τη γενικότερη στάση των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι ψήφισαν στη συντριπτική πλειονότητά τους την Ένωση Φιλελευθέρων (ποσοστό 93,6%), ενώ ακόμα τα ποσοστά του ΚΚΕ ήταν αρκετά χαμηλά (Πίνακας 11).

Ο Γενικός Πολιτικός Σύλλογος αντιμετώπιζε τους πρόσφυγες ως ένα ενιαίο και αδιαίρετο σύνολο, χωρίς εθνοπολιτισμικές διακρίσεις, γι' αυτό δεν έθετε κανένα κριτήριο τοπικής προέλευσης. Όσον αφορά την προάσπιση των προσφυγικών συμφερόντων κυριαρχούσε η ενιαία υπερτοπική προσφυγική ταυτότητα. Η σημασία

300 Γιώργος Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σ. 199-200.

301 Μετά τις συγκρούσεις γηγενών και προσφύγων στο Κιούπκιοϊ των Σερρών, μια μερίδα προσφύγων ήταν δυσαρεστημένη με την εξέλιξη της αποκατάστασης και τη διαχείρισή της από τα κόμματα. Ίδρυσαν λοιπόν το ανεξάρτητο κόμμα της Αποκατάστασης (1924), με σκοπό να προωθήσουν τα προσφυγικά αιτήματα, ήταν κατά της ΕΑΠ και επιθυμούσαν τη συνεργασία με όποιο κόμμα θα αποδεχόταν τις αρχές τους. Επικεφαλής ήταν οι Α. Αναστασιάδης, Κ. Κωνσταντινίδης, Α. Αλεξόπουλος, Β. Κοτζακίδης και Δ. Μιχαηλίδης, ενώ συμμετείχαν και γηγενείς. Μαρία Γιώτα, *ό.π.*, σ. 96.

302 Μαρία Γιώτα, *ό.π.*, σ. 98-100.

303 «Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926», Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

διεκδίκησης των προσφυγικών υποθέσεων δηλώνονταν και από την επιλογή των επίτιμων μελών, τα οποία αναγνωρίζονταν «διά των γνώσεών των και διά της προσωπικής αυτών ικανότητος προσέφερον εξαιρετικάς υπηρεσίας εις τον προσφυγισμόν και την Πατρίδα».³⁰⁴ Άλλο ένα στοιχείο που δείχνει την ισχυρή τοπική προσφυγική ταυτότητα του συλλόγου ήταν η επιλογή για την επίσημη εορτή του της ημέρας του Αγίου Νικολάου, πολιούχου του προσφυγικού συνοικισμού. Τα γραφεία του βρίσκονταν στη γειτονιά των Κίλικιανών, στη διασταύρωση των οδών Κορδελιού και Θείρων, κοντά στην εκκλησία της Οσίας Ξένης. Ο σύλλογος λειτουργούσε σαν συλλογικότητα δημόσιων προσώπων, η οποία διεκδικούσε και ασκούσε πιέσεις στις εκάστοτε κυβερνητικές Αρχές για την ικανοποίηση των διεκδικήσεων του προσφυγικού συνοικισμού, κάνοντας πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου. Ανάμεσα στα 36 ιδρυτικά μέλη του βρίσκονταν επόπτες της ΕΑΠ του συνοικισμού.³⁰⁵ Συνεπώς, ο ρόλος του ήταν καθοριστικός στο οικιστικό ζήτημα τόσο των προσφύγων όσο και ολόκληρου του συνοικισμού. Επιπλέον, πολλά από τα ιδρυτικά μέλη του κυριάρχησαν στη στελέχωση των σωματείων της πόλης, με την ίδρυση άλλων συλλόγων την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Κατά τη διάρκεια των δύο οικουμενικών κυβερνήσεων του Ζαΐμη, τα ζητήματα που απασχόλησαν κυρίως την εσωτερική πολιτική ήταν η ψήφιση του νέου Συντάγματος για την εδραίωση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας (1927), η εμφάνιση του Σώματος της Γερουσίας και το ζήτημα του νέου δανείου από το εξωτερικό για την ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας και τη συνέχιση του έργου της προσφυγικής αποκατάστασης. Στον συνοικισμό της Ν. Κοκκινιάς, τον Σεπτέμβριο του 1927 ιδρύθηκε ένας ακόμη τοπικός πολιτικός σύλλογος, με την επωνυμία «Εθνικός Σύλλογος Κοκκινιάς» και σκοπό την εξυπηρέτηση όχι απλά των προσφυγικών υποθέσεων, αλλά των τοπικών.³⁰⁶ Ο πρόεδρός του Β. Ασκητής ήταν φαρμακοποιός και είχε άμεση σχέση με την οργάνωση και τη στελέχωση των πρώτων προσκοπικών ομάδων του συνοικισμού από το 1924, οι οποίες συνήθως ανθούσαν σε μεσαίες και εργατικές συνοικίες, εμφυσώντας στους νέους την αρχή της υπακοής.³⁰⁷ Τα υπόλοιπα

304 «Καταστατικόν - Γενικός Πολιτικός Σύλλογος, «Βασιλικά Σωματεία», Φ12 Β, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ. »

305 Από τα ιδρυτικά μέλη του παραπάνω συλλόγου, επόπτες της ΕΑΠ ήταν ο Αν. Βακαλάκης και ο Γ. Ποζατζίδης.

306 «Καταστατικόν - «Εθνικός Σύλλογος Κοκκινιάς», 11/9/1927, Φ14, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

307 Ο προσκοπισμός δημιουργήθηκε το 1908 από τον στρατηγό Baden-Powell, είχε έντονο εθνικιστικό προσανατολισμό και υιοθετήθηκε από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Στην Ελλάδα εμφανίστηκε το 1910 από τον Αθ. Λευκαδίτη, καθηγητή γυμναστικής, και γνώρισε

επτά ιδρυτικά μέλη ήταν υπάλληλοι, ένας φαρμακοποιός και ένας εμποροράφτης. Το ιδεολογικό περιεχόμενο του συλλόγου παρέμεινε ασαφές λόγω της έλλειψης στοιχείων, όμως από την επωνυμία και τα ηγετικά στελέχη του ενδεχομένως κατατάσσεται στη σφαίρα επιρροής του Κονδύλη. Ωστόσο, κάποια στοιχεία ήταν ενδεικτικά του ιδεολογικού προσανατολισμού του, όπως η ονομασία του, η σφραγίδα, που απεικόνιζε ένα δάφνινο στεφάνι, η γιορτή του την ημέρα του Αγ. Δημητρίου και η σχέση του με τους προσκόπους. Ο πρόεδρος του, στις εκλογές του 1926, ήταν υποψήφιος με τη Δημοκρατική Ένωση.

Μετά τη διακυβέρνηση Καφαντάρη με τους Προοδευτικούς Φιλελευθέρους, που πέτυχε τη σταθεροποίηση του νομίσματος, προκηρύχθηκαν εκλογές, στις οποίες ο Βενιζέλος είχε την αποκλειστική διαχείριση του Κόμματος των Φιλελευθέρων.³⁰⁸ Στην Κοκκινιά, οι Φιλελεύθεροι έλαβαν τη συντριπτική πλειονότητα των ψήφων, ήτοι ποσοστό 98% (Πίνακας 11).³⁰⁹

Μετά τις εκλογές, η προσφυγική υπόθεση και το ζήτημα της αποζημίωσης εξελίχθηκαν σε σημεία τριβής του προσφυγικού κόσμου με τον Βενιζέλο.³¹⁰ Στον συνοικισμό, η οικιστική ανάπτυξη μπορεί να προχωρούσε, όμως σημαντικό ποσοστό ανθρώπων εξακολουθούσε να ζει στις τρώγλες, υπό άθλιες συνθήκες. Επίσης, η ανεργία, η φτώχεια και οι εξαντλητικές ώρες εργασίας στα εργοστάσια για άνδρες και γυναίκες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα παρέμεναν αμετάβλητες. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι, που δεν έβλεπαν την καθημερινή ζωή τους να βελτιώνεται από τους «προσφυγοπατέρες» και τα πελατειακά δίκτυα των συλλόγων, τα οποία εκπροσωπούσαν κυρίως τα συμφέροντα της αστικής τάξης, είχαν ανάγκη από μια

άμεση ανταπόκριση, όπως σε όλη την Ευρώπη. Βλ. Π.Δ. Καγγελάρης, *Αθ. Λευκαδίτης, 1872-1944. Ιδρυτής του ελληνικού προσκοπισμού*, Αθήνα 1972· Χρ. Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 73, σημ. 101. Για τον προσκοπισμό στη Ν. Κοκκινιά, βλ. Γιάννης Πάτρας - Γρηγόρης Παπαληθίου, *ό.π.*, σ. 27. Σύμφωνα με δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη*, ο Β. Ασκητής λειτουργούσε εναντίον του κομμουνισμού και μαζί με τον Χατζημπέη επιδίδονταν σε καταδοτικές πρακτικές, βοηθώντας στη συγκρότηση πρωτοφασιστικών οργανώσεων. Βλ. «Οι αγωνιστές της φτωχολογιάς καταγγέλλουν τους τζορμπατζήδες», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1934.

308 Ο Βενιζέλος ηγήθηκε της παράταξης των Φιλελευθέρων και στήριξε τον προεκλογικό του αγώνα στον θεσμό της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, υποσχόμενος τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη του ελληνικού κράτους. Επανέφερε το πλειοψηφικό σύστημα της στενοευρείας και, υπολογίζοντας στην απήχηση της προσωπικότητάς του και στις δημοκρατικές αξίες των προσφύγων, μονοπώλησε τις ψήφους στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Και σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση, η διάσταση του Εθνικού Διχασμού συνυφαινόταν μέσα από το δίπολο προσφύγων - γηγενών. Όσον αφορά την κατάσταση του ψηφοδέλτιου των Φιλελευθέρων από τους πρόσφυγες υποψηφίους, διακυβεύονταν αρκετά συμφέροντα και ασκούσαν πιέσεις ειδικά από την ΠΟΑΔΑ, που ήθελε τους δικούς της υποψηφίους, με συνέπεια τις αλλαγές στα ψηφοδέλτια της Αθήνας και του Πειραιά. Βλ. Μαρία Γιώτα, *ό.π.*, σ. 138.

309 Σπύρος Καράβας, *ό.π.*, σ. 154.

310 Το πολιτικό ζήτημα με τις αποζημιώσεις των προσφύγων την περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης αναλύεται στους αλληλοβοηθητικούς συλλόγους των ανταλλαξιμών.

άλλη εκπροσώπηση. Αυτό το κομμάτι των δυσारेστημένων και φτωχών προσφύγων προσπάθησε να το προσεγγίσει πιο εντατικά το ΚΚΕ, στα τέλη της δεκαετίας του '20 και πριν από την ψήφιση του Ιδιώνυμου (1929). Η προσέγγιση του ΚΚΕ στους πρόσφυγες δεν ήταν εύκολη υπόθεση, γιατί οι ίδιοι, πέραν του δημοκρατικού τους πνεύματος, είχαν αρχικά αρνητική στάση απέναντι στον κομμουνισμό. Σε αυτό είχε συντελέσει η στάση του προκατόχου του, ΣΕΚΕ, τόσο κατά τη μικρασιατική εκστρατεία όσο και αναφορικά με την αποκατάσταση, που δεν εξυπηρετούσε τον προσφυγικό κόσμο. Η αντίθεση του κόμματος στις αλυτρωτικές προσδοκίες των ελληνορθόδοξων πληθυσμών κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας ήταν ακόμα νωπή.³¹¹ Επίσης, η στάση του ΣΕΚΕ στη Γ' Κομμουνιστική Διεθνή για το μακεδονικό ζήτημα έθιγε το δικαίωμα αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων. Κατά συνέπεια, είχε προκληθεί αίσθημα ανασφάλειας στους πρόσφυγες.³¹² Σημαντικό κομμάτι τους δεν εκφράστηκε πολιτικά από το ΚΚΕ, «σε καμία περίπτωση δεν θέλησε να αποποιηθεί την αστική του προέλευση και δεν έπαψε να προσβλέπει στην κοινωνική και οικονομική του αποκατάσταση».³¹³ Παρά την ενασχόλησή τους με εργατικά επαγγέλματα, δεν είχαν την αίσθηση ότι ανήκαν στην εργατική τάξη.

Από το 1924, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να οργανώνει την προσέγγιση και την κοινοποίηση των ταξικών διαφορών στους προσφυγικούς συνοικισμούς, διότι έβλεπε τους πρόσφυγες ως κομμάτι των «εκμεταλλευόμενων τάξεων», όπως οι εργάτες και οι αγρότες, που ήταν εγκλωβισμένοι στο δίπολο «βενιζελικοί - αντιβενιζελικοί» και χρειάζονταν αφύπνιση.³¹⁴

Σύμφωνα με τα δελτία της Ασφάλειας, γινόταν προσπάθεια για προσηλυτισμό των προσφυγικών μαζών, και ιδιαίτερα της νεολαίας. Το ΚΚΕ προσπαθούσε να αξιοποιήσει τη δυσಾರೆσκεια των προσφύγων προς την ΕΑΠ και την κυβέρνηση λόγω της άσχημης κατάστασης των φτωχικών συνοικισμών και κατήγγειλε ως «εγκληματική την αδιαφορία τους». Επίσης, αποκαλούσε την ΕΑΠ «επιχείρηση της

311 Philip Carabott, «Οι Έλληνες κομμουνιστές και η μικρασιατική εκστρατεία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα 1992.

312 Αλέκος Παπαπαναγιώτου, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα, 1918-1939*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

313 Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα, Λιβάνης, 1981, σ. 29.

314 Σύμφωνα με την εγκύκλιο του ΚΚΕ προς όλες τις οργανώσεις του κόμματος, συγκεντρώθηκαν στοιχεία σχετικά με την κατάσταση των προσφύγων και ξεκίνησε η ενημέρωσή τους σχετικά με την εκμετάλλευση που υφίσταντο από τα αστικά στρώματα, τα οποία ευνοούνταν από τον διαχωρισμό γηγενών - προσφύγων. Αντίθετα, το ΚΚΕ προέβαλλε την εναλλακτική του «ενιαίου μετώπου», ξεπερνώντας τους διαχωρισμούς. «Εγκύκλιος της Εκτελεστικής Επιτροπής προς όλες τις οργανώσεις του Κόμματος», 17/12/1924, Φ2, Αρχείο ΚΚΕ. Η αναφορά, στο βιβλίο του Αναστάσιου Γκίκα, *ό.π.*, σ. 267.

ξένης και της ντόπιας πλουτοκρατίας, που επιδιώκει την εκμετάλλευση της αθλιότητας των προσφύγων».³¹⁵ Σκοπός του ήταν η δράση κομμουνιστικών πυρήνων μέσα στους συνοικισμούς και στα εργατικά κέντρα. Συγκεκριμένα, η αναφορά υπογράμμισε ότι στο Εργατικό Κέντρο Πειραιά υπήρχαν ήδη κομμουνιστικά στοιχεία που θα διεκδικούσαν την ηγεσία, καθώς και ότι το ΚΚΕ εμφανιζόταν ισχυρό ανάμεσα στους μυλεργάτες, στους καπνεργάτες και τους ραπτεργάτες,³¹⁶ επαγγελματικούς κλάδους όπου απασχολούνταν οι πρόσφυγες. Πράγματι, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να διεισδύει στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Σύμφωνα με το εμπιστευτικό έγγραφο της Αστυνομίας Πόλεως Πειραιώς, η κομμουνιστική κίνηση στον συνοικισμό της Δραπετσώνας, και ιδιαίτερα στη συνοικία των Ποντίων και στον σύλλογο, ήταν έντονη το 1925:

«Εξαιρετική εσχάτως κινήσις παρατηρήθη των Κομμουνιστών εις τας προσφυγικάς μάζας, και ιδία εν Δραπετσώνι, ένθα σχεδόν καθ' εκάστην εις τον συνοικισμόν των Ποντίων γίνονται μυστικά συγκεντρώσεις, συσκέψεις και Κομμουνιστικοποιήσις του προσφυγικού στοιχείου, ώστε τα τέκνα των Ποντίων να γνωρίζωσιν να άδωσι τον ύμνον της ΙΙΙ Διεθνούς».³¹⁷

Η κομμουνιστική προπαγάνδα είχε φτάσει και στη Νέα Κοκκινιά, και συνδεόταν με τις εργατικές τάξεις της Παλαιάς Κοκκινιάς και των λαϊκών γειτονιών του Πειραιά. Στα τέλη του 1926, η Τοπική Επιτροπή Πειραιά του ΚΚΕ προχώρησε στη σύσταση ενός σκελετού υποεπιτροπών συνοικιών, ικανού να το φέρει σε επαφή και σύνδεση με τις μάζες. Τέτοιες επιτροπές συγκροτήθηκαν έπειτα από λαϊκές συσκέψεις στις συνοικίες Κοκκινιάς, Καστέλας, Λιμένος, Ταμπουρίων, Μελετοπούλου, Δραπετσώνας, Υδραϊκής, Καμινίων, Φαλήρου και στα εργοστάσια Λαρισαϊκού και Ηλεκτρ. Πειραιώς. Εκτός από τις συγκεντρώσεις, που πραγματοποιήθηκαν υπό την αιγίδα των νεοσυσταθειών επιτροπών δράσης, οργανώθηκε παράλληλα μια σειρά από διαλέξεις για την επαναστατική σημασία της πάλης στις άμεσες διεκδικήσεις των λαϊκών μαζών. Στο δελτίο αναφέρεται ότι οι

315 «Κομμουνιστικόν Δελτίον», 1925, Φ994, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ.

316 Στο ίδιο.

317 Επίσης, σύμφωνα με το «Δελτίο Πληροφοριών», στον συνοικισμό της Δραπετσώνας συνεχιζόταν εντατικά η κομμουνιστική προπαγάνδα, στην οποία πρωτοστατούσε ο γενικός γραμματέας της Ενώσεως Ποντίων Δραπετσώνας, Κων. Μιχαηλίδης, για τον οποίο οι Αρχές σχεδίαζαν, σε περίπτωση σύλληψης, να τον εξορίσουν στην Ανάφη. Βλ. «Εμπιστευτικόν έγγραφον της Αστυνομίας Πόλεως Πειραιώς», 23/7/1925, και «Ειδική Διαταγή, αρ. απ. 599/441», 22/8/1925, Φ994, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ.

συννοικιακές επιτροπές του ΚΚΕ στην Κοκκινιά και την Καστέλα είχαν επιρροή.³¹⁸ Η προπαγάνδα ελάμβανε χώρα σε συγκεκριμένα καφενεία, όπου σύχναζαν οι εργαζόμενες τάξεις του συννοικισμού.³¹⁹ Επίσης, στις εκθέσεις δράσης του ΚΚΕ αναφερόταν ότι οι συννοικιακές επιτροπές στην Κοκκινιά λειτουργούσαν αποτελεσματικά, και κυρίως στην Αρμένικη Συνοικία, όπου η επιρροή του κόμματος υπολογιζόταν στο 85%-90%.³²⁰

Σύμφωνα με απόρρητη επιστολή της Ασφάλειας προς το υπουργείο Δικαιοσύνης σημαντικό ρόλο στη διάδοση της κομμουνιστικής ιδεολογίας διαδραμάτιζε η Νεολαία του κόμματος, η οποία εξέδιδε το περιοδικό *Κομμουνιστική Νεολαία*.³²¹ Η τακτική της ήταν η προσέγγιση σωματείων όπου σύχναζαν νέοι, κυρίως αθλητικών και ψυχαγωγικών, και τους έκαναν μαθήματα σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Η επιστολή ανέφερε ότι σημαντικό ρόλο στη διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών κυρίως στους προσφυγικούς και τους αγροτικούς συννοικισμούς έπαιζαν οι Σύλλογοι Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, οι οποίοι «αποτελούνσι καθαρώς Κομμουνιστικούς Οργανισμούς».³²²

Στη Ν. Κοκκινιά, από το 1928 ιδρύθηκαν πολιτικοί σύλλογοι του ΚΚΕ με ταξικό και σοσιαλιστικό ιδεολογικό περιεχόμενο, που είχαν σκοπό να προσεγγίσουν τους πρόσφυγες και να τους κινητοποιήσουν προς τις κοινωνικές διεκδικήσεις. Η ίδρυση αριστερού συλλόγου δείχνει ότι οι ζυμώσεις που είχαν ξεκινήσει για την αφύπνιση πρώτα των κατώτερων στρωμάτων ήταν εν εξελίξει. Επίσης, συνέπεσε με την πρώτη ρήξη του προσφυγικού κόσμου με τον ηγέτη του, το 1928:

«Η Παμπροσφυγική Ένωση Νέας Κοκκινιάς “Η Δημοκρατία” ιδρύθηκε στις 23 Νοεμβρίου του 1928 και, σύμφωνα με το καταστατικό της, σκόπευε α) να συνενώσει όλους τους πρόσφυγες του Συννοικισμού εις μίαν ενιαίαν οργάνωσιν διά την καλύτεραν εξυπηρέτησιν των κοινών αυτών συμφερόντων, β) να εκπροσωπή πάντα τα μέλη ως όλον το Συννοικισμόν, γ) να επιδιώξη παντός νομίμου μέσου την εκ μέρους του Κράτους και της Πολιτείας ίδρυσιν εν τω συννοικισμώ Λαϊκών Ιατρείων,

318 «Εκθεση Δράσεως της Τοπικής Επιτροπής Πειραιώς», Ιανουάριος - Απρίλιος 1927, Φ6, Αρχείο ΚΚΕ. Βλ. Αναστάσιος Γκίκας, *ό.π.*, σ. 268-270.

319 Σύμφωνα με δελτίο της Ασφάλειας, την κομμουνιστική προπαγάνδα της περιοχής είχε αναλάβει ο Θ. Αραμπατζόγλου. «Κομμουνιστικόν Δελτίον», 25/7/1925, Φ994, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ.

320 «Εκθεση Δράσης της Περιφερειακής Οργάνωσης Πειραιώς», Ιανουάριος - Μάρτιος 1928, Φ10, Αρχείο ΚΚΕ. Βλ. Αναστάσιος Γκίκας, *ό.π.*, σ. 269.

321 Για την οργάνωση της ΟΚΝΕ, βλ. Πέτρος Ρούσος (Πολυχρονίδης), *Της πρώτης νιότης*, Αθήνα, Οδηγητής, 1976.

322 «Προσωπική απόρρητος επιστολή προς το υπ. Δικαιοσύνης», 2/5/1925, Φ992, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, ΓΑΚ. Στη Νέα Κοκκινιά είχε ιδρυθεί Σύλλογος Παλαιών Πολεμιστών, το 1936.

Φαρμακείου, Νοσοκομείου, μαιευτηρίου και την δωρεάν διατροφήν εν αυτοίς απάντων των τυχόν την ανάγκην νοσηλείας απόρων, δ) ομοίως την ίδρυσιν Νυχτερινών Σχολών και διά την εν γένει παιδείαν αυτών, ε) την διεκδίκηση των εκάστοτε αναφυομένων ζητημάτων ως καθαριότητας, υδρεύσεως, φωτισμού, συγκοινωνίας κ.λπ., γενικών και μερικών, παρά των αρμοδίων Αρχών, στ) διά την πραγματοποίησιν των ανωτέρω, το Διοικητικόν Συμβούλιον διορίζει επιτηρητάς τετραγώνων προς παρακολούθησιν των εκάστοτε αναφυομένων αναγκών εις τας περιοχάς αυτών».³²³

Το διοικητικό συμβούλιο του σωματείου αποτελούνταν από επτά ιδρυτικά μέλη, ενώ το σύνολο των μελών του ήταν 28. Οι διοικούντες ήταν ξυλουργός, τροχιοδρομικός, καφεπώλης, λιπαντής, κουρέας, καπνεργάτης και εργάτης,³²⁴ ήτοι ανήκαν κυρίως στους κλάδους που η κομμουνιστική ιδεολογία είχε διεισδύσει, αφυπνίζοντας τους εργάτες. Στο ηχογραφημένο αρχείο της ΠΕΑΕΑ Κοκκινιάς υπάρχει το βιογραφικό σημείωμα του γραμματέα του συλλόγου Γ. Νικολαΐδη από την Καισαρεία, ο οποίος αργότερα ήταν υποψήφιος δήμαρχος Ν. Κοκκινιάς.³²⁵ Επίσης, αναφέρεται ότι «η Ένωση αυτή έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη του αριστερού κινήματος, με παρουσία και παρεμβάσεις στα τοπικά ή γενικότερα, σε επιστημονικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις».³²⁶

323 «Καταστατικόν - Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς “Η Δημοκρατία”», 20-11-1928, Φ16 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

324 Στο ίδιο.

325 Ο Γ. Νικολαΐδης καταγόταν από την Καισαρεία. Το 1898 τελείωσε τη Ζωγράφειο Σχολή της Κωνσταντινούπολης. Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήρθε στην Ελλάδα και, από εκεί, η ανάγκη για εργασία τον οδήγησε στη Γαλλία, όπου έπιασε δουλειά στην πολεμική βιομηχανία. Οι συνθήκες στα εργοστάσια, η εμπειρία της προσφυγιάς και ο αντίκτυπος της Οκτωβριανής Επανάστασης λειτούργησαν αφυπνιστικά για τον Γ. Νικολαΐδη, που σύντομα εντάχθηκε στο ντόπιο κίνημα. Το 1923 ανέπτυξε σημαντική συνδικαλιστική δράση στη πόλη Νεβίλ της βόρειας Γαλλίας, όπου έγινε δεκτός στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Καθώς, σύμφωνα με τη γαλλική νομοθεσία, κάθε ξένος εργάτης που απεργούσε απελαύνονταν, έπειτα από απεργία, τον Ιούνιο του 1925, ο Νικολαΐδης εκδιώχθηκε πίσω στην Ελλάδα. Εκεί συναντήθηκε με τους πρόσφυγες γονείς του στην Κοκκινιά και επαναδραστηριοποιήθηκε πολιτικά μέσα από τις γραμμές του ΚΚΕ. Αρχικά έγινε γραμματέας της Δημοκρατικής Ένωσης Προσφύγων, στη συνέχεια προτάθηκε για υποψήφιος δήμαρχος του κόμματος στον συνοικισμό και, παρότι ήταν τότε στη φυλακή, έλαβε 830 ψήφους. Επί δικτατορίας Μεταξά πέρασε στην παρανομία, αναλαμβάνοντας την Αχτίδα Μεταξουργείου της Αθήνας. Λίγους μήνες μετά συνελήφθη έπειτα από υπόδειξη χαφιέ και εστάλη στην Ακροναυπλία. Μαζί με άλλους 650 αγωνιστές παραδόθηκε από τις Αρχές στις δυνάμεις Κατοχής. Οι κακουχίες και η πείνα κλόνισαν σοβαρά την υγεία του. Ως φυματικός πια, μεταφέρθηκε στο Σανατόριο της Πέτρας της Κατερίνης. Η Κ.Ο. του ΚΚΕ της περιοχής κατάφερε να βοηθήσει ορισμένους να αποδράσουν. Ο Γ. Νικολαΐδης μαζί με άλλους συντρόφους του, όμως, εστάλη στο Στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» της Θεσσαλονίκης, όπου στις 3 Μαρτίου 1943 εκτελέστηκε, σε αντίποινα για τη δράση του ΕΛΑΣ στην ανατολική Μακεδονία. Βλ. «Βιογραφικό Σημείωμα Γεωργίου Νικολαΐδη» στο «Ηχογραφημένο Αρχείο ΠΕΑΕΑ Κοκκινιάς και Κ.Ο. Κοκκινιάς - Αρχείο ΚΚΕ». Η αναφορά υπάρχει στο βιβλίο του Αναστάση Γκίκα, *ό.π.*, σ. 263.

326 «Βιογραφικό Σημείωμα Γεωργίου Νικολαΐδη», στο «Ηχογραφημένο Αρχείο ΠΕΑΕΑ Κοκκινιάς και Κ.Ο. Κοκκινιάς - Αρχείο ΚΚΕ». Βλ. Αναστάσιος Γκίκας, *ό.π.*, σ. 268.

Το 1929 διεξήχθησαν δημοτικές εκλογές, με έντονα διχαστικό προεκλογικό κλίμα. Στον Πειραιά εκλέχθηκε ο Τ. Παναγιωτόπουλος των Φιλελευθέρων, όμως το 1932 οι εκλογές επαναλήφθηκαν. Βέβαια, ήδη είχαν αρχίσει να πληθαίνουν οι απόψεις στον προσφυγικό Τύπο περί χειραφέτησης των προσφυγικών συννοικισμών. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* καλούσε τη Ν. Κοκκινιά να παραδειγματιστεί από την κινητοποίηση της Δραπετσώνας και να ανεξαρτητοποιηθεί από τον Πειραιά· έκανε έκκληση να πάρει την τύχη της στα χέρια της, γιατί τόσα χρόνια τα κονδύλια πήγαιναν για τις ανάγκες των πόλεων και όχι των προσφυγικών συννοικισμών.³²⁷ Στον Πειραιά, οι Φιλελεύθεροι βουλευτές περιόδευαν ανά τους προσφυγικούς συννοικισμούς, υποστηρίζοντας τον υποψήφιό τους Α. Μεταξά, όπως έκανε και η ΠΟΑΔΑ.³²⁸ Οι Λαϊκοί κατέβασαν τον Σ. Στρατηγή, το κόμμα του Καφαντάρη τον πρόσφυγα Βαρδόπουλο και το ΚΚΕ τον Μανωλέα. Στη Νέα Κοκκινιά, η επίσκεψη του υποψηφίου δημάρχου των Φιλελευθέρων συνδυάστηκε με τον θεμέλιο λίθο του συννοικισμού των Άσπρων Χωμάτων, με την παρουσία του υπ. Προνοίας και του βουλευτή Δ. Μαρσέλλου, στο πλαίσιο της προεκλογικής εκστρατείας.³²⁹ Σύμφωνα με δημοσιεύματα της *Καθημερινής*, την ημέρα των εκλογών σημειώθηκαν επεισόδια στη Ν. Κοκκινιά, γιατί οι Φιλελεύθεροι είχαν πληροφορηθεί ότι αρκετοί πρόσφυγες ψήφιζαν υπέρ του Βαρδόπουλου, με εθνοπολιτισμικά κριτήρια, εφόσον ήταν κι αυτός πρόσφυγας, και άλλοι υπέρ του Λαϊκού Σ. Στρατηγή, ο οποίος τελικά επικράτησε στον πρώτο γύρο.³³⁰ Υπήρξαν ακόμα και αποδοκιμασίες σε ομιλητές των Φιλελευθέρων, δείχνοντας τη δυσφορία προς το κόμμα μετά το Σύμφωνο της Άγκυρας.³³¹

Στις αρχές της δεκαετίας του '30 ιδρύθηκαν δύο πολιτικοί Δημοκρατικοί Σύλλογοι, που απευθύνονταν στους νέους και εντάσσονταν στους κόλπους της βενιζελικής παράταξης. Η Δημοκρατική Νεολαία ήταν μια ένωση από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του συννοικισμού, που αποτελούσε πελατειακό δίκτυο των Φιλελευθέρων και στελεχωνόταν από άτομα ευρέως γνωστά στην τοπική κοινωνία λόγω της δραστηριότητάς τους. Ανάμεσά τους βρίσκονταν βουλευτές των

327 «Διατί οι προσφυγικοί συννοικισμοί πρέπει να χειραφετηθούν από τους δήμους», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 30/11/1930.

328 «Και η ΠΟΑΔΑ ετάχθη υπέρ αυτού», εφ. *Σφαίρα*, 26/2/1925.

329 «Εξακολουθούν αι ενθουσιώδεις εκδηλώσεις», εφ. *Σφαίρα*, 25/2/1932 και 28/2/1932.

330 «Τα τελικά αποτελέσματα», εφ. *Σφαίρα*, 2/3/1932.

331 «Αποδοκιμάζεται η κυβέρνηση, σκηναί εις την Νέα Κοκκινιά», εφ. *Καθημερινή*, 29/2/1932.

Φιλελευθέρων και μελλοντικοί τοπικοί άρχοντες του συννοικισμού.³³² Στον δεύτερο γύρο, οι Φιλελεύθεροι κατέβηκαν με άλλον υποψήφιο και άσκησαν τρομερές πιέσεις στους προσφυγικούς συννοικισμούς προκειμένου να κερδίσουν, γιατί από τον προηγούμενο γύρο οι πρόσφυγες είχαν δείξει φυγόκεντρες τάσεις εξαιτίας της υπογραφής του Συμφώνου της Άγκυρας και της μείωσης στο επιτόκιο των ομολόγων. Στον συννοικισμό της Ν. Κοκκινιάς, η προεκλογική επίσκεψη του υποψηφίου των Φιλελευθέρων Θ. Μιαούλη έγινε σε κλίμα ενθουσιασμού και έντονου πατριωτισμού. Επίσημο λόγο εκφώνησε ο πρόεδρος των Εμπόρων και Καταστηματαρχών Στ. Κοραής, ο οποίος συνέδεσε τον Θ. Μιαούλη με τον ηρωικό πρόγονό του και δήλωσε την ανεπιφύλακτη στήριξή στον υποψήφιο των Φιλελευθέρων, ενώ αποδοκιμάστηκε ο Τσιδγέμογλου, λόγω της έντονης κριτικής του προς τον Βενιζέλο.³³³

Η πόλωση, όμως, στον συννοικισμό είχε λάβει διαστάσεις με την επίθεση και τον τραυματισμό του κομμουνιστή υποψηφίου, την παρεμπόδιση του προεκλογικού αγώνα των κομμουνιστών από την αστυνομία, και κατέληξε με δύο θύματα από τις συμπλοκές, καθώς το φαινόμενο της κατάδοσης είχε εμφιλοχωρήσει στην περιοχή.³³⁴ Στο κλίμα αυτό, την υποστήριξη των Λαϊκών ανέλαβε ο Α. Γιάνναρος, θιασώτης του Χίτλερ και της Εθνικής Ενώσεως Ελλήνων.³³⁵ Τελικά, στις εκλογές επικράτησε ο Θ. Μιαούλης, όμως σημαντικά ήταν για πρώτη φορά τα ποσοστά του κομμουνιστή υποψηφίου Μανωλέα, γεγονός που έδειχνε τα αποτελέσματα των ζυμώσεων.³³⁶

Το 1932, παρά τα οικονομικά μέτρα που είχε λάβει η κυβέρνηση, δεν μπορούσαν πλέον να αναχαιτιστούν οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης (1929) στην Ελλάδα. Έτσι, ο Βενιζέλος πρότεινε τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης, αλλά ο διχασμός με τους Λαϊκούς ήταν αγεφύρωτος. Μετά τη σύντομη διακυβέρνηση της χώρας από τον Παπαναστασίου, ο Βενιζέλος προκήρυξε εκλογές για τον Σεπτέμβριο του 1932 με αναλογικό σύστημα και στήριξε τον προεκλογικό αγώνα του στην Αβασίλευτη Δημοκρατία, τονίζοντας ότι, σε περίπτωση επικράτησης των Λαϊκών, θα επέστρεφε η μοναρχία. Η προσφυγική ψήφος αποτελούσε σημαντικό διακύβευμα για

332 Ανάμεσα στα μέλη της ήταν οι Στυλιανός και Τάκης Κοραής, και αρκετοί που αργότερα στελέχωσαν το πρώτο Δημοτικό Συμβούλιο του νεοσύστατου Δήμου Ν. Κοκκινιάς, καθώς και ο Σ. Σαββίδης, βουλευτής των Φιλελευθέρων. Βλ. «Καταστατικών - Δημοκρατική Νεολαία Κοκκινιάς», 20/5/1932, Φ22 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

333 «Ο Μιαούλης απεθεώθη εις την Κοκκινιάν», εφ. *Σφαίρα*, 4/4/1932 και 6/4/1932.

334 «Αι ανακρίσεις διά τας χθεσινάς αιματηράς σκηνάς», εφ. *Σφαίρα*, 10/4/1932, και «Σε σύγκρουση μπράβων των εκμεταλλευτών», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/4/1932.

335 «Τα τεχνάσματα», εφ. *Σφαίρα*, 7/4/1932.

336 Τα εκλογικά τμήματα της Ν. Κοκκινιάς ήταν από το 40ό-46ο. Τις περισσότερες ψήφους το ΚΚΕ τις έλαβε στο 42ο τμήμα. Βλ. «Το εσπέρας ο πειραιϊκός λαός θα πανηγυρίση τα επινίκια», εφ. *Σφαίρα*, 11/4/1932.

τις αντίπαλες παρατάξεις, χωρίς να υποτιμώνται οι προσφυγικές διαρροές είτε προς το ΚΚΕ είτε προς άλλους κομματικούς σχηματισμούς (Κονδύλης). Ο Τσαλδάρης, ως αρχηγός των Λαϊκών, στράφηκε ανοιχτά πλέον στους πρόσφυγες και τους συμπεριέλαβε και στο ψηφοδέλιό του, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί τη δυσарέσκειά τους για το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο (1930). Στην Κοκκινιά, οι Λαϊκοί είχαν ιδρύσει τοπικό πολιτικό σύλλογο έναν μήνα πριν από τις εκλογές, προκειμένου να προπαγανδίσει τις θέσεις του κόμματος και να προσεγγίσει τους ψηφοφόρους των συνοικιών της Νέας, της Παλαιάς Κοκκινιάς και στο Κουτσικάρι. Ως έδρα του συλλόγου αναφέρεται ο Πειραιάς, όμως, από τα οκτώ ιδρυτικά μέλη, τα έξι ήταν κάτοικοι Ν. Κοκκινιάς. Προκειμένου να αποκτήσουν ερείσματα στον συνοικισμό σε περίπτωση διάλυσής του, τα χρήματα προσφέρονταν για τη λειτουργία του Αμερικάνικου Νοσοκομείου, που λειτουργούσε στη Ν. Κοκκινιά και ήταν ο βασικότερος φορέας περίθαλψης. Τα ιδρυτικά μέλη ανήκαν στα μεσαία οικονομικά στρώματα, χωρίς να απουσιάζουν και οι εργάτες, οι οποίοι δεν βρίσκονταν στη διοίκηση του συλλόγου.³³⁷ Κανείς από τους ιδρυτές δεν ήταν υποψήφιος στις επικείμενες εκλογές.

Στους προσφυγικούς συνοικισμούς, τον προεκλογικό αγώνα είχε αναλάβει προσωπικά ο Βενιζέλος. Την τελευταία ημέρα επισκέφθηκε τη Ν. Κοκκινιά, στην οποία δραστηριοποιούνταν, όπως προαναφέρθηκε, από την περίοδο των δημοτικών εκλογών οι Δημοκρατικοί Σύλλογοι των βενιζελικών, καθώς και οι επαγγελματικοί σύλλογοι και τα αλληλοβοηθητικά σωματεία που ανήκαν στον κύκλο των Φιλελευθέρων.³³⁸ Τον Ιούλιο του 1932 ιδρύθηκε στον συνοικισμό και ο Σύλλογος των Προοδευτικών³³⁹ του Καφαντάρη, πρόδρομος του οποίου ήταν η Δημοκρατική Αδελφότητα (1931). Ο *Προσφυγικός Κόσμος*, μέσα από τα άρθρα του, είχε υποστηρίξει τον Καφαντάρη, λέγοντας ότι διαχειρίστηκε με τον καλύτερο τρόπο την προσφυγική υπόθεση, ειδικά με τη διαφωνία του για το Σύμφωνο της Άγκυρας, με τα δάνεια και την απαλοιφή των προσφυγικών χρεών. Στη Ν. Κοκκινιά, τον Βενιζέλο υποδέχθηκε

337 Τα ιδρυτικά μέλη ήταν δύο φοιτητές Νομικής, δύο έμποροι, δημοσιογράφος, ιδ. υπάλληλος, μυλεργάτης και καφεπώλης. Βλ. «Καταστατικόν Λαϊκού Πολιτικού Συλλόγου Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς», 13/9/1932, Φ23, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

338 Χαρακτηριστικά παραδείγματα, ο Σύλλογος Εμπόρων και Καταστηματαρχών και ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς.

339 Πρόεδρος ήταν ο δικηγόρος Μιχ. Μεσαρυτάκης και στα ιδρυτικά μέλη ο γιατρός Στ. Κινεζόπουλος, μετέπειτα πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Ν. Κοκκινιάς (1934). «Καταστατικόν - Πολιτικός Σύλλογος Προοδευτικών», 22/12/1932, Φ24 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

ενθουσιωδώς ο κόσμος, με μουσική από τον τοπικό μουσικό σύλλογο «Αρίων».³⁴⁰ Παρατηρώντας τους υποψηφίους των κομμάτων στον Πειραιά, διαπιστώνουμε ότι κάποιοι ανήκαν στα διοικητικά συμβούλια τοπικών συλλόγων του συνοικισμού, όχι απαραίτητα πολιτικών,³⁴¹ γεγονός που δείχνει ότι τα σωματεία της Ν. Κοκκινιάς αποτελούσαν δεξαμενές υποψηφίων κυρίως των δημοκρατικών αστικών κομμάτων, της βενιζελικής παράταξης, καθώς είχαν σχέσεις και με τον προσφιλή Κονδύλη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα αποκλειστικά για την Κοκκινιά (Πίνακας 11). Μερίδα του προσφυγικού κόσμου έδειχνε εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του Κονδύλη, ο οποίος δεν διατηρούσε επίσημο πολιτικό σύλλογο στον συνοικισμό, όμως είχε στηρίξει έμμεσα την παρουσία του μέσα από άλλους αλληλοβοηθητικούς, που ήταν γνωστοί στην τοπική κοινωνία.³⁴² Ο πολιτικός σύλλογος του Καφαντάρη δεν κατάφερε να αποσπάσει αρκετούς Φιλελευθέρους, επομένως το ποσοστό του ήταν μικρότερο (2,4%) και από αυτό των Λαϊκών (4,7%).³⁴³ Ο συνοικισμός, λοιπόν, διατήρησε τη φιλελεύθερη ταυτότητά του, με διαρροές κυρίως προς την Αριστερά, που είχε αρχίσει να συγκεντρώνει τους δυσαρεστημένους από τα αστικά κόμματα πρόσφυγες.

Τον Ιούνιο του 1933 σχηματίστηκε η τελευταία κυβέρνηση του Βενιζέλου με τη συνεργασία των δημοκρατικών κομμάτων. Προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 5 Μαρτίου 1933 με το πλειοψηφικό σύστημα της στενοευρείας. Οι δύο συνασπισμοί ήταν του Βενιζέλου και των υπόλοιπων δημοκρατικών κομμάτων (Εθνικός Συνασπισμός), και η αντιβενιζελική Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Ο εκλογικός αγώνας έγινε σε κλίμα πόλωσης και διχασμού. Ο Τσαλδάρης, με την άρνηση της Συμφωνίας της Άγκυρας, την αναγνώριση της δημοκρατίας και την προσέγγιση του προσφιλούς στους πρόσφυγες Κονδύλη, με βασικό αίτημα την απόδοση του 25% της

340 «Θερμότατοι εκδηλώσεις υπέρ της Δημοκρατίας», εφ. *Σφαίρα*, 24/2/1932.

341 Συγκεκριμένα, από τον Σύνδεσμο Κατοίκων Νέας και Παλαιάς «Η Νέα Κοκκινιά», με το κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν υποψήφιος ο πρόεδρος Β. Αξαρλής. Βλ. τις χειρόγραφες σημειώσεις του Βενιζέλου με το όνομα του Αξαρλή για την κατάρτιση του ψηφοδελτίου των προσφύγων υποψηφίων, «Σημείωμα Ε. Βενιζέλου», Φ187-074, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη. Από τον ίδιο σύλλογο, ο Δ. Αναγνώστου ήταν υποψήφιος με το Προοδευτικό Κόμμα του Καφαντάρη. Με το Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα του Παπαναστασίου ήταν υποψήφιοι ο Β. Ασκητής από τον Εθνικό Σύλλογο και ο Π. Χρυσοχέρης από τη Δημοκρατική Ένωση. Με το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα ήταν υποψήφιοι ο Ευστ. Καλογερόπουλος και ο Τ. Χαλβατζής, από τη Φιλοδασική Εταιρεία και τον αλληλοβοηθητικό σύλλογο «Πρόνοια» (1926), αντίστοιχα. Οι δύο τελευταίοι σύλλογοι είχαν έντονη δραστηριότητα στον συνοικισμό σχετικά με την αναδάσωση και την απαλλοτρίωση εδαφών. Έρευνα στα καταστατικά των συλλόγων και τα αποτελέσματα των εκλογών, βλ. «Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 25ης Σεπτεμβρίου 1932», Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933.

342 Βλ. την προηγούμενη παραπομπή.

343 Σπύρος Καράβας, *ό.π.*, σ. 154.

αποζημίωσης που κρατούσε η ΕΤΕ, κατάφερε να προσελκύσει σημαντική μερίδα προσφύγων.

Κατά την προεκλογική εκστρατεία στη Ν. Κοκκινιά, ο Βενιζέλος μίλησε στο Θέατρο «Βαριετέ», μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού, με αντιπροσώπους από τα περισσότερα σωματεία. Από τη Δημοκρατική Νεολαία του συννοικισμού ήταν υποψήφιος ο Πόντιος Σ. Σαββίδης, ενώ ο πρώην Φιλελεύθερος Β. Αζαρλής, από τον Σύνδεσμο Π. και Ν. Κοκκινιάς, κατέβηκε ως ανεξάρτητος. Από το Ενιαίο Μέτωπο, οι υποψήφιοι Ε. Μανωλάς και Η. Θωΐδης, γνωστοί στον συννοικισμό για τη δράση τους κυρίως στους εργατικούς χώρους, δεν προέρχονταν από τοπικό σύλλογο του συννοικισμού, ούτε από την Παμπροσφυγική Ένωση, που ιδεολογικά ανήκε στο ΚΚΕ. Τα αποτελέσματα στην Κοκκινιά ανέδειξαν πρώτο τον συνασπισμό των Φιλελευθέρων και τρίτο κόμμα, με σημαντική άνοδο, το ΚΚΕ (Πίνακας 11). Οι διαρροές από τους Φιλελευθέρους οφείλονταν στην προσέγγιση του Κονδύλη από τους Λαϊκούς και την άνοδο του ΚΚΕ. Οι προσπάθειες των κομμουνιστών να αποκτήσουν ερείσματα στους προσφυγικούς συννοικισμούς, ως μια εναλλακτική πολιτική επιλογή πέραν των αστικών κομμάτων, είχε επιτύχει, αν και υφίστατο διώξεις λόγω του Ιδιώνυμου.³⁴⁴

Εν συνεχεία, με την άνοδο των Λαϊκών στην εξουσία, υπήρξαν εντάσεις και βαθύς διχασμός μεταξύ των δημοκρατικών και των συντηρητικών στοιχείων. Ακολούθησε, τον Μάρτιο, το ολιγοήμερο πραξικόπημα του Ν. Πλαστήρα και, κατόπιν, ανέλαβε η κυβέρνηση του Π. Τσαλδάρη. Η πολιτική ατμόσφαιρα, η πόλωση και ο διχασμός ήταν έντονα τις επόμενες περιόδους διακυβέρνησης των Λαϊκών. Στη Νέα Κοκκινιά, μετά τις εκλογές ιδρύθηκε ο Κεντρικός Λαϊκός Σύνδεσμος με σκοπό την εδραίωση των ιδεών του Λαϊκού Κόμματος και την προσέγγιση των προσφύγων. Η σημαία του ήταν κίτρινη με τον δικέφαλο αετό και ως εορτή είχε την 21η Μαΐου, στοιχεία που παρέπεμπαν στο Βυζάντιο.³⁴⁵ Από την άλλη, για την ενίσχυση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας ιδρύθηκε η Φιλελευθέρα Νεολαία³⁴⁶ με σκοπό την προσέγγιση κυρίως των νεότερων γενεών, για να διατηρηθεί η σχέση του προσφυγικού στοιχείου με τους Φιλελεύθερους σε μια κρίσιμη περίοδο για αυτούς, με την άνοδο των Λαϊκών και του ΚΚΕ. Σύμφωνα με την τοπική αρθρογραφία, η

344 Ο προεκλογικός αγώνας του ΚΚΕ συναντούσε εμπόδια από την αστυνομία, που διέλυε τις συγκεντρώσεις. Βλ. «Εκδηλώσεις υπέρ του Ενιαίου Μετώπου Πειραιά», εφ. *Ριζοσπάστης*, 6/3/1933.

345 «Καταστατικόν - Κεντρικός Λαϊκός Σύλλογος», 28/5/1933, Φ24 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

346 «Καταστατικόν - Φιλελευθέρα Νεολαία», 22/1/1934, Φ25 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Νεολαία των Φιλελευθέρων δρούσε στον συννοικισμό ανεπίσημα από το 1931.³⁴⁷ αριθμούσε περίπου 20 ιδρυτικά μέλη και στη σφραγίδα του συλλόγου απεικονιζόταν ο Βενιζέλος. Φυσικά, αυτοί οι σύλλογοι λειτουργούσαν ως πελατειακά δίκτυα για τη μάζα των προσφύγων, προκειμένου να τη διατηρήσουν δέσμια στο δίπολο των κυβερνητικών αστικών κομμάτων.

Εκτός από τα αστικά κόμματα και το ΚΚΕ που δραστηριοποιούνταν στον δημόσιο βίο, στην πόλη είχαν εμφανιστεί ομάδες της πρωτοφασιστικής Εθνικής Ενώσεως «Ελλάς», γνωστής ως ΕΕΕ, η οποία δρούσε στη Θεσσαλονίκη και τον Ιούνιο του 1933 κατέβηκε στην Αθήνα σε μια συμβολική πορεία, όπως η κάθοδος του Μουσολίνι στη Ρώμη.³⁴⁸ Στην Κοκκινιά, η φασιστική οργάνωση έκανε τα εγκαίνιά της τον Απρίλιο του 1933 στο «Βαριετέ», με ομιλητή τον βενιζελικό Σ. Σαββίδη και περίπου 25 νέους «Αλκίμους». Τη συγκέντρωση διέλυσαν οι κομμουνιστές της περιοχής, πρωτοστατώντος του Γ. Νικολαΐδη από την Παμπροσφυγική Ένωση.³⁴⁹ Σύμφωνα με δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη*, η ΕΕΕ ενισχυόταν οικονομικά και υλικά από την κυβέρνηση, αλλά και από βενιζελικούς παράγοντες.³⁵⁰ Επίσης, στον συννοικισμό είχαν εμφανιστεί φαινόμενα καταδοτισμού από ιδρυτικά μέλη του Εθνικού Συλλόγου εναντίον των κομμουνιστών, τα οποία, μαζί με τον βουλευτή Β. Χατζημπέη, βοηθούσαν στη συγκρότηση φασιστικών οργανώσεων.³⁵¹ Η συμμετοχή προσφύγων σε πρωτοφασιστικές οργανώσεις μπορεί να ερμηνευτεί και ως προσπάθεια υπεράσπισης των εθνικών ιδεών, προκειμένου να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία ως «γνήσιοι» Έλληνες και να άρουν όλες τις αμφισβητήσεις περί έλλειψης ελληνικότητας από τους γηγενείς, οι οποίοι τους αποκαλούσαν «τουρκοσπορίτες» και «τουρκομερίτες». Φυσικά, θα πρέπει να εξεταστούν και η οικονομική και η κοινωνική παράμετρος, καθώς και η ύπαρξη ενός «λούμπεν προλεταριάτου» που συμμετείχε σε τέτοιες οργανώσεις. Αναφορικά με τη σχέση βενιζελικών στοιχείων με φασιστικές οργανώσεις πιστοποιήθηκε η ανάμειξη δύο

347 «Φιλελευθέρα Νεολαία», εφ. *Προσφυγικό Βήμα*, 27/3/1931.

348 Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ΕΕΕ, βλ. τη διατριβή του Κωνσταντίνου Γ. Τζιάρα, *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940): Κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2017, και τη διπλωματική εργασία του Μάριου Ορφανού, *Η Εθνική Ένωση Ελλάς και το πογκρόμ του Κάμπελ μέσα από τον Τύπο*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013, Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η οργάνωση Εθνική Ένωση “Η Ελλάς” (ΕΕΕ) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της», Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, τόμος 6 (2002), σ. 293-312.

349 «Οι προλεταριακές συννοικίες τσακίζουν τους φασίστες», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10/6/1933.

350 «Οι φασίστες», εφ. *Ριζοσπάστης*, 7/4/1933.

351 «Οι αγωνιστές της φτωχολογιάς», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1933.

δημοτικών συμβούλων της πρώτης δημαρχιακής περιόδου, οι οποίοι, σύμφωνα με πηγές, ανήκαν στην ΕΕΕ, όμως κατόπιν ενσωματώθηκαν στους κόλπους των κυβερνητικών κομμάτων και κυρίως των Φιλελευθέρων, από όπου είχαν ξεκινήσει.³⁵²

Στη Ν. Κοκκινιά, τον αγώνα κατά των φασιστικών στοιχείων έδινε το ΚΚΕ με την ίδρυση Ενώσεων Αντιφασιστικών Δράσεων, με αντιφασιστικές διαδηλώσεις και με επιθέσεις, που μπορεί να οδήγησαν σε συλλήψεις μελών του, όμως ενίσχυαν τη δυναμική του κόμματος ανάμεσα στους πρόσφυγες.³⁵³

Σε αυτό το κλίμα έντονου διχασμού στον συνοικισμό, το 1934 ιδρύθηκε παράρτημα της Πανελλήνιας Δημοκρατικής Άμυνας του Βενιζέλου για την υπεράσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τα γραφεία της ήταν στην κεντρική πλατεία του Αγ. Νικολάου και πρόεδρός της ήταν ο Δημ. Καρακουλουξής.³⁵⁴ Μετά το αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα του Βενιζέλου, το 1935, στις εκλογές που προκηρύχθηκαν για τις 9 Ιουνίου 1935 η Άμυνα, ακολουθώντας τη γραμμή όλων των δημοκρατικών κομμάτων, τάχθηκε υπέρ της αποχής. Αντίθετα, μέσα από τα άρθρα του ιδεολογικού οργάνου των Λαϊκών της Ν. Κοκκινιάς προωθούνταν ο πρόσφυγας υποψήφιος Ν. Καραβασίλης, γιατρός με καταγωγή από τη Μάκρη.³⁵⁵ Επίσης, μέσα από την αρθρογραφία της *Αναγεννήσεως*, η Λαϊκή Νεολαία, ύστερα από αίτημα σωματείων της Κοκκινιάς που υποστήριζαν τους Λαϊκούς, κατέθεσαν ψήφισμα στον Π. Τσαλδάρη για τη δίκαιη κατανομή των εδρών. Από την εξέταση των σωματείων προκύπτει ότι οι Λαϊκοί είχαν προσεγγίσει κυρίως τις επαγγελματικές οργανώσεις και κάποιες αθλητικές της συσσωμάτωσης του συνοικισμού.³⁵⁶ Ο Κονδύλης, αν και διέθετε κάποια ερείσματα στον προσφυγικό κόσμο και στην Κοκκινιά, αποδοκιμάστηκε στην προεκλογική εκστρατεία του την τελευταία ημέρα.³⁵⁷ Οι

352 Η αναφορά είναι για τους Β. Αξαρή και Π. Χρυσόχρη. Βλ. Ιάκωβος Χονδροματίδης, *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα (Φασιστικές Οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Γερμανικής Κατοχής, 1941-1944)*, 2001, σ. 18.

353 Ενδεικτικά άρθρα για τους αντιφασιστικούς αγώνες της Κοκκινιάς, βλ. «Κυβέρνηση και Ασφάλεια λυσοούν» και «Οι εργάτες της Αθήνας και του Πειραιά ξυλοκοπούν τους φασίστες», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11, 26, 28 Ιουνίου 1933.

354 «Πανηγυρικός εορτασμός της ονομαστικής εορτής...», εφ. *Εμπρός*, 16/12/1934.

355 «Εκλεκτά υποψηφιότητες», εφ. *Αναγέννησις*, 3/6/1935.

356 Οι λαϊκοί εκπρόσωποι των σωματείων της Ν. Κοκκινιάς εκείνη τη χρονική περίοδο: Λαϊκή Νεολαία (Φ. Καρβέλας), Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Άμυνα» του Βακαλάκη, Σύνδεσμος Οιοπαντοπωλών (Ε. Χατζηβασιλείου - Τσομάκης), Ένωσις Κτιστών (Καλιαζής - Βαλώνας), Ομοσπονδία Ποδοσφαιρικών Σωματείων (Μίχος), Ένωσις Αρτεργατών (Τομπουσόγλου), Ένωσις Επισημόνων (Ανδ. Κωνσταντινίδης), Σωματείο Κουλάς (Μαϊάνδρος), Ένωσις Εμποροραπτών (Δεσποινιάδης), Εκπρόσωποι Ποντίων (Ν. Βασιλειάδης) Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής», Ομοσπονδία Επαγγελματιών (Δεσύλλας), Ένωσις Κουρέων (Διαμαντίδης), Εκπρόσωποι Γηγενών Κοκκινιάς (Δραγουμάνος), Ένωσις Λιμενεργατών (Μπορέτης). Βλ. εφ. *Αναγέννησις*, 28/5/1935.

357 «Αποκαρδιωτική υποδοχή...», εφ. *Νέος Κόσμος*, 9/6/1935.

εκλογές διεξήχθησαν μέσα σε κλίμα τρομοκρατίας και νοθείας, με την αποχή να σημειώνει μεγάλα ποσοστά: «Εις την Νέαν Κοκκινιάν μεγάλη κίνησις παρετηρείτο εις τας οδούς, αλλά όλος αυτός ο κόσμος δεν επλησίαζε τα εκλογικά κέντρα».³⁵⁸ Η πλειοψηφία των κατοίκων απείχε από την εκλογική διαδικασία και όσοι ψήφισαν είχαν ως εναλλακτική το Ενιαίο Μέτωπο, με τους υποψηφίους Ε. Μανωλεά και Γ. Νικολαΐδη, που δρούσαν με την Παμπροσφυγική στην πόλη. Σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση, οι Λαϊκοί και το Ενιαίο Μέτωπο έλαβαν σχεδόν ίδιο αριθμό ψήφων στη Ν. Κοκκινιά, αποδεικνύοντας ότι μερίδα του προσφυγικού κόσμου, κυρίως των επαγγελματιών, όπως φαίνεται από τις παραπάνω οργανώσεις, στρεφόταν και στους Λαϊκούς, ενώ το ΚΚΕ είχε μεγαλύτερη απήχηση στις εργατικές τάξεις.³⁵⁹

Μετά τις εκλογές και το πολιτειακό ζήτημα, με την απειλή παλινόρθωσης της μοναρχίας, η Λαϊκή Νεολαία της Κοκκινιάς, παρά τις αντιλήψεις του προέδρου της σχετικά με το θέμα, διατηρούσε ουδέτερη στάση, διαφοροποιώντας τη θέση της προκειμένου να μην εξαγριώσει τους δημοκρατικούς πολίτες της πόλης.³⁶⁰ Εν όψει του δημοψηφίσματος, τον Αύγουστο του 1935, είχε συγκροτηθεί η Δημοκρατική Ένωση κυρίως από βενιζελικούς παράγοντες της περιοχής, η οποία καλούσε σε συνεργασία όλους τους δημοκρατικούς πολίτες, ώστε να αποφευχθεί η παλινόρθωση της βασιλείας και, σε περίπτωση ανατροπής του πολιτεύματος, να οργανωθούν στον αγώνα, με διαδηλώσεις και απεργίες των επαγγελματιικών ενώσεων.³⁶¹ Επίσης, με πρωτοβουλία του Ενιαίου Μετώπου, συστήθηκε η Επιτροπή Αντιφασιστικού Δημοκρατικού Συνασπισμού Νέων Ν. Κοκκινιάς, η οποία κάλεσε σε ευρεία σύσκεψη 72 εκπροσώπους πολιτικών, αθλητικών, πολιτιστικών και φυσιολατρικών οργανώσεων, εργάτες, διανοούμενους και ενώσεις, με σκοπό την οργάνωση αντιφασιστικών ομάδων στις συνοικίες. Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο του Ενιαίου Μετώπου, η κομματική οργάνωση της πόλης έκανε προσπάθειες συνεννόησης και συνεργασίας με τα υπόλοιπα δημοκρατικά αστικά κόμματα για αντιφασιστικές δράσεις, οι οποίες όμως, αν και έβρισκαν ανταπόκριση, υστερούσαν στην υλοποίηση.³⁶²

358 «Εις τον Πειραιά», εφ. *Νέος Κόσμος*, 10/6/1935.

359 Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των εκλογών στη Νέα Κοκκινιά, ψήφισαν 3.446. Κυβερνητικοί: 1.350, Βασιλόφρονες: 240, Ενιαίο Μέτωπο: 1.321, Ανεξάρτητοι: 188, Άκυρα 246. Βλ. εφ. *Νέος Κόσμος*, 11/6/1935.

360 «Μια επιστολή», εφ. *Νέον Βήμα*, 1/9/1935.

361 Η Εκτελεστική Επιτροπή αποτελούνταν από γνωστούς πολιτικούς παράγοντες της Κοκκινιάς, όπως ο Νικ. Αστρουλάκης, ο Αμυραδάκης και ο Π. Χρυσόχερης. Βλ. «Η κίνησις των δημοκρατών» και «Ανακοινωθέν της Δημοκρατικής Ενώσεως Κοκκινιάς», εφ. *Νέον Βήμα*. 4 και 11 Αυγούστου 1934.

362 Αναστάσης Γκίκας, *ό.π.*, σ. 282.

Μετά την ανατροπή του Τσαλδάρη από τους βασιλόφρονες στρατιωτικούς επιβλήθηκε δικτατορία, με πρωθυπουργό τον Γ. Κονδύλη. Το υπουργείο Προνοίας ανέλαβε ένας πρόσφυγας πολιτευτής, ο Α. Αθηνογένης. Λίγες ημέρες πριν από το δημοψήφισμα επισκέφθηκε τη Ν. Κοκκινιά, όπου συνομίλησε με τον δήμαρχο και με αντιπροσώπους των σωματείων, και έδωσε εγγυήσεις για την προώθηση του στεγαστικού ζητήματος των προσφύγων, καθώς και άλλων αιτημάτων. Η επίσκεψή του έγινε σαφώς στο πλαίσιο των εγγυήσεων της κυβέρνησης εν όψει του δημοψηφίσματος, γιατί, μετά τη διεξαγωγή του, άρθρο στον τοπικό Τύπο υποστήριζε ότι ο προσφυγικός κόσμος, για λόγους εθνικούς, προσανατολίστηκε στη νέα κατάσταση.³⁶³

Στις 3 Νοεμβρίου 1935 διεξήχθη ένα νόθο δημοψήφισμα υπέρ της βασιλείας και στις 25 Νοεμβρίου επέστρεψε ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄. Στη Νέα Κοκκινιά, ο Κονδύλης έφερε 39.000 ψήφους υπέρ του βασιλιά και 250 υπέρ της δημοκρατίας – στοιχείο ενδεικτικό της καλπονοθείας.³⁶⁴

Μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας, τη συγκρότηση νέας κυβέρνησης από τον Κ. Δεμερτζή και την προκήρυξη νέων εκλογών, πύκνωσαν οι αιτήσεις για χορήγηση αμνηστίας στους κινηματίες του Μαρτίου. Στη Ν. Κοκκινιά έγινε παλλαϊκή συγκέντρωση με αίτημα τη γενική αμνηστία στα θύματα του Εθνικού Διχασμού, με απώτερο σκοπό την εθνική συμφιλίωση. Το ψήφισμα θα το παρέδιδε τριμελής επιτροπή στον βασιλιά: την απάρτιζαν μέλη των συλλόγων της περιοχής, ήτοι ο νομικός Ιω. Μελάς από την Παμβιθυνιακή Ένωση, ο δημοτικός σύμβουλος και έμπορος Πρ. Καπλανίδης, με εμπειρία στη συσσωμάτωση αρχικά στον Γενικό Πολιτικό Σύλλογο και αργότερα στον εξωραϊστικό των Οικιστών του Καραβά, και ο Β. Αξαρχής, πολιτευτής και πρώτος πρόεδρος του Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς.³⁶⁵ Στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936, από τους πολιτικούς παράγοντες της Ν. Κοκκινιάς, ως υποψήφιοι κατέβηκαν ο Ιω. Μελάς με τον Δημοκρατικό Συνασπισμό και ο Ηλ. Θεοφύλαχτος (από τα ιδρυτικά μέλη της Δημοκρατικής Αδελφότητας και πρόεδρος της Ένωσης Ποντίων) με το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Π. Κανελλόπουλου. Οι κάτοικοι της Κοκκινιάς ανέδειξαν πρώτο το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Θ. Σοφούλη και δεύτερο το Παλλαϊκό Μέτωπο,

363 «Η επίσκεψις του Υπουργού» και «Το δημοψήφισμα και ο προσφυγικός κόσμος», εφ. *Νέον Βήμα*, 20/10/1935 και 10/11/1935.

364 «Μαρτυρία Τσαβούτη Στρατή», «Ηχογραφημένο Αρχείο ΠΕΑΕΑ Κοκκινιάς και Κ.Ο. Κοκκινιάς - Αρχείο ΚΚΕ». Η αναφορά υπάρχει στο βιβλίο του Αν. Γκίκα, *ό.π.*, σ. 233.

365 «Μεγάλη συγκέντρωσις του λαού της Κοκκινιάς», εφ. *Νέον Βήμα*, 29/12/1935.

ακολουθώντας τη γενικότερη ανοδική τάση που σημείωσε σε αυτές τις εκλογές το ΚΚΕ (Πίνακας 11).³⁶⁶ Γενικότερα, η πολιτική ταυτότητα των προσφύγων της Ν. Κοκκινιάς ταυτίστηκε με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, παρά τις φυγόκεντρες τάσεις που εκδηλώθηκαν και τη στροφή προς το ΚΚΕ μετά το 1930 και το Σύμφωνο της Άγκυρας. Η γενικότερη εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων έδειχνε ότι ήταν δεμένοι στο «άρμα» των βενιζελικών, ενώ βασικές εναλλακτικές το 1930 ήταν το ΚΚΕ και ο Κονδύλης – τους Λαϊκούς τούς υποστήριζαν όταν δεν συμμετείχαν στις εκλογές οι Φιλελεύθεροι, το 1935.

Πίνακας 11: Αποτελέσματα της προσφυγικής ψήφου στις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου

Εκλογική αναμέτρηση	Κόμματα	Ψήφοι (%) στη Ν. Κοκκινιά	Ψήφοι (%) πανελλαδικά
1926	Ένωσις Φιλελευθέρων (Γ. Καφαντάρης, Α. Μιχαλόπουλος)	93,6	31,70
	Δημοκρατική Ένωση (Αλ. Παπαναστασίου)	1,2	6,48
	Λαϊκοί	1,1	20,23
	Ελευθερόφρονες (Ι. Μεταξάς)	0,6	15,78
	ΚΚΕ	1,5	4,37
1928	Φιλελεύθεροι (Ελ. Βενιζέλος)	98,0	63,55
	Λαϊκοί	1,1	33,3
	Ενιαίο Μέτωπο Εργατών - Αγροτών	0,7	3,09
1932	Φιλελεύθεροι (Ελ. Βενιζέλος)	77,3	34,04
	Προοδευτικοί (Γ. Καφαντάρης)	2,4	8,35
	Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα (Αλ. Παπαναστασίου)	1,8	5,89
	Εθνικό Ριζοσπαστικό (Γ. Κονδύλης)	5,2	3,82
	Λαϊκοί	4,7	33,80
	Ενιαίο Μέτωπο Εργατών - Αγροτών	6,8	11,14
1933	Εθνικός Συνασπισμός (Ε. Βενιζέλος, Γ. Καφαντάρης, Α. Παπαναστασίου, Α. Μιχαλόπουλος, Α. Μυλωνάς)	74,4	46,32
	Ηνωμένη αντιπολίτευση (Τσαλδάρης, Μεταξάς, Κονδύλης)	14,3	46,19
	Ενιαίο Μέτωπο Εργατών - Αγροτών	11,2	6,54
1935	Λαϊκοί	39,17	86,68
	Ενιαίο Μέτωπο Εργατών - Αγροτών	38,33	9,59
	Βασιλόφρονες	6,96	14,8
	Ανεξάρτητοι	5,45	2,93
1936	Φιλελεύθεροι (Θ. Σοφούλης)	77,1	37,26
	Δημοκρατικός Συνασπισμός (Γ. Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου, Α. Μυλωνάς)	2,4	5,18
	Εθνικό Ενωτικό (Π. Κανελλόπουλος)	1,1	0,98
	Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση (Γ. Κονδύλης, Ι. Θεοτόκης, Ι. Ράλλης)	5,6	1,40
	Λαϊκοί	2,4	22,10
	Ελευθερόφρονες (Ι. Μεταξάς)	0,3	3,94
	Παλλαϊκό Μέτωπο	10,1	5,46

366 Στατιστικά Αποτελέσματα Εκλογών 1936, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1936, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

Πηγή: Σπύρος Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, Αθήνα 1992, σ. 154-155 και «Αποτελέσματα Εκλογών 1935», *εφ. Νέος Κόσμος*, 11/6/1935. Για τα πανελλαδικά ποσοστά, βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983, σ. 35, 38, 42, 45, 50.

2.4.2. Ο δρόμος προς την ανεξαρτητοποίηση της πόλης και η σωματειακή εμπειρία των πρώτων δημοτικών συμβούλων

Η προσφυγική ψήφος καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου έπαιξε σημαντικό ρόλο στο δίπολο Φιλελευθέρων - Λαϊκών. Από την πλευρά των βενιζελικών χρησιμοποιήθηκαν νέα εκλογικά συστήματα και υπήρξαν εξαναγκασμοί, προκειμένου να εκμεταλλευτούν τη θετική για αυτούς προσφυγική ψήφο. Από την άλλη, ένα από τα πρώτα μέληματα της κυβέρνησης των Λαϊκών ήταν να αλλάξει τον αυτοδιοικητικό χάρτη της πρωτεύουσας και του Πειραιά, με την απόσπαση των προσφυγικών συνοικισμών και τη δημιουργία νέων ανεξάρτητων δήμων. Αυτή η πολιτική στρατηγική των Λαϊκών προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Φιλελευθέρων, με αποτέλεσμα να υπάρξουν αντιδράσεις στους προσφυγικούς συνοικισμούς λίγο πριν από τις δημοτικές εκλογές.³⁶⁷ Οι βενιζελικοί κατηγορούσαν τους Λαϊκούς ότι το μέτρο είχε αποκλειστικά πολιτική σκοπιμότητα για την ανάδειξη Λαϊκών δημάρχων. Ο βουλευτής Δ. Μαρσέλλος τόνισε στο Κοινοβούλιο ότι οι προσφυγικοί συνοικισμοί δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξουν την οικονομική τους αυτοτέλεια, αναφέροντας την εξάρτηση της Κοκκινιάς από τον Δήμο Πειραιά. Στη Ν. Κοκκινιά, αν και στο παρελθόν είχαν υπάρξει προσπάθειες ανεξαρτητοποίησης,³⁶⁸ τη δεδομένη στιγμή ο κόσμος ήταν αρνητικός, κυρίως λόγω της αρνητικής στάσης του κόμματος των Φιλελευθέρων, που εκπροσωπούσε την πλειοψηφία. Ο Φιλελεύθερος νομικός Δ. Αστρουλάκης,³⁶⁹ πρόεδρος του συλλόγου Επιστημόνων Πειραιά και δημοτικός σύμβουλος Κοκκινιάς, αν και παλαιότερα έβλεπε θετικά την ανεξαρτητοποίηση της Ν. Κοκκινιάς, αντέδρασε αρνητικά στο διάταγμα των Λαϊκών.

367 Ν.Δ. «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω Νομώ Αττικής και Βοιωτίας», ΦΕΚ 109/7-5-1933, τ. Α'.

368 Βλ. στο κεφάλαιο «Προσφυγική Εγκατάσταση», παραπομπή 315, σ. 90.

369 Ο Νικ. Αστρουλάκης ήταν νομικός, είχε καταγωγή από τη Σμύρνη, έμεινε ένα διάστημα στην Κρήτη και ήρθε στον Πειραιά, όπου εγκαταστάθηκε στον συνοικισμό της Κοκκινιάς, εξυπηρετώντας τις νομικές υποθέσεις των προσφύγων. Είχε άμεση σχέση με τον πολιτικό κύκλο του Βενιζέλου. Ήταν δημοτικός σύμβουλος Πειραιά της Κοκκινιάς, πρόεδρος της κοινότητας Κορυδαλλού και πρόεδρος της Ενώσεως Επιστημόνων Πειραιά. Υπήρξε συνήγορος υπεράσπισης των κινηματιών του 1935. Το 1940 δίδασκε μαθήματα Δημόσιας Οικονομίας, Αρχές Δικαίου και του Πολίτου στην Εμπορική Σχολή της Νίκαιας, και συνέβαλε στη δημιουργία της Τεχνικής Σχολής του Ηρακλείου. Το 1955 χρημάτισε πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου της Νίκαιας. Βλ. «Νικ. Αστρουλάκης», ASTR.044, Αρχείο ΕΛΙΑ και Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά: Ένα όνομα, μια πολιτεία*, Νίκαια 1960, σ. 43-44.

Ο ίδιος είχε λάβει μέρος στο συνέδριο των προσφύγων στο «Τριανόν» στην Αθήνα και είχε μιλήσει κατά της διαίρεσης των προσφυγικών συνοικισμών, επικαλούμενος την οικονομική αδυναμία τους. Ο Ν. Αστρουλάκης περνούσε τη «γραμμή» του κόμματος των Φιλελευθέρων, που δεν ήθελε τη διάσπαση, γιατί φοβόταν την εκλογή Λαϊκού δημάρχου στον Πειραιά.³⁷⁰ Επίσης, συστήθηκε επιτροπή από τους κατοίκους της Κοκκινιάς, η οποία εξέδωσε διαμαρτυρία κατά του διαχωρισμού, υπογεγραμμένη από 4.000 άτομα, και την κατέθεσε στο Συμβούλιο της Επικρατείας.³⁷¹ Παρόμοιες αντιδράσεις, με συλλαλητήρια, εκδηλώθηκαν και σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως ο Βύρωνας και η Καισαριανή, παρά τις ανακοινώσεις της αστυνομίας για βίαιη καταστολή των κινητοποιήσεων.³⁷²

Στη Ν. Κοκκινιά, οι δημοτικές εκλογές διεξήχθησαν σε κλίμα έντονης πόλωσης και διαπραγματεύσεων από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Την τελευταία στιγμή, ο Νικ. Αστρουλάκης, που ήταν υπεύθυνος του γραφείου του Εθνικού Συνασπισμού στον Πειραιά, ακολουθώντας τη «γραμμή» του κόμματος των Φιλελευθέρων περί αντισυνταγματικότητας του νομοσχεδίου για τις διαιρέσεις, δεν έθεσε υποψηφιότητα για δήμαρχος, αλλά κατέβηκε ως υποψήφιος δημοτικός σύμβουλος του Στ. Κοραή.³⁷³ Οι βασικοί υποψήφιοι των αστικών κομμάτων στον συνοικισμό προέρχονταν από το κόμμα των Φιλελευθέρων του Εθνικού Συνασπισμού, εκτός από τον Μάλαρη των Λαϊκών και τον Γ. Νικολαΐδη από το Ενιαίο Μέτωπο, ο οποίος ήταν γραμματέας της Παμπροσφυγικής στον συνοικισμό. Υποψήφιοι του Εθνικού Συνασπισμού ήταν, από τους Φιλελευθέρους, οι Θ. Αμυραδάκης, Κ. Κυριακίδης, Δ. Αναγνώστου, Σκλήρης και Στ. Κοραής. Στην προεκλογική εκστρατεία κυριάρχησαν οι δύο υποψήφιοι των Φιλελευθέρων, Κ. Κυριακίδης και Στ. Κοραής. Ο πρώτος ήταν δημοτικός σύμβουλος στον Πειραιά, εκπροσωπούσε τον κόσμο των εργολάβων, με σημαντική συμβολή στην οικιστική πολιτική του συνοικισμού, και συμμετείχε στις πρώτες συσσωματώσεις της πόλης, καθώς ήταν από τα ιδρυτικά μέλη του τοπικού αλληλοβοηθητικού συλλόγου «Ανατολή» (1925). Ο δεύτερος εκπροσωπούσε τον κόσμο των βιομηχάνων και των επαγγελματιών, και ήταν ιδιαίτερα γνωστός στην πόλη λόγω της κοινωνικής και

370 «Οι υποψήφιοι δήμαρχοι κατά του χωρισμού», εφ. *Ο Δήμος Νέας Κοκκινιάς*, 28/5/1933, ΕΛΙΑ.

371 «Προσφυγή κατοίκων Ν. Κοκκινιάς διά τον χωρισμόν», εφ. *Έθνος*, 14/5/1933.

372 «Το Συλλαλητήριο», εφ. *Έθνος*, 7/5/1933.

373 «Σοβαρά δηλώσεις του Βενιζέλου», εφ. *Ταχυδρόμος*, 28/1/1934. Βλ. 173/24, «Επίσημα Ιδιώται προς Υπ. Δικαιοσύνης», Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη, και για τις υποψηφιότητες στο ψηφοδέλτιο του Σ. Κοραή και του Κ. Κυριακίδη, βλ. «Αι χθεσινάί παλλαϊκάί συγκεντρώσεις εις τον Πειραιά», εφ. *Νέος Κόσμος*, 6/2/1934.

συλλογικής δράσης του· διέθετε ποτοποιείο στον συνοικισμό και αρχικά ήταν μέλος της Προοδευτικής Νεολαίας Κοκκινιάς (1925) και αργότερα του Συλλόγου Εμπόρων και Καταστηματαρχών (1928). Αμφότεροι στα ψηφοδέλτιά τους είχαν υποψηφίους που προέρχονταν κυρίως από τον χώρο της συσσωμάτωσης του συνοικισμού.³⁷⁴ Τα προεκλογικά τμήματά τους ήταν διαρκώς γεμάτα κόσμο, ενώ οι βουλευτές των Φιλελευθέρων δεν έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση σε κάποιον εκ των δύο. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι για τον Σ. Κοραή είχαν κυκλοφορήσει πλαστογραφημένα έγγραφα από τον Εθνικό Συνασπισμό κατά της υποψηφιότητάς του, όμως ο Συνασπισμός αρνήθηκε ότι τα έγγραφα κυκλοφόρησαν από εκείνον.³⁷⁵ Ιδιαίτερη σημασία είχε η εθνοτοπική διάσταση που προσπάθησαν να δώσουν στην προεκλογική αναμέτρηση: τον Κ. Κυριακίδη υποστήριζαν οι πρόσφυγες της Νίκαιας και της Βιθυνίας, και τον προωθούσε κυρίως ο Ιω. Μελάς από την Παμβιθυνιακή Ένωση· από την άλλη, τον Σ. Κοραή (αν και προερχόταν από την Αν. Θράκη - Κωνσταντινούπολη) υποστήριζαν κυρίως οι Πόντιοι.³⁷⁶ Στον αντίποδα των αστικών υποψηφίων βρισκόταν ο υποψήφιος του Ενιαίου Μετώπου Γ. Νικολαΐδης ο οποίος στον προεκλογικό αγώνα του τόνιζε τη στάση της Παμπροσφυγικής στα προβλήματα των προσφύγων. Το σωματείο προστάτεψε χήρες και ορφανά, βοήθησε αρρώστους, ματαίωσε δεκάδες εξώσεις και διεκδίκησε την ύδρευση της Κοκκινιάς μέσω του βουλευτή Μανωλέα.³⁷⁷

Τα αποτελέσματα των εκλογών έφεραν πρώτους τους Φιλελευθέρους με 4.405 ψήφους, έναντι των Λαϊκών με 447. Συνολικά στον Πειραιά και στις προσφυγικές γειτονιές, οι Φιλελεύθεροι έλαβαν 4.637 περισσότερες ψήφους, λόγω κυρίως των συνοικισμών που αποσπάστηκαν, ενώ ο Πειραιάς ανέδειξε δήμαρχο τον Λαϊκό Σ. Στρατηγή. Βέβαια, υπήρξαν και πολλές διπλοψηφίες.³⁷⁸ Στη Νέα Κοκκινιά, πρώτος

374 Στο ψηφοδέλτιο του Σ. Κοραή ήταν ο Σπ. Χατζησπύρου από τον Εξωραϊστικό Σύλλογο Προοδευτικών στα Πευκάκια και ο Ν. Αστρουλάκης από την Ένωση Επιστημόνων Πειραιά και το Γραφείο του Εθνικού Συνασπισμού. Στο ψηφοδέλτιο του Κ. Κυριακίδη ήταν ο Β. Αξαρχής από τον Σύνδεσμο Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, υποψήφιος με τους Φιλελευθέρους από το 1926, αν και στην τελευταία εκλογική αναμέτρηση ήταν ανεξάρτητος, και ο Δημ. Ντάγκας από τον Σύλλογο Επιστημόνων και τη Δημοκρατική Αδελφότητα. Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από την έρευνα στα καταστατικά των συλλόγων, στα στατιστικά αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών και τα άρθρα των εφημερίδων. Βλ. «Αι χθεσιναί παλλαϊκαί συγκεντρώσεις εις τον Πειραιά» και «Η προεκλογική κίνησης», εφ. *Νέος Κόσμος*, 6 και 7 Φεβρουαρίου 1934.

375 «Ο Εθνικός Συνασπισμός», 10/2/1934», 173/23, «Επίσημα Ιδιώται προς Υπ. Δικαιοσύνης», Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη.

376 «Τα γεγονότα του εικοσιτετραώρου», εφ. *Ν. Κόσμος*, 8, 9 και 10 Φεβρουαρίου 1934.

377 «Κοκκινιά, η συνοικία...», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1934.

378 «Διαλογή Δημάρχων τέως Δήμου Πειραιά της 11/2/1934», 173/22, «Επίσημα Ιδιώται προς Υπ. Δικαιοσύνης», Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη.

ήρθε ο Θ. Αμυραδάκης,³⁷⁹ αλλά κανείς υποψήφιος δεν συγκέντρωσε την πλειοψηφία, με αποτέλεσμα να γίνει επαναληπτική ψηφοφορία στις 11 Απριλίου 1934. Το Δημοτικό Συμβούλιο όμως είχε εκλεγεί από τον πρώτο γύρο, έχοντας τρεις παρόδρους και 14 συμβούλους του Θ. Αμυραδάκη.³⁸⁰ Στις επαναληπτικές εκλογές επικράτησε ο Στ. Κοραής, ενώ υψηλό ήταν το ποσοστό του Γ. Νικολαΐδη, υποψηφίου με το Ενιαίο Μέτωπο, ο οποίος και στα εννέα εκλογικά τμήματα συγκέντρωσε 473 ψήφους.³⁸¹ Αρκετά από τα μέλη του πρώτου Δημοτικού Συμβουλίου της πόλης, όπως και ο δήμαρχος, προέρχονταν από συλλόγους της πόλης. Ήταν άνθρωποι που είχαν αναμειχθεί στον δημόσιο βίο μέσα από οργανωμένες συλλογικότητες και είχαν επαφές κυρίως με τους πολιτικούς κύκλους των Φιλελευθέρων. Η συμμετοχή τους σε συλλόγους τούς έδινε τη δυνατότητα να επηρεάζουν την κοινή γνώμη της κοινότητάς τους, να χρησιμοποιούν ακόμα και εθνοτοπικά χαρακτηριστικά για να εξασφαλίσουν την εκλογική επιτυχία τους, καθώς και να αξιοποιούν την επιρροή τους για να αναδειχθούν στην πολιτική ζωή της τοπικής κοινωνίας. Ο *Ριζοσπάστης* κατήγγειλε ότι ο υποψήφιος δήμαρχος Κοκκινιάς «μονοπωλούσε την έκδοση πιστοποιητικών από τον Δήμο Πειραιά» και πως έβγαλε πολλά χρήματα σε βάρος των φτωχών προσφύγων. Όταν έγιναν οι πρώτες αυτοδιοικητικές εκλογές, εξαγόρασε την επιρροή τους στους συντοπίτες του μέσα από τη δράση του σε συλλόγους και την ανάρρησή του σε πολιτικά αξιώματα.³⁸²

Το πρώτο Δημοτικό Συμβούλιο της Νίκαιας απαρτιζόταν στην πλειοψηφία του από βενιζελικούς. Στον παρακάτω πίνακα αποτυπώνεται η σχέση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης με τις συσσωματώσεις (Πίνακας 12).

Πίνακας 12: Σχέση δημοτικών συμβούλων (1934-1938) με συσσωματώσεις

Δημοτικός Σύμβουλος	Σύλλογος
Βασίλειος Αξαρλής	Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς
Αντώνης Βογιατζόγλου	

379 Τα αποτελέσματα ήταν: Αμυραδάκης (1.287), Κυριακίδης (1.175), Στ. Κοραής (1.035), Σκλήρης (750), Μόλαρης (425) και Γ. Νικολαΐδης (500). Βλ. «Ο Δήμος Ν. Κοκκινιάς», εφ. *Έθνος*, 13/2/1934.

380 Έναν πάρεδρο του Κυριακίδη και δύο δημοτικούς συμβούλους του Κοραή και του Κυριακίδη. Όλοι προέρχονταν από τους κόλπους των Φιλελευθέρων. «Νεότερα Αποτελέσματα», εφ. *Νέος Κόσμος*, 15/2/1934. Βλ. 173/28, «Επίσημα Ιδιώται προς Υπ. Δικαιοσύνης», Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη.

381 Τα εκλογικά τμήματα ήταν, βάσει τον ενοριών, το 1ο στον Αγ. Ιω. Χρυσόστομο, το 2ο και το 3ο στον Αγ. Νικόλαο, το 4ο και το 5ο στην Οσία Ξένη, το 6ο και το 7ο στον Αι-Γιώργη, το 8ο στην Ευαγγελίστρια (Γερμανικά) και το 9ο στην Παναγίτσα, κοντά στα Άσπρα Χώματα. Βλ. «Εις ποίον εκλογικόν τμήμα», εφ. *Πρωία*, 4/2/1934, και για τελικά αποτελέσματα βλ. «Τα αποτελέσματα των χθεσινών επαναληπτικών εκλογών», εφ. *Νέος Κόσμος*, 2/4/1934.

382 «Οι αγωνιστές της φτωχολογιάς Κοκκινιάς», εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1934.

Βασίλειος Γεωργατζέλης	Ένωση Δαρδανελίων
Αθανάσιος Γιαννέλης	
Νικόλαος Ευστρατιάδης	Πρόσκοποι και Ένωση Αγοραστών Οικημάτων Καραβά
Πρόδρομος Καπλανίδης	Γενικός Πολιτικός Σύλλογος και Ένωση Αγοραστών Οικημάτων Καραβά
Δημήτριος Καρακουλουξής	Πανελλήνια Δημοκρατική Άμυνα
Ελισσαίος Καρπουτζόγλου	
Στέφανος Κινεζόπουλος	Προοδευτική Νεολαία και Δημοκρατική Νεολαία
Ιωάννης Λεωνίδας	
Ελευθέριος Λουκίδης	Ένωση Προσφύγων Γηγενών
Κωνσταντίνος Μαυρομάτης	Δημοκρατική Ένωση
Γεώργιος Μυτιληναίος	
Δημήτριος Ντάγγας	Σύλλογος Επιστημόνων, Ένωση Κοκκινιάς και Δημοκρατική Αδελφότης
Γεώργιος Ορφανίδης	Φιλελευθέρα Νεολαία και Δημοκρατική Νεολαία
Χαρίλαος Ρητορίδης	Εταιρεία Φίλων του Λαού
Ιωάννης Συμιτζής	
Χρίστος Σκουρογιάννης	Ένωση Αλατσάτων
Νικόλαος Τουντουλίδης	Ένωση Ποντίων
Παντελής Φραγκόπουλος	Κυνηγητικός Σύλλογος «Πάνθηρ»
Νίκος Χαβούτης	Ένωση Σμυρναίων
Περικλής Χαραλαμπίδης	Εθνικός Σύλλογος και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος «Άμυνα»
Περικλής Χρυσοχέρης	Δημοκρατική Ένωση και Πρόσκοποι

Πηγή: Έρευνα ανάμεσα στα ονόματα των πρώτων δημοτικών συμβούλων και τα ιδρυτικά μέλη στις διοικήσεις των συλλόγων.

2.5. Φιλανθρωπικά σωματεία και πρόνοια

Τα φιλανθρωπικά σωματεία στην Ελλάδα, αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αναπτύχθηκαν με βάση το πρότυπο των δυτικών κρατών.³⁸³ Συγκροτήθηκαν κυρίως από τα ανώτερα αστικά στρώματα και περιέκλειαν ένα πλήθος από δραστηριότητες, όπως η περίθαλψη και η εκπαίδευση, που άπτονται στο πλαίσιο του μετέπειτα προνοιακού κράτους. Η φιλανθρωπία των ανώτερων κοινωνικών τάξεων νοούνταν ως εκπλήρωση ενός κοινωνικού ρόλου, εκπορευόμενου είτε από τη χριστιανική ηθική και τη συνάφειά της με τη σωτηρία της ψυχής³⁸⁴ είτε από τις αξίες του Διαφωτισμού. Οι δράσεις της στόχευαν στον περιορισμό της φτώχειας και των συνεπειών της, όπως η εγκληματικότητα, η επαιτεία, η πορνεία, η χρήση ουσιών, και γενικότερα στην εξάλειψη των κινδύνων που επεφύλασσαν οι θλιβερές συνθήκες διαβίωσης. Όλες οι φιλανθρωπικές δράσεις είχαν συγκεκριμένες τακτικές, όπως ίδρυση τεχνικών

383 Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Αθήνα, *Εστία*, 2002.

384 Για τη χριστιανική φιλανθρωπία, βλ. Efi Kanner, *Ένδεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα, Κατάρτι, 2004.

σχολών, ορφανοτροφείων, ασύλων, οργάνωση συσσιτίων κ.λπ. Σε αυτές συνυπήρχαν αξίες και αρετές, όπως η εργατικότητα, η πειθαρχία, η εγκράτεια και η χριστιανική ηθική, προκειμένου να αποτρέψουν τους ευάλωτους πολίτες από τους κοινωνικούς κινδύνους, όπως το αλκοόλ, η χαρτοπαιξία και η πορνεία. Σκοπός ήταν η μετατροπή των δυνάμει επικίνδυνων περιθωριακών πολιτών σε χρηστούς πολίτες. Η φιλανθρωπία λειτουργούσε ως ένας τρόπος πρόληψης των «επικίνδυνων τάξεων» και κοινωνικού ελέγχου για τον περιορισμό των εντάσεων και της εγκληματικότητας. Η τάση ηθικοποίησης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των ευάλωτων ομάδων της πόλης, προκειμένου να αποφευχθούν κοινωνικές αναταραχές και να διατηρηθεί η σταθερότητα, εκδηλωνόταν μέσα από τις πρακτικές της φιλανθρωπίας. Από την άλλη, οι φιλανθρωπικές δράσεις συνδέονταν με την εξασφάλιση κοινωνικού κύρους και την ικανοποίηση ιδιοτελών σκοπών. Επίσης, η φιλανθρωπία συνδυάστηκε με τη γυναικεία συσσωμάτωση, άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ρόλο της μητρότητας. Οι γυναίκες θεωρούνταν οι πλέον κατάλληλες, λόγω της «φύσης» και του μητρικού προορισμού τους, για να προσεγγίσουν τις φτωχικές εργατικές οικογένειες και τα ορφανά.³⁸⁵

Επίσης, ένα από τα θετικά στερεότυπα, που τονιζόταν ιδιαίτερα και ταυτόχρονα αποτελούσε συνδετικό στοιχείο όλων των προσφύγων, παρά τις τοπικές διακρίσεις μεταξύ τους, ήταν οι ισχυροί δεσμοί αλληλεγγύης κυρίως σε κοινότητες που είχαν υποστεί συλλογικό τραύμα, όπως ο ξεριζωμός, ο βίαιος εκπατρισμός και η απώλεια της κοινοτικής δομής. Έτσι, οι Μικρασιάτες δημιούργησαν νέες αλληλέγγυες συλλογικότητες – όλα τα σωματεία τους, ανεξάρτητα από το είδος τους, αναφέρονταν στους δεσμούς αλληλοβοήθειας μεταξύ των μελών και σε διάφορες δράσεις τους. Εκτός όμως από τη γενικότερη αλληλοβοήθεια των σωματείων, ιδρύθηκαν και ξεχωριστά, αμιγώς φιλανθρωπικά, σωματεία, τα οποία προσέφεραν βοήθεια σε τρίτους. Συχνά, ο φιλανθρωπικός χαρακτήρας αναφερόταν στην επωνυμία του συλλόγου, ενώ στις σφραγίδες απεικονίζονταν δύο χέρια σφιγμένα μεταξύ τους.

Στον συνοικισμό, τα φιλανθρωπικά σωματεία εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1930, αντικαθιστώντας τα προηγούμενα αλληλοβοηθητικά, τα οποία συνέχιζαν τις

385 Για τη φιλανθρωπία και τις στοχεύσεις της, βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2003, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά - Η συγκρότηση της αστικής τάξης, 1860-1910*, Αθήνα, Νεφέλη, 2006, σ. 277-309, και Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους - Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική Πρωτεύουσα τον 19ο Αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995 (προσπέλαση 18/10/2019).

φιλανθρωπικές δράσεις τους αν σε αυτά συμπεριληφθούν και οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες των εθνοτοπικών και εξωραϊστικών συλλόγων, τότε γίνεται αντιληπτό ότι μεγάλο μέρος της σωματειακής δράσης του συνοικισμού ήταν προσανατολισμένη στη φιλανθρωπία. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη φτώχεια, στην ανεργία, στις ασθένειες, στην ύπαρξη χήρων και ορφανών και, γενικότερα, στις άσχημες συνθήκες που επικρατούσαν, όπως συνέβαινε και σε άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς, συνεπεία της προσφυγιάς, σε συνδυασμό με την ελλιπή κρατική βοήθεια. Η φιλανθρωπία απευθυνόταν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και συνδεόταν με τη νεότητα και, κυρίως, με τα ορφανά και τα άπορα ή εργαζόμενα παιδιά. Συνεπώς, σχετιζόταν με την προστασία των ανηλίκων, την εκπαίδευση και την ηθική διαπαιδαγώγησή τους, μέρος της οποίας ανελάμβαναν τα σωματεία. Σχεδόν σε κάθε συνοικία της Ν. Κοκκινιάς υπήρχαν φιλανθρωπικοί σύλλογοι που μεριμνούσαν για την ανακούφιση των ενδεών κατοίκων.

Σημαντική είναι η εύρεση της πολιτισμικής συνάφειας, δηλαδή του πολιτισμικού υπόβαθρου στο οποίο στήριζαν την εμπρόθετη δράση των ατόμων. Από την έρευνα προκύπτουν δύο βασικές κατηγορίες φιλανθρωπίας: η μία φαίνεται ότι διατηρούσε την παράδοση της φιλανθρωπίας του 19ου αιώνα και σχετίστηκε με χριστιανικές συνδηλώσεις, οι οποίες συνυφαίνονταν με κλασικά πρότυπα κοινωνικής διάκρισης· από την άλλη, εντοπίστηκαν συσσωματώσεις από επιστήμονες που σχετιζόνταν με την επαγγελματοποίηση και την κριτική την οποία ασκούσαν στη φιλανθρωπία, προκρίνοντας την κοινωνική προσφορά και την αξία του ανθρωπισμού στην προσπάθεια οικοδόμησης ενός κράτους πρόνοιας. Αυτή η συνέργεια, που είχε στοιχεία εθελοντικής συμμετοχής, επιστημόνων και Κράτους χαρακτηρίζεται ως «μεικτή οικονομία πρόνοιας».³⁸⁶ Για να γίνει κατανοητή αυτή η συνεργασία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, του Κράτους και της Κοινωνίας των Εθνών, θα πρέπει να αναφερθεί ότι την περίοδο του Μεσοπολέμου η κοινωνική ιατρική είχε γνωρίσει ανάπτυξη· αξιοποιούσε τη διεθνή εμπειρία και άρθρωνε επιστημονικό λόγο που στόχευε να ενημερώσει τους πολίτες, και κυρίως τους προσφυγικούς συνοικισμούς, με εκλαϊκευμένο τρόπο για τα μέτρα υγιεινής, γι' αυτό και χρησιμοποιούσε ενημερωτικά φυλλάδια, οδηγίες στις εφημερίδες, οργάνωνε επισκέψεις αρμοδίων και

386 Για τη μεικτή οικονομία, βλ. Jane Lewis, "The Voluntary Sector in the Mixed Economy of Welfare", στο David Gladstone (επιμ.), *Before Beveridge: Welfare Before the Welfare State*, Λονδίνο 1999, σ. 10-17, αναφορά στο Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα», στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 27.

ομιλίες. Σε αυτό βοήθησαν και οι δράσεις των φιλανθρωπικών οργανώσεων με τα εκλαϊκευμένα έντυπα για τον αντιφθισικό αγώνα, αλλά και με τα μέτρα αναμόρφωσης του συστήματος υγείας, με άξονα την κρατική αντίληψη, από την κυβέρνηση Βενιζέλου και κυρίως από τον υπουργό Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας Απ. Δοξιάδη.³⁸⁷ Επιπρόσθετα, οι επιστημονικές έρευνες στόχευαν προς το Κράτος, με σκοπό την αύξηση της εργατικότητας και της παραγωγικότητας, προκειμένου να συνδεθεί η κοινωνική υγεία με τους οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού, που ήταν υπόθεση όλων των πολιτών. Εκείνη την περίοδο προωθούνταν πολιτικές ενσωμάτωσης στο εθνικό σύνολο, επομένως η δημόσια υγεία ήταν καίριο ζήτημα, όπου το Κράτος έπρεπε να παρέμβει. Ο υπερτονισμός της οικονομικής δυσπραγίας που προκαλούσαν οι νόσοι υπήρξε κομβικό σημείο στη σκέψη της κοινωνικής ιατρικής, που δεν αποτελούσε αποκλειστική καινοτομία της Ελλάδας. Η ανάδειξη της υγείας ως δημόσιου αγαθού, στο οποίο άξιζε να επενδύσει το Κράτος, και η χάραξη κοινωνικής πολιτικής στη δημόσια υγεία ήταν βασική αρχή του Μεσοπολέμου.³⁸⁸

Οι δράσεις των φιλανθρωπικών σωματείων ήταν αρκετά σύνθετες και πολυδιάστατες, με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως έμμεσος τρόπος κοινωνικού ελέγχου και πρόληψης. Τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο συνοικισμός σχετίζονταν με την ανεπαρκή ιατρική περίθαλψη και την έξαρση των ασθενειών, οι οποίες ήταν ένας συνδυασμός από τις κακές συνθήκες στέγασης, την προβληματική υγιεινή και της ελλιπής σε θρεπτική αξία διατροφής λόγω της ένδειας. Η ζοφερή εικόνα του συνοικισμού φαίνεται από τις ανταποκρίσεις του Τύπου, που περιέγραφαν τα πρόσωπα των εξασθενημένων προσφύγων οι οποίοι στοιβάζονταν σε υγρά σπίτια, που τα παρομοίαζαν με τρώγλες και τάφους σκελετωμένων, την αποπνικτική δυσσομία από τα κοινά αποχωρητήρια, τα λύματα, τα ξινισμένα τρόφιμα και τα ψάρια της υπαίθριας αγοράς, το πρόβλημα της ανεργίας και την παιδική και γυναικεία εργασία, που ήκμαζε στον συνοικισμό.³⁸⁹ Οι ασθένειες που μάστιζαν τον

387 Για τη δημόσια υγεία, βλ. Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, Πρακτικά Συνεδρίου*, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα, Παπαζήσης, 2008.

388 Για την υγεία ως δημόσιο αγαθό μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον ρόλο των διεθνών οργανισμών υγείας, βλ. Βασιλική Θεοδώρου - Δέσποινα Καρακατσάνη, *Υγιεινής Παραγέματα - Ιστορική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Διόνικος, 2010, σ. 275-280 και 288- 294, Κώστας Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή, ό.π.*, σ. 50-51.

389 «Και πάλιν στον συνοικισμό της Ν. Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 6 και 7/10/1930.

πληθυσμό ήταν κυρίως η φυματίωση, τα γαστρεντερικά, καθώς και τα τραχώματα και ο δάγκειος πυρετός στα σχολεία, όπου ήταν στοιβαγμένα τα παιδιά, από την έλλειψη καθαρού αέρα και την ανεπάρκεια σχολικής υγιεινής.³⁹⁰

2.5.1 Ανάμεσα στην πρόνοια και την αυτοοργάνωση

Με την αναγνώριση του συνοικισμού σε δήμο (1934), τέθηκε το ζήτημα της διαχείρισης του Νοσοκομείου Αμερικανίδων Κυριών. Το 1935, οι συζητήσεις στην τοπική κοινωνία για το θέμα της μεταφοράς του νοσοκομείου στον Πειραιά κυριαρχούσαν και ιδρύθηκε μια συλλογικότητα από επιστήμονες, κυρίως γιατρούς, με την επωνυμία «Εταιρία Φίλων του Λαού Κοκκινιάς».³⁹¹ Επρόκειτο για μια συσσωμάτωση επιστημόνων που δημιουργήθηκε σε μια κρίσιμη στιγμή για τη δημόσια υγεία της τοπικής κοινωνίας, λόγω της ανασφάλειας και της ανησυχίας των κατοίκων στην περίπτωση μεταφοράς του μοναδικού νοσοκομείου. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρίας ήταν άνθρωποι που προέρχονταν από την αντιπολίτευση, η οποία κατηγορούσε τη δημοτική Αρχή και το δήμαρχο Σ. Κοραή για ολιγωρία και κακοδιαχείριση στο ζήτημα. Εκτός από το νοσοκομείο υπήρχαν φαρμακεία, ενώ είχαν ξεκινήσει τη λειτουργία τους ιδιωτικά ιατρεία και οι πρώτες ιδιωτικές κλινικές.³⁹² Βέβαια, η πλειονότητα του πληθυσμού δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να απευθυνθεί στην ιδιωτική ιατρική περίθαλψη.

Η ίδρυση της Εταιρίας αντιμετωπίστηκε θετικά από τους κατοίκους, εφόσον δημιουργήθηκε άλλος ένας φορέας για την υγεία από μια ομάδα επιστημόνων επαγγελματιών στην τοπική κοινωνία, με μεγάλη κοινωνικότητα, λόγω της πρότερης

390 «Θάνατος που εμφολεύει εις τα σχολεία της Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 5 και 6/12/1928.

391 Το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούνταν από τους γιατρούς Δημ. Αναγνώστου, Χαρ. Ρητορίδη (δημ. σύμβουλος αντιπολίτευσης), Στ. Αποστολίδη, Βασ. Μαρούλη, Κ. Ανδρέου, τον δικηγόρο Ιω. Δασκαλάκη, τον μηχανικό Σ. Κανδαράκη και τον συνταγματάρχη Α. Σκλήρη. Βλ. «Καταστατικό Εταιρίας των Φίλων του Λαού», 7/11/1935, Φ29 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

392 Τα παραδείγματα προέρχονται από διαφημίσεις τοπικών εφημερίδων. «Παράρτημα του ιδιωτικού θεραπευτηρίου “Αγ. Βαρβάρα”, οδός Βέροιας 20. Ο γιατρός Χρυσόχερης δέχεται επισκέψεις στο φαρμακείο του κ. Μπεναρδή και στην κλινική του, στην οδό Βιθυνίας». Βλ. εφ. *Αναγέννησις*, 28/10/1934, ΕΛΙΑ. «Θεραπευτήριον - Μαιευτήριον Χ. Πασχαλίδου, Π. Τσαλδάρη 115, άνωθεν Φαρμακείου Προύσαλη». Βλ. εφ. *Αναγέννησις*, 2/10/1935, ΕΛΙΑ. «Νευρολόγος - Ψυχίατρος Μιλ. Βλαστός εις το θεραπευτήριον του Κων. Κωστόπουλου, έναντι Αγ. Νικολάου - Εφαρμόζονται ηλεκτροθεραπεία». Στην ίδια εφημερίδα αναφέρονται 12 διανυκτερεύοντα φαρμακεία του συνοικισμού (Προύσαλη, Διαμαντίδης, Γκιουλιστάνης, Μπεναρδής, Βλουμιάδης, Αλβανίδης, Ιωαννίδης, Λεωντιάδης, Τοπαλιάν και Ασκητής). Βλ. εφ. *Αναμόρφωσις*, 15/12/1936. Σύμφωνα με τον *Μέγα Οδηγό Πειραιώς (1928-1929)*, εντοπίστηκαν περίπου 12 φαρμακεία που λειτουργούσαν στον συνοικισμό. Βλ. Ελένη Κυραμαργιού, «Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά (Κοκκινιά) - Επιχειρήσεις», *Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

συμμετοχής τους στις εθελοντικές συσσωματώσεις. Ένα από τα ιδρυτικά μέλη ήταν πλέον δημοτικός σύμβουλος της αντιπολίτευσης και ο άλλος ανήκε στα ιδρυτικά μέλη του αλληλοβοηθητικού συλλόγου «Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς». Ο τελευταίος ήταν οφθαλμίατρος, διατηρούσε πολυκλινική στη Ν. Κοκκινιά και συνεργαζόταν με τον γιατρό Κων. Λαμέρα, πρόεδρο του μικρασιατικού συλλόγου «Ανατολή».³⁹³ Από τα παραπάνω διαπιστώνονται η συνεργασία και η δικτύωση της εγγράμματης τάξης των προσφύγων, οι οποίοι συμμετείχαν σε συλλόγους προκειμένου να αλληλοϋποστηρίζονται, να ενταχθούν ευκολότερα στον επαγγελματικό κόσμο και έπειτα να εξυπηρετήσουν τους συμπατριώτες τους.

Η Εταιρία ήταν μια ένωση επαγγελματιών της υγείας που ανέλαμβαναν διάφορες δράσεις για την προώθηση του κοινωνικού χαρακτήρα της. Βασικός σκοπός τους ήταν η εκλαΐκευση της κοινωνικής υγείας, μέσω της ενημέρωσης του πληθυσμού για τις σοβαρές ασθένειες της εποχής. Έτσι, είχαν στόχο:

«την πνευματικήν ανάπτυξην των κατοίκων διά της οργανώσεως τακτικών διαλέξεων, διδασκαλιών και καλλιτεχνικών παραστάσεων, προς δε σκοπόν την προσπάθειαν προς περιορισμόν της φυματίωσης “Αντιφθισικός Αγών”, των τραχωμάτων “Αντιτραχωματικός Αγών” και των αφροδίσιων νοσημάτων “Αντιαφροδισιακός Αγών”».

Τα κρούσματα και των τριών ασθενειών είχαν αυξηθεί με την έλευση των προσφύγων και τις άσχημες συνθήκες στέγασής τους – στην Κοκκινιά, τα τραχώματα έφταναν στο 15% των μαθητών που είχαν εξεταστεί.³⁹⁴ Φυσικά, οι σκοποί της Εταιρίας εντάσσονταν στο κλίμα του Μεσοπολέμου, όπου οι παραπάνω ασθένειες είχαν χαρακτηριστεί «κοινωνικοί κίνδυνοι», γιατί συνδέονταν με τη φτώχεια και την πορνεία. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τα αφροδίσια νοσήματα μαζί με τη φυματίωση και τον αλκοολισμό μόλυναν όσο και ηθικά.³⁹⁵ Συνεπώς, το Κράτος είχε

393 Διαφήμιση στον τοπικό Τύπο: «Πολυκλινική Αναγνώστου (έτος ιδρύσεως 1925), οδός Γρεβενών 38. Συνεργασία με τον Μαιευτήρα Κων. Λαμέρα της κλινικής “Ιπποκράτης” των Αθηνών», εφ. *Αναμόρφωσις*, 15/12/1936.

394 Βασιλική Θεοδώρου - Δέσποινα Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 370.

395 Ο γιατρός Π. Παναγιωτάκος, στη μελέτη του για τη φυματίωση, τόνιζε ότι «ο αγών κατά της φυματίωσης είναι αδελφός και ταυτόσημος με τον αγώνα κατά της συφιλίδος». Παναγιώτης Παναγιωτάκος, *Φυματίωσης και Σανατόρια*, τύποις, B.G. Teubner, Λειψία, 1922, σ. 202. Αναφορά στη διπλωματική εργασία του Τάσου Τζίτζικου, *Κρατικός έλεγχος και κανονιστικοί λόγοι για την πορνεία και τα αφροδίσια νοσήματα των αρχών του 20ού αιώνα*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2014, σ. 39.

λάβει μέτρα για τον περιορισμό τους με πολιτικές κοινωνικής υγιεινής, με την ψήφιση νόμων, καθώς και με την οργάνωση της δημόσιας υγείας.³⁹⁶

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, η προληπτική ιατρική είχε αρχίσει να αναπτύσσεται γρήγορα, ειδικά σε σχέση με θέματα κοινωνικής υγιεινής και δημόσιας υγείας. Οι Έλληνες γιατροί ήταν ενήμεροι για τις εξελίξεις στα ευρωπαϊκά κράτη και κατέβαλλαν προσπάθειες ώστε να μεταφέρουν αυτή τη γνώση στην κοινωνία, μέσα από συνέδρια, επιστημονικά άρθρα σε περιοδικά και σε εφημερίδες, με σκοπό να κινητοποιήσουν κυρίως τους κρατικούς φορείς για τα θέματα δημόσιας υγείας. Επιθυμία τους ήταν να ενημερώσουν τον λαό για την πρόληψη και με τις μελέτες τους προσπαθούσαν να απονομιμοποιήσουν ηθικά τις αντιλήψεις περί ανηθικότητας των νοσούντων κυρίως από αφροδίσια και να τους στρέψουν στην άμεση θεραπεία. Επίσης, ήταν η περίοδος όπου τα νέα ιατρικά ευρήματα αποκάλυπταν ότι η σύφιλη δεν ήταν αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση, καθώς ευθύνη είχε και ο άνδρας, με συνέπειες στον θεσμό του γάμου και μελλοντικά στα παιδιά, κάτι που συνδυαζόταν με τις αντιλήψεις περί ευγονικής της εποχής.³⁹⁷ Το υπουργείο Προνοίας διεξήγε προσπάθειες για την ενημέρωση και την πρόληψη του πληθυσμού, και κυρίως των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων. Ήταν η περίοδος των εκλαϊκευτικών διαλέξεων για θέματα υγείας, όταν οι σχετικές καμπάνιες είχαν σκοπό να ενημερώσουν και να μεταφέρουν το μήνυμα περί ατομικής ευθύνης. Από το 1932, το Τμήμα Δημόσιας Υγιεινής του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων είχε καθιερώσει τη διοργάνωση ομιλιών διαπρεπών επιστημόνων, με εκλαϊκευμένο τρόπο, για θέματα, όπως η φυματίωση, η σύφιλη, τα τραχώματα, η ελονοσία και η τοξικομανία. Επίσης, είχαν καθιερωθεί οι Εβδομάδες Υγείας τον Οκτώβριο και η Εβδομάδα του Παιδιού (21-26 Δεκεμβρίου). Συνεπώς, οι ενημερωτικές διαλέξεις της Εταιρίας εντάσσονταν σε αυτό το πλαίσιο, στο επίπεδο της αυτενέργειας της τοπικής κοινωνίας σε συνεργασία με το υπουργείο Προνοίας. Ακόμα και οι θεατρικές παραστάσεις που ανέβαζε η Εταιρία συνιστούσαν μεθόδους εκλαϊκευσης της δημόσιας υγείας.³⁹⁸ Ο δε πρόεδρος της Εταιρίας οργάνωνε εκλαϊκευμένες διαλέξεις για ιατρικά θέματα και συνήθιζε να

396 Για τις νομοθετικές ρυθμίσεις του υπουργείου Προνοίας και Αντιλήψεως και του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού (Ν. 3714/1928 και Ν. 4061/1929 Ν.4062/1929), βλ. Βασιλική Θεοδώρου - Δέσποινα Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 399-400.

397 C. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda (eds.), *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Central European University Press, Budapest-New York 2011.

398 Για την υγιεινιστική προπαγάνδα και την εκλαϊκευση αρχών και αξιών, καθώς και την προσπάθεια του Απ. Δοξιάδη για τη διαμόρφωση συνειδήσεων και τις οδηγίες υγείας, όπως τα γράμματα προς τις μητέρες, η διανομή ενημερωτικών φυλλαδίων και η προβολή ταινιών, βλ. Βασιλική Θεοδώρου - Δέσποινα Καρακατσάνη, *ό.π.*, σ. 372-374 και 404.

αρθρογραφεί σε τοπικές εφημερίδες για την ενημέρωση των κατοίκων πάνω σε θέματα δημόσιας υγείας. Σε σχετικό άρθρο του αναφερόταν στην ίδρυση του συλλόγου και τόνιζε τον συντονισμένο αγώνα όλων ενάντια στο «τρικέφαλο τέρας», όπως αποκάλεσε τα τρία σοβαρά νοσήματα που «θανάτωναν» κάθε εξέλιξη και πρόοδο της κοινωνίας. Στοιχειοθέτησε, μάλιστα, τα λεγόμενά του με επίκληση στην ιατρική αυθεντία και στο συναίσθημα, και παρότρυνε τους Κοκκινιώτες να συμβάλουν οικονομικά στο έργο της Εταιρίας, προκειμένου να βελτιωθεί η δημόσια υγεία της πόλης. Πλέον, το καθήκον, από προσωπικό, γινόταν καθολικό για το ύψιστο αγαθό της «υγείας για όλους», διότι τα πολιτισμένα κράτη προσέτρεχαν σε βοήθεια των ενδεών. Για αυτό ζητούσε τη συμβολή του Κράτους, του δήμου και κάθε πολίτη ξεχωριστά. Ταύτιζε δε τον αντιτραχωματικό αγώνα της Κοκκινιάς με αυτόν του Κράτους και ολόκληρης της ανθρωπότητας, με αναφορές σε διάφορες χώρες και σε παγκόσμια ιατρικά συνέδρια. Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε στον έλεγχο των μικρών μαθητών στα σχολεία για την αντιμετώπιση των κρουσμάτων και, κλείνοντας, ανέφερε ότι η Εταιρία ήταν «συνεπικός» του αγώνα για τη δημόσια υγεία.³⁹⁹

Άλλες δραστηριότητες της Εταιρίας ήταν η παροχή οικονομικής, ιατρικής και φαρμακευτικής βοήθειας σε άπορους ασθενείς, καθώς και η μεσολάβηση των ανθρώπων του συλλόγου για τη νοσηλεία των άπορων ασθενών σε σανατόρια του Κράτους. Τέλος, όραμά της ήταν η δημιουργία σανατορίου για την αντιμετώπιση της φυματίωσης και η δωρεάν νοσηλεία των άπορων Κοκκινιωτών.

Η Εταιρία γιόρταζε την ημέρα του Αγίου Δημητρίου, στα τέλη Οκτωβρίου, στις ημέρες τις αφιερωμένες στην υγεία, όπου γινόταν έρανος για την οικονομική ενίσχυσή της. Εκτός από τον έρανο, άλλοι οικονομικοί πόροι της Εταιρίας ήταν οι εγγραφές, η μηνιαία συνδρομή των μελών της, που ανερχόταν στις 10 δρχ., οι δωρεές και οι επιδοτήσεις από το υπ. Προνοίας και τον δήμο. Πρόσθετοι πόροι προέρχονταν από την πώληση των σημάτων και από τις πολιτιστικές εκδηλώσεις και συνεστιάσεις· αυτές αποτελούσαν και έναν τρόπο ενημέρωσης για θέματα δημόσιας υγείας, αλλά και συνένωσης και ανάπτυξης της κοινωνικότητας κυρίως μεταξύ των μελών, που ανήκαν στα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας. Επίτιμα μέλη ανακηρύσσονταν άνθρωποι που κατείχαν εξέχουσα θέση στην Πολιτεία, στην Εκκλησία ή στον στρατό. Σε περίπτωση διάλυσής της, η περιουσία της Εταιρίας θα πήγαινε προς ενίσχυση του Νοσοκομείου Ν. Κοκκινιάς. Αναφορικά

399 «Εκλαϊκευσις της επιστήμης - Υγεία και κοινωνία», εφ. *Αναμόρφωσις*, 1/12/1935, ΕΛΙΑ.

με τα σύμβολά της, τόσο το σήμα όσο και η σφραγίδα έφεραν την κεφαλή του αρχαίου αγάλματος της θεάς Υγείας στην Τεγέα.

Η Εταιρία μπορεί να μην έθετε εμφανώς περιορισμούς στην εγγραφή νέων μελών, αλλά από τη συνδρομή της, που ήταν πιο υψηλή σε σύγκριση με άλλους φιλανθρωπικούς συλλόγους, γίνεται αντιληπτό ότι επρόκειτο για έναν πιο «κλειστό» σύλλογο, απευθυνόμενο κυρίως στα μεσαία και τα ανώτερα στρώματα της τοπικής κοινωνίας. Η κοινωνική διάκριση υπήρχε ανάμεσα στη διοίκηση του συλλόγου και στα μέλη, και φυσικά ανάμεσα στους αποδέκτες της προσφοράς. Μπορεί η δράση των μελών να στηριζόταν στην αξία της υγείας ως ύψιστου αγαθού, όμως στο καταστατικό δεν υπάρχει η λέξη «αλληλεγγύη», συνεπώς οι έννοιες της προσφοράς και της φιλανθρωπίας έφεραν χαρακτηριστικά κοινωνικής διάκρισης προς τους αποδέκτες της προσφοράς.

Το 1933, στο πλαίσιο του αγώνα για την προστασία του παιδιού, ιδρύθηκε η Ένωσις Πολύτεκνων Γονέων, που σκοπό είχε την υλική και ηθική υποστήριξη της οικογένειας, καθώς και τη διεκδίκηση ειδικών επιδομάτων από το Κράτος. Ο ηθικοπλαστικός και προληπτικός χαρακτήρας του σωματείου προσανατολιζόταν στην υπεράσπιση του θεσμού της οικογένειας, με επίκεντρο τη θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων. Επίσης, μέσα από διαλέξεις τονίζονταν ο ιερός σκοπός της τεκνοποιίας και οι κίνδυνοι που συνέτρεχαν για τον άνθρωπο και το έθνος όταν αυτή παρεμποδιζόταν. Συνεπώς, οι στόχοι του συλλόγου επικεντρώνονταν στη μητρότητα και στο καθήκον της γυναίκας να φέρει στον κόσμο υγιή τέκνα, καθώς στην προστασία της παιδικής ηλικίας, με έμφαση στα ορφανά. Δικαίωμα εγγραφής είχαν οι οικογένειες με πέντε παιδιά, οι χήροι με τέσσερα και οι χήρες με τρία τέκνα, αλλά και όλα τα ορφανά. Ο σύλλογος γιόρταζε το Δεκέμβριο, την Ημέρα του Παιδιού. Ως σύμβολό του είχε επιλέξει το Θείο Βρέφος, με σαφείς αναφορές στην προστασία του παιδιού και τη θρησκευτική ηθική. Σύμφωνα με την ηθική της εποχής, ο σύλλογος ήταν προσανατολισμένος στον ρόλο της μητέρας και συζύγου, γι' αυτό από τη διοίκησή του απέκλειε τις γυναίκες, οι οποίες, όταν συμμετείχαν ως μέλη, είχαν επικουρικό ρόλο και τελούσαν αποκλειστικά φιλανθρωπικό έργο. Για την εγγραφή, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η βεβαίωση του ιερέα της ενορίας για τα τέκνα.⁴⁰⁰ Η απουσία οργανωμένης κρατικής γραφειοκρατίας καλυπτόταν από τα βιβλία της εκκλησίας, επομένως οι ιερείς παρέμβαιναν σε ένα κομμάτι που κανονικά

400 «Καταστατικόν Πολυτέκνων Νέας Κοκκινιάς», 22/2/1933, Φ24 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Φ29 Β, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

ήταν αρμοδιότητα του Κράτους και, κυρίως, σε θέματα προνοιακής πολιτικής. Στη μεταβατική περίοδο του Μεσοπολέμου για τη δημόσια υγεία και την προστασία του παιδιού, παρά την ίδρυση νοσοκομείων και ορφανοτροφείων, την ανεπάρκεια σε θέματα πρόνοιας στις λαϊκές συνοικίες κάλυπταν οργανωμένες συλλογικότητες, κυρίως από τα μεσαία στρώματα.

Ένας άλλος σύλλογος που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο αλληλοβοηθητικός, αλλά τον εντάξαμε εδώ λόγω της συνάφειάς του με το ζήτημα της δημόσιας υγείας, ήταν ο Σύνδεσμος Φυματικών και Προφυματικών Νέας Κοκκινιάς.⁴⁰¹ Η βασική διαφορά του από την Εταιρία Φύλων του Λαού είναι ότι είχε συσταθεί από ασθενείς. Για τον Σύνδεσμο, η υγεία ήταν δημόσιο αγαθό το οποίο δικαιούνταν να απολαμβάνουν όλοι. Σκοπός του ήταν «η αδελφική συνεννόησης των φυματικών και η μεταξύ αυτών αλληλεγγύη και υποστήριξις», καθώς και η εύρεση τρόπων για τη βελτίωση της ζωής τους, ανάμεσα στους οποίους ήταν και η δωρεάν θεραπεία σε σανατόρια. Ο Σύνδεσμος ιδρύθηκε από 11 άνδρες και ήταν μέλος της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Φυματικών.⁴⁰² Η ανάγκη δημιουργίας του καταδεικνύει ότι τα κρούσματα φυματίωσης είχαν αυξηθεί στον συνοικισμό, λόγω της ανεπαρκούς ιατροφαρμακευτικής κάλυψης και της γρήγορης μετάδοσης της νόσου εξαιτίας των κακών συνθηκών στέγασης. Οι τρώγλες και τα υπόγεια συνδέονταν με την έξαρση της ασθένειας, για αυτό άλλωστε η φυματίωση είχε χαρακτηριστεί «νόσος της κατοικίας».⁴⁰³ Ο Σύνδεσμος, με αιτήματα προς τον δήμο, ζητούσε την αρωγή του και τον καθορισμό ειδικού κονδυλίου για τους φυματικούς του συνοικισμού. Ο δήμος σε κάποιες περιπτώσεις προσέφερε χρηματικά ποσά ή ιατρικά είδη για τους φυματικούς.⁴⁰⁴

Στον συνοικισμό αναπτύχθηκαν και φιλανθρωπικά σωματεία, τα οποία έφεραν περισσότερο την παρακαταθήκη της παλαιότερης έννοιας της φιλανθρωπίας, με σημείο αναφοράς τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι φτωχοί και τα ορφανά. Στη γειτονιά του Αγ. Νικολάου, στην οδό Ηλιουπόλεως, κοντά στο Νοσοκομείο

401 «Καταστατικών - Σύνδεσμος Φυματικών και Προφυματικών Νέας Κοκκινιάς», 25/1/1935, Φ29 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

402 Για τη φυματίωση και τις κρατικές πολιτικές αντιμετώπισης, βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα - Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων* 24, Αθήνα 2002, σ. 145-178.

403 Νίκος Οικονομόπουλος, *Η φυματίωση ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνύμενα μέτρα προς καταπολέμησιν* αυτής, Αθήνα 1930, σ. 28· Κώστας Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 49-50.

404 Ο δήμος είχε συγκεντρώσει το ποσό των 50.000 δρχ. για την αγορά των απαραίτητων ιατρικών ειδών και αποφάσισε την παροχή χρηματικού βοηθήματος 1.000-1.500 δρχ. για την ανακούφιση 35 φυματικών συμπολιτών, εφ. *Νέον Βήμα*, 11/8/1935.

Αμερικανίδων Κυριών και το ταπητουργείο της Oriental Carpet, ιδρύθηκε η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ζωοδόχου Πηγής από 19 άνδρες, των οποίων δεν αναφέρεται η επαγγελματική ιδιότητα.⁴⁰⁵ Η ονομασία της αποτελούσε ευθεία αναφορά στον φιλανθρωπικό χαρακτήρα της, με την Παναγία ως προστάτιδα των φτωχών και των ταλαιπωρημένων, η οποία απεικονιζόταν και στη σφραγίδα του συλλόγου. Η προσφορά και η μέριμνα του συλλόγου είχαν ως αποδέκτες πρώτα τις χήρες και τα ορφανά, και μετά εν γένει τους φτωχούς του συνοικισμού. Πρώτη προτεραιότητά της ήταν η ιατρική περίθαλψη και η διανομή δωρεάν φαρμάκων, έπειτα η οργάνωση συσσιτίων και η εκπαίδευση των ορφανών και άπορων, η παροχή χρηματικού βοηθήματος και η αποκατάσταση των ορφανών και άπορων κορασίδων. Τέλος, στους σκοπούς της αναφερόταν η ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, όπως νοσοκομείου, ορφανοτροφείου και γηροκομείου.

2.5.2. Η φιλανθρωπία και η «εξυγίανση των επικίνδυνων νέων» στις πιο φτωχικές συνοικίες

Την κρατική ανεπάρκεια κάλυπταν και οι ιερείς, που γνώριζαν τους ενορίτες και κυρίως τα παιδιά, τα ορφανά και τις συνθήκες κάθε γειτονιάς. Στις δύο πιο φτωχικές συνοικίες της πόλης είχαν ιδρυθεί φιλανθρωπικά σωματεία, τα οποία φρόντιζαν για τα φτωχά και ορφανά παιδιά, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούσαν ως μηχανισμοί επιτήρησης και κοινωνικού ελέγχου.

Στη γειτονιά των Κιλικιανών, που περιγραφόταν ως η πιο βρόμικη συνοικία, στην οποία «οι ακαθαρσίες αποσυνέθεταν σώματα, ψυχές και συνειδήσεις»,⁴⁰⁶ είχε ιδρυθεί το 1933 ο Θρησκευτικοκοινωνικός Σύλλογος «Αναμόρφωσις» από τον ιερέα του Ναού της Οσίας Ξένης, αρχιμανδρίτη Ασημακόπουλο Δαμασκηνό. Σκοπός του ήταν η «διάδοσις των θρησκευτικών αληθειών, η εξάσκησις της φιλανθρωπίας και η θεραπεία των κοινωνικών αναγκών». Η διοίκηση του συλλόγου, αν και υπήρχε εικοσαμελής επιτροπή, ελεγχόταν απόλυτα από τον πρόεδρο, που ήταν ο αρχιμανδρίτης. Τα μέλη δεν κατέβαλλαν χρηματικό ποσό, γεγονός που τον έκανε ακόμα πιο προσιτό στα κατώτερα στρώματα. Η φιλανθρωπία προερχόταν από εράνους μεταξύ των μελών, βασική υποχρέωση των οποίων δεν ήταν η χρηματική συνδρομή, αλλά η παρακολούθηση των απογευματινών εντατικών κηρυγμάτων του

405 «Καταστατικό - Φιλόπτωχος Αδελφότης Ζ. Πηγής», 21/3/1930, Φ19 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

406 «Η πρωτεύουσα της προσφυγικής δυστυχίας», εφ. *Νέον Βήμα*, 26/5/1935.

ιερέα, που ελάμβαναν χώρα είτε στην Οσία Ξένη είτε στο Σπίτι της Εκκλησίας, στο εντευκτήριο του συλλόγου. Επίσης, έπρεπε να τηρούν απόλυτα τους ηθικοπλαστικούς κανόνες του «αληθούς χριστιανού» και, σε περίπτωση μη συμμόρφωσης κάποιου μέλους, έπειτα από νουθεσίες του ιερέα και των συνεργατών, αποβαλλόταν από τη συλλογικότητα. Επίτιμα μέλη ήταν όσοι είχαν υψηλή κοινωνική θέση, προσέδιδαν κύρος στον σύλλογο και ανελάμβαναν να δώσουν διαλέξεις.⁴⁰⁷ Επρόκειτο, λοιπόν, για έναν συντηρητικό σύλλογο που, μέσω της φιλανθρωπίας, υπηρετούσε το τρίπτυχο «πατρίς - θρησκεία - οικογένεια». Ήταν από τα καλύτερα οργανωμένα σωματεία, διαθέτοντας γραφεία, ιδεολογικό όργανο την εφημερίδα *Αναμόρφωσις* και φιλανθρωπικό ίδρυμα στην οδό Κυδωνιών (Π. Ράλλη). Στο Σπίτι της Εκκλησίας του Θεού της Αγάπης, όπως ονομαζόταν το ίδρυμα, λειτουργούσαν ιατρείο, βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο, νυχτερινή σχολή, κατηχητικά σχολεία και αίθουσα διαλέξεων. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας του, αριθμούσε περίπου 1.000 μαθητές, από τους οποίους οι 300 ήταν ορφανά παιδιά.⁴⁰⁸

Ο σύλλογος προσέφερε παιδαγωγικές, πολιτισμικές, ηθικές και προνοιακές υπηρεσίες κυρίως σε νέους και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι φτωχοί, οι χήρες και τα ορφανά. Έχαιρε κοινωνικής αποδοχής, κρίνοντας από τον αριθμό των ιδρυτικών μελών του, των κοινωνικών επαφών και των δικτύων του με άλλους συλλόγους, και φυσικά από τη θέση του ιερέα, που λειτουργούσε σε μια πολυπληθή ενορία. Μέσα από τις φιλανθρωπικές δράσεις του αποσκοπούσε στον κοινωνικό έλεγχο και στη συμμόρφωση των ευάλωτων και «επικίνδυνων» κοινωνικών ομάδων.

Η εφημερίδα *Αναμόρφωσις* φιλοξενούσε άρθρα με θρησκευτικό και ηθικοπλαστικό χαρακτήρα.⁴⁰⁹ Η θεματολογία τους στόχευε κυρίως στη νεολαία και στους φορείς κοινωνικοποίησης, ενώ υπογράφονταν από τον ιερέα και από άλλα «έγκριτα» μέλη της τοπικής κοινωνίας. Επίσης, φιλοξενούσε εκλαϊκευμένα επιστημονικά άρθρα από τους γιατρούς των Αθηνών και της Εταιρίας Φίλων, για την

407 «Καταστατικό - Θρησκευτικοκοινωνικός Σύλλογος “Αναμόρφωσις”», 30/6/1933, Φ25 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

408 «Ο σύλλογος “Αναμόρφωσις” και οι φιλάνθρωποι», εφ. *Αναμόρφωσις*.

409 Στα άρθρα ήταν διάχυτο το ηθικό, θρησκευτικό και παιδαγωγικό ύφος για τη διαμόρφωση των μελών με βάση τις ηθικές αξίες του χριστιανισμού. Διέθετε στήλες με θρησκευτικά θέματα, που καταπιάνονταν με τους διωγμούς των χριστιανών, την Εκκλησία και το Κράτος, καθώς και κείμενα με κατηχητικό περιεχόμενο, θέματα σχετικά με τη χριστιανική ανατροφή, την ανατροφή των παιδιών, τον ρόλο των γονέων, του δασκάλου, της γυναίκας και του χριστιανισμού, τη φιλανθρωπία που έπρεπε να επιδείξουν κυρίως τα πλουσιότερα μέλη προς τα ορφανά κ.λπ. Βλ. ενδεικτικούς τίτλους της εφημερίδας: «Πού κατευθυνόμεθα», «Η αιματοπότιστος φυτεία», «Χριστιανική ανατροφή», «Απόδειξις επιστημονική του Ιησού Χριστού», «Το ορφανό και τα Χριστούγεννα», βλ. εφ. *Αναμόρφωσις*, 1 και 29 Δεκεμβρίου 1935, ΕΛΙΑ.

ενημέρωση των αναγνωστών σχετικά με τις σοβαρές ασθένειες, όπως τα τραχώματα, ενώ δίνονταν και συμβουλές για τη δημόσια υγεία.⁴¹⁰ Ο σύλλογος επεδίωκε να αναμορφώσει και να διαπαιδαγωγήσει τον σύγχρονο πολίτη, όπως δήλωνε και η επωνυμία του. Οποιαδήποτε πρόοδος της κοινωνίας θα έπρεπε να είχε συνοδοιπόρο τον χριστιανισμό. Έτσι, λειτουργούσε προληπτικά, προκειμένου να αποτρέψει τις επιρρεπείς κοινωνικές ομάδες, μέσω της χριστιανικής ηθικής, από τους κινδύνους της τοξικομανίας, της πορνείας και της αλητείας. Τα κηρύγματα του ιερέα ήταν σχεδόν καθημερινά, επομένως τα μέλη νουθετούνταν αυστηρά. Από το περιεχόμενο των άρθρων της εφημερίδας είναι εμφανής η ανησυχία του ιερέα και των συναδέλφων του για την κομμουνιστική απειλή, κάποιοι εκ των οποίων δεν δίσταζαν να εκφράσουν ακόμα και τον θαυμασμό τους για την εθνικοσοσιαλιστική κυβέρνηση του Χίτλερ.⁴¹¹ Ο σύλλογος, λοιπόν, ανέπτυξε αντικομμουνιστικό λόγο και είχε συντηρητικό χαρακτήρα. Στην ίδια εφημερίδα, ο Νικ. Αστρουλάκης, γνωστός για τις νομικές υπηρεσίες του στον λαό της Κοκκινιάς, δημοσίευε συνεχώς άρθρα του, στα οποία τόνιζε ότι «το Κράτος που θέλει να σωθεί από τον αριστερισμό και την κραιπάλη των αριστοκρατών οφείλει να καλλιεργήσει τον χριστιανισμό».⁴¹² Λίγες ημέρες μετά την ομιλία του Μεταξά στη φοιτητική νεολαία,⁴¹³ η *Αναμόρφωσις* χαιρέτισε με ενθουσιασμό την ίδρυση της Εθνικής Οργάνωσης Νέων (ΕΟΝ) του δικτάτορα:

«Διά του νέου Νόμου θα επιτευχθή εκείνο που χρόνια πολλά τώρα δεν ηδύνατο (...) η ανάπτυξις του εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν, η προαγωγή της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως και τόσων άλλων αρετών, αι οποίαι έλειπαν από την νεολαίαν μας. Η Κυβέρνησις είναι αξία πολλών επαίνων, διά την απόφασιν ταύτην, έχει δε μαζί της ομοθύμους τας ευχαριστίας ολοκλήρου της νεολαίας, η οποία επί τοςούτον διάστημα είχε εγκαταλειφθή εις την τύχην της».

Προέτρεπε, δε, τα παιδιά να ασχοληθούν με τον αλκιμισμό, γιατί ήταν ο καλύτερος τρόπος παιδαγωγικής ανάπτυξης, προετοιμάζοντας καλούς χριστιανούς, πατριώτες και δυνατούς στρατιώτες.⁴¹⁴ Η ιδεολογία του συλλόγου, με το προκάλυμμα

410 «Ομιλίας», εφ. *Αναμόρφωσις*, 15/12/1936.

411 «Πτωχοί και άνεργοι», εφ. *Αναγέννησις*, 1/12/1935, ΕΛΙΑ.

412 Από τους συχνούς συνεργάτες της εφημερίδας του συλλόγου ήταν ο Νικ. Αστρουλάκης. Βλ. «Η χριστιανική ανατροφή. Γονείς - Κληρικοί - Δάσκαλοι», στο *ίδιο*.

413 «Ο χθεσινός λόγος του Πρωθυπουργού προς την φοιτώσαν ελληνικήν νεότητα», εφ. *Καθημερινή*, 10/12/1936.

414 «Εθνική Νεολαία» και «Το Σώμα Ελλήνων Αλκίμων», εφ. *Αναμόρφωσις*, 15/12/1936 και 28/3/1937, ΕΛΙΑ.

του χριστιανισμού και της φιλανθρωπίας, επηρέασε μερίδα της τοπικής κοινωνίας, όχι μόνο από τους ευεργετημένους του σωματείου. Επίσης, η Αναμόρφωσις διατηρούσε συνεργασία με τους τοπικούς παράγοντες, όπως προσφυγικά, φιλανθρωπικά και αλληλοβοηθητικά σωματεία.⁴¹⁵

Στη γειτονιά του Αγ. Γεωργίου είχε ιδρυθεί το φιλανθρωπικό σωματείο «Ηθικοκοινωνικός Σύλλογος “Η Πρόοδος”». Στη διοίκησή του βρισκόταν ένας γιατρός, ο ίδιος που είχε ιδρύσει την Εταιρία Φίλων, ένας φαρμακοποιός και ο νεωκόρος της ενορίας, άτομα δηλαδή γνωστά στη συνοικία, που γνώριζαν το επίπεδο της φτώχειας και των προβλημάτων κάθε γειτονιάς.⁴¹⁶ Σε αυτόν τον σύλλογο εντοπίστηκε ως σημαντικός παράγοντας για την ίδρυσή του η σημασία της φυσικής εγγύτητας, στο πλαίσιο της γειτονιάς. Τα ιδρυτικά μέλη του δεν κατοικούσαν απλά στην ίδια συνοικία, αλλά και στον ίδιο δρόμο, με κέντρο την πλατεία Αγ. Γεωργίου. Ο σύλλογος είχε αναλάβει δράσεις για την ένδυση 33 ορφανών,⁴¹⁷ ενώ είχε ιδρύσει νυχτερινή σχολή, την οποία διηύθυνε ένας ιεροδιάκονος, πριν από την ιδρυτική πράξη του σωματείου.⁴¹⁸

Επίσης, στην πιο φτωχική γειτονιά των Γερμανικών, όπου αρκετές μητέρες ήταν αρχηγοί των οικογενειών, υπήρχαν φτωχά και ορφανά παιδιά. Την περίθαλψή τους είχε αναλάβει ο Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας «Η Πρόοδος», τον οποίο αντικατέστησε την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας ο Αγαθοεργός Σύλλογος Ζωοδόχου Πηγής, από άτομα νομιμόφρονα στο καθεστώς.⁴¹⁹ Το έργο του συλλόγου υποστηρίχθηκε οικονομικά από τον δήμο και από το βασιλικό ζεύγος. Σε άρθρο του τοπικού Τύπου αναφέρεται η επίσκεψη της πριγκίπισσας Φρειδερίκης και του διαδόχου Παύλου στην τελετή του συλλόγου για την «επένδυση» των ορφανών, που περιελάμβανε χρηματικό βοήθημα του βασιλικού ζεύγους προς το σωματείο για την περίθαλψη, ένδυση και εκπαίδευση των ορφανών παιδιών. Στη γιορτή ακούστηκαν

415 Το προσφυγικό σωματείο των Δελμισιωτών υποστήριζε τον ιερέα και το έργο του. Το ίδιο έκανε και ο Εξωραϊστικός Σύλλογος του Καραβά «Μ. Αλέξανδρος». Στους βασικούς συνεργάτες ήταν ο Αναγνώστου, που ήταν μέλος στο Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς και πρόεδρος της Εταιρίας Φίλων του Λαού. Βλ. εφ. *Αναμόρφωσις*, 29/12/1935, ΕΛΙΑ.

416 Το Διοικητικό Συμβούλιο της «Πρόοδου» αποτελούνταν από τον πρόεδρο Στ. Αποστολίδη, γιατρό, πρώτο αντιπρόεδρο τον Στ. Σακκά, ιδιωτικό υπάλληλο, δεύτερο αντιπρόεδρο τον Ιακ. Σάβαρη, εργάτη, γενικό γραμματέα τον Τάκη Αζιώτη, ιδ. Υπάλληλο, και ταμία τον Γ. Τριανταφυλλιώτη, μηχανικό. Βλ. «Καταστατικό - Ηθικοκοινωνικός Σύλλογος “Πρόοδος”», 31/3/1936, Φ29 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

417 «Το φωτογραφικό μας ρεπορτάζ», εφ. *Νέον Βήμα*, 23/4/1936.

418 «Τα εγκαίνια της Νυκτερινής Σχολής», εφ. *Νέον Βήμα*, 6/10/1935.

419 «Καταστατικά - Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας “Η Πρόοδος” και Αγαθοεργός Σύλλογος Ζωοδόχου Πηγής», 25/5/1936, Φ30, και 11/6/1937, Φ32 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

πατριωτικά ποιήματα από τις νεανίδες του συλλόγου και παρέστησαν οι οργανώσεις της ΕΟΝ, των Προσκόπων, οι Φαλαγγίτισσαι και οι Παλαιοί Πολεμισταί.⁴²⁰

Στους παραπάνω φιλανθρωπικούς συλλόγους, στοιχείο συσπείρωσης αποτέλεσε η φυσική εγγύτητα της γειτονιάς. Οι άνθρωποι που μοιράζονταν την καθημερινότητά τους και τους απασχολούσαν κοινά ζητήματα ανέπτυξαν σωματειακή δράση, προκειμένου να προσφέρουν στους αναξιοπαθούντες γείτονές τους. Με τους φιλανθρωπικούς συλλόγους προσπαθούσαν να καλύψουν την κρατική ανεπάρκεια σε θέματα μέριμνας, αναπτύσσοντας πολιτικές πρόνοιας στη μικρή κλίμακα της γειτονιάς τους, που ήταν ο δημόσιος και ταυτόχρονα ο ιδιωτικός τους χώρος. Οι κάτοικοι της γειτονιάς είχαν αυτοοργανωθεί για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της φτώχειας, των ορφανών και των αρρώστων. Η συμμετοχή του γιατρού και του φαρμακοποιού δείχνει ότι είχαν αναπτύξει πρακτικές περίθαλψης. Επίσης, μεσολαβούσαν στον δήμο και στις κρατικές υπηρεσίες για τη βοήθεια προς συμπολίτες τους, ενώ κάποιοι εξ αυτών λειτουργούσαν ως «ηθικοπλαστικοί» παράγοντες, σαν παιδαγωγοί που επεδίωκαν την αποτροπή της ριζοσπαστικοποίησης των νέων και προσπαθούσαν να κρατήσουν τα μέλη τους ανεπηρέαστα από τις κομμουνιστικές ιδέες, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί στις λαϊκές συνοικίες. Επιπλέον, λειτουργούσαν ως φορείς πολιτισμού για τις συνοικίες τους, γιατί μεριμνούσαν για την ηθική ανάπτυξη των μελών και διοργάνωναν εκδηλώσεις και εκπολιτιστικές δράσεις. Από τις πολυσχιδείς δραστηριότητές τους φαίνεται ότι λειτουργούσαν σαν κύτταρα και θύλακες πολιτισμού και διαπαιδαγώγησης των γειτόνων τους, καθώς και ως φορείς αξιών και ιδεωδών. Είχαν υπό επιτήρηση και προστασία όλες τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, που θα μπορούσαν να προκαλέσουν ταραχές στη συνοικία με την παραβατική συμπεριφορά τους, δηλαδή ασκούσαν κοινωνικό έλεγχο του χώρου τους ή δρούσαν κυρίως προληπτικά για να μη χρειαστεί να παρέμβει η Αστυνομία Πόλεως. Φιλανθρωπικές δράσεις, κυρίως για την αποκατάσταση των φτωχών κοριτσιών, είχε αναλάβει και ο δήμος, στο πλαίσιο της Πανελληνίου Οργανώσεως Κοινωνικής Πρόνοιας, με σκοπό να προστατέψει τον θεσμό της οικογένειας.⁴²¹

420 «Η τελετή της επενδύσεως των μικρών ορφανών», εφ. *Αναγέννησις*, 23/4/1939, ΕΛΙΑ.

421 Ο δήμαρχος Κοραΐς συνόδευσε τις τρεις νύφες της Κοκκινιάς στη στέψη των 15 φτωχών κοριτσιών στο Παναθηναϊκό Στάδιο, που ήταν μία από τις επίσημες φιλανθρωπικές δραστηριότητες της οργάνωσης. Το άρθρο σπεύδει να τονίσει ότι οι γάμοι ήταν αποτέλεσμα αληθινής αγάπης και όχι συμβιβασμού: «Οι νυφούλες τις Κοκκινιάς με πολύν κόπον έκρυσαν την συγκίνησίν των, δεδομένου ότι οι γάμοι των ήσαν ως επί το πλείστον το αίσιον τέλος ενός μακρού, ειλικρινούς και τρυφερού ειδυλλίου». Συνεπώς, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι τοπικές Αρχές και το Κράτος ενεργούσαν για την αποκατάσταση των φτωχών κοριτσιών, προκειμένου να αποφύγουν τους κινδύνους και να

Στο πλαίσιο της κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και του ελέγχου, κυρίως για τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι νέοι, ιδρύθηκε, τον Μάρτιο του 1936, το Άσυλο Αλητοπαίδων στο Κουτσικάρι (Κορυδαλλός), πολύ κοντά στη Νέα Κοκκινιά. Επρόκειτο για ένα αναμορφωτήριο σχολείο, στο οποίο θα διέμεναν και θα εκπαιδεύονταν όσοι νέοι θεωρούνταν «κοινωνικοί κίνδυνοι». Το αναμορφωτήριο λειτουργούσε υπό την επίβλεψη του υπ. Δικαιοσύνης.⁴²²

2.5.3. Γυναικεία συσσωμάτωση και φιλανθρωπία

Ανάμεσα στα φιλανθρωπικά σωματεία εντοπίστηκαν και τρεις γυναικείες συσσωματώσεις. Για την ανάλυσή τους θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν οι κοινωνικές συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας και οι αλλαγές που συντελέστηκαν στον γυναικείο πληθυσμό της χώρας κατά τον Μεσοπόλεμο. Επίσης, πρέπει να εξεταστεί ο βαθμός που αυτές οι συσσωματώσεις συνδιαλέγονταν με το φεμινιστικό κίνημα της εποχής ή λειτουργούσαν ως ένας τρόπος διαφυγής από την καθημερινότητα και ενασχόλησης με δραστηριότητες εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η –έστω μειοψηφική– παρουσία γυναικείων συσσωματώσεων αξίζει να αναφερθεί ως προσπάθεια μιας μικρής μερίδας γυναικών, κυρίως των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων, να μυηθεί σε διαδικασίες εκδημοκρατισμού, σύμφυτες με την ιδιότητα του ενεργού πολίτη. Οι δράσεις των γυναικών στους συλλόγους καταργούσαν σταδιακά το στερεότυπο του σπιτιού ως κατεξοχήν χώρου αναφοράς και δράσης της γυναίκας, αλλά και του ρόλου της μόνο ως μητέρας, συζύγου και νοικοκυράς. Στον συνοικισμό, η συσσωμάτωση ήταν κατεξοχήν ανδρική υπόθεση. Η ίδρυση και η παρουσία των τριών γυναικείων συλλόγων αποτελεί μια έκφανση της συλλογικής δράσης κυρίως των γυναικών των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων της πόλης, που συνέβαλε στην κατανόηση του μετασχηματισμού της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία.

Ο κοινωνικός ρόλος της γυναίκας κατά τον Μεσοπόλεμο άλλαξε απότομα, καθώς πλέον ήταν εργαζόμενη και πολλές φορές αρχηγός της οικογένειας. Οι περισσότερες εργάτριες δούλευαν σε άσχημες συνθήκες και, ως ανειδίκευτες, πληρώνονταν με μεροκάματα που αντιστοιχούσαν στο 1/3 του ανδρικού ανειδίκευτου

τονώσουν τον θεσμό του γάμου και της οικογένειας. «Οι ομαδικοί γάμοι των δεκαπέντε φτωχών κοριτσιών - Οι νυφούλες της Κοκκινιάς», εφ. *Νέον Βήμα*, 13/6/1936.

422 «Ιδρύεται άσυλον αλητοπαίδων», εφ. *Αναγέννησις*, 8/3/1936.

εργατικού δυναμικού.⁴²³ Ο πόλεμος, η καταστροφή και η προσφυγιά, που άλλαξαν τον ρόλο της γυναίκας, αναγκάζοντάς την να βγει από το σπίτι και να συμμετάσχει στην αγορά εργασίας, καθώς και η κατάληψη μεγαλύτερου τμήματος του δημόσιου βίου άλλαξαν σταδιακά τις αξίες και τις αναπαραστάσεις της γυναικείας ταυτότητας, επηρεάζοντας το γυναικείο κίνημα. Άνοιξε, λοιπόν, ο δρόμος για την εντονότερη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων, που ήρθαν εκείνη την εποχή στο επίκεντρο του κινήματος. Το βασικό αίτημα ήταν η κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων ως προϋπόθεση για την προάσπιση όλων των πτυχών των γυναικείων συμφερόντων.⁴²⁴

Παρά τις ενδοφεμινιστικές διαφωνίες, όλες οι γυναίκες αγωνίστηκαν για τη δημιουργία θεσμών κοινωνικής πρόνοιας, αντικαθιστώντας την παραδοσιακή φιλανθρωπία και αλληλοβοήθεια.⁴²⁵ Τη δεκαετία του 1930, με τη συντηρητική στροφή των Φιλελευθέρων, την οικονομική κρίση και την παλινόρθωση της μοναρχίας, το φεμινιστικό κίνημα περιορίστηκε πολύ μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά, η οποία τερμάτισε τη δράση του.

Στον συννοικισμό της Ν. Κοκκινιάς, σχεδόν ταυτόχρονα με την κατοχύρωση του δικαιώματος ψήφου στις δημοτικές εκλογές (1930) από όσες γυναίκες γνώριζαν ανάγνωση και γραφή, ιδρύθηκε ο πρώτος αμιγώς γυναικείος σύλλογος με την επωνυμία «Αγαθοεργός Αδελφότης “Η Ελπίς”» από επτά γυναίκες της ανώτερης κοινωνικής τάξης του συννοικισμού, που θα διεκδικούσαν τη θέση τους στον δημόσιο

423 Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 342.

424 Βασικά αιτήματα όλων των οργανώσεων ήταν η ισονομία και ισοπολιτεία, το οποίο συμπεριλήφθηκε κυρίως στο δικαίωμα ψήφου, και τα εργασιακά δικαιώματα. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι βασικές γυναικείες οργανώσεις ήταν ο Σύνδεσμος Ελληνίδων για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (1920), το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων (ανασύσταση 1919) και ο Σοσιαλιστικός Σύλλογος Γυναικών (1919), ενώ τη δράση του συνέχιζε το Λύκειο Ελληνίδων (1911), μέλος του Διεθνούς Συνδέσμου Λυκείων. Υπήρχαν και κάποιες επαγγελματικές ενώσεις, ανάμεσά τους ο Σύνδεσμος Διδασκαλισσών Πειραιώς, ως μορφές αυτοοργάνωσης, στην άρνηση των συνδικαλιστικών ενώσεων να τις εντάξουν ως ισότιμες. Βλ. Κατερίνα Δαλακούρα - Σιδηρούλα Ζιώγου-Καταστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών (18ος-20ός αι.). Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*, Αθήνα, Kallipos, 2015. Επίσης, εκδίδονταν 10 γυναικεία έντυπα, ανάμεσά τους το Δελτίο του Λυκείου Ελληνίδων, *Η Ελληνίς*, *Ο Αγώνας της Γυναίκας* και η *Σοσιαλιστική Ζωή*. Για τις διαφωνίες μεταξύ των φεμινιστικών οργανώσεων, βλ. στο ίδιο, σ. 346-348.

425 Ενδεικτικά, για την ανάλυση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα, το περιεχόμενο και τις διαφορές μεταξύ των φεμινιστικών οργανώσεων, βλ. Έφη Αβδελά, στο ίδιο, σ. 354-358, Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Γνώση, 1985, Δήμητρα Σαμίου, «Οι Ελληνίδες, 1922-1940: Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 65-76, και Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο Γ. Μαυρογορδάτος & Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 67-82.

χώρο στο ευρύ φάσμα της φιλανθρωπίας.⁴²⁶ Ο τόπος συγκέντρωσης των γυναικών, στον οποίο υπογράφηκε η ιδρυτική πράξη της Αδελφότητας, ήταν δηλωτικός και των δράσεών της: η Ελπίς δεν ιδρύθηκε σε ιδιωτική κατοικία, αλλά σε δημόσιο κτίριο, στον παιδικό σταθμό Μοργκεντάου, στον οποίο λειτούργησε το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως.⁴²⁷ Το ίδρυμα ήταν επιφορτισμένο με την περίθαλψη και την υγειονομική φροντίδα των βρεφών, τη συμβουλευτική των νεαρών μητέρων για θέματα καθαριότητας, ιματισμού, υγιεινής και φροντίδας, ακόμα και με την εύρεση εργασίας σε άπορες κοπέλες, ενώ το πρώτο διάστημα είχε αναλάβει και την οργάνωση των συσσιτίων. Βασικός σκοπός του ήταν η προστασία της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας. Την περίοδο 1929-1935, με τις πολιτικές κυρίως των Φιλελευθέρων, οργανώθηκε σε πιο ισχυρές βάσεις, μετονομάστηκε σε «Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού» και επεκτάθηκε η δράση του με παραρτήματα στην επαρχία, στο πλαίσιο των προσπαθειών για τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας υγείας. Πρόεδρος είχε αναλάβει ο Απ. Δοξιάδης, ο οποίος τόνιζε στους λόγους του το πέρασμα στην κοινωνική υγιεινή με την προσπάθεια καλλιέργειας του αισθήματος της αλληλεγγύης, στο πλαίσιο του ανθρωπισμού και όχι της φιλανθρωπίας. Η μέριμνα και η αλληλεγγύη για το παιδί εκείνη την εποχή αναγορεύτηκαν σε ύψιστο καθήκον κάθε ανθρώπου και συνδέθηκαν με την αξία του ανθρωπισμού.⁴²⁸ Το έργο των σταθμών στηριζόταν από το κράτος, το υπ. Υγιεινής, την εθελοντική εργασία, ως επί το πλείστον, κυριών και τη συνεργασία με ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και το Save the Children Fund.⁴²⁹

Κατά συνέπεια, η ίδρυση του συλλόγου «Ελπίς» πρέπει να συνδεθεί με τη δραστηριότητα και τις υπηρεσίες του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού. Η συλλογικότητα λειτούργησε στο πλαίσιο του εθελοντισμού των κυριών της ανώτερης τάξης του συννοικισμού, οι οποίες προσέφεραν τις υπηρεσίες τους για την προστασία των νηπίων και τη διάδοση των κανόνων υγιεινής στις μητέρες.

426 Καταστατικόν - Αγαθοεργός Αδελφότης Κυριών και Δεσποινίδων Κοκκινιάς “Η Ελπίς”», 28/3/1930, Φ19 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

427 «Ιδρυτικό - Πρακτικόν Αγαθοεργού Αδελφότητος Κυριών και Δεσποινίδων Κοκκινιάς “Η Ελπίς”», 28/3/1930, Φ19 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

428 Το Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού ήταν πρόδρομος του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Αποκαταστάσεως και Αντίληψεως. Για την ιστορικότητα του θεσμού από το Πατριωτικό Ίδρυμα, βλ. Βασιλική Θεοδώρου - Δέσποινα Καρακατσάνη, *Υγιεινής Παραγγέλματα. Ιστορική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Διόνικος, 2010, σ. 404-411, της ίδιας, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: Το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερχζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *ό.π.*, σ. 82-100.

429 Joy Damousi, *Memory and Migration in the Shadow of War. Australia's Greek Immigrants after World War II and the Greek Civil War*, UK, Cambridge University Press, 2015, σ. 31-35.

Ενδεχομένως είχαν έναν διαμεσολαβητικό ρόλο και βοηθούσαν στην οργάνωση και στις γραφειοκρατικές διαδικασίες για την υλοποίηση των ποικίλων δράσεων του ιδρύματος. Επιπλέον, λόγω των δημόσιων σχέσεων και των δικτύων τους στην τοπική κοινωνία, εξασφάλιζαν πρόσθετη χρηματοδότηση από ιδιώτες, τον δήμο και τις ερανικές προσφορές. Αργότερα, το Πατριωτικό Ίδρυμα εξελίχθηκε σε παράρτημα του Πατριωτικού Ίδρυματος Κοινωνικής Αποκαταστάσεως και Αντιλήψεως της πόλης. Δυστυχώς, δεν βρέθηκαν τα πρακτικά της Ελπίδος, ώστε να προχωρήσει περαιτέρω η έρευνα για τον ρόλο της σε σχέση με δράσεις, όπως η εύρεση εργασίας σε φτωχές μητέρες, η οργάνωση εκδρομών, η διανομή αγαθών, ακόμα και η υιοθεσία.

Στο πρακτικό ίδρυσης του συλλόγου «Ελπίς» δεν αναγράφεται η επαγγελματική ενασχόληση των κυριών, που ίσως ήταν τα οικιακά· αντ' αυτής, δηλώθηκε το όνομα του συζύγου τους. Ανάμεσα στα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν και η σύζυγος του επόπτη του συνοικισμού Αν. Βακαλάκη, ο οποίος πρωτοστατούσε στις συσσωματώσεις και ανήκε σε ένα δίκτυο επαφών και κοινωνικών δράσεων. Στην ιδρυτική πράξη του συλλόγου δεν αναγράφεται, πάντως, ο τρόπος καταγωγής των ιδρυτικών μελών, ώστε να εντοπιστεί κάποια συνέχεια με την ανασύσταση του φιλανθρωπικού και φιλεκπαιδευτικού έργου της Αδελφότητας «Ελπίς» της Νίγδης.⁴³⁰ Οι γυναικείοι σύλλογοι, αφενός, διατήρησαν την οργανωτική δομή των ανδρικών, αφετέρου άτομα από τα ανώτερα οικονομικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας συμμετείχαν στη διοίκησή τους.

Ο σκοπός του σωματείου, σύμφωνα με το καταστατικό του, ήταν «καθαρώς φιλανθρωπικός» και οι δράσεις του περιελάμβαναν κυρίως την ανακούφιση απόρων και απροστάτευτων οικογενειών, καθώς και διάφορες αγαθοεργίες. Επίσης, ανέπτυσσε φιλεκπαιδευτικές δραστηριότητες για τους μαθητές και τις μαθήτριες, και δεν παρέλειπε να βραβεύει τα «ενάρετα και σεμνά κορίτσια». Τέλος, στόχοι του ήταν η πνευματική καλλιέργεια και η διατήρηση των κοινωνικών στερεοτύπων κυρίως για τον ρόλο της μητέρας, μέσα από διαλέξεις ηθικού και θρησκευτικού περιεχομένου. Η Αδελφότητα απευθυνόταν αποκλειστικά σε κυρίες και δεσποινίδες. Αριθμούσε 24 μέλη και βασικό κριτήριο για την εγγραφή ήταν η καταβολή της μηνιαίας δόσης, που ανερχόταν στις 5 δραχ. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί η διαφορά της ανώτερης κοινωνικής τάξης του Διοικητικού Συμβουλίου από τα υπόλοιπα μέλη, που προέρχονταν από τα κατώτερα στρώματα. Η Ελπίς, με τη βράβευση των «ενάρετων

430 Κυριακή Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ'. Σύλλογοι Καπαδοκίας και Πόντου», Δελτίο ΚΜΣ 6 (1986), σ. 183.

κοριτσιών» και τις διαλέξεις, προωθούσε το πρότυπο της ηθικής, υπομονετικής και καλλιεργημένης γυναίκας –όχι εργαζόμενης, παρά μόνο για βιοποριστικούς λόγους–, της καλής μητέρας, οικοδέσποινας, συζύγου, μέσα στο πλαίσιο της ελληνοχριστιανικής ηθικής. Επεδίωκε την καλλιέργεια αξιών και προτύπων που απέβλεπαν σε συγκεκριμένη συμπεριφορά, συμβατή με την αγωγή των κοριτσιών και με την αντίληψη που κυριαρχούσε για τη μητρότητα και τις αρετές της γυναίκας. Στο πλαίσιο των εκδηλώσεών της διοργανωνόταν και ο ετήσιος χορός στο τοπικό Θέατρο «Βαριετέ», με την παρουσία προσωπικοτήτων από τις ανώτερες τάξεις του συνοικισμού.⁴³¹ Ο χορός, εκτός από τρόπος αύξησης των εσόδων με το εισιτήριο εισόδου και κάποια λαχειοφόρο αγορά, ήταν τρόπος ψυχαγωγίας, καλλιέργειας της κοινωνικοποίησης, σύσφιγξης των κοινωνικών σχέσεων.

Μπορεί, λοιπόν, να επρόκειτο για μια οργάνωση που δεν συγκρούστηκε με πάγιες αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας, όμως η συμμετοχή των γυναικών σε έναν φορέα που έθετε τις βάσεις για τη σταδιακή μετάβαση στην κοινωνική υγεία δήλωνε την αποδοχή της αξίας του ανθρωπισμού για την οικοδόμηση του κράτους πρόνοιας. Άλλωστε, εκείνη την περίοδο και οι φεμινιστικές κινήσεις διεκδικούσαν το πέρασμα από τη φιλανθρωπία στην κοινωνική πρόνοια. Οι στόχοι της Αδελφότητας έμοιαζαν να διατηρούν αρκετά από τα στοιχεία των γυναικείων φιλανθρωπικών σωματείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας του 19ου και του 20ού αιώνα, σταδιακά όμως έκαναν την εμφάνισή τους ο ανθρωπισμός και η κοινωνική αλληλεγγύη.⁴³² Για την κατανόηση του κάπως συντηρητικού ιδεολογικού περιεχόμενου της Αδελφότητας θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν όχι μόνο οι αντιδράσεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, που έβλεπαν με αρνητική διάθεση τις φεμινιστικές ιδέες και πρόβαλλαν τους κινδύνους για την οικογένεια και τη

431 Ανάμεσα στους παρευρισκόμενους ήταν ο δήμαρχος Κοραής, ο πρώην δημοτικός σύμβουλος Πειραιά και δικηγόρος Ν. Αστρουλάκης, και άλλοι εκπρόσωποι συλλόγων, καθώς και δημοσιογράφοι. «Ο χορός του Συλλόγου Κυριών και Δεσποινίδων», εφ. *Νέον Βήμα*, 16/2/1936.

432 Για γυναικείους συλλόγους στην Ελλάδα, βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό.π.*, σ. 286, 299, Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά, 1875», *Μνήμων* 14, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1992, σ. 71-90, Δήμητρα Βασιλειάδου, «Συλλογικές δράσεις, δραστήριες ζωές: Η θεσμοθέτηση μιας γυναικείας συσπείρωσης στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων - 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 119-143. Για τις γυναικείες συσσωματώσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία. Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου, «Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό *Βοσπόρις*», *Μνήμων* 32, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2012, σ. 125-150. Η φιλανθρωπία των γυναικών ως στοιχείο της ανώτερης κυρίως τάξης προερχόταν ως αντίληψη από τη Δύση και τα ευρωπαϊκά φιλανθρωπικά σωματεία. Βλ. Όλουεν Χάφτον, (επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου), *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, Αθήνα, Νεφέλη, 2003, σ. 567 και 569, αναφορά στο Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 128.

μητρότητα, αλλά και όλα τα αρνητικά στερεότυπα των γηγενών για τις γυναίκες πρόσφυγες, οι οποίες συχνά κατηγορούνταν για χαλαρότητα στα ήθη και για αύξηση της πορνείας. Αυτά τα αρνητικά στερεότυπα, λοιπόν, προσπαθούσαν να καταργήσουν με την ίδρυση συλλόγων οι γυναίκες πρόσφυγες των ευπορότερων τάξεων. Συνεπώς, ο σύλλογος έπρεπε να προβάλλει το θετικό και ηθικό πρότυπο των γυναικών, της μητρότητας και της διατήρησης του θεσμού της οικογένειας.

Όμως, ανεξαρτήτως τού αν είχαν σχέση με τις φεμινιστικές κινήσεις, η πρωτοβουλία καθεαυτή των γυναικών να ιδρύσουν τη συλλογικότητα ήταν αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής και ένδειξη της επιθυμίας τους να ασχοληθούν με δράσεις έξω από το οικιακό περιβάλλον· ήθελαν να καταλάβουν δημόσιο χώρο στον οποίο ανέπτυξαν τη δραστηριότητά τους, έστω σε δράσεις και τομείς που θεωρούσαν συμβατά με τα κυρίαρχα αστικά κοινωνικά πρότυπα. Επιπρόσθετα, η ίδια η σωματειακή ζωή, με τα συμβούλια, την οργάνωση, τη γραμματειακή υποστήριξη, το ταμείο, τις γενικές συνελεύσεις, την αρχή της πλειοψηφίας, ήταν μια μαθητεία στις δημοκρατικές αξίες και στην ιδιότητα του πολίτη. Ο χρόνος που αφιέρωναν ήταν εποικοδομητικός, γιατί δημιουργούνταν νέες κοινωνικές αξίες και συγκροτούνταν καινούργιες ταυτότητες, πέραν του οικογενειακού περιβάλλοντος, λειτουργώντας καθοριστικά για την αλλαγή των αναπαραστάσεων της γυναίκας.

Μια άλλη κατηγορία συλλόγων συγκροτήθηκε από τις μεσαίες τάξεις, με επίκεντρο τον ενοριακό ναό, από τις γυναίκες της γειτονιάς. Στη συνοικία του Αγίου Νικολάου συστήθηκε ο γυναικείος σύλλογος από τις κυρίες της ενορίας, με σκοπό τον εξωραϊσμό του ναού, ενώ ταυτόχρονα είχαν την ευκαιρία να δραστηριοποιηθούν στη γειτονιά και σε όλον τον συνοικισμό για την εύρεση χρημάτων για τα έργα του ναού. Δεύτερος στόχος του συλλόγου ήταν η «προπαγάνδισις της Ορθοδοξίας, της οικογενείας, της πατρίδος και της φιλανθρωπίας».⁴³³ Ο συγκεκριμένος σύλλογος φαίνεται ότι ήταν από τους πιο συντηρητικούς ιδεολογικά και ενδεχομένως με αντιφεμινιστικό περιεχόμενο.

Σε μια άλλη γειτονιά, λίγο πιο βόρεια, στον Άι-Γιώργη, συστήθηκε με πρωτοβουλία 10 γυναικών ο Φιλανθρωπικός και Ψυχαγωγικός Σύλλογος «Άγ. Γεώργιος». Ο σκοπός του ήταν φιλανθρωπικός, καθώς και ψυχαγωγικός, μέσα από γιορτές, εκδρομές και εκδηλώσεις που θα προωθούσαν τη φιλαλληλία, τη γνωριμία

433 «Καταστατικόν - Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων Νέας Κοκκινιάς “Άγιος Νικόλαος”», 15/9/1935, Φ30 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

και την αλληλεγγύη των μελών.⁴³⁴ Ιδρυτές του ήταν μόνο γυναίκες, όμως επιτρεπόταν η εγγραφή ανδρών. Ο σύλλογος του Αγ. Γεωργίου προσιδίαζε περισσότερο σε ψυχαγωγικό, με βασικό κριτήριο τη φυσική εγγύτητα της γειτονιάς και το αίσθημα προσφοράς. Η συνοικία και ο κοινόχρηστος χώρος ανάμεσα στα σπίτια, που λειτουργούσε σαν εσωτερική αυλή με πολλαπλές χρήσεις (από πλυσταριό και μαγειρείο, μέχρι εργαστήριο), έδωσαν την ευκαιρία για κοινωνικοποίηση σε αυτές τις γυναίκες, οι οποίες μοιράζονταν την καθημερινότητά τους, τις χαρές, τα προβλήματα και τις επιδιώξεις τους. Η συμμετοχή τους σε συλλόγους της γειτονιάς τους έδινε ευκαιρίες για κοινωνικοποίηση και δραστηριότητες έξω από το οικογενειακό ή το εργασιακό περιβάλλον, καθώς, ταυτόχρονα με την προσφορά τους σε αυτούς, αναπτυσσόταν το αίσθημα της αλληλεγγύης, που κάλυπτε ή λειτουργούσε επικουρικά σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας.

Στους γυναικείους συλλόγους, η πρωτοβουλία ανήκε σε γυναίκες, αλλά το φαινόμενο της συσσωμάτωσης αποτελούσε κυρίως ανδρική υπόθεση. Οι γυναίκες συμμετείχαν σε οργανωμένες συλλογικότητες της πόλης τους, έστω σε μικρότερο βαθμό. Έτσι, η δραστηριότητά τους, που περιελάμβανε δράσεις έξω από την οικογένεια, ακόμα και αν επικεντρωνόταν στον δημόσιο χώρο της γειτονιάς, που τους ήταν οικείος χώρος, ακόμα και αν καθοριζόταν από το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο και την ηθική της εποχής, ήταν ένας δρόμος προς τη σταδιακή χειραφέτηση.⁴³⁵

Από την άλλη, στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, γυναίκες κατώτερων οικονομικά στρωμάτων ήταν αναγκασμένες να δουλεύουν για να συντηρήσουν την οικογένειά τους μέσα στην πόλη ή στις γύρω περιοχές του Πειραιά και της Αθήνας, ακόμα και στα σπίτια τους, με τους ξύλινους αργαλειούς, στο πλαίσιο της άτυπης οικονομίας. Η εργαζόμενη γυναίκα του Μεσοπολέμου αντιμετώπιζε και τον τεράστιο όγκο της οικιακής εργασίας και της συντήρησης των μικρών, αλλά περιποιημένων σπιτιών. Αυτές οι γυναίκες δεν είχαν τη δυνατότητα να ιδρύσουν σύλλογο, ενδεχομένως όμως συμμετείχαν ως μέλη στους γυναικείους συνοικιακούς συλλόγους ή σε άλλους, κυρίως για τη δημιουργική αξιοποίηση του περιορισμένου ελεύθερου χρόνου τους.

434 «Καταστατικόν - Ένωσις Κυριών Αγίου Γεωργίου, 27/9/1933, Φ25 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

435 Αλ. Κορωναίου, *ό.π.*, σ. 312-324.

2.6. Επαγγελματικά σωματεία

Τα επαγγελματικά και τα εργατικά σωματεία εντάχθηκαν αρχικά στο νομικό πλαίσιο με τα υπόλοιπα αλληλοβοηθητικά σωματεία (ν. 281/1914) και αργότερα ψηφίστηκε ο νόμος 2151/1920 αποκλειστικά για τα επαγγελματικά σωματεία.⁴³⁶ Βέβαια, εργατικές οργανώσεις είχαν εμφανιστεί από το 1870 ως αλληλοβοηθητικές ενώσεις, με διάφορα αιτήματα. Οι ονομασίες ήταν ενδεικτικές της ανομοιομορφίας τους (αδελφότητες, σύνδεσμοι, σωματεία σύλλογοι).

Στην πρώτη δεκαετία του αιώνα ιδρύθηκαν τα πρώτα εργατικά κέντρα στη Λάρισα, στον Βόλο, στον Αλμυρό (1908-1910), στην Αθήνα (1910), στον Πειραιά (1912) και στα Χανιά (1914), ενώ έως το 1918 είχαν δημιουργηθεί και σε άλλες επαρχιακές και νησιωτικές πόλεις της Ελλάδας. Σκοπός τους ήταν να συντονίσουν τις προϋπάρχουσες συνδικαλιστικές οργανώσεις και να οργανώσουν τους εργάτες. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η ένταξη της Θεσσαλονίκης με την εβραϊκή εργατική ένωση της Φεντερασιόν, καθώς και οι εξελίξεις με την Οκτωβριανή Επανάσταση έδωσαν νέα ώθηση στο εργατικό κίνημα. Το 1918 ιδρύθηκαν η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) και το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (ΣΕΚΕ), και αργότερα το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ). Οι πιο οργανωμένες ενώσεις του Πειραιά ήταν οι καπνεργάτες, οι λιμενεργάτες, οι σιδηροδρομικοί, οι τροχιοδρομικοί, οι ελαιοχρωματιστές, οι σιτεργάτες, οι μακαρονοποιοί και οι υφαντουργοί.⁴³⁷ Η έλευση των προσφύγων και η αναζήτηση εργασίας κυρίως στην αστική αποκατάσταση επηρέασαν την πορεία των επαγγελματικών ενώσεων και γενικότερα το εργατικό κίνημα.

Από την άλλη πλευρά, στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μορφές επαγγελματικής συσσωμάτωσης συγκροτούσαν τόσο οι επιστήμονες όσο και επαγγελματίες και οι εργάτες σε όλες τις επαρχίες. Σκοπός τους ήταν η αλληλεγγύη και η προάσπιση των συμφερόντων του επαγγελματικού κλάδου, ενώ παράλληλα είχαν αναπτύξει και φιλανθρωπική δράση.⁴³⁸ Επιπρόσθετα, υπήρχαν τα δικά τους πολυεθνικά εργατικά στρώματα, μαζί με τους περιστασιακούς και

436 Ν. 2151/24/3/1920, «Περί επαγγελματικών σωματείων», ΦΕΚ 77/6-4-1920.

437 Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου... ό.π.*, σ. 96-118.

438 Στον κλάδο των επιστημόνων, ο Δικηγορικός Σύλλογος Σμύρνης ήταν από τους παλαιότερους, μαζί με τον Ιατρικό και Φαρμακευτικό, τον Αρχιτεκτονικό και τον Δημοσιογραφικό Σύνδεσμο της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης. Σωματειακή δραστηριότητα είχαν αναπτύξει επίσης οι κλάδοι των εκπαιδευτικών και των βιοτεχνών, των εμπόρων, των παραγωγών και των τεχνιτών, οι ειδικευμένοι εργάτες και οι επαγγελματίες, όπως οι αρτοποιοί, οι κεραμοποιοί, οι αμαξάδες, οι κουρείς, οι χτίστες, οι γεωργοί, καθώς και ποικίλες άλλες επαγγελματικές κατηγορίες. Βλ. Κυριακή Μαμώνη - Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*.

αυτοαπασχολούμενους εργάτες. Αμφότερες οι κοινωνικές κατηγορίες επηρεάστηκαν από τη διείσδυση του δυτικού κεφαλαίου και προσαρμόστηκαν στις νέες εξελίξεις. Έτσι, μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων (1908), είχε ξεσπάσει απεργιακό κύμα σε σημαντικά αστικά οικονομικά κέντρα της Αυτοκρατορίας και αργότερα ιδρύθηκαν κοινά συνδικάτα Ελλήνων, Εβραίων και Τούρκων εργατών.⁴³⁹ Έτσι, κάποιοι από τους πρόσφυγες, όταν έφτασαν στην Ελλάδα, διέθεταν την εμπειρία της συσσωμάτωσης των επαγγελματικών κλάδων, σε διαφορετικό όμως πλαίσιο.

Τα επαγγελματικά σωματεία που ίδρυσαν οι πρόσφυγες στους συννοικισμούς όπου εγκαταστάθηκαν συνιστούν το αποτύπωμα της απασχόλησής τους στη νέα πατρίδα τους. Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις ήταν συνυφασμένη με τις κοινωνικές διακρίσεις στις κοινότητες από τις οποίες προέρχονταν οι πρόσφυγες. Σύμφωνα με τους ερευνητές, μια κατηγορία πλουσίων είχε καταφέρει να μεταφέρει χρήματα στην Ελλάδα πριν από την Καταστροφή.⁴⁴⁰ Αυτή η ολιγάριθμη ελίτ, που διέθετε τα απαραίτητα κεφάλαια, την τεχνογνωσία και τις κατάλληλες επαφές, ενσωματώθηκε ευκολότερα και ασχολήθηκε με τον βιομηχανικό, τον εμπορικό και τον τραπεζικό τομέα. Μια άλλη, μεγαλύτερη κατηγορία κατάφερε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες κυρίως ως αυτοαπασχολούμενη και μια τρίτη, ακόμα ευρύτερη πληθυσμιακή ομάδα ανέπτυξε πρακτικές επιβίωσης κάνοντας διάφορες δουλειές.⁴⁴¹ Μεγάλη μερίδα προσφύγων ανήκε στα μικρομεσαία στρώματα· ήταν μικρέμποροι, επιχειρηματίες κυρίως οικογενειακών βιοτεχνικών μονάδων, τεχνίτες, αυτοαπασχολούμενοι, γυναίκες που δούλευαν στους αργαλειούς και ράφτρες στα σπίτια, μεροκαματιάρηδες. Όλοι αυτοί συγκροτούσαν την άτυπη οικονομία της μικροπαραγωγής, η οποία ενισχύθηκε από το Κράτος για λόγους αποφυγής της προλεταριοποίησης, και δημιουργούσαν μια «κοινωνική κατηγορία χωρίς όνομα».⁴⁴²

439 Για τη δράση εργατικών συνδικάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπάρχουν αναφορές στις παραπομπές 142 και 144. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 90.

440 Οι συναλλαγματικές καταθέσεις των προσφύγων στην Εθνική Τράπεζα υπολογίζονταν γύρω στις 130.000.000 χρυσές λίρες και περίπου 100.000.000 στις υπόλοιπες. Βλ. Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Θ. Βερέμης - Γ. Γουλίμη (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία - οικονομία - πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα 1989, σ. 27-70.

441 Πέτρος Πιζάνιας, *ό.π.*, Κώστας Κατσάπης, «Το Προσφυγικό Ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922...ό.π.*, σ. 167.

442 Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 74-83, Λίνα Λεοντίδου, «Άτυπη οικονομία και προσφυγική αποκατάσταση», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα - Οι προσφυγονόμοι στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 344-365.

Στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, οι τεχνίτες και οι εργάτες αποτελούσαν τις μεγαλύτερες κατηγορίες, και ακολουθούσαν οι έμποροι και οι μαγαζάτορες, στους οποίους συγκαταλέγονταν και καταστήματα νεωτερισμού για την εξωτερική εμφάνιση (κομμωτήρια, εμποροραφεία). Η έρευνα για τα επαγγέλματα των κατοίκων της Νέας Κοκκινιάς έγινε σε 2.145 ληξιαρχικές πράξεις γάμων στο διάστημα 1934-1940, όταν είχαν αποκατασταθεί οι περισσότεροι πρόσφυγες. (Πίνακας 13).

Πίνακας 13: Επαγγέλματα των κατοίκων της Νέας Κοκκινιάς (1934-1940)

Κατηγορία	Ποσοστό %
Τεχνίτες	28,39
Εργάτες	24,8
Μαγαζάτορες - Έμποροι	12,4
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	8,59
Μεταφορείς	6,9
Οικοδομές	4
Ναυτικοί	3,96
Ανώτερα ελεύθερα επαγγέλματα	3,5
Γεωργοί - Κτηνοτρόφοι - Αλιείς	1,91
Δημόσιοι Υπάλληλοι - Συνταξιούχοι	1,72
Σώματα ασφαλείας – Στρατιωτικοί	1,31
Άλλα	1,07
Μικρέμποροι - Πλανόδιοι	0,89
Δημοτικοί υπάλληλοι	0,37
Καθαριότητα	0,19
Σύνολο	100

Πηγή: Έρευνα στις ληξιαρχικές πράξεις γάμων (1934-1940), Ληξιαρχείο Δήμου Νίκαιας

Στην ενίσχυση της μικροϊδιοκτησίας, καθοριστικός ήταν ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας, ειδικά στους κλάδους των εμπορών, των μικρομαγαζατόρων, αλλά και της ταπητουργίας, στην οποία είχαν παράδοση οι πρόσφυγες κυρίως από τη Σπάρτη της Πισιδίας. Η Εθνική Τράπεζα ενίσχυσε τους κλάδους των επαγγελματιών με την έκδοση δανείων σε πρόσφυγες βιοτέχνες και μικροεπιχειρηματίες, τα οποία τόνωσαν την ελληνική βιομηχανία.⁴⁴³ Η επιχειρηματικότητα και οι ειδικές γνώσεις των προσφύγων, σε συνδυασμό με τη διάθεσή τους να εργαστούν, βοήθησαν στην ανάπτυξη συγκεκριμένων κλάδων της οικονομίας, όπως το εμπόριο και οι μικρές

443 Για τον ρόλο της Εθνικής Τράπεζας στην ενίσχυση των μικρομεσαίων επαγγελματιών κλάδων, βλ. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην περίοδο του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα, Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1990, σ. 287-339. Της ίδιας, «Πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης και Πρόσφυγες», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα - Οι προσφυγιοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997), ό.π., σ. 217-229, Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 143-158.

βιομηχανίες. Επίσης, η ανάγκη για εργασία τούς ανάγκαζε να αναζητήσουν δουλειά με χαμηλή αμοιβή, γεγονός που συνέβαλε στην ανάπτυξη παραγωγής, όπως η βιομηχανία καπνού, η ταπητουργία και η κλωστοϋφαντουργία, που στελεχώθηκαν κυρίως από γυναίκες.⁴⁴⁴ Στους αστικούς συνοικισμούς έγιναν συντονισμένες προσπάθειες από την ΕΑΠ, το Κράτος και την ΕΤΕ για την ενίσχυση της βιομηχανίας – η ταπητουργία, τη δεκαετία του '20, θεωρήθηκε σωτήρια λύση τόσο για τις εργάτριες όσο και για τους επιχειρηματίες και τους τεχνικούς.⁴⁴⁵ Την τακτική της μικροπαραγωγής ενίσχυσαν η διεύρυνση της καταναλωτικής αγοράς και η ύπαρξη πολυπληθούς φτηνού εργατικού δυναμικού.

Η τόνωση της βιομηχανίας και η άνοδος της μικροπαραγωγής μπορεί να συνέβαλαν στην εργατική αποκατάσταση των προσφύγων, όμως το όραμα του Βενιζέλου περί εκβιομηχάνισης και οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας δεν υλοποιήθηκε, διότι απαιτούνταν ριζικές αλλαγές στις δομές της ελληνικής οικονομίας.⁴⁴⁶ Με την οικονομική κρίση του 1929, η άτυπη οικονομία συρρικνώθηκε και η ταπητουργία αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα, όπως και οι υπόλοιποι κλάδοι της μεταπρατικής βιομηχανίας.

2.6.1. Η Ένωση Ταπητουργών

Μέσα σε αυτό το κλίμα της μικρομεσαίας οικονομίας, που ωθούσε στην ίδρυση μικροεπιχειρήσεων, ευνοήθηκε ιδιαίτερα ο κλάδος της ταπητουργίας στους προσφυγικούς συνοικισμούς, οι οποίοι εξελίχθηκαν ανάλογα και με τις δυνατότητες των περιοχών. Στη Ν. Ιωνία, ο κλάδος αναπτύχθηκε ιδιαίτερα λόγω της ύπαρξης νερού.⁴⁴⁷ Στους συνοικισμούς του Πειραιά υπήρχαν ταπητουργεία, όπως έχει διαπιστωθεί από πρόσφατες έρευνες κυρίως για τη Δραπετσώνα.⁴⁴⁸ Για την

444 Μιχάλης Ρηγίνος, «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνες)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999, σ. 204-221.

445 Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πολιτικές, οικονομικές όψεις του προβλήματος», στο *Συμπόσιο για τον Βενιζέλο - Πρακτικά*, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (3-5 Δεκεμβρίου 1986), Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 1988, σ. 134-144.

446 Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο Θ. Βερέμης - Γ. Γουλίμη (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος...ό.π.*, σ. 53. Κώστας Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης - Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα, 1992, σ. 32-46.

447 Όλγα Βογιατζόγλου, «Η βιομηχανική εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία - Παράμετρος της αστικής εγκατάστασης», στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, ό.π., σ. 147-159.

448 Στην έρευνα για τη Δραπετσώνα, η Ελένη Κυραμαργίου έχει εντοπίσει αναφορές για περίπου 18 ταπητουργεία, από τα οποία τα τρία καταγράφονταν στον *Μέγα Οδηγό Πειραιώς, 1928-1929*. Βλ. Ελένη Κυραμαργίου, ό.π., σ. 114-118.

ταπητουργία στη Ν. Κοκκινιά υπάρχουν κάποιες σκόρπιες αναφορές στον Τύπο,⁴⁴⁹ ενώ στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας στο αρχείο της ΕΤΕ αρκετοί πρόσφυγες είτε αναφέρουν τα ταπητουργεία ως σημεία για να δηλώσουν τη διεύθυνσή τους είτε οι ίδιοι δηλώνουν ταπητουργοί. Από την έρευνα στο παραπάνω αρχείο εντοπίστηκαν ταπητουργεία στην οδό Βέρροιας, στις οδούς Κυδωνίων (Π. Ράλλη) και Κιλικίας βρισκόταν το ταπητουργείο του Αθανασόγλου, που αργότερα μετονομάστηκε σε «Στερλίνα», ένα υπήρχε στο Κουτσικάρι και άλλο ένα, του Παπόγλου, στην Αρμένικη Συνοικία. Επίσης, επαγγελματίες ταπητουργοί δήλωσαν ο Αναστασίου Γεώργιος από τη Φιλαδέλφεια, η οικογένεια Παγιαζόγλου από τη Σπάρτη Πισιδίας και ο Μαρκόπουλος Ηλίας από την Πισιδία. Επίσης, δύο γυναίκες δήλωσαν ταπητουργοί από το Εγυρδίρ της Πισιδίας, ωστόσο δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για μισθωτή εργασία ή για οικιακή, με ξύλινους αργαλειούς.⁴⁵⁰

Έτσι, ιδρύθηκε η Ένωσις Ταπητουργών Πειραιώς από επαγγελματίες της Ν. Κοκκινιάς, της Δραπετσώνας και των Ταμπουρίων, με σκοπό να προωθήσουν τα επαγγελματικά συμφέροντά τους. Σύμφωνα με την ιδρυτική πράξη της, λειτουργούσαν 13 ταπητουργεία στη Δραπετσώνα, 9 στη Νέα Κοκκινιά και 2 στα Ταμπούρια.⁴⁵¹ Μέλη του σωματείου ήταν οι βιομήχανοι παραγωγοί, οι εξαγωγείς ανατολίτικων ταπήτων και όσοι ασχολούνταν με την ταπητουργία και το εμπόριό της. Παράγοντες που ώθησαν τους ταπητουργούς στην ίδρυση επαγγελματικού συλλόγου ήταν τα κοινά επαγγελματικά και οικονομικά συμφέροντα, καθώς και ο τρόπος επαγγελματικής δραστηριότητας, που ήταν οι προσφυγικές γειτονιές του ευρύτερου Πειραιά. Η Ένωσις προστάτευε τα συμφέροντα των ταπητουργών και βοηθούσε στη δανειοδότηση των επιχειρήσεων από την Εθνική Τράπεζα, ενώ ήταν μέλος της Ένωσης Ταπητουργών της Ελλάδας. Για την εγγραφή νέων μελών, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η καταβολή της ετήσιας συνδρομή ή έναντι 500 ή 250 δρχ.

449 Όπως στη Ν. Ιωνία, έτσι και στη Ν. Κοκκινιά και στον Πειραιά προβλεπόταν η ίδρυση ταπητουργείων, για αυτό παραχωρούνταν οικοπέδα για βιομηχανικές μονάδες. Βλ. εφ. *Εμπρός*, 18 και 19/12/1925.

450 Τα παραπάνω στοιχεία αναγράφονται στα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας των: Παγιαζόγλου Θεολόγου και Γιώργου, Μαρκόπουλου Ηλία, Αναστασίου Γεωργίου, Πετρίδη Στέφανου, Δανήλογλου Δέσποινας, Καζατζόγλου Πολυξένης, Παϊράμογλου Ευμορφίας, Μεντίκογλου Μαρίας, Φυντανόγλου Βασιλικής και Ιωακειμίδου Παναΐλας. Βλ. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

451 Στην Κοκκινιά βρίσκονταν τα ταπητουργεία των Χρ. Παντελίδη, Κ. Καхраμάνογλου, Ι. Παπάζογλου, Γ. Αθανασόγλου, Μαξίμογλου, Σ. Προυσαλόγλου, Λ. Αρακελιάν, Π. Σαραφετιάδη· στη Δραπετσώνα, των Χαρ. Η. Αγγελίδου, Ν. Νικολαΐδου, Κ. Σαγλουλιάν, Π. Αθανασιάδη, Β. Φράγκου, Θ. Ιγγλίσ, Ι. Κεχαγιόγλου, Π. Ανανιάδη, Α. Κιούν, Ι. Γραμματικόπουλου, Παρθενιάδη, Ι. Πιλάβιου, Ι. Πογιαζόγλου· στα Ταμπούρια, των Ν. Π(Μπ)ουρσαλόγλου και Ι. Σπύλογλου. Βλ. «Καταστατικό - Ένωσις Ταπητουργών της Ελλάδος», 23/3/1927, Φ13 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

ετησίως. Η Ένωση διοργάνωνε κάθε χρόνο έκθεση ταπήτων και, σε περίπτωση διάλυσής της, η περιουσία της θα διανεμόταν σε φιλανθρωπικά ιδρύματα.⁴⁵²

Στα ταπητουργεία των προσφυγικών συνοικισμών δούλευαν κυρίως γυναίκες – για τη Ν. Κοκκινιά υπάρχουν αναφορές ότι στο ταπητουργείο του Καχραμάνογλου⁴⁵³ εργάζονταν 600, ανάμεσά τους αρκετές πολύ μικρής ηλικίας. Οι συνθήκες ήταν άσχημες και η πολύωρη εργασία αμειβόταν με χαμηλά ημερομίσθια. Συχνά, οι εργάτριες, λόγω κόπωσης, κακής διατροφής και προβληματικής στέγασης, εμφάνιζαν συμπτώματα φυματίωσης. Η *Προσφυγική Φωνή* έκανε λόγο για άγρια εκμετάλλευση των γυναικών από τους πρόσφυγες κεφαλαιούχους, τονίζοντας την εκμετάλλευση του εργαζόμενου προσφυγικού κόσμου.⁴⁵⁴ Αυτές οι γυναίκες, τις οποίες η ανάγκη οδήγησε στην ανεξαρτησία, δραστηριοποιούνταν εκτός της οικίας τους, στηρίζαν το οικογενειακό εισόδημα, συντηρούσαν τους γονείς και τα ορφανά τους. Σταδιακά, λοιπόν, άρχισαν να συνειδητοποιούν την εκμετάλλευση που υφίσταντο, καλλιέργησαν αγωνιστική συνείδηση, που απέκτησε ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο, και άρχισαν να διεκδικούν. Στον συνοικισμό της Κοκκινιάς, σύμφωνα με απόρρητο έγγραφο της Ασφάλειας, υπήρχε κομμουνιστικό κέντρο, στο οποίο γίνονταν συγκεντρώσεις και παρατηρούνταν «εξαιρετική συγκέντρωση κορασίδων προσφύγων».⁴⁵⁵ Οι εργάτριες της εταιρείας Oriental Carpet σκόπευαν να στείλουν έγγραφη διαμαρτυρία στον Πάγκαλο και στην αστυνομική διεύθυνση του συνοικισμού για τις κακές συνθήκες εργασίας.⁴⁵⁶ Τον Ιούλιο του 1933, στη μεγάλη απεργία στο υφαντουργείο του Ρετσίνα συμμετείχαν πολλές εργάτριες από την Κοκκινιά, οι οποίες, παρά την αστυνομική βία και τις αιματηρές συμπλοκές με τις

452 Το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούνταν από τον πρόεδρο Χ. Αγγελίδη, τον αντιπρόεδρο Γ. Αθανασόγλου, τον γραμματέα Ν. Νικολαΐδη και τον ταμία Σ. Πουρσαλόγλου.

453 Η θέση του ταπητουργείου του Κ. Καχραμάνογλου δεν μπόρεσε να πιστοποιηθεί με ακρίβεια. Στη μελέτη του, ο Γιώργος Αγκυραλίδης αναφέρει την οδό Κύπρου και Πέτρου Ράλλη ως διεύθυνση του ταπητουργείου, με την επωνυμία «Στερλίνα». Βλ. Γιώργος Αγκυραλίδης, *Νέα Κοκκινιά - Νίκαια*, Αθήνα 2013, σ. 155. Ο Σίμος Μιχαηλίδης αναφέρει το ταπητουργείο της οδού Π. Ράλλη και Κύπρου ως ιδιοκτησία του Αθανασόγλου – μετέπειτα «Στερλίνα». Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.* σ. 104. Στο αρχείο της Εθνικής Τράπεζας υπάρχει αναφορά ότι στην οδό Κιλικίας και Κυδωνιών ήταν το ταπητουργείο του Αθανασόγλου. Βλ. Πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας Ιωακειμίδου Παναΐλας, Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Ο αριθμός των εργαζόμενων κοριτσιών είναι κατά προσέγγιση και προέρχεται από ιδιωτική συλλογή.

454 Για όσες εργάτριες ήξεραν καλά την τέχνη, το ημερομίσθιο ήταν 15-25 δρχ. για 10 με 12 ώρες, ενώ είχε αποφασιστεί περικοπή του ημερομισθίου των εργατριών κατά το 1/3. «Άγρια εκμετάλλευσις των κορασίδων μας», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 12/5/1926.

455 «Δελτίον Πληροφοριών», 21/8/1925, Φ992, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, ΓΑΚ.

456 «Εις την Κοκκινιάν», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 10/6/1926.

απεργοσπάστριες στους δρόμους του συνοικισμού, συνέχισαν τον αγώνα.⁴⁵⁷ Οι γυναίκες στα εργοστάσια ταπητουργίας και κλωστοϋφαντουργίας ήταν μπροστά στις πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις, σε όλες τις γειτονιές του Πειραιά.⁴⁵⁸

2.6.2. Ελεύθεροι επαγγελματίες

Τα επαγγελματικά σωματεία του συνοικισμού παρέπεμπαν στον κόσμο των μικρών, των μεσαίων επιχειρήσεων και των καταστημάτων που εξυπηρετούσαν τις οικιακές, εμπορικές και ψυχαγωγικές ανάγκες της κοινωνίας, καθιστώντας την όσο γίνεται πιο αυτόνομη από τη μεγάλη αγορά του Πειραιά. Το πρώτο από τα επαγγελματικά σωματεία, που ιδρύθηκε σε οίκημα στην οδό 8, απέναντι από την εκκλησία του Αγ. Νικολάου, ήταν αυτό των Υδροπωλητών. Η ίδρυσή του ανακλούσε την ανάγκη για ύδρευση του συνοικισμού.⁴⁵⁹ Έχουν ήδη αναφερθεί τα πολλά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο συνοικισμός από την έλλειψη νερού, ο κίνδυνος για τη δημόσια υγεία, καθώς και η εκμετάλλευση των προσφύγων από επιτήδειους πωλητές νερού.⁴⁶⁰ Συνεπώς, ο σύλλογος ιδρύθηκε από πρόσφυγες και γηγενείς για να προστατέψει τους πωλητές και να προωθήσει τα συμφέροντά τους αναφορικά με την τιμή του νερού, τις υγειονομικές άδειες, αλλά και για να καθορίσει ένα πλαίσιο σύννομης πώλησης στην αγορά του συνοικισμού, ώστε να περιοριστούν τα φαινόμενα αισχροκέρδειας.

Οι άλλες επαγγελματικές ενώσεις ιδρύθηκαν τη δεκαετία του '30, κυρίως το 1932, μια χρονιά σημαντική για το εργατικό κίνημα, με πολλές απεργίες και κινητοποιήσεις. Είχαν δημιουργηθεί επαγγελματικά σωματεία γαλακτοπωλών, κρεοπωλών, ιχθυοπωλών και αρτεργατών, αν και, σύμφωνα με τον *Μέγα Οδηγό του Πειραιά*, είχαν δηλωθεί μόνο τέσσερις γαλακτοπώλες και καθόλου κρεοπώλες και ιχθυοπώλες.⁴⁶¹ Τα αντίστοιχα σωματεία είχαν ιδρυθεί από 31 πλανόδιους

457 «Οι υφάντριες του Ρετσίνα, παρά τη λύσσα της αστυνομίας και σοσιαλφασιστών, επιμένουν ηρωικά στην απεργία τους», εφ. *Ριζοσπάστης*, 15/7/1933.

458 Οι εργάτριες των ταπητουργείων της Δραπετσώνας είχαν ξεκινήσει απεργιακές κινητοποιήσεις από το 1929. Τον Μάιο του 1931, εργάτριες 11 υφαντουργικών εργοστασίων απείλησαν με νέες κινητοποιήσεις κατά των νέων μειώσεων του ημερομίσθιου. Βλ. Ελένη Κυραμαργιού, *ό.π.*, σ. 116-118.

459 Οι βασικοί πωλητές νερού του συνοικισμού που υπέγραψαν την ιδρυτική πράξη ήταν ο πρόεδρος Ν. Μεταξάς, ο αντιπρόεδρος Δ. Ουζουνόγλου, ο γ. γραμματέας Ι. Κοντογιάννης, ο ταμίας Β. Τσαλδάρης, οι σύμβουλοι Διαμ. Μπαλάρμπασης, Εμ. Παντελάδης και Α. Σαρημούτσος. Βλ. «Καταστατικόν - Σωματείο Υδροπωλητών Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς», 2/3/1928, Φ15 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

460 Στην παρούσα διατριβή, βλ. κεφ. «Η δραστηριότητα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων στη Ν. Κοκκινιά», σ. 66-68.

461 Για τα στοιχεία από τον *Μέγα Οδηγό Πειραιά*, βλ. Ελένη Κυραμαργιού, «Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά (Κοκκινιά) - Επιχειρήσεις», *Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Πηγή: *Μέγας Οδηγός Πειραιώς, 1928-1929*, Εταιρία Εκδόσεων και Τεχνών «Άρτια», Αλ. Φωτεινός και Σία, Μακράς Στοάς 4, Πειραιεύς.

γαλακτοπώλες, 9 κρεοπώλες και 10 ιχθυοπώλες της Νέας και της Παλιάς Κοκκινιάς.⁴⁶² Επρόκειτο για πλανόδιους κυρίως πωλητές ή μικρομαγαζάτορες, για αυτό δεν εγγράφηκαν όλοι στον *Μέγα Οδηγό*. Πωλούσαν την πραμάτεια τους μαζί με άλλους οπωροπώλες, στην υπαίθρια αγορά του Τσόχα, στα όρια του συνοικισμού, στο τέλος της οδού Γ. Κονδύλη. Δημοσιεύματα της εποχής χαρακτήριζαν την αγορά «τουρκοπάζαρο ή ινδική αγορά», τονίζοντας την επικινδυνότητα του να πωλούνται τρόφιμα στον δρόμο, και επεσήμαιναν τους κινδύνους για τη δημόσια υγεία.⁴⁶³ Το 1936 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος για τη δημοτική αγορά από τον υπουργό Διοίκησης Πρωτεύουσας, Κ. Κοτζιά. Το έργο αποτελούσε πάγια ανάγκη των επαγγελματιών της πόλης, για αυτό στάλθηκαν συγχαρητήρια τηλεγραφήματα από τον Σύνδεσμο Ιχθυοπωλών και την Ομοσπονδία Επαγγελματιών, που πίεζαν τις δημοτικές Αρχές για τη δημιουργία του, τόσο για οικονομικούς λόγους όσο και για λόγους υγιεινής της πόλης.⁴⁶⁴ Το 1935 ιδρύθηκε το επαγγελματικό σωματείο των αρτοποιών· ορισμένα μέλη του ήταν ανάμεσα στα πρώτα 38 αρτοποιεία που λειτουργούσαν στις διάφορες γειτονιές του συνοικισμού.⁴⁶⁵ Το επάγγελμα του αρτεργάτη ήταν από τα πλέον συνηθισμένα στους προσφυγικούς συνοικισμούς.⁴⁶⁶

Επιπλέον, υπήρχαν και άλλοι μικροεπιχειρηματίες που διέθεταν καταστήματα και είχαν οργανωθεί σε επαγγελματικές συσσωματώσεις, όπως οι 5 παντοπώλες και οινοπώλες, που είχαν καταγραφεί ήδη στον *Μέγα Οδηγό*. Όμως, το 1932, ο αριθμός τους ήταν πολύ μεγαλύτερος, φτάνοντας τα 38 ιδρυτικά μέλη, τα οποία συγκεντρώθηκαν στα γραφεία ενός αθλητικού συλλόγου στη γειτονιά του Αγ. Γεωργίου και ίδρυσαν τον Σύνδεσμο Παντοπωλών και Οινοπωλών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς.⁴⁶⁷ Τα περισσότερα καφενεία της περιοχής πωλούσαν και κρασί, για αυτό

462 Καταστατικά και ιδρυτικές πράξεις, βλ. Ένωσις Κρεοπωλών Κοκκινιάς «Οι Ταξιάρχαι», 20/5/1930, Φ19 Α, Ένωσις Πλανόδιων Γαλακτοπωλών «Η Πρόδοτος», 30/6/1932, Φ22 Β, Ένωσις Ιχθυοπωλών Νέας Κοκκινιάς, 9/8/1934, Φ25 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

463 «Και πάλιν στον συνοικισμό της Ν. Κοκκινιάς», εφ. *Εμπρός*, 6/10/1930.

464 «Η κατάθεσις θεμελίου λίθου του μεγάρου της δημοτικής αγοράς», εφ. *Νέον Βήμα*, 20/9/1936.

465 «Καταστατικά - Σύνδεσμος Αρτοποιών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κορυδαλλού», 20/2/1935, Φ28 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

466 Σχετικά με τα επαγγέλματα των προσφύγων στη Σύρο, βλ. Χρήστος Λούκος, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη - Πρώτες υποθέσεις μιας έρευνας για τα προβλήματα εγκατάστασης και ενσωμάτωσης», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, ό.π., σ. 203-214, αναφορές στις δουλειές των προσφύγων βλ. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 291-194, και Δ.Β. Βαρθαλίτης, «Επαγγέλματα προσφύγων που κατέφυγαν στη Σύρο - Από το Μητρώο Προσφύγων Σύρου (κατά προσέγγιση)», *Συριανά Γράμματα*. Επίσης, βλ. τη σελίδα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο, Ερευνητικό Πρόγραμμα «Η πόλη στους νεότερους χρόνους», http://cities.ims.forth.gr/search_town.php?l=2&townid=4 (προσπέλαση 3/11/2019).

467 «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Παντοπωλών και Οινοπωλών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς», 21/8/1932, Φ24 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

καλούνταν «καφεοινοπωλεία». Το 1936, οι καφεζυθοπώλες ιδρύσαν το δικό τους σωματείο, το οποίο, το 1940, αριθμούσε 135 μέλη, και μετονομάστηκαν σε «καφεοινοζυθοπώλες», προκειμένου να λειτουργούν τις Κυριακές και να μην έρχονται σε σύγκρουση με τους οινοπαντοπώλες, οι οποίοι, σύμφωνα με τη νομοθεσία, είχαν τα μαγαζιά τους ανοιχτά εκ περιτροπής τις Κυριακές.⁴⁶⁸

Τα καφενεία στον συνοικισμό ήταν πολύ περισσότερα, σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο, από τα τρία που είχαν καταγραφεί στον *Μέγα Οδηγό*, όπως και τα οινομαγειρεία και τα οινοπαντοπωλεία. Άλλωστε, οι ταβέρνες και τα καφενεία αποτελούσαν μια φτηνή διασκέδαση και χαλάρωση για τους ανθρώπους των λαϊκών συνοικιών. Συνήθως, τα καφενεία ήταν συγκεκριμένα στις γειτονιές και χωρίζονταν ανάλογα με τους επαγγελματικούς κλάδους, τις αθλητικές ομάδες και τις πολιτικές ιδεολογίες, αλλά και τις εθνοτοπικές ταυτότητες. Στη γειτονιά του Άι-Γιώργη, σε ένα καφενείο συχνάζαν κυρίως οι Ρενκιώτες. Στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά ιδρύθηκε ο Σύλλογος των Οινοζυθομαγείρων, σύμφωνα με το νέο, αυστηρότερο νομικό πλαίσιο που όριζε ο αναγκαστικός νόμος 1075/1938 για τα σωματεία, για την ίδρυση των οποίων απαιτούνταν άδεια από την αρμόδια αστυνομική Αρχή.⁴⁶⁹

2.6.3. Η απαρχή του Εμπορικού Συλλόγου

Άλλη μία επαγγελματική κατηγορία ήταν οι έμποροι και οι μικροεπιχειρηματίες, ανάμεσά τους και οι υποδηματοποιοί, των οποίων η δράση χρονολογείται από το 1928, σύμφωνα με την εγγραφή τους στον *Μέγα Οδηγό*. Το 1928, από τα πρώτα επαγγελματικά σωματεία ήταν η Ένωση Εμπόρων και Καταστηματαρχών Κοκκινιάς, η οποία συγκροτήθηκε από ένα δυναμικό κομμάτι επαγγελματιών του συνοικισμού, οι οποίοι έτσι ενίσχυαν την κοινωνική και οικονομική τους δύναμη, τόσο εντός όσο και εκτός του συνοικισμού. Στα ιδρυτικά μέλη της ήταν παντοπώλες, αρτοποιοί, καφεπώλες, ποτοποιοί, υποδηματοποιοί, κουρείς, επιπλοποιοί και έμποροι υφασμάτων από την Κοκκινιά και το Κουτσικάρι (Κορυδαλλός). Η ιδρυτική πράξη της υπογράφηκε στο εργοστάσιο ποτοποιίας του μετέπειτα δημάρχου Στ. Κοραή, στην οδό Κυδωνιών, ο οποίος ανέλαβε πρόεδρος.⁴⁷⁰ προερχόταν από βιομηχανική

468 «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Καφεζυθοπωλών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσουκαρίου», 28/12/1936, Φ31 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

469 «Καταστατικόν - Ένωση Οινοζυθομαγείρων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς “Αγία Τριάς”», 24/7/1939, Φ33 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

470 Το Διοικητικό Συμβούλιο το αποτελούσαν οι εξής: πρόεδρος Στ. Κοραής (ποτοποιία), αντιπρόεδρος Β. Χατζατζόγλου (ποτοποιός), γενικός γραμματέας Ι. Φουρναράκης (υποδηματοποιός), ταμίας Ν. Γεμι(ε)τζόγλου (ποτοποιός), σύμβουλοι οι Ι. Παπαδόπουλος (παντοπώλης), Αθ. Τσαλικίδης

οικογένεια της Κωνσταντινούπολης, με κατάρτιση, γνώσεις, δεξιότητες και εμπειρία στον εμπορικό κλάδο. Στη Ν. Κοκκινιά δραστηριοποιήθηκε στην ποτοποιία, μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του.⁴⁷¹ Παράλληλα με τις οικονομικές του δραστηριότητες, ασχολήθηκε με τον δημόσιο βίο και τη συσσωμάτωση στον συνοικισμό – πριν από την ίδρυση της Ενώσεως Εμπόρων, ήταν πρόεδρος της Ένωσης Προοδευτικών Νέων και αντιπρόεδρος της Ομοσπονδίας Οργανώσεων Κοκκινιάς, που μεριμνούσαν για θέματα εγκατάστασης και επίλυσης των προβλημάτων του συνοικισμού. Αργότερα, χρημάτισε πρώτος δήμαρχος της πόλης (1934-1938).

Η Ένωσις είχε 29 ιδρυτικά μέλη με διαφορετική επαγγελματική ενασχόληση, γεγονός που καταδεικνύει την ποικιλομορφία του οικονομικού κλάδου των αυτοαπασχολούμενων μικροεπιχειρηματιών, που ήταν και ένα αποτύπωμα τις κοινωνικής ταυτότητας της μικρομεσαίας τάξης του συνοικισμού. Επρόκειτο για επιχειρήσεις, ως επί το πλείστον, μικρές, οικογενειακού χαρακτήρα, οι οποίες συνδέθηκαν στη συγκυρία του Μεσοπολέμου με τη διεύρυνση της καταναλωτικής αγοράς και την υποστήριξη της άτυπης οικονομίας από το ελληνικό κράτος. Τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου είχαν καταφέρει είτε να αγοράσουν είτε να νοικιάσουν τα καταστήματα από την ΕΑΠ, προκειμένου να στεγάσουν τις επιχειρήσεις τους, που αφορούσαν κυρίως τη διατροφή, την ένδυση και τον οικιακό εξοπλισμό. Σκοπός του συνδέσμου ήταν η προώθηση των επαγγελματικών και οικονομικών συμφερόντων, η υλική και ηθική υποστήριξη των μελών του, η αλληλοβοήθεια και, γενικότερα, η προαγωγή των προσφυγικών συμφερόντων κυρίως με τη στέγαση των προσφύγων επαγγελματιών. Τα νέα μέλη έπρεπε να είναι έμποροι ή καταστηματάρχες της Κοκκινιάς ή του ευρύτερου Πειραιά. Το κριτήριο της προσφυγικής καταγωγής δεν υπήρχε, ωστόσο μπορούσαν να αποκλείσουν κάποιους, διότι το συμβούλιο λειτουργούσε ως δικλίδα ασφαλείας, απορρίπτοντας μια αίτηση εγγραφής, όπως συνέβαινε σε όλους τους συλλόγους. Η μηνιαία συνδρομή ανερχόταν στις 10 δρχ., ένα ποσό που έδειχνε και την οικονομική δυναμική του συνδέσμου σε σχέση με τα υπόλοιπα σωματεία, στα οποία η συνδρομή κυμαινόταν στις 5 δρχ.

Ο σύλλογος άρθρωσε εξαρχής δημόσιο λόγο και παρενέβαινε στην πολιτική εξουσία με υπομνήματα, για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων όχι μόνο των

(καφεπώλης), Β. Δελιγιάννης, (παντοπώλης), Κ. Τσιλιγγίρης (κουρέας), Απ. Ξύστρας (επιπλοποιός). Βλ. «Ένωσις Εμπόρων και Καταστηματάρχων», 11/12/1928, Φ14, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

471 Για το βιογραφικό του Κοραή, βλ στο παρόν κεφάλαιο, παραπομπή 164, σ.148.

επαγγελματιών του συννοικισμού, αλλά όλων των προσφύγων, όπως προέβλεπε τα καταστατικό του. Έτσι, έστειλε υπόμνημα στην ΕΑΠ, προκειμένου στα νέα σπίτια να στεγάζονται όχι μόνο όσοι έμεναν ήδη σε πλυντήρια και κουζίνες της ΕΑΠ, αλλά και ένα μέρος από τους εξαθλιωμένους πρόσφυγες που ζούσαν σε αυτοσχέδιες τρώγλες, υπό την απειλή της φυματίωσης, γύρω από την Αγ. Σωτήρα, σε ξένα οικοπέδα, και με τον καθημερινό φόβο ότι θα τους διώξουν οι γηγενείς ιδιοκτήτες. Επίσης, ο Στ. Κοραής είχε υποβάλει αίτημα στον υπ. Συγκοινωνίας για την εγκατάσταση τηλεφωνικού σταθμού με 200 αριθμούς, για τη διευκόλυνση του εμπορίου και των συναλλαγών του συννοικισμού, στον οποίο υπήρχε πλέον σημαντική εμπορική και βιομηχανική κίνηση, με 18 ταπητουργεία, εργοστάσια, ποτοποιεία, λεμοναδοποιεία και μπισκοτοποιεία, με αποτέλεσμα να μην επαρκεί το μικρό ταχυδρομείο για να καλύψει της ανάγκες του επαγγελματικού κόσμου. Επίσης, είχε στείλει αίτημα στον υπ. Οικονομικών για να εκπροσωπείται η Κοκκινιά στις επιτροπές ανακατάταξης επαγγελματιών, προκειμένου να θεσπιστεί πιο ευνοϊκή φορολογία για τους μικρούς και μεσαίους επιχειρηματίες του συννοικισμού.⁴⁷² Ο σύνδεσμος, ως ομάδα πίεσης, υπερασπιζόταν τα συμφέροντα των καταστηματαρχών της αγοράς εκατέρωθεν της οδού Επ. Χαριλάου, οι οποίοι, αν και είχαν λάβει τα παραχωρητήρια από την ΕΑΠ, δεν είχαν καμιά άλλη στήριξη και έπρεπε μόνοι τους να μεριμνήσουν για διάφορες εργασίες, όπως η διαρρύθμιση των καταστημάτων τους. Όμως, η οικονομική δυνατότητά τους ήταν περιορισμένη και, επιπλέον, επιβαρύνονταν από τη δυσβάσταχτη φορολογία. Ο σύνδεσμος πίεζε να εκπροσωπούνται οι ίδιοι στις επαγγελματικές επιτροπές του Πειραιά και να έχουν λόγο για τον καθορισμό της φορολογίας.⁴⁷³ Το φορολογικό ζήτημα των καταστημάτων αναδεικνύει τους ανταγωνισμούς και τις κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στους πρόσφυγες εμπόρους της Κοκκινιάς και τους γηγενείς του Πειραιά. Οι παραπάνω ενέργειες ήταν ενδεικτικές της δραστηριότητας και της άσκησης πιέσεων στο Κράτος από τον επαγγελματικό κόσμο των προσφύγων, ο οποίος συνέβαλε στην εθνική οικονομία, έστω κι αν όλες αυτές οι προσπάθειες αυτοαπασχόλησης εκτόνωνσαν σε μεγάλο βαθμό το πρόβλημα της ανεργίας που είχε προκύψει στην ελληνική κοινωνία με την έλευσή των προσφύγων.⁴⁷⁴

472 «Πώς ζουν οι πρόσφυγες», εφ. *Εμπρός*, 24/12/1928.

473 «Οι πρόσφυγες αυτοαποκαθιστόμενοι», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 29/7/1928.

474 Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία - Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 275.

Η Ένωση, τον Απρίλιο του 1930, ύστερα από Γενική Συνέλευση αποφάσισε την τροποποίηση της επωνυμίας της σε «Εμπορικός, Βιομηχανικός και Επαγγελματικός Σύλλογος», με σκοπό να επεκτείνει τις εμπορικές και βιομηχανικές δραστηριότητές της έξω από τα όρια του συνοικισμού. Η σημαντική αλλαγή του καταστατικού αφορούσε την επιμόρφωση της νεολαίας, με τη συντήρηση νυχτερινής εμπορικής (επαγγελματικής), πρακτικής σχολής. Επίσης, στο νέο καταστατικό προβλεπόταν η προσφυγική ιδιότητα των επαγγελματιών για την εγγραφή τους στον σύλλογο.⁴⁷⁵ Η σημαντική αλλαγή που αφορούσε την επαγγελματική εκπαίδευση των νέων προσφύγων ήταν σύμφωνη με την τακτική και του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών, με σκοπό την κατάρτιση των νέων επαγγελματιών του κλάδου με την παροχή των κατάλληλων γνώσεων και πρακτικών τεχνικών.⁴⁷⁶

Μετά την αναγνώριση του συνοικισμού σε ανεξάρτητο δήμο, όπως αναφέρεται στο συλλεκτικό ντοκουμέντο για τα 65 χρόνια του Εμπορικού Συλλόγου της Νίκαιας, ο σύλλογος έμεινε ακέφαλος, όταν ο –τέως πλέον– πρόεδρος του ανέλαβε δήμαρχος Ν. Κοκκινιάς, και διασπάστηκε. Με πρωτοβουλία του εμπόρου Αρμόδιου Σαββόπουλου, που διατηρούσε παντοπωλείο στον συνοικισμό, τον Αύγουστο του 1934 ιδρύθηκε ο Εμπορικός Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Νέας Κοκκινιάς, με τη συμμετοχή εμπόρων, καταστηματαρχών υφασμάτων και ψιλικών. Σκοπός του συνδέσμου ήταν, εκτός από την προστασία των επαγγελματιών συμφερόντων, η ίδρυση Προμηθευτικού Συνεταιρισμού στην πόλη.⁴⁷⁷ Γενικά, οι σκοποί του προσαρμόστηκαν στις νέες ανάγκες που είχαν προκύψει μετά την οικονομική κρίση και τον κρατικό προστατευτισμό στην αγορά. Ο συνεταιρισμός αποσκοπούσε στην προστασία των μελών και την παροχή υπηρεσιών στα μέλη του συνδέσμου. Την ίδια χρονιά, οι υπόλοιποι επαγγελματικοί κλάδοι ίδρυσαν την Ομοσπονδία Επαγγελματικών και Βιοτεχνών. Σε αυτήν συμμετείχαν οι ενώσεις των

475 «Ακριβές αντίγραφον εκ των πρακτικών της Γενικής Συνελεύσεως της 13ης Απριλίου 1930», Βλ. «Ένωση Εμπόρων και Καταστηματαρχών» », 11/12/1928, Φ14, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

476 Μαρία - Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Για μια ιστορία της συλλογικότητας των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα: Ερωτήματα και συζητήσεις», στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 145-168.

477 Το νέο Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούνταν από τους εξής: πρόεδρος Αρ. Σαββόπουλος, αντιπρόεδρος Ηλ. Καταρτζής, γ. γραμματέας Ι. Μιναΐδης, ταμίας Ηλ. Χοτζόγλου, μέλη οι Ευ. Ιντζόγλου, Γ. Δελβεδέρης και Χ. Γαβριηλίδης. Βλ. «Καταστατικών - Εμπορικός Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Νέας Κοκκινιάς», οπτικοακουστικό υλικό DVD για τα 65 χρόνια του Εμπορικού Συλλόγου, «Η Νίκαια και ο Εμπορικός της Σύλλογος», Εμπορικός Σύλλογος, Νίκαια, 1999. (Ευχαριστώ θερμά τον νυν γ. γραμματέα του Εμπορικού Συλλόγου, Αντώνη Σταματιάδη, για το οπτικοακουστικό υλικό).

κουρέων, υποδηματοποιών, καταστηματαρχών, κρεοπωλών, γαλακτοπώλων, εμποροραπτών.⁴⁷⁸ Ο Εμπορικός Σύνδεσμος εντάχθηκε στην ομοσπονδία έναν χρόνο αργότερα και ο Αρ. Σαββόπουλος ήταν πλέον έφορος. Η ετήσια συνδρομή ήταν 300 δρχ. για όλα τα σωματεία. Τα γραφεία του Εμπορικού Συλλόγου αρχικά βρίσκονταν στην οδό Αλατσάτων και αργότερα μεταφέρθηκαν στο κέντρο της πόλης, στην οδό Επ. Χαριλάου, όπου ήταν συγκεντρωμένα όλα τα εμπορικά καταστήματα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο η σφραγίδα του Εμπορικού Συλλόγου όσο και ο προσδιορισμός της επωνυμίας του. Αρχικά, με την ίδρυση της Ενώσεως, το 1928, η σφραγίδα έφερε την κεφαλή του Ερμή, κάνοντας ευθεία αναφορά στον αρχαιοελληνικό θεό του εμπορίου, και η συλλογικότητα ήταν «ένωση» επαγγελματιών, με σκοπό την υποστήριξη των οικονομικών συμφερόντων των επαγγελματιών κλάδων και την αλληλοβοήθεια. Το 1930, ο Ερμής αντικαταστάθηκε με μια κυκλική αλυσίδα κρίκων, που συμβόλιζε τους δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών, όπως δήλωνε και η αλλαγή της επωνυμίας από «ένωση» σε «σύνδεσμο». Έναν μήνα πριν από τη δικτατορία του Μεταξά, όταν είχαν ενταθεί οι έλεγχοι και οι περιορισμοί στις συσσωματώσεις, ο σύνδεσμος αντικατέστησε την αλυσίδα και επανέφερε τον ιδεολογικά ουδέτερο Ερμή στη σφραγίδα του. Στη δικτατορία του Μεταξά, η δραστηριότητά του είχε περιοριστεί αρκετά.

Οι επαγγελματικοί σύλλογοι ενημέρωναν τους καταστηματάρχες για τα ωράρια λειτουργίας, καθώς και για τα συνταξιοδοτικά τους δικαιώματα, σύμφωνα με την τρέχουσα νομοθεσία. Επίσης, ως ομάδα πίεσης, σημαντική υπήρξε η συμβολή των επαγγελματιών του συννοικισμού στη διεκδίκηση των συμφερόντων τους, όπως το διάβημα και τα συνεχή υπομνήματα προς τον δήμο για την ίδρυση υποκαταστήματος εμπορικής τράπεζας στην πόλη.⁴⁷⁹ δήλωναν «παρών» στη δημόσια ζωή και είχαν αντιδράσει έντονα στο ζήτημα της μεταφοράς του Λαϊκού Νοσοκομείου στην περιφέρεια του Πειραιά. Στη διαμαρτυρία τους τόνιζαν το δικαίωμα των λαϊκών μαζών στην υγεία και την κοινωνική πρόνοια. Κατήγγειλαν δε ότι η μεταφορά του μοναδικού κρατικού νοσοκομείου αποτελούσε «κίνδυνον-θάνατον» για μια πόλη με 100.000 κατοίκους, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν φτωχοί εργάτες, χωρίς δυνατότητα ιδιωτικής περίθαλψης.⁴⁸⁰

478 Πρόεδρος της ομοσπονδίας ήταν ο πρόεδρος των κουρέων Λέων Δεσύλλας. Βλ. «Αρχαιρεσίες», εφ. *Εμπρός*, 18/11/1934.

479 «Ίδρυσις υποκαταστήματος εμπορικής τράπεζας εις την πόλιν», εφ. *Νέον Βήμα*, 6/10/1935.

480 «Γενικεύεται η αγανάκτησις», εφ. *Νέον Βήμα*, 28/6/1935.

Οι σχέσεις των επαγγελματιών με τη δημοτική Αρχή δεν ήταν πάντα αγαστές και, σε κάποιες περιπτώσεις, ανακλούσαν προσωπικές, αλλά και πολιτικές διαφορές, οι οποίες εκδηλώνονταν με αφορμή τη χρηματοδότηση των συλλόγων, τα δημοτικά τέλη των επαγγελματιών, ακόμα και τη σύναψη δανείου από τον δήμο για την εκτέλεση δημοτικών έργων.⁴⁸¹ Επίσης, εκτός από ομάδες πίεσης, οι σύλλογοι παρουσιάζονταν και ως συνδιαμορφωτές του χώρου και της μνήμης της πόλης, ασκώντας πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου. Στο πλαίσιο της ονοματοδοσίας των οδών την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, ο πρόεδρος των Επαγγελματιών και Βιοτεχνών είχε στείλει επιστολή στον δήμαρχο και στη Διοικούσα Επιτροπή, στην οποία πρότεινε βασικές οδοί της πόλης να λάβουν τα ονόματα του μητροπολίτη Γερβασίου Γρεβενών και του πρώτου δημάρχου Στ. Κοραή.⁴⁸²

Οι ανταγωνισμοί και οι οικονομικές διαφορές ήταν εμφανή ανάμεσα στους επαγγελματικούς συλλόγους, και εκδηλώθηκαν κυρίως μεταξύ ραπτεμπόρων και βιοτεχνών υφασματεμπόρων του προσφυγικού συνοικισμού. Οι βιοτέχνες προσελάμβαναν εργάτες, και κυρίως υφάντριες, εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη τους για εργασία, με πολύ χαμηλό μισθό και στερούσαν την εργασία από τους επαγγελματίες ράπτες. Κάθε προσπάθεια συνεννόησης από την πλευρά των ραπτών ήταν μάταιη, με αποτέλεσμα να προκύψει κρίση στον κλάδο τους. Η κατάσταση εξελίχθηκε σε έντονη διαμάχη, που απασχόλησε την τοπική κοινωνία, με μοϊκοτάζ από την πλευρά των ραπτών στα υφάσματα συγκεκριμένων βιοτεχνιών και με δημοσιεύσεις στον τοπικό Τύπο που έκαναν λόγο για «ανοικτίρμονες εις την μανίαν του πλουτισμού».⁴⁸³ Οι επαγγελματικές ενώσεις συνήθως αποτελούσαν τοπικά παραρτήματα των κεντρικών συλλόγων και έπαιζαν διαμεσολαβητικό ρόλο στον διαμορφούμενο συνδικαλιστικό χώρο της περιόδου. Έτσι, ο σύλλογος Εμποροραπτών του συνοικισμού ανήκε στην Πανελλήνια Ομοσπονδία Εμποροραπτών και

481 Η σύγκρουση μεταξύ του δημάρχου και της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών αφορούσε τη φορολογία των πεζοδρομίων, αλλά και ουσιαστικότερα θέματα, όπως η άρνησή της στο θέμα του δανείου, όπως υποστήριζε και τμήμα της αντιπολίτευσης. Ο δήμαρχος κατηγορούσε την ομοσπονδία για αντιδραστική στάση, της στερούσε τη χρηματική ενίσχυση και ζητούσε αλλαγή της σύνθεσής της. Βλ. «Αι συνεδριάσεις του Δημ. Συμβουλίου», εφ. *Νέον Βήμα*, 4/8/1935, και «Η προχθεσινή συνεδρίασις της Ομοσπονδίας (...) απεφασίσθη όπως υποβληθή μήνυσις κατά του Δημάρχου», εφ. *Νέον Βήμα*, 11/8/1935.

482 «Η ονοματοθεσία των οδών της Νέας Κοκκινιάς», εφ. *Αναγέννησις*, 30/11/1938.

483 «Ο επαγγελματικός αγών του συνδέσμου των εμποροραπτών της Κοκκινιάς», εφ. *Νέον Βήμα*, 13/6/1936.

συμμετείχε στις συνδικαλιστικές δράσεις και στα πανελλήνια συνέδρια του κλάδου.⁴⁸⁴

2.6.4. Εργατικές ενώσεις και όψεις του εργατικού κινήματος

Στον συνοικισμό, από το 1929 είχε ιδρυθεί παράρτημα της Πανελλήνιας Εργατοπροσφυγικής Ενώσεως, στο πλαίσιο προσέγγισης και επιρροής του ΚΚΕ στις προσφυγικές γειτονιές.⁴⁸⁵ Σημείο συγκέντρωσης των 38 ιδρυτικών μελών ήταν το καφενείο στην πλατεία του Αγ. Γεωργίου, στη διασταύρωση των οδών Προύσης και Βοσπόρου. Η συγκέντρωση των εργατών στη συγκεκριμένη συνοικία ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στην πλατεία του Αγ. Νικολάου, όπου μαζεύονταν κυρίως οι επαγγελματίες με τα καταστήματα. Στη συνέλευση, τον λόγο πήρε αρχικά ο Καραπιπερής, ο οποίος αναφέρθηκε στον δίκαιο αγώνα των εργαζομένων μέσα από την ανάγκη συσπείρωσης σε μια Πανελλήνια Ένωση, η οποία θα αγωνιζόταν για όλα τα ζητήματα των εργοστασίων και των ταπητουργείων που είχαν εγκαταλείψει στην τύχη τους οι «προσφυγοπατέρες», και συνέχισε κάνοντας λόγο για την εκμετάλλευση που υφίσταντο οι πρόσφυγες εργάτες μέσα σε αυτά. Ακολούθησε η ανάγνωση του καταστατικού, το οποίο περιελάμβανε εργατικές και προσφυγικές διεκδικήσεις· απευθυνόταν σε όλους τους εργάτες και αγρότες πρόσφυγες, και αποσκοπούσε στην ίδρυση μιας ενιαίας πανελλήνιας εργατοπροσφυγικής ένωσης. Σκοπός της Ενώσεως, σύμφωνα με την ιεραρχική δομή του καταστατικού, ήταν η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των προσφύγων, όπως αυτά απέρρεαν από τη Συνθήκη της Λοζάνης, και των εργατικών δικαιωμάτων, όπως η αύξηση ημερομισθίων, η μείωση των ωρών εργασίας, η σύνταξη, η εφαρμογή των όρων υγιεινής στα εργοστάσια, η πλήρης αποκατάσταση για τους εργάτες στην πόλη και τους πρόσφυγες αγρότες με απαλλοτρίωση μοναστηριακών τσιφλικιών, η παροχή μακροπρόθεσμων άτοκων δανείων και μέσων καλλιέργειας, η ίδρυση Ταμείου Αμύνης για τους φτωχούς εργάτες και τους ημερομίσθιους, η προικοδότηση από την ενοικίαση των βακουφιών και των μουσουλμανικών οικημάτων, η απαλλοτρίωση των νομίμως ακαλλιέργητων, η ίδρυση σε όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς κρατικών αντιφθισικών σταθμών, η δωρεάν ιατρική περίθαλψη, η χορήγηση δωρεάν φαρμάκων, συντάξεων και κοινωνικών ασφαλίσεων, και τέλος η ίδρυση λαϊκών φαρμακείων, μαιευτηρίων,

484 «Συγκαλείται εντός του μηνός το Β΄ Πανελλαδικόν Συνέδριον Εμποροραπτών και Ραπτών», εφ. *Νέον Βήμα*, 6/4/1935.

485 Για τη διείδυση του ΚΚΕ στις προσφυγικές γειτονιές, βλ. κεφάλαιο «Ο βενιζελισμός, οι φυγόκεντρες τάσεις και η διεκδίκηση της προσφυγικής ψήφου, σ.178.

νυχτερινών σχολών. Δεκτοί γίνονταν όλοι όσοι διέμεναν σε προσφυγικούς συνοικισμούς – εργάτες, μικροεπαγγελματίες, διανοούμενοι, αγρότες, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκευματος, γηγενείς παντρεμένοι με πρόσφυγα. Κάθε μέλος είχε την υποχρέωση να τηρεί όσα όριζε το καταστατικό και να συμμετέχει στα εργατοπροσφυγικά συνέδρια. Πόροι της Ενώσεως ήταν τα χρήματα από τις εγγραφές, η μηνιαία συνδρομή, που ανερχόταν σε 5 δρχ., καθώς και δωρεές. Σε περίπτωση διάλυσής της, η περιουσία της θα μεταβιβαζόταν ως δωρεά στους άπόρους του Εθνικού Πανεπιστημίου. Οι γενικές συνελεύσεις θα γίνονταν κάθε τρίμηνο, ήτοι συχνότερα από τους υπόλοιπους συλλόγους. Η σημαία της ήταν μελανόχρωμη, με επιχρυσωμένα τα αρχικά ΠΕΠΕ. Η κεντρική εκτελεστική επιτροπή είχε έδρα στη Νέα Κοκκινιά, όμως τα μέλη της προέρχονταν από όλες τις προσφυγικές γειτονίες του Πειραιά. Η ενδεκαμελής επιτροπή απαρτιζόταν από ειδικευμένους και ανειδίκευτους εργάτες, όπως ξυλουργοί, υποδηματοποιοί, σιδηροδρομικοί, ηλεκτροτεχνικοί, φορτοεκφορτωτές, μηχανικοί και ένας επιχειρηματίας.⁴⁸⁶ Οι διαφορετικές ειδικότητες έδειχναν τον τρόπο που λειτουργούσε η Ένωση, προκειμένου να προσεγγίζει και να επηρεάζει ιδεολογικά όλους τους εργατικούς και επαγγελματικούς κλάδους για την ενδυνάμωση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Οι στόχοι και το ιδεολογικό περιεχόμενο του συλλόγου ταυτίζονταν με τις προγραμματικές δηλώσεις του ΚΚΕ για το προσφυγικό ζήτημα. Η ίδρυσή του εντασσόταν στο πλαίσιο δημιουργίας και της Ενωτικής Γενικής Συνομοσπονδίας Ελλάδας των αριστερών, ύστερα από τη διάσπασή τους από τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ).⁴⁸⁷

Όπως προαναφέρθηκε, στον συνοικισμό υπήρχαν πολλά αρτοποιεία, στα οποία δούλευαν αρκετοί αρτεργάτες υπό άσχημες συνθήκες, σε εξαντλητικά ωράρια και με χαμηλά ημερομίσθια. Η εκμετάλλευση των αρτεργατών από τους εργοδότες ήταν συχνό φαινόμενο. Για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους είχε ιδρυθεί σωματείο από 20 εργάτες που δούλευαν σε αρτοποιεία του συνοικισμού και των γύρω

486 «Καταστατικόν - Πανελλήνια Εργατοπροσφυγική Ένωση», 8/9/1929, Φ18 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

487 Από τις διαφωνίες και τις διασπάσεις του συνδικαλιστικού κινήματος προέκυψε η Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (1928), η οποία αναβίωσε το 1931, εκπροσωπώντας τις αριστερές επαγγελματικές οργανώσεις. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 115-116, Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 321-329, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, 1918-1939*, τ. Α2, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018, σ. 336-342.

περιοχών (Κουντσικάρι, Π. Κοκκινιά).⁴⁸⁸ Στον συννοικισμό, αρκετοί ήταν οι τεχνίτες της οικοδομής, λόγω και της άνθησης του κλάδου την περίοδο της οικιστικής ανάπτυξης. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα με τα επαγγέλματα των κατοίκων, αρκετοί δήλωναν τεχνίτες, οι οποίοι αναλάμβαναν την κατασκευή ή τη συντήρηση των κτιρίων, για αυτό και ιδρύθηκε η Ένωση Εργατών, Τεχνιτών Οικοδομής. Η ιδρυτική πράξη της υπογράφηκε από 12 άτομα με επαγγελματική συνάφεια, τα οποία έμεναν σε κοντινές γειτονιές.⁴⁸⁹ Επρόκειτο για έναν μικρότερο σύλλογο, που δρούσε κυρίως για την εξασφάλιση των επαγγελματικών του συμφερόντων, λειτουργώντας ως ένωση τεχνικών η οποία αναλάβανε οικοδομικές εργασίες και μπορούσε να επωφεληθεί από τα άτοκα επαγγελματικά δάνεια που έδινε η ΕΤΕ για την ενίσχυση του οικοδομικού κλάδου. Ανέπτυξε συνδικαλιστική δραστηριότητα μαζί με τους υπόλοιπους οικοδόμους της Κοκκινιάς.⁴⁹⁰

Το 1932, σε μια περίοδο όπου το συνδικαλιστικό κίνημα ήταν πιο ενεργό, με απεργιακές κινητοποιήσεις, και παρά τις διώξεις, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να ασκεί μεγαλύτερη επιρροή στους προσφυγικούς συννοικισμούς, όπως έδειξαν τα αποτελέσματα των εκλογών του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. Στον συννοικισμό, λοιπόν, ιδρύθηκε μια αντικομμουνιστική ένωση προσφύγων εργατών. Η πρωτοβουλία ανήκε σε οκτώ εργάτες, εκ των οποίων οι έξι διέμεναν στον ίδιο δρόμο της κεντρικής οδού Επ. Χαριλάου.⁴⁹¹ Στο καταστατικό του πολυμελούς Σύνδεσμου Προσφύγων Εργατών Ενώσεως Κοιλάδος Μαιάνδρου Νέας Κοκκινιάς, εκτός από την υπεράσπιση των διεκδικήσεων των προσφύγων εργατών, προβλέπονταν η αλληλεγγύη μεταξύ των εργαζόμενων μελών, η εύρεση εργασίας στα άνεργα μέλη, αλλά και η αποτροπή του κομμουνισμού και κάθε κοινωνικοπολιτικής ιδεολογίας που είχε σκοπό την

488 Σύλλογος Αρτεργατών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς, 16/8/1933, Φ25 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ. Στο βιβλίο του, ο Αν. Γκίκας αναφέρει τις εσωκομματικές διαφορές του ΚΚΕ και τοποθετεί το σωματείο στο πλαίσιο των διασπαστικών ενεργειών των αρχειομαρξιστών, ενώ το σωματείο των αρτεργατών Πειραιά είχε ενταχθεί στις γραμμές της Ενωτικής ΓΣΕΕ. Βλ. Αναστάσιος Γκίκας, *ό.π.*, σ. 259.

489 Το Διοικητικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από εννέα άτομα (ελαιοχρωματιστής, πλακοστρωτής, αμμοκονιαστής και εργολάβος). Βλ. «Καταστατικόν - Ένωσις Εργατών, Τεχνιτών, Οικοδόμων Κοκκινιάς», 31/3/1936, Φ29 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

490 Το Σωματείο των Οικοδόμων Κοκκινιάς ήταν παρόν στην απεργία της Πρωτομαγιάς του 1936, με 180 άτομα, μαζί με άλλους 15.595 εργάτες του Πειραιά. Στην απεργία συμμετείχε και το ανεξάρτητο Σωματείο Ταπητουργών Κοκκινιάς με 300 άτομα. Βλ. «Την Πρωτομαγιά απεργήσαν στον Πειραιά 16.000», εφ. *Ριζοσπάστης*, 8/5/1936.

491 Πρόεδρος ήταν ο Λυκ. Βαρυπάτης, αντιπρόεδρος ο Γ. Εγγλέζος και γενικός γραμματέας ο Εμ. Βουδούρης. Βλ. «Κατάλογος Διοικητικού Συμβουλίου Συνδέσμου Προσφύγων Εργατών Ενώσεως Κοιλάδος Μαιάνδρου Νέας Κοκκινιάς», 1/6/1932, Φ22 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

κοινωνική ανατροπή, σύμφωνα με το Ιδιώνυμο. Έτσι, ο σύνδεσμος μεριμνούσε για την «αποτροπή των μελών της από την ανάμιξιν των εις ενεργείας αντεθνικάς ή την προσκόλησιν των εις ενώσεις και σωματεία υποσκάπτοντα την υπόστασιν του Κράτους». Επίσης, διαγραφόταν από τη συλλογικότητα «όστις υποπίπτει εις σοβαρόν σφάλμαν εις την εργασίαν του».⁴⁹² Ως «σφάλμα στην εργασία» μπορούσε να θεωρηθεί κάθε συνδικαλιστική δραστηριότητα, καθώς και η συμμετοχή στις απεργίες. Προϋπόθεση για την εγγραφή νέων μελών ήταν κυρίως η προσφυγική ταυτότητα και προτεραιότητα είχαν όσοι κατάγονταν από το Αϊδίνιο. Η διεκδίκηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων έναντι των άλλων εργατικών συλλογικοτήτων και ο αντικομμουνιστικός χαρακτήρας ήταν οι βασικές αιτίες συσπείρωσης της συλλογικότητας, η οποία αντλούσε τα εθνοτοπικά χαρακτηριστικά της κοινής καταγωγής από την κοιλάδα του Μαιάνδρου, ήτοι τις περιοχές της Καρίας - Ιωνίας (Μύλασσα, Αϊδίνιο κ.ά). Όμως, ο σύλλογος, εκτός από την αλληλοβοήθεια, λειτουργούσε και ως μέσο πρόληψης και διαμόρφωσης κοινωνικής συμπεριφοράς. Παρείχε προστασία με κάθε τρόπο, είτε μέσω της εύρεσης εργασίας είτε της υπεράσπισης των εργατικών και προσφυγικών δικαιωμάτων, στα μέλη του, με απώτερο σκοπό την αποφυγή της ριζοσπαστικοποίησης των προσφύγων εργατών. Αριθμούσε 73 μέλη και προσπαθούσε μέσα από τη συλλογική μνήμη, με τις εκδηλώσεις, τις συνεστιάσεις και τις θεατρικές παραστάσεις, να ισχυροποιήσει την προσφυγική ταυτότητα της κοιλάδας του Μαιάνδρου, με την αρχαία ελληνική παράδοση και το πολιτισμικό υπόβαθρό της, ώστε να περιορίσει τον κίνδυνο των κομμουνιστικών ιδεών, οι οποίες εμφιλοχωρούσαν στους χώρους εργασίας και επηρέαζαν τους πρόσφυγες εργάτες.

Από την παραπάνω σύντομη αναφορά στα επαγγελματικά και εργατικά σωματεία που βρέθηκαν στα ΓΑΚ και είχαν έδρα τη Νέα Κοκκινιά⁴⁹³ προέκυψε ότι κυρίως τα επαγγελματικά συμπορεύονταν με τα αστικά κόμματα, όπως η Ομοσπονδία των Επαγγελματιών και των Εμπόρων, ενώ κάποια από τα εργατικά κινούνταν στις γραμμές του ΚΚΕ. Οι κλάδοι της βιομηχανίας, και κυρίως τα καπνεργοστάσια και τα

492 «Καταστατικόν Συνδέσμου Προσφύγων Εργατών Ενώσεως Κοιλάδος Μαιάνδρου Νέας Κοκκινιάς».

493 Όσα επαγγελματικά και εργατικά σωματεία είχαν έδρα την Παλαιά Κοκκινιά δεν συμπεριλήφθηκαν. Για την ολοκληρωμένη μελέτη του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος απαιτείται έρευνα σε όλα τα επαγγελματικά και εργατικά σωματεία της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά. Η δική μας έρευνα περιορίστηκε στον εντοπισμό των παραπάνω σωματείων και όχι στη μελέτη του συνδικαλιστικού και εργατικού κινήματος, γιατί κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε τους στόχους της συγκεκριμένης διατριβής.

υφαντουργεία, ήταν χώροι όπου αναπτύσσονταν η εργατική και η ταξική συνείδηση μέσα από τη διείσδυση του ΚΚΕ στους χώρους εργασίας και στις προσφυγικές γειτονιές.

Το εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα, οι διεκδικήσεις και η αντιφασιστική ενότητα στη Νέα Κοκκινιά είχαν αρχίσει τη δεκαετία του 1930 να γίνονται πραγματικότητα. Έτσι, οι κάτοικοι συμμετείχαν ενεργά στις απεργιακές κινητοποιήσεις, όπως η απεργία του Ρετσίνα (1933), και αργότερα κυρίως στις μεγάλες συγκεντρώσεις και δράσεις του Μαΐου του 1936. Η Ομοσπονδία Επαγγελματιών είχε στείλει διαμαρτυρία στην κυβέρνηση για τον εκτοπισμό του προέδρου του Εμπόρων της Καβάλας, κινούμενη στο πλαίσιο του αντιφασιστικού αγώνα.⁴⁹⁴ Επίσης, στη μεγάλη απεργία των καπνεργατών της Θεσσαλονίκης, οι καπνεργάτες του Πειραιά και, με τη σειρά τους, τα επαγγελματικά σωματεία των ευρύτερων περιοχών δήλωσαν τη συμπαράσταση και την αλληλεγγύη τους με δικές τους απεργιακές κινητοποιήσεις.⁴⁹⁵ Στη σύσκεψη των εργατικών σωματείων του Πειραιά που κάλεσε το σωματείο «Αγάπη» για το ζήτημα με των καπνεργατών συμμετείχαν η Ενωτική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας,⁴⁹⁶ το Παλλαϊκό Μέτωπο και άλλες επαγγελματικές οργανώσεις του Πειραιά και των γειτονικών περιοχών. Από τη Νέα Κοκκινιά συμμετείχαν η Ομοσπονδία Επαγγελματιών, οι Υποδηματέμποροι Καταστηματάρχες και οι Οινοπαντοπώλες. Στη σύσκεψη δήλωσαν την αλληλεγγύη και τη συμπαράστασή τους στους καπνεργάτες, ζήτησαν να σταματήσει η τρομοκρατία σε βάρος των απεργών, γενική αμνηστία στους φυλακισμένους και εξόριστους, και αποφάσισαν την ηθική και υλική στήριξη στους απεργούς.⁴⁹⁷

Τις επόμενες ημέρες κλιμακώθηκε η ένταση μεταξύ των απεργών και των αστυνομικών Αρχών σε όλον τον Πειραιά. Συγκεντρώσεις με αιματηρά επεισόδια και

494 «Οι επαγγελματίαι μας», εφ. *Αναγέννησις*, 12/3/1936, ΕΛΙΑ.

495 Ενδεικτικά άρθρα από την πειραιϊκή εφημερίδα *Σφαίρα*. Βλ. «Συνεχίζεται η απεργία των καπνεργατών», 6/5/1936, και «Και οι υποδηματεργάται».

496 Η άνοδος του φασισμού λειτούργησε σχετικά ενοποιητικά. Η Ενωτική, η ΓΣΕΕ, μαζί με άλλες εργατικές οργανώσεις, και το ΚΚΕ συνυπέγραψαν σύμφωνο κοινής δράσης κατά της στρατιωτικοφασιστικής δικτατορίας. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 145-146, Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 321-329. Για το κοινό μέτωπο του ΚΚΕ, βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τ. Α2, σ. 439-440.

497 Η Ομοσπονδία Επαγγελματιών Κοκκινιάς και οι οινοπαντοπώλες προσέφεραν στον αγώνα 230 δρχ. και 400 δρχ., αντίστοιχα. Βλ. «Σύσκεψη Οργανώσεων στον Πειραιά», 7/5/1936, «Οι οργανώσεις των εργαζομένων στο πλευρό των καπνεργατών» και «Οι προδοτικές ενέργειες (...) καταδικάζονται από όλους τους καπνεργάτες», εφ. *Ριζοσπάστης*, 8/5/1936.

αρκετές συλλήψεις υποδηματοποιών, καπνεργατών και τους λατόμων έλαβαν χώρα στη Νέα Κοκκινιά, στις συνοικίες των Άσπρων Χωμάτων.⁴⁹⁸ Η συγκέντρωση διαμαρτυρίας είχε ξεκινήσει από την πλατεία του Αγ. Γεωργίου, όπου βρισκόταν το καφενείο όπου είχε δημιουργηθεί η Εργατοπροσφυγική Ένωση, και κατευθύνθηκε προς το κέντρο της πόλης, στην πλατεία του Αγ. Νικολάου. Εκεί πύκνωσαν οι διαδηλωτές και εκφωνήθηκαν λόγοι από τους εκπροσώπους των απεργών. Οι διαδηλωτές φώναζαν συνθήματα, όπως «Ζήτω η πανεργατική απεργία, κάτω ο Μεταξάς», τα μαγαζιά έκλεισαν, οι καμπάνες χτυπούσαν και οι αστυνομικές δυνάμεις του Πειραιά συγκρούστηκαν με τους απεργούς, με αποτέλεσμα πολλούς τραυματίες.⁴⁹⁹ Τις επόμενες ημέρες προχώρησαν σε νέες απεργίες οι τσαγκάρηδες και οι λατόμοι της περιοχής, στην πανελλαδική απεργία της Αθήνας όλα τα καταστήματα της Νέας Κοκκινιάς ήταν κλειστά και πλήθος απεργών συγκεντρώθηκε στην πλατεία του Αγ. Νικολάου.⁵⁰⁰

2.7. Ελεύθερος χρόνος και συλλογικότητες

Στην βιομηχανική εποχή, μία από τις αλλαγές που συντελέστηκαν στις κοινωνίες ήταν η εμφάνιση του βιομηχανικού χρόνου, ο οποίος κατέστησε την εργασία ρυθμιστή της ζωής των ανθρώπων. Η δουλειά ήταν μια υποχρέωση σύμφυτη με την έλλειψη διαθέσιμου χρόνου. Ο ελεύθερος χρόνος και οι δραστηριότητες τηςσχόλης ορίστηκαν σε αντιδιαστολή προς την εργασία, ως μη εργάσιμος χρόνος.⁵⁰¹ Έτσι, εκεί όπου «τελείωνε» η μία έννοια «ξεκινούσε» η άλλη. Επομένως, ο ελεύθερος χρόνος σχετίστηκε με τη διεκδίκηση και τους εργατικούς αγώνες για την κατάκτηση του οκταώρου, των αμειβόμενων αργιών και των διακοπών.⁵⁰²

498 «Κηρύσσεται από της αύριον 24ωρος πανελλαδική απεργία εξ αλληλεγγύης προς τους απεργούς», εφ. *Σφαίρα*, 11/5/1936.

499 «Τα χθεσινά γεγονότα στην Κοκκινιά», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11/5/1936.

500 «Η χθεσινή εικοσιτετράωρη απεργία της Αθήνας» και «Ο Πειραιάς, το πρώτο προλεταριακό κέντρο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 14/5/1936.

501 Στη Γαλλία, ο ελεύθερος χρόνος αποδίδεται με τη λέξη «loisir», που παράγεται από το λατινικό «lícere» και σημαίνει επιτρέπεται. Περιλαμβάνει την ιδέα της άδειας, που σημαίνει έλλειψη υποχρεώσεων, κανόνων και ελέγχου. Στα ελληνικά, με τη λέξη «σχόλη» αποδίδεται ο αγγλικός όρος «leisure», ενώ στις ΗΠΑ αναφέρεται ως «non working time», «free time». Βλ. Gianni Toti, *Ο ελεύθερος χρόνος*, Αθήνα, Μνήμη, 1985. Για τις θεωρητικές προσεγγίσεις του ελεύθερου χρόνου, βλ. Αλεξάνδρα Κορωναίου, «Κοινωνιολογικές θεωρίες του ελεύθερου χρόνου», στο *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα, Νήσος, 1996, σ. 47-112.

502 Για τους εργατικούς αγώνες για την κατάκτηση του ελεύθερου χρόνου στην Ελλάδα, βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π. Πρωτοποριακές θεωρούνται και οι θέσεις του Πωλ Λαφάργκ για το επερχόμενο κίνημα του ελεύθερου χρόνου. Βλ. Πωλ Λαφάργκ, *Δικαίωμα στην τεμπελιά*, Αθήνα, Νησίδες, 1985.

Πέρα, όμως, από τη σχέση του ελεύθερου χρόνου με την εργασία, πρόκειται για μια έννοια που οριοθετείται στο πλαίσιο της κοινωνίας και προσδιορίζεται ιστορικά και κοινωνικά. Στις νεωτερικές κοινωνίες, ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι μόνο η παύση της εργασίας, που συνδυάζεται με την ξεκούραση και τη χαλάρωση, αλλά μια έννοια πιο σύνθετη, η οποία σχετίζεται άμεσα με την κοινωνικοποίηση του ατόμου, τη διάπλαση του χαρακτήρα του και, συνεπώς, με την παραγωγή ταυτοτήτων – κάτι που επιτυγχάνει και η ίδια η εργασία. Επίσης, συνδέθηκε με το παιχνίδι και τη θεώρησή του ως πολιτισμικό φαινόμενο, το οποίο είναι μια εθελοντική απασχόληση μέσα σε συγκεκριμένα χρονικά και τοπικά όρια, με καθορισμένους και αποδεκτούς κανόνες, συνοδευόμενο από ένταση, χαρά και της συνείδηση ότι είναι κάτι «διαφορετικό» από τη «συνήθη ζωή».⁵⁰³ Έτσι, καθώς ο ελεύθερος χρόνος αποκτούσε και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, γινόταν ολοένα πιο οργανωμένος και θεσμοθετημένος: οι άνθρωποι τον αντιλαμβάνονταν περισσότερο ως ξεχωριστό τομέα, παρά ως την παύση της εργασίας, και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργείται η ανάγκη για τις δραστηριότητες τηςσχόλης και την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Οι άνθρωποι έβρισκαν τρόπους με τους οποίους οι κοινωνίες θα διαχειρίζονταν τις ώρες που δεν εργάζονταν.

Οι δράσεις του ελεύθερου χρόνου σχετίζονται άμεσα με τις μορφές συλλογικότητας στο επίπεδο της καθημερινής ζωής. Η επιλογή τους υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από την αναζήτηση της προσωπικής ευχαρίστησης και ικανοποίησης, μέσα σε καθορισμένα κοινωνικά όρια. Πρόκειται κυρίως για δράσεις νόμιμα και ηθικά αποδεκτές από το Κράτος και την κοινωνία, μέσα από τις οποίες ικανοποιούνται τα κοινά ενδιαφέροντα και συντελούνται η κοινωνικοποίηση και η κοινωνική συνοχή των ατόμων. Οι επιλογές που έχει κάθε άτομο για να αξιοποιήσει τον ελεύθερο χρόνο του είναι πολλές, όμως σε αυτές θα πρέπει να συνυπολογιστεί το φάσμα των κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που μπορεί να επηρεάσουν και να κατευθύνουν τη δράση των υποκειμένων, αναδεικνύοντας την κοινωνική διαστρωμάτωση του ελεύθερου χρόνου.⁵⁰⁴ Η επαγγελματική απασχόληση και η κοινωνική τάξη επηρεάζουν την οργάνωση και τον προσανατολισμό του χρόνου αυτού.⁵⁰⁵

503 Γιόχαν Χουίζινγκα, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 59-50.

504 Αλ. Κορωνάιου, *ό.π.*, σ. 184-187.

505 Στο ίδιο σ. 278-282.

Στους κοινωνικούς, οικονομικούς, τεχνολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που καθορίζουν τις επιλογές των δραστηριοτήτων, προστίθενται ο χώρος και, κυρίως, το αστικό περιβάλλον της πόλης και οι δυνατότητες που αυτό προσφέρει, το οποίο δεν είναι μόνο χώρος κατοίκησης και εργασίας, αλλά και ευκαιριών για την ανάπτυξη της δημόσιας κοινωνικότητας. Τέτοιοι χώροι μπορεί να είναι οι πλατείες, τα γήπεδα, τα καφενεία, οι χώροι διασκέδασης και ψυχαγωγίας, οι λέσχες κ.ά.

Οι άνθρωποι αναζητούν την ευχαρίστηση σε ένα πλήθος δραστηριοτήτων τηςσχόλης, όμως η συγκεκριμένη έρευνα θα επικεντρωθεί στις μορφές κοινωνικότητας και στην κατηγορία των μιμητικών δράσεων ή παιχνιδιών.⁵⁰⁶ Μέσα στις πολλαπλές επιλογές των δραστηριοτήτων τηςσχόλης είναι η ενασχόληση με τις τέχνες, τα γράμματα, η συμμετοχή σε συσσωματώσεις, η παρακολούθηση θεαμάτων, οι χώροι αναψυχής και διασκέδασης, οι εκδρομές στη φύση, ακόμα και ο καταναλωτισμός και ο εθελοντισμός. Η μελέτη των συσσωματώσεων που κάλυπταν τις ανάγκες διασκέδασης και αναψυχής για τους πρόσφυγες της Νέας Κοκκινιάς θα πρέπει να αναλυθούν λαμβάνοντας υπ' όψιν το σύνολο της κοινωνίας και τις γενικότερες τάσεις των κοινωνικών αλλαγών την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Στους ψυχαγωγικούς συλλόγους συγκαταλέγονται όσοι φιλοξενούσαν δραστηριότητες που αφορούσαν τησχόλη και την ανάπτυξη της προσωπικότητας. Ανάμεσά τους διακρίθηκαν μουσικοί, καλλιτεχνικοί, κυνηγητικοί σύλλογοι και, προς τα τέλη του 1930, ξεκίνησαν οι ορειβατικοί - φυσιολατρικοί, ως αποτέλεσμα της σχέσης του ανθρώπου του αστικού περιβάλλοντος με τη φύση. Συνολικά εντοπίστηκαν 10 ψυχαγωγικοί σύλλογοι, ενώ ανάμεσά τους υπήρχαν και δύο μουσικοαθλητικοί. Αξίζει να αναφερθεί ότι, εκτός από τους αμιγώς ψυχαγωγικούς, που είχαν βασικό σκοπό τη διασκέδαση, και οι υπόλοιποι σύλλογοι, και κυρίως οι εθνοτοπικοί και οι εξωραϊστικοί που προαναφέρθηκαν, παρείχαν ευκαιρίες αναψυχής κυρίως μέσα από τις συναθροίσεις, τις διαλέξεις, τις εκδρομές και τις θεατρικές παραστάσεις που διοργάνωναν.

Στον συννοικισμό λειτουργούσε η Αμερικανική Λέσχη, η οποία σχετιζόταν με την οργάνωση Young Men's Christian Association (YMCA), την οποία αργότερα

506 Μια προκαταρκτική ταξινόμηση των δραστηριοτήτων τηςσχόλης κατά τους Ελίас και Ντάνινγκ είναι οι δραστηριότητες που αφορούν την ιδιωτική εργασία και την οικογενειακή διαχείριση, την ανάπαυση, τη φροντίδα για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών, την κοινωνικότητα και τις μιμητικές δραστηριότητες. Βλ. Νόρμπερτ Ελίας - Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, Αθήνα, Δρομέας, 1998, σ. 97-99.

διαδέχθηκε η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων (ΧΑΝ).⁵⁰⁷ Η Λέσχη είχε βασικό σκοπό τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες των νέων. Το 1925, η ΕΑΠ είχε παραχωρήσει το οικοδομικό τετράγωνο 84 των οδών Κασταμονής και Θείρων στην Αμερικανική Λέσχη, όπου δημιουργήθηκε ένα δωμάτιο και το υπόλοιπο οικόπεδο έμεινε ακάλυπτο, περιφράχθηκε με συρματοπλέγμα και λειτουργούσε ως γυμναστήριο. Διευθυντής της Λέσχης ήταν ο Ευάγ. Δέρας, με καταγωγή από τα Δαρδανέλια.⁵⁰⁸ Το 1928 χτίστηκε μεγαλύτερη αίθουσα, ώστε να εξυπηρετεί πολλαπλές εκπαιδευτικές και εκπολιτιστικές δράσεις αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου των νέων. Έτσι, ξεκίνησε να λειτουργεί το εκπαιδευτικό τμήμα, με τη συντήρηση νυχτερινού δημοτικού σχολείου αναγνωρισμένου από το υπουργείο Παιδείας. Η εκμάθηση ξένων γλωσσών (Αγγλικά, Γαλλικά) και τμήμα φροντιστηριακό για τους μαθητές του Γυμνασίου επιδοτούνταν από τον δήμο για την οργάνωση των παιδικών κατασκηνώσεων.⁵⁰⁹ Εκτός από τις φιλεκπαιδευτικές δραστηριότητες η Λέσχη διέθετε και αθλητικές δράσεις που αναφέρονται παρακάτω στα αθλητικά σωματεία. Στην τοπική βιβλιογραφία γίνεται αναφορά και σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες, με την οργάνωση θεατρικών παραστάσεων από τον υπεύθυνο του καλλιτεχνικού τμήματος, καθώς και διαλέξεων.⁵¹⁰ Οι παραστάσεις είχαν εκπαιδευτικό σκοπό, καθώς περνούσαν μηνύματα για τις οικογενειακές σχέσεις, τον ρόλο της μητέρας, καθώς και αντιπολεμικό χαρακτήρα, επηρεασμένες από το κοινωνικό περιβάλλον της εποχής, καθώς κάποιες εξ αυτών θα μπορούσαν να ενταχθούν στο πλαίσιο των εκλαϊκευμένων παραστάσεων με επιμορφωτικό χαρακτήρα.

Για τον συνοικισμό, η Λέσχη ήταν ένας χώρος εκδήλωσης της κοινωνικότητας, της εξωστρέφειας και της πνευματικής καλλιέργειας, ενώ ταυτόχρονα κάλυπτε φιλεκπαιδευτικές και ηθικοπλαστικές δραστηριότητες, με βασικό αποδέκτη τη νεολαία. Επίσης, από την έρευνα στα καταστατικά των

507 Η YMCA ήταν παγκόσμια οργάνωση, που ιδρύθηκε στην Αγγλία το 1844 από τον sir George Williams. Στηριζόταν στις αρχές του χριστιανισμού και στόχευε στη διαπαιδαγώγηση των νέων μέσα από πλήθος δραστηριοτήτων, κυρίως αθλητικών και εκπολιτιστικών. Βασικές αρχές της ήταν η προσφορά και ο «μυώδης χριστιανισμός», ένα κίνημα για τη σύνδεση του ήθους και του φυσικού κάλλους με τον αθλητισμό. Το 1922 διατηρούσε παράρτημα στη Σμύρνη και ο υπεύθυνος, mr Jennings, έδρασε για τη διάσωση αρκετών προσφύγων και τη μεταφορά τους στην Ελλάδα. Με την άφιξη των προσφύγων συνέχισε την εθελοντική δράση της στο πλαίσιο της Αμερικανικής Περίθαλψης.
508 Δημήτρης Λιάτσος, *ό.π.*, σ. 26-28.

509 «Νυκτερινά μαθήματα της Αμερικανικής Λέσχης», *εφ. Εμπρός*, 18/11/1934, και «Πρακτικόν Δημοτικού Συμβουλίου 13ης Συνεδρίασεως», 17/8/1934, Β' Βιβλίο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1934-1938, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

510 Υπεύθυνος του καλλιτεχνικού τμήματος ήταν ο Κ. Βιζυηνός. Μερικές από τις θεατρικές παραστάσεις ήταν η «Στέλλα Βιολάντη» του Ξενοπούλου, η «Μητέρα» του Ταγκόπουλου, το «Ζητείται υπηρέτης» του Άννινου και η «Απάνθρωπη Γη» του Φρανσουάν ντε Κυρέλ, *στο ίδιο*.

συλλόγων προέκυψε ότι κάποιοι εξ αυτών χρησιμοποιούσαν την αίθουσα της Λέσχης ως εντευκτήριο. Ακόμα και οι πρώτες συνελεύσεις του Δημοτικού Συμβουλίου έλαβαν χώρα στην αίθουσα της Αμερικανικής Λέσχης, σύμφωνα με τα πρακτικά του.

Η δράση της Αμερικανικής Λέσχης πιθανόν διήρκεσε έως το 1936, όταν, σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία, στον χώρο της ξεκίνησε τη δραστηριότητά της η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων (XAN) ως παράρτημα της XAN Αθηνών.⁵¹¹ Το καταστατικό της περιόδου του Μεσοπολέμου δεν βρέθηκε ούτε στα ΓΑΚ ούτε στη νυν XAN Νίκαιας, που στεγάζεται ακόμα στο ίδιο κτίριο. Αν και για την τοπική κοινωνία η μεταξική περίοδος της XAN έχει περάσει στη λήθη, όπως διαπιστώθηκε από τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, η δράση της συνεχίστηκε με την οργάνωση παιδικών κατασκηνώσεων τους θερινούς μήνες, οι οποίες επιδοτούνταν από τον δήμο.⁵¹² Η δικτατορία του Μεταξά έκλεισε όλες τις XAN και αυτές συνέχισαν τη δραστηριότητά τους μέσα από την ΕΟΝ.⁵¹³

2.7.1. Ένας εθνοτοπικός ψυχαγωγικός σύλλογος

Η ίδρυση της Ενώσεως Πισιδίων «Η Αναγέννησις» αποσκοπούσε κυρίως στην ψυχαγωγία και την ευχάριστη αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου. Η συλλογικότητα συγκροτήθηκε από άτομα κυρίως της ανώτερης κοινωνικής τάξης – ήταν πρόσφυγες βιομήχανοι ταπητουργοί της Νέας Κοκκινιάς και της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά. Ανάμεσά τους ήταν ο Μ. Καχραμάνογλου, ο Ιω. Παγιασλής, ο Στ. Αβραμίδης και ο διευθυντής του 5ου Δημοτικού Σχολείου του συνοικισμού Νικ. Δημητριάδης.⁵¹⁴

Βάσει της επωνυμίας του θα ήταν εύκολο να τον κατατάξουμε στους εθνοτοπικούς συλλόγους, όμως κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο, γιατί στο καταστατικό δεν αναγράφεται πουθενά ο τόπος καταγωγής ως απαραίτητο κριτήριο για την εγγραφή νέων μελών· βασικές προϋποθέσεις ήταν η ελληνική ιθαγένεια και η καταβολή της μηνιαίας συνδρομής. Έτσι, δεν επρόκειτο για έναν αποκλειστικά εθνοτοπικό σύλλογο των Πισιδίων, αλλά για μια ένωση με ποικίλες στοχεύσεις, από

511 *Η XAN στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης*, Δήμος Νίκαιας, 2014, σ. 24.

512 «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Ν. Κοκκινιάς», Αρ. 4, 14/7/1938, Α' Βιβλίων Πρακτικών Διοικούσης Επιτροπής, 1/7/1938 - 30/11/1939, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

513 Υπ. Απόφ. 90843, «Περί διαλύσεως του σωματείου Χριστιανικής Αδελφότητος των Νέων Αθηνών», ΦΕΚ 286/11-11-1939.

514 Τα υπόλοιπα ιδρυτικά μέλη ήταν οι Αγ. Διαμαντίδης, Σωτήρ. Δασκαλόπουλος, Νικ. Φυντανίδης, Μιχ. Αγαλίδης, Μελ. Καρανικολάου, Λουκ. Γ(Κ)εκέρτζογλου, Ηλ. Χοτζόγλης. Βλ. «Πρακτικόν - Καταστατικόν, Ένωσις των Πισιδίων “Η Αναγέννησις”», 13/7/1932, Φ22 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

την ψυχαγωγία και την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, μέχρι την πνευματική καλλιέργεια, τη φιλανθρωπία και, έμμεσα, με οικονομικούς και επαγγελματικούς σκοπούς, όπως λειτουργούσαν οι λέσχες.

Ο τρόπος που είχε επιλέξει για να συνθέσει το συλλογικό αφήγημα των προσφύγων και τη μνήμη τους ήταν η επωνυμία «Αναγέννησις». Η λέξη συμπυκνώνει όλο το περιεχόμενο του όρου, που συμβόλιζε τη δυνατότητα και την ικανότητα των προσφύγων, και συγκεκριμένα της ανώτερης κοινωνικής τάξης των Πισιδίων, ταπητουργών και επιχειρηματιών, να διαπρέψουν στον οικονομικό τομέα, συμβάλλοντας στην τοπική και την εθνική οικονομία, αλλά και οργανώνοντας εκπολιτιστικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με το καταστατικό της Αναγεννήσεως, τα ιδρυτικά της μέλη ήταν τα ισχυρά οικονομικά άτομα του συνοικισμού, που ασχολούνταν με την ταπητουργία και είχαν καταγωγή από τη Σπάρτη της Πισιδίας. Βασικός σκοπός του συλλόγου ήταν η ηθική και κοινωνική διαμόρφωση των μελών, με την ίδρυση βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου. Κατόπιν, η υποστήριξη και η αναζωπύρωση των εθνικών ιδεών, μέσα από διαλέξεις έγκριτων καθηγητών, διδασκάλων και άλλων επιστημόνων. Τρίτον, η υποστήριξη και η βοήθεια των χηρών και των ορφανών, ανάλογα με τις δυνατότητες της Ένωσης, και, τέλος, η προάσπιση των προσφυγικών συμφερόντων και αναγκών. Από την ιεράρχηση των σκοπών φαίνεται ότι η συσπείρωση των μελών ανιχνεύεται περισσότερο σε ιδεολογικά και πολιτισμικά κίνητρα, που άπτονταν του «εθνικού οράματος», όπως διατυπωνόταν την περίοδο του 1930.⁵¹⁵ Κρίνοντας δε και από τα επαγγέλματα των ιδρυτικών μελών (ταπητουργοί και δάσκαλος), προφανώς επρόκειτο για μια διακριτή ελίτ, που φιλοδοξούσε να καθοδηγήσει ηθικά, κοινωνικά και να διαπαιδαγωγήσει τις νεότερες γενιές. Επίσης, ο ρόλος του δασκάλου, του «διανοούμενου» του φτωχικού συνοικισμού, ως προέδρου, και ο στόχος ίδρυσης αναγνωστηρίου και βιβλιοθήκης δείχνουν ότι λειτουργούσε ως διαμεσολαβητής που καλλιεργούσε το πνεύμα μέσα από δράσεις αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, όπως η παράσταση του Σαίξπηρ την οποία ανέβασαν τα μέλη της Ένωσης.⁵¹⁶ Στο καταστατικό, περιλαμβάνονται στους σκοπούς και η φιλανθρωπία, συναφής με τον ρόλο της ανώτερης κοινωνικής τάξης, και ιδιαίτερα η προστασία των χηρών και των ορφανών, προκειμένου να

515 Δημήτρης Χρ. Ξιφάρης, «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας», Μέρος Α', *Θέσεις*, τ. 53, σ. 69-88, και Μέρος Β', *Θέσεις*, σ. 54, 61-86.

516 Στην ερασιτεχνική θεατρική ομάδα συμμετείχαν και δεσποινίδες. Βλ. «Ζωή και Κίνησις», εφ. *Νέον Βήμα*, 13/6/1936, και Δημήτρης Λιάτσος, *ό.π.*, σ. 28.

περιοριστούν φαινόμενα, όπως η πορνεία και η επαιτεία. Η Ένωση μεριμνούσε κυρίως για τις χήρες και τα ορφανά που μπορεί να δούλευαν ταπητουργία και εργοστάσια της περιοχής. Έτσι, διαμορφωνόταν μια σύνθετη σχέση, όχι μόνο εργασιακής εξάρτησης, αλλά και πατερναλιστική, η οποία αύξανε τη δύναμη και το κύρος του «προστάτη» αφεντικού. Αυτή η σχέση του πλούσιου συντοπίτη, ο οποίος μεριμνούσε για τους «ενδεείς αδελφούς», λειτουργούσε αποτρεπτικά ως προς την ωρίμανση άλλων ιδεολογιών με κοινωνικοταξικά χαρακτηριστικά, κρατώντας «δέσμιες» τις εργαζόμενες γυναίκες, που δίσταζαν να διεκδικούσαν καλύτερες συνθήκες εργασίας.

Πολιτικά, ο σύλλογος ανήκε στους βενιζελικούς, μια και η αστική τάξη είχε ευνοηθεί ιδιαίτερα από την τελευταία τετραετία του Βενιζέλου (1928-1932), με τα ευνοϊκά μέτρα για την ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου και κυρίως της ταπητουργίας, με τις επενδύσεις, τα ξένα κεφάλαια και το φτηνό εργατικό δυναμικό των προσφύγων. Το 1932, όμως, όταν ιδρύθηκε ο σύλλογος, ήταν μια κρίσιμη περίοδος για την ελληνική οικονομία, μια και είχε φτάσει στη χώρα ο «αντίπτυπος» της οικονομικής κρίσης του 1929. Ο κλάδος της ταπητουργίας είχε πληγεί αρκετά και η κυβέρνηση Βενιζέλου το 1932, λίγο πριν από την κατάρρευσή της, πήρε μια σειρά από μέτρα και ψήφισε νομοθετήματα που ευνόησαν τη βιομηχανική παραγωγή.⁵¹⁷ Έτσι, η ίδρυση της ένωσης των Πισιδίων ταπητουργών μπορεί να ερμηνευτεί και στο πλαίσιο της προστασίας των επαγγελματικών τους συμφερόντων. Η πολιτική ταύτιση με τον Βενιζέλο φανερώνεται και από τη φωτογραφία του πολιτικού ηγέτη στα γραφεία της Ένωσης, καθώς και από τη συναίνεσή της στην ανέγερση μνημείου του Βενιζέλου στην πόλη μετά τον θάνατό του.⁵¹⁸

2.7.2. Συσσωματώσεις για τη μουσική, το κυνήγι και τη φυσιολατρία

Από τους πρώτους ψυχαγωγικούς συλλόγους που ιδρύθηκαν στον συνοικισμό, το 1927, ο οποίος ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη μουσική, ήταν ο Μουσικός Σύλλογος «Αρίων». Σκοπός του ήταν η «καλλιέργεια και η πρόοδος της μουσικής, και η οργάνωσις και συντήρησις φιλαρμονικής εκ πνευστών και χάλκινων μουσικών

⁵¹⁷ Για τη βιομηχανική ανάπτυξη και την εξάρτηση του κεφαλαίου από το Κράτος, βλ. Νίκος Μουζέλης, «Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλippoπότης, 1980, σ. 9-12. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ...ό.π., σ. 45-51.

⁵¹⁸ «Ψήφισμα των Πισιδίων», εφ. *Αναγέννησις*, 23/5/1936.

οργάνων».⁵¹⁹ Ο σύλλογος λειτουργούσε ως τοπικό ωδείο, γιατί αποσκοπούσε στην εκμάθηση μουσικής και τη συγκρότηση φιλαρμονικής, η οποία θα οργάνωνε πολιτιστικές εκδηλώσεις, από τις οποίες θα εξασφάλιζε και τα έσοδά της.

Ο σύλλογος απευθυνόταν μόνο στους φιλόμους κατοίκους του συνοικισμού που είχαν κάποια θεωρητική κατάρτιση στη μουσική τέχνη, αποκλείοντας όποιον απλά επιθυμούσε να ασχοληθεί ερασιτεχνικά. Η συνδρομή ανερχόταν στις 10 δρχ. ή στις 20 δρχ. για όσους ήθελαν να λάβουν δίπλωμα μουσικής. Όπως παρατηρείται, οι ψυχαγωγικοί σύλλογοι ήταν ακριβότεροι σε σχέση με τους υπόλοιπους, στους οποίους η μηνιαία συνδρομή κυμαινόταν από 5 έως 10 δρχ. Η αύξηση στην τιμή συνδέεται με τη συντήρηση των μουσικών οργάνων και την παροχή υπηρεσιών.

Η πρωτοβουλία για την ίδρυση του «Αρίωνα» και της φιλαρμονικής ανήκε στον μουσικοδιδάσκαλο Αλεξ. Μαυρίδη, ο οποίος ήταν μέλος στο πρόδομο μουσικοαθλητικό σωματείο «Αχιλλέας», που είχε δημιουργηθεί στον συνοικισμό το 1925. Επίσης, μέλη στο συμβούλιό του ήταν οι αδελφοί Ευστατιάδης, που είχαν πρωταγωνιστήσει στην ίδρυση των προσκόπων του συνοικισμού. Το διοικητικό συμβούλιο απαρτιζόταν ιεραρχικά από άτομα που ανήκαν στη μεσαία τάξη, ενώ απουσίαζε η εργατική τάξη.⁵²⁰ αποτελούνταν από 28 μουσικούς, οι οποίοι αργότερα συγκρότησαν τη φιλαρμονική του Δήμου Νέας Κοκκινιάς.

Επρόκειτο για έναν δραστήριο, ζωντανό σύλλογο, που συμμετείχε σε όλες τις επίσημες εκδηλώσεις του συνοικισμού.⁵²¹ Η μουσική παρουσία του «Αρίωνα» απέπνεε την αίσθηση του πολιτισμού και της μουσικής παιδείας των προσφύγων, οι οποίοι είχαν να επιδείξουν πιο ευγενείς μουσικές, τις αστικές καταβολές τους και ένα ανώτερο πολιτιστικό επίπεδο έναντι των «λαϊκών ασμάτων» του ρεμπέτικου από τις γύρω ταβέρνες του συνοικισμού. Οι μουσικές επιλογές του συνδέονταν με τη λόγια

519 «Καταστατικόν - Μουσικός Σύλλογος “Αρίων”», 18/11/1927, Φ14, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

520 Τα επαγγέλματα των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν μουσικοδιδάσκαλος, έμπορος ψιλικών, υπ. Εθνικής Τράπεζας, εμποροράφτης, επιπλοποιός, ζαχαροπλάστης, υποδηματοποιός, ηλεκτρολόγος, γραμματέας. «Ιδρυτικόν τού Μουσικού Συλλόγου “Αρίων”».

521 Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία, ο «Αρίων» κάθε Κυριακή απόγευμα έπαιζε μουσική στην πλατεία του συνοικισμού (Άγ. Νικόλας), είχε δώσει παραστάσεις στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά και το «Βαριετέ» της Ν. Κοκκινιάς. Επίσης, υποδέχθηκε τον Βενιζέλο, όταν εκείνος επισκέφθηκε τον συνοικισμό μετά την εκλογική του νίκη, το 1928. Βλ. Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά: Ένα όνομα, μια πολιτεία*, Νίκαια, 1960, σ. 18. Επίσης, η Φιλαρμονική του δήμου είχε παραστεί στην κηδεία του Βενιζέλου στα Χανιά, μαζί με τον δήμαρχο και δημοτικούς συμβούλους. Βλ. «Η αντιπροσωπία του Δήμου Νέας Κοκκινιάς εις τα Χανιά Κρήτης», εφ. *Νέον Βήμα*, 5/4/1936.

δυτική μουσική, την οποία υπηρετούσαν Μικρασιάτες μουσικοί, όπως ο Μαν. Καλομοίρης και ο Π. Πετρίδης.

Τα σύμβολα του συλλόγου, τόσο η σφραγίδα όσο και η επωνυμία «Αρίων» παρέπεμπαν άμεσα στον αρχαίο λυρικό ποιητή Αρίωνα, ο οποίος ήταν γνωστός από την εξέλιξη του διθυράμβου, του προδρόμου της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. Έτσι, υπήρχε ευθεία αναφορά στη μουσική και την αρχαία Ελλάδα, ενώ συνέχιζε την παράδοση των μουσικών σωματείων της Κωνσταντινούπολης. Με αυτόν τον τρόπο, τα μουσικά πολιτιστικά σωματεία λειτουργούσαν ως φορείς ενός ανώτερου και πιο εκλεπτυσμένου μικρασιατικού πολιτισμού, πέραν των ρεμπέτικων τραγουδιών, τα οποία συνόδευαν αρνητικές στερεοτυπικές αντιλήψεις για τη «ράθυμη Ανατολή», και των αμανέδων, που είχαν ταυτιστεί με τη χρήση ναρκωτικών ουσιών.

Η δράση του «Αρίωνα» είχε ατονήσει στα τέλη του 1934 και στον τοπικό Τύπο υπήρχαν κατηγορίες ότι η «ανεξιχνίαστος οργάνωσις της πόλεως» επιδοτούνταν με υψηλές κρατικές χορηγίες χωρίς απόφαση του διοικητικού συμβουλίου (ου Αρίωνα, ενώ την ίδια στιγμή ο δήμος είχε ανάγκη από δημόσια έργα και, κυρίως, από έργα πρόνοιας.⁵²² Το 1936, ο «Αρίων» εξελίχθηκε στη δημοτική μουσική της πόλης.⁵²³ Όμως, για την ερασιτεχνική ενασχόληση των κατοίκων με τη μουσική, την ίδια χρονιά ιδρύθηκε ο Ερασιτεχνικός Μουσικός Φυσιολατρικός Όμιλος, ο οποίος είχε σκοπό την εκμάθηση μουσικής και την οργάνωση συναυλιών και εκδρομών. Η μηνιαία συνδρομή ήταν 5 δρχ., ποσό συμβατό με την οικονομική δυνατότητα των κατοίκων, ενώ δεν υπήρχε κανένας περιορισμός για την εγγραφή μελών, ούτε έμφυλη διάκριση, και το ηλικιακό όριο ήταν τα 16 χρόνια. Η σφραγίδα του ομίλου απεικόνιζε τον Δαβίδ με την άρπα.⁵²⁴

Άλλη δραστηριότητα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου με καθαρά ψυχαγωγικούς σκοπούς ήταν η ενασχόληση με το κυνήγι, η οποία προσφερόταν ακόμα και σε κοντινές αποστάσεις, λόγω της γειννίας του συνοικισμού με τα γύρω βουνά, κυρίως από την πλευρά του Κορυδαλλού προς το Σχιστό. Απευθυνόταν κυρίως στους άνδρες και ήταν πιο ακριβή, γιατί προϋπέθετε την κατοχή όπλου, το οποίο είχε ένα σχετικό κόστος. Τη δεκαετία του '30 είχαν ιδρυθεί δύο κυνηγετικοί σύλλογοι, η «Άρτεμις», με αναφορά στην αρχαία θεά του κυνηγιού, και, έναν χρόνο

522 «Αρίων» και «Η σημερινή συνεδρίασις του διοικητικού συμβουλίου του μουσικού συλλόγου “Αρίων”», εφ. *Εμπρός* (τοπική), 16/12/1934 και 13/1/1935.

523 Ν.Δ. 14/2/1936, «Περί συστάσεως εν τω Δήμω Ν. Κοκκινιάς Νομικού Προσώπου υπό την επωνυμίαν Δημοτική Μουσική Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 100/21-2-1936.

524 «Καταστατικόν Ερασιτεχνικού Μουσικού Ορειβατικού Συλλόγου», 2/5/1936, Φ30 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ

αργότερα, ο «Πάνθηρ». Αμφότεροι είχαν ως σκοπούς τη διάδοση της κυνηγετικής ιδέας, την καταπολέμηση της λαθροθηρίας και την προώθηση της συνεργασίας με άλλα κυνηγετικά σωματεία. Η «Άρτεμις» συνεργαζόταν με αθλητικούς συλλόγους, ενώ ο «Πάνθηρ» στόχευε και στην ίδρυση σκοπευτηρίου για την εκμάθηση των όπλων. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εγγραφή ήταν η άδεια θήρας και η καταβολή της ετήσιας συνδρομής, η οποία και για τους δύο συλλόγους ανερχόταν στις 40 δρχ. Πρόεδρος του συλλόγου «Πάνθηρ» ήταν ο Π. Φραγκόπουλος, μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου. Το 1935, τα γραφεία του μεταφέρθηκαν σε κεντρικό σημείο της πόλης, στην πλατεία του Αγ. Νικολάου. Στον τοπικό Τύπο βρέθηκε ότι ο σύλλογος εξέδιδε κυνηγετικές άδειες.⁵²⁵

Στα κυνηγετικά σωματεία, η συναισθηματική απόλαυση της δράσης που προσέφερε το κυνήγι των ζώων μπορούσε να ιδωθεί ως ένας τρόπος εκτόνωσης της επιθετικότητας και ελεγχόμενης βίας για την απόδραση των ατόμων από την καθημερινότητα, ενώ, παράλληλα, συγκροτούσε και ενίσχυε την ταυτότητα του άνδρα και του σκοπευτή. Συνήθως, το κυνήγι συνδυαζόταν με εξορμήσεις στη φύση και με φαγοπότη των θηραμάτων, στο πλαίσιο της παρέας. Οι επέτειοι των συλλόγων εορτάζονταν στην ύπαιθρο τον Μάιο.⁵²⁶

Στην Ελλάδα, τα εκδρομικά σωματεία προωθούσαν τη φυσιολατρία και πρωτοεμφανίστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα.⁵²⁷ Στη Νέα Κοκκινιά, οι ορειβατικοί φυσιολατρικοί σύλλογοι ξεκίνησαν τη δραστηριότητά τους με την αναγνώριση του συνοικισμού σε δήμο (1934). Ένας από τους πρώτους φυσιολατρικούς συλλόγους της πόλης είχε την επωνυμία «Παν». Σκοπός του ήταν «η διά εκδρομών, διαλέξεων καλλιέργεια και ανάπτυξης του αισθήματος της αγάπης προς το ύπαιθρον και την φύσιν εν γένει, προσέτι δε και η μόρφωσις από καθαρώς εθνολογικής απόψεως διά της επισκέψεως των διαφόρων αρχαιοτήτων και ιστορικών κειμηλίων της Ελλάδος».⁵²⁸ Ο σύλλογος προσέφερε στα μέλη του, ανεξαρτήτως φύλου, δραστηριότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, όπως εκδρομές, επισκέψεις σε πολιτιστικούς και αρχαιολογικούς χώρους, καλλιτεχνικές και μουσικές συναθροίσεις, οργάνωση γευμάτων, ενώ ίδρυσε και μουσικό τμήμα. Όλες αποσκοπούσαν στην

525 «Γνωστοποιήσις διά τους κυνηγούς της Κοκκινιάς», εφ. *Νέον Βήμα*, 4/8/1935, ΕΛΙΑ.

526 «Καταστατικά Κυνηγετικών Συλλόγων “Άρτεμις” και “Πάνθηρ”», 29/7/1933, 9/8/1934, Φ25Α, Φ26 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

527 Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 362.

528 «Καταστατικόν - Φυσιολατρικός Σύνδεσμος Νέας Κοκκινιάς “Ο Παν”», 14/9/1935, Φ29 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

ευχαρίστηση, στην αναψυχή, στα αισθήματα ευφορίας και αισιοδοξίας, που ήταν διάχυτα στη σωματειακή ζωή.

Στον τοπικό Τύπο φιλοξενούνταν άρθρα για τη σωματειακή κίνηση της πόλης και στις στήλες του αναφέρονταν συχνά οι επιτυχημένες εκδρομές του «Παν», που προσέφεραν ώρες χαλάρωσης και αναψυχής. Η πρώτη εκδρομή του συλλόγου πραγματοποιήθηκε στη Ραφήνα, έναν κοντινό θαλάσσιο προορισμό στον οποίο υπήρχε προσφυγική εγκατάσταση από τους Τριγλιανούς. Στην εφημερίδα αναφέρονται το καλό κλίμα και η ευχάριστη διάθεση ανάμεσα στους εκδρομείς: «Οι εκδρομείς διήλθον ολόκληρην την ημέραν αδελφωμένοι και σαν μια οικογένεια εν πλήρη ευθυμίαν».⁵²⁹ Ο σύλλογος επεδίωκε να προσεγγίσει ακόμα περισσότερους νέους και να λειτουργήσει ως φορέας κοινωνικοποίησης, καθώς προωθούσε τη συναναστροφή. Το άρθρο έδινε έμφαση στη συμμετοχή δεσποινίδων, ακόμα και με τη συνοδεία συγγενικών προσώπων. Το κοινό μεσημεριανό γεύμα σε εξοχική ταβέρνα, με έστω περιορισμένη κατανάλωση αλκοόλ, διευκόλυνε την αμοιβαία φιλική διάθεση, την εξωστρέφεια και την κοινωνικότητα. Η απόλαυση της συντροφιάς των άλλων δημιουργούσε ένα κλίμα οικειότητας, συναισθηματικής ζεστασιάς και κοινωνικής ενσωμάτωσης, που ευνοούσε τη χαλαρή διάθεση, τον ερωτισμό και το φλερτ σε ασφαλές περιβάλλον. Οι εκδρομές μπορεί να ήταν και μια τακτική έμμεσων προξενιών, σύμφωνα με την ηθική της εποχής. Ταυτόχρονα, η επαφή με τη φύση δημιουργούσε μια αίσθηση χαλάρωσης από τον καθημερινό μόχθο και καλλιεργούσε το αίσθημα της ευφορίας, που γεννούσε την ελπίδα και την αισιοδοξία για την ίδια τη ζωή και τις ομορφιές της.

Ένας άλλος, έμμεσος σκοπός του συλλόγου ήταν η φιλεκπαιδευτική δράση μέσα από τις εκδρομές. Επιπλέον, προσπαθούσε να τονώσει την εθνική συνείδηση των Μικρασιατών νέων με επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους:

«Οι εκδρομείς, ανερχόμενοι εις τριάκοντα, ένας όμιλος δηλαδή από νέους και νέας πλημμυρισμένους από ζωήν και θαυμασμόν προς την φύσιν(...) το απόγευμα οι καθηγηταί Αρχαιολογίας περιέφερον αυτούς εις τους Δελφικούς χώρους και εξήγησαν την σημασίαν και την σπουδαιότητα των αρχαιοτήτων».⁵³⁰

Οι εθνικές επιδιώξεις και ο απώτερος σκοπός της ενσωμάτωσης των προσφύγων του συλλόγου ήταν εμφανή και από την επωνυμία του συλλόγου και την

529 «Ο Φυσιολατρικός Σύνδεσμος “Παν” στη Ραφήνα», εφ. *Νέον Βήμα*, 1/9/1935.

530 «Εντυπώσεις από τας εκδρομάς», εφ. *Νέον Βήμα*, 13/6/1936.

εικόνα του αρχαιοελληνικού θεού Πάνα, του τραγοπόδαρου θεού των ποιμένων που κατοικούσε στα αρκαδικά βουνά, ο οποίος συμβολίζει τη φύση.

Ένας άλλος Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος της Ν. Κοκκινιάς ήταν γνωστός με τα αρχικά ΟΦΟΚ. Αν και το καταστατικό του δεν βρέθηκε ούτε στα ΓΑΚ ούτε στο αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιά ούτε στον νυν Ορειβατικό Σύλλογο (ΟΦΟΝ), καθότι καταστράφηκε την κατοχική περίοδο, στον τοπικό Τύπο εντοπίστηκε το Διοικητικό Συμβούλιό του το 1936, στο οποίο προήδρευε ο Πρόδρομος Αντωνιάδης, γνωστός από τις πρώτες συσσωματώσεις του συνοικισμού και των ανταλλαξίμων, όπως προαναφέρθηκε.⁵³¹ Η επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά επηρέασε και περιόρισε τη δράση των ορειβατικών συλλόγων. Μολονότι στην τοπική βιβλιογραφία αναφέρεται ότι ο ΟΦΟΚ έκλεισε από το καθεστώς, από την έρευνα προέκυψε ότι δραστηριοποιούνταν τουλάχιστον έως τον Μάρτιο του 1939.⁵³² Φυσικά, οι αλλαγές ήταν εμφανείς στο Διοικητικό Συμβούλιο και το ιδεολογικό περιεχόμενο του περιοδικού που εξέδιδε, ώστε να προσαρμοστεί στο μεταξικό καθεστώς για να αποφύγει την υποχρεωτική διάλυση. Το περιοδικό *ΟΦΟΚ* ενημέρωνε τα μέλη του για την οργάνωση εκδρομών, με αναλυτικό πρόγραμμα και κόστος. Η πυκνότητα των εκδρομών ήταν συχνή, με εξορμήσεις κάθε Κυριακή και τον αριθμό τους να αγγίζει τις 160 έως τα τέλη Αυγούστου του 1940. Τα μέρη όπου επισκέπτονταν ποίκιλλαν, αλλά κυριαρχούσαν οι κοντινοί προορισμοί της Αττικής, που διευκόλυνε η συγκοινωνία Αθηνών - Ν. Κοκκινιάς τους ανοιξιάτικους μήνες, ενώ τους καλοκαιρινούς οργανώνονταν διήμερα με θαλάσσια μπάνια. Πάντα, δε, προβλεπόταν επίσκεψη κυρίως σε θρησκευτικούς και αρχαιολογικούς χώρους. Ανάμεσα στους αρχηγούς των εκδρομών εντοπίστηκε και γυναικεία παρουσία.

Το περιεχόμενο του περιοδικού έμοιαζε απόλυτα εναρμονισμένο με τις στοχοθετήσεις του καθεστώτος, εξαιτίας της λογοκρισίας που επέβαλε δικτατορία. Ο σύλλογος ήταν υπό την εποπτεία της ΕΟΝ, στην οποία καλούσε τους νέους να εγγραφούν, καλλιεργώντας τις αξίες της δυνατής και αγέρωχης νεολαίας. Παρουσίαζε τον αλκιμισμό, τη σωματική άσκηση και τη φυσιολατρία, που συνδύαζαν τη ρώμη και την επαφή με τη φύση, ως ελιξίριο καλής υγείας και συνέβαλε στην καλλιέργεια

531 Πρόεδρος Πρόδ. Αντωνιάδης, αντιπρόεδρος Ν. Ευτυχίδης, γεν. γραμματέας Εμμ. Σιδέρης, σύμβουλοι Ελ. Προεστός, Νικ. Σινάνης και Ν. Δαπόντες. «Αρχαιρεσίες», εφ. *Νέον Βήμα*, 13/6/1936. Για τη δράση του Πρόδ. Αντωνιάδη στους συλλόγους των ανταλλαξίμων, βλ. στην παρούσα διατριβή, κεφάλαιο «Σύλλογοι Δικαιούχων Ανταλλαξίμων», σ. 116

532 Το 1938, με πίστωση από τον δήμο, αγοράστηκε το λάβαρο του ΟΦΟΚ. Βλ. «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Ν. Κοκκινιάς», Αρ. 12, 14/10/1938, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1938-1939, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

της εθνικοθησκευτικής ιδέας, προβάλλοντας την απειλή του καταστροφικού κομμουνιστικού κινδύνου. Με τις φυσιολατρικές ιδέες του περιοδικού αναδείχθηκε ο «αντικαμπινγκός αγώνας», δηλαδή η προσπάθεια περιορισμού των ελεύθερων κατασκηνωτών, διότι το κάμπινγκ θεωρούνταν ύποπτη συνήθεια που διέφθειρε τους νέους. Επίσης, μέσα από τις σελίδες του, το περιοδικό παρουσίαζε τη βασιλική οικογένεια ως το σύμβολο ενότητας, που συνέβαλλε στην αναγέννηση της ελληνικής κοινωνίας (ο ΟΦΟΚ είχε αρωγό του στη φιλοδοσική εκστρατεία τη βασιλική οικογένεια). Επίσης, εξήρε τα έργα της κυβέρνησης, και προσωπικά τον Κ. Κοτζιά, ο οποίος τις ημέρες πρασίνου βρισκόταν στην πόλη και, μαζί με όλα τα φυσιολατρικά σωματεία, τους προσκόπους και τους άλλους φορείς, συνέβαλλε στην αναδάσωση, καλώντας στη συμμετοχή των μελών στον εορτασμό της επετείου της 4ης Αυγούστου.⁵³³

2.7.3. Αθλητικά σωματεία: «Η μοντέρνα θρησκεία του αθλητισμού διεδόθη καταπληκτικώς και στον συνοικισμό μας»

Η αθλητική δραστηριότητα, και ιδιαίτερα ο κλασικός αθλητισμός, αποτελούσε μέσο παιδαγωγικής διάπλασης και σωματικής αγωγής της νεότητας. Επίσης, έχει συνδεθεί από τον 19ο αιώνα με τη συγκρότηση εθνικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο των επινοημένων παραδόσεων, καθώς και με την ιδέα του милитарισμού, που ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την αρρενωπότητα.⁵³⁴ Η γυμναστική δεν αποτελεί απλώς ένα σύνολο σωματικών ασκήσεων, αλλά ολοκληρωμένο παιδαγωγικό σύστημα, προορισμένο να προωθήσει το αίσθημα ταύτισης με το έθνος· ένα σύστημα του οποίου ουσιαστικός στόχος είναι η εκγύμναση και η ενδυνάμωση της νεολαίας του έθνους, προκειμένου να εξελιχθεί σε άξιο προστάτη της πατρίδας.

Τα αθλήματα είναι μια οργανωμένη και ελεγχόμενη κοινωνικά δραστηριότητα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, που συνδέεται άμεσα με την κοινωνικοποίηση

533 Η έρευνα έγινε από μηνιαίο περιοδικό του συλλόγου σε όσα τεύχη βρέθηκαν. Υπεύθυνος ύλης ήταν ο πρόεδρος του συλλόγου κατά τη μεταξική δικτατορία. Βλ. Τ. Γκιτάκος, *Περιοδικό ΟΦΟΚ*, τ. 20, 22, 36, 40, Ιανουάριος, Μάρτιος 1939, Ιανουάριος, Αύγουστος 1940.

534 Για τη σχέση του αθλητισμού με τον εθνικισμό και την αρρενωπότητα, βλ. Ευστράτιος Ψαράκης, *Η διαμόρφωση του αθλητισμού στα Ιωάννινα του Μεσοπολέμου: Οι «λόγοι», τα σωματεία, οι εγκαταστάσεις (1913-1936)*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Νεότερη και σύγχρονη ελληνική κοινωνία - ιστορία - λαϊκός πολιτισμός», Ιωάννινα 2016, σ. 17-19, σημειώσεις 28, 37. P. Arnaud, "Sport - A means of national representations", in P. Arnaud - J. Riordan (edt.), *Sport and International Politics: The impact of fascism and communism on sport*, E & FN SPON, London - New York, 1998, σ. 4, G. L. Mosse, *The image of man: the creation of modern masculinity*, Oxford University Press, New York, 1996, σ. 7.

και τη συγκρότηση ταυτοτήτων. Μέσα από τις αθλητικές δραστηριότητες και τις ελεγχόμενες εντάσεις, τα άτομα ξεφεύγουν από τη σκληρή πραγματικότητα, εκφράζουν χαρά, συγκίνηση και ελεγχόμενη διέγερση, που στο τέλος οδηγούν σε ένα είδος κάθαρσης και χαλάρωσης.⁵³⁵ Οι εμπλεκόμενοι στα αθλήματα, είτε ως αθλητές είτε ως θεατές, έχουν διαφορετικές ταυτότητες, είτε κοινωνικές είτε εθνοτοπικές ή έμφυλες. Έτσι, τα αθλήματα, και κυρίως το θέαμα που παρουσιάζουν, γίνεται χώρος ανάπτυξης ταυτοτήτων και πεδίο διαμάχης ανάμεσα σε διαφορετικά τμήματα των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων.⁵³⁶ Σε μια κοινωνία, τα μέλη της οποίας ανήκουν κυρίως στα εργατικά ή στα μεσαία στρώματα, δύσκολα θα αναπτυχθούν αθλήματα, όπως το τένις και η ιππασία, που απευθύνονται σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ σε ασθενέστερα οικονομικά στρώματα ανθούν άλλα, πιο λαϊκά αθλήματα, όπως η πάλη και το ποδόσφαιρο. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το ποδόσφαιρο αναδείχθηκε σε λαϊκό άθλημα και αποτελούσε τη δημοφιλέστερη κοινωνική εκδήλωση στις λαϊκές συνοικίες των πόλεων.⁵³⁷

Τα αθλητικά σωματεία άρχισαν να αναπτύσσονται στην Ελλάδα το 1870, ενώ αντίστοιχα αναπτυσσόταν και ο αθλητισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ακολουθώντας τη γενικότερη εξέλιξη του σωματειακού φαινομένου.⁵³⁸ Οι αθλητικοί σύλλογοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην αρχή εντοπίστηκαν ως τμήματα μέσα στα μουσικά σωματεία.

Στους κόλπους του Απόλλωνα είχαν σχηματιστεί διάφορα γυμναστικά τμήματα, όπως της πεζοπορίας και το αθλητικό, ενώ διατηρούσε δικό του γυμναστήριο και οι αθλητές του ελάμβαναν μέρος στους Πανιώνιους, στους Πανελλήνιους και τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1906. Ο Πανιώνιος, που ιδρύθηκε το 1898, εκτός από γυμναστήριο, διέθετε εντευκτήριο για διαλέξεις, συναυλίες και καλλιτεχνικές εκθέσεις. Μετά την Καταστροφή, οι πρόσφυγες μετέφεραν το μεγάλο αθλητικό σωματείο της Σμύρνης στη νέα πατρίδα τους. Τα αθλητικά σωματεία, εκτός από το πνεύμα του αθλητισμού, συνέβαλαν με τον τρόπο τους στην καλλιέργεια

535 Για την εκπολιτιστική διαδικασία του αθλητισμού, βλ. Νόρμπετ Ελίας και Έρικ Ντάνινγκ, *ό.π.*, σ. 197, 235.

536 Γιάννης Ζαϊμάκης, «Θεωρητικά ρεύματα και προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία του αθλητισμού», στο Γιάννης Ζαϊμάκης - Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα - Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015 στο *ίδιο*, σ. 113-116.

537 Γιώργος Γάσιος, «Η διάδοση του ποδοσφαίρου στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου», στο Γιάννης Ζαϊμάκης - Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα* σ. 232.

538 Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 164-191. Για την έρευνα στα προσφυγικά αθλητικά σωματεία του Μεσοπολέμου, βλ. Ανδρέας Μπαλτάς, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία κατά τον Μεσοπόλεμο, 1922-1940*, διατριβή Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Πάντειο, Αθήνα 2020.

εθνικής συνείδησης, προσδίδοντας στο αγωνιστικό πνεύμα εθνικό περιεχόμενο και συνδέοντας τα αγωνίσματα με τους αρχαίους Έλληνες προγόνους.⁵³⁹

Στον συνοικισμό της Ν. Κοκκινιάς, το 1925 εμφανίστηκαν τα πρώτα αθλητικά σωματεία:

«Η μοντέρνα θρησκεία του αθλητισμού διεδόθη καταπληκτικώς και στον συνοικισμό μας.(...) Τα προσφυγόπουλα δεν κάθισαν να κλαίνε τη μοίρα τους, αγωνίστηκαν και κατόρθωσαν να καταλάβουν μίαν θέσιν στον ελληνικό αθλητισμό, η οποία κάνει τους ασχολουμένους με την αθλητικήν κίνησιν να θεωρούν τον συνοικισμό μας κέντρο, πέριξ του οποίου, αργά ή γρήγορα, θα αρχίσει να στρέφεται ο πειραϊκός αθλητισμός».⁵⁴⁰

Το *Προσφυγικό Βήμα* συνεχίζει με την αναφορά σε 25 αθλητικά σωματεία, τα οποία υπήρχαν το 1932 στον συνοικισμό, εκ των οποίων τα οκτώ ήταν αναγνωρισμένα από το Πρωτοδικείο και, από αυτά, τα τρία ανήκαν στις αθλητικές ομοσπονδίες. Τα πιο γνωστά ήταν η Άμυνα, πρωταθλήτρια Πειραιώς, και στον κλασικό αθλητισμό ο Γυμναστικός Σύλλογος Ηρακλής, που συμμετείχε στην εθνική σκυταλοδρομία, προς τιμήν του Άγνωστου Στρατιώτη.⁵⁴¹ Οι αναφορές στις συγκεκριμένες αθλητικές δραστηριότητες δίνουν έμμεσα το στίγμα του χαρακτήρα του αθλητισμού στη Ν. Κοκκινιά και του ιδεολογικού και κοινωνικού περιεχομένου του. Το ποδόσφαιρο κυριαρχούσε στον συνοικισμό, ως λαϊκό άθλημα που ταίριαζε στο κοινωνικό προφίλ του πληθυσμού. Από την άλλη, η συμμετοχή σε μια αθλητική δραστηριότητα άμεσα συνυφασμένη με τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, εξυπηρετούσε τον σκοπό της ενσωμάτωσης των προσφύγων.

Τέλος, το άρθρο αναφέρεται στα προβλήματα και, κυρίως, στην έλλειψη αθλητικών εγκαταστάσεων. Μοναδική εξαίρεση ήταν η προσφορά της Αμερικανικής Λέσχης, που στήριζε τον αθλητισμό τόσο υλικά όσο και με τη διάθεση των χώρων της, καθώς ήταν το μοναδικό μέρος όπου μπορούσαν να αθληθούν οι πρόσφυγες τον πρώτο καιρό. Το άρθρο κλείνει με τη σύσταση αντιπροσωπίας από τους εκπροσώπους των αθλητικών σωματείων, με πρωτοστάτη τον Αρχιεπίσκοπο Γερβάσιο, η οποία θα πίεζε τις αρμόδιες Αρχές για τη δημιουργία γυμναστηρίου.⁵⁴²

539 Ενδεικτικά για τον αθλητισμό στη Μικρά Ασία, βλ. Κυριακή Μαμόνη - Λήδα Ιστοκοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2006, σ. 108-110, Ανδρέας Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη, 1890-1922*, Γλύφα Ηλείας, Μπαλτά, 2014.

540 «Ο αθλητισμός στον συνοικισμό μας», εφ. *Προσφυγικόν Βήμα*, 3/4/1932.

541 Στο ίδιο.

542 Στο ίδιο.

Κατά την έρευνα στα αρχεία των αναγνωρισμένων σωματείων από το Πρωτοδικείο του Πειραιά και από τον αθλητικό Τύπο της εποχής εντοπίστηκαν 32 αθλητικά σωματεία, όσα δηλαδή αναφέρονταν και στις ανταποκρίσεις για την αθλητική κίνηση του συνοικισμού το 1932.⁵⁴³ Στο Παράρτημα αναγράφεται ποια διέθεταν καταστατικό και ήταν αναγνωρισμένα, αν και τα περισσότερα από αυτά δεν ήταν επίσημα, γιατί, λόγω οικονομικών δυσκολιών, απέφυγαν τη συνδρομή στις ομοσπονδίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν όλα είχαν τμήμα ποδοσφαίρου, ενώ άλλα ήταν αποκλειστικά ποδοσφαιρικά, επιβεβαιώνοντας την κυριαρχία του εν λόγω αθλήματος στις λαϊκές συνοικίες. Η ανάπτυξη των λοιπών αθλημάτων ήταν δυσκολότερη, λόγω της έλλειψης γυμναστηρίου, σε έναν συνοικισμό που αντιμετώπιζε προβλήματα ζωτικής σημασίας. Από την άλλη, οι διαθέσιμες αλάνες ήταν πάντα προσιτός χώρος για ποδόσφαιρο, όπου οι νέοι «με σκούπες και τσουγκράνες καθάριζαν το γήπεδο-αλάνα».⁵⁴⁴

Από τα πρώτα αθλητικά σωματεία που ιδρύθηκαν το 1925 ήταν ο Μουσικογυμναστικός Σύλλογος «Ο Αχιλλεύς». Σκοπός του ήταν η «σωματική, μουσική, ερασιτεχνική και πνευματική ανάπτυξις των μελών του». Για την πραγμάτωση των σκοπών του διέθετε τμήματα γυμναστικών αγώνων, συναυλιών, παραστάσεων, διαλέξεων, αναγνωσμάτων, εορτών και εκδρομών. Ο σύλλογος δεν έθετε περιορισμούς στην εγγραφή νέων μελών, καθώς δεν υπήρχε η προϋπόθεση της μικρασιατικής καταγωγής, ούτε έκανε διάκριση ανάμεσα στα φύλα. Μοναδικό κριτήριο ήταν η τακτική πληρωμή της συνδρομής, η οποία ανερχόταν στις 10 δρχ.⁵⁴⁵ Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε και ο αμιγώς αθλητικός σύλλογος «Θησεύς», με σκοπό «την διάδοσιν της γυμναστικής εις πάσας τας κοινωνικάς τάξεις της ελληνικής νεότητος, ιδιαίτερα δε της μικρασιατικής νεότητος». Διέθετε επτά τμήματα, «το αθλητικόν, ποδοσφαιρίσεως, κολυμβήσεως, των αγωνιστικών παιδων, εκδρομών πεζοποριών, το ναυτικόν και της σκοποβολής».⁵⁴⁶ Στους σκοπούς των αθλητικών σωματείων δινόταν έμφαση κυρίως στην ηθική και τη σωματική διάπλαση των νέων, «άλκιμων σωμάτων και ψυχών θαρραλέων και ευγενών χαρακτήρων για την εκπλήρωσιν απασών των προς την Πατρίδα, την κοινωνίαν και την οικογένειαν

543 Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 13 Απριλίου 1932.

544 Τα γήπεδα-αλάνες, βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 65-66.

545 «Καταστατικόν - Μουσικός και Γυμναστικός Σύλλογος “Αχιλλεύς” Νέας Κοκκινιάς», 23/6/1925, Φ12 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

546 «Καταστατικόν - Αθλητικός Γυμναστικός Σύλλογος “Θησεύς”», 23/11/1925, Φ12 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

υποχρεώσεων».⁵⁴⁷ Επίσης, τα ονόματα και οι σφραγίδες των 12 από τα 32 σωματεία είχαν ευθείες αναφορές στους θεούς και ήρωες των αρχαίων χρόνων, ως σύμβολα αρρενωπότητας και δύναμης.

Ένας άλλος αθλητικός σύλλογος, ο οποίος ιδρύθηκε κυρίως από τους πιο ευκατάστατους οικονομικά πρόσφυγες του συνοικισμού, που είχαν επαφές με την κυβέρνηση και τους επόπτες του, ήταν η Προοδευτική Νεολαία, με σκοπό τη σωματική, την πνευματική, αλλά και την ηθική ανάπτυξη των μελών του. Διέθετε τέσσερα τμήματα (γυμναστικό, μουσικό, μορφωτικό και ερασιτεχνικό)⁵⁴⁸ και, σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο, είχε ιδρύσει το πρώτο ωδείο μέσα στη λέσχη της, όπου διδάσκονταν μαθήματα σολφέζ, μαντολίνο, βιολί και βυζαντινή μουσική. Επίσης, το μορφωτικό τμήμα οργάνωνε κύκλους διαλέξεων, με πρώτο ομιλητή τον αρχιτέκτονα της Ν. Κοκκινιάς, ο οποίος θα τοποθετούνταν για θέματα του συνοικισμού.⁵⁴⁹ Με πρωτοβουλία της Προοδευτικής οργανώθηκαν τα πρώτα καλλιστεία στον συνοικισμό, το 1929, και έκτοτε ο θεσμός καθιερώθηκε. Στον διαγωνισμό έπαιρναν μέρος κορίτσια ηλικίας 17-20 ετών από διάφορες περιοχές της Μ. Ασίας.⁵⁵⁰ Επίσης, οργάνωνε εκδρομές, στις οποίες συμμετείχαν τα ανωτέρα κοινωνικά στρώματα του συνοικισμού, ανάμεσά τους και ο επόπτης της ΕΑΠ.⁵⁵¹ Ο εν λόγω σύλλογος ήταν ένα από τα πρώτα παραδείγματα του πολύμορφου φαινομένου των νεανικών οργανώσεων⁵⁵² που ιδρύθηκαν στον συνοικισμό πέραν του προσκοπισμού.

Η Προοδευτική, αν και πρωτοεμφανίστηκε ως αθλητικό σωματείο, παρενέβαινε και στη δημόσια ζωή του τόπου. Στο Διοικητικό Συμβούλιό της πρόεδρος ήταν ο εργοστασιάρχης Στ. Κοραής, με μέλη φωτογράφος, ζαχαροπλάστη, εκτελωνιστή, γλύπτη και ιδιωτικό υπάλληλο. Η ηγεσία της νεολαίας είχε επαφές με τον μικρασιατικό σύλλογο «Ανατολή» στην Αθήνα. Μάλιστα, σε επιστολή του, ο πρόεδρος της «Ανατολής» Κ. Λαμέρας ανέφερε την Προοδευτική Νεολαία ως ένα από τα κυριότερα σωματεία του συνοικισμού, με τα οποία διατηρούσε επικοινωνία

547 «Καταστατικόν - Αθλητικός Γυμναστικός Σύλλογος "Ηρακλής" Ν. Κοκκινιάς», 31/5/1929, Φ17Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

548 Αργότερα ενώθηκε με τον μουσικό αθλητικό σύλλογο «Αχιλλέας» και ιδρύθηκε η Ένωση Κοκκινιάς. Βλ. «Καταστατικόν - Προοδευτική Νεολαία Ν. Κοκκινιάς», 26/3/1925, Φ12 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

549 «Προσφυγικά διαλέξεις» και «Ωδείο εν τη Νέα Κοκκινιά», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 28/1/1926 και 18/4/1926.

550 «Η Κοκκινιά εκλέγει την καλλονήν της», εφ. *Ακρόπολις*, 2/3/1929.

551 «Κοκκινιά», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, 26/6/1926.

552 Για τις νεανικές οργανώσεις, βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 593-619.

και επαφές.⁵⁵³ Εφόσον η Προοδευτική διατηρούσε μορφωτικό τμήμα, βοηθούσε το έργο των Νυχτερινών Σχολών που διατηρούσε η «Ανατολή» στον συννοικισμό.⁵⁵⁴ Τα *Αθλητικά Χρονικά* ανέφεραν ότι η «Προοδευτική Νεολαία ιδρύθηκε από μερικούς φιλοπρόοδους νέους, που είχαν σαν θρησκεία το ποδόσφαιρο», ενώ το 1928 έλαβε μέρος στο πρωτάθλημα Γ' κατηγορίας Πειραιά. Επίσης, διέθετε και τμήμα στίβου, αναγνωρισμένο από τον ΣΕΓΑΣ. Η Προοδευτική συχνά χρησιμοποιούσε το γυμναστήριο της Αμερικανικής Λέσχης. Προκειμένου να ενισχύσει τα οικονομικά της, πραγματοποιούσε αθλητικές ημερίδες στο γυμναστήριο μεταξύ των μεικτών αθλητικών ομάδων, με την παρουσία πρωταθλητών του Πειραιά.⁵⁵⁵ Από τις δράσεις της φαίνεται ότι ήταν ένα σωματείο με δίκτυο στους αθλητικούς και τους κυβερνητικούς χώρους των βενιζελικών.

Οι επαφές της διοίκησης της Προοδευτικής με τους επόπτες και τον μηχανικό του συννοικισμού, όπως προκύπτει από τη συμμετοχή τους σε δράσεις του συλλόγου, σίγουρα ευνόησαν τον πρόεδρο Στ. Κοραή να πάρει τα «καλύτερα» οικόπεδα στην οδό Κυδωνίων, όπως τον κατηγορούσαν δημοσιεύματα της εποχής, σε σχέση με άλλους πρόσφυγες του συννοικισμού που ήταν αναγκασμένοι, λόγω ένδειας, να μένουν σε πρόχειρα παραπήγματα.⁵⁵⁶ Η θητεία του στον σύλλογο, και αργότερα στον Εμπορικό, αλλά και οι γνωριμίες του τον βοήθησαν να «χτίσει» την πολιτική σταδιοδρομία του. Έτσι, έθεσε υποψηφιότητα για δήμαρχος Κοκκινιάς το 1934, καταφέροντας να εκλεγεί.

2.7.3.1. «Άμυνα, η ομάς που λατρεύει ο συννοικισμός της»

Μία από τις πιο γνωστές και λαοφιλείς ποδοσφαιρικές ομάδες ήταν η Άμυνα, που αριθμούσε 55 μέλη. Σύμφωνα με τα *Αθλητικά Χρονικά*, ήταν «η ομάς που λάτρευε ο συννοικισμός της» το 1926, με σκοπό «την διάδοσιν της ποδοσφαιρίσεως».⁵⁵⁷ Αρχικά ήταν ανεπίσημο σωματείο και, κατόπιν, μαζί με άλλα, συγκρότησε την Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Πειραιά (ΕΠΣ). Για χρόνια πρόεδρος της ομάδας ήταν ο «ιεροφάντης του αθλητισμού» και επόπτης του συννοικισμού Αντώνιος Βακαλάκης.⁵⁵⁸

553 «Επιστολή», 5/10/1926, ΙΘ 1578, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης.

554 Η διατήρηση Νυκτερινής Σχολής με τη δραστηριότητα της Προοδευτικής Νεολαίας επιβεβαιώθηκε και από τον τοπικό Τύπο.

555 Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 10/4/1932 και 12/9/1932.

556 «Οι αγωνιστές της φτωχολογιάς Κοκκινιάς», εφ. *ΡΙζοσπάστης*, 9/2/1934.

557 «Καταστατικόν - Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αμύνης Πειραιώς», 17/7/1926, Φ13 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

558 Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 18/4/1932.

Το πρώτο γήπεδο της Άμυνας ήταν μια αλάνα κοντά στην Παναγίτσα, ενώ το 1937 κατασκευάστηκε άλλο, στα Άσπρα Χώματα, κοντά στις πολυκατοικίες. Οι αγώνες της προσέφεραν θέαμα και οι νίκες της ενθουσίαζαν τους φιλάθλους, που την ακολουθούσαν όπου έπαιζε, ταυτιζόμενοι με τους παίκτες και εντασσόμενοι στη φανταστική κοινότητα της ομάδας.⁵⁵⁹ Οι επιτυχίες της αποτελούσαν νίκη για όλη την Κοκκινιά, καθώς ήταν ένας τρόπος έκφρασης της τοπικής συνοικιακής ταυτότητας. Οι παίκτες γίνονταν σύμβολα αναγνωρισμένα, ενώ τους διεκδικούσαν ακόμα και οι μεγαλύτερες ομάδες.⁵⁶⁰ Ιδιαίτερη σημασία είχαν οι αγώνες με την τοπική ομάδα του Πειραιά, που εκπροσωπούσε τους γηγενείς. Η αναμέτρηση ανάμεσα στην Άμυνα και στον Εθνικό για την κατάκτηση της δεύτερης θέσης του πρωταθλήματος Πειραιά⁵⁶¹ μετέτρεπαν το γήπεδο σε έναν χώρο όπου εκδηλώνονταν οι συγκρουσιακές ταυτότητες των κοινωνικών διακρίσεων στο δίπολο «πρόσφυγες – γηγενείς».⁵⁶² Οι εκδρομές και οι χοροί της Άμυνας αποτελούσαν ένα από τα πολιτιστικά γεγονότα της χρονιάς, με πολλές προσωπικότητες, ανάμεσα στις οποίες και η «Μις Κοκκινιά». Στις εκδρομές συμμετείχαν και νεαρές κοπέλες από το οικογενειακό και το φιλικό περιβάλλον των παικτών, δημιουργώντας παρέες.⁵⁶³

Αρχικά, η σφραγίδα της είχε καθαρά ποδοσφαιρική απεικόνιση, τα γκολπόστ με τους παίκτες. Αργότερα, μετά την αλλαγή στο καταστατικό της, έλαβε πιο εθνικά χαρακτηριστικά, απεικονίζοντας την Άπτερο Νίκη, σύμβολο της νίκης την οποία διεκδικούσε πάντα η Άμυνα, αλλά και ευθεία αναφορά στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν.⁵⁶⁴

Από την έρευνα στα αθλητικά σωματεία του συνοικισμού εντοπίστηκαν χωρικές διαφορές, ανάλογα τις γειτονιές και τα εθνοπολιτιστικά χαρακτηριστικά της

559 Gerhard Vinnai, *Το ποδόσφαιρο ως ιδεολογία*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1979.

560 Ο Ολυμπιακός τής πήρε τον Συμεωνίδη και ο Εθνικός τον Λαπατά και τον Τσιριτάκη. Το 1934, η ΑΕΚ τής πήρε τον Σπ. Κοντούλη και τον Σταυρίδη, ο Απόλλων τον Αντικάκη, και η Νεάπολις τον Μπενέζη. Βλ. εφ. *Αθλητισμός της Ελλάδος*, 24/2/1939.

561 Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 63-64.

562 Για τις ταυτότητες στο ποδόσφαιρο, βλ. Πάρις Παπαμίχος-Χρονάκης, «Ο σιωνισμός και η πόλη - Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936», στο Έφη Αβδελά - Χάρης Εξερτζόγλου - Χρήστος Λυριτζής, *ό.π.*, σ. 169-197, Γιάννης Ζαϊμάκης, *Εργατέλης, 1929-2009 - Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπρόοδου σωματείου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, Θοδωρής Σπύρος, «Ποδόσφαιρο και ποιητικές τής τοπικότητας», στο Γιάννης Ζαϊμάκης - Νίκος Κοταρίδης, *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών*, Αθήνα. Πλέθρον, 2013, σ. 237-258.

563 Το Σάββατο 21 Φεβρουαρίου, η Ένωσις Φιλάθλων Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς «Η Άμυνα» δίνει την ετήσια χοροεσπερίδα της στην αίθουσα του κινηματογράφου «Ήλιος» Νέας Κοκκινιάς. Θα τον λαμπρύνει με την παρουσία της η «Μις Κοκκινιά 1929-1930». Βλ. εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 18/1/1931. Για τις εκδρομές της Άμυνας στο Σχιστό, στο Δαφνί και στην Αγ. Μαρίνα την περίοδο του '30, βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 69-70.

564 «Καταστατικόν - Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αμύνης Πειραιώς».

πόλης. Έτσι, η χωροταξική διάσταση ήταν εμφανής στο αθλητικό σωματείο Άρης, που ιδρύθηκε στη γειτονιά των Γερμανικών, στη Χαλκηδόνα, που ιδρύθηκε στον Καραβά Β', και την Ένωση Αγ. Γεωργίου, στην ομώνυμη συνοικία (στις περιοχές τους υπήρχαν και τα πρόχειρα γήπεδά τους). Ο Άρης ήταν από τα πιο οικονομικά εύρωστα σωματεία και είχε ιδρυθεί κυρίως από επαγγελματίες και μικροκαταστηματάρχες της πόλης.⁵⁶⁵ Αντίθετα, το Αθλητικό Σωματείο Εργαζομένων Νέων, που είχε ιδρυθεί στον Καραβά Β', όπως και ο Ανατολικός Αστήρ αποτελούσαν σωματεία των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων, τα οποία είχαν ιδεολογική σχέση κυρίως με τον εργατικό αθλητισμό της Νεολαίας του ΚΚΕ.⁵⁶⁶ Εκτός όμως από τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις, στα αθλητικά σωματεία κρύβονταν και εθνοτοπικές διαφορές, όπως στην περίπτωση του «Φροίξου», που απαρτιζόταν από Ρενκιώτες και διατηρούσε και νυχτερινή σχολή για τη φοίτηση των μελών του, και της Δόξας, που συγκροτούνταν κυρίως από Σμυρνιούς.⁵⁶⁷

Ο αθλητισμός στις γειτονιές του συνοικισμού αποτελούσε τρόπο ψυχαγωγίας. Επίσης, ήταν ένας έμμεσος τρόπος κοινωνικού ελέγχου της νεολαίας, την οποία έστρεφαν στον αθλητισμό, παρά σε χαμηλής ποιότητας ψυχαγωγικές δραστηριότητες, όπως τα καφενεία ή οι παρέες των «αλητοπαίδων», με ροπή προς την τεμπελιά και τη χρήση ουσιών. Επίσης, στο πλαίσιο διαπαιδαγώγησης των νέων, και κυρίως των ορφανών, μέσω του αθλητισμού, είχε ιδρυθεί ο σύλλογος Near East από 28 πρώην ορφανά της Αμερικανικής Περίθαλψης, τα περισσότερα εκ των οποίων κατοικούσαν στον συνοικισμό. Ως νέα μέλη επιλέγονταν κυρίως τα ορφανά που ήταν υπό την προστασία της Αμερικανικής Περίθαλψης. Οι βασικοί πόροι του συλλόγου

565 Το Διοικητικό Συμβούλιό του απαρτιζόταν από φαρμακοποιό, λογιστή, αρτοποιό, εμποροράφη, υποδηματοποιό, μηχανικό και εργολάβο. Βλ. «Καταστατικών - Ποδοσφαιρικός Όμιλος "Άρης" Ν. Κοκκινιάς», 1-10-1926, Φ13 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

566 Η Νεολαία του ΚΚΕ προσέγγιζε τους νέους εργαζομένους στα εργοστάσια, καθώς και στις προσφυγικές γειτονιές. Οι ομάδες τους είχαν τις επωνυμίες «Αστήρ» ή «Εργαζομένων». Βλ. «Ο εργατικός αθλητισμός ενάντια στη милитаристικοποίηση της νεολαίας», *Νεολαία*, 11/9/1929, Αρχείο - Ίδρυμα «Χαρ. Φλωράκη». Για τα σωματεία της Κοκκινιάς, βλ. «Καταστατικών - Αθλητική Ένωση Εργαζομένων Νέων», 27/6/1936, Φ28 Β, και «Καταστατικών - Ανατολικός Αστήρ», 21/10/1932, Φ23, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

567 «Καταστατικών - Αθλητικός, Ποδοσφαιρικός, Εκπαιδευτικός Όμιλος "Φροίξος"», 20/8/1930, Φ20 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ. Για τη Δόξα, ενδεικτικά από άρθρο του αθλητικού Τύπου: «Η ενασχόληση της νεολαίας του συνοικισμού με το ποδόσφαιρο ενισχύθηκε ιδιαίτερα από την παρουσία νεαρών Σμυρνίων, οι οποίοι γνώριζαν άριστα το άθλημα, και μάλιστα συνέστησαν τον πρώτο σύλλογο, με το όνομα Δόξα». Βλ. εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 13/4/1932.

προέρχονταν, εκτός από τις συνδρομές και τους αγώνες, από την επιχορήγηση της Αμερικανικής Περίθαλψης.⁵⁶⁸

2.7.3. 2. Κλασικός Αθλητισμός στην Νέα Κοκκινιά

Στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, ιδιαίτερη δραστηριότητα για την καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος στους νέους επέδειξε ο Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος «Ηρακλής», που ιδρύθηκε το 1929 ως επίσημο σωματείο. Η απεικόνιση του μυθικού ήρωα Ηρακλή στη σφραγίδα του συλλόγου συμπύκνωνε το αθλητικό και εθνικό περιεχόμενό του. Διέθετε πέντε τμήματα, αθλητικό - γυμναστικό, κολυμβητικό, αγωνιστικών παιδών, εκδρομών - πεζοπορίας και σκοποβολής, και βασικός σκοπός του ήταν η ίδρυση γυμναστηρίου για τη φοίτηση και την άσκηση των νέων, υπό την εποπτεία προπονητών και δασκάλων γυμναστικής. Επίσης, στόχος του ήταν η ανάδειξη όσο περισσότερων καλών αθλητών για τη συμμετοχή τους στους εθνικούς και διεθνείς αθλητικούς αγώνες, στους επίσημους αγώνες που διοργανώνονταν από τον Σύνδεσμο Ελληνικών Γυμναστικών Αθλητικών Σωματείων (ΣΕΓΑΣ) και από την Ολυμπιακή Επιτροπή. Επίσης, διοργάνωνε ανεπίσημους τοπικούς αγώνες με άλλα αθλητικά σωματεία και σχολεία, ενώ προωθούσε την ιδέα του προσκοπισμού και την ενίσχυση των τοπικών προσκοπικών ομάδων της Κοκκινιάς. Οι πρόσκοποι, εφόσον εγγράφονταν στο σωματείο, μπορούσαν να χρησιμοποιούν το γυμναστήριο. Η μηνιαία συνδρομή ανερχόταν στις 4 δρχ. και σε 10 δρχ. η εγγραφή. Δικαίωμα εγγραφής είχαν και τα κορίτσια, αλλά αποκλείονταν από το «ψηφίζεσθαι» Τα ενεργά μέλη έπρεπε να επιδεικνύουν «τακτικήν φοίτησιν εν τω γυμναστηρίω και συστηματικήν και επιμελημένην προγύμνασιν» για την εκπροσώπηση του συλλόγου στους αγώνες. Η αγωνιστική αμφίεση ήταν συγκεκριμένη, με αθλητική στολή με το διακριτό σήμα του συλλόγου, και η συμπεριφορά των αθλητών έπρεπε να είναι αξιοπρεπής, επιδεικνύοντας σεβασμό στον αρχηγό της ομάδας.⁵⁶⁹

Ο Ηρακλής συμμετείχε τόσο σε επίσημους όσο και σε ανεπίσημους αγώνες μεταξύ των τοπικών σωματείων. Πρωταγωνιστούσε στον κλασικό αθλητισμό, συμμετέχοντας στους Πειραϊκούς Αγώνες και τους Πανελλήνιους. Συνήθως, οι εσωτερικοί αγώνες που διοργάνωνε τα πρώτα χρόνια διεξάγονταν στην Αμερικανική

568 «Καταστατικόν - Near East», 15/9/1930, Φ19 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

569 «Καταστατικόν - Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος "Ηρακλής" Ν. Κοκκινιάς», 31/5/1929, Φ17, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Λέσχη, όμως, μετά την ίδρυση του μεγαλύτερου γυμναστηρίου, μπορούσαν να συμμετέχουν περισσότεροι αθλητές. Το ποδηλατικό τμήμα του είχε κατακτήσει το πρωτάθλημα Πειραιά, το κολυμβητικό έπαιρνε μέρος σε αγώνες, ενώ οργάνωνε αθλοπαιδιές με τμήματα βόλεϊ, μπάσκετ και χάντμπολ. Μάλιστα, με την έγκριση του ΣΕΓΑΣ, διοργάνωσε παιδικούς αγώνες στην Αμερικανική Λέσχη με την επωνυμία «Παιδική Χαρά», όπου συμμετείχαν αρκετά κορίτσια.⁵⁷⁰ Η κατάκτηση της δεύτερης θέσης στους Αβερώφειους Αγώνες χαρακτηρίστηκε από τον τοπικό Τύπο ως «κατόρθωμα υπέροχον, άξιον υπερηφάνειας εκ μέρους των Κοκκινιωτών».⁵⁷¹

Παράλληλα με την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας, ο Ηρακλής διατηρούσε τη διακριτή μικρασιατική ταυτότητα και τη συλλογική μνήμη στο πλαίσιο των μνημοτεχνικών, με τη διοργάνωση σκυταλοδρομίας όπου συμμετείχαν τα αθλητικά σωματεία του Πειραιά, «γινόμενη προς τιμήν των προσφύγων αθλητών που έπεσαν μαχόμενοι εις τα Μικρασιατικά πεδία».⁵⁷² Έτσι, υλοποιούσε τους σκοπούς του καταστατικού του για την «εκπροσώπησιν του ελληνικού αθλητισμού, και ειδικώτερον εις το διηνεκές το όνομα της Μικράς Ασίας και των λοιπών υπόδουλων μερών της».⁵⁷³

Η γυναικεία παρουσία στον αθλητισμό της πόλης ήταν ισχνή σε σύγκριση με την ανδροκρατία, τόσο στα σωματεία όσο και στα διάφορα αγωνίσματα – καταγράφηκε κυρίως στις γυμναστικές επιδείξεις του γυμνασίου με τη σουηδική γυμναστική. Μια ένδειξη πρώτης γυναικείας αθλητικής δραστηριότητας, πάλι σε εκπαιδευτικό πλαίσιο, ήταν η κατάκτηση του σχολικού πρωταθλήματος βόλεϊ από τις μαθήτριες του Ε΄ Γυμνασίου Κοκκινιάς.⁵⁷⁴

Τα αθλητικά σωματεία της πόλης, παρά την επιδότηση από τον δήμο ή το υπουργείο Προνοίας, αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα και δυσλειτουργίες σε σχέση με τα μεγαλύτερα, που είχαν ιδρυθεί σε πιο εύρωστους οικονομικά συννοικισμούς. Μια από τις βασικότερες ελλείψεις της πόλης, που άφηνε πίσω κυρίως τον κλασικό αθλητισμό, ήταν η δημιουργία γυμναστηρίου – ως γυμναστήριο χρησιμοποιούνταν ο χώρος της Αμερικανικής Λέσχης. Από την ίδρυση του ανεξάρτητου δήμου (1934), βασικό αίτημα όλων των αθλητικών σωματείων ήταν η

570 Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 8/4/1932, 13/4/1932 και 20/6/1932.

571 «Αθλητισμός εν τη Κοκκινιά: Ποδόσφαιρο - Ποδηλασία - Κλασικός αθλητισμός - Κολύμβησις», εφ. *Προσφυγικόν Βήμα*, 2/6/1935.

572 Εφ. *Αθλητικά Χρονικά*, 10/4/1932.

573 «Καταστατικόν - Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος “Ηρακλής” Ν. Κοκκινιάς», 31/5/1929, Φ17, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

574 Εφ. *Αθλητική Ημέρα*, 4/4/1936.

ίδρυση γυμναστηρίου.⁵⁷⁵ Ο Κ. Κοτζιάς είχε εγκρίνει το ποσό για την κατασκευή του Γυμναστηρίου. Είχε γίνει και επίσημη τελετή για τη θεμελίωση του με την παρουσία επισήμων, όμως η ανέγερση του δεν είχε προχωρήσει έως το 1939 γιατί ο αρχικός χώρος στην περιοχή των Άσπρων Χωμάτων παραχωρήθηκε για την ανέγερση του Κρατικού Νοσοκομείου. Οι πρόσφυγες ανέμεναν από την κυβέρνηση του Μεταξά να αποπερατώσει το Γυμναστήριο σε νέο χώρο.⁵⁷⁶

Την περίοδο της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, η αθλητική συσσωμάτωση του συννοικισμού επηρεάστηκε από την αναγκαστική ένταξη των αθλητικών οργανώσεων στην ΕΟΝ. Το νόημα και το περιεχόμενο του αθλητισμού για το δικτατορικό καθεστώς αποτυπώνονταν στα αθλητικά περιοδικά που υπήρχαν πλέον στις βιβλιοθήκες των αθλητικών σωματείων, όπως η *Νεολαία* και η *Εθνική Νεολαία*. Επίσης, η διοργάνωση των Α΄ Πανελλήνιων Αγώνων της ΕΟΝ, με τη συμμετοχή των φαλαγγιτών με τις πομπώδεις εκδηλώσεις, ήταν ενδεικτική της καλλιέργειας του εθνικιστικού πνεύματος μέσω της αρχαιοπληξίας.⁵⁷⁷

Στον συννοικισμό, το καθεστώς προσπάθησε να ελέγξει την αθλητική δραστηριότητα με τον περιορισμό στην ίδρυση νέων σωματείων και την ένωση των υφιστάμενων στην Ένωση Αθλητικών και Ποδοσφαιρικών Σωματείων Κοκκινιάς, τοποθετώντας στην διοίκηση άτομα της επιρροής του.⁵⁷⁸ Επίσης, στη διοίκηση των υπόλοιπων σωματείων, όπως η Άμυνα, τοποθετήθηκαν άτομα που είχαν συμμορφωθεί στο καθεστώς. Ακόμα, υπήρχε χρηματική επιδότηση από τον δήμο κυρίως στα σωματεία του κλασικού αθλητισμού, όπως ο Ηρακλής.⁵⁷⁹

Όμως, ανεξάρτητα από τις διοικήσεις των συλλόγων, στους κόλπους τους υπήρχαν νέοι που αντιστέκονταν και είχαν επηρεαστεί από τον αντιφασιστικό αγώνα της Νεολαίας του ΚΚΕ. Τα αθλητικά σωματεία, πριν από τη δικτατορία, αποτελούσαν χώρους προσέγγισης του Κομμουνιστικού Κόμματος, σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία πρόσφυγα της Κοκκινιάς:

575 «Διά το Γυμναστήριον», εφ. *Εμπρός* (τοπική), 25/11/1934.

576 «Το Γυμναστήριον», εφ. *Αναγέννησις*, 31/3/1939, ΕΛΙΑ.

577 Περιοδικά του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, όπου παρουσιάζονται το ιδεολογικό περιεχόμενό του και οι Α΄ Πανελλήνιοι Αθλητικοί Αγώνες. Βλ. *Η Εθνική Νεολαία*, 15/3/1937, και *Η Νεολαία*, 20 και 27 Μαΐου 1939, Α.Μ. 594314, 584354, 593492, «Εντυπα Φασιστικών Οργανώσεων», ΚΚΕ - Επιμορφωτικό Ίδρυμα «Χαρ. Φλωράκης». Για τη δικτατορία του Μεταξά και τη σχέση της με τον αθλητισμό, βλ. Γιάννης Ζαϊμάκης, «Κρατικός παρεμβατισμός, νεολαία και αθλητισμός στη μεταξική περίοδο - Η περίπτωση της ΕΟΝ στο Ηράκλειο», στο Β. Καραμανωλάκης - Ε. Ολυμπίτου - Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 400-413.

578 Ενώθηκαν τα αθλητικά σωματεία Δόξα, Χαλκηδόνα, Βύρων, ΑΦΕΝ, Ερμής, Πρωτεύς. Βλ. «Καταστατικόν - Ένωσις Αθλητικών και Ποδοσφαιρικών Σωματείων Κοκκινιάς», 31/12/1936, Φ31 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

579 «Ο Ηρακλής», εφ. *Αναγέννησις*, 30/11/1938, ΕΛΙΑ.

«Μετά τη λήξη του αγώνα, ανέβαινε στο κάρο ένας ομιλητής, έλεγε πέντε δέκα λέξεις, πέταγε προκηρύξεις».⁵⁸⁰

Προοδευτικά, μετατρέπονταν σε χώρους διάδοσης των νέων ιδεών. Στη δικτατορία, αποφασίστηκε η οργάνωση όλων των νέων στον αγώνα για την υπεράσπιση της δημοκρατίας. Ιδρύθηκε, λοιπόν, η Πανελλήνια Ένωση Αντιδικτατορικών Οργανώσεων Νέων (ΠΕΑΟΝ), που καλούσε όλους τους νέους που ανήκαν σε κοινοβουλευτικά κόμματα και αγαπούσαν τη δημοκρατία να σχηματίσουν επιτροπές και ομάδες για την αντιμετώπιση της δικτατορίας.⁵⁸¹ Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία, αρκετοί νέοι από τα μικρότερα αθλητικά σωματεία «Βύρωνας» και «Απόλλωνας» ενήργησαν συνωμοτικά κατά της δικτατορίας, συμμετέχοντας στις πρώτες αντιστασιακές πράξεις ενάντια στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

«Στον Βύρωνα άκουγα τους νέους να μιλάνε για ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και να αναφέρουν με πάθος τη φράση “ειρήνη ανάμεσα σε όλους τους λαούς της Γης”».⁵⁸²

Σε αυτά τα αθλητικά σωματεία, το ΚΚΕ είχε καταφέρει να προσεγγίσει τη νεολαία και ήταν η αφετηρία για την πολιτικοποίηση των νέων και την αντιφασιστική δράση τους.

Η αθλητική δραστηριότητα της πόλης φαίνεται τόσο από την πυκνότητα των αθλητικών σωματείων, που συνενώθηκαν και δημιούργησαν τον Αθλητικό Ποδοσφαιρικό Όμιλο, γνωστό ως «Ένωσις», με 55 ιδρυτικά μέλη, από τη διοργάνωση του Παγκοκκινιακού Αθλητικού Συνεδρίου το 1931⁵⁸³ και την ίδρυση Τροχοπεδικού Ομίλου (πατινάζ) όσο και από τους αγώνες κλασικού αθλητισμού, ανώμαλου δρόμου, βόλεϊ, ποδηλάτου, πάλης και κυρίως ποδοσφαίρου, καθώς από τα άρθρα για την αθλητική κίνηση στον τοπικό και τον αθλητικό Τύπο. Σαφώς ο αθλητισμός, και κυρίως τα πιο λαϊκά αθλήματα, που δεν χρειάζονταν εγκαταστάσεις και ακριβό εξοπλισμό, ψυχαγωγούσαν τα ασθενέστερα στρώματα, ενώ ταυτόχρονα ήταν και ένας τρόπος κρατικού ελέγχου και διαπαιδαγώγησης της νεολαίας και των πιο «επικίνδυνων στοιχείων» των λαϊκών συνοικιών. Η στροφή στον αθλητισμό και η εκτόνωση των βίαιων συμπεριφορών μέσα από την «ελεγχόμενη βία» του γηπέδου

580 Συνέντευξη-κασέτα, «Προ της 4ης Αυγούστου, Κόπη Κεχαγιά», Ηχογραφημένο Αρχείο ΠΕΑΕΑ και Κ.Ο. Κοκκινιάς, Αρχείο ΚΚΕ. Αναφορά στο Αν. Γκίκα, *ό.π.*, σ. 272.

581 *Φλόγα*, 8/10/1937 και 24/11/1937, Α.Μ. 89024 και 404188, «Εντυπα αντιφασιστικών οργανώσεων περιόδου Μεσοπολέμου», ΚΚΕ - Επιμορφωτικό Ίδρυμα «Χαρ. Φλωράκης».

582 Κώστας Κρομμύδας, *ό.π.*, σ. 28, 49-51 και 66.

583 «Καταστατικών - Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος “Ένωσις”», 6/2/1931, Φ20 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ και εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 2/11/1931.

μπορεί να ιδωθεί και ως τρόπος αποπροσανατολισμού των κατώτερων στρωμάτων, για την αποφυγή εντάσεων και εξεγέρσεων που θα μπορούσε να προκαλέσει η ριζοσπαστικοποίησή τους. Ενδεικτικό είναι το ρεπορτάζ του αθλητικού ανταποκριτή για την Κοκκινιά, η οποία τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της αποτελούσε χώρο όπου:

«εκινούντο και διενυκτέρευον διεθνή και κακοποιά στοιχεία, άνθρωποι της κατωτάτης υποστάθμης και του εγκλήματος, σκοτεινοί μεταμεσονύκτιοι εγκληματικοί τύποι», ενώ πλέον είχε γίνει «αθλητικόν άστρον πρώτου μεγέθους εις τον πανελλαδικόν φωτοβόλον αθλητικόν αστερισμόν».⁵⁸⁴

2.7.4. Φοιτητικός Σύλλογος

Στους ψυχαγωγικούς συλλόγους των νέων κατατάσσεται και ο Φοιτητικός Σύλλογος Κοκκινιάς, ο οποίος ιδρύθηκε το 1935, μετά τη συγχώνευση δύο ανεπίσημων σωματείων, της Φοιτητικής Ένωσης και του Φοιτητικού Σπουδαστικού Ομίλου. Σκοποί του ήταν η ανάπτυξη του πνεύματος της «συναδελφосύνης και της αλληλεγγύης», η υλική και πρακτική υποστήριξη μεταξύ των μελών, η προώθηση κάθε επιστημονικής κίνησης στον συνοικισμό, η διάπλαση ηθικών χαρακτήρων, η μέριμνα για την πνευματική ανάπτυξη των νέων του συνοικισμού, η επικοινωνία του συλλόγου με τις φοιτητικές οργανώσεις εντός και εκτός Ελλάδας, καθώς και η απαλλαγή από τα δίδακτρα. Το σύμβολο στη σφραγίδα του ήταν η κουκουβάγια, δηλωτικό της σχέσης του με τη σοφία και την επιστήμη. Αν και στο καταστατικό του δεν υπάρχει κάποιο έμφυλο κριτήριο, τα ιδρυτικά μέλη του ήταν μόνο άνδρες φοιτητές.⁵⁸⁵ Από την πολλαπλότητα των σκοπών τους, διακρίθηκαν οι δράσεις που αφορούσαν τα ίδια τα μέλη, όπως η αλληλεγγύη για την ικανοποίηση πρακτικών αναγκών μεταξύ της συλλογικότητας και η προσφορά σε τρίτους για την ευημερία του συνοικισμού, καθώς και το καθήκον του συλλόγου να δημιουργήσει για μια «άλλη» νεολαία. Επίσης, διακρίνονται τα δύο διαφορετικά επίπεδα δράσεων όπου οι φοιτητές ανέπτυξαν την κοινωνικότητά τους: η πόλη τους και ο χώρος του πανεπιστημίου, ήτοι η κοινότητα όπου ζούσαν και η συλλογικότητα στην οποία ανήκαν ως φοιτητές. Στους δύο τρόπους ασκούσαν πολιτική με τη διευρυμένη έννοια του όρου και συγκροτούσαν ταυτότητες. Η ίδρυση φοιτητικού συλλόγου στον συνοικισμό θα πρέπει να εξεταστεί μέσα από το πρίσμα της νεότητας ως διακριτής

584 Εφ. *Αθλητικός Τύπος*, 11/11/1931.

585 «Καταστατικόν - Φοιτητικός Σύνδεσμος Κοκκινιάς», 15/6/1935, Φ28 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

κοινωνικής κατηγορίας, που ανέπτυξε τη δημόσια κοινωνικότητά της σε δύο διαφορετικούς χώρους ως πολιτικό υποκείμενο.⁵⁸⁶

Αρχικά, λόγω της φοιτητικής ιδιότητάς τους, τα μέλη δημιούργησαν μια δική τους ταυτότητα, διαφορετική μέσα στον συννοικισμό· ήταν το κομμάτι της νεολαίας που κατείχε το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, ανεξάρτητα από την οικονομική του κατάσταση. Από την άλλη, στο πανεπιστήμιο, ήταν τα μέλη της φοιτητικής κοινότητας που διακρίνονταν για την προσφυγική ταυτότητά τους. Στον συννοικισμό ανέπτυξαν τη δημόσια κοινωνικότητά τους με δράσεις σε θέματα ζωτικής σημασίας, όπως η καθιέρωση φθηνότερου εισιτηρίου για τη συχνή μετακίνησή τους στην Αθήνα και το αίτημα για ίδρυση βιβλιοθήκης, με σκοπό την εξασφάλιση συγγραμμάτων που δεν μπορούσαν να αγοράσουν. Επίσης, οι φοιτητές έκαναν παρεμβάσεις για το ζήτημα της μεταφοράς του νοσοκομείου – ο σύλλογος διατύπωσε διαμαρτυρία και προέβη στις απαραίτητες κινήσεις προς την κυβέρνηση για την παραμονή και την καλύτερη οργάνωσή του.⁵⁸⁷ Εκτός όμως από ομάδα πίεσης, αποτελούσε και έναν χώρο ανάπτυξης της κοινωνικότητας και της εξωστρέφειας των νέων, με την οργάνωση εορτών στην Αμερικανική Λέσχη, με την παρουσία επίσημων προσώπων της αστικής τάξης της πόλης από τον πολιτικό, τραπεζικό και εκπαιδευτικό τομέα, τους μελλοντικούς επαγγελματικούς χώρους για τους πτυχιούχους νέους. Ο Φοιτητικός Σύνδεσμος συγκροτούσε την ταυτότητα του μορφωμένου, καλλιεργημένου και φιλομαθούς πρόσφυγα που, παρά τις οικονομικές δυσκολίες και το τραύμα του ξεριζωμού, εντάχθηκε στην ελληνική κοινωνία ισότιμα. Επίσης, ο σύλλογος με τις εκδρομές προσέφερε ευκαιρίες για ψυχαγωγία και συναναστροφή. «Άλλοι παίζουν διάφορα παιχνίδια, άλλοι τραγουδούν, άλλοι χορεύουν και άλλοι τα κουτσοπίνουν». Με αυτόν τον τρόπο περιέγραφε το *Νέον Βήμα* την ατμόσφαιρα σε μια από τις εκδρομές του Φοιτητικού Συνδέσμου,⁵⁸⁸ όπου ταυτόχρονα εκδηλωνόταν η κοινωνικότητα μεταξύ των νεαρών και καλλιεργούνταν η αλληλεγγύη. Επίσης, ήταν ο χώρος όπου μπορούσαν να εκφραστούν πιο αυθόρμητα, χωρίς τόσους κοινωνικούς περιορισμούς, και να αναπτυχθεί το φλερτ. Ωστόσο, από το 1936, ο σύλλογος, σύμφωνα με δημοσιεύματα, εμφάνισε σημάδια παρακμής λόγω εσωτερικών διαφορών, τα οποία δεν αναφέρονταν επακριβώς, όμως θα μπορούσαν να

586 Σπύρος Ασδραχάς, «Η νεότητα σταθερές και ιδιοπροσωπείες», στο Β. Καραμανωλάκης - Ε. Ολυμπίτου - Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα - Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 11.

587 «Διαμαρτυρία του Φοιτητικού Συνδέσμου», εφ. *Νέον Βήμα*, 13/6/1936.

588 «Με τον φοιτητικόν μας σύλλογον στην Αγία Μαρίνα της Αιγίνης», εφ. *Νέον Βήμα*, 4/8/1935, ΕΛΙΑ.

συνδυαστούν με τις διαφορετικές πολιτικές απόψεις σε μια κρίσιμη πολιτική περίοδο.⁵⁸⁹

Η πολιτική ταυτότητα του συλλόγου και οι σχέσεις του στον χώρο του πανεπιστημίου θα πρέπει να εξεταστούν ως ένα κομμάτι του φοιτητικού κινήματος της εποχής.⁵⁹⁰ να ερευνηθεί αν ήταν μέλος της Ομοσπονδίας Προσφύγων Φοιτητών (ΟΠΦ), αν είχε επιρροές από τις ριζοσπαστικές ιδέες της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδος (ΟΚΝΕ). Η ΟΠΦ ανήκε στον κυβερνητικό βενιζελικό κύκλο, όμως στους κόλπους της υπήρχαν αριστεροί φοιτητές, τους οποίους διέγραψε το 1929.⁵⁹¹ Ωστόσο, τα ερωτήματα παραμένουν, γιατί θα ξεπερνούσαν τα όρια αυτής της έρευνας.

2.8. Όψεις της συσσωμάτωσης κατά τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου στη Νίκαια

Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου ήταν ένα ολοκληρωτικό καθεστώς με φασιστικές τάσεις, που σε ιδεολογικό επίπεδο προσπάθησε να οικοδομήσει τον νέο ελληνικό πολιτισμό· στη διαδικασία αυτήν θα συμμετείχαν όλοι οι Έλληνες, ξεπερνώντας τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Το καθεστώς προέβαλλε ως βασικό κίνδυνο την κομμουνιστική απειλή, για αυτό και προχώρησε σε πολλές διώξεις και κατασταλτικά μέτρα. Επιβλήθηκαν νέοι αυταρχικοί νόμοι για την αποφυγή της κοινωνικής ανατροπής, περιορίστηκε η συσσωμάτωση, οι νεολαίες, τα ορειβατικά και τα αθλητικά σωματεία που συγκέντρωναν τους νέους τέθηκαν υπό την Εθνική Οργάνωση Νέων (ΕΟΝ), ακόμη και η Νυκτερινή Εμπορική Σχολή, που λειτουργούσε στην περιοχή από τον Εμπορικό Σύλλογο ως φυτώριο νέων, επιτηρούνταν από το καθεστώς με τον διορισμό υπευθύνου της ΕΟΝ του Πειραιά.⁵⁹²

Στη Ν. Κοκκινιά περιορίστηκε κατά πολύ η ίδρυση συλλόγων, καθότι δημιουργήθηκαν περίπου οκτώ, κυρίως ενώσεις παλαιότερων σωματείων, ώστε να

589 Την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, όπου συνηθίζονταν οι πομπώδεις επετειακές εκδηλώσεις, οι φοιτητές της Ν. Κοκκινιάς προσπάθησαν να σαμποτάρουν τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου, μοιράζοντας ένα κείμενο με περιεχόμενο που κατέκρινε τον Μεταξά και προσπαθούσε να ξεσηκώσει τον κόσμο. Ο τοπικός Τύπος, λόγω της λογοκρισίας και του απειλητικού κλίματος, επέκρινε αυτή την ενέργεια και παραινούσε τους φοιτητές να συνετιστούν. Βλ. «Η προκήρυξις των φοιτητών μας», εφ. *Αναγέννησις*, 4/4/1937.

590 Αγγελική Χριστοδούλου, «Η εμφάνιση της κομμουνιστικής Αριστεράς στο Πανεπιστήμιο Αθηνών - Δράσεις και αντιδράσεις στον Μεσοπόλεμο», στο Β. Καραμανωλάκης - Ε. Ολυμπίτου - Ιω. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 149-159.

591 «Ανακοίνωση της Ομοσπονδίας Φοιτητών», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 20/1/1929.

592 Ν.Δ. 19/10/1939, «Περί ορισμού ως αντιπροσώπου της ΕΟΝ εις την Επιτροπήν της Νυκτερινής Πρακτικής Εμπορικής Σχολής Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 265/21-10-1939.

ελέγχονται καλύτερα από το καθεστώς. Από το 1938, τα σωματεία εντάχθηκαν στον Αναγκαστικό Νόμο «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος» και οι έλεγχοι ήταν αυστηρότεροι. Για την ίδρυση συλλόγου απαιτούνταν έκθεση της αστυνομικής Αρχής, η οποία είχε υπό την επιτήρηση και τον έλεγχό της το σωματειακό φαινόμενο στις πόλεις. Σύμφωνα με τη νομοθεσία, η έδρα, το καταστατικό και ο αναλυτικός κατάλογος των μελών κάθε συλλόγου προσκομίζονταν στις αστυνομικές Αρχές της περιοχής.⁵⁹³ Η τακτική που χρησιμοποιήθηκε κυρίως ήταν οι αλλαγές στα διοικητικά συμβούλια, προκειμένου να συμμορφωθούν με το νέο καθεστώς, διαφορετικά υπήρχε η απειλή της διάλυσης. Το δικτατορικό καθεστώς ήλεγχε τη δημόσια σφαίρα και επέβαλε την κυριαρχία του.

Κατά την έρευνα στο βιβλίο αναγνωρισμένων σωματείων και στα καταστατικά δεν εντοπίστηκε επίσημη διαγραφή συλλόγου στα χρόνια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Εντούτοις, στην τοπική βιβλιογραφία υπάρχουν αναφορές ότι ο Μεταξάς διέλυσε συλλόγους.⁵⁹⁴ Από τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου προέκυψαν ότι είχε ιδρυθεί η τοπική Εθνική Οργάνωση Νέων (ΕΟΝ) Νέας Κοκκινιάς, καθώς και η συνέχιση της χρηματοδότησης σωματείων, όπως ο Ηρακλής, η Άμυνα, η Προοδευτική Νεολαία, οι Πρόσκοποι, η ΧΑΝ, και ο ΟΦΟΚ, των φιλανθρωπικών σωματείων «Ζωοδόχος Πηγή», «Ελπίς», «Παμπροσφυγική Ένωσις», και του παραρτήματος του Πατριωτικού Ιδρύματος για τη σίτιση και τη φροντίδα των ορφανών δεν σταμάτησε κ.ά.⁵⁹⁵ Άλλο ένα μέτρο που αποδυνάμωνε τους συλλόγους ήταν η απαγόρευση έκδοσης πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας για τις διάφορες υποθέσεις των προσφύγων, όπως η αποζημίωση ή αγορά σπιτιού. Σύμφωνα με τη νέα νομοθεσία, οι πρόσφυγες θα έπαιρναν το πιστοποιητικό μόνο από τον δήμο ή την κοινότητά τους.⁵⁹⁶

Κατά την έρευνα στα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου και από αναφορές στον τοπικό Τύπο βρέθηκαν αντιπροσωπευτικά δείγματα των ιδεολογικών

593 «Άρθρο 10», Α.Ν. 1075/10-2-1938, «Περί μέτρων ασφαλείας κοινωνικού καθεστώτος», ΦΕΚ 45/11-2-1938. Βλ. Πλουμίδης Σπυρίδων, *Το Καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα, Εστία, 2016.

594 Υπάρχουν αναφορές ότι έκλεισαν ο Φοιτητικός και ο Ορειβατικός ΟΦΟΚ, βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *Η γέννηση της Κοκκινιάς, ό.π.*, σ. 110, 121. Όμως, από την έρευνα προκύπτει ότι ο τελευταίος λειτουργούσε με άλλη διοίκηση τουλάχιστον έως το 1939, όπως παρουσιάζεται στην ανάλυση των φυσιολατρικών σωματείων στην παρούσα διατριβή κεφ «Συσσωματώσεις για τη μουσική, το κυνήγι και τη φυσιολατρία», σ. 254.

595 «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Ν. Κοκκινιάς», Αρ. 4, 147/1938, Αρ. 8, 12/8/1938 και Αρ. 18, 31/1/1939, Α' Βιβλίον Πρακτικών Διοικούσης Επιτροπής, 1/7/1938 - 30/11/1939, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

596 «Ο νέος νόμος αποκατάστασης προσφύγων», εφ. *Αναγέννησις*, 19/12/1937.

μηχανισμών και της προπαγάνδας του καθεστώτος στην κεντρική πολιτική σκηνή, στους συλλόγους και σε ολόκληρη την πόλη, προκειμένου να εδραιώσει, συμβολικά και πρακτικά, την ισχύ του. Στο πλαίσιο των επιβεβλημένων «δηλώσεων πίστης και νομιμοφροσύνης» ήταν και η συμμετοχή του δήμου στο πρώτο εθνικού χαρακτήρα συλλαλητήριο του Μεταξά στην πλατεία Συντάγματος (2/10/1936):

«Ο Δήμος, το Δημοτικόν Συμβούλιον και οι δημόται πρέπει ομοθυμωσ να συμμετάσχωσι διαδηλώνοντες την αφοσίωσιν αυτών προς την Κυβέρνησιν (...) επιπλέον ο Δήμος διαθέσει τα αναγκαία υλικά μέσα διά την κίνησιν των οργανώσεων και των δημοτών εις Αθήνας μετάβασιν την ημέραν του συλλαλητηρίου. Επί τούτοις προτείνει εγκριθή πίστωσις 40.000 δρχ. διά την πανηγυρικήν συμμετοχήν των οργανώσεων, των προεδρείων και των μελών αυτών μετά των σημαιών και των λαβάρων».⁵⁹⁷

Στο γενικότερο πλαίσιο της πολιτικής που προωθούσε το καθεστώς για να εξασφαλίσει την εύνοια των πολιτών, ανέλαβε μια σειρά από κοινωνικά έργα σχετικά με την αστική αποκατάσταση, τη δημιουργία υποδομών και πρόνοιας, προκειμένου να κατευνάσει τις αντιδράσεις των προσφύγων ειδικά στους συνοικισμούς όπου υπήρχε ο «κομμουνιστικός κίνδυνος». Αυτά τα έργα επιδοκιμάζονταν από τα σωματεία της πόλης⁵⁹⁸ και αξιοποιούνταν από το καθεστώς για την ιδεολογική προπαγάνδα του και την εδραίωση της «λαοφιλίας» του ηγέτη του. Επίσης, ο Μεταξάς ενίσχυσε την προσπάθεια των Μικρασιατών διανοομένων προς «φύλαξιν παντός πνευματικού θησαυρού και προϊόντος τού εκ Μικράς Ασίας ελληνικού πολιτισμού» με την πίστωση από τον δήμο για την αγορά του πρώτου τεύχους των *Μικρασιατικών Χρονικών*.⁵⁹⁹ Στο δε αρχείο του μικρασιατικού συλλόγου «Ανατολή» υπάρχει επιστολή υπογεγραμμένη από τους δημάρχους, τους κοινοτάρχες και

597 «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Κοκκινιάς», Αρ. Πρ. 76 (εκτάκτως), 23/9/1936, Βιβλίο Γ' Πρακτικών Ν. Κοκκινιάς 1936-1937, Αρχείο Δήμου Νίκαιας Αγ. Ιωάννη Ρέντη.

598 Την περίοδο του Μεταξά, στο πλαίσιο της κοινωνικής πρόνοιας αλλά και της αναμόρφωσης και του κοινωνικού ελέγχου, ιδρύθηκε η Παιδική Στέγη στη συνοικία των Άσπρων Χωμάτων. Ο θεμέλιος λίθος του Εθνικού Παιδικού Σταθμού, στις 16 Απριλίου 1939, ετέθη παρουσία του γενικού γραμματέα του υπ. Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, του δημάρχου Κ. Θεοφανίδη, του διευθυντή της αστυνομίας και των προεδρείων των διαφόρων τοπικών σωματείων. Ο Εθνικός Παιδικός Σταθμός παρείχε μόρφωση και περίθαλψη σε 100 νήπια, των οποίων οι μητέρες ήταν κυρίως εργαζόμενες των καπνοβιομηχανιών και των κλωστοϋφαντουργείων του Πειραιά. Επίσης, για την τόνωση της εθνικής οικονομίας και τη μείωση της ανεργίας ενισχύθηκε η επαγγελματική εκπαίδευση, με την ίδρυση της Σχολής Μηχανικών «Ηράκλειτος», η οποία υπαγόταν στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.

599 «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Ν. Κοκκινιάς», αρ. 12, 14/10/1938, «Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1938-1939», Αρχείο Δήμου Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη, βλ. «Η θεμελιώσις της Παιδικής Στέγης της συνοικίας των Άσπρων Χωμάτων», εφ. *Αναγέννησις*, 23/4/1939, ΕΛΙΑ, και Ν.Δ. 31/12/1938, «Περί οργανισμού της Σχολής Μηχανικών Ηλεκτρολόγων και Μηχανοτεχνικών "Ο Ηράκλειτος" του Δήμου Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 17/14-1-1939.

κάποιους μικρασιατικούς συλλόγους προς τον Μεταξά, στην οποία αναφέρονται οι λόγοι ίδρυσης Μικρασιατικής Στέγης:

«(...)την καλλιέργειαν και την προαγωγήν φιλικών σχέσεων με την Τουρκίαν διά της διαφωτίσεως των λαών και της εκλαϊκεύσεως πάντων εκείνων των λόγων οίτινες προάγουσιν την αμοιβαίαν εκτίμησιν(...) και για την μελέτην της Μ. Ασίας(...) υπήρξε πνευματική μήτηρ και πατρίς παντός διανοουμένου, η δε μελέτη αυτής ενδιαφέρει ελληνικόν λαόν και σύμπαντα τον πεπολιτισμένον κόσμον».

Για τη συγκέντρωση χρημάτων με σκοπό την ανέγερση της Μικρασιατικής Εστίας υπήρχε κατάσταση 22 ομολογιούχων του Τμήματος Νέας Κοκκινιάς. Τις περισσότερες ομολογίες είχαν διαθέσει ο δήμαρχος Στυλ. Κοραής, ο Σύλλογος «Αναμόρφωσις» και άλλοι πρόεδροι σωματείων.⁶⁰⁰ Τα άρθρα του τοπικού Τύπου έκαναν λόγο για μια περίοδο αναδημιουργίας και για την ευγνωμοσύνη του προσφυγικού κόσμου προς το καθεστώς.⁶⁰¹ Ο τοπικός Τύπος συμβάδιζε με τον κεντρικό προσφυγικό Τύπο, καθώς έκανε λόγο για την αφοσίωση των προσφύγων στο νέο καθεστώς και την πίστη στο τρίπτυχο «πατρίς - θρησκεία - οικογένεια».⁶⁰² Φυσικά, για να ερμηνεύσουμε την «αποδοχή» θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν τη λογοκρισία και τις απειλές προς τους αντιφρονούντες, καθώς και σε όποιον θεωρούνταν «ύποπτος».

Οι συσσωματώσεις την περίοδο του Μεταξά, κυρίως όσες ήταν αστικών συμφερόντων, επέδειξαν νομιμοφροσύνη στο καθεστώς. Η συμπλήρωση ενός έτους από την επιβολή της δικτατορίας ήταν η αφορμή για τη συμμετοχή των συλλόγων στους εορτασμούς της 4ης Αυγούστου και την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου να ανακηρύξει τον Μεταξά επίτιμο δημότη και πρώτο πολίτη του Δήμου Νέας Κοκκινιάς, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης που «οδήγησε το έθνος και τη χώρα στην οδό της προόδου και του πολιτισμού».⁶⁰³ Εν συνεχεία, μέλη των σωματείων μαζί με αντιπροσώπους της δημοτικής Αρχής, από την οποία όμως απουσίαζε ο δήμαρχος Στ.

600 «Κατάστασις εμφαίνουσα το ονοματεπώνυμον των ομολογιούχων της Μικρασιατικής Στέγης του Τμήματος Νέας Κοκκινιάς», ΙΘ 1791, 18/6/1938, Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», Εστία Νέας Σμύρνης. Η ίδρυση της Μικρασιατικής Στέγης απασχολούσε τον προσφυγικό κόσμο τουλάχιστον από το 1934, και ο πρόεδρος του συλλόγου «Ανατολή» Κ. Λαμέρας ανέφερε τους λόγους ίδρυσής της. Η περιοχή όπου αρχικά προβλέφθηκε για τη στέγαση της Μικρασιατικής Στέγης ήταν η λεωφόρος Συγγρού, στη Νέα Σμύρνη. Βλ. «Μικρασιατική Στέγη», 18/11/1934, «Εις ποίον μέρος των Αθηνών», 6/1/1935, «Μικρασιατική Στέγη (...) διάλεξις Προέδρου Ανατολής εις Νέαν Κοκκινιάν», 19/1/1936 και «Ποιοι λόγοι εθνικοί...», 31-5-1936, *Εφ. Προσφυγικός Κόσμος*.

601 «Ευγνωμονούμεν», *εφ. Αναγέννησις*, 30/11/1938, ΕΛΙΑ.

602 Μαρία Γιώτα, *ό.π.*, σ. 234-235.

603 «Πρακτικόν Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Κοκκινιάς», αρ. 129, 19/7/1937, Βιβλίο Γ' Πρακτικών Ν. Κοκκινιάς 1936-1937, Αρχείο Δήμου Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη.

Κοραής, έκαναν τα αποκαλυπτήρια της πινακίδας της οδού 4ης Αυγούστου και της μετονομασίας της πλατείας Δημοκρατίας σε «Ιω. Μεταξά και Βασιλέως Γεωργίου». Το ίδιο απόγευμα έγινε συμβολική λαμπαδηδρομία από τα αθλητικά σωματεία και τους προσκόπους στις οδούς της πόλης.⁶⁰⁴ Έναν χρόνο αργότερα ακολούθησαν η απόλυση του δημάρχου και ο διορισμός Διοικούσας Επιτροπής, στην οποία τα δημαρχιακά καθήκοντα ανέλαβε προσωρινά ο Κ. Θεοφανίδης.⁶⁰⁵ Άλλο ένα γεγονός που δείχνει τη «συναίνεση» προς το καθεστώς από την ηγεσία της πόλης και τις διοικήσεις των σωματείων ήταν η πρόσκληση σε επίσημο γεύμα, που παρέθεσαν ο δήμος και οι οργανώσεις, στον υπουργό Διοίκησης Πρωτεύουσας Κ. Κοτζιά, τον Απρίλιο του 1939:

«Ιστορική θα παραμείνει η μεγάλη συγκέντρωση των εκπροσώπων ολοκλήρου του επαγγελματο-βιομηχανικού κόσμου και όλων ανεξαιρέτως, πάσης φύσεως οργανώσεων της Νέας Κοκκινιάς στο μέγα γεύμα».

Στον επίσημο λόγο που εκφωνήθηκε από τον δήμαρχο, ο Μεταξάς προβλήθηκε ως το πρότυπο του «πατριώτη, νοικοκύρη και χριστιανού, ο οποίος προσέφερε στους πρόσφυγες τη θέση που τους ανήκει στο αναγεννώμενο έθνος ως ισοτίμους πολίτας».⁶⁰⁶ Στο γεύμα παρευρέθησαν οι περισσότερες από τις συσσωματώσεις, όπως αναφέρεται στην εφημερίδα *Νέα Ιδέα*, που ταυτιζόταν ιδεολογικά με το καθεστώς, όμως σημειώθηκαν απουσίες από τους εθνοτοπικούς συλλόγους (μπορεί να παρίσταντο, αλλά να μην αναφέρθηκαν, γιατί ίσως να μην ήταν τόσο γνωστοί), πιθανόν και ως ένδειξη αντίδρασης από τους μικρότερους σε δυναμική και κοινωνικό κύρος συλλόγους, που απαρτίζονταν κυρίως από τα ασθενέστερα οικονομικά μέλη. Χαρακτηριστικά, απουσίαζαν τόσο οι Ρενκιώτες όσο και ο σύλλογος του Εγυρδίου. Φυσικά, ως προς τις παραπάνω αναφορές, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η μεροληπτική στάση της εφημερίδας, η οποία λειτουργούσε ως ιδεολογικό όργανο του καθεστώτος. Επίσης, η «αποδοχή» και η συναίνεση που επεδείκνυαν κάποιοι πρέπει να εξεταστεί μέσα από το πρίσμα των διώξεων και των κατασταλτικών μέτρων, του φόβου και της απειλής του φασιστικού καθεστώτος, το οποίο προσέγγιζε τις λαϊκές συνοικίες, όπου ήδη υπήρχε μια αναδυόμενη κομμουνιστική δύναμη. Στην πόλη, η αποδοχή και η νομιμοφροσύνη μερίδας

604 «Ο εορτασμός της επετείου της 4ης Αυγούστου», εφ. *Νέον Βήμα*, 8/8/1937.

605 Ν.Δ. 28/6/1938, «Περί διαλύσεως Δημοτικού Συμβουλίου, απολύσεως Στ. Κοραή και διορισμού διοικούσας επιτροπής», ΦΕΚ 237/20-6-1938, και «Η δεξίωση των δημάρχων και κοινοταρχών», εφ. *Αναγέννησις*, 30/11/1938.

606 «Το παρατεθέν μέγα γεύμα...», εφ. *Νέα Ιδέα*, 2/4/1939.

προσφύγων ήταν μια πραγματικότητα, για αυτό και υπήρχαν αλλαγές προσώπων στα διοικητικά συμβούλια, ώστε το καθεστώς να έχει τη συναίνεση. Επίσης, εκείνη την περίοδο είχε ιδρυθεί και η Λαϊκή Βιβλιοθήκη, ως ιδεολογικό όργανο της 4ης Αυγούστου, με σκοπό «την πνευματική προαγωγή των κατοίκων και την συμμετοχήν εις πάσαν πολιτιστικήν εκδήλωσιν του έθνους».⁶⁰⁷ Στον παραπάνω σύλλογο, που λειτουργούσε ως λέσχη, για πρώτη φορά υπήρξε γυναικεία παρουσία στα ιδρυτικά μέλη σε ανδροκρατούμενο σύλλογο. Ακόμα, για την επιτήρηση των συνοικιών, όπου υπήρχαν κομμουνιστικές εστίες, είχε ιδρυθεί στην Π. Κοκκινιά ο σύλλογος «Ιερολοχίται 4ης Αυγούστου 1936», στον οποίο εγγράφονταν όσοι είχαν συμπληρώσει το 16ο έτος της ηλικίας τους.⁶⁰⁸

Όμως, εκτός από τις περιπτώσεις των σωματείων που επέδειξαν συναίνεση στο καθεστώς και στη φιλολαϊκή κοινωνική πολιτική του, υπήρχαν πρόσφυγες, όπως προαναφέρθηκε, που ήδη μάχονταν τη φασιστική ιδεολογία. Στη Ν. Κοκκινιά, κυρίως οι διορισμένες δημοτικές Αρχές και οι διοικήσεις των σωματείων εκτίμησαν ότι ο Μεταξάς, ως ηγέτης, ήταν ενωτικός και ξεπέρασε τους «εμφύλιους σπαραγμούς», όπως αναφέρεται στα παραπάνω πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, ενώ άλλοι ίσως επηρεάστηκαν από τις ολοκληρωτικές ιδεολογίες που αναπτύσσονταν στην Ευρώπη. Ωστόσο, από την άλλη, υπήρχε μια μερίδα προσφυγικού κόσμου από τις κατώτερες εργατικές τάξεις, ανάμεσά τους αρκετοί νεολαίοι, που αντιδρούσαν. Όσοι ήταν κομμουνιστές και δεν υπέγραφαν δηλώσεις υπέστησαν εξορίες και διώξεις. Η Νεολαία του ΚΚΕ είχε αρχίσει τη δράση της πριν από την επιβολή της δικτατορίας, και οι αθλητικοί και εκπαιδευτικοί σύλλογοι αποτέλεσαν σημεία αναφοράς για τη ριζοσπαστικοποίηση των νέων και τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών, όπως παρουσιάζεται σε αθλητικούς και φυσιολατρικούς συλλόγους.⁶⁰⁹ Έτσι, αρκετοί νέοι, παρά την υποχρεωτική συμμετοχή στην ΕΟΝ, έβρισκαν τρόπους να ξεφεύγουν και επιδίδονταν σε πράξεις αντιπερισπασμού. Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία παλαιών μελών του ΚΚΕ, νεολαίοι του μοναδικού γυμνασίου, σε συνωμοτικό κλίμα, συνέταξαν προκηρύξεις στο ταπητουργείο του Καχραμάνογλου και σαμποτάρισαν τις μεγαλοπρεπείς εκδηλώσεις που προετοίμαζε το καθεστώς, με συνέπεια τη φυλάκιση. Άλλες αντιστασιακές πράξεις ήταν η έπαρση της σημαίας του ΚΚΕ στο καμπαναριό του Αγ. Νικολάου και η δημιουργία συνωμοτικών στεκιών σε καφενεία, κουρεία και

607 «Καταστατικόν - Λαϊκή Βιβλιοθήκη Ν. Κοκκινιάς», 21/4/1937, Φ31Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

608 «Καταστατικόν - Ιερολοχίται 4ης Αυγούστου»,

609 Στην παρούσα διατριβή βλ. κεφ. «Αθλητικά σωματεία...στον συνοικισμό μας», σ. 260.

φωτογραφεία στις γειτονιές της περιοχής, ώστε σταδιακά να οργανωθεί η αντίσταση μέσα από τη συντροφικότητα, την αλληλεγγύη και την ορμή της νεολαίας.

«Η ομάδα των εργαζόμενων παιδιών των Γερμανικών κάποιο βράδυ έσπασαν τα γραφεία της ΕΟΝ, έριξαν κόκκινη μπογιά, κατέβασαν το σήμα με τον πέλεκυ και τη φωτογραφία του μεγάλου αρχηγού».

Αυτές οι ομάδες νέων υπήρχαν και σε άλλα σημεία της πόλης και είχαν και μεγαλύτερα άτομα.⁶¹⁰ Μερίδα του προσφυγικού κόσμου, λοιπόν, παρά τις μεγαλοπρεπείς εορτές και το κοινωνικό προφίλ του καθεστώτος, αντιδρούσαν στον αυταρχισμό, και κυρίως οι νέοι.

610 Κώστας Κρομμύδας, *Κοκκινιά: Χρονικό 1934-1944*, Αθήνα 1986, σ. 52-66.

Κεφάλαιο 3: Κατοχή και Εμφύλιος: Η πόλη και οι σύλλογοι

3.1.Πόλεμος - Κατοχή - Λιμός

«Ολόκληρος ο Ελληνισμός σήμερα, με την βαθυτάτην πίστην προς τον βασιλέα μας και τον εθνικόν μας Κυβερνήτην, εξηγέρθη ως εις άνθρωπος εις έναν εθνικόν συναγερμόν και έτρεξε εις την φωνήν της πατρίδος διά να υπερασπισθή την ελευθερίαν και την τιμήν αυτής».¹

Με αυτά τα λόγια, ο δήμαρχος Νίκαιας, Ιω. Μήλιος, ανακοίνωσε στη συνεδρίαση της Διοικούσας Επιτροπής την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη συμμετοχή της πόλης σε αυτόν. Πράγματι, οι Μικρασιάτες της πόλης ενίσχυσαν το μέτωπο με έμπυχο δυναμικό. Η συμμετοχή των Κοκκινιωτών επιβεβαιώνεται τόσο από την τοπική βιβλιογραφία που αναφέρεται στους Κοκκινιώτες στρατιώτες οι οποίοι πολέμησαν στο αλβανικό μέτωπο² όσο και από τις δράσεις του δήμου. Κατά τη διάρκεια των μαχών στα ελληνοαλβανικά σύνορα, ο δήμος της πόλης οργάνωσε έρανο για τη «Φανέλα του Στρατιώτου» και πήρε μέτρα για την ενίσχυση των στρατιωτών με τη συγκέντρωση μάλλινων ειδών.³ Επίσης, μεριμνούσε «διά την τροφεία απροστάτευτων βρεφών, γονέων στρατευθέντων».⁴ Τέλος, οργάνωσε μνημόσυνο «υπέρ των ψυχών των εν τω τελευταίω πολέμω πεσόντων δημοτών», που έγινε στην πόλη μετά την ήττα.⁵

Στις 27 Απριλίου 1941, οι γερμανικές δυνάμεις, μετά την παράδοση της Αθήνας, κατευθύνθηκαν στον Πειραιά, όπου σταμάτησαν στο λιμάνι και σε άλλα σημεία της πόλης. Ο επικεφαλής ανώτερος αξιωματικός ζήτησε πληροφορίες από τα όργανα του δήμου για τον επισιτισμό, την ύδρευση κ.λπ. Η εγκατάσταση των Αρχών Κατοχής θα γινόταν την ίδια ημέρα και οι δήμαρχοι θα ήταν πλέον η προϊσταμένη

1 Πρακτικόν της Συνεδριάσεως της Διοικούσας Επιτροπής, αρ. 68, 8/11/1940, *Β΄ Βιβλίον Πρακτικών Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

2 Η Ιουλία Διονυσοπούλου, με καταγωγή από το Ρένκιοϊ, που μεγάλωσε στη γειτονιά του Αγ. Γιώργη της Νίκαιας, αναφέρει τη συμμετοχή του αδελφού και του ξαδέλφου της στον πόλεμο του 1940, καθώς και των νέων της γειτονιάς της. Βλ. Ιουλία Διονυσοπούλου, *Προσωπικά...*, Αθήνα, Δρεπανιά, σ. 43, 55-57.

3 Πράξις 782α, «Περί πιστώσεως 1.000 δρχ. εις το Ίδρυμα Φανέλα Στρατιώτου», Συνεδριάσις 75η, 14/3/1941, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας 1940-1942*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

4 Πρακτικόν Συνεδριάσεως Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας, αρ. 68, 8/11/1940, *Πρακτικά Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

5 Πράξις 864η, «Περί πιστώσεως 5.000 δρχ... προς την τέλεσιν μνημοσύνου...», Συνεδριάσις 83η, 1/7/1941, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας 1940-1942*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

Αρχή που θα ρύθμιζε τα θέματα επισιτισμού.⁶ Τις επόμενες ημέρες έφτασαν και στη Νίκαια, η οποία γνώρισε διπλή κατοχή, από Ιταλούς και Γερμανούς. Εκεί, στις αποφάσεις της Διοικούσας Επιτροπής του Μαΐου αναφέρονται οι δαπάνες του δήμου για τα έξοδα των στρατευμάτων Κατοχής.⁷

Η εικόνα της κατοχικής πραγματικότητας συμπληρώνεται με τα μέτρα αυτοπροστασίας των Ιταλών και των Γερμανών κατακτητών έναντι ενδεχόμενων αντιστασιακών κινήσεων από τους κατοίκους της πόλης. Αρχικά ανακοινώθηκε ο αφοπλισμός όσων κατοίκων διέθεταν όπλα, κυρίως μελών κυνηγετικών συλλόγων.⁸ Συνεπώς, από τη γενική διαταγή δεν μπορεί να εξαιρεθούν οι δύο κυνηγετικοί σύλλογοι της Νίκαιας. Οι δυνάμεις Κατοχής, προκειμένου να ελέγχουν την επικοινωνία, ανάγκασαν τον δήμο να τοποθετήσει «έκτακτο συνεργείο διαφυλάξεως των υπαρχουσών εγκαταστάσεων και γραμμών τηλεφωνικής συγκοινωνίας»,⁹ ενώ για εκφοβισμό και «τιμωρία» επέβαλαν στους δημότες να καταβάλουν χρηματικό ποσό στις κατοχικές δυνάμεις για την αποκοπή και κλοπή των καλωδίων στην περιοχή του Αιγάλεω.¹⁰ Οι κατακτητές κατηγόρησαν ως υπευθύνους για το συμβάν τους Κокκινιώτες και θεώρησαν ότι η υποκλοπή στις τηλεφωνικές γραμμές μπορούσε να αξιοποιηθεί από τις αντιστασιακές δυνάμεις, οι οποίες είχαν ήδη συγκροτηθεί στην Κокκινιά.

Το σκοτάδι της πόλης λόγω της νυχτερινής συσκότισης, η περιορισμένη συγκοινωνία και η ανησυχία των κατοίκων εξαιτίας των βομβαρδισμών του Πειραιά άλλαξαν την καθημερινότητα των ανθρώπων. Τα καταφύγια προστάτευαν τους κατοίκους από τους βομβαρδισμούς,¹¹ όμως, παράλληλα με την κρατική προστασία, η αυτοοργάνωση και το αίσθημα αλληλεγγύης ήταν αυτά που πολλές φορές έσωσαν τους ανθρώπους της γειτονιάς. Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία κατοίκου της πόλης στη γειτονιά του Καραβά Β΄:

6 «Γερμανικά στρατεύματα εισήλθον χθες εις τας Αθήνας και τον Πειραιά», εφ. *Πρωία*, 28/4/1941.

7 Μέσα στα έξοδα αναφέρονται η αγορά γερμανικής και ιταλικής σημαίας και υφασμάτων για την επένδυση του ιταλικού φρουραρχείου. Πράξις 869η, «Περί πιστώσεως... δύο σημαιών», Συνεδρίασις 83η, 1/7/1941, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας 1940-1942*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

8 «Να παραδοθούν τα όπλα αμέσως», εφ. *Πρωία*, 3/5/1941.

9 Πράξις 919η, «Περί έκτακτον... τηλεφωνικής συγκοινωνίας», Συνεδρίασις 84η, 15/7/1941, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας, 1940-1942*.

10 Πράξις 1.011η, «Περί καταβολής 30.000 δρχ...», Συνεδρίασις 93η, 20/11/1941, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας, 1940-1942*.

11 Στην τοπική βιβλιογραφία αναφέρονται καταφύγια απέναντι από το σημερινό δημαρχείο, στην οδό Γρεβενών και την οδό Αμερικανίδων Κυριών 29. Βλ. Γιώργος Αγκυραλίδης, *Νέα Κокκινιά - Νίκαια: Η προσφυγόπολη*, Αθήνα 2013, σ. 67.

«ο πρώτος που σκοτώθηκε από τον βομβαρδισμό των Γερμανών στη γειτονιά μας ήταν ο άνδρας της μανάβισσας [...] Τα βλήματα πέρασαν και κατέστρεψαν το σπίτι μας [...] έκοψαν το δένδρο της αυλής, έσπασαν τα τζάμια, χτύπησαν στην κάσα της πόρτας και καρφώθηκαν πάνω από το κρεβάτι με το εικόνισμα. Τα δυο δωμάτια έγιναν ερείπια [...] Το θόρυβο και τη σκόνη, έλεγε η μάνα μου συνέχεια... Όταν άκουγαν τις σειρήνες έτρεχαν να προφυλαχτούν στο υπόγειο, κάτω από τα δύο δωμάτια που είχε αφήσει ο παππούς, όταν έκτιζε το σπίτι [...] εκεί μαζεύονταν όχι μόνο η οικογένειά μας, αλλά και οι γείτονες. Το σπίτι μας μάζευε τον κόσμο της γειτονιάς στους βομβαρδισμούς. Στρώναμε μια κουρελού, γιατί κάτω είχε χώματα και το έδαφος ήταν ανώμαλο».¹²

Στην προφορική μαρτυρία είναι έκδηλο το αίσθημα της αλληλεγγύης μεταξύ των κατοίκων, οι οποίοι λίγα χρόνια νωρίτερα είχαν εγκαταλείψει τις πατρίδες τους και τώρα βίωναν ξανά την απειλή του θανάτου και της απώλειας. Σύμφωνα με τα πρακτικά της Διοικούσας Επιτροπής, αποφασίστηκε η πίστωση χρηματικού βοηθήματος για όσους κατοίκους επλήγησαν από τον βομβαρδισμό της 8ης-9ης Φεβρουαρίου 1942, ενώ έγινε επιχείρηση εξαγωγής «αδιαρρήκτου βόμβας» από την οδό Μερσίνης.¹³

Άλλος παράγοντας που επηρέασε τη μορφή της πόλης κατά την κατοχική περίοδο ήταν οι επιτάξεις κτιρίων. Χαρακτηριστικά, το 1ο Δημοτικό Σχολείο είχε επιταχθεί από τις ιταλικές Αρχές, που στέγασαν εκεί την Καραμπινιερία.¹⁴ Επίσης, στη συνοικία του Αγ. Γεωργίου, το 6ο Δημοτικό Σχολείο, το οποίο έως το 1940 λειτουργούσε ως Αντιτραχωματικό, επιτάχθηκε από τις κατοχικές δυνάμεις· μέρος του κτιρίου υπέστη σοβαρές ζημιές από έκρηξη πυρομαχικών στο κοντινό στρατόπεδο. Στην περιοχή των Άσπρων Χωμάτων, ο χώρος όπου θα στεγαζόταν το Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο, μετά τη μεταφορά του από του «Σαπόρτα» στην Π. Κοκκινιά, χρησιμοποιήθηκε από τις κατοχικές δυνάμεις ως αποθήκη, ενώ μερικά ταπητουργεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους και χρησιμοποιούνταν για τις υπηρεσίες των κατακτητών. Χαρακτηριστικά, το ταπητουργείο στην οδό Π. Ράλλη λειτούργησε αρχικά ως σταθμός «Γκαζόν» των Γερμανών, μέχρι να μεταφερθεί στα Άσπρα Χώματα για ταχύτερη πρόσβαση στην Αθήνα. Ένα άλλο ταπητουργείο, αυτό

12 Προφορική μαρτυρία Μαρίας Γεράκη, 15/2/2020.

13 Πράξις 1.052η, «Περί πιστώσεως 1.000.000 δρχ. προς περίθαλψιν βομβοπλήκτων», Συνεδρίασις 97η, 23/2/1942 και Πράξις 1.065 «Περί αποζημιώσεως εργατών», Συνεδρίασις 97η, 23/2/1942, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας, 1940-1942*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

14 Σίμος Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Πειραιάς, χ.χ., σ. 71.

της Oriental Carpet στην οδό Θείρων, μετατράπηκε σε κρατητήριο και σε χώρο βασανιστηρίων, ενώ στη μάντρα του έλαβε χώρα το Μπλόκο της Κοκκινιάς (17/8/1944).¹⁵ Οι δε κοντινοί στρατώνες στον δρόμο για τον Κορυδαλλό χρησιμοποιήθηκαν από τους Ιταλούς ως στρατόπεδο συγκέντρωσης αιχμαλώτων και αργότερα οι Γερμανοί είχαν εκεί τις αποθήκες πυρομαχικών τους. Ακόμα και οι υπαίθριοι χώροι άλλαξαν χρήση – ο λόφος Καραβά - Δεξαμενής ήταν το μόνιμο πυροβολείο των Γερμανών.¹⁶ Επίσης, επιτάχθηκε η οικία του Κ.Κ., στην οδό Γ. Κονδύλη, για να στεγαστεί το φρουραρχείο των κατακτητών, η Κομαντατούρ.¹⁷ Όλες αυτές οι επιτάξεις και οι αλλαγές χρήσης των χώρων συνέβαλαν ώστε να αλλάξει τελείως η καθημερινότητα της πόλης και να διακοπούν η κίνηση και οι οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Επίσης, ορισμένοι κάτοικοι, που είχαν τη δυνατότητα, εγκατέλειψαν τα σπίτια τους, ενώ άλλοι ήρθαν από τις γύρω περιοχές του Πειραιά προκειμένου να απομακρυνθούν από το λιμάνι, που αποτελούσε στόχο των βομβαρδισμών.

Η καθημερινότητα των κατοίκων της Νίκαιας άλλαξε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Οι ελλείψεις στην αγορά οδήγησαν αρκετές μικροεπιχειρήσεις σε αναστολή λειτουργίας, οι μικροεπαγγελματίες, λόγω ελλείψεων και πληθωρισμού, φτώχυναν. Ακόμα και κάποια από τα ταπητουργεία της περιοχής διέκοψαν τη λειτουργία τους λόγω της αλλαγής χρήση από τους κατακτητές, με συνέπεια να βρεθούν πολλοί πρόσφυγες χωρίς εργασία. Επίσης, όσοι δούλευαν σε κοντινά εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά αμφιταλαντεύονταν ανάμεσα στην ανεργία και την εργασία για τους κατακτητές. Όλοι αυτοί οι λόγοι οδήγησαν ένα μέρος του ενεργού οικονομικά πληθυσμού της Νίκαιας στην υποαπασχόληση και την ανεργία, με συνέπεια την πτώση του βιοτικού επιπέδου.

Μαρτυρίες κατοίκων από την τοπική βιβλιογραφία αναφέρουν τα προβλήματα ανεργίας και το δίλημμα στο οποίο βρέθηκαν.

«Εγώ και ο αδερφός μου καθόμασταν χωρίς δουλειά, τα δυο κορίτσια δούλευαν στην Πειραιϊκή Πατραϊκή στη Λεύκα, έπαιρναν 300 δραχ. καθεμιά και το συσσίτιο... Οι φίλοι μου που δούλευαν στα σίδερα της Αγ. Σοφίας για τους Γερμανούς τα βόλευαν και δεν πεινούσαν, με έπεισαν να πάω να πιάσω δουλειά μαζί τους. Πράγματι, το πρωί πήρα την μπομπούτα και τις σταφίδες, και άρχισα να

15 Γιώργος Αγκυραλίδης, *ό.π.*, σ. 53, 67-68.

16 Η φωτογραφία βρίσκεται προς το τέλος του βιβλίου του Κώστα Κρομμύδα, χωρίς αρίθμηση σελίδων. Βλ. Κώστας Κρομμύδας, *Κοκκινιά - Χρονικό 1934-1944*, Αθήνα 1986.

17 Στο ίδιο.

κατηφορίζω... Θυμήθηκα τον όρκο που είχαμε δώσει, να μη δουλέψουμε ποτέ για τους κατακτητές. Πήρα δρόμο και έφυγα».¹⁸

3.1.1. Σύλλογοι κατά την περίοδο του πολέμου και της Κατοχής

Η περίοδος του πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου επηρέασε, όπως προαναφέρθηκε, τη ζωή της πόλης σε κάθε τομέα – κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, πολιτισμικό. Συνεπώς, το σωματειακό φαινόμενο δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστο. Την περίοδο του Μεσοπολέμου λειτουργούσαν επίσημα και ανεπίσημα περίπου 150 σωματεία, των οποίων η δράση είχε περιοριστεί την περίοδο του Μεταξά, όμως την αμέσως επόμενη –πολεμική– περίοδο αδράνησαν, ενώ κάποια εξ αυτών ενδεχομένως να διαλύθηκαν, αν και στα ΓΑΚ δεν βρέθηκε επίσημη ανακοίνωση διάλυσης. Από την έρευνα στα ΓΑΚ για τον εντοπισμό των νέων σωματείων που ιδρύθηκαν το χρονικό διάστημα 1940-1949 εντοπίστηκαν μόλις 18. Ο αριθμός είναι πολύ μικρότερος από το προηγούμενο διάστημα, γεγονός που φανερώνει την πτωτική τάση του σωματειακού φαινομένου ως συνέπεια της Κατοχής και του Εμφυλίου. Χαρακτηριστικά, την περίοδο 1940-1944 ιδρύθηκαν μόλις τέσσερις σύλλογοι, οι οποίοι εντάχθηκαν στην ευρύτερη κατηγορία των αλληλοβοηθητικών σωματείων και των επαγγελματικών· αποτελούσαν ανάκλαση των συνεπειών του πολέμου και του λιμού, καθώς αφορούσαν κυρίως τη στήριξη των τραυματιών και των αναπήρων, ενώ οι επαγγελματικοί ιδρύθηκαν στο πλαίσιο της τοπικής αγοράς για τα είδη τροφίμων. Την ίδια περίοδο, κάποιοι νεανικοί ψυχαγωγικοί, κυρίως προπολεμικοί, σύλλογοι, όπως ο ΟΦΟΝ, συνέχισαν τη δράση τους προχωρώντας σε αντιστασιακές ενέργειες και αποτελώντας προκάλυμμα για την αντιστασιακή οργάνωση.

3.1.2. Αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι αναπήρων και τραυματιών πολέμου

Μια μορφή αυτοοργάνωσης των κατοίκων ήταν η ίδρυση αλληλοβοηθητικών συλλόγων που είχαν άμεση σχέση με τις συνέπειες του πολέμου και τους στρατιώτες οι οποίοι επέστρεψαν από αυτόν με τραύματα, συχνά ανεπανόρθωτα. Η ανάγκη για συλλογική δράση προήλθε από προβλήματα που αντιμετώπιζαν, με κύρια την ανεργία και την ανεπάρκεια της κρατικής πρόνοιας. Η συσπείρωση βασίστηκε σε άτομα που μοιράστηκαν την κοινή τραυματική εμπειρία του πολέμου και κατοικούσαν στην ίδια περιοχή. Αυτοί οι σύλλογοι αναφέρονταν είτε στους απλούς στρατιώτες είτε στους

¹⁸ Σίμος Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Κοκκινιά χ.χ., σ. 28.

επαγγελματίες στρατιωτικούς, κυρίως τους χαμηλόβαθμους. Τα αιτήματά τους ήταν κυρίως οικονομικά (επαγγελματική αποκατάσταση μέσω περιπτέρων, επιδόματα κ.ά.), με βασικό αποδέκτη το Κράτος. Ανάλογοι σύλλογοι είχαν ιδρυθεί και για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συνήθως με την επωνυμία «Παλαιών Πολεμιστών».¹⁹ Οι ανάπηροι του πολέμου αποτελούσαν κοινωνικό ζήτημα, είτε ως πολιτισμικός φόβος με την επαιτεία είτε ως πολιτικός με την απειλή της ροπής των αναπήρων προς τη ριζοσπαστικοποίηση ή ως εθνική υποχρέωση. Συνεπώς, οι σύλλογοι των «Παλαιών Πολεμιστών» συνέβαλαν στη διαμόρφωση του κράτους πρόνοιας.²⁰ Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι οργανώσεις των πολεμιστών επηρεάστηκαν από την παγκόσμια συγκυρία και έγιναν πολιτικά μέσα και χώροι του Ψυχρού Πολέμου. Τότε ιδρύθηκε και παγκόσμιος οργανισμός βετεράνων.²¹

Τον Αύγουστο του 1941 ιδρύθηκε στη Νίκαια ο πρώτος σύλλογος αναπήρων πολέμου με την επωνυμία «Ένωσης Τραυματιών Νίκαιας, Π. Κοκκινιάς και Κορυδαλλού», παράρτημα της πανελλήνιας οργάνωσης για τους τραυματίες και τους αναπήρους, από 10 μικροεπαγγελματίες της περιοχής με κοινή την εμπειρία του πολέμου και τον τραυματισμό τους. Σκοπός του ήταν η παροχή βοήθειας και υποστήριξης στους τραυματίες και στις οικογένειες αυτών. Ανάμεσα στους στόχους που έθετε το σωματείο ήταν και η εύρεση επαγγελματικής απασχόλησης στους τραυματίες.²² Κάποιοι, εξαιτίας των τραυμάτων τους, δεν θα μπορούσαν να ενταχθούν στους κλάδους παραγωγής όπου απασχολούνταν προπολεμικά, αντιμετωπίζοντας το φάσμα της ανεργίας. Μέλη γίνονταν οι τραυματίες πολέμου και όσοι είχαν κρυοπαγήματα. Στο καταστατικό του συλλόγου δεν αναφέρονται αξιωματικοί ή υπαξιωματικοί, παρά μόνο ανάπηροι πολέμου.

19 Στη Νίκαια, Σύλλογος Παλαιών Πολεμιστών των Βαλκανικών μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή (1912-1923) είχε ιδρυθεί το 1936, λίγο πριν από τη δικτατορία του Μεταξά, με βάση το διάταγμα του Γ. Κονδύλη που έδινε διάφορα προνόμια στους πολεμιστές και συμπεριελάμβανε στρατιώτες και χαμηλόβαθμους στρατιωτικούς. Βλ. «Καταστατικόν Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών», 28/3/1936, Φ33 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ και Α.Ν./28-10-1935 «Περί Εφέδρων Πολεμιστών», ΦΕΚ 507/31-10-1935. Για τους Παλαιούς Πολεμιστές από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. Κώστας Παλούκης, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: Ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Δεύτερο μέρος», *Τα Ιστορικά*, τχ. 62, Δεκέμβριος 2015, David A Gerber, «Disabled Veterans, the State and the Experience of Disability in Western Societies, 1914-1950», *Journal of Social History*, τ. 36, τχ. 4, καλοκαίρι 2003, σ. 899-916, Αλέξανδρος Μακρής, *Διπλωματική Εργασία, Παλαιοί πολεμιστές και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1925) - Διεθνές πλαίσιο, οργανώσεις και προνοιακή πολιτική*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο, Αθήνα 2017.

20 Κώστας Παλούκης, *ό.π.*

21 Ángel Alcalde (2018): "War veterans, international politics and the early Cold War, 1945-50", *Cold War History*, 15/5/2008, (προσβάσιμο: DOI: 10.1080/14682745.2018.1455663).

22 «Καταστατικόν - Ένωσης Τραυματιών Νίκαιας, Π. Κοκκινιάς, Κορυδαλλού», 8/10/1941, Φ33 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Για τους «Παλαιούς Πολεμιστές» είχαν ιδρυθεί το παράρτημα της Πανελλήνιας Ένωσης Εφέδρων Υπαξιωματικών και Οπλιτών, που ελάμβανε χρηματοδότηση από τον δήμο,²³ και ο τοπικός Σύλλογος Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, παράρτημα της πανελλήνιας ένωσης. Τα καταστατικά συλλόγων των «Παλαιών Πολεμιστών» δεν βρέθηκαν στα ΓΑΚ, συνεπώς δεν γνωρίζουμε τα έτη ίδρυσής τους. Τα χρόνια της Κατοχής, η διοίκηση του Συλλόγου Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών πέρασε σε άτομα που είχαν σχέση με το ΚΚΕ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ο οποίος χρησιμοποιούσε τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες ως πρόσχημα για να καλύπτει τις αντιστασιακές δράσεις του.²⁴

Σύμφωνα με τους μελετητές των «Παλαιών Πολεμιστών», διακρίνονται σε δύο βασικές κατηγορίες σωματείων: στα ακτιβιστικά και τα πελατειακά. Τα πρώτα λειτουργούσαν με βάση την αρχή της αλληλεγγύης και δέχονταν ως μέλη συγγενείς, ενώ τα άλλα διεκδικούσαν αιτήματα συνάπτοντας συμμαχίες με τα αστικά κόμματα.²⁵ Ο τοπικός Σύλλογος Τραυματιών ανήκει κατά βάση στην πρώτη κατηγορία: για την εγγραφή νέων μελών, απαραίτητες προϋποθέσεις ήταν η επίδειξη του φύλλου του στρατιωτικού μητρώου, η βεβαίωση της υγειονομικής υπηρεσίας του στρατού και η έγκριση της αίτησης από το συμβούλιο, ενώ απαιτούνταν η καταβολή 20 δρχ., με τη μηνιαία συνδρομή να είναι 5 δρχ., ποσό που κυμαινόταν ανάλογα με τις αυξομειώσεις του νομίματος. Σε περίπτωση διάλυσης του σωματείου, η περιουσία του παραχωρούνταν για φιλανθρωπικούς σκοπούς, υπέρ των τραυματιών του πολέμου. Ως σύμβολο στη σφραγίδα του είχε τον σταυρό και ως σημαία την ελληνική, με την απεικόνιση ενός τραυματισμένου στρατιώτη στο δεξί χέρι. Το σωματείο γιόρταζε την ημέρα της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου στην κεντρική εκκλησία του συνοικισμού, στον Άγ. Νικόλαο. Το σωματείο διέθετε τις κατάλληλες επαφές με τη Διοικούσα Επιτροπή του δήμου και εξασφάλιζε πίστωση σε περιόδους αρκετά δύσκολες.²⁶

23 Ο σύλλογος είχε πίστωση από τον δήμο 1.000.000 δρχ. και 50.000 δρχ. το 1942. Βλ. Πράξεις 1.234 και Πράξεις 1.270, «Περί πιστώσεως..», Συνεδρίασις 110η, 19/11/1942, και Συνεδρίασις 111η, 17/12/1942, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας 1942-1943*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

24 Η διοίκησή του αποτελούνταν από τους Π. Ασμάνη, Μ. Μελίδη, Χ. Παραρά, Α. Χατζηβασιλείου και τα γραφεία της ήταν στην οδό Ηλιουπόλεως. Βλ. Αγγελική Τζαφέρα, *Η πόλη του Πειραιά στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2017, σ. 145.

25 Κώστας Παλούκης, *ό.π.*

26 Πράξεις 1.504, «Περί πιστώσεως 500.000 δρχ. διά την οικονομική ενίσχυση της Ενώσεως Τραυματιών Νικαίας», Συνεδρίασις 129η, 7/7/1943, *Βιβλίον Καθολικόν*, Αρχείο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Νίκαιας.

Το 1945, πρόεδρος της Ενώσεως Τραυματιών ανέλαβε ο Ιω. Ποιητίδης, ο οποίος είχε πρότερη σχέση με το ΕΑΜ και την Εθνική Αλληλεγγύη της Κοκκινιάς, και οργάνωνε εξωσχολικά συσσίτια στην ομάδα των προσκόπων.²⁷ Ο συγκεκριμένος σύλλογος την περίοδο της Κατοχής, εκτός από τον κοινωνικό του ρόλο, συμμετείχε σε αντιστασιακές κινητοποιήσεις και διαδηλώσεις, καθώς και σε μυστικές αποστολές του ΕΑΜ.²⁸

Στο πλαίσιο της πρόνοιας για τους αναπήρους πολέμου, τον Φεβρουάριο 1943 ιδρύθηκε ο Εθνικός Σύνδεσμος Αναπήρων Νίκαιας Πολέμου 1940-1941. Την ιδρυτική του πράξη υπέγραψαν 12 ανάπηροι πολέμου, αφού πρώτα η αστυνομία είχε ελέγξει τα κοινωνικά τους φρονήματα, σύμφωνα με τον νόμο 1075 «περί ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας του πολίτη», που είχε θεσπίσει ο Μεταξάς. Δικαίωμα εγγραφής είχαν όσοι ανάπηροι είχαν απόφαση της Επιτροπής Κανονισμού Πολεμικών Συντάξεων, με βάση τον Αναγκαστικό Νόμο 2650 που ρύθμιζε τις συντάξεις αναπήρων στρατού και των οικογενειών τους.²⁹ Ο εν λόγω σύλλογος διαφέρει από αυτόν των «Τραυματιών», γιατί συμπεριελάμβανε και ανάπηρους στρατιωτικούς, εκτός από απλούς οπλίτες, και τις οικογένειές τους, και δεν είχε σχέση με τους κύκλους του ΕΑΜ. Σε περίπτωση διάλυσης, η περιουσία του θα μεταβιβαζόταν στο υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Σκοπός του ήταν «η ηθική και υλική εξύψωση των μελών, η αλληλεγγύη και η φιλανθρωπία μεταξύ των μελών».³⁰ Η ηγεσία του συλλόγου απαρτιζόταν κυρίως από μικροεπαγγελματίες και τεχνίτες.³¹

Οι πρόεδροι των «Τραυματιών» και «Αναπήρων» συμμετείχαν στην επιτροπή επιδόματος στους ανέργους, που είχε συσταθεί από τον δήμο για την παροχή δελτίων σίτισης. Συνεπώς, γίνονται αντιληπτές η σημασία και η δύναμη των συλλόγων κατά την κατοχική περίοδο, καθώς από το δελτίο και το συσσίτιο εξαρτιόταν η ανθρώπινη επιβίωση.

27 Για τη σχέση με το ΕΑΜ και την Εθνική Αλληλεγγύη, βλ. Αγγελική Τζαφέρα, *ό.π.*, σ. 144-145. Για τη σχέση με τους προσκόπους, βλ. Γιάννης Πάτρας - Γρηγόρης Παπαληθείου, *Προσκοπική Νίκαια 1923-2000*, *ό.π.*, σ. 150-151.

28 Αγγελική Τζαφέρα, *ό.π.*, σ. 144-145.

29 Α.Ν. 2650 /11-11-1940, «Περί απονομής συντάξεως εις τους τραυματιζόμενους στρατιωτικούς εν γένει και τας οικογενείας των φονευμένων κατά τον πόλεμον της 28ης Οκτωβρίου 1940», ΦΕΚ 390/14-11-1940.

30 «Καταστατικόν - Εθνικός Σύνδεσμος Αναπήρων Νίκαιας Πολέμου 1940-1941», 26/11/1943, Φ34 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

31 Ο πρόεδρος ήταν επαγγελματίας, ο αντιπρόεδρος υποδηματοποιός, ο γενικός γραμματέας σχεδιαστής, ο ταμίας υπάλληλος του ΣΕΚ και οι σύμβουλοι ασκούσαν το επάγγελμα του торνευτή, του κλειθοροποιού, του αμμοκονιαστή, του σχεδιαστή, του πιλοποιού και του οδηγού αυτοκινήτου.

3.1.3. Ο λιμός στη Νίκαια και ο ρόλος των συλλόγων

Η Νίκαια δοκιμάστηκε από τον λιμό, όπως και οι περισσότερες πόλεις.³² Το επισιτιστικό πρόβλημα επηρέασε τα ποσοστά θνησιμότητας, όπως έχει σημειωθεί σε αντίστοιχες μελέτες στην Αθήνα, στον Πειραιά και στα νησιά.³³ Το 1940, ο πληθυσμός της Νίκαιας ήταν 59.552 κάτοικοι.³⁴ Σύμφωνα με μελέτη του Μιχ. Δεσούρη για τη θνησιμότητα στη Νίκαια με βάση τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου του δήμου, οι θάνατοι το 1941 ήταν 1.845, από τους οποίους οι 307 οφείλονταν στην πείνα. Το 1942, ο αριθμός τους έφτασε τους 3.062, από τους οποίους οι 1.104 οφείλονταν στην πείνα. Στο διάστημα μεταξύ Οκτώβριου 1941 και Μαρτίου 1942 σημειώθηκαν τα υψηλότερα ποσοστά θνησιμότητας.³⁵ Στα πρακτικά της Διοικούσας Επιτροπής από τον Νοέμβριο του 1941 παρουσιάζεται το ζήτημα της υψηλής θνησιμότητας μέσα από την αναγκαιότητα διάνοιξης περισσότερων τάφων στο Νεκροταφείο της Αναλήψεως και από την αγορά φερέτρων για τη μεταφορά και την ταφή των απόρων.³⁶ Από την ίδια μελέτη προκύπτει ότι η θνησιμότητα ήταν μεγαλύτερη στις πιο μεγάλες ηλικίες. Οι περισσότεροι θάνατοι τη διετία 1941-1944 αφορούσαν ανθρώπους μεγάλων ηλικιών, άνω των 46 ετών, και από τα δύο φύλα.

32 Το επισιτιστικό πρόβλημα στις πόλεις της Αθήνας, του Πειραιά και των νησιών επιδεινώθηκε όσο πλησίαζε ο χειμώνας του 1941. Η διάλυση της ελληνικής οικονομίας, η λεηλασία των αποθεμάτων, τα υπέρογκα έξοδα των δυνάμεων Κατοχής, ο πληθωρισμός, η ανεργία, η εμφάνιση των μαυραγοριτών, οι κακές σοδειές του καλοκαιριού του 1941, μαζί με τη χρόνια εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας τόσο σε πρώτες ύλες όσο και στον επισιτισμό, η άρνηση της άρσης του αγγλικού θαλάσσιου αποκλεισμού, η επίταξη των μέσων μεταφοράς, οι τεράστιες ελλείψεις σε καύσιμα, οι ζημιές στο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο λόγω του πολέμου, η αποδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού σε συνδυασμό με έναν βαρύ χειμώνα ήταν οι βασικοί παράγοντες που συνετέλεσαν στην εκδήλωση του λιμού κυρίως στα αστικά κέντρα. Στους δρόμους των πόλεων, καθημερινά εμφανίζονταν κουρελιασμένοι και εξαντλημένοι άνθρωποι, παιδιά με πρησμένες κοιλιές, ενώ τα πτώματα γίνονταν στοιχείο της καθημερινότητας. Οι ασθένειες εξαιτίας του επισιτισμού αυξήθηκαν ραγδαία. Βλ. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 68. Για το ζήτημα του λιμού την περίοδο της Κατοχής, βλ. Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, 1941-44, Αθήνα, Εστία, 2011, Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ - Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 54, 58-59, Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση, 1940-1945*, τ. Γ' 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 250-252 και Φ. Σκούρας - Α. Χατζηδήμος - Α. Καλούτσης - Γ. Παπαδημητρίου, *Η συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους - Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα 1947, επανέκδοση Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

33 Για την έρευνα σχετικά με τους θανάτους στην Κατοχή, βλ. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 219-261, Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα - Η Αθήνα τον χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο* 7, Αθήνα 2005, σ. 52-73.

34 Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1950.

35 Μιχάλης Δεσούρης, Διπλωματική Εργασία, *Η Δημογραφική Τύχη του πληθυσμού της Νίκαιας την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2009, σ. 47.

36 Πράξις 991, «Περί αγοράς...» και 993 «Περί πιστώσεως δι' ανόρυξιν 200 τάφων», Συνεδρίασις 91η, 24/10/1941, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας, 1940-1942*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

Ακολούθησαν τα βρέφη, λόγω αβιταμίνωσης, και η παιδική ηλικία. Η ηλικιακή ομάδα ατόμων που ανήκαν στον ενεργό πληθυσμό (16-45 ετών) επηρεάστηκε λιγότερο σε σχέση με τις υπόλοιπες από την έλλειψη τροφής και επέδειξε μεγαλύτερη αντοχή στην πείνα.³⁷ Όλα τα παραπάνω δείχνουν να ακολουθούν τη γενικότερη τάση των μελετών για τη θνησιμότητα, χωρίς να αποκλείονται οι διαφοροποιήσεις σε κάθε πόλη.³⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα συμπεράσματα της παραπάνω μελέτης για την επαγγελματική κατάσταση των θανόντων από πείνα. Ο Μιχ. Δεσύπρης σημειώνει ότι τη μεγαλύτερη θνησιμότητα σημείωσε η επαγγελματική κατηγορία των εργατών και των τεχνιτών, που αντιπροσωπεύει το 49% της ανδρικής θνησιμότητας από πείνα την κατοχική περίοδο, όταν οι εργάτες και οι τεχνίτες στην πόλη έφταναν περίπου το 53,19% του ενεργού πληθυσμού.³⁹ Ακολουθούσαν οι μικροέμποροι και μικροεπαγγελματίες, σε ποσοστό 15%. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνεργους και αέργους κυμαινόταν στο 9%. Λοιπά επαγγέλματα, όπως γεωργοί, αλιείς, συνταξιούχοι, επαίτες, ιερείς, εμφανίζονται με χαμηλά ποσοστά, περίπου στο 6%.⁴⁰ Πράγματι, ο εργατικός πληθυσμός της Νίκαιας εκείνη την περίοδο αδυνατούσε να αγοράσει τρόφιμα από τη «μαύρη» αγορά, λόγω πληθωρισμού και ανεργίας. Επίσης, όπως έχει επισημανθεί, οι πρόσφυγες στην πλειονότητά τους δεν είχαν εύκολη πρόσβαση σε συγγενικά δίκτυα της επαρχίας για να αναζητήσουν τη συνδρομή τους· όμως, ακόμα και αν είχαν, τα έξοδα του ταξιδιού λίγοι μπορούσαν να τα καλύψουν. Επίσης, οι πρόσφυγες, λόγω του ξεριζωμού και της φτώχειας, δεν διέθεταν πολλά αντικείμενα αξίας, κοσμήματα και περιουσίες, για να τα διαθέσουν στη «μαύρη» αγορά. Σε λίγο καλύτερη κατάσταση βρίσκονταν οι εργαζόμενοι πρόσφυγες, που έτρωγαν σε συσσίτια. Επίσης, δεν ήταν λίγοι οι άνεργοι της περιοχής, λόγω της αναστολής λειτουργίας των εργοστασίων ή της άρνησης να δουλέψουν για τους κατακτητές, όπως προαναφέραμε. Το αξιοπρόσεκτο ποσοστό της τάξης των μικροεπαγγελματιών και μικροεμπόρων συνδέεται με την επαγγελματική ενασχόληση μεγάλου ποσοστού του ενεργού πληθυσμού σε αυτή την κατηγορία, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο (Πίνακας 13). Η μεσαία αυτή τάξη επλήγη από την Κατοχή, γιατί έκλεισε τα καταστήματά της. Οι μικροεπαγγελματίες δεν

37 Μιχάλης Δεσύπρης, *ό.π.*, σ. 61-62, 70.

38 Για την έρευνα σχετικά με τους θανάτους στην Κατοχή, βλ. Χρήστος Λούκος, *ό.π.*, σ. 219-261, Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα - Η Αθήνα τον χειμώνα του 1941-1942», *ό.π.*, σ. 52-73.

39 Για το ποσοστό των εργατών στην πόλη, βλ. Πίνακα 5, στο προηγούμενο κεφάλαιο.

40 Μιχάλης Δεσύπρης, *ό.π.*, σ. 71-72.

μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στην έλλειψη πρώτων υλών, στον πληθωρισμό και στη διάλυση της οικονομίας που είχαν επιφέρει οι κατοχικές δυνάμεις.

Όσον αφορά τον ταξικό χαρακτήρα της θνησιμότητας, η ανισότητα στον θάνατο ήταν εμφανής στις τάξεις των εργατών που επλήγησαν περισσότερο και εξαναγκάστηκαν ακόμη και να ξεπουλήσουν τα σπίτια τους για να επιβιώσουν, όπως αποδεικνύεται από το έγγραφο αγοροπωλησίας την κατοχική περίοδο στη Νίκαια.⁴¹ Ταυτόχρονα, αποκαλύπτεται η νέα τάξη πλουσίων που δικτυωνόταν στην περιοχή, η οποία εκμεταλλεύτηκε την ανέχεια και την πείνα των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων. Επιπρόσθετα, όπως σημειώνει ο Μιχ. Δεσύπρης, οι άνδρες με την υπαλληλική ιδιότητα που επλήγησαν από την κατοχική πείνα στη Νίκαια ήταν ελάχιστοι, ιδιαίτερα οι δημόσιοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι, αλλά και οι τραπεζικοί,⁴² των οποίων το ποσοστό έφτανε περίπου το 2,09% του ενεργού πληθυσμού (Πίνακας 13). Αυτό οφείλεται στην ύπαρξη σταθερού μισθού, που σίγουρα τους επέτρεψε να αντιμετωπίσουν τις στερήσεις και την έλλειψη τροφής με αρκετά καλύτερους όρους από τους μη μισθωτούς. Επίσης, στα πρακτικά της Διοικούσας Επιτροπής αναφέρεται η απόφαση να δοθεί επιπλέον μισθός στους υπαλλήλους και στον επί χρόνια νομικό σύμβουλο του δήμου για την αντιμετώπιση της πείνας.⁴³ Τέλος, στην παραπάνω μελέτη διαπιστώθηκε ότι από τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτων απουσίαζαν τα ανώτερα επαγγέλματα του γιατρού, του δικηγόρου ή ατόμων με διακριτή δραστηριότητα στην πόλη.⁴⁴

Ακόμη ένα στοιχείο που δείχνει τον ταξικό χαρακτήρα της πείνας και της χρήσης της ως μέσου άσκησης πίεσης κυρίως προς τους φτωχότερους ήταν η σύνθεση μιας επιτροπής από παλιούς πολιτικούς, ταπητουργούς και δημοτικούς συμβούλους, η οποία θα επιτηρούσε την πίστωση «διά την αγοράν άρτου και των εκάστοτε χορηγουμένων ειδών παρά του Υπουργείου Επισιτισμού και του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού» σε οικογένειες ανέργων της Κοκκινιάς. Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει την εξάρτηση των οικονομικά ασθενέστερων από τους προστάτες τους, που ανήκαν στην προπολεμική ανώτατη κοινωνική τάξη. Μια προσεκτική ματιά στα ονόματα της επιτροπής καταδεικνύει ότι αποτελούνταν από προσωπικότητες της

41 Συμβολαιογραφικό έγγραφο αρ. 4.962, 26/6/1953, Προσωπικό Αρχείο Ανδ. Χριστοφοράτου.

42 Μιχάλης Δεσύπρης, *ό.π.*, σ. 74.

43 Πράξις 943η, «Επίδομα ακρίβειας ζωής», Συνεδρίασις 88η, 19/8/1941, και Πράξις 1.016 «Περί καταβολής δύο οργανικών μισθών...Νικ. Αστρουλάκη», Συνεδρίασις 94η, 12/12/1941, *Βιβλίον Αποφάσεων Διοικούσης Επιτροπής Δήμου Νίκαιας, 1940-1942*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

44 Μιχάλης Δεσύπρης, *ό.π.*, σ. 72.

παλιάς ηγετικής ελίτ, που διακρίνονταν είτε για την οικονομική τους δύναμη είτε για το επάγγελμά τους και βρίσκονταν στη διοίκηση συλλόγων που είχαν διαχειριστεί την προσφυγική υπόθεση.⁴⁵ Στην περίοδο της Κατοχής, κάποιοι από αυτούς είχαν τον ρόλο του διαμεσολαβητή για το επισιτιστικό ζήτημα των οικονομικά ασθενέστερων συμπολιτών τους. Το ύψος της επισιτιστικής βοήθειας εξαρτιόταν από τη σχέση των τοπικών Αρχών με την κεντρική εξουσία και από την παρουσία προσώπων που μπορούσαν να την επηρεάσουν. Την περίοδο 1941-1942, όταν μια μερίδα φαγητού έσωζε μια ζωή, γίνονται αντιληπτές η σημασία της παραπάνω επιτροπής και η δύναμη που είχαν τα μέλη της εξαιτίας της κοινωνικής τους θέσης. Επίσης, πιστοποιήθηκε η ευνοϊκότερη θέση της ηγεσίας των μεγαλύτερων τοπικών αλληλοβοηθητικών συλλόγων που λειτουργούσαν κατά την κατοχική περίοδο. Η διοίκηση του τοπικού συλλόγου αξιοποίησε το δίκτυο επαφών με τις τοπικές Αρχές και μπόρεσε να εξασφαλίσει από τον δήμο χρήματα, με πρόσχημα το επιμορφωτικό έργο του.⁴⁶

Για την αντιμετώπιση του λιμού οργανώθηκαν συσσίτια. Η οργάνωση και ο έλεγχός τους ήταν βασική επιδίωξη της κυβέρνησης, όμως, καθώς το επισιτιστικό πρόβλημα επιτεινόταν, έγινε αποδεκτή η πρόταση για τη δημιουργία επαγγελματικών συνεταιρισμών. Αρχικά οργάνωσαν συσσίτιο οι δημόσιοι υπάλληλοι και ακολούθησαν και άλλοι επαγγελματικοί κλάδοι. Μέσα στους συνεταιρισμούς και στα συσσίτια σταδιακά διαμορφωνόταν ένας χώρος πολιτικών ζυμώσεων και κοινωνικών διεργασιών. Οι 415 αναγνωρισμένοι από το υπουργείο Επισιτισμού καταναλωτικοί συνεταιρισμοί είχαν 215.812 μέλη και εξυπηρετούσαν 619.260 κατοίκους των πόλεων.⁴⁷ Επίσης, βοήθεια υπήρξε από ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και την

45 Μέλη της επιτροπής, εκτός από τον δήμαρχο, τον διοικητή του Ε' Αστυνομικού Τμήματος, τον έφορο και τον ιερέα Πανάρετο Τοπαλίδη, ήταν ο πρόεδρος Εφέδρων Αξιωματικών, ο πρόεδρος της Ένωσης Τραυματιών, ο πρόεδρος της Ένωσης Αναπήρων, οι γιατροί Π. Χρυσοχέρης (Δημοκρατική Ένωση, Πρόσκοποι) και Β. Αξαρχής (Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς), Β. Μαρούλης, ο ταπητουργός Κυρ. Καχραμάνογλου (Ένωση Ταπητουργών), ο βιομήχανος Χρηματόπουλος, ο βιομήχανος Αλ. Σεϊτανίδης, οι δικηγόροι Ιω. Μελάς (Παμβιθυνιακή Ένωση) και Ηλ. Θεοφύλαχτος (Ένωση Ποντίων), ο Π. Καπλανίδης (Ένωση Οικιστών Καραβά) και ο πρώην πολιτικός των Φιλελευθέρων Σάβ. Σαββίδης. Βλ. «Πράξις 1.555, Συνεδρίασις 133η», 3/9/1943, *Αποφάσεις Διοικούσης Επιτροπής της Νίκαιας, Βιβλίον Καθολικόν 1943*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

46 Ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς έλαβε από τον δήμο ποσό 5.000.000 δρχ. για την επαναλειτουργία της βιβλιοθήκης. Βλ. Πράξις 1.587, «Περί πιστώσεως...», Συνεδρίασις 136η, 4/10/1943, *Αποφάσεις Διοικούσης Επιτροπής της Νίκαιας, Βιβλίον Καθολικόν 1943*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

47 Γιώργος Κουκουλές, «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για επιβίωση (1941-1944)», *Αρχειοτάξιο* 3, Αθήνα, Μάιος 2001, σ. 94-104. Για την οργάνωση των συσσιτίων στους υπαλλήλους της Εθνικής Τράπεζας, βλ. Ζήσιμος Συνοδινός, «Οι τραπεζικοί και το συνδικαλιστικό αντιστασιακό κίνημα 1941-1944, *Αρχειοτάξιο* 20, Δεκέμβριος 2018, σ. 162.

Εκκλησία. Ιδιαίτερα μέριμνα επέδειξε για τα παιδικά συσσίτια ο Ερυθρό Σταυρός, σε συνεργασία με ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις.⁴⁸

Όσον αφορά την Εκκλησία, τον Δεκέμβριο του 1941 ιδρύθηκε ο Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ), που οργάνωνε τα συσσίτια στις ενορίες των πόλεων και συνεργαζόταν με άλλα φιλανθρωπικά σωματεία και συλλόγους για το καλύτερο αποτέλεσμα.⁴⁹ Στην περιοχή της Νίκαιας, την οργάνωση των συσσιτίων είχαν αναλάβει ο δήμος, η ΕΟΧΑ με τις εκκλησίες, σε συνεργασία με τους προσκόπους.⁵⁰ Άλλωστε, ο πρόεδρος των προσκόπων εκείνη την περίοδο ήταν μέλος και της επιτροπής επισιτισμού των ανέργων του δήμου.⁵¹ Επίσης, στο Ίδρυμα Μοργκεντάου (Σχολή Μοργκεντάου), οι κυρίες οργάνωναν συσσίτια για τα παιδιά.

Σημαντικό ρόλο στον αγώνα επιβίωσης στις λαϊκές συνοικίες διαδραμάτισε το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ). Ο αγώνας για την επιβίωση ήταν η αφετηρία για την ανάπτυξη του κινήματος – η αντιστασιακή και η πολιτική του δράση ήταν τα επόμενα στάδια.⁵² Το ΕΑΜ και η Εθνική Αλληλεγγύη ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος. Το ΚΚΕ εφήρμοζε τη στρατηγική δημιουργίας μετώπων και μαζικών οργανώσεων ήδη πριν από τη μεταξική δικτατορία. Η ανάληψη πρωτοβουλιών για τη συγκρότηση ενός πολυσυλλεκτικού αντιστασιακού κινήματος συνέβαλε και στην αύξηση της οργανωτικής του βάσης την περίοδο της Κατοχής. Το 1942, η μαζικότητα του κινήματος, του οποίου ηγούνταν η κομμουνιστική Αριστερά, ήταν μεγάλη.⁵³ Αυτές οι διαδικασίες της στροφής του κόσμου προς το ΚΚΕ είχαν αρχίσει να συντελούνται

48 Η αμερικανική οργάνωση «Σωματείο Ελληνικής Πολεμικής Περιθάλψεως» (Greek War Relief Association - GWRA), ιδρύθηκε την 8η Νοεμβρίου 1940. Από τον Ιανουάριο του 1943, η αμερικανική κυβέρνηση ανέλαβε και την πληρωμή των ναύλων των οκτώ σουηδικών πλοίων για την αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα. Η GWRA, γνωστή ως «επιτροπή Βάντερμπιλντ» (από το όνομα του επιτίμου προέδρου Harold S. Vanderbilt), είχε ουσιαστικά πρόεδρο τον Έλληνα Σπύρο Σκούρα, μεγιστάνα του αμερικανικού κινηματογράφου, πρόεδρο της εταιρείας FOX. Η επιτροπή αυτή πλήρωσε τα τρόφιμα που στάλθηκαν στην Ελλάδα μέσω Τουρκίας, δίνοντας 1.400.000 δολάρια. Συγκέντρωσε, ύστερα από έρανο, 5.623.608 δολάρια και έστειλε στην Αθήνα 3.336.700 δολάρια. Επίσης, διέθεσε ποσό 2.000.000 ελβετικών φράγκων για την αποστολή γάλακτος από την Ελβετία στην Ελλάδα. Η δραστηριότητα του Σπύρου Σκούρα ήταν σημαντική και συνεχής για το επισιτιστικό ζήτημα. Είχε ρόλο στη διαμεσολάβηση της Σουηδίας, στο πλαίσιο του διεθνούς σχεδίου επισιτιστικής βοήθειας προς την Ελλάδα. Βλ. Μιχάλης Δεσύπρης, *ό.π.*, σ. 37.

49 Ν.Δ. 4/11/1941, «Περί ιδρύσεως Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης», ΦΕΚ 422/5-12-1941.

50 Γιάννης Πάτρας - Γρηγόρης Παπαληθίου, *Προσκοπική Νίκαια... ό.π.*, σ. 150, 167.

51 Βλ. παραπομπή 45 του παρόντος κεφαλαίου.

52 Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 104.

53 Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας 1940-1945», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα - Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή - Αντίσταση 1940-1945*, τ. Γ' 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 98-99.

από την προπολεμική περίοδο και κορυφώθηκαν στην Κατοχή. Το ΚΚΕ είχε κάνει άνοιγμα προς τα ευρύτερα στρώματα και σταδιακά κέρδιζε την εμπιστοσύνη του κόσμου, ιδιαίτερα στις λαϊκές εργατικές συνοικίες και στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Την περίοδο της Κατοχής, η πείνα και η επιβίωση ήταν κοινά προβλήματα, όπως κοινός ήταν και ο αγώνας για την απελευθέρωση. Έτσι, αμβλύθηκαν παλιές διακρίσεις γηγενών - προσφύγων. Στη Νίκαια, το ΕΑΜ και η Εθνική Αλληλεγγύη ανέλαβαν την οργάνωση συσσιτίων και, σε κάποιες περιπτώσεις, κινούμενα «παράνομα» και «συνωμοτικά», κατάφεραν να εμπλακούν στις επιτροπές διαχείρισής τους. Έτσι, είχαν ανάμειξη στην οργάνωση και τη διανομή των μαθητικών συσσιτίων.⁵⁴

3.1.4. Σύλλογοι και στρατηγικές επιβίωσης

Την περίοδο της Κατοχής, η εύρεση τροφίμων ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Συνήθως, η προμήθεια προϊόντων γινόταν από ένα παντοπωλείο της γειτονιάς, το οποίο είχε χρεωθεί συγκεκριμένο αριθμό ατόμων και προμήθευε τρόφιμα ανάλογα με τα δελτία σίτισης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία κατοίκου της Νίκαιας, «ένα από τα βασικά παντοπωλεία στη συνοικία του Καραβά Β', στην οδό Μ. Ασίας, ήταν του Νικ. Αποστολίδη, ο οποίος έχασε τον έναν του γιο αργότερα, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς (17/8/1944)». ⁵⁵ Η οικογένεια της κατοίκου ήταν πολυμελής και τα τρόφιμα δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες. Έτσι, οι γονείς της κατέφυγαν σε κοντινά ταξίδια στην επαρχία.

«Ο πατέρας μου μαζί με τη μάνα μου και τα προικιά της πήγαιναν κάπου στην Πελοπόννησο και την Ερμιόνη. Έφερναν τρόφιμα και, όπου μπορούσαν, βοηθούσαν και τους γείτονές τους, που είχαν ανάγκη».

Η ίδια θυμάται ακόμα την υπαίθρια αγορά στην πλατεία Χαλκηδόνας, την οποία αποκαλούσαν «μαύρη αγορά». Δεν επρόκειτο για τη «μαύρη» αγορά της κερδοσκοπίας, αλλά για μια αυτοσχέδια υπαίθρια αγορά, που λειτουργούσε αρχικά χωρίς άδεια. Σε αυτήν, οι πωλητές, που αξιοποιούσαν τα προπολεμικά δίκτυα, κατάφεραν να προμηθεύονται προϊόντα συνήθως από τους παραγωγούς του Αγίου Ιωάννη Ρέντη και να τα μεταπωλούν σε υπαίθριους πάγκους. Η Χαλκηδόνα

54 «Τα παιδικά συσσίτια στα σχολεία τα είχαν αναλάβει κοπέλες, οι Βασιλεία Καπουσόγλου (υπεύθυνη της γυναικείας οργάνωσης της ΕΠΟΝ), Φωτούλα Μαυροφρύδου-Θεοφυλάχτου, και από τις μεγαλύτερες η Πανδώρα Καπαγιαννίδου. Αυτές οι γυναίκες δεν αρκέστηκαν μόνο στα συσσίτια, συγκέντρωναν αγράμματες γυναίκες και τους μάθαιναν γράμματα». Βλ. Κώστας Κρομμύδας, *ό.π.*, σ. 89.

55 Συνέντευξη Μαρίας Γεράκη, 15/2/2020.

αποτελέσει, το 1943, χώρο διεκδίκησης ανάμεσα στην αθλούμενη νεολαία και στους πλανόδιους παραγωγούς. Σύμφωνα με την απόφαση της Διοικούσας Επιτροπής, έγινε δεκτό το αίτημα φιλάθλων της περιοχής να απομακρυνθεί η υπαίθρια λαϊκή από την πλατεία Νεολαίας (Χαλκηδόνα) και αυτή να παραμείνει ως χώρος άθλησης των νέων την περίοδο του πολέμου. Η επιτροπή των φιλάθλων ανέφερε:

«Από το Υπουργείο Επισιτισμού χορηγείται οσονούπω άδεια ιδρύσεως λαϊκής αγοράς στην πλατεία της Οσίας Ξένης». ⁵⁶

Άλλη μια «μαύρη – αγορά» υπήρχε στη συνοικία των Άσπρων Χωμάτων. ⁵⁷ Αυτές οι υπαίθριες αγορές δεν λειτουργούσαν όπως η «μαύρη» αγορά της κερδοσκοπίας στην Αθήνα, αλλά αυτοσχέδια, για λόγους επιβίωσης στις λαϊκές συνοικίες, όπως της Νίκαιας και της Καισαριανής, όπου η ενασχόληση των κατοίκων με το πλανόδιο εμπόριο συνέβαλε στη δημιουργία πολυάριθμων εστιών αγοραπωλησίας τροφίμων στην Κατοχή. ⁵⁸ Οι τοπικές αγορές διέπονταν από προσωπικές σχέσεις πωλητών και αγοραστών, οπότε οι τιμές ήταν καλύτερες από τις κεντρικές αγορές, για αυτό και στη συνείδηση των ανθρώπων η «μαύρη αγορά» της Χαλκηδόνας έχει μείνει με θετικό πρόσημο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της τοπικής αγοράς που κινήθηκε ανάμεσα στις στρατηγικές επιβίωσης και την παρανομία εντάχθηκε η ίδρυση του επαγγελματικού συλλόγου «Ένωσις των εν Νικαία παρασκευαστών παστελιών και σησαμίου “Η Τροφός”». Σκοπός του σωματείου ήταν «η συλλογική προμήθεια πρώτων υλών διά την ενάσκησιν της βιομηχανίας των σησαμίου, σταφυλοζακχάρου, θρεψίνης, καυσίμου ύλης κ.λπ.». Μέλη της μπορούσαν να γίνουν «οι ενασκούντες την βιομηχανίαν παρασκευής παστελιών εκ σησαμίου». ⁵⁹ Η ιδρυτική πράξη του συλλόγου υπογράφηκε στις 29 Ιουνίου 1941, δηλαδή το πρώτο διάστημα της Κατοχής, από επτά παρασκευαστές παστελιών της Νίκαιας με προσφυγική καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη, τη Νικομήδεια και τον Πόντο, ενώ ένας ήταν γεννημένος στη Βοστώνη. Εκτός από την επαγγελματική συνάφεια των ιδρυτικών μελών εντοπίστηκε και η φυσική εγγύτητα της γειτονιάς, καθώς οι περισσότεροι είχαν δηλώσει ως διεύθυνση την οδό Ηλιουπόλεως και άλλοι την οδό

56 Πράξεις 1.458, «Περί παραχωρήσεως της πλατείας Νεολαίας (Χαλκηδόνας) εις τα αθλητικά σωματεία», Συνεδρίασις 124η, 10/5/1943, *Αποφάσεις Διοικούσης Επιτροπής της Νίκαιας, Βιβλίον Καθολικόν 1943*, Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου - Δήμος Νίκαιας.

57 Στη «μαύρη» αγορά των Άσπρων Χωμάτων γίνεται λόγος για μαυραγορίτες που πωλούσαν αρκετά προϊόντα. Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 29.

58 Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 85.

59 «Καταστατικόν - Ένωσις των εν Νικαία Παρασκευαστών Παστελιών και Σησαμίου “Η Τροφός”», 1/10/1941, Φ33 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Περγάμου. Το σησάμι ήταν υψηλής διατροφικής αξίας· την περίοδο της Κατοχής ήταν από τα αναγκαία προϊόντα που μπορούσαν να αγοράσουν όσοι είχαν κάποια χρήματα – ένα κομμάτι χαλβά ή ένα παστέλι μπορούσε να κρατήσει στη ζωή έναν άνθρωπο. Ο χαλβάς, σύμφωνα με φωτογραφικό υλικό της εποχής, ήταν από τα βασικά προϊόντα στους πάγκους της «μαύρης αγοράς» και η τιμή του ανερχόταν στις 9.600 δρχ. το 1941-1944.⁶⁰ Ο εν λόγω σύλλογος ιδρύθηκε στη συγκυρία της κατοχικής περιόδου και το προϊόν παραγωγής του ήταν από τα βασικά είδη που πωλούνταν στην αγορά. Η σχέση του με δίκτυα μεταπωλητών στις τοπικές αγορές της Νίκαιας ήταν δεδομένη και σίγουρα τους εξασφάλιζε κάποια περιθώρια κέρδους, ειδικά σε μια περίοδο όπου η αγορά δεν κινούνταν με συγκεκριμένους κανόνες και έδινε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης και κερδοσκοπίας. Δεδομένου όμως του χαρακτήρα του μικροεπαγγελματία που ανήκε στους πρόσφυγες του συνοικισμού, δεν μπορούμε να εντάξουμε τον παραπάνω σύλλογο στους μεγαλομαυραγορίτες οι οποίοι προκαλούσαν τεχνητές ελλείψεις και αύξαναν τις τιμές.

Στο αντίστοιχο πλαίσιο, ανάμεσα στην επιβίωση και στο δίκτυο της «μαύρης» αγοράς, εντάσσεται και ο αλληλοβοηθητικός – επαγγελματικός Σύνδεσμος Ιδιωτών και Αναπήρων Καπνοπωλών Νίκαιας, Κορυδαλλού και Π. Κοκκινιάς, που ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1943. Χαρακτηρίστηκε «αλληλοβοηθητικός» και συστάθηκε με βάση τον νόμο 281/1914 και όχι βάσει του νόμου 2151/1920 των επαγγελματικών σωματείων. Τα οκτώ ιδρυτικά μέλη του, έπειτα από βεβαίωση του διευθυντή της αστυνομίας του Πειραιά ότι «διάγουσιν ησύχως και νομοταγώς, μη απασχολήσαντες την υπηρεσίαν από κομμουνιστικής ή άλλης απόψεως»,⁶¹ προχώρησαν στη σύσταση και την αναγνώριση του σωματείου. Σκοποί του ήταν η ένωση όλων των καπνοπωλών καταστηματαρχών της Νίκαιας και των γύρω περιοχών για την προαγωγή των συμφερόντων τους, καθώς και η μεταξύ τους αλληλεγγύη. Άλλος σκοπός ήταν η ίδρυση συνεταιριστικών ενώσεων και, τέλος, η ίδρυση Ταμείου Αλληλοβοηθείας για τη χρηματική, ιατρική, φαρμακευτική περίθαλψη των ασθενών και ανίκανων προς εργασία μελών του συλλόγου. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό το μεγάλο εύρος των δραστηριοτήτων ανάμεσα στα επαγγελματικά, στα οικονομικά συμφέροντα, στην αλληλοβοήθεια και την πρόνοια. Μέλη μπορούσαν να γίνουν όλοι οι καπνοπώλες που είχαν κατάστημα ή περίπτερο στις περιοχές. Επίσης,

60 Φωτογραφία από την αγορά στην οδό Ευριπίδου της Αθήνας. Βλ. Χρήστος Λούκος, *ό π.*, σ. 233.

61 «Εγγραφον Αστυνομίας Πόλεως Πειραιώς, αρ. 8930/89/403», 31/7/1943. Βλ. «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Ιδιωτών και Αναπήρων Καπνοπωλών Νίκαιας, Κορυδαλλού και Π. Κοκκινιάς», 22/9/1943, Φ34 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

δεκτές ήταν και οι γυναίκες «ύπανδροι», εφόσον υπήρχε η σύμφωνη γνώμη του πατρός, του συζύγου ή του επιτρόπου (κηδεμόνας, αν ήταν ανήλικες). Ο σύλλογος μπορούσε να διατηρεί σχέση με κάποιον προμηθευτικό συνεταιρισμό, προκειμένου να παρέχει στα μέλη του, μέσω του Ταμείου Αλληλοβοήθειας, κάποια προϊόντα την περίοδο της Κατοχής. Η ίδρυσή του συνάδει με τη δραστηριότητα της καπνοβιομηχανίας το 1941-1944. Οι 11 μεγαλύτερες καπνοβιομηχανίες ήταν οι πρώτες που υπέβαλαν κοινή προσφορά για την παραγωγή τσιγάρων για τον γερμανικό στρατό, με αποτέλεσμα ο κλάδος να παράγει έως το τέλος της Κατοχής.⁶²

3.2. Από την επιβίωση στην Αντίσταση

3.2.1. Οι σύλλογοι ως δεξαμενή για την οργανωμένη Αντίσταση

Η ανάγκη για επιβίωση, ο λιμός και η καταφυγή στις μικροπαρανομίες, το μίσος για τους κατακτητές, το πατριωτικό αίσθημα, η απαξίωση των αστικών κομμάτων και το πολιτικό κενό που είχε δημιουργηθεί, σε συνδυασμό με το «άνοιγμα» του ΚΚΕ στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς και η σταδιακή μεταστροφή στον τρόπο με τον οποίο οι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν το Κομμουνιστικό Κόμμα –από κίνδυνο σε βασικό εκφραστή και υποστηρικτή της δοκιμαζόμενης κοινωνίας– ήταν μερικοί από τους λόγους που συνέβαλαν στην εμφάνιση και τη μαζική συμμετοχή των κατοίκων στο αντιστασιακό κίνημα, και συμπυκνώνονται στη συνέντευξη που παραχώρησε παλιός ΕΑΜίτης:

«Αν δεν έκλεβα από τους Γερμανούς φαγητό, η μάνα και οι αδερφάδες μου θα είχαν πεθάνει [...] έτσι και εγώ βρήκα ελπίδα, αισθανόμουν ότι προσφέρω κάτι χρήσιμο πρώτα στην οικογένειά μου και μετά στην πατρίδα για το κακό που μας έκαναν [...] Φτώχεια, πείνα και ξύλο [...] Μπήκα στην Αντίσταση και έκοβα τα καλώδια στις τηλεφωνικές γραμμές [...] και ποιος δεν ήταν στο ΕΑΜ στην Κοκκινιά».⁶³

Επίσης, ένας από τους σημαντικούς παράγοντες ήταν η επιρροή των πυρήνων που είχε διαμορφώσει το ΚΚΕ στην πόλη τα προπολεμικά χρόνια, καθώς είχε καταφέρει να διεισδύσει στον προσφυγικό συνοικισμό και να αποσπάσει ένα κομμάτι της ψήφου του, όπως φάνηκε και στα τελευταία εκλογικά αποτέλεσμα, το 1936 (10,1 % των ψήφων στη Νίκαια). Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, οι διώξεις

⁶² Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 200.

⁶³ Συνέντευξη του Κ Π., 24/2/2020.

των κομμουνιστών ήταν φανερός στους κατοίκους της πόλης, όπως και οι αντιφασιστικές προσπάθειες. Το ΕΑΜ στην Κοκκινιά οργανώθηκε με τη συμβολή και την καθοδήγηση παλιών κομμουνιστών, που είχαν δράσει στους εργατικούς χώρους κυρίως των εργοστασίων τα προπολεμικά χρόνια.⁶⁴ Όλα αυτά συνέθεταν το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωναν τα παιδιά, που ήταν έφηβοι την περίοδο της Κατοχής. Όπως αναφέρει στη συνέντευξή του ο Κ. Π., «τον πατέρα μου ο Μεταξάς τον έστειλε εξορία στην Ανάφη να μαζεύει πέτρες, γιατί τον βρήκαν σε κομμουνιστικό καφενείο».⁶⁵ Αυτά τα προπολεμικά ερεθίσματα δημιούργησαν ένα υπόστρωμα στα παιδιά των φτωχικών προσφυγικών συνοικισμών, το οποίο απέκτησε ιδεολογικό περιεχόμενο την κατοχική περίοδο και συνέβαλε στην ένταξή τους στην οργανωμένη Αντίσταση.

Το ΕΑΜ στην πόλη του Πειραιά είχε τέσσερις τομείς, ένας από τους οποίους ήταν το ΕΑΜ Κοκκινιάς, που ήταν χωρισμένο με βάση τις συνοικίες της πόλης, την Οσία Ξένης, τα Κιλικιανά, τα Γερμανικά, τον Άγ. Νικόλαο και τα Άσπρα Χώματα.⁶⁶ Εκτός από τη δομή του ΕΑΜ για την οργάνωση του αντιστασιακού αγώνα, τηρήθηκαν οι κανόνες συνωμοτικότητας, με τα σπίτια-κρυψώνες, τα ψευδώνυμα, τα δίκτυα πληροφόρησης, τους καθοδηγητές, τους συνδέσμους, συνήθως κοπέλες, «τα σπίτια-άσυλα» των γειτόνων, που έδειχναν ένα αίσθημα αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής μεταξύ των ανθρώπων, δηλαδή στους χώρους όπου η δημόσια ζωή συναντούσε την αντιστασιακή δράση, όπως το καφενείο του Τσοζολίδη, που ήταν στέκι της προοδευτικής νεολαίας από τα μεταξικά χρόνια και στην Κατοχή, το καφενείο «Μέγας Αλέξανδρος» στην οδό Σμύρνης και ένα ζαχαροπλαστείο στην Π. Τσαλδάρη, όπου σύχναζαν οι «λογοτεχνίζοντες».⁶⁷ Στη Νίκαια, επίσης, λειτουργούσε παράνομο τυπογραφείο, το οποίο μεταφέρθηκε από την Αθήνα και εγκαταστάθηκε στην καταπακτή σπιτιού, στη συμβολή των οδών Τζαβέλα και Αιτωλικού 2. Εκεί τυπώνονταν προκηρύξεις, τρικάκια, κουπόνια και κάποιες φορές γινόταν ανατύπωση της εφημερίδας *Ελεύθερη Ελλάδα*.⁶⁸

64 «Με τον Παναγιώτη Τιμογιαννάκη βλέπομασταν τακτικά, είχαμε τη ρίζα της γνωριμίας μας από τα συνδικάτα το 1934». Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, ό.π., σ. 29.

65 Συνέντευξη του Κ.Π., 24/2/2020.

66 Για τη διάρθρωση και τα άτομα που συμμετείχαν στο ΕΑΜ Κοκκινιάς, καθώς και τις δράσεις τους στον αντιφασιστικό αγώνα, βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Κώστας Κρομμύδας, *Κοκκινιά...*, Δημήτρης Λιάτσος, *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς* και πρόσφατα τη διατριβή της Αγγελικής Τζαφέρα, που περιέχει πληροφορίες από την παραπάνω τοπική βιβλιογραφία.

67 Κώστας Κρομμύδας, ό.π., σ. 56 και 64.

68 Σίμος Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 43 και 47-50, 60-61.

Οι σύλλογοι της περιοχής που εξακολουθούσαν να λειτουργούν ήταν αδύνατον να μείνουν ανεπηρέαστοι από το φαινόμενο της Αντίστασης, που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στη Νίκαια. Φυσικά, δεν επιδόθηκαν όλοι σε αντιστασιακές ενέργειες, αλλά κυρίως όσοι συγκέντρωναν τη νεολαία, η οποία αποτέλεσε δεξαμενή ανθρώπινου δυναμικού για την οργανωμένη Αντίσταση, και άλλοι, που λειτουργούσαν ως προκάλυμμα. Δεν κατέστη δυνατή η συγκέντρωση του απαραίτητου υλικού για τη δράση και τις αντιστασιακές ενέργειες όλων των συλλόγων. Έτσι, η μελέτη περιορίστηκε στη δραστηριότητα και στις αλλαγές που σημειώθηκαν στους νεανικούς συλλόγους, όπως ο Ορειβατικός και Φυσιολατρικός Όμιλος της Κοκκινιάς (ΟΦΟΚ) και ο Φοιτητικός Σύλλογος, στα αθλητικά σωματεία και στους προσκόπους της Νίκαιας.

Ο σύλλογος που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση του αντιστασιακού αγώνα και τη στρατολόγηση των νέων ήταν ο ΟΦΟΚ, που είχε ιδρυθεί το 1936, όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.⁶⁹ Την περίοδο της Κατοχής διατήρησε τον εκπολιτιστικό και ψυχαγωγικό χαρακτήρα του, όμως τον «έντυσε» με αντιστασιακό «μανδύα». Το γραφείο του ΟΦΟΚ, στην πλατεία του Αγ. Νικολάου, ήταν εντευκτήριο για τους νέους της Κοκκινιάς που ήθελαν να αξιοποιήσουν τον χρόνο τους με δραστηριότητες, όπως το σκάκι, οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι φιλολογικές βραδιές και, φυσικά, τα πάρτι και οι εκδρομές. Το ΕΑΜ στόχευε να διευρύνει τη μαζικότητά του και να προσεγγίσει τους νέους, προκειμένου να στρατολογήσει νέα μέλη. Αναπόφευκτα, στράφηκε στον ΟΦΟΚ, που συγκέντρωνε τη νεολαία της ευρύτερης περιοχής της Κοκκινιάς. Σύμφωνα με τον Σίμο Μιχαηλίδη, που διετέλεσε Γραμματέας του τομέα του ΕΑΜ Κοκκινιάς, «η πρώτη ομάδα του ΕΑΜ βγήκε μέσα από τα σπλάχνα του ΟΦΟΚ».⁷⁰ Πράγματι, από τα επτά πρώτα μέλη του ΕΑΜ Κοκκινιάς, τα έξι ήταν στον ΟΦΟΚ, εκτός από τον καθοδηγητή. Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του ΟΦΟΚ (1942) ήταν όλα οργανωμένα στο ΕΑΜ, ενώ και τα υπόλοιπα μέλη του συλλόγου συμμετείχαν στις αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και αργότερα της ΕΠΟΝ.⁷¹ Όπως αναφέρεται, η προσέγγιση των νέων

69 Για την ίδρυση του ΟΦΟΚ βλ. στην παρούσα διατριβή κεφ. «Συσσωματώσεις για τη μουσική, το κυνήγι και τη φυσιολατρία», σ. 259.

70 Σίμος Μιχαηλίδης (συνδικάτα ΕΑΜ Κοκκινιάς), Σπύρος Σπανούδης (ΕΑΜ Κοκκινιάς), Χρήστος Εφραίμογλου (υπεύθυνος ΕΑΜ, συνοικία Άσπρα Χώματα), Κώστας Τρομαρίδης (φοιτητής Ιατρικής, ΕΑΜ, συνοικία Άγ. Νικόλας), Χρήστος Συμεωνίδης (ΕΑΜ, συνοικία Γερμανικών - Νεάπολη), Βαγγέλης Αργυρόπουλος (αργότερα έγινε γραμματέας του ΕΑΜ στα Ταμπούρια) και καθοδηγητής ο Παναγιώτης Τιμογιαννάκης (συνδικάτα). Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 32.

71 Το Διοικητικό Συμβούλιο το αποτελούσαν οι εξής: πρόεδρος ο Πέτρος Καραβασίλης, γραμμένος στο ΕΑΜ στη συνοικία του Αγ. Νικολάου, που αργότερα πήγε στο βουνό με τον ΕΛΑΣ, ο γραμματέας

γινόταν στα γραφεία του ΟΦΟΚ – «εκεί που έπαιζαν σκάκι ή τάβλι και σέρβιραν τους καφέδες, του αφήναν προσεκτικά τις προκηρύξεις και τσέκαραν τις αντιδράσεις του νέου, και κινούνταν ανάλογα».⁷²

Από τις βασικές δραστηριότητες του ΟΦΟΚ ήταν οι εκπολιτιστικές, όμως οι σκοποί του ήταν πολλαπλοί: αφενός μέσα από τις ψυχαγωγικές δράσεις προσέγγιζαν νέα μέλη, προκειμένου να τα στρατολογήσουν στον αγώνα, αφετέρου οι εκδηλώσεις ήταν ένας εύκολος τρόπος να ξεγελάσουν τους κατακτητές. Το πρόγραμμά του περιελάμβανε τις «εύθυμες βραδιές» την Πέμπτη και τα «καλλιτεχνικά πρωινά» τις Κυριακές στη Σχολή Μοργκεντάου, καθώς από τον Οκτώβριο του 1942 ξεκίνησε πάλι η έκδοση του *Δελτίου του ΟΦΟΚ*. Επίσης, διοργάνωνε πάρτι σε διάφορους χώρους, όπως η αίθουσα της ΧΑΝ, ακόμα και τα ταπητουργεία. Μέσω αυτών εξασφάλιζε χρήματα για τις ανάγκες του αντιστασιακού αγώνα, ενώ καλλιεργούνταν η συντροφικότητα, η αλληλεγγύη, οι κοινές αξίες. Αυτό το κλίμα ήταν απαραίτητο για τη συστράτευση και την οργάνωση της αντίστασης. Όσον αφορά το περιεχόμενο των εκδηλώσεων, γίνονταν φιλολογικές και ποιητικές παρουσιάσεις, θεατρικά δρώμενα με σατιρικό περιεχόμενο και μουσικές παραστάσεις από τη χορωδία, όλα από τα μέλη του ΟΦΟΚ, ανάμεσά τους και γυναίκες. Ο ΟΦΟΚ αποτέλεσε την απαρχή για την πνευματική αναγέννηση της Κοκκινιάς στην Κατοχή. Από τους κόλπους του αναδείχθηκαν πνευματικές και καλλιτεχνικές προσωπικότητες της Νίκαιας, που παρουσίαζαν τα δικά τους πονήματα, εκτός από τα έργα γνωστών συγγραφέων και ποιητών.⁷³

Νίκος Θεοφύλαχτος στο ΕΑΜ του Αγ. Νικολάου, ο Στέλιος Ηλιάδης, υπολοχαγός του ελληνικού στρατού που μπήκε στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ, και τα αδέρφια Αρβανιτόπουλοι, εκ των οποίων ο Φάνης ήταν στα εργατικά συνδικάτα και στο Εργατικό ΕΑΜ. Στη διοίκηση ήταν και ο ποιητής Γιώργος Μετσόλης (Γ. Εκμετσόγλου), που ήταν οργανωμένος στην Αντίσταση. Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 163-164.

72 Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 52.

73 Ο ποιητής Αλ. Μουχτούρης και ο Έκ. Κακναβάτος, οι ποιητές Μ. Παπαδίτσας, Γ. Μετσόλης, Ν. Χιονίδης, Γ. Φουντούλης, Ι. Νοακόμβος, τραγουδιστές, όπως οι Ιω. Γραβάκης, Μ. Καπετανάκης και Άλκηστη Μιχαηλάκη, και μουσικοί, όπως ο Ηλίας Σεφέρογλου, που συνόδευε με το ακορντεόν του σχεδόν όλες τις πνευματικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις του ΟΦΟΚ. Βλ. Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά: Ένα όνομα, μία πολιτεία*, *ό.π.*, σ. 82-83. Από τον ΟΦΟΚ ξεκίνησε και ο σκιτσογράφος και μετέπειτα ηθοποιός Μιχ. Νικολινάκος, ο οποίος, αν και δεν ήταν πρόσφυγας, πέρασε τα νεανικά του χρόνια στην Κοκκινιά, συμμετείχε στα αθλητικά και πολιτιστικά δρώμενα του συνοικισμού προπολεμικά, και στην Κατοχή, μέσα από τον ΟΦΟΚ, οργανώθηκε στην Αντίσταση. Συμμετείχε ως «κονφερανσιέ» στις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις του συλλόγου και σχεδίαζε τα σκίτσα για τις παραστάσεις. Επίσης, σχεδίαζε τα τρικάκια του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Βλ. Μαρία Πούλου - Γιώργος Βεράνης (επιμέλεια έκθεσης και έρευνα), Έκθεση «Μιχάλης Νικολινάκος» - Η ζωγραφική, η εικονογράφηση και οι παράλληλες διαδρομές, Δημοτική Πινακοθήκη Νίκαιας - Αγ. Ιω. Ρέντη «Ντίνος Κατσαφανάς», Νίκαια 2018.

Το έργο του Σ. Μιχαηλίδη, *Το Ταραφουντάν*, ήταν ένας σατιρικός λόγος στα ελληνικά και τα τουρκικά για την πολιτική κατάσταση του Μεσοπολέμου και την «εκμετάλλευση» της προσφυγικής υπόθεσης από τους πολιτικούς.⁷⁴ Το έργο είχε ειρωνική διάθεση και αναφερόταν στην «τυφλή» προσήλωση των προσφύγων στον Βενιζέλο και στα άλλα αστικά κόμματα. Επεδίωκε να ασκήσει κριτική στο προσφυγικό παρελθόν και κυρίως στον βενιζελισμό των προσφύγων, προκειμένου να προσελκύσει τους νέους στην κομμουνιστική ιδεολογία. Μέσα από τη συγκεκριμένη παράσταση, την παραμονή της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου το 1942, επεδίωξε να τονώσει το πατριωτικό αίσθημα των θεατών και να προετοιμάσει το κλίμα για την εκδήλωση του ΕΑΜ. Ο Σίμ. Μιχαηλίδης βρήκε έναν ευρηματικό τρόπο για να περάσει το μήνυμα της ελευθερίας, χωρίς να γίνει αντιληπτός από τη λογοκρισία.⁷⁵ Οι ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις και οι λοιπές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις του ΟΦΟΚ γίνονταν στο πλαίσιο των εκπολιτιστικών δραστηριοτήτων του ΕΑΜ, όπως και οι παραστάσεις του λαϊκού θεάτρου και οι περιοδεύοντες θίασοι, οι οποίοι έδειξαν είχαν έντονη δραστηριότητα από το 1944.⁷⁶ Στον ΟΦΟΚ, ο ερασιτεχνικός θίασος της Καλλιόπολης του Πειραιά ανέπτυξε αξιολογή δράση.⁷⁷ Σκοπός των εκδηλώσεων ήταν να εμπνεύσουν, να προβάλουν αξίες και να ενεργοποιήσουν τον ενθουσιασμό των νέων, ώστε να τους συμπαρασύρουν στην οργανωμένη Αντίσταση.

Η ύλη του *Δελτίου του ΟΦΟΚ*, με βάση τα δύο που βρέθηκαν (Οκτώβριος και Δεκέμβριος 1942) κατά την έρευνα, πρόκειται για μια συνοπτική περιγραφή των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων με σκοπό την ενημέρωση των δημοτών, αλλά και την αυτοκριτική για τη βελτίωση των δρωμένων. Τα ποιήματα είχαν συνήθως αναφορές στο ζήτημα της πείνας και της φυματίωσης, που ταλαιπωρούσαν τους Κοκκινιώτες. Επίσης, γινόταν συχνή αναφορά στον ήλιο, ο οποίος ήταν σύμβολο των νέων, εμπνευσμένη από τον *Ήλιο τον πρώτο* του Οδ. Ελύτη. Ο ήλιος με τις αχτίδες βρισκόταν και στο εξώφυλλο του *Δελτίου*: σύμφωνα με κείμενό του, σκοπός ήταν:

74 Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 109-111.

75 Ο Σίμος Μιχαηλίδης ανέφερε ότι στη σατιρική παράσταση που παρουσίαζε στον ΟΦΟΚ την παραμονή της εθνικής επετείου βροντοφώναζε την «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ» με τον παρακάτω ευρηματικό τρόπο: «Και τώρα, Οφοκτίζηδες, και εσείς οι Πρόσφυγες, ας είμαστε έτοιμοι να εορτάσουμε την εορτή του αρχηγού του μεγάλου κόμματος “Βενιζέλ” ΕΛΕΥΤΕ-ΡΙ-Α γνατίμνη, δηλαδή ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ κατάλαβες». Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 66-67.

76 Δηώ Καγγελάρη, «Η θεατρική σκηνή, 1941-1953», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα - Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή - Αντίσταση, 1940-1945*, τ. Γ΄ 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 356.

77 Αγγελική Τζαφέρα, *ό.π.*, σ. 138.

«η αίθουσα του ΟΦΟΚ να μεταβληθή σε μια κυψέλη που, με τον κατάλληλο καταμερισμό δουλειάς, θα μετατραπή αργότερα σε ΗΛΙΟ που θα σκορπίζει τις αχτίδες του σε ολόκληρη την πόλη μας».⁷⁸

Στο τρίτο *Δελτίο*, η ύλη, εκτός από καλλιτεχνικά θέματα, περιελάμβανε και κοινωνικά, με ευθεία αναφορά στους τρόπους αντιμετώπισης της φτώχειας των κατοίκων της πόλης, την αλληλεγγύη που όφειλαν να επιδείξουν τα οικονομικά πιο εύρωστα μέλη, καθώς και στην προοπτική συνεργασίας με άλλα σωματεία της πόλης και τη σκέψη για ίδρυση καταναλωτικού συνεταιρισμού των μελών του ΟΦΟΚ.⁷⁹ Το *Δελτίο* ήταν ένας τρόπος εξεύρεσης χρημάτων και διείσδυσης του ΕΑΜ στα ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας της πόλης, ακόμα και στα ανώτερα, κυρίως σε όσους είχαν περισσότερες επαφές με την τοπική εξουσία ή είχαν διατελέσει πολιτικοί προπολεμικά.⁸⁰

Ο ΟΦΟΚ στην Κοκκινιά, με πρόσχημα τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες, υπήρξε ο δίαυλος του αντιστασιακού κινήματος, και έτσι ένα μέρος της νεολαίας στρατολογήθηκε στην οργανωμένη Αντίσταση. Την περίοδο της Κατοχής προετοίμασε το έδαφος για την ΕΠΟΝ. Η δράση του ενόχλησε τους κατακτητές και τους ταγματασφαλίτες, με συνέπεια τον Φεβρουάριο του 1943 οι Γερμανοί να εισβάλουν στη λέσχη του, να τον διαλύσουν και να συλλάβουν 25 άτομα, τα οποία οδήγησαν αρχικά στην οδό Μέρλιν και μετά στις φυλακές στο Χαϊδάρι.⁸¹

Στην Κοκκινιά, εκτός από τον ΟΦΟΚ, το ΕΑΜ προσέγγισε και τον Φοιτητικό Σύνδεσμο, που είχε συγκεντρώσει τη σπουδάζουσα νεολαία της πόλης. Ο Φοιτητικός Σύνδεσμος τύπωνε μια μικρή εφημερίδα τοίχου και τα γραφεία του βρίσκονταν στην οδό Θράκης.⁸² Επίσης, παρενέβαινε στην τοπική Αρχή και κατάφερνε να εξασφαλίζει

78 «Δελτίο πνευματικής, καλλιτεχνικής και εκδρομικής κίνησης ΟΦΟΚ», Φ2, 25/10/1942, Ιστορικό Αρχείο ΚΚΕ, Ιστορικό και Επιμορφωτικό Κέντρο Χαρ. Φλωράκη.

79 «Δελτίο πνευματικής, καλλιτεχνικής και εκδρομικής κίνησης ΟΦΟΚ», Φ3, 13/12/1942, *στο ίδιο*.

80 Ο Σίμ. Μιχαηλίδης ανέφερε: «Ο βουλευτής Σάβ. Σαββίδης και ο νομικός Νικ. Αστρουλάκης φρόντιζαν να με βρίσκουν να τους δίνω το δελτίο του ΟΦΟΚ». Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 89.

81 Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία, η εισβολή των Γερμανών στα γραφεία του ΟΦΟΚ έγινε από καταδότες. Βλ. Δημήτρης Λιάτσος, *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Κοκκινιά 1986, σ. 15, και του ίδιου, *Κοκκινιά: Ένα όνομα, ό.π.*, σ. 83. Στη διατριβή της, η Αγγελική Τζαφέρα αναφέρει ότι, τον Αύγουστο του 1944, οι Ομάδες Προστασίας του Λαϊκού Αγώνα (ΟΠΛΑ) της Κοκκινιάς εκτέλεσαν στην οδό Μούγλων τον 27χρονο δικηγόρο Α.Χ., που ήταν οργανωμένος στον προδοτικό ΕΔΕΣ Πειραιά, ως απάντηση στην έφοδο των Ταγμάτων Ασφαλείας και των κατοχικών δυνάμεων στα γραφεία του ΟΦΟΚ έναν χρόνο πριν. Βλ. Αγγελική Τζαφέρα, *ό.π.*, σ. 196, αναφορά στις αρχειακές και βιβλιογραφικές πηγές, «Γραπτή μαρτυρία Ηλία Μεταξά, υπεύθυνου Τομέα Κέντρου Κοκκινιάς της ΟΠΛΑ», Φ. 26/03/15, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

82 Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά...*, *ό.π.*, σ. 85.

χρήματα για τη συντήρηση των άπορων και ασθενών μελών του.⁸³ Τα στελέχη του ΕΑΜ αξιοποίησαν την προπολεμική εμπειρία και των δύο συλλόγων στον αντιστασιακό αγώνα κατά του Μεταξά, καθώς και τη σχέση τους με τον χώρο της Αριστεράς, προκειμένου να στρατολογήσουν μέλη τους στην οργανωμένη Αντίσταση. Ο Φοιτητικός Σύνδεσμος συνεργάστηκε με τον ΟΦΟΚ για την οργάνωση καλλιτεχνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων, που λειτουργούσαν ως μέσο αφύπνισης της νεολαίας. Οι δύο σύλλογοι επιδίδονταν επίσης σε διάφορες αντιστασιακές πράξεις, όπως τα συνθήματα στους τοίχους, η ρίψη προκηρύξεων και η δημιουργία αφισών.

Το ΕΑΜ, προκειμένου να φέρει στους κόλπους του τη νεολαία, προσέγγισε και τους αθλητικούς συλλόγους της πόλης. Την περίοδο της Κατοχής, αν και η αθλητική δραστηριότητα είχε περιοριστεί, αρκετοί νέοι αθλητές συμμετείχαν στην οργανωμένη Αντίσταση. Σε κεντρικό επίπεδο, το 1942, με πρωτοβουλία του βαλκανιονίκη Γρ. Λαμπράκη ιδρύθηκε η αντιστασιακή οργάνωση «Ένωση Ελλήνων Αθλητών» του ΕΑΜ.⁸⁴ Στην Κατοχή, τα ενεργά αθλητικά σωματεία ήταν η Άμυνα, ο Άρης και ο Ηρακλής για τον κλασικό αθλητισμό, ενώ τα υπόλοιπα που αναφέρονται στην προπολεμική περίοδο είτε ατόνησαν, είτε διαλύθηκαν. Τα τοπικά αθλητικά σωματεία της πόλης, όπως ο Βύρων, είχαν επιδείξει αντιστασιακή δράση από την περίοδο του Μεταξά, συνεπώς η προσέγγισή τους ήταν ευκολότερη. Από την Άμυνα, δύο ποδοσφαιριστές ανέπτυξαν ενεργό αντιστασιακή δραστηριότητα και εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς.⁸⁵ Επίσης, οι παραπάνω αθλητές, εκτός από την Άμυνα, σύχναζαν στο εντευκτήριο του ΟΦΟΚ, που, όπως προαναφέρθηκε, ήταν η «κυψέλη» των αντιστασιακών νεολαίων.⁸⁶ Βέβαια, η συμμετοχή μεμονωμένων προσώπων στην Αντίσταση δεν αποτελεί αδιάσειστη απόδειξη για τη στάση του αθλητικού σωματείου καθαυτού, όμως αποτελεί ένδειξη των επαφών του ΕΑΜ με τους νεαρούς αθλητές της Νίκαιας. Επίσης, το ΕΑΜ προσέγγισε τον αθλητικό

83 Πράξις 1.505, «Περί πιστώσεως 500.000 δρχ...», Συνεδρίασις 129η, 7/7/1943, *Βιβλίον Καθολικόν*, Αρχείο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Νίκαιας.

84 «Η δράση της Ένωσης Ελλήνων Αθλητών την περίοδο της Κατοχής», εφ. *Εποχή*, 11/11/2018, προσβάσιμο στο <http://erohi.gr/> (προσπέλαση 7/7/2020).

85 Η αναφορά για τους Σπ. Κοντούλη και Ανδ. Γούτη, ποδοσφαιριστές της Άμυνας. Βλ. *Φωτό Νίκαια*, Μ. Ευθυμίου - Αρ. Κωνσταντάτου - Ανδ. Χριστοφοράτου, (επιμ.), 3ο Ενιαίο Λύκειο Νίκαιας, Νίκαια 2006, σ. 71. Ο Σπύρος Κοντούλης μαζί με τον αδελφό του Βασίλη πιάστηκαν από τους Γερμανούς και οδηγήθηκαν στο Χαϊδάρι, όπου τους βασάνισαν και τους πήγαν για εκτέλεση στην Καισαριανή. Ο Σπύρος πήδηξε από το φορτηγό και τον σκότωσαν, ενώ τον Βασίλη τον εκτέλεσαν. Ο Σπύρος ήταν γραμμένος και στην αντιστασιακή οργάνωση «Ένωση Ελλήνων Αθλητών». Βλ. Σπύρος Τζόκας, *Η κραυγή της σιωπής. Ιστορικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, σ. 336, 414, 425.

86 Τα 4 αγόρια της οικογένειας Κοντούλη συμμετείχαν στην Αντίσταση. Οι τρεις ανήκαν στον ΟΦΟΚ και ο Γ. Κοντούλης αναλάμβανε τα καλλιτεχνικά δρώμενα. Βλ. Σίμος Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 76 και 85.

σύλλογο Ηρακλής, ο οποίος διοργάνωνε πολιτιστικές δράσεις με αντιστασιακό περιεχόμενο, προκειμένου να στρατολογήσει τους νέους.⁸⁷ Οι πρόσκοποι της Κοκκινιάς οργάνωναν κάποιες συγκεντρώσεις στο 7ο Δημοτικό Σχολείο, στα Γερμανικά, υπό τον φόβο και την απειλή της περιπόλου των Γερμανών, ενώ οι ίδιοι είχαν συμμετοχή στην αντίσταση κατά των κατακτητών.⁸⁸

Τον Φεβρουάριο του 1943 ιδρύθηκε η Ενιαία Πανελλήνια Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ), η οποία συντόνισε το αντιστασιακό κίνημα της νεολαίας.⁸⁹ Στην Κοκκινιά, μεγάλο τμήμα της ΕΠΟΝ αρχικά συγκροτήθηκε από νέους και νέες που είχαν δουλέψει στη συλλογικότητα του ΟΦΟΚ και στις πρώτες αριστερές αντιστασιακές ομάδες.⁹⁰ Η συμμετοχή νέων στον αντιστασιακό αγώνα ήταν προσωπική απόφαση· ήταν ο χώρος στον οποίο οι νέοι αποκτούσαν συνείδηση του πολιτικού και κοινωνικού ρόλου τους, και μεταπηδούσαν στην ενηλικίωση.⁹¹ Οι νέοι, μέσα από την Αντίσταση, που ήταν μια βιωματική και ψυχολογική διεργασία, αποκτούσαν την ελπίδα της απελευθέρωσης και της συμμετοχής στη διαμόρφωση της μελλοντικής ζωής τους· αντιλαμβάνονταν την Αντίσταση σαν έναν ιδιόμορφο τρόπο «διασκέδασης», για αυτό και στις παρέες ακούγονταν τραγούδια που εμψύχωναν και τόνωναν την ορμητικότητά τους.

Φοιτητές, μαθητές, αθλητές και γενικά η νεολαία της Κοκκινιάς υπήρξαν μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων, που μπορεί να κινούνταν σε διαφορετικά πεδία δράσης, όμως η ταυτόχρονη κινητοποίηση σε πολλούς φορείς ενδυνάμωνε και διεύρυνε τον αγώνα στο σύνολό του. Μία από τις οργανωμένες δράσεις της ΕΠΟΝ

87 Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά: Ένα όνομα...* ό.π., σ. 85.

88 Γιάννης Πάτρας - Γρηγόρης Παπαληθείου, *Προσκοπική Νίκαια, 1923-2000...* ό.π., σ. 150-151. Σύμφωνα με την έρευνα του Μεν. Χαραλαμπίδη, υπήρχε σχέση ανάμεσα στην ΕΠΟΝ και στους προσκόπους, βλ. Μεν. Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 130-133. Η προσέγγιση της ΕΠΟΝ στους προσκόπους της Κοκκινιάς μπορεί να εξαχθεί σε κάποιον βαθμό από τη σχέση του βαθμοφόρου των προσκόπων, Ιω. Ποιητίδη, με το ΕΑΜ. Χρειάζεται, όμως, περαιτέρω έρευνα, που θα ξέφευγε από τα όρια της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι σε αναφορές των προσκοπικών ομάδων δεν υπάρχει ξεκάθαρη παραδοχή της συμμετοχής τους στην ΕΠΟΝ. Αντίθετα, τονίζεται η διακριτή συμμετοχή των προσκοπικών ομάδων στην Αντίσταση. Επίσης, στην τοπική βιβλιογραφία για την ΕΠΟΝ, σε όσα ονόματα αναφέρονται δεν εντοπίστηκαν πρόσκοποι. Βλ. Κώστας Κρομμύδας, ό.π., σ. 113-114.

89 Την ΕΠΟΝ συγκρότησαν η Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας, η Ενιαία Εργατοϋπαλληλική Νεολαία, η Ενιαία Μαθητική Νεολαία, η Λεύτερη Νέα Σοσιαλιστική Επαναστατική Πρωτοπορία Ελλάδος, η Φιλική Εταιρεία Νέων κ.ά. Βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, 1939-1949*, τ. Β1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 180-182.

90 Ανάμεσα στα ονόματα που αναφέρονται είναι και ο ποιητής Αλέκος Μουχτούρης. Είχε ξεκινήσει από τον ΟΦΟΚ και στην ΕΠΟΝ ήταν υπεύθυνος του παράνομου μηχανισμού και του Τύπου. Στο τέλος του 1943 συνελήφθη από τους Γερμανούς, οδηγήθηκε στα ανακριτικά γραφεία της Μέρλιν και από εκεί στο στρατόπεδο στο Χαϊδάρι, όπου εκτελέστηκε τον Μάρτιο του 1944. Βλ. Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά...*, ό.π., σ. 92, και Κώστας Κρομμύδας, ό.π., σ. 113-114 και 119.

91 Οντέτ Βαρών, «Αντιστασιακές Οργανώσεις Νέων. Από το ατομικό στο συλλογικό», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σ. 115-131.

Κοκκινιάς ήταν η έντονη διαμαρτυρία των «αετόπουλων» στον διορισμένο δήμαρχο Θ. Αμυραδάκη, με βασικό αίτημα τη συνέχιση της λειτουργίας του συσσιτίου και τη διανομή ρουχισμού.⁹²

3.2.2. Η κλιμάκωση της βίας και η νέα τραυματική μνήμη

Προς το τέλος της Κατοχής, η κλιμάκωση της βίας στη Νίκαια επισφραγίστηκε με δύο τραυματικά γεγονότα που συγκλόνισαν την τοπική κοινωνία και καθόρισαν την τοπική ταυτότητα. Η μάχη και κυρίως το Μπλόκο της Κοκκινιάς, όπως και στις άλλες συνοικίες, δεν ήταν απλά μια μορφή εκτεταμένης βίας και τρομοκράτησης των κατοίκων από τα Τάγματα Ασφαλείας και τους κατακτητές, αλλά ένα συλλογικό τραύμα για την τοπική κοινωνία. Το Μπλόκο της Κοκκινιάς ήταν το οδυνηρό γεγονός που αποτέλεσε το σημείο αναφοράς για τους κατοίκους της περιοχής και πήρε διαστάσεις πολιτισμικού τραύματος. Η εν λόγω εμπειρία καθόρισε τη συλλογική ταυτότητα της κοινωνίας και κυριάρχησε στον δημόσιο λόγο της στα επόμενα χρόνια.⁹³

Το 1944, η ήττα των Γερμανών ήταν προδιαγεγραμμένη. Η Ιταλία είχε συνθηκολογήσει τον Σεπτέμβριο του 1943, ο Κόκκινος Στρατός είχε περάσει στην αντεπίθεση, προελαύνοντας στα Βαλκάνια, ενώ οι Γερμανοί σε όλη την Ευρώπη ήταν σε φάση υποχώρησης από τα τέλη Φεβρουαρίου του 1944. Τους τελευταίους μήνες πριν από την αποχώρησή τους, οι Γερμανοί έθεσαν σε εφαρμογή την τακτική των μπλόκων. Όπως αναφέρουν μελετητές της περιόδου, οι ναζί είχαν αποφασίσει να καταστρέψουν τις υποδομές της πρωτεύουσας, με σκοπό να δυσχεράνουν την προέλαση των Άγγλων. Στην υποχώρησή τους βρέθηκαν αντιμέτωποι με τις δυνάμεις της Αντίστασης, οπότε η μάχη στην Αθήνα, που ξεκίνησε στα τέλη του 1943, και κυρίως τον Μάρτιο του 1944, ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και στην ΟΠΛΑ από τη μια πλευρά, και στους Γερμανούς και στα Τάγματα Ασφαλείας από την άλλη, ήταν αναπόφευκτη.⁹⁴ Άλλωστε, η εξολόθρευση της Αντίστασης και ο βαθύτατος αντικομμουνισμός των ναζί ήταν οι πρόσθετες αιτίες που τους οδήγησαν στις θηριωδίες τους σε όλη την Ελλάδα κατά την αποχώρησή τους, το 1944. Τα μπλόκα,

92 Κώστας Κρομμύδας, *ό.π.*, σ. 111-113.

93 Για τον ορισμό του πολιτισμικού τραύματος που επηρεάζει συνολικά τη μνήμη και την ταυτότητα μιας κοινωνίας, βλ. Νίκος Δεμερτζής, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στο Ν. Δεμερτζής - Ελ. Πασχαλούδη - Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 19-42.

94 Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού - Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα, 1942-1944*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017, σ. 159-199.

τα οποία οργάνωναν μαζί με τα Τάγματα Ασφαλείας, εντάσσονταν στη λογική της «τανάλιας», του κλοιού γύρω από την Αντίσταση, δηλαδή στόχευαν στην περικύκλωση και την εξολόθρευση των πιο μαχητικών συνοικιών της Αθήνας και του Πειραιά. Η μάχη της Κοκκινιάς ή, αλλιώς, το πρώτο μπλόκο, στις αρχές Μαρτίου του 1944, ήταν μια από τις πρώτες αναμετρήσεις στην πρωτεύουσα. Τη χρονιά εκείνη, το αντιστασιακό κίνημα στη Νίκαια είχε μαζικοποιηθεί και συνεχώς εντάσσονταν ολοένα περισσότερα άτομα στην Αντίσταση. Χαρακτηριστικά, ο Σίμος Μιχαηλίδης ανέφερε ότι άλλαξε η οργανωτική διάρθρωση του ΕΑΜ και, αντί για ομάδα στις συνοικίες, οργανώθηκαν ομάδες στα τετράγωνα, καθένα από τα οποία είχε τον «τετραγωνάρχη» του.⁹⁵ Οι κατοχικές δυνάμεις δεν μπορούσαν να κινηθούν εύκολα στην περιοχή. Τα μικρά και στενά δρομάκια, οι «λαβύρινθοι» που δημιουργούσαν τα παραπήγματα των προσφυγόσπιτων και οι εσωτερικές αυλές, έδιναν πλεονέκτημα στους αγωνιστές της Αντίστασης, οι οποίοι μάχονταν στις γειτονιές τους και γνώριζαν καλά την τοπογραφία του χώρου. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ μπορούσαν ευκολότερα να κινηθούν στην Κοκκινιά, παρά στο κέντρο του Πειραιά. Έτσι, η Κοκκινιά, ως γειτονιά, απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη σημασία για την Αντίσταση, ως οπισθοφυλακή του κέντρου του Πειραιά. Συνεπώς, για τους Γερμανούς, ένα χτύπημα στην Κοκκινιά θα διευκόλυνε την έξοδό τους από το λιμάνι και θα ήταν ένα καίριο πλήγμα σε όλο το εθνικοαπελευθερωτικό αντιστασιακό κίνημα του Πειραιά.

Η μάχη της Κοκκινιάς ξεκίνησε στις 4 Μαρτίου 1944 από τη συνοικία των Ασπρων Χωμάτων (οδοί Κυδωνιών και Κονδύλη), ενώ στον Πειραιά είχαν αρχίσει απεργίες στους σιδηροδρόμους. Τις επόμενες ημέρες ακολούθησαν ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα στους κατακτητές, στους ταγματασφαλίτες, στους συνεργάτες και στη χωροφυλακή από τη μια, και στον ΕΛΑΣ και στην ΕΠΟΝ από την άλλη.⁹⁶ Η

95 Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, το φρουραρχείο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν κάπου στην οδό Πατρών. Συνέντευξη Κ.Π., 23/2/2020.

96 Ο ΕΛΑΣ της Κοκκινιάς πολεμούσε με λιγοστά όπλα. Στις οδομαχίες συμμετείχαν άνδρες, γυναίκες και παιδιά με πέτρες, ξύλα, μαχαίρια, μέχρι και καυτό νερό από τις στέγες των σπιτιών. Ένα μέρος της μάχης εκτυλίχθηκε στον οδό Κονδύλη. Η συμβολή των νέων παιδιών στη μάχη της Κοκκινιάς ήταν σημαντική και εκφράστηκε αργότερα μέσα από τα ρεμπέτικα τραγούδια. Τομεακή Επιτροπή ΚΚΕ Πειραιά, *75 Χρόνια από το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Αθήνα 2019, σ. 12. «Η Μάχη της Κοκκινιάς τον Μάρτη του 1944 και τα αποτελέσματά της», απόσπασμα από το άρθρο του Μ. Βατουσιανού, Οκτώβριος 1967. Στο βιβλίο του Κώστα Κρομμυδά παρουσιάζονται με λεπτομέρειες τα σημεία των μαχών και οι αγωνιστές της ΕΠΟΝ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Επίσης, κάνει αναφορά στη συμμετοχή του σαλταδόρου Στ. Καρδάρου στη μάχη της Κοκκινιάς και την εκτέλεσή του αργότερα στον Αγ. Διονύσιο του Πειραιά. Βλ. Κώστας Κρομμυδάς, *ό.π.*, σ. 152-172. Ο Ιάσ. Χανδρινός αναφέρει ότι ο Καρδάρης ήταν μέλος της ΟΠΛΑ, μετά το Μπλόκο της Κοκκινιάς πιάστηκε από τα Τάγματα Ασφαλείας και εκτελέστηκε στον Αγ. Διονύσιο. Βλ. Ιάσ. Χανδρινός, *ό.π.*, σ. 249-250. Το περιστατικό αποτέλεσε την έμπνευση για το ομώνυμο τραγούδι «Στέλιος Καρδάρης» (στίχοι: Μιχ. Γενίτσαρης), το 1944. Βλ. Ηλίας Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, Αθήνα, Κέδρος, 1991, σ. 221.

μάχη τελείωσε στις 8 Μαρτίου, με εκατέρωθεν απώλειες, και πολλοί από τους αγωνιστές οδηγήθηκαν στο Χαϊδάρι, όπου εκτελέστηκαν αργότερα.

Τους επόμενους μήνες, στην Κοκκινιά δεν έλαβε χώρα άλλη μεγάλη σύγκρουση, όμως οι έφοδοι, οι συλλήψεις και οι ανακρίσεις, προκειμένου οι κατακτητές να εντοπίσουν τα οργανωμένα στελέχη της Αντίστασης, ήταν καθημερινό φαινόμενο, με αποτέλεσμα να αλλάξει η ζωή των κατοίκων, που βίωναν τον φόβο.⁹⁷ Παρά το κλίμα ανησυχίας, η ΕΠΟΝ της συνοικίας των Γερμανικών, με αφορμή την εθνική επέτειο, στις 25 Μαρτίου 1944 πραγματοποίησε μικρή διαδήλωση για τους νεκρούς της μάχης της Κοκκινιάς. Η διαδήλωση έγινε βιαστικά, υπό την απειλή των Γερμανών, οι οποίοι τη διέλυσαν και τα παιδιά σκόρπισαν στα στενά.⁹⁸ Την ίδια περίοδο, στη Αθήνα, κυρίως στις προσφυγικές γειτονιές όπου ήταν έντονο το αντιστασιακό κίνημα, είχαν ξεκινήσει τα μπλόκα.⁹⁹ Η Κοκκινιά δεν υπήρξε η εξαίρεση σε αυτή την κλιμακούμενη βία των κατακτητών. Δύο ημέρες πριν από το Μπλόκο σημειώθηκαν συμπλοκές ανάμεσα στους Γερμανούς και στον ΕΛΑΣ στην περιοχή των Κιλικιανών, μία από τις συνοικίες με το μαζικότερο αντιστασιακό κίνημα,¹⁰⁰ που επέτειναν το κλίμα ανησυχίας.

Τα ξημερώματα της Πέμπτης 17 Αυγούστου 1944 έλαβε χώρα το Μπλόκο της Κοκκινιάς στην πλατεία Οσίας Ξένης. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, κάποιои προτίμησαν να μην παρουσιαστούν και κρύφτηκαν στα αυτοσχέδια καταφύγια των σπιτιών τους μαζί με γείτονες.¹⁰¹ Οι καταδότες υπέδειξαν τα οργανωμένα στελέχη

97 Τον Μάιο του 1944 συνελήφθη η Βασιλεία Καπουσόγλου, υπεύθυνη της γυναικείας οργάνωσης της ΕΠΟΝ, έπειτα από έφοδο των Γερμανών με τους καταδότες στο υποκατάστημα της Εμπορικής Τράπεζας της Νίκαιας. Βλ. Κώστας Κρομμύδας, *ό.π.*, σ. 181.

98 Μια ομάδα από μικρά «αετόπουλα» επιχείρησε να καταθέσει 4 δάφνινα στεφάνια στα σημεία όπου είχαν σκοτωθεί αγωνιστές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ. Έψαλαν τον εθνικό ύμνο και φώναξαν συνθήματα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ. *Στο ίδιο*.

99 Εκείνη την άνοιξη και το καλοκαίρι κλιμακώθηκε η βία των κατακτητών σε διάφορες περιοχές της Αθήνας: το Μπλόκο της Καλογρέζας (15 Μαρτίου), οι συγκρούσεις στις ανατολικές και νοτιοανατολικές συνοικίες τον Απρίλιο, το «Κάστρο του Υμηττού» (29 Απριλίου), οι συγκρούσεις στις δυτικές συνοικίες τον Μάιο και τον Ιούνιο και στην Καισαριανή (10-16 Ιουνίου), τα Μπλόκα του Ζωγράφου (27 Ιουνίου) και της Γούβας (4 Ιουλίου), των Πετραλώνων (12 Ιουλίου), της Πετρούπολης (13 Ιουλίου), του Γκύζη (14 Ιουλίου), η μάχη της Καλλιθέας (24 Ιουλίου) και, τέλος, το Μπλόκο του Βύρωνα (7 Αυγούστου) και το Μπλόκο στο Δουργούτι (9 Αυγούστου). Βλ. Ιάσ. Χανδρινός, *ό.π.*, σ. 200-224.

100 Μια πρώτη εκτίμηση για την τοπογραφία του αντιστασιακού κινήματος δείχνει ότι είχε αφετηρία τη συνοικία των Κιλικιανών και του Αγ. Νικολάου, και επεκτάθηκε στη συνοικία των Γερμανικών και σε ολόκληρη την πόλη. Οι αναφορές στην περιοχή του Καραβά Β' είναι λιγότερες, γεγονός που συνδυάζεται με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων. Η περιοχή των Κιλικιανών και των Γερμανικών ήταν από τις πιο φτωχικές και αυτές που θα υπέφεραν περισσότερο στον λιμό, επομένως οι κάτοικοι εντάχθηκαν ευκολότερα στην Αντίσταση και στις οργανώσεις του χώρου του ΚΚΕ, ενώ ο Καραβάς Β' ήταν μια περιοχή που κατοικήθηκε κυρίως με αυτοστέγαση και οι κάτοικοι ήταν οικονομικά σε καλύτερη κατάσταση από εκείνη των Κιλικιανών.

101 Συνέντευξη Μαρίας Γεράκη, 15/2/2020.

των ενόπλων δυνάμεων της Αντίστασης και οι ταγματασφαλίτες με τους Γερμανούς τα εκτέλεσαν στη Μάντρα του ταπητουργείου.¹⁰² Την ίδια ώρα, στη Νεάπολη, στα Αρμένικα, γινόταν κι άλλο μπλόκο· όσοι συνελήφθησαν οδηγήθηκαν στη Μάντρα για εκτέλεση και οι ναζί και οι συνεργάτες τους έβαλαν φωτιά στα σπίτια, γι' αυτό η περιοχή μετονομάστηκε «Καμένα». Όσοι δεν εκτελέστηκαν οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, όπου είτε τουφεκίστηκαν είτε πήραν τον δρόμο για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία.¹⁰³ Τις επόμενες ημέρες, η Κομμουνιστική Οργάνωση Αθήνας του ΚΚΕ εξέδωσε προκήρυξη για το Μπλόκο της Κοκκινιάς, στην οποία ζητούσε εκδίκηση.¹⁰⁴

Τα παραπάνω βίαια περιστατικά σημάδεψαν τους ανθρώπους που τα βίωσαν και μεταφέρθηκαν στις επόμενες γενιές. Έτσι, το τραύμα πήρε συλλογικές διαστάσεις, επηρεάζοντας όλη την τοπική κοινωνία.

3.3. Από την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο

Στις 12 Οκτωβρίου 1944, ο κόσμος της Αθήνας πανηγύριζε την Απελευθέρωση μέσα σε ενθουσιασμό. Ανάλογο πανηγυρικό κλίμα επικρατούσε στη Νίκαια, όπου εκατοντάδες πολίτες μαζί με άνδρες του ΕΛΑΣ κατέβηκαν στους δρόμους και στην πλατεία του Αγ. Νικολάου, ενώ ήδη είχαν εμφανιστεί τα πανό που ζητούσαν την τιμωρία προδοτών και συνεργατών.¹⁰⁵

102 Ο ακριβής αριθμός των εκτελεσθέντων στη Μάντρα και στις γειτονιές της πόλης δεν έχει πιστοποιηθεί. Πηγές της Αντίστασης τον ανεβάζουν σε πάνω από 200 άτομα. Ανάμεσά τους ήταν μέλη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ: Απόστολος Χατζηβασιλείου, λοχαγός του ΕΛΑΣ και γραμματέας της ΚΟΒ Κιλικιανών, Παναγιώτης Ασμάνης, γραμματέας της ΚΟΒ Κοκκινιάς και αρχηγός της ΟΠΛΑ, Θεόδωρος Περιβόλας, Διαμάντω Κουμπάκη, ΕΛΑΣ, Αθηνά Μάυρου κ.ά. Στο 40ήμερο μνημόσυνο των νεκρών εκτελέστηκαν κι άλλα άτομα στη Μάντρα της Οσίας Ξένης που πήγαν να καταθέσουν στεφάνια. Για το χρονικό του Μπλόκου και τα θύματα, πληροφορίες στο «17 Αυγούστου 1944 - Ο Μπλόκος», έκδοση εφ. *Η Κοκκινιά μας*, Αύγουστος 1945, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη. Για στοιχεία για τη μάχη και το Μπλόκο της Κοκκινιάς, βλ. «Μάρτης 1944 - Η Κοκκινιά πολεμά τον φασισμό», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/4/1966, *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς - Χρονικό της Μνήμης*, Δήμος Νίκαιας, 2004, και στην τοπική βιβλιογραφία που αναφέρεται στο κεφάλαιο. Ενδεικτικά: Δημήτρης Λιάτσος, *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς...*, Κώστας Κρομμύδας, *Κοκκινιά - Χρονικό 1934-1944*, Στρατής Ευστρατιάδης, *Με το μαστίγιο... από το Μπλόκο της Νίκαιας μέχρι και το στρατόπεδο Χαϊδαρίου*, Επικαιρότητα, 1990. Πρόσφατες μελέτες: Ιάσωνας Χανδρινός, *ό.π.*, σ. 246-251.

103 Μελετητές της περιόδου αναφέρουν ότι οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν τους ομήρους για να καλύψουν τις ανάγκες της γερμανικής βιομηχανίας σε εργατικό δυναμικό. Συνεπώς, τα μπλόκα στις λαϊκές συνοικίες εξυπρέτησαν και αυτόν τον σκοπό, γιατί η πλειονότητα των κατοίκων ανήκε στα εργατικά στρώματα. Βλ. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 287.

104 «Προκήρυξη», εφ. *Ριζοσπάστης*, 20/8/1944, βλ. Τομεακή Επιτροπή ΚΚΕ Πειραιά, *75 Χρόνια από το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Αθήνα 2019, σ. 65.

105 Για το πανηγυρικό κλίμα στη Νίκαια την ημέρα της απελευθέρωσης υπάρχουν φωτογραφίες στο φωτογραφικό λεύκωμα για την πόλη. Βλ. Μ. Ευθυμίου - Αρ. Κωνσταντάτου - Ανδ. Χριστοφοράτου (επιμ.), *Φωτό Νίκαιας... ό.π.*, σ. 63.

Η οργανωμένη Αντίσταση του ΕΑΜ με τη μαζική συμμετοχή του κόσμου, και ιδιαίτερα των ανθρώπων από τις λαϊκές συνοικίες των προπολεμικά περιθωριοποιημένων προσφυγικών συνοικισμών, και η «κάθοδός» τους στην πρωτεύουσα συμβόλιζαν τη διεκδίκηση της εξουσίας από τις νέες δυνάμεις που αναδύθηκαν στην πολιτική ζωή λόγω της συμμετοχής τους στο ΕΑΜικό αντιστασιακό κίνημα.¹⁰⁶ Το ΕΑΜ είχε οργανώσει μαζικές διαδηλώσεις στην Αθήνα και στις πόλεις. Ο λαός της Κοκκινιάς συμμετείχε σε αυτές και, σύμφωνα με μαρτυρία, οι νέοι τραγουδούσαν το παρακάτω τραγούδι:

*«Σμήνη φτερωτά τανκς και θωρηκτά, Χίτες, χωροφύλακες, τσολιάδες. Άγγλοι στρουμπουλοί νάνοι και Ινδοί και ανθρωποφάγοι αραπάδες ήρθαν όλοι ομού για να κάνουν ντου και να καταλάβουν την Αθήνα, όμως ο ΕΛΑΣ, γιος της λευτεριάς, θα τους φτάσει ως τη Σαλαμίνα. Mister Σκόμπι, γέρο βλάκα, θα πιαστείς και εσύ στη φάκα, μη θωρείς πως αλά Ζέρβα θα μας φας για μια κονσέρβα. Η Ελλάδα και αν πεινάει, τυραννία πια δεν προσκυνάει».*¹⁰⁷

Στη Νίκαια κυριαρχούσαν οι δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, όμως υπήρχαν και πυρήνες της ομάδας των Χιτών στις συνοικίες της πόλης, όπως στον Καραβά, στα Άσπρα Χώματα και στον Κορυδαλλό. Οι μεταξύ τους συγκρούσεις κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών ήταν ιδιαίτερα σφοδρές, αν και η εύρεση περαιτέρω στοιχείων παραμένει ανοιχτή. Μετά τα Δεκεμβριανά ακολούθησαν η ποινικοποίηση της ΕΑΜικής Αντίστασης και η «απαλλαγή» των δωσιλόγων.¹⁰⁸

Στη Νίκαια, όπως και σε άλλες πόλεις όπου το ΕΑΜ είχε μαζική δράση, ξεκίνησαν οι δίκες των αντιστασιακών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Τον Ιούνιο του 1945 ξεκίνησε η δίκη των ΕΛΑΣιτών που έδρασαν στην περιοχή και κατηγορούνταν για 400 εκτελέσεις την περίοδο των Δεκεμβριανών, κυρίως στο Άσυλο Αλητοπαίδων,¹⁰⁹ όπου λειτουργούσε η Εθνική Πολιτοφυλακή του ΚΚΕ.¹¹⁰ Η δίκη ολοκληρώθηκε με

106 Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944 - Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 52.

107 Το τραγούδι το είχε γράψει ο Γ. Κοντούλης μετέπειτα ηθοποιός, σύμφωνα με την κατάθεση της μητέρας της πληροφορήτριας. Συνέντευξη Ανδ. Χριστοφοράτου, 27/1/2020. Την ευχαριστώ θερμά που μοιράστηκε τις αναμνήσεις της μαζί μου.

108 Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά... ό.π.*, σ. 318.

109 Κατηγορούνταν 26 άτομα για 400 εκτελέσεις. Βλ. «Το Σάββατον δικάζονται», εφ. *Τα Νέα*, 19/6/1945.

110 Η Εθνική Πολιτοφυλακή λειτούργησε μετά την ΟΠΛΑ και, σύμφωνα με ερευνητές της περιόδου, στόχευε στον εντοπισμό και στην τιμωρία όσων είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές, και όχι στην αδιάκριτη εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων του ΕΑΜικού κινήματος. Βλ. «Εθνική Πολιτοφυλακή: Δολοφόνοι ή λαϊκοί αγωνιστές;», Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά. ό.π.*, σ. 278-291. Στο Άσυλο της Κοκκινιάς, στρατοπεδάρχης ήταν ο Γκ, γνωστός ως «Μπάρμπας». Εκεί στεγάζονταν το 6ο

τη θανατική καταδίκη 11 κατηγορουμένων και 9 σε ισόβια κάθειρξη.¹¹¹ Τις ίδιες ημέρες που καταδικάζονταν σε εξοντωτικές ποινές οι πρώην αντιστασιακοί, οι συνεργάτες των κατακτητών αθωνόνταν ή αντιμετωπίζονταν με επιείκεια.¹¹²

3.3.1. Μεταπολεμική ανασυγκρότηση και Εμφύλιος Πόλεμος

Στον Εμφύλιο, οι παλιές διαχωριστικές γραμμές Φιλελευθέρων - Λαϊκών και προσφύγων - γηγενών εξαφανίστηκαν και τη θέση τους πήρε ένα νέο δίπολο, ανάμεσα στους αριστερούς και τους εθνικόφρονες, το οποίο προέκυψε ύστερα από την εμπειρία του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης.

Αρχικά, οι κάτοικοι της Κοκκινιάς είχαν ταυτιστεί με το ΕΑΜ και με το ΚΚΕ, για αυτό βρίσκονταν στο στόχαστρο των εθνικοφρόνων. Το δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας *Η Κοκκινιά μας*, ιδεολογικά προσκείμενης στην Αριστερά, είναι ενδεικτικό της βίας που υπέστησαν οι κάτοικοι: «Τον βασάνισαν, γιατί ήταν Κοκκινιώτης».¹¹³ Η καθημερινή ζωή των ανθρώπων είχε επηρεαστεί από τις πρακτικές ελέγχου και καταστολής. Το κλίμα ανησυχίας που προκαλούσε η τρομοκρατία αποτυπώνεται σε άρθρο της γυναικείας στήλης της ίδιας εφημερίδας:

«δεν έχω ηρεμήσει καθόλου, όπως και τότε, έτσι και τώρα βλέπω τις φυλακές γεμάτες παλληκάρια, γυναίκες και μικρά. Το ίδιο καρδιοχτύπι που είχα τότε για τα μπλόκα, τις συλλήψεις, τις εκτελέσεις δεν μου έχει φύγει, και τώρα τα ίδια καθημερινά αντιμετωπίζω».¹¹⁴

Μεγάλες δυσκολίες συναντούσαν όσες οικογένειες είχαν χάσει τους δικούς στα χρόνια της Κατοχής, όσες είχαν αγνοουμένους και ομήρους, αλλά και όσων τα μέλη διώκονταν λόγω της σχέσης τους με το ΕΑΜ. Η «λευκή τρομοκρατία» αποτυπώνεται στις συλλήψεις, στους ξυλοδαρμούς και στις διώξεις των αριστερών από την ομάδα των Χιτών της περιοχής του Κορυδαλλού.¹¹⁵ Οι έφοδοι των

Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, το 11ο Τάγμα Κοκκινιάς και το Τάγμα Ταμπουρίων. Βλ. «Δίκη...», εφ. *Εμπρός*, 24/6/1945.

111 «Εξεδόθη η απόφασις», εφ. *Εμπρός*, 14/7/1945.

112 Για τις δίκες των δωσιλόγων, βλ. Δημήτρης Κουσουρής, «Η ποινική δίωξη των δωσιλόγων της Κατοχής», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 105-129.

113 «Τον βασάνισαν γιατί ήταν Κοκκινιώτης», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 19/8/1945, 545931, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

114 «Οι γιορτές της Κοκκινιώτισσας», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 28/12/1946, 545933, στο ίδιο.

115 Στις 12/8/1945 κατέβηκε ο αρχηγός της Χ, Γρίβας, και έκανε τα εγκαίνια των γραφείων της τρομοκρατίας στον Καραβά. Βλ. «Οργιάζει η τρομοκρατία», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 28/12/1946, 545931, και «Πολυχρονόπουλε, ο λαός της Κοκκινιάς δεν θα ξεχάσει», 10/3/1946, 545932, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη. Σύμφωνα με την αριστερή πλευρά, αναφέρονται 12 δολοφονίες αριστερών από ομάδες Χιτών, από το 1945 έως το 1946. Η αναφορά στις δολοφονίες προέρχεται από

αστυνομικών Αρχών στα σπίτια των αριστερών ήταν συχνό φαινόμενο, με συνέπεια πολλοί να οδηγούνται στις φυλακές και από εκεί στις εξορίες.¹¹⁶

Η συσχέτιση της κομμουνιστικής ιδεολογίας με την Κοκκινιά δημιουργούσε πρόβλημα ακόμα και στην εύρεση εργασίας. Σε προφορική συνέντευξη, κάτοικος της περιοχής ανέφερε: «Όταν έλεγα ότι κατοικώ στην Κοκκινιά, όλοι μού έλεγαν ότι είμαι κομμουνιστής και δυσκολεύομαι να βρω δουλειά».¹¹⁷

Ένα πρόσθετο πρόβλημα, που αντιμετώπιζε συνολικά η περιοχή του Πειραιά, ήταν οι υλικές καταστροφές που είχαν προκαλέσει οι βομβαρδισμοί τόσο των κατακτητών όσο και των συμμάχων.¹¹⁸ Η Νίκαια, αν και ήταν πιο απομακρυσμένη και κάπως πιο προστατευμένη σε σχέση με τους κοντινούς συνοικισμούς του λιμανιού, εντούτοις αντιμετώπισε προβλήματα και καταστράφηκαν αρκετά σπίτια της. Οι «βομβόπληκτοι», όπως είδαμε παραπάνω, επιδοτούνταν από τον δήμο για την αποκατάσταση των ζημιών. Το 1945, το Κράτος ίδρυσε το υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως, το οποίο το 1947 αναβαθμίστηκε σε υπουργείο και ανέλαβε την αποκατάσταση και την ανοικοδόμηση των πόλεων. Σταδιακά, όλη η χώρα έμπαινε σε διαδικασία ανοικοδόμησης και αναδιοργάνωσης του οικιστικού ιστού με χρήματα αρχικά της UNRRA και αργότερα του Σχεδίου Μάρσαλ.¹¹⁹ Κάποιες από τις προσπάθειες ανασυγκρότησης της πόλης αποτυπώνονται στις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, στις οποίες φαίνονται οι παρεμβάσεις των τοπικών συλλόγων. Εκείνη την περίοδο, ο Δήμος Νίκαιας διαχειριζόταν ένα μέρος από τη χρηματοδότηση της UNRRA για δημοτικά έργα, όπως η ασφαλτόστρωση των δρόμων.¹²⁰ Επίσης, μερίμνησε για την επέκταση του δικτύου ύδρευσης στη συνοικία των Άσπρων Χωμάτων, ύστερα από αίτημα επιτροπής των κατοίκων,¹²¹ ενώ είχε

δημοσιεύματα της εφημερίδας *Η Κοκκινιά μας*. Ανάμεσα στους δολοφονημένους ήταν ο Φ.Ν., αξιωματικός του ΕΛΑΣ της Σχολής Σαράφη. Βλ. Δημήτρης Λιάτσος, *Το Μπλόκο... ό.π.*, σ. 83-84.

116 «Η βρικολιασμένη 4η Αυγούστου. Τα ίδια τερτίπια του Μανιαδάκη», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 1/5/1946, 541799, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

117 Προφορική συνέντευξη Δημήτρη Μαρκάκη, 28/3/2020.

118 Μια πρώτη εκτίμηση του μεγέθους των καταστροφών και των προβλημάτων στην καθημερινότητα των ανθρώπων αποτυπώθηκε σε μια έκδοση του ΕΑΜ για την κατάσταση των συνοικισμών. Κωστής Καρπόζηλος, «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 78.

119 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 140, 155, 159.

120 Πράξις 7η, «Περί εγκρίσεως συντηρήσεως και ασφαλικής επαλείψεως των οδών Γρεβενών, Τσαλδάρη και Μοργκεντάου», Συνεδριάσεις 2α, 2/8/1946, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

121 Πράξις 104, «Περί πιστώσεως... επέκτασιν υδρευτικού δικτύου Άσπρα Χώματα», Συνεδριάσεις 9η, 21/10/1946, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*, στο ίδιο.

επιφορτιστεί και με τη συγκρότηση έκτακτης υγειονομικής υπηρεσίας, με παθολογικό και οφθαλμολογικό τμήμα.¹²²

Αναφορικά με το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης ήταν απαραίτητη η βοήθεια της UNRRA, όπως επιβεβαιώνεται από άρθρο της *Κοκκινιάς μας*, που της απηύθυνε έκκληση να συνεχίσει το έργο της.¹²³ Το 1947, με το Σχέδιο Μάρσαλ, εκπονήθηκε η επέκταση του σχεδίου πόλεως, ύστερα από υπόμνημα επιτροπής των ιδιοκτητών κατοίκων του συνοικισμού της Παναγίτσας. Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο η δημορχιακή επιτροπή του διορισμένου δημάρχου Π. Αλμπάνη όσο και η επιτροπή διαγωνισμού για τα βιομηχανικά υλικά, για ορισμένα δημοτικά έργα, είχαν συγκροτηθεί από ανθρώπους της προπολεμικής ηγετικής ελίτ της πόλης, οι οποίοι ήταν στις διοικήσεις σωματείων ή είχαν χρηματίσει δημοτικοί σύμβουλοι και δεν είχαν άμεση σχέση με το ΕΑΜ την περίοδο της Κατοχής.¹²⁴

3.3.2. Σύλλογοι αλληλοβοηθητικοί για την ανασυγκρότηση της πόλης

Μετά τη λήξη του πολέμου, η εμπόλεμη κατάσταση συνεχίστηκε με τον Εμφύλιο, ενώ ένα μέρος του πληθυσμού, κυρίως στις αστικές συνοικίες, προσπαθούσε να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες. Το σωματειακό φαινόμενο σημείωσε άνοδο, με την ίδρυση 14 νέων συλλόγων και την επανεμφάνιση κάποιων από τους προπολεμικούς. Από τους νέους, οι 10 ιδρύθηκαν το 1945, υποδηλώνοντας την άμεση ανάγκη των ανθρώπων να συσπειρωθούν και να δράσουν συλλογικά για τη διεκδίκηση νέων αιτημάτων που είχαν γεννήσει η Κατοχή, η εμπειρία της οργανωμένης αντίστασης, η τραγική εμπειρία του Μπλόκου στην πόλη, καθώς και η ανάγκη των ανθρώπων να επανέλθουν σε όσο το δυνατόν φυσιολογικούς ρυθμούς. Έτσι, εμφανίστηκαν αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι για την ανασυγκρότηση της πόλης, τα δημόσια έργα, αλλά και για τις επανορθώσεις των πληγέντων σπιτιών, τις νέες διεκδικήσεις των θυμάτων της Κατοχής και των «ανταρτοπλήκτων», που αποτέλεσαν τους νέους

122 Πράξις 50ή, «Περί ψηφίσεως ειδικού οργανισμού εκτάκτου υγειονομικής υπηρεσίας...», Συνεδρίασις 5η, 27/3/1946, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*, στο ίδιο.

123 «Κινδυνεύουμε να μείνουμε χωρίς ψωμί», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 545932, 10/3/1946, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

124 Για την επέκταση του σχεδίου πόλεως, βλ. Πράξις 86η, «Περί τροποποίησης σχεδίου πόλεως...», Συνεδρίασις 13η, 29/5/1947. Η επιτροπή διαγωνισμού για τα βιομηχανικά υλικά αποτελούνταν από τον Θεοφύλαχτο, τον Κατεμίδα και τον Αμφιλοχιάδη, που ήταν προπολεμικά στον Σύλλογο των Ποντίων και τον Σύλλογο «Ανατολή» της Ν. Κοκκινιάς. Η Δημορχιακή Επιτροπή απαρτιζόταν από τους πρώην δημοτικούς συμβούλους που ήταν και στις διοικήσεις σωματείων του Μεσοπολέμου (Ε. Λουκίδης, Γ. Ορφανίδης, Αν. Βογιατζόγλου, Ν. Ευστρατιάδης). Βλ. Πράξις 85η, «Περί προμήθειας ασφαλικού υλικού», Συνεδρίασις 12η, 26/5/1947, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1947-1948*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας. Σύγκριση με τον Πίνακα 12, σχέση δημοτικών συμβούλων (1934-1938) με συσσωματώσεις, στο προηγούμενο κεφάλαιο σ. 206.

«πρόσφυγες», δηλαδή εσωτερικούς μετανάστες της πόλης εξαιτίας του Εμφυλίου. Την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν ο πολιτικός σύλλογος για τις επικείμενες εκλογές, καθώς και νέα φιланθρωπικά, επαγγελματικά και αθλητικά σωματεία, όπως και ο πρώτος φεμινιστικός σύλλογος.

Η Νίκαια, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου της, φαίνεται ότι ακολούθησε τον γενικότερο ρυθμό αποκατάστασης και ανοικοδόμησης. Στη διαδικασία αυτήν σημαντικό ρόλο είχαν οι σύλλογοι, οι οποίοι μεσολαβούσαν ανάμεσα στην κοινωνία και την εξουσία των εκάστοτε διορισμένων δημάρχων της πόλης. Το 1945 ιδρύθηκε ο Οργανισμός Συνεργαζόμενων Σωματείων.¹²⁵ Επρόκειτο για μια ένωση 13 συλλόγων της πόλης, οι οποίοι φαίνεται ότι δεν είχαν κάποια συνάφεια μεταξύ τους, αλλά ήταν επαγγελματικά, αθλητικά, αλληλοβοηθητικά, ψυχαγωγικά σωματεία, με σκοπό τη συνεργασία για την προώθηση και τη διευθέτηση των πρακτικών και κοινωνικών ζητημάτων που αφορούσαν τη Νίκαια. Οι σύλλογοι, ως εκπρόσωποι της κοινωνίας, αναλάμβαναν να συνεργαστούν για την ανασυγκρότηση της πόλης. Οι σκοποί τους ήταν πολλαπλοί και αφορούσαν την εκτέλεση δημόσιων έργων, όπως η επέκταση του ηλεκτρικού δικτύου, η ύδρευση, η αποκατάσταση της συγκοινωνίας, η καθαριότητα, η ανοικοδόμηση, η χωροταξία, το πράσινο και γενικότερα ο εξωραϊσμός της πόλης.

Εκτός από τους πρακτικούς σκοπούς, η παραπάνω ένωση είχε και κοινωνικούς σκοπούς που άπτονταν του κράτους πρόνοιας, όπως η προστασία της μητρότητας, της νεότητας και του γήρατος, καθώς και ηθικοπλαστικούς, όπως η μέριμνα για τη νεολαία, που «κινδύνευε» να απομακρυνθεί από τις ηθικές αξίες και τις ελληνορθόδοξες παραδόσεις και να περιπέσει σε καταχρήσεις, όπως τα ναρκωτικά ο αλκοολισμός και η χαρτοπαιξία, συνήθειες που ευδοκιμούσαν σε «κακόφημα» καφενεία τα οποία ευθύνονταν για την ηθική κατάπτωσή τους. Η ένωση αποσκοπούσε επίσης στην προώθηση των ιδεών του αθλητισμού και του προσκοπισμού στους νέους, ως δραστηριοτήτων που άρμοζαν στην ηθική της εποχής και καλλιεργούσαν τις αξίες του πατριωτισμού, του χριστιανισμού και της

125 Ο Οργανισμός ήταν μια ένωση στην οποία συμμετείχαν τα εξής σωματεία: Π.Ο. Άρης, Φ. Σ. Πάν, Παμβιθυνιακή Ένωση, Πανελλήνια Ένωση Εφέδρων Υπ/κών και Οπλιτών Πολέμου 1940-1941, Φιλανθρωπικός Ζωοδ. Πηγής, Έν. Ξυλουργών, Καταστηματάρχων και Υποδηματοποιών, ΟΦΟΚ, Συν. Ραπτών, Παντοπωλών, Γαλακτοπωλών, Φοιτητικός, Ένωση Φιλάθλων Άμυνας, ΠΓΣ Ηρακλής, ο τοπικός Σύλλογος Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών, η Ένωση Τραυματιών Πολέμου. Πρόεδρος ήταν ο Χ. Κατίκας από τον Φιλ. Ζωοδόχου Πηγής και γραμματέας ο Ε. Σαραντίδης από τους Έφεδρους Αξιωματικούς. Για τα μέλη και τους σκοπούς του Οργανισμού, βλ. «Καταστατικόν - Οργανισμός Συνεργαζόμενων Σωματείων», 4/6/1945, Φ35 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

οικογένειας.¹²⁶ η αναφορά στις τελευταίες ήταν απαραίτητη για να μπορέσει ο σύλλογος να λάβει έγκριση από τη δικαστική Αρχή, εφόσον για την αναγνώριση των σωματείων ήταν βασική προϋπόθεση η «καθαρότητα των ιδρυτικών μελών», δηλαδή δεν έπρεπε να είναι χαρακτηρισμένα ως κομμουνιστές.

Σύμφωνα με δημοσιεύματα της *Κοκκινιάς μας*, ο Οργανισμός πράγματι μεσολάβησε για τη διευθέτηση του ζητήματος της ύδρευσης και επέβαλε συγκεκριμένη τιμή πώλησης του νερού, σύμφωνα με τις αρχές του υπουργείου Εσωτερικών, προκειμένου να αποφευχθούν φαινόμενα αισχροκέρδειας. Επίσης, ο σύλλογος και καθένα από τα συνεργαζόμενα σωματεία φαινόταν ως «διαχειριστές» του ζητήματος της ύδρευσης. Κάθε ιδιώτης που διέθετε εγκατάσταση νερού μπορούσε να το μεταπωλεί σε 10 γειτονικά σπίτια, αφού πρώτα είχε υποβάλει αίτηση στον δήμο ή στα συνεργαζόμενα σωματεία του Οργανισμού. Άλλο ένα ζήτημα που επίλυσε ο Οργανισμός ήταν αυτό των παιδικών κατασκηνώσεων, στις οποίες θα πήγαιναν πάνω από 800 παιδιά.¹²⁷

Όσον αφορά τη σύνθεση του Οργανισμού, κάποια μέλη του ανήκαν στο ΕΑΜ και είχαν ενεργό δράση στο αντιστασιακό κίνημα της πόλης.¹²⁸ Επίσης, στη διοίκησή του υπήρχαν άτομα με εμπειρία στην κοινωνική δικτύωση και τη συλλογική εκπροσώπηση προπολεμικά – τόσο ο πρόεδρος Χρ. Κατίκας όσο και ο γραμματέας Ε. Σαραντίδης ήταν στην ηγεσία αλληλοβοηθητικών και αθλητικών συλλόγων του Μεσοπολέμου. Επίσης, παλιά ηγετικά στελέχη των εθνοτοπικών συλλόγων, που είχαν βοηθήσει στην αποκατάσταση των προσφύγων, αργότερα είχαν διατελέσει δημοτικοί σύμβουλοι και έπειτα συμμετείχαν στην Αντίσταση με το ΕΑΜ, επανήλθαν στην ενεργό δράση την περίοδο της ανασυγκρότησης.¹²⁹ Με τη σύνθεση του Οργανισμού από κάποια μέλη του ΕΑΜ διαπιστώνεται η πρόθεση της Αριστεράς να συμμετάσχει στην ανοικοδόμηση της πόλης και να έχει ενεργό συμμετοχή στην πολιτική, με την ευρεία έννοια του όρου. Αυτή η τακτική της συλλογικής οργάνωσης στη μικρή κλίμακα της πόλης ταυτιζόταν με τις προοπτικές και τα σχέδια της Αριστεράς για την

126 Στο ίδιο.

127 «Τι πραγματοποιήσανε τα συνεργαζόμενα σωματεία», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 19/8/1945, 545931, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

128 Η συμμετοχή του ΟΦΟΚ με τον Π. Καραβασίλη, ο οποίος ήταν στο ΕΑΜ και στον ΕΛΑΣ στην Κατοχή. Επίσης, ο Φοιτητικός Σύνδεσμος και η Ένωση Τραυματιών, με τον Ιω. Ποιητίδη.

129 Χαρακτηριστικά, ο Χ. Κατίκας ήταν πρόεδρος του φιланθρωπικού Συλλόγου Ζ. Πηγής και ο Ε. Σαραντίδης ήταν γραμματέας της Ένωσης Αθλητικών Ποδοσφαιρικών Σωματείων του Μεσοπολέμου. Επίσης, ο Χρ. Σκουρογιάννης, αντιπρόεδρος του Οργανισμού, ήταν προπολεμικά στην Ένωση Αλατσατιανών και δημοτικός σύμβουλος (1934-1938), ενώ στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ήταν στο παράρτημα της Πανελλαδικής Οργάνωσης Παλαιών Πολεμιστών που είχαν συμμετάσχει στην οργανωμένη Αντίσταση του ΕΑΜ.

ανασυγκρότηση του Κράτους, την ανοικοδόμηση, τη βιομηχανία και τις υπόλοιπες κρατικές δομές.¹³⁰

3.3.3. Αλληλοβοηθητικός σύλλογος για εκπαιδευτικά ζητήματα

Στα αλληλοβοηθητικά σωματεία που δραστηριοποιήθηκαν γύρω από τα ζητήματα της εκπαίδευσης εντάχθηκε και ο πρώτος Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων που ιδρύθηκε στην πόλη, το 1945, για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Το μοναδικό γυμνάσιο της περιοχής λειτουργούσε σε παράπηγμα και αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα, με βασικότερο την κτιριακή υποδομή και τον εξοπλισμό. Στο δημοσίευμα της *Κοκκινιάς μας* περιγράφονται οι ακατάλληλες συνθήκες που επικρατούσαν στο μοναδικό γυμνάσιο, καθώς και η σχολική καθημερινότητα:

«η άθλια παράγκα» στέγαζε 1.000 μαθητές και στα τμήματα στοιβάζονταν 80 με 90, μοιρασμένοι σε βάρδιες πρωινές και απογευματινές. Επικρατούσε η τακτική των περικοπών στις διδακτικές ώρες, ενώ υπήρχαν πολλές ελλείψεις σε εκπαιδευτικό υλικό και προσωπικό, λόγω των διώξεων των «δημοκρατικών» καθηγητών. Οι άσχημες συνθήκες και οι ελλείψεις που παρουσίαζε η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση της πόλης οδηγούσε στην αμάθεια και την αποτυχία των μαθητών στις εξετάσεις για το πανεπιστήμιο. Το άρθρο συνέχιζε με τη θέση που έπρεπε να πάρει ο Σύλλογος Γονέων σχετικά με την «τεταρτοαυγουστιανή προπαγάνδα» κάποιων καθηγητών και την «τρομοκρατία, τις απειλές και τους διωγμούς κατά των μαθητών που δεν σκύβουν το κεφάλι».¹³¹

Το γυμνάσιο ήταν ένας από τους βασικούς πυρήνες της αριστερής νεολαίας της ΟΚΝΕ και αργότερα της ΕΠΟΝ, επομένως στα χρόνια του Εμφυλίου βρέθηκε στο στόχαστρο των εθνικοφρόνων.

Ιδρυτικά μέλη του Συλλόγου Γονέων του γυμνασίου ήταν 23 γονείς, άνδρες και γυναίκες, αν και η διοίκησή του ήταν ανδρική υπόθεση. Οι σκοποί του αφορούσαν κυρίως πρακτικά ζητήματα, όπως η ανάγκη για άμεση μεταφορά του γυμνασίου σε νεόδμητη κτιριακή εγκατάσταση και εξασφάλιση του απαραίτητου εξοπλισμού, με υλικοτεχνικά μέσα που θα διευκόλυναν τη διδασκαλία και θα συνέβαλλαν στην πρόοδο των μαθητών, όπως θρανία, βιβλιοθήκη, εργαστήριο κ.λπ.

130 Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα...*, ό.π., σ. 28-29, και Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, ό.π., σ. 148-150.

131 «Γυμνασιακή μόρφωση στην πόλη μας», Εφ. *Η Κοκκινιάς μας*, 22/3/1947, 545936, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

Ανάμεσα στους στόχους ήταν και ο διαχωρισμός των μαθητών, με την ίδρυση Γυμνασίου Θηλέων.¹³²

Επιπλέον, ο σύλλογος είχε ηθικοπλαστικούς σκοπούς, όπως η επαγρύπνηση για την κατάλληλη «χριστιανική και ελληνοπρεπή διαπαιδαγώγησιν» των μαθητών, με την «ενδελεχή και άγρυπνη παρακολούθησιν εσωσχολικώς και εξωσχολικώς» της νεολαίας, αναφορές που ήταν απαραίτητες για να δοθεί άδεια για την ίδρυσή του. Επίσης, προωθούσε ενέργειες και δράσεις για την καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος, προκειμένου να στρέψει το ενδιαφέρον των μαθητών στον αθλητισμό και όχι σε άλλες εξωσχολικές δραστηριότητες που ενδεχομένως να είχαν ιδεολογικοπολιτικές βάσεις ή σε ασχολίες που δεν «άρμοζαν» στην ηθική της εποχής. Ως μέσο ανάπτυξης της ευγενούς άμιλλας ανάμεσα στους μαθητές ο σύλλογος χρησιμοποιούσε την τακτική της επιβράβευσης των άριστων μαθητικών και αθλητικών επιδόσεων.

3.3.4. Σύλλογοι και ανασυγκρότηση του επαγγελματικού ιστού

Μετά τον πόλεμο, πολλοί επαγγελματίες βίωναν την οικονομική και επαγγελματική εξαθλίωση. Ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι της περιοχής, εκτός από τις διώξεις, ήταν η ανεργία που έπληττε την πόλη τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου:

«είναι ζήτημα αν άλλη πόλις εν Ελλάδι δύναται να προπορευθή τη δική μας εις τον αριθμόν των ανέργων. Οι δημότες μας είναι, κατά την απόλυτον πλειοψηφία των, είλωτες του ημερομισθίου, ζώσι τώρα την τραγωδία των ανέργων».¹³³

Όλες οι επαγγελματικές τάξεις είχαν επηρεαστεί και χρειαζόταν άμεσα η ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού. Οι έμποροι, οι μικροεπαγγελματίες, οι τεχνίτες των οικοδομών και οι εργάτες αντιμετώπιζαν προβλήματα στον βαθμό που αναλογούσε στον καθέναν. Οι κλάδοι των επαγγελματιών και των εργαζομένων στις διάφορες βιομηχανίες και τις οικοδομές βρέθηκαν αντιμέτωποι με την ανεργία και την ανέχεια, που επηρέαζε το βιοτικό τους επίπεδο. Ακόμα μεγαλύτερες δυσκολίες αντιμετώπιζαν οι αριστεροί, που έπρεπε να επιδείξουν πιστοποιητικά κοινωνικών

132 «Καταστατικόν - Ένωσις Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών και Μαθητριών Γυμνασίου Νίκαιας», 19/12/1945, Φ 36, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

133 «Λόγος του δημάρχου Ι. Μελά στο Δημοτικό Συμβούλιο», Πρακτικόν Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 2, 12/9/1945, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 1945-1946, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

φρονημάτων για να μην απολυθούν ή για να βρουν εργασία. Το πρόβλημα της ανεργίας και η «λευκή τρομοκρατία» συχνά οδηγούσαν τους Κοκκινιώτες σε απόγνωση και αδιέξοδο.¹³⁴

Ολόκληρη η οικονομία και οι επαγγελματίες της περιοχής ανέμεναν τη βοήθεια της UNRRA και αργότερα του Σχεδίου Μάρσαλ, για την ομαλή ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού. Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Κοκκινιάς μας*, το 1946 στην περιοχή είχαν επαναλειτουργήσει κάποιες βιομηχανίες, ανάμεσά τους και ορισμένες που σχετίζονταν με τα οικοδομικά υλικά, στις οποίες μπορούσε να απασχοληθεί το εργατικό δυναμικό της πόλης. Στην ευρύτερη Κοκκινιά (Νίκαια και Παλιά Κοκκινιά) λειτουργούσε ένα λαμαρινάδικο στην οδό Θηβών, της Εταιρείας Χαλυβδόφυλλων. Ενδεχομένως ανήκε στον πρώην δήμαρχο της Νέας Κοκκινιάς, Στ. Κοραή, ο οποίος την επόμενη δεκαετία επεξέτεινε τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες και ίδρυσε νέες εγκαταστάσεις. Επίσης, λειτουργούσαν τα ασβεστοποιεία του «Άλκη» και του «Μπεγιατζή» στα όρια της Νίκαιας με το Κερατσίνι και τέσσερα εργοστάσια μωσαϊκών πλακών στα όρια της πόλης με την Π. Κοκκινιά, ενώ υπήρχαν βυρσοδεψεία, αλλά και το κεραμοποιείο του Δηλαβέρη.¹³⁵

Ο κλάδος των οικοδομικών υλικών ευνοήθηκε από την ανοικοδόμηση, έπειτα από τις υλικές καταστροφές που προκάλεσαν ο πόλεμος και οι βομβαρδισμοί του Πειραιά. Οι προσφυγονόμοι, με τα πενιχρά υλικά των σπιτιών, είχαν υποστεί μεγάλες φθορές, ενώ σταδιακά ξεκινούσε η νέα περίοδος για τη λαϊκή κατοικία. Από τους πρώτους επαγγελματικούς συλλόγους που ιδρύθηκαν και προσδοκούσαν να λάβουν μέρος στην ανοικοδόμηση της πόλης ήταν η Εθνική Ένωση Εμπειροτεχνών και Εργατοτεχνικών Οικοδομών «Η Κατανόησης».¹³⁶ Από την επωνυμία φαίνεται ότι ο σύλλογος δήλωνε τουλάχιστον «νομιμόφρων», χωρίς ανάμειξη των ιδρυτικών μελών του στο ΕΑΜ, προκειμένου να κερδίσει την εύνοια των Αρχών και να επωφεληθεί από την ανοικοδόμηση σε σχέση με τους αριστερούς οικοδόμους. Οι τελευταίοι, το 1947, σύμφωνα με δημοσίευμα της *Κοκκινιάς μας*, αντιμετώπιζαν

134 Στο δημοσίευμα αναφέρεται η απόπειρα αυτοκτονίας νέου Κοκκινιώτη, ο οποίος όπου αναζήτησε δουλειά απαιτούσαν ταυτότητα της Χ. Βλ. «Απόπειρα αυτοκτονίας», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 545936, 22/3/1947, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

135 «Η βιομηχανία της Κοκκινιάς», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 10/3/1946, 545932, στο ίδιο. Σύμφωνα με το δημοσίευμα και με αναφορά της τοπικής βιβλιογραφίας, ο λοχαγός του ΕΛΑΣ Αντ. Βαλάκης ήταν υπάλληλος στο εργοστάσιο του Στ. Κοραή. Βλ. Κώστας Κρομμύδας, *ό π.*, σ. 161.

136 «Καταστατικών - Εθνική Ένωση Εμπειροτεχνών και Εργατοτεχνικών Οικοδομών “Η Κατανόησης”», 9/3/1945, Φ34, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

μεγάλη ανεργία και βίωναν το «δράμα της ανέχειας», για αυτό το ΚΚΕ τούς καλούσε να οργανωθούν στα κλαδικά σωματεία τους.¹³⁷

Σημαντικό ρόλο στην ανάκαμψη της οικονομικής ζωής της πόλης διαδραμάτισε ο Εμπορικός Σύλλογος, ο οποίος ανασυγκροτήθηκε μετά το τέλος του πολέμου και προσπάθησε να επωφεληθεί από την UNRRA. Ο σύλλογος διατηρούσε στενές σχέσεις με τη διορισμένη δημοτική Αρχή για την επίλυση των προβλημάτων. Έτσι, όντες σε κατάσταση οικονομικής εξαθλίωσης, οι έμποροι της πόλης στήριξαν τις ελπίδες τους στην ξένη βοήθεια. Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό του, ο Εμπορικός Σύλλογος ήταν ένας από τους διαχειριστές των δελτίων της UNRRA· είχε αναλάβει τη διανομή ιματισμού, μέσω της αποστολής αντιπροσώπων στην κεντρική επιτροπή κατανομών του Πειραιά. Εκείνοι προμηθεύονταν υφάσματα και άλλα συναφή είδη, και τα μεταπωλούσαν στους εμπόρους και τους υφαντοπώλες της πόλης, προκειμένου να ανακάμψει το εμπόριο στη Νίκαια.¹³⁸ Για το σύστημα διανομής των δελτίων της UNRRA, και γενικότερα της Πρόνοιας, ήταν απαραίτητη η δήλωση εθνικοφροσύνης. Έτσι, πολλοί αναγκάστηκαν, λόγω της υψηλής ανεργίας, να δηλώσουν νομιμοφροσύνη στο καθεστώς, ώστε να επωφεληθούν από τα χρήματα των ΗΠΑ. Οι πολιτικές διακρίσεις, λοιπόν, στη διανομή των εφοδίων της UNRRA ήταν πραγματικότητα και ταυτίστηκαν με την αντικομμουνιστική εκστρατεία.¹³⁹

Ο Εμπορικός Σύλλογος μεσολάβησε στον δήμο για την ενίσχυση και την οικονομική στήριξη της τεχνικής εκπαίδευσης, με την επιδότηση της Νυκτερινής Εμπορικής Σχολής και της τεχνικής σχολής του «Ηρακλείτου».¹⁴⁰ Άλλωστε, η τεχνική επαγγελματική κατάρτιση, που προωθούσε η πόλη, ήταν εναρμονισμένη με τις κρατικές πολιτικές της περιόδου. Τη χρηματοδότηση ο Εμπορικός Σύλλογος μπορούσε να την εξασφαλίσει ευκολότερα, γιατί μέλος της διοίκησής του ήταν δημοτικός σύμβουλος στη διορισμένη τοπική Αρχή.¹⁴¹ Η σχέση εκπροσώπων των συλλόγων με τις διορισμένες κρατικές Αρχές ήταν ένας τρόπος επιβολής του

137 «Χίλιοι πεντακόσιοι οικοδόμοι», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 8/2/1947, 545934, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

138 «Επιστολή υπουργείου Εφοδιασμού του Τμήματος Διανομής Ιματισμού», 8/5/1947, και «Επιστολή προς τον Εμπορικό Σύνδεσμο Νίκαιας», 2310, 19/12/1946, οπτικοακουστικό υλικό DVD για τα 65 χρόνια του Εμπορικού Συλλόγου, *Η Νίκαια και ο Εμπορικός της Σύλλογος*, Εμπορικός Σύλλογος, Νίκαια 1999.

139 Βασιλική Λάζου, *Η επιβολή του κράτους - Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2016, σ. 275.

140 Η Εμπορική Σχολή επιδοτήθηκε με το ποσό του 1.000.000 δρχ. και ο «Ηράκλειτος» με το ποσό των 500.000 δρχ. Βλ. Πράξεις 67η και 68η «Περί ψηφίσεως πιστώσεως διά την ενίσχυσιν...», Συνεδρίασις 6η, 16/4/1946, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

141 Η αναφορά για τον Αρμ. Σαββόπουλο.

Κράτους στις συλλογικότητες και, κατ' επέκταση, στην κοινωνία, αλλά και των μελών τους, για να απολαμβάνουν διάφορα οφέλη αυτή τη δύσκολη περίοδο.

Ο Εμπορικός Σύλλογος συστεγάστηκε με τον Σύλλογο Υφαντουργών – τα γραφεία του ήταν στην Ομοσπονδία Επαγγελματιών και Βιοτεχνών, στην οδό Γρεβενών 32.¹⁴² Το 1948, ο διορισμένος δήμαρχος Π. Αλμπάνης, σύμφωνα με κυβερνητική εντολή από το Γραφείο Πολιτικής Επιστράτευσης, επέβαλε στον σύλλογο τη μηνιαία καταβολή ενός ποσού για τις άπορες οικογένειες των στρατευμένων στον κυβερνητικό Εθνικό Στρατό.¹⁴³ Η υποχρεωτική ενίσχυση των οικογενειών του Εθνικού Στρατού έναντι του Δημοκρατικού εντάσσεται στο πλαίσιο της αναγκαστικής εισφοράς για τη στήριξη του Κράτους την περίοδο κλιμάκωσης του Εμφυλίου, αλλά και του αντικομμουνισμού της εποχής, εφόσον ο Εμπορικός Σύλλογος διατηρούσε σχέσεις με τη διορισμένη τοπική Αρχή και ελάμβανε βοήθεια από την UNRRA (1947).

Στο ίδιο πλαίσιο ενίσχυσης της οικονομικής ζωής και τόνωσης της τοπικής αγοράς με τη βοήθεια των ξένων δυνάμεων το 1945 είχε ιδρυθεί και ο Σύλλογος Δερματεμπόρων,¹⁴⁴ του οποίου η δραστηριότητα συνδυάζεται με τη βιομηχανία επεξεργασίας δερμάτων στην όμορη Π. Κοκκινιά. Επιπρόσθετα, την ίδια χρονιά ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Βιοτεχνών Παραγωγής Ούζου ή άλλων Συναφών Προϊόντων.¹⁴⁵ Η χημική βιομηχανία πρέπει να συνδεθεί με την εμπορία και την κατανάλωση αλκοόλ εξαιτίας της ύπαρξης αρκετών καφενείων, οινομαγειρείων και ταβερνών, τόσο στη Νίκαια όσο και στις γειτονικές λαϊκές συνοικίες, που αποτελούσαν έναν μαζικό και φτηνό τρόπο διασκέδασης. Το 1947 ιδρύθηκε από 21 επαγγελματίες ο Σύνδεσμος Οπωροπωλών της Νίκαιας, του Κορυδαλλού και της Π. Κοκκινιάς, με έδρα τη Νίκαια.¹⁴⁶

Εκτός από τους κλάδους των ελεύθερων επαγγελματιών, που αποτελούσαν την ιδιωτική μικρομεσαία τάξη, υπήρχε ένα πολυπληθές κομμάτι του εργατικού

142 Την ομοσπονδία αποτελούσαν όλοι οι επαγγελματικοί κλάδοι της πόλης. Τα σωματεία που συμμετείχαν ήταν τα εξής: Ξυλουργοί, Εμποροράπτες, Υφαντουργοί, Υποδηματοποιοί, Παραγωγείς Ούζου, Κουρείς - Κομμωταί, Γαλακτοπώλες, Καπνοπώλες, Κρεοπώλες, Ιχθυοπώλες, Παντοπώλες, Οινομαγειρείς, Έμποροι. Βλ. «Η συμμετοχή του λαού», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 5459, 19/8/1945, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

143 «Εγγραφο προς τον Εμπορικό Σύνδεσμο Νίκαιας», 20/8/1948, *στο ίδιο*.

144 «Καταστατικόν - Δερματεμπορικός Σύλλογος Νίκαιας», 9/12/1945, Φ36, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

145 «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Βιοτεχνών Παραγωγής Ούζου ή άλλων Συναφών Προϊόντων», 13/5/1945, Φ35 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

146 «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Οπωροπωλών της Νίκαιας, του Κορυδαλλού και της Π. Κοκκινιάς», 11/7/1947, Φ37 Β, Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

δυναμικού της πόλης που απάρτιζε την εργατική τάξη. Αυτοί εργάζονταν στις βιομηχανικές μονάδες της περιοχής του Πειραιά, αλλά και στην Αθήνα, και συνδέθηκαν με τα εργατικά συνδικάτα. Το 1946, οι εργατικές οργανώσεις της πόλης και ο Δημοκρατικός Σύλλογος, μαζί με την Ένωση Θυμάτων Κατοχής, συμμετείχαν στον εορτασμό της εργατικής Πρωτομαγιάς στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, την οποία οργάνωσε η ΓΣΕΕ.¹⁴⁷ Οι εργατικές οργανώσεις της Κοκκινιάς ενδεχομένως ήταν συνδεδεμένες κυρίως με τον Εργατικό Αντιφασιστικό Συνασπισμό (ΕΡΓΑΣ), οπότε αντιμετώπισαν αρνητικά την αμερικανική διείσδυση στη ΓΣΕΕ και την αντικομμουνιστική εκστρατεία από το 1947 και μετά.¹⁴⁸

3.3.5. Φιλανθρωπικά σωματεία: μια εκδοχή «στρατευμένης φιλανθρωπίας»

Μετά τον πόλεμο αναζωπυρώθηκε η φιλανθρωπική δραστηριότητα, που είχε στόχο την ανακούφιση των ευάλωτων ομάδων πληθυσμού ιδιαίτερα στις λαϊκές συνοικίες. Στη Νίκαια, το 1945, ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Ευποιΐας και Ανορθώσεως,¹⁴⁹ ένα φιλανθρωπικό σωματείο το οποίο, εκτός από φιλανθρωπική, είχε και «παιδαγωγική» δράση προς τους αποδέκτες της βοήθειας· επεδίωκε, μέσα από την κατάλληλη ηθική διδασκαλία και τα κηρύγματα, να καλλιεργήσει τη θρησκευτική και κοινωνική μόρφωση, και να διαπαιδαγωγήσει κυρίως τις ευάλωτες κοινωνικές τάξεις και τη νεολαία. Ο σύλλογος ανέπτυξε τη φιλανθρωπία κυρίως προς τις χήρες και τα ορφανά, τα θύματα του πολέμου, και γενικά προς τους αναξιοπαθούντες, η οποία στηρίχθηκε σε εράνους και στην προσφορά της Εκκλησίας, με την οποία είχε επαφές, ενώ σε περίπτωση διάλυσής του τα χρήματα θα περιέρχονταν στο φιλόπρωχο ταμείο της Αρχιεπισκοπής. Η σύνθεσή του ήταν κυρίως από γυναίκες, όπως ήταν ο κανόνας στα φιλανθρωπικά σωματεία, αν και, με βάση την ιεραρχία του Διοικητικού Συμβουλίου, τη θέση του προέδρου και του γενικού γραμματέα είχαν άνδρες. Η ιδεολογία του συλλόγου, οι σχέσεις του με την Εκκλησία, και κυρίως με την Αρχιεπισκοπή, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ανήκε στον χώρο των εθνικοφρόνων και ενδεχομένως προσπαθούσε μέσα από τις φιλανθρωπικές πράξεις να επηρεάσει ιδεολογικά τους ωφελουμένους, ώστε να περιοριστεί ο κομμουνισμός στην περιοχή. Αν υπήρχαν τα

147 «Οι Οργανώσεις της πόλης μας καλούν τα μέλη τους στον γιορτασμό της Πρωτομαγιάς», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 1/5/1946, 541799, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

148 Για την εξάρτηση της ΓΣΕΕ από την Αμερική, βλ. Αδαμαντία Πόλλης, «Επέμβαση των ΗΠΑ στα εργατικά σωματεία», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006, σ. 475-482.

149 «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Ευποιΐας και Ανορθώσεως», 20/11/1945, Φ36, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

πρακτικά του συλλόγου, θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί η «στρατευμένη φιλανθρωπία»,¹⁵⁰ δηλαδή η επιλεκτική φιλανθρωπική δράση, που απευθυνόταν κυρίως στα ορφανά και στις χήρες, με σκοπό να καλλιεργήσει την εθνικοφροσύνη.

3.3.6. Αθλητικοί και νεανικοί σύλλογοι

Από τα προπολεμικά χρόνια, η αθλητική κίνηση της περιοχής ήταν αρκετά αξιόλογη και αποτελούσε τρόπο αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου της νεολαίας. Την περίοδο της Κατοχής, ορισμένα αθλητικά σωματεία έγιναν πόλοι του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ για τη συμμετοχή των νέων στην οργανωμένη Αντίσταση. Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια παρατηρείται μια προσπάθεια για την επιστροφή στους κανονικούς αθλητικούς ρυθμούς, με το ποδόσφαιρο να κυριαρχεί ως «λαϊκό άθλημα», ενώ εμφανίστηκε και το μπάσκετ. Η *Κοκκινιά μας*, στη μικρή στήλη των αθλητικών, ανέφερε ότι «υπήρχαν επίσημα σωματεία Α΄ και Β΄ κατηγορίας, και 5 άλλα αναγνωρισμένα. Τα επίσημα απασχολούσαν 25 με 30 αθλητές το καθένα και τα μικρά από 2 δεκάδες».¹⁵¹ Σύμφωνα με τους αθλητικογράφους, μείζον θέμα ήταν η έλλειψη αθλητικών χώρων, με συνέπεια την κακή απόδοση των αθλητών: «Αν παρακολουθούσε κανείς το παιχνίδι, θα έβλεπε την απροπονησιά και την κούραση των παικτών».¹⁵² Η εφημερίδα έθιγε, επίσης, το ζήτημα του «μισοεπαγγελματισμού» και, ούσα αριστερής ιδεολογίας, προωθούσε τον λαϊκό αθλητισμό, τα μικρότερα σωματεία και την αυτοοργάνωση των αθλητών. Η εφημερίδα προωθούσε τις θέσεις του ΕΑΜ για τη συλλογική αυτοοργάνωση και, αντί της αμοιβής, πρότεινε τα χρήματα να παραμένουν στο κοινό ταμείο του σωματείου, που θα κάλυπτε τις ανάγκες των αθλητών του (ιατρική περίθαλψη, ένδυση κ.λπ.).¹⁵³

Σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, το αθλητικό σωματείο που ελάμβανε υψηλή χρηματοδότηση ήταν ο Ηρακλής, με την αιτιολόγηση ότι ήταν «το φυτώριο του κλασικού αθλητισμού».¹⁵⁴ Στις 21 Μαΐου 1947, ο Ηρακλής συγχωνεύτηκε με την Άμυνα και ιδρύθηκε η Αθλητική Ένωσις Νίκαιας. Η συγχώνευση των μεγαλύτερων αθλητικών σωματείων κρίθηκε αναγκαία για «την διοργάνωσιν του μεταπολεμικού αθλητισμού εν τη πόλει». Σύμφωνα με τον

150 Βασιλική Λάζου, *ό.π.*, σ. 336-344.

151 «Σκέψεις για τον αθλητισμό», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 8/2/1947, 545934, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Τδρμα Χαρ. Φλωράκη.

152 «Το ποδόσφαιρο», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 22/3/1947, 545936, στο *ίδιο*.

153 «Σκέψεις για τον αθλητισμό», *ό.π.*

154 Ο Ηρακλής επιδοτήθηκε με 100.000 δρχ. Βλ. Πράξις 84η, «Περί ψηφίσεως πιστώσεως...», Συνεδρίασις 5η, 7/11/1945, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

εκπρόσωπο της Άμυνας, Ιω. Κοντούλη, «η ισχυρή Ένωσις θα περιλαμβάνη, εκτός του κλασικού αθλητισμού και του ποδοσφαίρου, και άλλα αθλητικά τμήματα». Ο νέος σύλλογος μετά τη συγχώνευση αριθμούσε 154 μέλη¹⁵⁵ και ήταν από τα μεγαλύτερα αθλητικά σωματεία, σημειώνοντας επιτυχίες στα επίσημα πρωταθλήματα. Την επόμενη χρονιά επιδοτήθηκαν από τον δήμο και τα υπόλοιπα αναγνωρισμένα αθλητικά σωματεία της πόλης που συμμετείχαν στα επίσημα πρωταθλήματα, καθώς και το Εθνικό Γυμναστήριο της Νίκαιας και η ΧΑΝ, για τις εγκαταστάσεις που διέθεταν στους αθλητές.¹⁵⁶

Εκτός από τα αθλητικά σωματεία, ένα κομμάτι της νεολαίας συμμετείχε στις δραστηριότητες των προσκόπων και της ΧΑΝ, που υπήρχαν στην πόλη από την ίδρυσή της. Και οι δύο φορείς μετά τον πόλεμο ανασυγκροτήθηκαν και ξεκίνησαν τις δραστηριότητές τους στην πόλη, οι οποίες απευθύνονταν κυρίως στους μαθητές και στη νεολαία. Αμφότεροι επιδοτήθηκαν από τον δήμο, προκειμένου να επαναλειτουργήσουν οι κατασκηνώσεις,¹⁵⁷ απαραίτητες για τα παιδιά των λαϊκών συνοικιών που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα για διακοπές στη θάλασσα και την εξοχή, τα οποία τον χειμώνα ζούσαν μέσα στα λίγα τετραγωνικά των προσφυγικών σπιτιών, τα οποία συνήθως ήταν υγρά. Η επαφή των παιδιών με την ύπαιθρο ήταν απαραίτητη για την υγεία και την ανάπτυξή τους, προκειμένου να περιοριστούν οι συνέπειες του λιμού και της φυματίωσης, που είχαν ταλαιπωρήσει τους κατοίκους την περίοδο της Κατοχής.

Όσο μαινόταν ο Εμφύλιος Πόλεμος, η αριστερή *Κοκκινιά μας* κατήγγελλε τον έλεγχο του Κράτους στα σωματεία, με αφορμή τη ΧΑΝ της συνοικίας.¹⁵⁸ Σύμφωνα με την εφημερίδα, η νέα διοίκηση που είχε οριστεί από τη ΧΑΝ Αθήνας διατηρούσε καλές σχέσεις με τον διορισμένο δήμαρχο, χωρίς να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των φτωχών κατοίκων: «Οι ακριβές εγγραφές και συνδρομές απέκλειαν τον κόσμο από τη

155 «Καταστατικόν – Αθλητική Ένωσις Νίκαιας», 21-5-1946, Φ 37, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

156 Τα αθλητικά σωματεία που επιδοτήθηκαν ήταν η Προοδευτική Νεολαία, η οποία, εκτός από το ποδοσφαιρικό τμήματα, διέθετε και άλλα, ο ποδοσφαιρικός σύλλογος Ερμής, ο ποδοσφαιρικός σύλλογος Χαλκηδών και ο Άρης. Βλ. Πράξις 199η, «Περί ψηφίσεως πιστώσεως 6.500.000 δρχ... αθλητικών σωματείων», Συνεδρίασις 8/10/1947, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1947-1948*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

157 Πράξις 106η, «Περί ψηφίσεως πιστώσεως 5.417.000 δρχ... Προσκόπων», Συνεδρίασις 106η, 21/10/1946, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*. Οι κατασκηνώσεις της ΧΑΝ ήταν στη Φανερωμένη της Σαλαμίνας. Βλ. Πράξις 197η, «Περί ψηφίσεως πιστώσεως 3.000.000... ΧΑΝ», Συνεδρίασις 25η, 8/10/1947, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1947-1948*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

158 «Η Οργάνωση της ΧΑΝ στην πόλη μας με διευθυντή τον Ν.Μ.», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 8/2/1947, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

ΧΑΝ. Παράπονα διατυπώθηκαν ακόμα και από τα ίδια τα παιδιά, που τους απαγορεύτηκε η είσοδος αν ήταν ξυπόλητα το καλοκαίρι».¹⁵⁹ Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, έμπαιναν περιορισμοί στη χρήση του γυμναστηρίου και απαιτούνταν αυστηροί έλεγχοι και «διατυπώσεις»,¹⁶⁰ δηλαδή άδεια από την Ασφάλεια.

3.3.7. Οι εκλογές του '46 και ο Δημοκρατικός Πολιτικός Σύλλογος

Στις 20 Μαΐου 1945 ιδρύθηκε ο Δημοκρατικός Σύλλογος,¹⁶¹ εν όψει των επικείμενων εκλογών. Τα ιδρυτικά μέλη του προπολεμικά είχαν διατελέσει δημοτικοί σύμβουλοι, αλλά ήταν και νέα πρόσωπα από τον χώρο της Αριστεράς. Σκοπός του συλλόγου, σύμφωνα με το καταστατικό του, ήταν να συνενώσει όλους τους πολίτες της Νίκαιας που πίστευαν στη δημοκρατία ως το μοναδικό πολίτευμα με το οποίο η Ελλάδα θα αποκαθιστούσε τη θέση της στην ελεύθερη Ευρώπη. Σκοπός του συλλόγου ήταν η οργάνωση των πολιτών και η ενίσχυση του δημοκρατικού φρονήματος με κάθε μέσο.¹⁶² Έτσι, ίδρυσε παραρτήματα στις συνοικίες της Νίκαιας, που είχαν αναπτύξει δυναμική αντιστασιακή δράση.¹⁶³

Οι εκλογές του Μαρτίου του 1946, οι πρώτες μετά τον πόλεμο, διεξήχθησαν σε εμφυλιοπολεμικό κλίμα, με τη «λευκή τρομοκρατία» να κυριαρχεί στις πόλεις. Ο Δημοκρατικός Σύλλογος στήριξε την αποχή του ΕΑΜ και καλούσε «σύσσωμο τον δημοκρατικό κόσμο της πρωτοπόρας Κοκκινιάς να ατσαλώσει το Παλλαϊκό Πανδημοκρατικό Μέτωπο».¹⁶⁴ Οι πολιτικοί σχηματισμοί του χώρου της Αριστεράς, οι Ενώσεις των Δημοκρατικών Συλλόγων, καλούσαν σε αποχή.¹⁶⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία των εκλογικών αποτελεσμάτων που δίνει ο δήμος, οι ψηφίσαντες (όχι οι εγγεγραμμένοι, για τους οποίους δεν δίνονται στοιχεία) ήταν 4.218 (έγκυρα 4.271, άκυρα 53). Το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Θεμ. Σοφούλη, που αποτελούσε τον

¹⁵⁹ Στο ίδιο.

¹⁶⁰ Στο ίδιο.

¹⁶¹ Τα ιδρυτικά μέλη ήταν οι Δημ. Ντάγγας, Νικ. Μάρκου, Ηλ. Θεοφύλακτος, Μιλ. Νικολαΐδης, Δ. Αργεντάκης, Γ. Μανέττας, Βασίλ. Μαυρίδης, Μ. Γέμελος, Ι. Μίχος, Κ. Τζορμπατζής. Βλ. «Καταστατικόν - Δημοκρατικός Σύλλογος Νίκαιας», 20/5/1945, Φ35 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

¹⁶² Στο ίδιο.

¹⁶³ Τα γραφεία ήταν στην οδό Π. Ράλλη 254 και Καππαδοκίας. Καλούνταν να εγγραφούν όλοι οι δημοκρατικοί πολίτες της συνοικίας. «Δημοκρατικός Σύλλογος Νίκαιας (Κυλικιανά)», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 10/3/1946, 545932, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Τδρμα Χαρ. Φλωράκη.

¹⁶⁴ «Εκλογές στις 31 Μάρτη σπρώχνουν στον γκρεμό τη δημοκρατία και το έθνος», στο ίδιο.

¹⁶⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία - Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2000, σ. 71-72.

κύριο φορέα των αντιμοναρχικών δυνάμεων, συγκέντρωσε το 51% (Πίνακας 14).¹⁶⁶ Οι εκλογές, όπως επισημαίνει ο Ηλ. Νικολακόπουλος, χαρακτηρίστηκαν «διαβλητές σε αρκετές περιοχές», ενώ το ποσοστό της αποχής κυμάνθηκε, σύμφωνα με την εκτίμησή του, περίπου στο 25%.¹⁶⁷ Την έκταση της «πολιτικής αποχής στη Νίκαια δεν μπορούμε με ακρίβεια να την υπολογίσουμε, γιατί δεν αναφέρονται οι εγγεγραμμένοι, όμως, αν συγκρίνουμε τον αριθμό των ψηφισάντων των επόμενων εκλογών, υπάρχει σημαντική διαφορά»,¹⁶⁸ οπότε το ποσοστό της αποχής ήταν μεγάλο. Με το Κόμμα των Φιλελευθέρων εκλέχθηκαν οι Κοκκινιώτες βουλευτές, γνωστοί από τα προπολεμικά χρόνια, Σ. Σαββίδης και Δ. Μαρσέλλος. Με την Εθνική Πολιτική Ένωση (Σοφ. Βενιζέλος), που ανήκε στις δυνάμεις που δεν έκαναν αναφορά στο πολιτειακό, εκλέχθηκε ο Π. Χρυσοχέρης, και με το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (Γ. Παπανδρέου) ο Ιω. Μελάς.¹⁶⁹ Στο επερχόμενο δημοψήφισμα (1946) για το πολιτειακό, οι Δημοκρατικοί επικράτησαν στην Κοκκινιά.¹⁷⁰ Μετά τη νοθεία των αποτελεσμάτων, οι Δημοκρατικές Ενώσεις του Πειραιά κατέβηκαν σε διαμαρτυρία. Όσον αφορά τη συγκρότηση του Δημοτικού Συμβουλίου του διοριζόμενου Π. Αλμπάνη (1947), αποκλείστηκαν από αυτό οι Δημοκρατικοί.¹⁷¹

Πίνακας 14: Εκλογικά αποτελέσματα της 31ης Μαρτίου 1946

Κόμμα	Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων	Εθνική Πολιτική Ένωση	Κόμμα Φιλελευθέρων	Εθνικό Κόμμα Ελλάδος	Κόμμα Χιτών Εθνικής Αντίστασης	Άλλο
Αριθμός ψήφων	1.024	930	2113	23	78	49
Ποσοστό % στη Νίκαια	24,3	22,05	51	0,5	1,85	0,3
Ποσοστό % πανελλαδικά	55,12	19,28	14,39	5,96	0,16	5,09

Πηγή: Δήμος Νίκαιας - Αταξινόμητο Αρχείο Renee Hirschon, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Για τα πανελλαδικά αποτελέσματα, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία - Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2000, σ. 74.

166 Τα αποτελέσματα των εκλογών προέρχονται από τον Δήμο Νίκαιας, όπως τα παρέδωσε για την έρευνα της Renee Hirschon. Βλ. *Αταξινόμητο Αρχείο Renee Hirschon*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

167 Ηλίας Νικολακόπουλος, *ό π.*, σ. 73 και 81.

168 Το 1950, οι ψηφίσαντες ήταν 11.868 (έγκυρα 11.903 και άκυρα 35). Άρα, η διαφορά ήταν $11.868 - 4.218 = 7.650$.

169 Στατιστικά Αποτελέσματα Εκλογών 1936, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1946, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

170 Οι εγγεγραμμένοι στα 17 τμήματα ήταν 11.098: Δημοκρατία 8.215, Βασιλεία 2.870. Βλ. «Έτσι απάντησαν οι συνοικίες του Πειραιά», εφ. *Ριζοσπάστης*, 2/9/1946.

171 Σύμφωνα με το Διάταγμα του Γ. Παπανδρέου, αποκλείστηκαν οι Δημοκρατικοί Δ. Ντάγκας και Ν. Τουντουλίδης. «Ανακοινώθηκε η σύνθεση του νέου Δημοτικού Συμβουλίου», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 22/3/1947, 545936, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

3.3.8. Ο πρώτος φεμινιστικός σύλλογος

Την περίοδο του Μεσοπολέμου είχαν ιδρυθεί, όπως παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, γυναικείοι σύλλογοι, οι οποίοι ανήκαν κυρίως στο φάσμα της φιλανθρωπίας και είχαν συγκροτηθεί από γυναίκες της ανώτερης αλλά και της μεσαίας κοινωνικής τάξης. Στην Κατοχή, ο ρόλος των γυναικών άλλαξε, καθώς η συμβολή τους στον αγώνα και η δράση τους στην οργανωμένη Αντίσταση έθεσαν τις βάσεις για να διατυπωθούν ξεκάθαρα οι φεμινιστικές διεκδικήσεις· μέσα από τη συμμετοχή τους στην Αντίσταση διεκδίκησαν έναν νέο πολιτικό και κοινωνικό ρόλο για τη σταδιακή χειραφέτησή τους.

Οι γυναίκες της Κοκκινιάς συμμετείχαν μαζικά στην οργανωμένη Αντίσταση του ΕΑΜ και η «ανδρεία γένους θηλυκού»¹⁷² καταδεικνύεται από τις γυναίκες που εκτελέστηκαν τόσο στη μάχη όσο και στο Μπλόκο της Κοκκινιάς. Επιπρόσθετα, οι γυναίκες του ΕΑΜ των συνοικιών της πόλης, μία ημέρα μετά το Μπλόκο, έστειλαν έκκληση προς τους συμμάχους, τις ουδέτερες χώρες, την ελληνική Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Αντίστασης (ΠΕΕΑ) και τις ΠΕΕΑ όλων των κατεχόμενων χωρών, εκφράζοντας τον θυμό και το μίσος τους για τους Γερμανούς και ζητώντας εκδίκηση –«Να καούν ανηλεώς πόλεις γερμανικές»–, ενώ στο έγγραφο οι γυναίκες των Κιλικιανών υπέγραφαν με ψευδώνυμα των γυναικείων επαναστατικών μορφών του 1821.¹⁷³ Η αποτίναξη της «διπλής σκλαβιάς»,¹⁷⁴ του κατακτητή και της ανδροκρατίας, επανερχόταν συστηματικά στη ρητορική των γυναικείων αντιστασιακών οργανώσεων του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, οι οποίες αγωνίζονταν για την αποτίναξή της στον μεταπολεμικό κόσμο.

Ο πρώτος φεμινιστικός σύλλογος της Νίκαιας δεν ήταν συνέχεια των προπολεμικών γυναικείων συλλόγων, αλλά ιδρύθηκε το 1945 με την επωνυμία «Γυναικείος Μορφωτικός Σύλλογος», από έναν πυρήνα 13 γυναικών του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, οι οποίες οργάνωναν τα σχολικά συσσίτια την περίοδο της Κατοχής.¹⁷⁵

172 Αγγέλικα Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950), στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 178.

173 Το έγγραφο που υπογράφουν οι γυναίκες της Κοκκινιάς είναι από τον κατάλογο της έκθεσης «14 Ιστορίες Αντίστασης». Βλ. Γιάννης Γκλαβίνας και Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιστημονική επιμέλεια), *14 Ιστορίες Αντίστασης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2018, σ. 88.

174 Αγγέλικα Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 189.

175 Σύγκριση των ιδρυτικών μελών με κοπέλες του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Βλ. Κώστας Κρομμύδας, *ό.π.*, σ. 89 (στο παρόν κεφάλαιο, υποσημείωση 55). Τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου ήταν τα εξής: πρόεδρος η Καπαγιαννίδου Πανδώρα, αντιπρόεδρος η Τάγκα Αθηνά, γεν. γραμματέας η Πετρά Εύχαρις, ταμίας η Φωτούλα Μαυροφρύδου, μέλη οι Σκαλά Μαριάνθη, Θεοφυλάχτου Ελισσάβετ, Καπουσόγλου Χρυσούλα. Βλ. «Καταστατικόν - Γυναικείος Μορφωτικός Σύλλογος», 10/7/1945, Φ36,

Ανάμεσα στα μέλη του διακρίνεται η Μαριάνθη Σκαλά, η πρώτη δασκάλα του συνδικαλισμού, που οργάνωσε την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων στον Μεσοπόλεμο. Στους σκοπούς του, με βάση το καταστατικό, περιλαμβάνονται κάποιες από τις αρχές του φεμινιστικού κινήματος: η βελτίωση της ζωής της γυναίκας στους βασικούς ρόλους της νοικοκυράς και της μητέρας, η αναγνώριση και η προστασία της μητρότητας ως κοινωνικού δικαιώματος, η προστασία του παιδιού για τη σωστή πνευματική και σωματική του ανάπτυξη, το δικαίωμα στην εκπαίδευση και η καταπολέμηση του γυναικείου αναλφαριθμητισμού. Ο Μορφωτικός Σύλλογος αποσκοπούσε στη γενική και την επαγγελματική μόρφωση των γυναικών. Ακολουθούσαν στο καταστατικό η προστασία της εργαζόμενης γυναίκας με την καθιέρωση της αρχής «ίση αμοιβή δι' ίσην εργασία», η δημιουργία ιδρυμάτων για τη «λαϊκή ψυχαγωγία» και, τέλος, τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών.¹⁷⁶

Σημαντικές δραστηριότητες του συλλόγου, όπως δηλώνεται από την επωνυμία του, ήταν οι φιλεκπαιδευτικές. Όσον αφορά τη σύνθεση της διοίκησης του συλλόγου, είχε σχέση με το ΕΑΜ της κατοχικής περιόδου, καθώς οι ίδιες γυναίκες οργάνωναν τα συσσίτια και παρέδιδαν μαθήματα στις αναλφάβητες γυναίκες της περιοχής – η διδασκαλία αποτελούσε και έναν τρόπο στράτευσης στην οργανωμένη Αντίσταση. Η επαγγελματική ιδιότητα των ιδρυτικών μελών δεν αναφέρεται στην ιδρυτική πράξη του συλλόγου.

Ο Μορφωτικός Σύλλογος, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, λειτουργούσε νυχτερινή σχολή για τους αναλφάβητους από τον Νοέμβριο του 1945, κάθε απόγευμα από τις 5.00-7.30, στην αίθουσα του 4ου Δημοτικού Σχολείου. Στο σχολείο φοιτούσαν 65 μαθητές και μαθήτριες άνω των 12 ετών, που τις πρωινές ώρες εργάζονταν. Ο σύλλογος είχε προσλάβει ως δασκάλα μια τελειόφοιτη της Παιδαγωγικής Ακαδημίας με μισθό 100 δρχ. μηνιαίως. Για το κοινωνικό έργο του αιτούνταν οικονομική βοήθεια από τον δήμο, ο οποίος ενίσχυσε τον σύλλογο με 300.000 δρχ.¹⁷⁷

Ο σύλλογος ανήκε στη δημοκρατική πλευρά, η οποία προωθούσε την αυτοοργάνωση των λαϊκών στρωμάτων και την παροχή κοινωνικού έργου μέσα από τις συλλογικότητες, σύμφωνα με την οπτική της Αριστεράς. Στις εκδηλώσεις του

«Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ. Σύγκριση των ιδρυτικών μελών με κοπέλες του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, βλ. Κώστας Κρομμύδας, *ό.π.*, σ. 89.

176 «Καταστατικόν - Γυναικείος Μορφωτικός Σύλλογος».

177 Πράξις 69η, «Περί ψηφίσεως... Σύλλογον», Συνεδρίασις 6η, 15/4/1946, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

συγκαταλέγονταν οι δημόσιες συζητήσεις - διαλέξεις για κοινωνικά θέματα, όπως η παιδική υγεία.¹⁷⁸

Η χρηματοδότηση συλλόγου, που είχε επαφές με το ΕΑΜ, από τον δήμο εκείνη την περίοδο προξενεί εντύπωση. Υποθέτουμε ότι κατάφερε να αποσπάσει χρήματα προβάλλοντας αποκλειστικά τη φιλεκπαιδευτική του δράση και είχε επιστρατεύσει τη Μαρ. Σκαλά, που ήταν γνωστή για το εκπαιδευτικό της έργο στην τοπική κοινωνία.

Ο σύλλογος, εκτός από τη φιλεκπαιδευτική του δραστηριότητα, αγωνιζόταν για τη διεκδίκηση των γυναικείων δικαιωμάτων, με πρωταρχικά αιτήματα την ισότητα με τους άνδρες σε εργασιακά θέματα και την κατοχύρωση της ψήφου για όλες τις γυναίκες. Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Κοκκινιάς μας*, ο Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών συνυπέγραψε το υπόμνημα για τις γυναικείες διεκδικήσεις την Ημέρα της Γυναίκας, το οποίο υποβλήθηκε στην ελληνική κυβέρνηση και στις πρεσβείες των μεγάλων δυνάμεων της Δύσης και της ΕΣΣΔ από τις γυναικείες οργανώσεις.¹⁷⁹

Η συμμετοχή των γυναικών στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα ήταν καθοριστικής σημασίας για τη χειραφέτησή τους. Η σχέση του συλλόγου με το γυναικείο κίνημα της εποχής και η συμμετοχή του στην Πανελλήνια Ομοσπονδία Γυναικών (ΠΟΓ), που ήταν η ελληνική εκδοχή της αριστερής γυναικείας κίνησης της εποχής, χρήζει περαιτέρω έρευνας.

3.3.9. Προσφυγικοί μικρασιατικοί σύλλογοι

Στην παρούσα μελέτη, ως προσφυγικοί σύλλογοι αναφέρονται οι εθνοτοπικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου, οι οποίοι επανήλθαν στις δραστηριότητές τους μετά το τέλος του πολέμου, ενόσω μαινόταν ο Εμφύλιος. Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Κοκκινιάς μας*, το 1947, η Ένωσις Σμυρναίων, με αφορμή την εορτή των Τριών Ιεραρχών, με τη συνεργασία του Συλλόγου Γονέων του γυμνασίου και του επαγγελματικού συλλόγου των ιχθυοπωλών πραγματοποίησε επίσημη τελετή στην πόλη, στο Πατριωτικό Ίδρυμα (Σχολή Μοργκεντάου). Όλες οι δημόσιες τελετές που αφορούσαν την πόλη και τη διαχείριση της μνήμης, στις οποίες παρευρίσκονταν επίσημοι κρατικοί φορείς, ήταν πάντα μέσο άσκησης πολιτικής και επηρεασμού της

178 Στον κινηματογράφο «Απόλλων», ο Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών πραγματοποίησε διάλεξη με θέμα «Η υγεία του παιδιού», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 22/3/1947, 545936, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

179 «Η 8 Μάρτη καλεί...», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 10/3/1946, 545932.

κοινής γνώμης. Μετά τις εκλογές του Μαρτίου του 1946, η «εθνικόφρων» ιδεολογία επικράτησε, ενώ η παρουσία του στρατιωτικού παράγοντα ενισχυόταν σε κάθε κοινωνική εκδήλωση. Στην επίσημη εορτή της Ένωσης Σμυρναίων παραβρέθηκαν οι Κοκκινιώτες βουλευτές της Β΄ Πειραιά των αστικών κομμάτων της αντιπολίτευσης, ο Σμυρνιός Δ. Μαρσέλλος, ο Πόντιος Σ. Σαββίδης και ο Π. Χρυσοχέρης. Επίσης, παρέστη ο στρατηγός Ν. Πλαστήρας με την πολιτική ιδιότητά του, μια και ήταν λαοφιλής στην πόλη εξαιτίας της μεσολάβησής του για την προσφυγική υπόθεση προπολεμικά. Από τον στρατό, το «παρών» έδωσε ο ταξίαρχος Κατσώρας. Εκπρόσωποι της πόλης ήταν ο δήμαρχος Π. Αλμπάνης, ο Σμυρνιός, επί χρόνια νομικός σύμβουλος του δήμου Νικ. Αστρουλάκης και εκπρόσωποι της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Κοκκινιάς.

Η γιορτή έλαβε πολιτικό περιεχόμενο εν όψει της κλιμάκωσης του Εμφυλίου και προτάθηκε το παράδειγμα της εθνικής ενότητας. Το βασικό αίτημα στους λόγους των επισήμων ήταν:

«Η συμφιλίωσις, ανεξάρτητα από πολιτικές πεποιθήσεις [...] ο ελληνικός λαός πρέπει να ομονοήσει και να συμφιλιωθεί, γιατί τότε μόνον θα μπορέσει να ανοικοδομήσει την χώραν και να μεγαλουργήσει».¹⁸⁰

Στον λόγο του, ο Ν. Αστρουλάκης, έχοντας υπ' όψιν ότι η πλειονότητα των κατοίκων της πόλης ήταν μέλη του ΕΑΜ και αρκετοί οργανωμένοι στο ΚΚΕ, προσπάθησε να «λειάνει» τις αντιθέσεις και να προβάλει την επιτακτική ανάγκη συμφιλίωσης:

«Ο διχασμός του λαού μας υπήρξε ανέκαθεν η αιτία για εθνικάς καταστροφάς [...] ο σοσιαλισμός πρέπει να γίνη σήμερα ο νόμος για να ξαναγυρίσωμεν, σύμφωνα με τας παγκόσμιες συνθήκας, στην αδελφοσύνη. Αλλά εμείς τώρα έχομεν ανάγκη από ένα πιο επείγον και ιστορικός αναγκαίον φάρμακον, την κατάργησιν του Εμφυλίου και την συμφιλίωσιν. Ας διδάξωμεν τη λήθη στα αίτια και τα αποτελέσματα [...] ας πνίξωμεν τον πόνον μας όσοι ηδικήθημεν [...] Ας δώσωμεν τα χέρια εις αδελφικόν εθνοσωτήριον εναγκαλισμόν».¹⁸¹

Άλλος εθνοτοπικός προσφυγικός σύλλογος που επαναλειτούργησε το 1946, σύμφωνα με τα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου του, ήταν οι Ρενκιώτες. Στις 22 Απριλίου 1946 συγκεντρώθηκαν 20 άτομα στο καφενείο του Ρενκιώτη Βακιρτζόγλου, στην οδό Π. Τσαλδάρη 192:

180 «Η συμφιλίωσις είναι η σωτηρία της χώρας», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 8/2/1947, 545934.

181 Στο ίδιο.

«Απεφάσισαν ομοφώνως την επανίδρυσιν του φιλανθρωπικού συλλόγου Ρενκιωτών “Αγ. Γεώργιος” με βασικόν σκοπόν την συνένωσιν των ενταύθα, εν ταις επαρχίαις και εν τω εξωτερικώ, ευρισκομένων συμπατριωτών μας Ρενκιωτών Δαρδανελλίων».¹⁸²

Οι Ρενκιώτες αποφάσισαν να επανιδρύσουν τη συλλογικότητά τους και να ανασυγκροτήσουν τη ζωή τους, όπως ακριβώς είχαν κάνει στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Σκοπός του συλλόγου ήταν «η οικονομική ενίσχυσις, η ιατρική περίθαλψις και η στοιχειώδης μόρφωσις των δεινοπαθούντων και ανικάνων». Πέρα, όμως, από τη μικρασιατική καταγωγή, είχαν προστεθεί η τραυματική εμπειρία της Κατοχής και η κοινή πολιτική ταυτότητα: στη γειτονιά του Αγ. Γεωργίου, όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι Ρενκιώτες, η επιτροπή του ΕΑΜ ήταν από τις πιο δυναμικές της πόλης.

Σύμφωνα με τα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου, η πρώτη συνέλευση μετά την επανίδρυση καθυστέρησε λόγω «των πολιτικών γεγονότων στην πόλη» και πραγματοποιήθηκε στις 19 Ιανουαρίου 1947.¹⁸³ Σε αυτήν παραβρέθηκαν 72 μέλη των Ρενκιωτών, στα οποία κοινοποιήθηκε το νέο καταστατικό, έγιναν γνωστοί οι λόγοι επανίδρυσης της συλλογικότητας και τονίστηκε ότι «το παλαιότερο σωματείον εξεπλήρωσεν τον σκοπόν του», άρα η νέα συλλογικότητα θα εργαζόταν για την εκπλήρωση των νέων στόχων και των αναγκαιοτήτων της ανασυγκρότησης μετά τον πόλεμο. Ακολούθησε συζήτηση σχετικά με το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, για τις αρχαιρεσίες που θα ακολουθούσαν. Διατυπώθηκε η άποψη ότι έπρεπε να εκλέγονται μόνο μέλη γεννημένα στο Ρένκιοϊ, σύμφωνα με το άρθρο του καταστατικού του συλλόγου στην Αμερική, που ακολουθούσαν ως πρότυπο και με τον οποίο είχαν επαφές. Η νέα διοίκηση ενίσχυσε τον κλειστό χαρακτήρα του σωματείου, περιορίζοντας το δικαίωμα εγγραφής αποκλειστικά στα άτομα με καταγωγή από το Ρένκιοϊ και όχι από τις γύρω περιοχές, με εξαίρεση τους γαμπρούς. Η αναδίπλωση ενδεχομένως έγινε για να είναι μικρότερος ο σύλλογος και η βοήθεια από τους συμπατριώτες στην Αμερική να μοιραστεί σε λιγότερους.¹⁸⁴

Η συγγένεια και τα δίκτυα με το εξωτερικό ήταν ένα από τα βασικά στοιχεία της συσσωμάτωσης. Οι Ρενκιώτες της Νίκαιας συσπειρώθηκαν και ανέμεναν την

182 «Πρακτικόν - Επανίδρυσις Σωματείου», 22/4/1946, *Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου 1946-1960*, Σύλλογος Ρενκιωτών Νίκαιας.

183 «Πρακτικόν 1ης Γενικής Συνέλευσης», 19/1/1947, *στο ίδιο*.

184 Σύμφωνα με τις αρχαιρεσίες, πρώτος σε ψήφους ήρθε ο Γ. Χαρίτος, δεύτερος ο Δ. Σγούρος, τρίτος ο Χ. Μπακιτζόγλου και τέταρτος ο Ι. Κουρμουζής. *Στο ίδιο*.

οικονομική στήριξη από τους συμπατριώτες τους στο εξωτερικό, και συγκεκριμένα από την Αμερική, που ήταν οι μόνοι που βρίσκονταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση μετά τον πόλεμο και μπορούσαν να συνεισφέρουν για την ανασυγκρότηση. Από τα πρακτικά του σωματείου των επόμενων δεκαετιών αναδεικνύονται η σχέση μεταξύ των δύο συλλόγων και η οικονομική στήριξη από την Αμερική· φυσικά, αυτή δόθηκε στο πλαίσιο των προσωπικών σχέσεων με την ομογένεια και των ισχυρών δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των συλλόγων, που συγκροτούσαν τη συνάφειά τους με βάση τον τόπο καταγωγής μιας «χαμένης πατρίδας». Στη διοίκησή του, εμφανίστηκαν πρόσωπα διαφορετικά από αυτά που δέσποζαν κατά τον Μεσοπόλεμο.

Ο άλλος προσφυγικός σύλλογος που αναθεώρησε το καταστατικό του ήταν ο Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, ο οποίος, το 1945, είχε καταφέρει να λάβει επιδότηση από τον δήμο ως το «μοναδικό μορφωτικό κέντρο της πόλης»,¹⁸⁵ του οποίου η βιβλιοθήκη ήταν η κεντρική. Ενδεχομένως, η χρηματοδότηση οφείλεται στις επαφές που διατηρούσαν άτομα από τη διοίκηση του συλλόγου με τον διορισμένο δήμαρχο Ιω. Μελά. Το 1945, ο σύνδεσμος τροποποίησε το καταστατικό του και μετονομάστηκε σε «Φιλολογικό Σύλλογο» για να θυμίζει τον Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης.¹⁸⁶ Σκοποί του ήταν η πνευματική και ηθική ανάπτυξη των μελών του, η προαγωγή των γραμμάτων και των καλών τεχνών, η επαγγελματική και τεχνική μόρφωση των νέων, η ενίσχυση της σωματικής αγωγής και η καλλιέργεια του πνεύματος της κοινωνικής αλληλεγγύης.¹⁸⁷ Νέος πρόεδρος ήταν ο Πρόδ. Καπλανίδης, που είχε διατελέσει δημοτικός σύμβουλος προπολεμικά και είχε εμπειρία από τη θητεία του σε προηγούμενους συλλόγους. Σύμφωνα με την *Κοκκινιά μας*, ο σύλλογος οργάνωνε γιορτές με σκοπό να συγκεντρώσει χρήματα για την αποπεράτωση του έργου της βιβλιοθήκης.¹⁸⁸ Ο Φιλολογικός διοργάνωνε, επίσης, καλλιτεχνικά πρωινά στην πόλη με τη συμμετοχή καλλιτεχνών της Λυρικής, του Εθνικού και του Θεάτρου

185 Πράξις 85η, «Περί ψηφίσεως 400.000...», Συνεδρίασις 5η, 7/11/1945, *Βιβλίο Αποφάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1945-1947*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

186 Το υλικό που συγκεντρώθηκε για τις δράσεις του προέρχεται από φύλλα του τοπικού Τύπου και την τοπική βιβλιογραφία, γιατί η πρόσβαση στο αρχείο του συλλόγου δεν κατέστη δυνατή, παρά τις συνεχείς προσπάθειες. Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά: Ένα όνομα, μια πολιτεία... ό.π.*, σ. 30.

187 Για την τροποποίηση, βλ. «Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς “Η Νέα Κοκκινιά”», Φ12 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

188 Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα, ως ιδεολογικό όργανο του ΚΚΕ, εκτός από χρηματική ενίσχυση, δώρισε στον Φιλολογικό ολόκληρη σειρά από 31 μαρξιστικά βιβλία. Βλ. «Η Κοκκινιά μας για τη βιβλιοθήκη της πόλης», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 10/3/1946, 545932, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

Κοτοπούλη.¹⁸⁹ Σε μια πενταετία, επικεντρώθηκε στον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης για τους μαθητές και τους φοιτητές, καθώς και στην οργάνωση φιλολογικών πρωινών γύρω από τη λογοτεχνία και το θέατρο. Ένα από τα αξιοσημείωτα κατορθώματά του ήταν η οργάνωση και η λειτουργία της χορωδίας, του Ωδείου της Νίκαιας, στο οποίο δίδασκαν αξιόλογοι καλλιτέχνες.

3.3.10. Σύλλογοι για τη διεκδίκηση της αντιστασιακής μνήμης

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια συγκροτήθηκαν στις πόλεις διάφοροι σύλλογοι για την προώθηση των διεκδικήσεων για τα θύματα και τις οικογένειές τους από τους κατακτητές. Οι διεκδικήσεις, εκτός από οικονομικές και υλικές, πάντα λειτουργούσαν σε ηθικό και ψυχολογικό επίπεδο ως ένας τρόπος δικαίωσης και επούλωσης ή, έστω, «διαπραγμάτευσης» του τραύματος. Οι σύλλογοι που λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης για τα δικαιώματα των παθόντων ήταν ακόμα πιο ισχυροί και δυναμικοί στις πόλεις οι οποίες είχαν υποφέρει περισσότερο από τις θηριωδίες των κατακτητών με τα μπλόκα. Έτσι, η Κοκκινιά συγκαταλεγόταν στις «μαρτυρικές πόλεις» και η κοινωνία της διεκδικούσε την αποκατάστασή της.

Η διαχείριση του τραύματος του πολέμου, από τη μια, ήταν υπόθεση των επίσημων κρατικών φορέων και των διορισμένων τοπικών Αρχών, που προσπαθούσαν να εντάξουν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Αντίσταση στο εθνικό αφήγημα, και, από την άλλη, υπόθεση των αριστερών και όλων των ανθρώπων της Αντίστασης και όσων είχαν υποστεί τις θηριωδίες των κατακτητών και μετρούσαν θύματα, αγνοουμένους ή ομήρους στα στρατόπεδα εργασίας. Μετά τις εκλογές και την επικράτηση της Δεξιάς, το ζήτημα της μνήμης του πολέμου και της Αντίστασης το χειρίστηκε η εθνικόφρων παράταξη, που του έδωσε το δικό της περιεχόμενο. Εντούτοις, η ίδρυση συλλογικοτήτων από τους οικείους των θυμάτων επιτρεπόταν από το Κράτος.

Στον Δήμο Νίκαιας, εκείνη την περίοδο παρατηρήθηκαν αλλαγές στις ονομασίες των οδών και των πλατειών της πόλης, ενώ ξεκίνησαν οι συζητήσεις για την τοποθέτηση πλάκας στον δημόσιο χώρο με τα ονόματα των θυμάτων των πολέμων του 1912-1922 και του 1940-1944.¹⁹⁰ Αυτές οι μνημονικές πρακτικές για

189 Την οργάνωση του προγράμματος του καλλιτεχνικού πρωινού είχαν αναλάβει οι τοπικοί καλλιτέχνες Γ. Μετσόλης, Γκ. Μπινιάρης και Μ. Καπετανάκης. Επίσης, συμμετείχε η Χορωδία της Νίκαιας. Βλ. εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 8/2/1947, 545934.

190 Η πλατεία Οσίας Ξένης μετονομάστηκε σε «Μαρτύρων», «εις μνήμην των σφαγιασθέντων εκεί κατά την 17η Αυγούστου 1944». Βλ. Πράξις 72α, «Περί μετονομασίας πλατείας και οδών...»,

την ένταξη του πολέμου στο εθνικό αφήγημα δεν ήταν πρωτοπορία του δήμου, αλλά κυβερνητική επιταγή, κατόπιν εγκυκλίων που εφαρμόζονταν στο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης.

Στη Νίκαια, στις 29 Μαρτίου 1945, 13 άτομα συγκεντρώθηκαν στην οικία της Κίτσας Αλεξανδρίδου και ίδρυσαν το Σωματείο Θυμάτων Κατοχής, το οποίο αναγνωρίστηκε επίσημα τον επόμενο μήνα, ύστερα από την επιβεβλημένη αλλαγή στην επωνυμία «Εθνική Ένωση Θυμάτων Κατοχής».¹⁹¹ Αυτή ήταν μία από τις πρώτες συλλογικότητες για την οργανωμένη διαχείριση των επιδιώξεων των θυμάτων του κατακτητή και, σύμφωνα με το καταστατικό της, ήταν υπεύθυνη για τη διοργάνωση του «Μνημόσυνου του Μπλόκου». Την ίδια περίοδο, στην πόλη λειτουργούσαν και άλλες παρόμοιες συλλογικότητες, όπως η Πανελλήνια Ένωσις Ομήρων και Αγνοουμένων Νίκαιας και η Πανελλήνια Ένωσις Οικογενειών Εκτελεσθέντων Πατριωτών Περιόδου Κατοχής 1940-1944, που εκπροσωπούσαν οι μητέρες των εκτελεσμένων του Μπλόκου, και η Ένωσις Αποφυλακισθέντων Πολιτικών Κρατουμένων υπό Αρχών Κατοχής· δημιουργήθηκαν ως τοπικά παραρτήματα των κεντρικών οργανώσεων και, μολονότι η ακριβής χρονολογία ίδρυσής τους δεν βρέθηκε στα ΓΑΚ, προσδιορίζεται μετά το τέλος του πολέμου, μεταξύ 1944 και 1945. Αμφότερες συνέβαλαν καθοριστικά στη διευθέτηση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν τα θύματα και οι οικογένειές τους.¹⁹² Αυτές οι τέσσερις οργανώσεις εντάχθηκαν στην κεντρική Εθνική Ένωση Θυμάτων Κατοχής Νίκαιας, που ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1945 από εκπροσώπους των τεσσάρων αριστερών οργανώσεων, προκειμένου να συντονίζει τις λειτουργίες τους.¹⁹³ Σκοποί

Συνεδρίασις 4η, 22/10/1945. Η πλατεία Ανεξαρτησίας, στην οποία διεξήχθη η μάχη της Κοκκινιάς (Μάρτιος 1944), μετονομάστηκε σε «πλατεία Δαβάκη - Πίνδος». Βλ. Πράξις 43η, «Περί μετονομασίας της πλατείας», Συνεδρίασις 3η, 5/8/1946. Η οδός Μ. Ασίας μετονομάστηκε σε «28ης Οκτωβρίου». Βλ. Πράξις 141η, «Περί μετονομασίας οδών...», Συνεδρίασις 10η, 4/11/1946, *Αποφάσεις Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 1945-1947*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

191 «Καταστατικό Εθνικής Ενώσεως Θυμάτων Κατοχής», 2/4/1945, Φ35 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

192 Η Ένωση Ομήρων μοίρασε σε 100 ανέργους τα κέρδη από την κινηματογραφική προβολή, που ανήλθαν στο ποσό των 300.000 δρχ. Κλήθηκαν οι πρώην όμηροι, οι οικογένειες των θανόντων στη Γερμανία και των αγνοουμένων να περάσουν μαζί με τα απαραίτητα δικαιολογητικά του Ερ. Σταυρού από το γραφείο της ένωσης (Μοργκεντάου 95) για να πάρουν από ένα δέμα τρόφιμα. Βλ. «Η Ένωση Ομήρων», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 10/3/1946, 545932, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

193 Την Ένωση Θυμάτων Κατοχής απάρτιζαν το Παράρτημα Πανελλήνιας Ένωσης Ομήρων και Αγνοουμένων Νίκαιας και το Παράρτημα Πανελλήνιας Ένωσης Οικογενειών Εκτελεσθέντων Πατριωτών Περιόδου Κατοχής 1940-1944. Την τελευταία εκπροσωπούσαν οι μητέρες των εκτελεσμένων του Μπλόκου. Μέλη ήταν επίσης το Παράρτημα της Πανελλήνιας Ένωσης Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα 1940-1944 και το Παράρτημα Ένωσης Αποφυλακισθέντων Πολιτικών Κρατουμένων υπό Αρχών Κατοχής 1940-1944. Βλ. «Καταστατικών -

της Ένωσης ήταν η νομική κάλυψη των διεκδικήσεων των δικαιούχων,¹⁹⁴ η προώθηση των αιτημάτων τους και η γνωστοποίηση των δικαιωμάτων τους μέσω του Τύπου, η διοργάνωση εικαστικών και καλλιτεχνικών δρωμένων για την προβολή των διεκδικήσεων, καθώς και η αλληλεγγύη και η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών. Μέλη ήταν οι παθόντες και οι οικογένειες αυτών κατά την περίοδο της Κατοχής, η εγγραφή ήταν προαιρετική (1.000 δρχ.), ενώ η συνδρομή κόστιζε 100 δρχ. Επίσημη γιορτή της Ένωσης ήταν η 17η Αυγούστου, κατά την οποία τελούνταν το μνημόσυνο για τους εκτελεσμένους πατριώτες.¹⁹⁵ Όσον αφορά τον ιδεολογικό προσανατολισμό των παραπάνω ενώσεων, ανήκαν στον χώρο της Αριστεράς και του ΚΚΕ.

Σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, η Ένωση είχε 1.500 μέλη από τις οικογένειες των εκτελεσμένων, των ομήρων, των αγνοουμένων, των πολιτικών κρατουμένων, των τραυματιών, των πυροπαθών, των εκρηκτόπληκτων και όσων τα σπίτια τους είχαν κατεδαφιστεί. Σύμφωνα με την αίτηση του προέδρου της Ν. Μάρκου, όλοι αυτοί βρίσκονταν σε κατάσταση οικονομικής εξαθλίωσης και χρειάζονταν άμεση στήριξη για να προμηθευτούν τα βασικά είδη διατροφής. Η Ένωση αιτήθηκε το ποσό του 1.000.000 δρχ. από τον δήμο και την οικονομική ενίσχυση για τη μίσθωση του κτιρίου και τον εξοπλισμό του. Ο δήμος, αν και αναγνώρισε το έργο της Ένωσης, εξασφάλισε το ήμισυ του αιτούμενου πόσου (500.000 δρχ.), χωρίς να ικανοποιήσει το αίτημα για τη μίσθωση κτιρίου.¹⁹⁶

Σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ του διορισμένου δημάρχου Ιω. Μελά και της Ένωσης Θυμάτων Κατοχής αποτέλεσε το πρώτο επίσημο μνημόσυνο για τους εκτελεσμένους του Μπλόκου, στις 19 Αυγούστου 1945, που δείχνει και μια πρώιμη σύγκρουση στο πεδίο διαχείρισης της τοπικής μνήμης του πολέμου και της Αντίστασης. Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Κοκκινιάς μας*, ο δήμος προσπάθησε να αναλάβει τη διοργάνωση του μνημοσύνου «παραμερίζοντας τον φυσικό δικαιούχο, την Εθνική Ένωση Θυμάτων Κατοχής 1940-1944, όμως βρήκε την αντίσταση της κοινωνίας και των οργανώσεων:

Εθνική Ένωση Θυμάτων Κατοχής Νίκαιας», 23/10/1945, Φ36, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

194 Η Ένωση Θυμάτων παρείχε δωρεάν στα μέλη της την απαραίτητη νομική κάλυψη των υποθέσεών τους. Βλ. «Εθνική Ένωση Θυμάτων Κατοχής», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 19/8/1945, 545931, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

195 «Καταστατικών - Εθνική Ένωση Θυμάτων Κατοχής Νίκαιας», 23/10/1945, Φ36, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

196 «Αίτηση Εθνικής Ενώσεως Θυμάτων Κατοχής», Πρακτικών Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 2, 12/9/1945, *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 1945-1946*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

«Είναι απαράδεκτο να θέλει να κάνει το μνημόσυνο αυτός που, ενώ ΕΚΕΙΝΟΙ, άφοβοι, δίνανε τη ζωή τους στην Πατρίδα, στεκόταν μακριά τους».¹⁹⁷

Η επίσημη γιορτή της Ένωσης ήταν τη 17η Αυγούστου: «Ο Σύνδεσμος εορτάζει κατ' έτος την 17η Αυγούστου και τελείται μνημόσυνο υπέρ των επί Κατοχής εκτελεσθέντων Ελλήνων πατριωτών».¹⁹⁸ Εκτός από την κατάθεση στεφάνων, είχαν αποφασιστεί το κλείσιμο των μαγαζιών, η παύση της συγκοινωνίας για μισή ώρα, να κυματίζουν μεσίστιες οι σημαίες και να χτυπούν πένθιμα οι καμπάνες των εκκλησιών. Επίσης, «η καλλιτεχνική ομάδα που εργαζόταν για το Ηρώο και τα τεράστια πλακάτ δουλεύει δύσκολα μέσα στο πλήθος, που βουβό πλημμυρίζει».¹⁹⁹ Η συμμετοχή του κόσμου και των επαγγελματικών σωματείων ήταν καθολική, με την παρουσία όλων των εκπροσώπων της Ομοσπονδίας των Επαγγελματιών, καθώς συμμετείχαν ο Φοιτητικός Σύνδεσμος, η Ένωση Τραυματιών και ο προπολεμικός Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος «Ζωοδόχος Πηγή». Πρόσκληση είχαν λάβει όλοι οι εκπρόσωποι των κομμάτων της Αριστεράς, ο αντιβασιλέας και εκπρόσωποι της κυβέρνησης, ξένοι πρεσβευτές, αντιπρόσωποι του αθηναϊκού και του ξένου Τύπου, το Εργατικό Κέντρο, τα συνδικάτα, όλα τα τοπικά αθλητικά, φυσιολατρικά, προσφυγικά σωματεία, το ΕΑΜ και η ΕΠΟΝ της πόλης.²⁰⁰ Σύμφωνα με καταγγελία του κομμουνιστικού εντύπου *Η Κοκκινιά μας*, στο μνημόσυνο έγινε απόπειρα σαμποτάζ από τους εθνικόφρονες.²⁰¹ Η Αριστερά, μέσα από αυτή την εκδήλωση, προσπαθούσε να διεκδικήσει τη μνήμη της Αντίστασης της πόλης και να ενισχύσει το αριστερό φρόνημα των κατοίκων που διώκονταν από τους εθνικόφρονες.

197 «Δήμος και Δημαρχία από πού αντλούν δικαιώματα;», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 19/8/1945, 545931, Αρχείο ΚΚΕ, Επιμορφωτικό Ίδρυμα Χαρ. Φλωράκη.

198 Άρθρο 29, «Καταστατικό Εθνικής Ενώσεως Θυμάτων Κατοχής», 2/4/1945, Φ35 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

199 «Παλλαϊκό πένθος της Παρασκευής», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 19/8/1945, 545931. Στην καλλιτεχνική ομάδα δούλευε ο Μιχ. Νικολινάκος και το Ηρώο ήταν σε σχέδιο του ίδιου. «Ένα εφήμερο ηρώο από ξύλο, στον τύπο της χαμηλής τραπεζοειδούς στήλης, του ταφικού βωμού, με φιάλη και απομίμηση φλόγας στην κορυφή του. Έφερε ένα ανάγλυφο κυκλικό δάφνινο στεφάνι την ημερομηνία του Μπλόκου». Βλ. Μαρία Πούλου - Γιώργος Βεράνης (επιμέλεια έκθεσης και έρευνα), Έκθεση «Μιχάλης Νικολινάκος...», ό.π., σ. 47-49.

200 «Η συμμετοχή του λαού στο μνημόσυνο» και «Ποιοι προσκλήθηκαν», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 19/8/1945.

201 Προσπάθησαν να προκαλέσουν διαμαρτυρία για την καθυστέρηση της συγκοινωνίας και να σπάσουν το ημίωρο της στάσης των αυτοκινητιστών. Βλ. «Παλλαϊκό πένθος της Παρασκευής», εφ. *Η Κοκκινιά μας*, 19/8/1945.

3.3.11. Σύλλογος «Ανταρτοπολήκτων » και εσωτερική μετανάστευση του Εμφυλίου

Το 1948 δημιουργήθηκε ο Σύλλογος Ανταρτόπληκτων Β. Ελλάδας Κορυδαλλού - Νίκαιας, την ιδρυτική πράξη του οποίου υπέγραψαν 40 άτομα από περιοχές της βόρειας Ελλάδας, και συγκεκριμένα από το χωριό Εξοχή Κοζάνης, την Καστοριά, τη Φλώρινα και το Πολυκάρπι της Πέλλας.²⁰² Η ίδρυσή του ήταν εναρμονισμένη με τις αναγκαστικές μετακινήσεις που επιχειρούσε το Κράτος την περίοδο του Εμφυλίου.

Στις περιοχές της βόρειας Ελλάδας, κατά τον Εμφύλιο, υπήρξε το φαινόμενο της μετακίνησης πληθυσμών από τα ορεινά προς τα πεδινά και τις πόλεις εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτές οι μετεγκαταστάσεις δεν γίνονταν οικειοθελώς, αλλά υποχρεωτικά, για στρατιωτικούς και πολιτικούς λόγους, από τον Εθνικό Στρατό, ώστε να περιοριστεί η δύναμη του Δημοκρατικού Στρατού, ο οποίος ανεφοδιαζόταν και στρατολογούσε σε αυτά τα χωριά. Η μετακίνηση αυτή ήταν μια συντονισμένη ενέργεια του Εθνικού Στρατού για να εκκενώσει τις περιοχές που θεωρούσε εχθρικές, με σκοπό να αποδυναμώσει το δίκτυο του Δημοκρατικού Στρατού στην ύπαιθρο.²⁰³ Ο σύλλογος είχε την επωνυμία «Ανταρτόπληκτων», που χρησιμοποιήθηκε, όπως και ο όρος «συμμοριόπληκτοι», από τις κυβερνήσεις και τις στρατιωτικές Αρχές για προπαγανδιστικούς λόγους προκειμένου να χαρακτηρίσουν άτομα τα οποία είχαν πληγεί από τον Δημοκρατικό Στρατό και είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να αναζητήσουν καταφύγιο στα αστικά κέντρα.²⁰⁴ Η τακτική εκτοπισμού συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση το διάστημα 1947-1948. Η συρροή των προσφύγων στις πόλεις έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις και δημιουργούσε προβλήματα στην αποκατάσταση, στη στέγαση, στη σίτιση, στην περίθαλψη, στην εκπαίδευση κ.λπ. των πληθυσμών αυτών. Οι βουλευτές και η Τοπική Αυτοδιοίκηση ζήτησαν τη λήψη μέτρων κοινωνικής πρόνοιας από το Κράτος. Το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας προχώρησε σε απογραφή των προσφύγων, ώστε να καταρτιστούν κατάλογοι με σκοπό την κατανομή των πιστώσεων για την πρόνοια από το Κράτος και τη βοήθεια μέσω του προγράμματος κυρίως της UNRRA, που έφτασε στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο. Το 1948 θεσπίστηκε το οικογενειακό βιβλιάριο «συμμοριόπληκτου», ενώ εντάχθηκαν σε

202 «Καταστατικών - Σύνδεσμος Ανταρτοπλήκτων Βορείου Ελλάδος», 2/4/1948, Φ38, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

203 Βασιλική Λάζου, *ό.π.*, σ. 244.

204 Η Βασιλική Λάζου αναφέρει την περίπτωση μετακίνησης ορεινών πληθυσμών στη Λαμία. Βλ. Βασιλική Λάζου, *ό.π.*, 241-297.

κατηγορίες Α', Β' και Γ' προσφύγων, οι οποίες ελάμβαναν το επίδομα που αναλογούσε σε καθεμιά. Για τη χορήγηση του βιβλιαρίου «συμμοριόπληκτου», που συνοδευόταν από κρατικές παροχές απαιτούνταν η προσκόμιση τεκμηρίων εθnikοφροσύνης από όλα τα μέλη της οικογένειας.²⁰⁵

Μεγάλο μέρος του αμερικανικού προγράμματος οικονομικής βοήθειας διοχετεύθηκε για την αποκατάσταση, τη στέγαση και την περίθαλψη των προσφύγων του Εμφυλίου.²⁰⁶ Οι άποροι πρόσφυγες ενισχύθηκαν από τον δήμο με τη χορήγηση βοηθήματος, ενώ η πρόνοια περιελάμβανε την περίθαλψη, τη στέγαση και σίτισή τους. Οι δήμοι που συντηρούσαν «ανταρτόπληκτες» κοινότητες πίεζαν την κεντρική διοίκηση και τον νομάρχη για μεγαλύτερες προνοιακές παροχές. Βασική προϋπόθεση για την οικονομική ενίσχυση των δήμων με σκοπό την περίθαλψη των άπορων προσφύγων ήταν η δήλωση εθnikοφροσύνης.

Στον Δήμο Νίκαιας, από τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου επιβεβαιώνεται η υποχρεωτική οικονομική ενίσχυση που επέβαλε το Κράτος για το έργο περίθαλψης και αποκατάστασης των «συμμοριόπληκτων» του Πειραιά για το οικονομικό έτος 1948-1949.²⁰⁷ Επίσης, ειδική κατηγορία αποτελούσαν τα παιδιά του Εμφυλίου· η βοήθεια που δέχτηκαν προερχόταν κυρίως από το Κράτος, τη Βασιλική Πρόνοια, μετά την ίδρυση του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος (1947), και την Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος, γνωστή ως «Έρανος της Βασιλίσσης» (1947). Στη Νίκαια, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, είχε αποφασιστεί να φωτογραφηθούν όλα τα «ανταρτόπληκτα» παιδιά που είχαν φτάσει από τη βόρεια Ελλάδα για την έκδοση ταυτοτήτων,²⁰⁸ τα οποία θα διαπαιδαγωγούνταν με βάση τα εθνικά ιδεώδη και το αντικομμουνιστικό πνεύμα, ενώ όσα ήταν ορφανά πιθανόν οδηγήθηκαν σε κάποια από τις «Παιδουπόλεις της

205 Η απογραφή κατέγραψε ως «συμμοριόπληκτους» 706.092 άτομα. Βλ. στο ίδιο, σ. 254-255.

206 Για τη διάθεση των χρημάτων της αμερικανικής βοήθειας, βλ. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ - Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.

207 «Πίστωσης 2.000.000 δρχ. του προϋπολογισμού του δήμου για το οικονομικό έτος 1948-1949 ως βοήθημα υπέρ υπαλλήλων συμμοριόπληκτων κοινοτήτων, διά την εφάπαξ χορήγησιν ισοπόσου οικονομικής ενισχύσεως υπέρ των υπαλλήλων συμμοριόπληκτων κοινοτήτων του σχετικού εντάλματος εκδιδόμενου επ' ονόματι του ελεγκτού του Ταμείου Δήμων και Κοινοτήτων Πειραιώς», βλ. Πράξις 264, «Πίστωσης 2.000.000... συμμοριόπληκτων κοινοτήτων», Συνεδρίασις 17η, 17/9/1948, *Αποφάσεις Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 1947-1948*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

208 Αποφασίστηκε η πίστωση για τη λήψη 100 φωτογραφιών παιδιών προσφύγων από τη Β. Ελλάδα. Πράξις 227, «Περί ψηφίσεως πιστώσεως παιδιών Β. Ελλάδος», Συνεδρίασις 16η, 5/8/1948, *Αποφάσεις Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 1947-1948*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

Φρειδερίκης».²⁰⁹ Την ίδια περίοδο, ο Δήμος Νίκαιας επιδοτούσε το τμήμα των προσκόπων «διά την νεοσυσταθείσαν προσκοπικήν ομάδα εν τη λειτουργούση εν Νικαία Παιδουπόλει Ανταρτόπληκτων Ελληνοπαίδων».²¹⁰

Ο Σύλλογος Ανταρτόπληκτων ήταν μια μορφή αυτοοργάνωσης των προσφύγων που είχαν φτάσει από τις περιοχές της βόρειας Ελλάδας και είχε σκοπό τη συλλογική διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, όπως η αποκατάσταση, η στέγαση, η περίθαλψη, η ιατροφαρμακευτική κάλυψη, η ένδυση, η υπόδηση, η παροχή οικονομικού βοηθήματος και, γενικά, η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών. Ο σύλλογος μεριμνούσε για τα πιστοποιητικά έκδοσης του βιβλιαρίου απορίας, ενώ παράλληλα εγγυάτο για τα εθνικά φρονήματα των μελών του. Δικαίωμα εγγραφής είχαν όλοι οι προστάτες των «ανταρτόπληκτων» οικογενειών της βόρειας Ελλάδας – προστάτης ήταν συνήθως ο άνδρας της μετακινούμενης οικογένειας και, σε περίπτωση απουσίας του, γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας, όπως φαίνεται από τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου. Στο σωματείο ανήκαν άνδρες διαφόρων ηλικιών, κυρίως όμως νέοι που δήλωσαν εργατικά επαγγέλματα, όπως του οικοδόμου, του κτίστη και του ανειδίκευτου εργάτη. Ανάμεσά τους βρίσκονταν 5 γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας (άνω των 70 χρόνων). Ο σύλλογος θα μεριμνούσε για την επίλυση του στεγαστικού ζητήματος με τη μέθοδο της αυτοστέγασης, που θα ξεκινούσε τα αμέσως επόμενα χρόνια, σε περίπτωση αδυναμίας μετεγκατάστασης. Όλα τα έργα για την ανοικοδόμηση των πόλεων και την αποκατάσταση των «ανταρτόπληκτων» τελούσαν υπό την αιγίδα του υπουργείου Ανοικοδομήσεως, που υπαγόταν στο Σχέδιο Μάρσαλ και χρηματοδοτούνταν από αυτό.²¹¹

Η έδρα του συλλόγου δεν βρισκόταν μέσα στη Νίκαια, αλλά στην όμορη κοινότητα του Κορυδαλλού. Από τις διευθύνσεις που είχαν δηλώσει οι πρόσφυγες φαίνεται η διασπορά τους σε διάφορες περιοχές του Πειραιά, κυρίως όμως στη

209 Για το θέμα των παιδιών του Εμφυλίου, ενδεικτικά: Τασούλα Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή Παιδοφύλαγμα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινρόθωση 1945-1952*, τ. Δ' 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 83-107, Λουκιανός Χασιώτης, *Από την κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Αθήνα, Εστία, 2013. Για τα παιδιά του Εμφυλίου που διαχειρίστηκε η Αριστερά, βλ. Ειρήνη Λαγάνη - Μαρία Μποντίλα, «Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμος»; *Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012.

210 Η πίστωση στους προσκόπους ανήλθε στο ποσό του 1.000.000 δρχ. Βλ. Πράξις 97, «Περί ψηφίσεως... λειτουργούσης εν Νικαία Παιδουπόλεως Ανταρτοπλήκτων Ελληνοπαίδων», Συνεδρίασις 4η, 6/4/1949, *Αποφάσεις Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας 1948-1950*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

211 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό.π.*, σ. 161, και Θεοκλής Ζούνης, «Η αποκατάσταση των συμμοριόπληκτων», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 307, Ιανουάριος 1950, σ. 3-6.

Νίκαια και στον Κορυδαλλό, ενώ κάποιοι είχαν εγκατασταθεί στη Χαλκηδόνα (Σαλαμίνας), κοντά στην όμορη πόλη, στο Κερατσίνι.

Η λειτουργία του συλλόγου συνιστά απόδειξη των μετακινήσεων των πληθυσμών, οι οποίες είχαν ξεκινήσει προπολεμικά και εντάθηκαν την περίοδο του Εμφυλίου. Ορισμένοι μελετητές τις ερμηνεύουν ως μια τακτική επιβολής του Κράτους των εθνικοφρόνων στις περιοχές όπου ήταν πιο μαζικό το ΕΑΜικό κίνημα.²¹² Έτσι, η πόλη που ιδρύθηκε από τους πρόσφυγες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίοι ξεριζώθηκαν από τα σπίτια τους και αυτοοργανώθηκαν το πρώτο διάστημα για να ικανοποιήσουν ζωτικές ανάγκες, δέχθηκε νέους πρόσφυγες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που επίσης είχαν μείνει δίχως εστίες και είχαν αναγκαστεί να μετακινηθούν σε νέους τόπους, όπου επίσης αυτοοργανώθηκαν.

212 Βασιλική Λάζου, *ό.π.*, σ. 241-297.

Κεφάλαιο 4: Η πόλη και οι σύλλογοι στη μεταπολεμική περίοδο

4.1. Γενικά και πολιτικά χαρακτηριστικά στη Νίκαια κατά τη μεταπολεμική περίοδο

4.1.1. Όψεις της καθημερινότητας της πόλης και σύλλογοι

Η πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία χαρακτηρίστηκε από την έντονη εξάρτηση της χώρας από τις ΗΠΑ με το Σχέδιο Μάρσαλ, με σκοπό την ανασυγκρότηση. Σταδιακά, ξεκίνησαν η οικονομική βελτίωση και η εγχώρια κινητοποίηση μικρών και μεγάλων κεφαλαίων. Η τάξη των μικρομεσαίων, των μικροϊδιοκτητών και των αυτοαπασχολούμενων άρχισε να ανακάμπτει. Το στεγαστικό ζήτημα επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί με τη μέθοδο της λαϊκής κατοικίας, με την τακτική είτε της αντιπαροχής είτε της αυτοστέγασης, ενώ τα χρόνια προβλήματα και οι αβλεψίες δεν επέτρεψαν ούτε αυτή τη φορά την οικιστική ανασυγκρότηση πάνω σε πολεοδομικούς σχεδιασμούς.¹ Ο πληθυσμός στις πόλεις είχε αυξηθεί εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης από την ύπαιθρο και από τους Κωνσταντινουπολίτες, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη γενέτειρά τους ύστερα από το πογκρόμ του Σεπτεμβρίου του 1955 και τις απελάσεις.²

Στην πολιτική ζωή της χώρας είχε διαμορφωθεί ένα πολυπλόκαμο σύστημα, στο οποίο εμπλέκονταν η κυβέρνηση, τα ανάκτορα, οι Αμερικανοί, ο στρατός και τα σώματα ασφαλείας. Μετά τον Εμφύλιο προέκυψε ένας νέος διχασμός, μια αντίληψη διαχωρισμού των πολιτών σε δύο κατηγορίες, στους «εθνικόφρονες» και τους «αντεθνικώς σκεπτόμενους», ενώ η Αριστερά εξοβελίστηκε ως ανθελληνική δύναμη.³ Στις πόλεις λειτουργούσαν μηχανισμοί διευρυμένου ελέγχου και καταστολής. Σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο είχε εγκαθιδρυθεί ένας μηχανισμός παρακολούθησης των πολιτών με φάκελους για την έκδοση πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και τον «αποχαρακτηρισμό» των αριστερών.⁴ Επίσης, οι εξορίες εξακολουθούσαν να δέχονται τους «επικίνδυνους» για τη δημόσια τάξη.⁵

1 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση, 1945-1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 169-173.

2 Αντώνης Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 340-341, 362-363.

3 Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος - Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992, σ. 280.

4 Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν - Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στην Ελλάδα του 20ού αιώνα και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, σ. 108-114.

5 Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 381-383.

Στη Νίκαια, η πρώτη μετεμφυλιακή δεκαετία χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια ανασυγκρότησης και βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης. Ο πληθυσμός της πόλης είχε φτάσει τους 72.176 κατοίκους, με τον ερχομό αρκετών εσωτερικών μεταναστών από τα νησιά και την ηπειρωτική χώρα.⁶ Η ξένη βοήθεια ήταν επιβεβλημένη για τις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, για αυτό η διανομή του δελτίου γάλακτος συνεχιζόταν αδιάκοπα στα συνοικιακά παντοπωλεία. Επίσης, οι αποστολές της ξένης φιλανθρωπίας κάλυπταν ελάχιστα τις ανάγκες ένδυσης των μαθητών.⁷ Το 1950, οι περισσότερες συνοικίες της πόλης αντιμετώπιζαν διάφορα προβλήματα, τα οποία παρέμεναν άλυτα από την περίοδο του Μεσοπολέμου και είχαν επιδεινωθεί στην Κατοχή και στον Εμφύλιο, όπως το στεγαστικό, η ένταξη νέων περιοχών στο σχέδιο πόλεως, η ανεπάρκεια των δημόσιων έργων και το ελλιπές δίκτυο ηλεκτρισμού και ύδρευσης. Τα άρθρα της δεξιάς τοπικής εφημερίδας *Νέα Ιδέα* αποτυπώνουν την έκταση των προβλημάτων σε όλες τις συνοικίες της πόλης. Στις πολυκατοικίες των Άσπρων Χωμάτων, ο φωτισμός έμοιαζε με λυχνία και η ύδρευση γινόταν αποσπασματικά, μόνο από μία βρύση. Προβλήματα με τον ηλεκτρισμό και ελλείψεις στην οδοποιία αντιμετώπιζε και η συνοικία του Καραβά Β', που πλημμύριζε από το ρέμα το οποίο ξεκινούσε από τα Λατομεία. Αποκομμένες τελείως, πίεζαν για την ένταξή τους στο σχέδιο πόλεως οι πιο βόρειες περιοχές του Καραβά Γ' και Δ', δηλαδή της Νεάπολης, ενώ ήταν επιτακτική η ανάγκη ενός πολυϊατρείου. Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζαν οι φτωχικές συνοικίες των Γερμανικών και των Κιλικιανών, οι οποίες υπέφεραν και από τις ακαθαρσίες, το σκοτάδι και τους λασποδρόμους.⁸ Πρόσθετες ελλείψεις υπήρχαν στον τομέα της εκπαίδευσης και της δημόσιας υγείας. Οι συνοικίες χρειάζονταν νέα σχολικά κτίρια, ειδικά το γυμνάσιο, που εξακολουθούσε να στεγάζεται σε μια γερμανική παράγκα.⁹ Επίσης, όσον αφορά την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης που προωθούσε το Κράτος, υπήρχε η πρόβλεψη ώστε μέρος των χρημάτων του Σχεδίου Μάρσαλ να επενδυθεί στην υλοποίηση του νέου κτιριακού συγκροτήματος της τεχνικής σχολής του

6 Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951, Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1955.

7 Οι παντοπώλες μοίραζαν το γάλα με βάση το αντίστοιχο δελτίο. Η αποστολή ρούχων για τους μαθητές του γυμνασίου από τον Καναδά. Βλ. «Διανομή Γάλακτος» και «Δέματα εις μαθητάς», εφ. *Νέα Ιδέα*, 26/2/1950, ΕΛΙΑ.

8 «Αι ανάγκαι της περιοχής», «Ανάγκη να γίνουν έργα», «Επιστολαί», «Η επέκτασις της συγκοινωνίας των Γερμανικών», 29/2/1950, 5/3/1950, 30/4/1950, 16/7/1950, εφ. *Νέα Ιδέα*, ΕΛΙΑ, και «Κιλικιανά», 17/9/1950, εφ. *Νέα Ιδέα*.

9 Σύμφωνα με δημοσιεύματα της *Νέας Ιδέας*, ο Κοκκινιώτης βουλευτής Δ. Ντάγγας προσπαθούσε να ασκήσει πίεση στον υπ. Παιδείας προκειμένου να διευθετηθεί το κτιριακό ζήτημα του γυμνασίου. «Ενημερώθησαν οι αρμόδιοι διά την κατάστασιν του Γυμνασίου», 14/5/1950, εφ. *Νέα Ιδέα*, ΕΛΙΑ.

«Ηρακλείτου»¹⁰ η χωροταξική πρόβλεψη για τη μεταφορά της κοντά στις πολυκατοικίες, όπου ζούσε μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης της πόλης, αποσκοπούσε στην ευκολότερη ένταξη της νεολαίας στην παραγωγή.

Ένα από τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πιο ευάλωτες οικονομικά τάξεις της πόλης ήταν το στεγαστικό, το οποίο παρέμενε άλυτο από τα χρόνια του Μεσοπολέμου για τους φτωχότερους πρόσφυγες με μπερδεμένους τίτλους ιδιοκτησίας, ενώ την περίοδο του πολέμου είχαν προκύψει και νέες κοινωνικές κατηγορίες οι οποίες χρειάζονταν στέγη. Παρέμεναν άστεγοι «οι φτωχοί πολύτεκνοι, οι φτωχοί εργαζόμενοι, οι εργάτριες, οι επίστρατοι και οι φτωχές νοικοκυρές, που κωλύονταν ακόμα και ο γάμος τους, γιατί δεν είχαν ένα οικόπεδο ή σπίτι για προίκα».¹¹ Υπήρχαν άνθρωποι που ζούσαν σε ακατάλληλα αυτοσχέδια παραπήγματα, έχοντας μετατρέψει ακόμα και τα ουρητήρια σε σπίτια.¹² Η ανάγκη για ένταξη στα προγράμματα λαϊκής κατοικίας ήταν επιβεβλημένη για την αναμόρφωση της πόλης.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, ο πληθυσμός της πόλης είχε φτάσει τους 83.276 κατοίκους, όμως τα παραπάνω προβλήματα παρέμεναν. Επίσης, είχε αυξηθεί η ανεργία, λόγω έλλειψης εργοστασίων και βιομηχανικών επιχειρήσεων, γεγονός που οδηγούσε στη μετανάστευση.¹³ Όλα αυτά έπρεπε να τα διαχειριστεί η νέα δημοτική Αρχή, η οποία κατήγγελλε την επί σειράν ετών «άνιση μεταχείριση» της Νίκαιας από τις οικονομικές επιδοτήσεις του Κράτους.¹⁴ Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ νικητών και ηττημένων του Εμφυλίου και οι νέες ταυτότητες «εθνικοφρόνων» και μη δημιουργούσαν κλίμα έντασης και ανησυχίας, το οποίο επιβαλλόταν να ξεπεραστεί για την ομαλή λειτουργία της πόλης.

Σε αυτό το μεταβατικό στάδιο της ανασυγκρότησης, επαναλειτούργησαν κάποιοι από τους προπολεμικούς συλλόγους, ενώ ιδρύθηκαν και νέοι, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις νέες ανάγκες της κοινωνίας. Από το 1950 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας το 1967, σύμφωνα με την έρευνα στα ΓΑΚ, συνολικά ιδρύθηκαν 34 νέοι σύλλογοι, οι 22 εξ αυτών τη δεκαετία του 1950, με κορύφωση το 1959 (Πίνακας 15). Την αύξηση στον ρυθμό της συσσωμάτωσης θα πρέπει να τη συνδέσουμε και με την

10 «Η Σχολή Μηχανικών “Ηράκλειτος”», 16/4/1950, εφ. *Νέα Ιδέα*, ΕΛΙΑ.

11 «Ρυθμίζεται το ζήτημα των οικοπέδων εις τα Γερμανικά», 12/11/1950, εφ. *Νέα Ιδέα*, 23/10/1950, και «Δόσατε στέγην εις τον Λαόν», 9/7/1950, εφ. *Νέα Ιδέα*, ΕΛΙΑ.

12 «Ιδέες ανασυγκροτήσεως - ουρητήρια», εφ. *Νέα Ιδέα*, 23/10/1950.

13 «Επιστολή Δημάρχου προς Υπουργό Εργασίας», 27/9/1964, *Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου, 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

14 Η Νίκαια από το 1957-1963 είχε λάβει πολύ λιγότερα ποσά σε σχέση με άλλους δήμους. Βλ. «Υπόμνημα προς Υπ. Εσωτερικών», 17/3/1965, *Εξερχόμενη Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας*.

κυβερνητική αλλαγή και την άνοδο του Κων. Καραμανλή, που εξασφάλισε κυβερνητική σταθερότητα (1956), και κυρίως με την αύξηση των ελευθεριών, όταν η ΕΔΑ ήταν πλέον αξιωματική αντιπολίτευση (1958). Οι υπόλοιποι 12 σύλλογοι ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1960 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας. Από το 1960 μέχρι το 1965 δημιουργούνταν ένας με δύο σύλλογοι κάθε χρονιά, ενώ άνοδος στη συσσωμάτωση παρατηρήθηκε το 1966, με την ίδρυση 4 συλλόγων (Πίνακας 15).

Πίνακας 15: Ίδρυση νέων συλλόγων (1950-1966)

Έτος Ίδρυσης Συλλόγων	Αριθμός Συλλόγων
1950	0
1951	1
1952	1
1953	2
1954	2
1955	4
1956	4
1957	0
1958	3
1959	5
Σύνολο (δεκαετία 1950)	22
1960	1
1961	1
1962	0
1963	2
1964	2
1965	2
1966	4
Σύνολο (δεκαετία 1960)	12
Σύνολο (1950-1966)	34

Πηγή: Καταστατικά συλλόγων στη Νίκαια 1950- 1966. Βλ. «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ

Σύμφωνα με τη λίστα των τοπικών οργανώσεων που βρέθηκε στην αλληλογραφία του Γραφείου Δημάρχου, το 1964 στη Νίκαια λειτουργούσαν περίπου 100 οργανώσεις.¹⁵ Αρκετοί από τους συλλόγους είχαν ιδρυθεί τις προηγούμενες περιόδους και επαναλειτούργησαν. Ο βαθμός συσσωμάτωσης της πόλης σε σχέση με την έκταση και τον πληθυσμό της παρέμενε υψηλός. Για την κατηγοριοποίηση των συλλόγων διατηρήσαμε τα είδη που είχαμε από την περίοδο του Μεσοπολέμου, δηλαδή τους κατατάξαμε με βάση τις δραστηριότητές τους σε αλληλοβοηθητικούς, φιλανθρωπικούς, ψυχαγωγικούς, αθλητικούς, προσφυγικούς και εξωραϊστικούς. Επίσης, αυτή τη χρονική περίοδο μελετήσαμε τους συλλόγους με κριτήριο την

15 «Κατάστασις οργανώσεων της πόλεως», *Αλληλογραφία του Γραφείου Δημάρχου, 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο του Δήμου Νίκαιας.

κοινωνική κατηγορία όπου απευθύνονται. Έτσι, έχουμε συλλόγους για νέους, γυναίκες, πρόσφυγες. Η κατηγοριοποίηση δεν μπορεί να είναι αυστηρή, γιατί οι σκοποί και οι δράσεις τους επικαλύπτονται σε κάποιες περιπτώσεις, όπως οι προσφυγικοί σύλλογοι που, εκτός από τη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης, ασχολούνταν με την εξυπηρέτηση πρακτικών αναγκών, όπως η λαϊκή κατοικία, ανέπτυσαν φιλανθρωπική δράση και ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Αντίστοιχα, οι εξωραϊστικοί σύλλογοι είχαν δράσεις που αφορούσαν την καθημερινότητα, αλλά και την ψυχαγωγία.

4.1.2. Όψεις της εκλογικής συμπεριφοράς και πολιτικοί σύλλογοι

Μετά τον Εμφύλιο, στην πολιτική σκηνή της χώρας είχαν διαμορφωθεί τρεις σχηματισμοί: η Δεξιά, το Κέντρο και η Αριστερά. Η Δεξιά εκπροσωπήθηκε από τον Εθνικό Συναγερμό (Ε.Σ.) του Αλ. Παπάγου και αργότερα την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)· το Κέντρο από την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Ν. Πλαστήρα και αργότερα από την Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.) του Γ. Παπανδρέου· η Αριστερά από την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), η οποία ήταν ο νόμιμος εκφραστής του αριστερού χώρου.

Από τις τοπικές οργανώσεις που είχαν ιδρύσει τα πολιτικά κόμματα στη Νίκαια τη μεταπολεμική περίοδο και λειτουργούσαν ως κέντρα επιρροής και άσκησης πολιτικής έχω εντοπίσει μόνο το καταστατικό της τοπικής οργάνωσης της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) το 1966. Ενδεχομένως, η απουσία των άλλων τοπικών πολιτικών οργανώσεων να οφείλεται στη διάλυσή τους την περίοδο της χούντας. Έτσι, η έρευνα για τους πολιτικούς συλλόγους έγινε κυρίως από αναφορές στον τοπικό Τύπο της εποχής. Σχετικά με την εκλογική συμπεριφορά χρησιμοποιήθηκαν τα εκλογικά αποτελέσματα του δήμου.¹⁶

Οι εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950 ήταν οι πρώτες μετεμφυλιακές και εγκαίνιασαν μια δύσκολη περίοδο για την πολιτική ζωή της χώρας, με αυστηρό έλεγχο και έντονη πόλωση, ως συνέπεια του Εμφυλίου. Στη Νίκαια είχαν ιδρυθεί τοπικές οργανώσεις της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου (ΕΠΕΚ), που είχε σύνθημα την «ειρήνευση» και την «αλλαγή», ώστε να ξεπεραστούν οι συνέπειες του

16 Στοιχεία για τα εκλογικά αποτελέσματα του Δήμου Νίκαιας υπάρχουν στο προσωπικό αρχείο της ανθρωπολόγου Renne Hirschon, μέρος του οποίου παραχωρήθηκε στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ) και είχα την ευκαιρία να αποδελτιώσω. Ευχαριστώ θερμά τη διεύθυνση και, προσωπικά, τον Δ. Καμούζη.

«μακρόχρονου Εμφυλίου Πολέμου».¹⁷ Αντίστοιχα, είχε ιδρυθεί η τοπική τής Δημοκρατικής Παράταξης (Δ.Π.), που κάλυπτε τον χώρο της Αριστεράς. Η συγκέντρωση της τελευταίας στον προεκλογικό αγώνα στην πλατεία του Αγ. Νικολάου ήταν ογκώδης¹⁸ και προμήνυε το επικείμενο εκλογικό αποτέλεσμα: η Δημοκρατική Παράταξη στη Νίκαια αναδείχθηκε πρώτο κόμμα, με μεγάλη διαφορά από το ποσοστό που είχε λάβει πανελλαδικά (Πίνακας 16). Ανάλογα ποσοστά έλαβε η Δημοκρατική Ένωση και στις εργατικές συνοικίες της Δραπετσώνας και του Κερατσινίου.¹⁹ Η επιτυχία της ήταν αποτέλεσμα αφενός της αποδυνάμωσης των παλαιών κομμάτων του Μεσοπολέμου (Φιλελεύθεροι - Λαϊκοί), αφετέρου της εμπειρίας της ΕΑΜικής Αντίστασης, που επηρέασε τους εκλογείς. Στη Νίκαια εκλέχθηκαν οι προπολεμικοί πολιτικοί των αστικών κομμάτων, οι οποίοι είχαν σχέση με τη διοίκηση συλλόγων.²⁰

Οι δημοτικές εκλογές της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, που μεσολάβησαν πριν τις επόμενες βουλευτικές εκλογές, έφεραν την Αριστερά στο προσκήνιο, όπως και σε άλλες εργατικές και λαϊκές συνοικίες. Οι εκλογές της 15ης Απριλίου 1951 σήμαναν τον τερματισμό μιας μακρόχρονης πολιτικής κρίσης, με διορισμένους δημάρχους από το 1938.²¹ Η εκλογή δημάρχων από τον κύκλο της Αριστεράς έδειξε ότι ο χώρος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης αποτελούσε την κεντρική προτεραιότητα των αριστερών και μια γερή βάση για την ίδρυση της ΕΔΑ, τον Αύγουστο του 1951.²² Η εκλογή γινόταν έμμεσα, από το Δημοτικό Συμβούλιο. Πρώτος αιρετός δήμαρχος αναδείχθηκε ο προπολεμικός δημοτικός σύμβουλος και αντιστασιακός Δημ. Καρακουλουζής, με ποσοστό 52,4%, που ήταν συνεργαζόμενος με την Αριστερά.²³

17 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία... ό.π.*, σ. 106

18 «Ο Προεκλογικός Οργασμός», εφ. *Νέα Ιδέα*, 5/3/1950, ΕΛΙΑ.

19 Γιώργος Μακρίδης, διδακτορική διατριβή, *Λαϊκές τάξεις και πολιτική στην Ελλάδα - Η περίπτωση του Πειραιά και της ευρύτερης περιφέρειας*. Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2008, σ. 122.

20 Οι βουλευτές της Νίκαιας ήταν ο Δημ. Ντάγγας με τη Δ.Π., οι Ιω. Μελάς και Ιω. Χαβούτης με την ΕΠΕΚ και ο Σ. Σαββίδης παρέμενε Φιλελεύθερος, όπως και προπολεμικά. Αποτελέσματα Βουλευτικών Εκλογών 1950, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1951, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

21 Τα οκτώ εκλογικά τμήμα ήταν βάσει των ενοριών Αγ. Νικολάου, Οσίας Ξένης, Αγ. Γεωργίου, Ευαγγελίστριας, Αγ. Αποστόλων, Παναγίτσας, Αγ. Τριάδας και Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου. Βλ. Δήμος Νίκαιας - Αταξινόμητο Αρχείο Renee Hirschon, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

22 Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι δημοτικές εκλογές της 15^{ης} Απριλίου 1951», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ενθετο της εφ. *Αυγή*, 11/5/2014, σ. 54.

23 Ο Δημ. Καρακουλουζής ήταν μικρασιατικής καταγωγής, κάτοικος της Ν. Κοκκινιάς, έμπορος και δημοτικός σύμβουλος στον Μεσοπόλεμο, ενταγμένος στον χώρο των Φιλελεύθερων. Στον Β' Παγκόσμιο έλαβε μέρος στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα στο ΕΑΜ. Για τη σύνθεση του Δημοτικού Συμβουλίου, βλ. «Συνοικισμοί και Δημοτικά», εφ. *Νέα Ιδέα*, 6/6/1951, ΕΛΙΑ.

Στις επόμενες βουλευτικές εκλογές, τον Σεπτέμβριο του 1951, στη Νίκαια έγινε έντονος προεκλογικός αγώνας γύρω από την ΕΠΕΚ και τον Ν. Πλαστήρα, ο οποίος επανέφερε μνήμες του Μεσοπολέμου με «τον μαύρο καβαλάρη», ο οποίος είχε δώσει στους πρόσφυγες γη για να αποκατασταθούν, επομένως τώρα θα ικανοποιούσε το βασικό αίτημα της «αλλαγής».²⁴ Υποψήφιοι στον συνδυασμό της ΕΠΕΚ ήταν παλιοί πολιτικοί του Μεσοπολέμου από τους κύκλους των Φιλελευθέρων, όπως ο νομικός Νικ. Αστρουλάκης, μια προσωπικότητα με ευρεία αποδοχή στην κοινή γνώμη και άμεση σχέση με τους τοπικούς συλλόγους, που μπορούσε να επηρεάσει τμήματα του εκλογικού σώματος. Η τοπική οργάνωση της ΕΠΕΚ είχε τα γραφεία της στην οδό Αμερικανίδων Κυριών και πρόεδρός της ήταν ο Ηρ. Χαραλαμπίδης, αργότερα πρόεδρος της Παμπροσφυγικής Ομοσπονδίας Πειραιά, η οποία διαχειρίστηκε το στεγαστικό ζήτημα.²⁵ Στην πόλη, πρώτο κόμμα αναδείχθηκε η ΕΠΕΚ και δεύτερο η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), που σημείωσε δυναμική παρουσία στη Νίκαια (Πίνακας 16), όπως και στις άλλες εργατικές και προσφυγικές συνοικίες της περιφέρειας του Πειραιά (Κερατσίνι, Δραπετσώνα),²⁶ της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (Καισαριανή, Καλαμαριά) μετατρέποντάς τις στις κυριότερες εστίες της Αριστεράς.²⁷ Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1952 εκλέχθηκε πρωθυπουργός ο Αλ. Παπάγος, ο οποίος στα εθνικά θέματα υπεραμύνθηκε του Κυπριακού Αγώνα και έθεσε τις βάσεις για ένα «ισχυρό κράτος της Δεξιάς».²⁸ Στη Νίκαια, αν και πρώτο κόμμα αναδείχθηκε ο συνασπισμός ΕΠΕΚ - Φιλελευθέρων, με τον οποίο εξελέγη ο παλιός βενιζελογενής πολιτικός Ιω. Χαβούτης, που είχε σχέση με την Ένωση Σμυρναίων,²⁹ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού ψήφισε την ΕΔΑ (Πίνακας 16). Η ανοδική τάση της εξηγείται και από τις συνέπειες της εκτέλεσης του Ν. Μπελογιάννη, που δεν κατόρθωσε να αποτρέψει ο Ν. Πλαστήρας και επηρέασε αρνητικά τους αριστερούς εκλογείς του Κέντρου.

Με την κυβερνητική αλλαγή, η βαθιά διαιρετική τομή Δεξιάς - Αριστεράς επηρέασε και τον δήμο της πόλης. Το έργο της πρώτης αιρετής δημοτικής Αρχής

24 «Η αλλαγή είναι αίτημα του λαού», «Στρατηγέ Πλαστήρα, να γιατί η αγάπη μας για σένα είναι απέραντη», εφ. *Παρατηρητής*, 26/8/1951, 2/9/1951, ΕΛΙΑ.

25 «Εις ογκώδη συγκέντρωση...», εφ. *Παρατηρητής*, 2/9/1951, ΕΛΙΑ.

26 Γιώργος Μακρίδης, *ό.π.*, σ. 124.

27 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική...*, *ό.π.*, σ. 152-153.

28 Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι δημοτικές εκλογές της 21^{ης} και 28^{ης} Νοεμβρίου 1954», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ένθετο της εφ. *Αυγή*, 11/5/2014, σ. 29.

29 Ο αδελφός του, Νίκος Χαβούτης, ήταν πρόεδρος της Ένωσης Σμυρναίων στη Νίκαια. Βλ. «Αι ψήφοι προτιμήσεως εις τας Αθήνας. Υποβάλλεται ένστασις διά τον Πειραιά», εφ. *Εμπρός*, 20/11/1952.

παρακωλυόταν από ανυπόστατες καταγγελίες, ποινές, παύσεις,³⁰ ενώ δεν έλειψαν οι διαφωνίες για την ονομασία της πόλης.³¹ Στις επόμενες δημοτικές εκλογές, τον Νοέμβριο του 1954, χαρακτηριστικό στοιχείο ήταν οι συνεργασίες για τη δημιουργία ενός «αντισυναγερμικού μετώπου». Σκοπός ήταν η συγκρότηση δημοκρατικών ψηφοδελτίων από τα κατάλληλα, ηθικώς αδιάβλητα και πιο συμπαθή πρόσωπα στην κοινή γνώμη, που ανήκαν στον χώρο της ΕΠΕΚ και ήταν ανοιχτά σε συνεργασία με την ΕΔΑ.³² Σε αυτό το πλαίσιο συνεργασίας για τη δημιουργία της «μεγάλης προοδευτικής παράταξης», που θα κέρδιζε ψήφους της Αριστεράς αλλά και της Δεξιάς, επιλέχθηκαν ο Πόντιος «δημοκρατικός και συμπαθής» Ν. Τουντουλίδης από τη διοίκηση της Ένωσης Ποντίων και ο Αριστερός πρώην εξόριστος Κ. Γέμελος.³³ Ο συνδυασμός κέρδισε τις εκλογές και η δημαρχιακή θητεία του Ν. Τουντουλίδη διήρκεσε από το 1955 έως το 1959. Στη διάρκεια της, έκτος από τα δημόσια έργα που υλοποιήθηκαν στην πόλη και πέρα από τις κινητοποιήσεις και τις συμβολικές πράξεις υπέρ του Κυπριακού Αγώνα,³⁴ που είχε αναδειχθεί σε εθνικό ζήτημα αριστερών και

30 Καταγγελίες στον πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου, Ιω. Κοντούλη, της ΕΔΑ με την κατηγορία του ν. 509 περί κομμουνισμού, οι οποίες απορρίφθηκαν. Βλ. εφ. *Ελληνική Πατρίς*, 19/6/1953.

31 Ο Π. Χρυσοχέρης, βουλευτής του Ελ. Συναγερμού, έκανε μήνυση στον δήμαρχο Δημ. Καρακουλουξή για «απρεπή συμπεριφορά κατά την προεκλογική περίοδο», γιατί υπερασπίστηκε την ΕΔΑ και σε συνέντευξή του στην *Αυγή* αποκαλούσε υπαινεκτικά την πόλη με την παλαιότερη ονομασία της, «Κοκκινιά», όπως χαρακτηριστακά συνήθιζε να κάνει ενίοτε στις συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου. «Υπεβλήθη εις τον εισαγγελέα Πειραιώς μήνυσις κατά του Καρακουλουξή», εφ. *Ελληνική Πατρίς*, 8/12/1952, και «Το Δημοτικό Συμβούλιο συνεδριάζει», εφ. *Παρατηρητής*, 19/10/1952.

32 Κατερίνα Δέδε, «Η στρατηγική της ΕΠΕΚ και η «Μεγάλη Προοδευτική Παράταξις», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ένθετο της εφ. *Αυγή*, 11/5/2014, σ. 17.

33 Σε τοπικό άρθρο αναφέρεται ότι επικεφαλής της ΕΔΑ ήταν ο Κ. Γέμελος και η ΕΠΕΚ θα πρότεινε είτε τον Κυρ. Καχραμάνογλου είτε τον Ν. Τουντουλίδη. Βλ. «Συνεχίζεται η προεκλογική κίνηση...», εφ. *Ταχυδρόμος*, 9/10/1954, ΕΛΙΑ. Ο Κων. Γέμελος ήταν Μικρασιάτης, κάτοικος Κοκκινιάς, δάσκαλος στη Μεσσηνία (1937-1941), μέλος του ΕΑΜ, εξόριστος Μακρονήσου (1947-1948), και επέστρεψε στη Νίκαια, όπου ασχολήθηκε με τα κοινά. Ο Νίκος Τουντουλίδης είχε καταγωγή από τη Σάντα του Πόντου. Γεννήθηκε (1905) και μεγάλωσε στο Τσατουριάν της Γεωργίας, όπου οι γονείς του είχαν μεταναστεύσει για εργασία. Έφτασε στην Ελλάδα το 1927 και εγκαταστάθηκε στη Νίκαια. Ήταν οδοντίατρος, δημοτικός σύμβουλος (1934-1938), δήμαρχος Νίκαιας (1954-1959) και αντιπρόεδρος της Ένωσης Ποντίων Νίκαιας - Κορυδαλλού. Οι δημοτικές και βουλευτικές εκλογές στη Νίκαια χρήζουν περαιτέρω έρευνας.

34 Όσον αφορά τις συμβολικές πράξεις για τη στήριξη του Κυπριακού Αγώνα, ο δήμος προέβη στη μετονομασία της οδού Ταξιάρχου Μπλοκ σε Κύπρου. Τα εγκαίνια έγιναν στις 6 Νοεμβρίου 1955. Βλ. «Επιστολή του Δήμου», 29/10/1955, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας. Επίσης, το 1953, το εκκλησάκι στον λόφο της Δεξαμενής είχε ονομαστεί «Άγιος Φίλιππος» προς τιμήν του γάμου της βασίλισσας Ελισάβετ και του πρίγκιπα Φιλίππου. Σε άρθρο του τοπικού Τύπου αναφέρεται ως Άλσος Νυμφών, ενδεχομένως κατά παράφραση των νυμφευμένων, γιατί Λόφος των Νυμφών ονομαζόταν ο Δημοτικός Κήπος. Τον Μάιο του 1956, η εντοχιτισμένη πλάκα αποκαθελώθηκε από τη δημοτική Αρχή, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τους Κύπριους αγωνιστές. Ο δήμαρχος Ν. Τουντουλίδης για αυτή την ενέργεια έλαβε απειλητικές επιστολές και το ζήτημα πήρε πολιτικές διαστάσεις. Βλ. «Η τοπική εορτή εις τον Λόφον Νυμφών», εφ. *Ελληνική Πατρίς*, 9/6/1953. Για τη συζήτηση στο Δημοτικό Συμβούλιο «Περί ψηφίσματος διαμαρτυρίας διά την επικείμενον εκτέλεσιν των αδελφών μας Κυπρίων αγωνιστών», Συνεδριάσις 9η (Έκτακτος), 9/5/1956, «Προ της

δεξιών, ο δήμος συμμετείχε σε δράσεις για την εξάλειψη των εμφυλιακών διαφορών, για αυτό έλαβε υπόψη του τα αιτήματα των συλλόγων για την κατάργηση των τόπων εξορίας.³⁵

Στις βουλευτικές εκλογές του Φεβρουαρίου του 1956, η διαφορά ανάμεσα στο αριστερό και το δεξιό μέτωπο ήταν μεγάλη στην πόλη, σε αντίθεση με τα πανελλαδικά ποσοστά (Πίνακας 16). Το ποσοστό της Δ.Ε. στην Νίκαια ήταν ανάλογο με την άνοδο που σημείωσε η Αριστερά στην Αθήνα, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη.³⁶ Η ανοδική τάση της ΕΔΑ στη Νίκαια αποκρυσταλλώθηκε με το ποσοστό που έλαβε στις επόμενες εκλογές, τον Μάιο του 1958 (Πίνακας 16), όπου αναδείχθηκε σε κυρίαρχη πολιτική δύναμη στην πόλη, όπως και στις υπόλοιπες λαϊκές εργατικές συνοικίες του Πειραιά. Αυτή η δυναμική πρέπει να συσχετιστεί τόσο με την υποψηφιότητα και, εν τέλει, την εκλογή του πρώην δημάρχου Δημ. Καρακουλουζή στο βουλευτικό αξίωμα της Β΄ Πειραιά όσο και με το έργο του Ν. Τουντουλίδη, συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ.

Η αυτοδυναμία της ΕΔΑ στη Νίκαια φάνηκε και στις επόμενες δημοτικές εκλογές της 15ης Απριλίου 1959, οι οποίες ήταν «δοκιμαστικές» και αρκετά καθοριστικές για τις βουλευτικές, μέσα σε ψυχροπολεμικό κλίμα. Η άνοδος της Αριστεράς είχε ανησυχήσει τους Αμερικανούς, οι οποίοι, σε συνεργασία με την κυβέρνηση, έθεσαν σε εφαρμογή αυστηρούς ελέγχους μέσω των μυστικών υπηρεσιών.³⁷ Στη Νίκαια εκλέχθηκε ο πρώην αντιστασιακός και εξόριστος Σωτ. Θωμαΐδης. Η δημαρχιακή του θητεία δεν ήταν εύκολη, καθότι τα μέτρα εκφοβισμού από τη Δεξιά υπονόμευαν ακόμα και τον θεσμό της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.³⁸

Η δεκαετία του 1960 έχει χαρακτηριστεί από την έντονη πολιτική κρίση, την αστυνομοκρατία, αλλά και τη δυναμική αντίδραση του κόσμου με τις κινητοποιήσεις για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. Το 1961, κατά τον προεκλογικό αγώνα, η

ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 10η, 4/6/1956, *17ον Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1957-1958*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

35 Το Δημοτικό Συμβούλιο τάχθηκε υπέρ της κατάργησης του στρατοπέδου του Αγίου Ευστρατίου, απαντώντας θετικά στο αίτημα που εστάλη από τον Σύλλογο Πολιτικών Εξοριστών Βλ. «Περί λήψης αποφάσεως επί τηλεγραφήματος Πολιτικών Εξοριστών...», Συνεδρίασις 12η, 10/7/1957, *18ον Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1957-1958*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

36 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική...*, ό.π., σ. 210.

37 Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι δημοτικές εκλογές της 5ης Απριλίου 1959», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ένθετο της εφ. *Αυγή*, 11/5/2014, σ. 49-56.

38 Ο δήμαρχος Σ. Θωμαΐδης τέθηκε σε ολιγόμηνη παύση, γιατί αρνήθηκε να παραβρεθεί στο επίσημο μνημόσυνο για τα Δεκεμβριανά (1960). Για τη δημαρχιακή του θητεία, βλ. Ιωάννα Θωμαΐδου-Γαλανάκη - Σωτήριος Θωμαΐδης, *Διά πυρός και σιδήρου - Η προσωπική του πορεία μέσα από το αρχείο του και τη μαρτυρία της κόρης του*, Πειραιάς, Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Επιχειρήσεων (IMTIE), 2007.

τοπική οργάνωση της ΕΔΑ στη Νίκαια συμμετείχε στη συγκέντρωση του Πανδημοκρατικού Αγροτικού Μετώπου Ελλάδας (ΠΑΜΕ) στον Πειραιά.³⁹ Από τα αποτελέσματα φαίνεται ότι η Αριστερά διατήρησε στην περιοχή τα υψηλά ποσοστά της σε σχέση με τα πανελλαδικά, ενώ σταδιακά άρχισε να σχηματίζεται μια κεντρώα τάση προς την Ένωση Κέντρου (Πίνακας 16), που προσέφερε την ευκαιρία για την έκφραση της λαϊκής δυσαρέσκειας.⁴⁰

Το 1962, σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου και τον τοπικό Τύπο, στη Νίκαια δρούσαν τοπικές οργανώσεις εθνικοφρόνων που ανήκαν στο φάσμα των «παρακρατικών» και είχαν αναγνωριστεί νόμιμα.⁴¹ Τον Δεκέμβριο του 1962, η τοπική οργάνωση Εθνική Αντίσταση, κινούμενη στο πλαίσιο της εθνικοφροσύνης, τέλεσε μνημόσυνο για τα Δεκεμβριανά και, μετά την άρνηση συμμετοχής της δημοτικής Αρχής της Νίκαιας, αυτενέργησε και οργάνωσε το μνημόσυνο για «τους σφαγιασθέντες Έλληνες κατά το κομμουνιστικό κίνημα του Δεκεμβρίου 1944».⁴² Το μνημόσυνο έλαβε χώρα στον Ναό του Αγ. Νικολάου. Ακολούθησε ομιλία αντικομμουνιστικού περιεχομένου, με επίκληση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος και αναφορές σε «σατανικούς πράκτορες του σλαβισμού, που αποτελούν εθνική απειλή». Εν συνεχεία, οι συμμετέχοντες κατευθύνθηκαν στον Κορυδαλλό, όπου ο δήμος είχε αναλάβει την τέλεση «μεγαλοπρεπούς μνημοσύνου» και «μαζί με τους εκεί παράγοντες» έφτασαν στο νεκροταφείο του Σχιστού της Νίκαιας, όπου τελέστηκε δέηση για τους δολοφονημένους από τους Γερμανούς με πρόχειρη ανέγερση εφήμερου μνημείου.⁴³

Μετά τη δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη, που έλαβε ευρύτερες πολιτικές διαστάσεις, το Δημοτικό Συμβούλιο Νίκαιας εξέδωσε ψήφισμα διαμαρτυρίας και έκανε έκκληση για τη διάλυση των παρακρατικών οργανώσεων. Επίσης, αποφασίστηκε να μην παρευρίσκονται οι τοπικές οργανώσεις της Εθνικής Αντίστασης και της Σταυροφορίας στις τελετές και τις εκδηλώσεις του δήμου –

39 «Η πρώτη εργατούπολη της Ελλάδας βροντοφώναξε νίκη του ΠΑΜΕ, κοσμοπλημμύρα η χθεσινή συγκέντρωσις του Πειραιά», εφ. *Αυγή*, 26/10/1961.

40 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική... ό.π.*, σ. 295.

41 Παρακρατικές οργανώσεις, των οποίων το καταστατικό και η νομική προσωπικότητα είχαν αναγνωριστεί νόμιμα: «Εθνική Αντίσταση της Ελλάδος», «Πανελλήνιος Εθνική Σταυροφορία». Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου διέλυσε 11 παρακρατικές οργανώσεις. Βλ. Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 346.

42 «Υπό της Οργάνωσης Εθνικής Αντίστασης Νίκαιας - Κορυδαλλού», εφ. *Παρατηρητής*, 10/12/1962.

43 Στο ίδιο.

χαρακτηρίστηκαν «τα βλαστάρια του νεοφασισμού».⁴⁴ Μέχρι το 1965, στη Νεάπολη, στην πλατεία Κρήνης, συνέχιζε να λειτουργεί «το άντρο της δήθεν Εθνικής Αντίστασης», χωρίς καμία αστυνομική παρέμβαση.⁴⁵

Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963, στη Νίκαια, παρά την εμφανή άνοδο της Ένωσης Κέντρου, πρώτο κόμμα παρέμεινε η ΕΔΑ, η οποία όμως σημείωσε διαρροές προς το Κέντρο (Πίνακας 16). Η σταδιακή τάση υποχώρησης της Αριστεράς και η ενίσχυση του Κέντρου αποκρυσταλλώθηκαν στις επόμενες εκλογές, του Φεβρουαρίου του 1964. Τα εκλογικά αποτελέσματα της Νίκαιας συμβάδισαν με τα πανελλαδικά, αναδεικνύοντας την Ένωση Κέντρου σε πρώτο κόμμα (Πίνακας 16). Η Ε.Κ. είχε συμπεριλάβει στα ψηφοδέλτιά της βενιζελικούς πολιτικούς της περιοχής από την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά και άλλους, που είχαν την εμπειρία του ΕΑΜικού κινήματος και ήταν από τους βασικούς εκπροσώπους των διεκδικήσεων από τους Γερμανούς.⁴⁶

Στην τελευταία δημοκρατική θητεία (1964-1967), δήμαρχος εξελέγη ο πρώην βουλευτής της ΕΔΑ, Δ. Καρακουλουξής, που συγκρότησε τον Δημοκρατικό Συνδυασμό. Στο Δημοτικό Συμβούλιο επικεφαλής ήταν ο πρόεδρος των Λαμπράκηδων, Αλ. Στεφάνου, και γραμματέας η Π. Καπαγιαννίδου από τον γυναικείο σύλλογο «Στοργή της Μητέρας». Οι δημοτικοί σύμβουλοι είχαν οργανωμένο πρόγραμμα, ανάλογο της ΕΔΑ, για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα, ώστε η Νίκαια να γίνει μια σύγχρονη πόλη και να ακολουθήσει τον γενικότερο ρυθμό ανάπτυξης. Έτσι, εκτός από την κατασκευή του ρέματος της Σούδας, το αποχετευτικό και το στεγαστικό, στράφηκαν και στην τουριστική ανάπτυξη.⁴⁷

Παράλληλα, στο πλαίσιο της πολιτικής αμφισβήτησης και των δημοκρατικών διεκδικήσεων, που κορυφώθηκαν το 1964, από την έρευνα στον τοπικό Τύπο⁴⁸ εντοπίστηκαν η παρουσία και η δράση της Νεολαίας τόσο της Ένωσης Κέντρου όσο και των Λαμπράκηδων. Επίσης, δρούσαν η τοπική οργάνωση της ΕΔΑ, που είχε τα

44 «Επί της ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 6η, 24/5/1963, *21ον Βιβλίο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1962-1964*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

45 «Να διαλυθεί το παρακρατικό άντρο...», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 23/1/1965.

46 Το 1963 και το 1964, στους υποψηφίους της Ένωσης Κέντρου ήταν οι προπολεμικοί βενιζελικοί πολιτικοί Δημ. Ντάγγας και Ιω. Μελάς, ενώ ο Δημ. Διαμαντίδης ήταν πρόεδρος της Ένωσης Γερμανικών Διεκδικήσεων. Οι δύο τελευταίοι εξελέγησαν βουλευτές της Β΄ Πειραιά, το 1964. Βλ. Αποτελέσματα Βουλευτικών Εκλογών 1964, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1965, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

47 Στο πρόγραμμα για τη δημιουργία της σύγχρονης Νίκαιας διατύπωσαν τις ιδέες τους ο δήμαρχος και νέοι δημοτικοί σύμβουλοι, όπως ο Α. Στεφάνου και ο Γ. Αποστολίδης. Βλ. «Πώς θα γίνει η Κοκκινιά σύγχρονη πόλη», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 5/6/1965.

48 Από τις τοπικές εφημερίδες, ο *Παρατηρητής* ήταν ιδεολογικό όργανο του Κέντρου, προσκείμενος αρχικά στην ΕΠΕΚ και μετά στην Ένωση Κέντρου, ενώ το *Λαϊκό Βήμα* ανήκε στον χώρο της ΕΔΑ.

γραφεία της στην πλατεία Κρήνης, και η Επιτροπή Ειρήνης. Για τη Νεολαία της Ένωσης Κέντρου δεν εντοπίστηκε άλλη δράση, εκτός από την επιτυχημένη διοργάνωση της χοροεσπερίδας της Ένωσης Ποντίων, όπου «τα ζευγάρια στροβιλίζονταν με χαρά»,⁴⁹ δίνοντας την αίσθηση της ανεμελιάς, σε αντιπαραβολή με την αγωνιζόμενη αριστερή νεολαία.

Η ΕΔΑ της Νίκαιας, μαζί με τους συλλόγους, συμμετείχε στις κινητοποιήσεις των Ιουλιανών, οργάνωσε τοπικές εκδηλώσεις, διαλέξεις με τη συμμετοχή των γυναικείων, φοιτητικών και επαγγελματικών σωματείων, και μετείχε στις πορείες και τις διαδηλώσεις της Αθήνας και του Πειραιά.⁵⁰ Βασικός στόχος της ήταν η «εκκαθάριση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου», για αυτό και διεκδικούσε την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων. Ο αγώνας αυτός ήταν συνδεδεμένος με την αναγνώριση της Εθνικής - ΕΑΜικής Αντίστασης. Για την ΕΔΑ, οι πολιτικοί κρατούμενοι που είχαν συλληφθεί για τη συμμετοχή τους στον Εμφύλιο ήταν αγωνιστές της Αντίστασης.⁵¹ Έτσι, η ΕΔΑ Νίκαιας ζητούσε την απελευθέρωσή τους.⁵² Μεγάλο τμήμα της πόλης συμμετείχε στις πορείες ειρήνης, και κυρίως στην «Δ' πορεία ειρήνης», για την οποία είχε συσταθεί Επιτροπή Ειρήνης με πρόεδρο τον πρώην δήμαρχο Ν. Τουντουλίδη. Το ψήφισμα συμμετοχής το είχαν υπογράψει αρκετοί σύλλογοι της Νίκαιας.⁵³

Στην ταραγμένη περίοδο από τα Ιουλιανά και μετά, μέχρι την επιβολή της δικτατορίας, στην πόλη σημειώνονταν συγκρούσεις ανάμεσα στις αριστερές δημοκρατικές παρατάξεις και στη Δεξιά. Τον Νοέμβριο του 1966 ιδρύθηκε ο τοπικός πολιτικός σύλλογος της ΕΡΕ «Οι Φίλοι της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης» με 60 μέλη, ανάμεσα στα οποία ήταν ο πρόεδρος της πρώην τοπικής οργάνωσης εθνικοφρόνων, της Εθνικής Αντίστασης. Το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούνταν από 15 μέλη, μεταξύ των οποίων ήταν ο μετέπειτα εκδότης της τοπικής εφημερίδας *Νίκης* και ο πρώην πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου.⁵⁴

49 «Ο χορός της Νεολαίας», εφ. *Παρατηρητής*, 1/12/1964.

50 «Ο λαός της Κοκκινιάς, μαχητής της δημοκρατίας», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/9/1965. Επίσης, ο Μ. Θεοδωράκης, ως πρόεδρος των Λαμπράκηδων, με την τοπική ΕΔΑ οργάνωσε ομιλία στη Νίκαια με βασικό ομιλητή τον Μ. Γλέζο, προκειμένου να ενθαρρύνει το αγωνιστικό πνεύμα των κατοίκων για περαιτέρω μαζικές κινητοποιήσεις, μετά τα Ιουλιανά. Γενικός γραμματέας της τοπικής ΕΔΑ ήταν ο Π. Μεσίσκλης. Βλ. «Η παλλαϊκή συγκέντρωση της ΕΔΑ Κοκκινιάς», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 20/11/1965.

51 Jean Meynaud, *ό.π.*, σ. 247.

52 Σύμφωνα με δημοσίευμα, 88 κάτοικοι της πόλης παρέμεναν φυλακισμένοι μέχρι το 1965. Βλ. εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 8/5/1965, και «Να βγουν από τις φυλακές», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/4/1966.

53 «Ο λαός της Κοκκινιάς σύσσωμος στην πορεία ειρήνης», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15/5/1966.

54 «Καταστατικών - Οι Φίλοι της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (ΕΡΕ)», 6/11/1966, Φ57 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Λίγους μήνες πριν από τη χούντα των συνταγματαρχών είχε δημιουργηθεί έντονο κλίμα ανησυχίας και εκφοβισμού των δημοκρατικών στοιχείων της πόλης. Ο έλεγχος και η εξακρίβωση στοιχείων ήταν συνεχής, η αστυνομία έκανε εφόδους στα καφενεία και τα κέντρα, και τα γραφεία της ΕΔΑ παρακολουθούνταν.⁵⁵ Το αποτέλεσμα των παραπάνω ενεργειών ήταν η καταστρατήγηση του Συντάγματος και των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών, ως πρόδρομος της δικτατορίας που ακολούθησε.

Πίνακας 16: Αποτελέσματα βουλευτικών εκλογικών αναμετρήσεων της μετεμφυλιακής περιόδου

Εκλογική Αναμέτρηση	Κόμματα	Ψήφοι % Νίκαια	Ψήφοι % Πανελλαδικά
1950 (έγκυρα:11.868)	Δημοκρατική Παράταξις	44,5	9,70
	Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου (ΕΠΕΚ)	33,14	16,44
	Κόμμα Φιλελευθέρων	6,5	17,24
	Λαϊκό Κόμμα	4,82	18,80
	Κόμμα Γ. Παπανδρέου	4,45	10,67
	Πολιτική Ανεξάρτητος Παράταξις	1,7	8,15
	Μέτωπον Εθνικής Αναδημιουργίας	1,22	5,27
	Εθνική Παράταξις Εργαζόμενου Λαού	0,4	1,59
	Νέον Κόμμα	0,3	2,50
	Κόμμα Εργαζομένων Ελλάδος	0,7	0,54
	Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος	0,6	3,65
	Εθνικόν Αγροτικόν Κόμμα Χιτών	0,58	0,84
	Κόμμα Ανεξαρτήτων Φιλελευθέρων	0,11	0,18
	Ανεξάρτητον Εθνικόν Κόμμα Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου	0,008	0,01
	Ανεξάρτητοι Υποψήφιοι	0,084	0,40
1951 (έγκυρα:12.401)	Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου (ΕΠΕΚ)	49,13	23,49
	Ελληνικός Συναγερμός	10,66	36,53
	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	32,06	10,57
	Κόμμα Φιλελευθέρων	5	19,04
	Λαϊκό Κόμμα	1,4	6,66
	Σοσιαλιστικόν Κόμμα – Ένωσις Λαϊκής (ΕΛΔ) Δημοκρατίας	0,72	0,23
	Κόμμα Γ. Παπανδρέου	0,38	2,10
	Σοσιαλιστικόν Αρχαιομαρξιστικόν Κόμμα	0,008	0,00
1952 (έγκυρα:13.304)	Ένωση Κομμάτων (ΕΠΕΚ- Φιλελευθέρων – Σοσιαλιστικού Ένωσις Λαϊκής Δημοκρατίας)	46,50	34,22
	Ελληνικός Συναγερμός	17,65	49,22
	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	35,70	9,55
1956 (έγκυρα:23.470)	Δημοκρατική Ένωσις	80,9	48,15
	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις (ΕΡΕ)	18,03	47,38

55 Σύμφωνα με αναφορά του γενικού γραμματέα της τοπικής ΕΔΑ, η αστυνομία απέρριπτε τη μήνυση για τοποθέτηση χειροβομβίδων στα γραφεία της και τους συκοφαντούσε ότι «τας τοποθετήσατε οι ίδιοι». Βλ. «Υπόμνημα της ΕΔΑ Νίκαιας», *Αρχείο ΕΔΑ*, ΑΣΚΙ.

	Κόμμα Προοδευτικών	1,05	2,22
1958 (έγκυρα:35.109)	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	65,8	24,42
	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)	15,98	41,17
	Κόμμα Φιλελευθέρων	13,8	20,67
	Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωση (ΠΑΔΕ)	3,83	10,62
	Ένωση Λαϊκού Κόμματος (ΕΛΚ)	0,2	2,94
	Ανεξάρτητοι Υποψήφιοι	0,03	0,16
1961 (έγκυρα:40.534)	Εκλογικός Συνασπισμός: Ένωση Κέντρου και Κόμματος Προοδευτικών	26,1	33,65
	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)	23,1	50,81
	Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδας (ΠΑΜΕ)	50,76	14,62
	Ανεξάρτητοι Υποψήφιοι	2,5	0,08
1963 (έγκυρα:43.614)	Ένωση Κέντρου (ΕΚ)	31,68	42,4
	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)	17,72	39,37
	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	43,06	14,34
	Κόμμα Προοδευτικών	1,4	3,73
	Ανεξάρτητοι Υποψήφιοι	0,11	0,52
1964 (έγκυρα:43.261)	Ένωση Κέντρου (ΕΚ)	46,82	52,72
	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) και Κόμμα Προοδευτικών	13,89	35,26
	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)	39,13	11,8
	Ανεξάρτητοι Υποψήφιοι	0,16	0,22

Πηγή: Δήμος Νίκαιας - Αταξινόμητο Αρχείο Renee Hirschon, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Για τις εκλογές 1952: Γιώργος Μακρίδης, διδακτορική διατριβή: *Λαϊκές τάξεις και πολιτική στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Πειραιά και της ευρύτερης περιφέρειας*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2008. Για Πανελλαδικά Ποσοστά: Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική ...ό.π.*, σ. 108, 139, 165, 203, 231, 275, 310, 328 και Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002, σ. 610-618.

4.2. Η διεκδίκηση αποζημιώσεων από τη Γερμανία και η πορεία προς την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης

Στη Νίκαια, μετά τη λήξη του πολέμου, ιδρύθηκε παράρτημα της Πανελληνίου Ενώσεως Ομήρων και Αγνοουμένων 1941-1944, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.⁵⁶ Ο σύλλογος αυτός ήταν ο πρόδρομος της Ενώσεως Ομήρων Γερμανίας, που αναγνωρίστηκε το 1958.⁵⁷ Τα ιδρυτικά μέλη του ήταν 22 και η διοίκησή του αποτελούνταν από επταμελές συμβούλιο, στο οποίο αρκετοί είχαν ενεργό δράση στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ΕΑΜ. Για αρκετά χρόνια, πρόεδρος ήταν ο Δημ. Διαμαντίδης, ο οποίος αργότερα διετέλεσε πρόεδρος της κεντρικής Πανελλήνιας Ένωσης Ομήρων και βουλευτής με την Ένωση Κέντρου (1963, 1964).⁵⁸ Βασικός

⁵⁶ Στην παρούσα διατριβή, κεφάλαιο «Σύλλογοι για τη διεκδίκηση της αντιστασιακής μνήμης», σ. 331.

⁵⁷ «Καταστατικών - Ένωσης Ομήρων Γερμανίας», 27/7/1958, Φ47 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

⁵⁸ Ο Δημήτριος Διαμαντίδης, μικρασιατικής καταγωγής, κάτοικος Νίκαιας, κρατήθηκε όμηρος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία. Μετά την Απελευθέρωση επέστρεψε στη Νίκαια και

σκοπός του συλλόγου ήταν η διεκδίκηση της αποζημίωσης των μελών του συλλόγου από τη γερμανική κυβέρνηση για την «απαγωγή» των ίδιων ή των συγγενών τους από τους Γερμανούς την περίοδο του πολέμου. Δικαίωμα εγγραφής είχαν όσοι υπήρξαν αιχμάλωτοι των Γερμανών και οδηγήθηκαν σε στρατόπεδα και φυλακές εκτός Ελλάδας, καθώς και οι νόμιμοι κληρονόμοι αυτών και όσων είχαν αποβιώσει στους τόπους κράτησης, αλλά και οι κληρονόμοι των ομήρων που είχαν επιστρέψει και απεβίωσαν στην Ελλάδα. Η εγγραφή ανερχόταν στις 10 δρχ. και η μηνιαία συνδρομή στις 3 δρχ. Ο σύλλογος εκπροσωπούσε συλλογικά τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις των δικαιούχων, με διαβήματα στις κυβερνητικές Αρχές. Επίσης, προβλεπόταν η συνεργασία με αντίστοιχα σωματεία και οργανώσεις.

Η όξυνση του Ψυχρού Πολέμου, με τη διάσπαση της Γερμανίας, είχε πείσει τις δυτικές δυνάμεις, και κυρίως τις ΗΠΑ, για την ανάγκη ένταξης του νεοσυσταθέντος δυτικογερμανικού κράτους στην Ατλαντική Συμμαχία. Η Βόννη, από την πλευρά της, πίεζε για τη μη περαιτέρω καταβολή αποζημιώσεων, πέραν αυτών που η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας είχε καταβάλει στο Ισραήλ και στα ενδογερμανικά θύματα των ναζιστικών διωγμών. Το 1953 υπογράφηκε η Συμφωνία του Λονδίνου, που ανέβαλε την εξέταση όλων των απαιτήσεων που πήγαζαν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αφήνοντας εκκρεμές το ζήτημα των αποζημιώσεων για μελλοντικό διακανονισμό από μια ενιαία Γερμανία. Έτσι, οι ελληνικές απαιτήσεις παραπέμφθηκαν στις «ανύπαρκτες ελληνικές καλένδες», όπως επισημαίνουν πρόσφατες μελέτες.⁵⁹

Μερικές από τις δράσεις των αλληλοβοηθητικών συλλόγων ήταν η δωρεάν νομική κάλυψη των δικαιούχων και η συλλογική εκπροσώπησή τους, καθώς και η έκδοση εγγράφων που πιστοποιούσαν την ταυτότητα του «ομήρου», τη διακριτή κοινωνική κατηγορία από την οποία απέρρεαν και αντίστοιχα δικαιώματα από το ελληνικό κράτος, αλλά και τη Γερμανία. Ο ακριβής αριθμός των ομήρων της Νίκαιας δεν έχει εξακριβωθεί από την παρούσα έρευνα, εντούτοις, σύμφωνα με στοιχεία που έδωσε ο πρόεδρος της Ένωσης στο Δημοτικό Συμβούλιο, σε μια μόνο αποστολή έφυγαν από την πόλη 1.200 άτομα, από τα οποία πέθαναν τα 400. Βασικό αίτημα του συλλόγου, εκτός από την αποζημίωση, ήταν η μετακομιδή των οστών από τα

ασχολήθηκε με τα κοινά. Ήταν από τα ιδρυτικά μέλη και πρόεδρος της Ένωσης Ομήρων Νίκαιας και της Πανελλήνιας Ενώσεως Ομήρων Γερμανίας. Διετέλεσε δημοτικός σύμβουλος και εξελέγη βουλευτής της Β΄ Πειραιά με την Ένωση Κέντρου (1963, 1964).

59 Χάγκεν Φλάισερ, «Η αγελάδα που έγινε ταύρος - Το Σχέδιο Μάρσαλ, τομή στις δυτικές στρατηγικές περί γερμανικών επανορθώσεων», στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ - Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Αθήνα, Πατάκης, σ. 136-157.

στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπως του Μάνχαιμ.⁶⁰ Στο καταστατικό του δεν αναφέρεται συγκεκριμένο στρατόπεδο κράτησης των μελών.

Σύμφωνα με άρθρο της κεντρώας τοπικής εφημερίδας, *Παρατηρητής*, σχετικά με το συνέδριο της Πανελλήνιας Ένωσης Ομήρων στην Κρήτη, ο πρόεδρος της Δ. Διαμαντίδης έστειλε αίτημα αποζημίωσης στους Γερμανούς πολιτικούς και ενημέρωσε το γερμανικό Κοινοβούλιο για τις απαιτήσεις των ομήρων. Η Ένωση ήταν απογοητευμένη από τον τρόπο με τον οποίο η ΕΡΕ είχε χειριστεί το θέμα, με αποτέλεσμα οι Έλληνες όμηροι να εισπράξουν μικρότερη αποζημίωση σε σύγκριση με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους. Ο σύλλογος απαιτούσε την άμεση καταβολή της δεύτερης δόσης από την κυβέρνηση και ένα μέρος της να δοθεί για τη μετακομιδή των οστών. Πρόσθετη οικονομική απαίτηση ήταν η καταβολή των ημερομισθίων για τις ημέρες εργασίας στη Γερμανία.⁶¹ Μία ακόμη δράση αντίστοιχων επιτροπών διασωθέντων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης ήταν η έκδοση ψηφίσματος διαμαρτυρίας για τη μετατροπή του στρατοπέδου του Neuengamme, κοντά στο Αμβούργο, σε αναμορφωτήριο. Σύμφωνα με το έγγραφο, 40 διασωθέντες, ανάμεσά τους 8 κάτοικοι της Νίκαιας, υπέγραψαν τη διαμαρτυρία:

«Ο τόπος [...] πρέπει να μείνη ως τόπος προσκυνήματος των επιζησάντων συναδέλφων και κάθε φορά [...] ερχόμενοι εκεί θα επιδίδωμεν σιωπηλόν χαιρετισμόν των αδίκως απολεσθέντων».⁶²

Τα αιτήματα της Ένωσης Ομήρων, που λειτουργούσε ως κοινότητα τραυματικής μνήμης, δρούσαν στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης, αλλά και για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.

Όσον αφορά τις επανορθώσεις των πολεμοπαθών, τα διάφορα σωματεία συντόνιζαν τις ενέργειες ώστε να διεκδικήσουν συλλογικά τα δικαιώματα των μελών τους. Βασικό αίτημα ήταν το στεγαστικό ζήτημα των πολεμοπαθών, οι οποίοι, σύμφωνα με τη νομοθεσία, εντάχθηκαν στο πρόγραμμα οικοδόμησης λαϊκής

60 «Επί της ημερησίας διατάξεως», Συνεδριάσεις 12η, 16/8/1961, *21ον Βιβλίο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1957-1958*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας. Σύμφωνα με άρθρο του Δ. Διαμαντίδη σε τοπικό περιοδικό της Νίκαιας, πήγαν 1.200 όμηροι, 335 πέθαναν, οι περισσότεροι σε ένα χωράφι του Αμπαμπαχ, δίπλα στο τούνελ, 1.000 μ. κάτω από τη γη. Επέζησαν και επέστρεψαν 865, άλλοι 50 πέθαναν μόλις επαναπατρίστηκαν, 22 ήταν τραυματίες και 4 ψυχικά ασθενείς, τρόφιμοι στο Δρομοκαΐτειο. Βλ. «Η μεγάλη θυσία», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 11-12, 1963.

61 Η αποζημίωση ήταν 300 δρχ. για κάθε μήνα κράτησης. Από την Ένωση Ομήρων της Νίκαιας, τόσο ο πρόεδρος όσο και ο ταμίας Αντ. Κωνσταντίνου είχαν τις ίδιες θέσεις στην Πανελλήνια Ένωση Ομήρων. Βλ. «Πανελλήνιον Συνέδριον Ομήρων Γερμανίας», εφ. *Παρατηρητής*, 20/5/1963, ΕΛΙΑ.

62 «Έγγραφο Επιτροπής Διασωθέντων», 9/1/1958, Ιστορικό Αρχείο ΚΚΕ, Ιστορικό και Επιμορφωτικό Κέντρο Χαρ. Φλωράκη.

κατοικίας. Ο Σύλλογος Τραυματιών Νίκαιας (1941), τον οποίο συναντήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο,⁶³ καλούσε τα μέλη του σε συνέλευση με βασικό θέμα τη σύσταση συνεταιρισμού για την ευνοϊκότερη παροχή οικοπέδου, σύμφωνα με τη νομοθεσία της λαϊκής κατοικίας.⁶⁴ Με αυτό το σύστημα αποκαταστάθηκαν πολεμοπαθείς, οι οποίοι ενδεχομένως ήταν πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και εκκρεμούσε ακόμα το στεγαστικό τους ζήτημα. Επίσης, ο σύλλογος συμμετείχε στην οργάνωση του μνημοσύνου του Μπλόκου, όταν επέτρεπαν οι πολιτικές συνθήκες να γίνει.

Οι διεκδικήσεις των παραπάνω συλλόγων, πέραν των πρακτικών αναγκών που εξυπηρετούσαν, είχαν και μια άλλη πλευρά, που αφορούσε τη διαχείριση της μνήμης της Αντίστασης από τις αντιστασιακές οργανώσεις, η οποία ήταν διαφορετική από την επίσημη του κράτους των νικητών του Εμφυλίου, οι οποίοι τη διαχειρίστηκαν. Οι οργανώσεις διεκδικούσαν τη μνήμη της Αντίστασης πέραν του έπους του 1940. Οι διεκδικήσεις των συλλόγων που είχαν σχέση με την Αριστερά συμπορεύονταν με το πολιτικό πρόγραμμα της ΕΔΑ, που αποσκοπούσε στην «ελάφρυνση των συνεπειών του Εμφυλίου». Στο πρόγραμμά της για τα τοπικά ζητήματα της Νίκαιας υπήρχε σαφής αναφορά στην «καθιέρωση της εορτής της πόλης τη 17η Αυγούστου», επέτειο του Μπλόκου της Κοκκινιάς (1944).⁶⁵ Η πρώτη κατάκτηση ήταν η ανέγερση του Ηρώου της Νίκαιας, το 1956, το οποίο, σύμφωνα με έρευνες, ήταν το πρώτο μνημείο με έμμεση αναφορά στην Αντίσταση, γιατί διέφερε από τα υπόλοιπα σύγχρονα, τα οποία περιέκλειαν την Αντίσταση στο έπος του '40.⁶⁶ Η δημόσια γλυπτική της εποχής υπαγόρευε το αφήγημα της εθnikοφροσύνης, των νικητών του Εμφυλίου, καθώς η επίσημη μνήμη δομήθηκε πάνω στο αλβανικό έπος.⁶⁷ Ο δημόσιος διάλογος σχετικά με την ανέγερση του Ηρώου και του χώρου είχε ξεκινήσει αμέσως μετά το τέλος του Εμφυλίου και εξελίχθηκε σε μείζον θέμα πολιτικής διαχείρισης της μνήμης στην πόλη.

63 Βλ. στην παρούσα διατριβή κεφ «Αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι αναπήρων και τραυματιών πολέμου», σ. 285.

64 «Ενωσις Τραυματιών Νίκαιας», εφ. *Παρατηρητής*, 19/2/1952.

65 «Προεκλογικό πρόγραμμα ΕΔΑ», Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

66 Μαρία Πούλου, «Ένα Μνημείο για την Αντίσταση στη δεκαετία του 1950 - Το Μνημείο Πεσόντων της Κοκκινιάς του Γιώργου Ζογγολόπουλου», *Μνήμων*, τ. 36, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 2017-2018, σ. 286-315.

67 Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του '40 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη βαν Μπούσχoten (επιμ.), *Μνήμη και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007, σ. 77.

Τον επόμενο χρόνο από την ανέγερση του Ηρώου, ύστερα από αίτημα του προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου Κ. Γέμελου, κηρύχθηκε ομόφωνα «η 17η Αυγούστου 1944 ως ημέρα τοπικής εθνικής εξάρσεως και εθνικής ανατάσεως».⁶⁸ Λίγους μήνες μετά, ο Κων. Γέμελος παύθηκε από το αξίωμα του προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου για λόγους «δημοσίας τάξης και εθνικού συμφέροντος». Το Δημοτικό Συμβούλιο εξέδωσε διαμαρτυρία κατά της απόλυσής του, την οποία κοινοποίησε στον Τύπο και στους τοπικούς συλλόγους ώστε να ανακληθεί.⁶⁹ Από τα παραπάνω αναδεικνύονται η ισχυρή παρουσία της Αριστεράς στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, αλλά και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι δημοκρατικοί θεσμοί την περίοδο αυτή.

Κάθε χρόνο, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο,⁷⁰ η Εθνική Ένωση Θυμάτων Κατοχής Νίκαιας, που αποτελούνταν από εκπροσώπους των τεσσάρων σωματείων, των Ομήρων, των Οικογενειών των Εκτελεσμένων, των Αναπήρων - Τραυματιών και των Αποφυλακισθέντων Πολιτικών Κρατουμένων, διοργάνωνε το μνημόσυνο για τους εκτελεσμένους του Μπλόκου. Το μνημόσυνο γινόταν από τον δήμο σε συνεργασία με τους παραπάνω συλλόγους. Η τέλεσή του δεν ήταν πάντα δεδομένη και ο δήμος ζητούσε άδεια από τη νομαρχία. Σε περιόδους πολιτικής όξυνσης, η ΕΡΕ απαγόρευε την πραγματοποίησή του. Σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, η Πανελλήνια Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής «Φοίνιξ», η οποία ανέπτυξε και φιλανθρωπικό έργο για τις οικογένειες των θυμάτων,⁷¹ είχε στείλει πρόσκληση στον δήμο για να παραστεί στο μνημόσυνο, όμως ο δήμαρχος Σ. Θωμαΐδης ενημέρωσε ότι τελικά η τελετή απαγορεύτηκε.⁷² Το 1961, παρά την αρχική απαγόρευση, ενδεχομένως έπειτα από πιέσεις των σωματείων και του δήμου, αποφασίστηκε η «μερική εκτέλεση» του μνημοσύνου, το οποίο δεν θα είχε παλλαϊκή συμμετοχή και θα περιελάμβανε μόνο το μνημόσυνο καθεαυτό και

68 Ο Κων. Γέμελος υπέβαλε το έγγραφο σημείωμά του στις 3/8/1957. Βλ «Περί ανακηρύξεως της 17ης Αυγούστου 1944», Συνεδρίασις 13η, 9/8/1957, 18ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1957-1958, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

69 «Περί λήψεως αποφάσεως της κοινοποιηθείσης απολύσεως...», Συνεδρίασις 12η (Εκτακτος), 26/6/1958, Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1957-1958, Αρχείο Δήμου Νίκαιας. Και «Κοινοποίησης του δήμου προς τας οργανώσεις της πόλεως», 1/7/1958, Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων, Αρχείο Πανελληνίας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

70 Βλ. στην παρούσα διατριβή κεφ. «Σύλλογοι για τη διεκδίκηση της αντιστασιακής μνήμης», σ.331.

71 Ο «Φοίνιξ» της Νίκαιας αιτούνταν χρηματική βοήθεια για τη χορήγηση χρηματικού ποσού και υλικών σε οικογένειες θυμάτων την περίοδο των εορτών Πάσχα - Χριστούγεννα. Βλ. «Θέμα 5ο, περί λήψεως αποφάσεως εγγράφου του παραρτήματος της Πανελληνίου Ενώσεως Θυμάτων Κατοχής Φοίνιξ...», Πράξις 103, Συνεδρίασις 8η, 6/4/1966, 23ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

72 «Προ της ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 13η, 12/8/1960, 20όν Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1960-1962, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

κατάθεση στεφάνων στο Ηρώο από τον δήμο, την Ένωση Ομήρων και των Τραυματιών.⁷³

Το 1962, μετά την παύση του αριστερού δημάρχου Σ. Θωμαΐδη, ο Δ. Δριμυλής ανέλαβε την τέλεση του μνημοσύνου με τη συναίνεση όλων των παρατάξεων ότι δεν θα δοθεί πολιτικό στίγμα και με τη διευκρίνιση ότι:

«όσοι έπεσαν ήταν Έλληνες και μόνο Έλληνες, να αποφευχθεί πάσα απόπειρα κομματικής εκμεταλλεύσεως των ηρώων εκείνων».

Αποφασίστηκε λοιπόν ο σημαϊοστολισμός και η φωταγώγηση του δημαρχείου και των πλατειών, η καθιερωμένη έκτακτη, πανηγυρική σύγκληση του Δημοτικού Συμβουλίου, καθώς και η προώθηση του αιτήματος της Ένωσης Ομήρων από τον δήμο στο υπ. Εσωτερικών για τη μετονομασία ενός τμήματος της λεωφόρου Π. Ράλλη έως τη Θηβών σε «17ης Αυγούστου», διότι ήταν ο δρόμος που διέσχισαν πεζή οι όμηροι μετά το Μπλόκο για να φτάσουν στο Χαϊδάρι, και από εκεί κάποιοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.⁷⁴ Στην πανηγυρική έκτακτη συνεδρίαση, οι εκπρόσωποι προσπάθησαν να δώσουν το στίγμα τους: ο αντιπρόεδρος μίλησε για τον «Αντιστασιακό Άνθρωπο», ο Δ. Διαμαντίδης επικεντρώθηκε στους ομήρους και ο πολιτικός Π. Χρυσοχέρης συγκάλυψε την Αντίσταση και την τοποθέτησε στο εθνικό πλαίσιο:

«η θυσία υπήρξε κάθαρσις ελληνική και μόνο ελληνική, ουδεμίαν σχέσιν με ταξικά και κομματικά προβολάς, όπως εκ των υστέρων διευτυπανίσθη. Και, ακριβώς λόγω αυτής της παρεξηγήσεως, αυτή η επέτειος δεν εορτάσθη αναλόγως εκ της Πολιτείας».⁷⁵

Το 1963, η Πανελλήνια Ένωση Θυμάτων Κατοχής «Φοίνιξ» έστειλε αίτημα στον δήμαρχο Σ. Θωμαΐδη, ο οποίος ανήκε στην ΕΔΑ και είχε αναλάβει εκ νέου καθήκοντα μετά την προσωρινή του παύση, για την ανέγερση ενός Εθνικού Μνημείου Αντιστασεως, καθώς πλησίαζε το μνημόσυνο. Ο δήμος δεν απέρριψε το αίτημα, αλλά δήλωσε ότι «συμπαρίσταται εις την προσπάθειαν της ανωτέρω Ενώσεως».⁷⁶ Ταυτόχρονα, στον τοπικό Τύπο διατυπώθηκε η άποψη περί μετατροπής

73 «Επί της ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 12η, 16/8/1961, 20όν Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1960-1962, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

74 «Επί του 7ου θέματος, περί πιστώσεως [...] εορτασμού επετείου 17ης Αυγούστου 1944», Πράξις 130, Συνεδρίασις 15η, 8/8/1962, 21ον Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1962-1964, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

75 «Επί της ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 16η, 16/8/1962, 21ον Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1962-1964, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

76 «Θέμα 17ο, περί λήψεως αποφάσεως [...] Φοίνιξ», Πράξις 257, Συνεδρίασις 10η, 24/7/1963, 21ον Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1962-1964, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

της Μάντρας του Μπλόκου σε μουσείο και τοποθέτησης πλάκας που θα έγραφε «Εδώ, στη μάντρα αυτή, στις 17 Αυγούστου 1944, οι Γερμανοί και οι συνεργάτες σκότωσαν Νικαιώτες Πατριώτες».⁷⁷

Την επόμενη χρονιά, μετά την κυβερνητική αλλαγή, την άνοδο της Ένωση Κέντρου, τον «ανένδοτο αγώνα» του Γ. Παπανδρέου και την απόφασή του να οργανωθούν, ύστερα από 20 χρόνια, επίσημοι εορτασμοί για την απελευθέρωση της Αθήνας, αναδείχθηκε η γενικότερη συμβολή της πολύμορφης Εθνικής Αντίστασης. Σταδιακά γινόταν μια μετατόπιση των πολιτικών διαιρέσεων από την περίοδο του Εμφυλίου, με τους νικητές εθνικόφρονες και τους ηττημένους αριστερούς, στην περίοδο της Κατοχής και τη νέα διαιρετική τομή «Αντίσταση - συνεργασία». Έτσι και το μνημόσυνο στην πόλη, έπειτα από 20 χρόνια περιορισμών και απαγορεύσεων, μπορούσε να πραγματοποιηθεί με μεγαλύτερη ελευθερία. Η ανάδειξη στο δημαρχιακό αξίωμα του πρώην βουλευτή της ΕΔΑ, Δ. Καρακουλουζή, η οποία πίεζε προς την κατεύθυνση αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης, μολονότι συνάντησε την άρνηση της κυβέρνησης, έθεσε τις βάσεις για αυτή την προοπτική. Στο πλαίσιο αυτό δόθηκε η ευκαιρία στους θεσμούς της Αυτοδιοίκησης να στηρίζουν τις απαιτήσεις των συλλόγων και να θέσουν τις βάσεις για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Η δημοτική Αρχή της Νίκαιας οργάνωσε την επέτειο των «20 χρόνων από το Μπλόκο» με την έκδοση του πρώτου *Λευκώματος για τους Ηρωες της Εθνικής Αντίστασης*, με το ιστορικό της ημέρας και με φωτογραφίες των νεκρών, απαιτώντας την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, όπως επεσήμανε στην ομιλία του ο δήμαρχος.⁷⁸

Τον επόμενο χρόνο, η Επιτροπή Δημοκρατικού Αγώνα Αντιστασιακών Οργανώσεων Νίκαιας, με αφορμή την 21η επέτειο της Απελευθέρωσης, οργάνωσε εκδήλωση στον κινηματογράφο «Εσπερος» με βασικά αιτήματα την καθιέρωσή της, την απελευθέρωση των αντιστασιακών κρατουμένων και τη μετατροπή της Μάντρας

77 «Σημειώματα - Η Μάντρα», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 11-12, 1963. Στην καθορισμένη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου διατηρήθηκε το ίδιο σχήμα ομιλιών από τους συμβούλους της ΕΔΑ, που προλόγισαν μιλώντας για τη συμφορά την οποία βίωσαν οι συγγενείς των θυμάτων. Έπειτα, ο Π. Χρυσόχερης ενέταξε τον αγώνα στο εθνικό πλαίσιο και ο Δ. Διαμαντίδης διέκρινε την ταυτότητα των ομήρων. «Επί της ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 11η, 16/8/1963, *21ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1962-1964*.

78 Για τα έξοδα της διοργάνωσης και την έκδοση του λευκώματος εγκρίθηκε το ποσό των 20.000 δρχ. Βλ. «Θέμα 5ο, περί πιστώσεως εορτασμού επετείου...», Πράξις 119, 18/6/1964, *22ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1962-1964*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας. «Πρωτοβουλία του Δήμου [...] τα 20 χρόνια του Μπλόκου», εφ. *Φωνή της Νίκαιας*, 1/9/1964. Για Το Λεύκωμα για τους Ηρωες της Εθνικής Αντίστασης - 20 χρόνια από τη 17η Αυγούστου 1944, Βλ. Αρχείο Τοπικού Τύπου, Βιβλιοθήκη 3ου ΓΕ.Λ. Νίκαιας.

του Μπλόκου σε μουσείο.⁷⁹ Η επιτροπή αντιστασιακών οργανώσεων έθετε τις βάσεις για την αναγνώριση της ΕΑΜικής Αντίστασης. Το καλοκαίρι, μέσα σε κλίμα αναβρασμού με τις διαδηλώσεις των Ιουλιανών, η επέτειος του Μπλόκου έλαβε πιο πανηγυρικό χαρακτήρα και, με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, η Νίκαια ανακηρύχθηκε Ηρωίδα Πόλη.⁸⁰ Στο επόμενο Δημοτικό Συμβούλιο, ύστερα από πρόταση του δημοτικού συμβούλου και προέδρου των Λαμπράκηδων, Α. Στεφάνου, ψηφίστηκε ομόφωνα να προταθεί: «ως επίσημη εθνική τοπική εορτή της Νίκαιας η 17η Αυγούστου 1944».⁸¹ Η πρόταση δεν έγινε δεκτή από τη νομαρχία με τη δικαιολογία ότι «αποτελούσε διάσπασιν της ενότητας των καθιερωθεισών καθολικών εορταστικών εκδηλώσεων». Στην «υπαίθρια πανηγυρική συνεδρίασιν του Δημοτικού Συμβουλίου προ του Ηρώου» καταρτίστηκε εκ νέου ψήφισμα για την καθιέρωση της τοπικής εορτής. Ο εορτασμός γινόταν με τη συνεργασία του δήμου, του Συλλόγου των Ομήρων Γερμανίας και της Ένωσης Θυμάτων Κατοχής «Φοίνιξ».⁸²

Το 1966 έγιναν προσπάθειες για την ανάδειξη και άλλων τοπικών γεγονότων που ανεδείκνυν τον αντιστασιακό χαρακτήρα της πόλης, όπως «το πρώτο Μπλόκο, τον Μάρτιο του 1944».⁸³ Επίσης, τον Αύγουστο του 1966, η πανηγυρική συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου καθιερώθηκε να διεξάγεται υπαίθρια «εις τον τόπον αυτόν του μαρτυρίου προ του χάλκινου Ηρώου», ενώ στους λόγους των δημοτικών συμβούλων η Νίκαια χαρακτηρίστηκε ως «ένα από τα λίκνα της Εθνικής Αντίστασης» και αποκαλύφθηκαν και άλλες αντιστασιακές πράξεις της νεολαίας: «Παιδιά της Νίκαιας έβαλαν μπουρλότα στα πυρομαχικά των κατακτητών στον Άγ. Ιω. Ρέντη και τον Κορυδαλλό». Επίσης, η τελετή ήταν αφορμή για τη διατήρηση της

79 «Η επέτειος της Απελευθέρωσης», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 20/11/1965.

80 Στα πρακτικά αναφέρεται επίσης η πρόταση για την αγορά καλλιτεχνικού έργου, το οποίο θα αποθανάτιζε το μεγαλείο της 17ης Αυγούστου 1944. Από το πρακτικό λείπουν φύλλα και δεν γνωρίζουμε αν η πρόταση έγινε δεκτή, ωστόσο σε άρθρο τοπικής εφημερίδα αναφέρεται η διοργάνωση καλλιτεχνικής έκθεσης στην αίθουσα της ΠΕΝ με ζωγραφική και χαρακτικά. Ανάμεσα στους καλλιτέχνες ήταν ο χαράκτης Α. Τάσος. Βλ. «Δεκαήμερο 17ης Αυγούστου», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15/5/1966, και Πράξις 43, «Επί της ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 16η, 13/8/1965, 22ον και (συνέχεια) 23ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966, Αρχείο Δήμου Νίκαιας. Ο Α. Τάσος, τον Φεβρουάριο του 1965, δώρισε στον Δήμο Νίκαιας «έργο μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας [...] το οποίο θα αναρτηθή εις την αίθουσα των συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου». Ενδεχομένως πρόκειται για το τρίπτυχο του *Επιταφίου*. Βλ. «Ο αντιδήμαρχος Κ. Κοντόζογλου...», Συνεδρίασις 3η, 17/2/1965, 22ον και 23ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

81 «Θέμα 10ο, καθιέρωσις επισήμου τοπικής εορτής», Πράξις 265, 30/8/1965, 23ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

82 «Περί συγκλήσεως του Δημοτικού Συμβουλίου εν πανηγυρικήν συνεδρίασιν επί τη επετείω...», Πράξις 347, 16/8/1966, 23ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

83 Για τη μάχη της Κοκκινιάς - Πρώτο Μπλόκο, βλ. «Μάρτης 1944. Η Κοκκινιά πολεμά τον φασισμό», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/4/1966.

αγωνιστικής διάθεσης του λαού για τη δημοκρατία, την ειρήνη, την αυτοδιάθεση της Κύπρου, κατά των πυρηνικών βομβών και των πολεμικών βάσεων. Ο λόγος διαπνεόταν από αντιαποικιακό και ειρηνικό πνεύμα, και το περιεχόμενό του επαναπροσδιοριζόταν βάσει των μελλοντικών διεκδικήσεων. Το 1966, το ψήφισμα του πανηγυρικού Δημοτικού Συμβουλίου έκλεισε με την καθιέρωση της υπαίθριας συνεδρίασης και την εκ νέου αποστολή του αιτήματος για την αναγνώριση της τοπικής εορτής στο υπ. Εσωτερικών.⁸⁴ Οι ενέργειες αυτές ήταν συντονισμένες από την ΕΔΑ, τη δημοτική Αρχή και τους συλλόγους, και πίεζαν προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης.

4.3. Προσφυγικοί σύλλογοι

4.3.1. Προσφυγικοί σύλλογοι στη διεκδίκηση του χώρου και της λαϊκής κατοικίας

Μεταπολεμικά, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί άμεσα ήταν αυτό της στέγασης του φτωχού πληθυσμού, στο πλαίσιο του προγράμματος οικοδόμησης κοινωνικής κατοικίας. Το 1951, η κυβέρνηση ψήφισε τον νόμο 1667/1951 για την παροχή λαϊκής κατοικίας σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, όπως των προσφύγων της Μικράς Ασίας, των πολεμοπαθών, όσων είχαν υποστεί ζημιές από φυσικές καταστροφές και όσων ζούσαν σε ακατάλληλες οικίες. Ο νόμος προέβλεπε τη σύσταση αστικών συνεταιρισμών για τη στέγαση των μελών τους.⁸⁵ Στην πρώτη φάση του στεγαστικού προγράμματος (1951-1957) δομήθηκαν 10.036 οικήματα για την εγκατάσταση ισάριθμων οικογενειών σε όλη την Ελλάδα, είτε με την ευθύνη του Κράτους, δηλαδή παράδοση έτοιμης κατοικίας από το υπ. Προνοίας, είτε με αυτοστέγαση, δηλαδή χορήγηση οικοπέδου, οικονομική ενίσχυση με δάνειο, δωρεάν άδεια οικοδόμησης και επίβλεψη.⁸⁶

Όμως, το πρόβλημα της αποκατάστασης δεν είχε επιλυθεί, καθώς πολλές οικογένειες εξακολουθούσαν να ζουν σε παραπήγματα. Τη δεκαετία του 1960, το Κράτος προχώρησε στην επέκταση του στεγαστικού προγράμματος της λαϊκής

84 «Προ της ημερησίας διατάξεως», Συνεδρίασις 16η, 16/8/1966, 23ον Βιβλίων Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

85 Α.Ν. 1667/27-1-1951, «Περί λαϊκής κατοικίας», ΦΕΚ 30/27-1-1951 και ν. 2063/18-4-1952, «Περί τροποποίησης Α.Ν. 1667/1951...», ΦΕΚ 110/26-4-1952.

86 Ανθούλα Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, ό.π., σ. 28. Για το στεγαστικό πρόγραμμα της περιόδου στη Δραπετσώνα, βλ. Ελένη Κυραμαργίου, *Δραπετσώνα 1922-1967 - Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019.

κατοικίας των προσφύγων και της εξυγίανσης των τρωγλών, σύμφωνα με τη νέα καταγραφή των παραπηγματούχων από το υπ. Προνοίας. Η δεύτερη φάση του στεγαστικού προγράμματος (1962-1974) προέβλεπε την ανέγερση 3.500 κατοικιών στην Αθήνα, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη, ενώ το πρόγραμμα συμπεριέλαβε άλλες 400 οικίες για τη βελτίωση του συνοικισμού της Καισαριανής.⁸⁷ Στην πρώτη φάση του στεγαστικού προγράμματος στη Νίκαια, είχαν ολοκληρωθεί 84 έργα στην περιοχή του Καραβά Α', Β', Γ' και άλλα 26 στη συνοικία του Αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου, ενώ στις όμορες περιοχές της Π. Κοκκινιάς και της Σούδας δεν είχαν προχωρήσει αρκετά, παρά τα έντονα προβλήματα. Παρακάτω αναφέρονται τα έργα της πρώτης φάσης του στεγαστικού προγράμματος στις συνοικίες του Πειραιά (Πίνακας 17).⁸⁸

Πίνακας 17: Έργα στέγασης αστών προσφύγων στον Πειραιά (1952-1957)

α/α	ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΠΑΡΑΠΗΓΜΑΤΑ				ΟΙΚΗΜΑΤΑ		
		Υφιστάμενα έως 31/12/51	Κατεδαφισθέντα έως 31/12/57	Ποσοστό κατεδαφισθέντων	Υφιστάμενα έως 31/12/57	Ανεγερθέντα έως 31/12/55	Ανεγερθέντα έως 31/12/57	Σύνολο
1	Ταμπουρίων	-	-	-	-	100	150	250
2	Χατζηκυριάκειου	101	101	100%	0	-	51	51
3	Δραπετσώνας	2.771	210	7%	2.561	36	171	207
4	Αγ. Ιω. Χρυσ/μου	75	46	61,2%	29		26	26
5	Σούδας Αρμενίων	274	-	-	274	-	-	-
6	Αγ. Τριάδος	37	-	-	37	-	-	-
7	Παλ. Κοκκινιάς	403	70	-	333	-	54	54
8	Λούδ Τζωρτζ	80	-	-	80	-	-	-
9	Οδού Θηβών (Μερκάτη)	173	-	-	173	-	-	-
10	Καραβά Α', Β', Γ'	(Π/χοι εκ διαφόρων συν/σμών)					84	84
11	Ανεγέρσεις σποραδικαί	(Π/χοι εκ διαφόρων συν/σμών)					650	650
Άθροισμα		-	-		3.487			
Κατεδαφισθέντα και κατεδαφιζόμενα σποραδικώς			650		-650			
Σύνολο		3.914	1.077		2.837	136	1.186	1.332

Πηγή: Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις αστών προσφύγων 1922 - Το έργο της εξαετίας 1952-1957*, Αθήνα 1958.

Στη Νίκαια, σε διάφορες συνοικίες, όπως στον Αγ. Ιω. Χρυσόστομο και στη Σούδα, ήτοι στις όμορες με την Π. Κοκκινιά, εκεί όπου ήταν «ο βούρκος και οι τρώγλες που θύμιζαν την αφρικανική ζούγκλα» του ρέματος της Σούδας, οι άνθρωποι

87 «Περί στεγάσεως και αποκαταστάσεως προσφύγων», εφ. *Παρατηρητής*, ΕΛΙΑ.

88 *Στέγασις αστών προσφύγων 1922 - Το έργο της εξαετίας 1952-1957*, Αθήνα, Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, 1958, σ. 7. Για την περιοχή της Νίκαιας, βλ. Ανθούλα Καραμούζη, *ό.π.*, σ. 44-45.

ζούσαν σε άθλιες συνθήκες.⁸⁹ Άλλοι, ενώ είχαν καταφέρει να φτιάξουν ένα χαμόσπιτο σε κάποιο οικόπεδο, δεν είχαν ξεκάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας και βρέθηκαν νέοι ιδιοκτήτες του οικοπέδου, οι οποίοι τους ζητούσαν επιπλέον χρήματα. Η συνέντευξη του δημοσιογράφου του *Παρατηρητή* είναι αποκαλυπτική της περιπλοκής του στεγαστικού ζητήματος και της σύνδεσής του ακόμα και με τον θεσμό της προίκας. Στην ερώτηση του δημοσιογράφου γιατί βιάζονται για τους τίτλους ιδιοκτησίας, ο ιδιοκτήτης απάντησε:

«Παντρευτήκαμε, κάναμε παιδιά, τα μεγαλώσαμε και θέλομε να τα προικίσουμε [...] 30 χρόνια μένουμε χωρίς τίτλους».

Ίδια κατάσταση επικρατούσε και προς τον Βορρά, στην περιοχή της Νεάπολης (Καραβάς Γ' και Δ'), όμως εκεί εκκρεμούσε και η ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλεως, γεγονός που εξελίχθηκε σε μείζον ζήτημα, το οποίο απασχόλησε τον δήμο, τους βουλευτές και τους εκπροσώπους των συλλόγων της περιοχής από τη δεκαετία του 1950, και τελικά διευθετήθηκε το 1961 με την επέκταση του ρυμοτομικού σχεδίου της Νίκαιας.⁹⁰ Ο πρώτος εκλεγμένος μεταπολεμικός δήμαρχος, Δημ. Καρακουλουξής, είχε μεριμνήσει σχετικά με τα δύο βασικά ζητήματα, της επέκτασης της πόλης και της αστικής αποκατάστασης κυρίως στην περιοχή της Σούδας.⁹¹

Οι κάτοικοι της Νεάπολης προέρχονταν από φτωχές οικογένειες Μικρασιατών και εσωτερικών μεταναστών από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, όπως φαίνεται από την καταγωγή των ιδρυτών του Ποδοσφαιρικού Αθλητικού Ομίλου «Νεαπολικός Αστήρ».⁹² Το 1949, σύμφωνα με τα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, στην περιοχή του Καραβά Δ', όπου ήταν τα Αρμένικα, που είχαν καεί στο Μπλόκο (1944), είχε ιδρυθεί ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Ζωοδόχος Πηγή» από «300 περίπου οικογένειες βιοπαλαιστών υπαλλήλων αναπήρων ανταρτόπληκτων», που είχαν αγοράσει τα οικόπεδά τους πριν από 10 χρόνια, ενώ

89 «Η Σούδα», εφ. *Παρατηρητής*, 23/12/1951, ΕΛΙΑ.

90 Η απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, σύμφωνα με το ΦΕΚ, κατακυρώθηκε εκ νέου το 1960 (αρ. απ. 116/1960) και η περιοχή εντάχθηκε το 1961. Βλ. Ν.Δ. 29/4/1961, «Περί επεκτάσεως [...] Νεαπόλεως», ΦΕΚ 53/23-5-1961.

91 Ο δήμος είχε προχωρήσει στην κατασκευή των οδών Βουρνόβα και Κ. Παλαμά της Νεάπολης. Βλ. «Ο Δήμαρχος της Νίκαιας μιλά διά τας ανάγκας της πόλεως», εφ. *Παρατηρητής*, 26/8/1951, ΕΛΙΑ.

92 Αρκετοί προέρχονταν από Χίο, Σάμο, Κάσο, Κύμη, Χαλκίδα, Θήβα, Λακωνία. Βλ. «Καταστατικών - Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Νεαπολικός Αστήρ», 10/2/1959, Φ48 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

άλλοι πριν από 5 και 4 χρόνια,⁹³ δηλαδή μετά τον εμπρησμό των αρμένικων σπιτιών. Η ύπαρξη του παραπάνω συλλόγου ήταν απόδειξη ότι ο Καραβάς Δ΄ είχε κατοικηθεί και από πρόσφυγες του Εμφυλίου, οι οποίοι εκείνη την περίοδο αποκαλούνταν «ανταρτόπληκτοι». Η περιοχή ήταν εκτός σχεδίου πόλης, χωρίς δίκτυο ύδρευσης και ηλεκτροδότησης. Ο σύλλογος ιδρύθηκε για την προστασία των οικοπέδων και των σπιτιών από τους διάφορους «απατεώνες που εμφανίστηκαν ως ιδιοκτήτες». Ο συνεταιρισμός αιτούνταν την άμεση ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλεως, ακόμα και χωρίς τη διευθέτηση της ηλεκτροδότησης και της ύδρευσης. Ο δήμος ενέκρινε το αίτημα της ένταξης, όμως η εφαρμογή του καθυστερούσε, γιατί έπρεπε πρώτα να διευθετηθούν η ύδρευση και ο φωτισμός της περιοχής.⁹⁴

Η Νίκαια, την περίοδο του Εμφυλίου, όπως προαναφέρθηκε, είχε υποδεχθεί εσωτερικούς μετανάστες, οι οποίοι στεγάστηκαν κυρίως στα όρια της πόλης. Από την έρευνα, η εγκατάστασή τους εντοπίστηκε στη λεωφόρο Σαλαμίνας, κοντά στην περιοχή της Χαλκηδόνας, στα σύνορα με το Κερατσίνι,⁹⁵ στον Καραβά Δ΄, στα Αρμένικα και τα Αρμένικα της Παλαιάς Κοκκινιάς. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής, ήταν σύνηθες φαινόμενο η εγκατάσταση «ανταρτόπληκτων» σε παραπήγματα όπου έμεναν Αρμένιοι, οι οποίοι μετά τον πόλεμο μετανάστευσαν στις ΗΠΑ, στη νότια Αμερική και τη Σοβιετική Ένωση, και είχαν πουλήσει τις τρώγλες τους σε εξευτελιστικές τιμές, όπου «εγκαθίσταντο άστεγοι, ανταρτόπληκτοι και επαρχιώται».⁹⁶

Στη Νεάπολη, πολλές οικογένειες είχαν αγοράσει οικόπεδα εκτός σχεδίου, είχαν φτιάξει ένα στοιχειώδες οίκημα και ανέμεναν την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλεως. Ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός «Ζωοδόχος Πηγή» τάχθηκε, σύμφωνα με τον νόμο 1667/1951 για τη λαϊκή κατοικία, υπέρ της αγοράς οικοπέδων και της ανέγερσης οικιών, και ξεκίνησε ενέργειες για την κτηματογράφηση της περιοχής του Καραβά Γ΄, με σκοπό την άμεση ένταξή του στο σχέδιο.⁹⁷ Το 1954, το Δημοτικό Συμβούλιο, αιφνιδίως και χωρίς εμπεριστατωμένη μελέτη από τις τεχνικές υπηρεσίες του δήμου, αποφάσισε την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλεως. Η απόφαση

93 Πράξις 236, «Περί εγκρίσεως επεκτάσεως [...] (Αρμένικα)», Συνεδρίασις 17η, 17/10/1949, *Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1948-1950*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

94 Στο ίδιο.

95 «Καταστατικών - Σύνδεσμος Ανταρτοπλήκτων Βορείου Ελλάδος», 2/4/1948, Φ38, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

96 «Η Σούδα αποτελεί μόνιμον πληγήν της πόλεώς μας, εστία μολύνσεως», εφ. *Παρατηρητής*, 23/12/1951.

97 «Ο Συνεταιρισμός “Η Ζωοδόχος Πηγή”», εφ. *Παρατηρητής*, 26/8/1951, ΕΛΙΑ.

ενδεχομένως ακυρώθηκε ύστερα από ένσταση ορισμένων δημοτικών συμβούλων, με την κατηγορία για ψευδή στοιχεία αναφορικά με τον αριθμό των πωληθέντων οικοπέδων. Οι σύμβουλοι αντέδρασαν έντονα στην ξαφνική ένταξη της περιοχής, λόγω της αισχροκέρδειας από τους εκμεταλλευτές των οικοπέδων και της αδυναμίας του δήμου να αντιμετωπίσει τα δυσεπίλυτα προβλήματα της ύδρευσης, της ηλεκτροδότησης και της συγκοινωνίας αυτής της απομακρυσμένης περιοχής.⁹⁸

Οι κάτοικοι της Νεάπολης, προκειμένου να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής και την καθημερινότητά τους, αλλά και να βρουν συλλογικούς τρόπους παρέμβασης στις δημοτικές Αρχές σχετικά με τα δημόσια έργα της περιοχής, οργανώθηκαν. Το 1956 ιδρύθηκε ο Μορφωτικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Νεαπόλεως «Η Ένωσις» από 29 κατοίκους της περιοχής, για τους οποίους, ωστόσο, το καταστατικό δεν παρέχει πρόσθετες πληροφορίες.⁹⁹ Σύμφωνα με αυτό, βασικοί σκοποί ήταν ο εξωραϊσμός της συνοικίας της Νεάπολης (η μέριμνα για το πράσινο, τον καλλωπισμό), η ανάληψη έργων κοινής ωφέλειας, όπως η κοινοτική εργασία για τη διάνοιξη δρόμων, πεζοδρομίων, πλατειών, καθώς και η παροχή όλων των αναγκαίων μέσων για την πνευματική καλλιέργεια των κατοίκων της περιοχής, όπως η οργάνωση βιβλιοθήκης, εκδηλώσεων για ψυχαγωγία και εκδρομών. Οι δημότες Νεάπολης έμεναν μακριά από το κέντρο του Αγ. Νικολάου, οπότε μέσα από τη συλλογικότητα αυτόοργανώνονταν και κάλυπταν ανάγκες που διευκόλυναν την καθημερινότητά τους. Σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, «οι σύλλογοι της Νεαπόλεως ήταν από τους πιο δραστήριους και ενεργούς, με συνεχή αιτήματα» στον δήμο, αποκτούσαν θεσμικό ρόλο και λειτουργούσαν ως συνδιαμορφωτές του χώρου τους, προκειμένου να επιτύχουν την ένταξη της συνοικίας τους στο σχέδιο πόλεως, το οποίο καθυστέρουσε και είχε προκαλέσει πολιτικό ζήτημα στη Βουλή με επερώτηση της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΔΑ, το 1959, ύστερα από παρέμβαση του Σωματείου «Ζωοδόχος Πηγή». Στο έγγραφο αναφερόταν ότι οι κάτοικοι της Νεάπολης ήταν πάνω από 1.000

98 Το 1954 σύμφωνα με δημοσιεύματα του Παρατηρητή, το Δημοτικό Συμβούλιο, παρά την έντονη αντίδραση τριών δημοτικών συμβούλων, αποφάσισε την ένταξη της περιοχής, ωστόσο η πρόταση ενδεχομένως απορρίφθηκε λόγω ένστασης στο υπουργείο. Βλ. «Υπό του Δημοτικού Συμβουλίου...» και «Μια χαρακτηριστική επιστολή», εφ. *Παρατηρητής*, 15/3/1954. Ωστόσο, τα πρακτικά του Δ.Σ. του 1954 δεν έχουν βρεθεί από τη δική μου έρευνα, παρά την προσπάθεια. «Υπό του Δημοτικού Συμβουλίου...», εφ. *Παρατηρητής*, 15/3/1954.

99 «Καταστατικών - Μορφωτικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Νεαπόλεως "Η Ένωσις"», 22/1/1956, Φ45 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

και δικαιούνταν την άμεση ένταξή τους στο στεγαστικό πρόγραμμα του Κράτους, διότι «όλοι σχεδόν ήταν φτωχοί βιοπαλαισταί».¹⁰⁰

Το 1962 ξεκίνησε το δεύτερο πρόγραμμα στεγαστικής αποκατάστασης και τα επόμενα χρόνια έγιναν νέες θεσμικές ρυθμίσεις, ώστε να προωθηθεί η λαϊκή κατοικία.¹⁰¹ Η εφαρμογή, όμως, των κρατικών προγραμμάτων ανέδειξε ιδιοκτησιακά προβλήματα σε κάποιες περιπτώσεις, ενώ σε άλλες συνάντησε την αντίδραση των κατοίκων, που δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν το σπίτι τους. Οι σύλλογοι, ως εκπρόσωποι των κατοίκων της συνοικίας, προσπαθούσαν να μεσολαβήσουν για τη διευθέτηση των προβλημάτων.

Οι κάτοικοι της Νεάπολης που δεν είχαν ξεκάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας απειλούνταν με έξωση από κάποιους απατεώνες, οι οποίοι παρουσιάζονταν ως νέοι ιδιοκτήτες των οικοπέδων. Στην τοπική εφημερίδα του αριστερού χώρου, *Λαϊκό Βήμα*, αναφέρεται ότι «200 οικογένειες στη Νεάπολη κινδυνεύουν να πεταχτούν στον δρόμο». Το στεγαστικό ζήτημα και η έλλειψη τίτλων ιδιοκτησίας άφηναν πολλά περιθώρια εκμετάλλευσης ακόμα και σε περιπτώσεις όπου οικόπεδα, τα οποία είχαν αγοραστεί χωρίς ξεκάθαρους τίτλους, πωλούνταν εκ νέου. Οι κάτοικοι είχαν αγοράσει εδώ και 18 χρόνια τα οικόπεδα στα οποία είχαν χτίσει το σπίτι τους και από το 1951 εμφανίστηκαν νέοι ιδιοκτήτες, που τους απειλούσαν με εξώσεις και κατεδαφίσεις. Έτσι, απαιτούσαν να διευθετηθεί το ζήτημα με τις ιδιοκτησίες και τους εκμεταλλευτές των οικοπέδων, ζητούσαν να απαλλοτριωθούν οι εκτάσεις, να πληρώσουν τα οικόπεδα στην αξία που είχαν όταν εγκαταστάθηκαν ως «καταπατητές» σε αυτά και να τεθούν στο πλαίσιο της λαϊκής κατοικίας.¹⁰²

Το 1964, στη Νεάπολη, όπου εξακολουθούσαν τα προβλήματα ύδρευσης, συγκοινωνίας, αλλά και των οικοπέδων, ιδρύθηκε από 21 άτομα ο Φυσιολατρικός Εξωραϊστικός Σύλλογος και Εκπολιτιστικός Όμιλος Νεαπόλεως - Νίκαιας (ΦΕΕΟ).¹⁰³ Από τις διευθύνσεις των ιδρυτικών μελών του διαπιστώνεται ότι ο κριτήριο της γειτονιάς ήταν από τους βασικούς παράγοντες που ώθησαν στην ίδρυση του συλλόγου. Τα ιδρυτικά μέλη διέμεναν στις οδούς Γενναδίου και Γκούρα, όπου

100 Το 1959, η περιοχή της Νεάπολης δεν είχε ακόμα ενταχθεί στο σχέδιο, σύμφωνα με επερώτηση βουλευτών της ΕΔΑ. Βλ. «Επερώτηση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας ΕΔΑ στη Βουλή για το ζήτημα της Νεάπολης», 11/3/1959, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*, Αρχείο Πανελληνίας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

101 Β.Δ. 775/10-12-1964, «Περί κωδικοποίησης λαϊκής κατοικίας», ΦΕΚ 254/30-12-1964.

102 «Σοβαρά προβλήματα παραμένουν άλυστα στην πόλη μας», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 5/6/1965.

103 Καταστατικών - Φυσιολατρικός Εξωραϊστικός Σύλλογος και Εκπολιτιστικός Όμιλος Νεαπόλεως - Νίκαιας (ΦΕΕΟ)», 14/7/1964, Φ53 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

βρίσκονταν και τα γραφεία του συλλόγου. Ο σύλλογος, εκτός από παρεμβάσεις στις Αρχές για την επίλυση των προβλημάτων της συνοικίας, όπως η εκτέλεση δημόσιων έργων, η οικοδόμηση σχολείων και η συγκοινωνία, ανέλαβε την υλοποίηση έργων εξωραϊσμού και εξυγίανσης. Επίσης, με τη συμπαράσταση του δήμου, κατέθεσε διαμαρτυρία στους αρμόδιους βουλευτές για την άδικη απόφαση κατεδάφισης σπιτιών γύρω από τα λατομεία του Βαμβακά, στην Άνω Νεάπολη, η οποία βρήκε ανταπόκριση μόνο στον βουλευτή της ΕΔΑ.¹⁰⁴ Το 1965, η δράση του συλλόγου ήταν ιδιαίτερα δυναμική: μερίμνησε για τα καίρια ζητήματα της συνοικίας, όπως η ύδρευση, καθώς με δική του παρέμβαση γινόταν πλέον με το βυτιοφόρο του δήμου σε περιπτώσεις διακοπής· σε συνεργασία με τον δήμο πέτυχε την απαλλοτρίωση χώρου για την κατασκευή δεξαμενής, ενδιαφέρθηκε για την ολοκλήρωση των δρόμων, τη συγκοινωνία, την ηλεκτροδότηση και την ένταξη των οικοπέδων που ήταν εκτός σχεδίου, με συνεχή διαβήματα στον δήμο. Παράλληλα, λειτουργούσε και ως φυσιολατρικό και εκπολιτιστικό σωματείο, οργανώνοντας εκδρομές σε τουριστικούς προορισμούς, τους οποίους μεμονωμένα οι κάτοικοι θα ήταν δύσκολο να επισκεφθούν.¹⁰⁵ Ο σύλλογος διατηρούσε καλές σχέσεις με τον δήμαρχο Δημ. Καρακουλουξή της ΕΔΑ και η δράση του υποστηριζόταν αρκετά από το *Λαϊκό Βήμα*.

Το 1962, στην περιοχή του Αγ. Φανουρίου, στο νότιο τμήμα της πόλης, η κυβέρνηση του Κων. Καραμανλή είχε ήδη προχωρήσει στη μερική κατεδάφιση παραπηγμάτων και την αντικατάστασή τους από διώροφα και τριώροφα σπίτια, που χτίστηκαν με πρωτοβουλία του Κράτους, όπως παρουσιάζεται στα *Επίκαιρα*.¹⁰⁶ Βέβαια, απουσιάζουν οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν λόγω των κατεδαφίσεων. Στην άλλη φτωχική συνοικία, των Γερμανικών του Αγ. Γεωργίου, το 1963 ιδρύθηκε ο Εξωραϊστικός - Εκπολιτιστικός Σύλλογος Περιοχής Αγίου Γεωργίου και Γερμανικών Νίκαιας, από 22 κατοίκους της περιοχής.¹⁰⁷ Ο σύλλογος, εκτός από τα έργα οδοποιίας, ηλεκτροδότησης και καλλωπισμού της συνοικίας και τις εκπολιτιστικές δραστηριότητες, είχε σκοπό την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των προσφύγων με την προώθηση του στεγαστικού προγράμματος από το υπ. Προνοίας κυρίως με τη

104 «Κίνδυνος κατεδάφισης σπιτιών», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15-5-1966.

105 «Ο Εξωραϊστικός Σύλλογος ΦΕΕΟ προκάλεσε απόφαση του Πρωτοδικείου Πειραιώς», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 20/11/1965.

106 «Επιθεώρηση των εργασιών κατεδάφισης των προσφυγικών παραπηγμάτων στον συνοικισμό Αγ. Φανουρίου Νίκαιας από τον υπ. Προνοίας Αν. Στράτο και τον υφυπουργό Ιω. Ψαρρέα, 1962», ταινία *Επίκαιρα*, κωδ. θέμ. Τ14300, Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο.

107 «Καταστατικών - Εξωραϊστικός - Εκπολιτιστικός Σύλλογος Περιοχής Αγίου Γεωργίου και Γερμανικών Νίκαιας», 9/8/1963, Φ52 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

μέθοδο της αυτεπιστασίας για τους δικαιούχους. Η συνοικία του Αγ. Γεωργίου ήταν μια από τις πιο φτωχικές και ανθυγιεινές της πόλης. Συνεπώς, απαιτούσε να ενταχθεί στο πρόγραμμα προσφυγικής αποκατάστασης για την εξυγίανση των ακατάλληλων παραπηγμάτων. Πρόεδρος του συλλόγου ήταν Οδ. Γεωργαθανασόπουλος, ο οποίος εκείνη την περίοδο ήταν δημοτικός σύμβουλος της ΕΔΑ. Με τη διπλή ιδιότητά του, προσπαθούσε να προωθήσει τα προσφυγικά αιτήματα και να επιλύσει προβλήματα που ανέκυπταν στη συνοικία του. Τον Αύγουστο του 1963, με πρωτοβουλία του συλλόγου, οργανώθηκε συγκέντρωση των προσφύγων της πόλης στο σινεμά «Σταρ», όπου παραβρέθηκαν βουλευτές της ΕΔΑ, ο Μ. Θεοδωράκης και ο βουλευτής της Ένωσης Κέντρου, Χρ. Χονδοματίδης, ο οποίος ήταν και πρόεδρος της Προσφυγικής Ομοσπονδίας. Η συγκέντρωση κατέληξε σε ψήφισμα, το οποίο απαιτούσε την ένταξη των προσφύγων στο στεγαστικό πρόγραμμα.¹⁰⁸ Επίσης, ο σύλλογος, μαζί με τους αντίστοιχους του «Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου» και της «Αγ. Τριάδος» συμμετείχαν στην παμπροσφυγική συγκέντρωση στην Καλλιθέα, όπου η Προσφυγική Ομοσπονδία είχε καλέσει τα σωματεία προκειμένου να συζητηθεί το ζήτημα της στεγαστικής αποκατάστασης.¹⁰⁹ Ο πρόεδρος των Γερμανικών ενημερωνόταν για τα προβλήματα που προέκυπταν κατά την εφαρμογή των στεγαστικών προγραμμάτων. Η αντίδραση των ανθρώπων ήταν έντονη και απαιτούσαν να σταματήσουν οι κατεδαφίσεις των «παράνομων πρόσθετων χώρων», που είχαν πρόχειρα φτιάξει για να επεκτείνουν τα λίγα τετραγωνικά του προσφυγικού παραπήγματος. Οι πρόσθετοι αυτοί χώροι χρησιμοποιούνταν είτε για το ηλικιωμένο ζευγάρι, που έδινε το σπίτι στην κόρη ως προίκα, είτε απλά ως επιπλέον δωμάτιο για αποχωρητήριο και αποθήκη.¹¹⁰ Οι χρήσεις ήταν πολλές, ανάλογα με την εφευρετικότητα της ανάγκης και της φτώχειας. Σύμφωνα με δημοσίευμα του *Λαϊκού Βήματος*, αναφέρεται ο πρόεδρος συγκέντρωσε τα αιτήματα των κατοίκων, που στάλθηκαν στον πρωθυπουργό: «Οι κάτοικοι του Αγ. Γεωργίου απαιτούσαν να σταματήσουν οι κατεδαφίσεις και οι μπουλντόζες να μην γκρεμίζουν τους κόπους μιας ζωής». Επίσης, ζητούσαν άδειες ανέγερσης της οικίας, αφού πρώτα θα τους παραχωρούνταν το οικοπέδο και θα εντάσσονταν στο πλαίσιο της λαϊκής κατοικίας. Η εφαρμογή του στεγαστικού προγράμματος συναντούσε την

108 «Μεγάλη συγκέντρωση για το Προσφυγικό», εφ. *Φωνή της Νίκαιας*, 1/9/1964.

109 «Τεράστια επιτυχία και αγωνιστικός παλμός...», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 23/1/1965.

110 Αναφορά στο παρόν κείμενο για το στεγαστικό ζήτημα και την έξυπνη λύση των υπογείων στα Γερμανικά για την προίκα της κόρης. Βλ. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 229.

αντίδραση των φτωχών ανθρώπων, που με κόπο είχαν χτίσει ένα χαμόσπιτο μετά τον ξεριζωμό τους και ένιωθαν ότι «τους κάνουν ξανά πρόσφυγες».¹¹¹

Τον Οκτώβριο του 1965, στη συνοικία του Αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου, με τη μεσολάβηση του Συλλόγου Αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου, 128 οικογένειες κατάφεραν να ενταχθούν στο πλαίσιο αυτοστέγασης της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και να λάβουν οικόπεδα για την ανέγερση των σπιτιών τους.¹¹² Όμως, το στεγαστικό πρόβλημα της συνοικίας δεν λύθηκε με την παραπάνω κλήρωση, γιατί υπήρχαν και άλλοι, που δεν κατάφεραν να συμμετάσχουν λόγω οικονομικής αδυναμίας. Ο δήμαρχος Δημ. Καρακουλουξής, μαζί με τον Προσφυγικό και Εξωραϊστικό Σύλλογο Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου και εκπροσώπους από άλλα σωματεία, σύστησε επιτροπή, η οποία παρέστη στη γραμματεία του υπ. Προνοίας του Πειραιά και απαίτησε να προχωρήσει η αποκατάσταση των παραπηγματούχων, να απαλλοτριωθούν οι χώροι για την ίδρυση σχολείων και παιδικής χαράς, το κτίριο του Νοσοκομείου Αμερικανίδων Κυριών να περάσει στην κατοχή του δήμου και να μεταφερθούν σε οικήματα οι κάτοικοί του, και τέλος να μη γίνουν εξώσεις των μεμονωμένων ανθρώπων που ζούσαν ακόμα στα πλυντήρια, οι οποίοι «προτιμούσαν να ταφούν ζωντανοί κάτω από τα ερείπια των σπιτιών τους, παρά να πεταχτούν στον δρόμο», αλλά να ενταχθούν στην αυτοστέγαση.¹¹³ Οι εντάσεις και οι αντιδράσεις στη Νίκαια μπορεί να μην ήταν τόσο μεγάλες, όπως στη Δραπετσώνα, με τη «μάχη της παράγκας»,¹¹⁴ αλλά προσπάθειες προστασίας της οικίας έγιναν στους περισσότερους προσφυγικούς συνοικισμούς που αναμορφώνονταν εκείνη την περίοδο.

Πέρα από τα προσφυγικά σωματεία, σημαντική ήταν η παρέμβαση του Εξωραϊστικού Συλλόγου Χαλκηδόνας για τη λειτουργία των λατομείων της περιοχής. Ο σύλλογος υπέβαλε συνεχώς αιτήματα των κατοίκων για την απομάκρυνση των λατομείων, τα οποία ήταν επικίνδυνα για τη ζωή τους, καθώς προκαλούσαν έντονη ηχορύπανση, με φοβερούς θορύβους από τα φουρνέλα, πτώση σοβάδων των σπιτιών από τους κραδασμούς και εκτόξευση λίθων. Τον Νοέμβριο του 1964 υπήρξε ο πρώτος θάνατος εργάτη από έκρηξη στα λατομεία. Ο σύλλογος υπέβαλε αιτήματα

111 «Σοβαρά προβλήματα παραμένουν άλυτα στην πόλη μας», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 5/6/1965.

112 Η κλήρωση των 128 οικοπέδων έγινε στην Ποντιακή Στέγη, στις 19/10/1965, παρουσία του γ. γραμματέα του υπ. Προνοίας, Γ. Τζατζάνη, και του προέδρου του Συλλόγου Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου, Θεοχ. Μαγκιρίδη. Βλ. «128 οικογένειες της περιφέρειας Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου...», εφ. *Παρατηρητής*, 1/11/1965, ΕΛΙΑ.

113 «Επιτροπή του Εξωραϊστικού Συλλόγου Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου...», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15/5/1966.

114 Ελένη Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα 1922-1967 - Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου, ό.π.*, σ. 325-335.

στο υπ. Βιομηχανίας και ζητούσε την απομάκρυνση των λατομείων.¹¹⁵ Τον επόμενο χρόνο οργάνωσε συγκέντρωση των κατοίκων της Χαλκηδόνας, γιατί η λειτουργία των λατομείων καθιστούσε τη διαβίωση στην περιοχή επικίνδυνη και ανθυγιεινή. Σε αυτήν παραβρέθηκαν βουλευτές της ΕΔΑ και εκδόθηκε ψήφισμα για την απομάκρυνση των λατομείων, το οποίο υποβλήθηκε στον πρωθυπουργό, στον υπουργό Βιομηχανίας, στον νομάρχη και σε άλλες αρμόδιες Αρχές.¹¹⁶

4.3.2. Προσφυγικά σωματεία ως κοινότητες μνήμης

Στις μεταπολεμικές δεκαετίες, με τον όρο «προσφυγικά σωματεία» νοούνται όσα από τα εθνοτοπικά σωματεία του Μεσοπολέμου διατηρήθηκαν και τα νέα που ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1950, τα οποία έχουν ως προσδιοριστικό στοιχείο τον τόπο καταγωγής των μικρασιατών. Εκτός από τα εθνοτοπικά, υπάρχουν και άλλα αλληλοβοηθητικά και εξωραϊστικά σωματεία, που έχουν στην επωνυμία τους τον προσδιορισμό «προσφυγικός». Αυτά διαφοροποιούνται από τα εθνοτοπικά, γιατί ασχολούνται κυρίως με το στεγαστικό ζήτημα, όπως προαναφέρθηκε. (Η παραπάνω κατηγοριοποίηση των προσφυγικών σωματείων δεν συνεπάγεται ότι τα εθνοτοπικά δεν ασχολήθηκαν με το στεγαστικό.) Στην ενότητα αυτή θα αναλυθούν μόνο τα εθνοτοπικά προσφυγικά, γιατί η έτερη κατηγορία αναλύεται στην ενότητα που πραγματεύεται το στεγαστικό ζήτημα.

Από τα εθνοτοπικά προσφυγικά σωματεία, κάποια έκαναν τις απαραίτητες αλλαγές στο καταστατικό τους και επαναπροσδιόρισαν τους σκοπούς τους, σύμφωνα με τις νέες ανάγκες της εποχής. Από την έρευνα έχουν εντοπιστεί 15 εθνοτοπικά προσφυγικά σωματεία, από τα οποία τα 10 είχαν ιδρυθεί την περίοδο του Μεσοπολέμου, τα τρία μέχρι τα μέσα του 1950, ενώ για τα δύο δεν βρέθηκαν καθόλου στοιχεία αναφορικά με το έτος ίδρυσής τους (Πίνακας 18).

Τα προσφυγικά σωματεία της πόλης δημιουργήθηκαν όπως και τα τοπικά, στη βάση της καταγωγής, όπως είδαμε από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Για αυτές τις περιοχές επινοήθηκε η έννοια της «χαμένης πατρίδας», όπως αναφέρεται στο κεφάλαιο των εθνοτοπικών συλλόγων του Μεσοπολέμου.¹¹⁷ Από τη δική μου έρευνα

115 «Τα λατομεία», εφ. *Φωνή της Νίκαιας*, 15/11/1964.

116 «Συγκέντρωση στη Χαλκηδόνα για τα Νταμάρια», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15/5/1966.

117 Στην παρούσα διατριβή, κεφάλαιο «Εθνοτοπικοί σύλλογοι Μεσοπολέμου», σ. 149.

προέκυψε ότι, ενώ η έννοια αυτή κατασκευάζεται στον Μεσοπόλεμο, ως όρος εισήχθη στον δημόσιο λόγο των προσφύγων τη δεκαετία του 1950.¹¹⁸

Τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 έγινε συστηματική προσπάθεια για τη διάσωση της ιδιαίτερης τοπικής μνήμης, μέσω της συγκέντρωσης τοπικών ιστοριών – ενθαρρύνθηκαν οι τοπικοί λόγιοι να συγγράψουν την ιστορία της περιοχής. Σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε και η συγκέντρωση υλικού από τις «χαμένες πατρίδες», η οποία κρίθηκε επιβεβλημένη, γιατί η απομάκρυνση του ελληνικού στοιχείου από αυτές εμπεριείχε τον κίνδυνο να ξεχαστούν οι παραδόσεις, καθώς οι γενιές άλλαζαν.¹¹⁹ Συνήθως, τα 40 χρόνια αποτελούν σημείο κρίσης της συλλογικής μνήμης εξαιτίας του φόβου της λήθης. Η ανάμνηση, για να διατηρηθεί, πρέπει από βιογραφική να μετατραπεί σε συλλογική μνήμη, και αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τη συλλογική μνημοτεχνική, όπως η συγγραφή βιβλίων, η συγκέντρωση υλικού κ.λ.π. Πρόκειται για τον μετασχηματισμό της επικοινωνιακής - βιωμένης ανάμνησης σε πολιτισμική και θεσμικά συγκροτημένη ανάμνηση.¹²⁰

Σύμφωνα με το παραπάνω πλαίσιο θα μελετηθεί ο ρόλος των προσφυγικών συλλόγων της Νίκαιας ως κοινοτήτων μνήμης των «χαμένων πατρίδων». Πρέπει να επισημανθεί ότι η ελληνικότητα των προσφύγων μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν αμφισβητούνταν, όπως στον Μεσοπόλεμο. Οι παλαιότερες διαχωριστικές ταυτότητες γηγενών - προσφύγων είχαν εξαφανιστεί σε σημαντικό βαθμό. Ο πόλεμος και η Αντίσταση αποτέλεσαν βασικούς εθνικούς ενοποιητικούς παράγοντες και ο κοινός αγώνας για την υπεράσπιση της πατρίδας άλλαξε την εικόνα των γηγενών για τους πρόσφυγες, αλλά και των ίδιων των προσφύγων για τον εαυτό τους. Αυτές ήταν οι βασικές διαδικασίες ενσωμάτωσης. Φυσικά, προέκυψαν νέοι διχασμοί, ως κληρονομιά του Εμφυλίου, ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η Νίκαια.

Το 1950, στη Νίκαια δεν υπήρχαν ακόμα συγκροτημένες κοινότητες των εσωτερικών μεταναστών που είχαν φτάσει στην πόλη από την επαρχία και δεν είχαν εμφανιστεί τοπικοί επαρχιακοί σύλλογοι, εκτός από των Κρητών.¹²¹ Η Νίκαια, που υπήρξε αμιγώς προσφυγικός συνοικισμός, συμπλήρωνε τα 30 χρόνια ίδρυσής της,

118 Τη δεκαετία του '50 εμφανίστηκε στον τοπικό Τύπο ο όρος «χαμένες πατρίδες». Βλ. «Λαογραφία - Παράδοση», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική επιθεώρηση*, τ. 3, 1955.

119 Αιμιλία Σαλβάνου, *ό.π.*, σ. 184.

120 Jan Assmann, *ό.π.*, σ. 307-313.

121 Στην κατάσταση με τις τοπικές οργανώσεις αναφέρεται η Ένωση Κρητών Κορυδαλλού, Π. και Ν. Κοκκινιάς «Άγ. Ανδρέας», στην πλατεία Δαβάκη. Περαιτέρω στοιχεία δεν βρέθηκαν – ενδεχομένως ο σύλλογος ανήκε στον Κορυδαλλό. Βλ. «Κατάστασις Οργανώσεων Πόλης», *Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου*, 1964-1965, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου.

γεγονός που συνέπεσε με τη θεσμοθετημένη ανάδειξη της μικρασιατικής ταυτότητας της πόλης, αλλά και με την ανάδειξη των επιμέρους εθνοτοπικών μικρασιατικών ταυτοτήτων. Ο τοπικός πολιτισμός της συνδέθηκε με την τοπικότητα των «χαμένων πατρίδων» και τον μικρασιατικό πολιτισμό· αυτή την τοπική παράδοση έπρεπε να διασώσουν από τη λήθη, να τη διατηρήσουν και να την επιδείξουν, χωρίς πλέον να αμφισβητείται η ελληνικότητά τους. Σταδιακά, τα εθνοτοπικά σωματεία του Μεσοπολέμου προσάρμοσαν τα καταστατικά τους στη νέα ανάγκη για διατήρηση και διαφύλαξη των τοπικών παραδόσεων, ηθών και εθίμων των «χαμένων πατρίδων». Η τοπική μικρασιατική μνήμη παρέμενε, λοιπόν, έντονη και έγιναν συντονισμένες ενέργειες από τον δήμο, τα προσφυγικά σωματεία, τον τοπικό Τύπο και τους πνευματικούς ανθρώπους της πόλης για τη διατήρηση και την ενίσχυσή της.

Το 1953, καθώς συμπληρώνονταν τα 30 χρόνια από την ίδρυση της πόλης, ξεκίνησαν οι προσπάθειες για τη συγκέντρωση μικρασιατικού υλικού από τα δύο μεγαλύτερα προσφυγικά σωματεία της πόλης, των Ποντίων και των Σμυρναίων, τα οποία οργάνωσαν εκδηλώσεις για τις «χαμένες πατρίδες», που «μακρινές τώρα, αλλά αλησμόνητες, συνεχίζουν τον δρόμο της ζωής τους». Η Ένωση Ποντίων διοργάνωσε εκδήλωση με ποντιακούς χορούς και τραγούδια, και η ποντιακή εβδομάδα έληξε με διάλεξη για τον Πόντο και τη Μικρά Ασία.¹²² Επίσης, από τις στήλες της μηνιαίας πολιτιστικής επιθεώρησης, *Η Νίκαια*, ο λαογράφος Ξεν. Άκογλου, που είχε εκδώσει λαογραφική μελέτη για τα Κοτύωρα του Πόντου, έκανε έκκληση στους πολίτες να συγκεντρώνουν λαογραφικό υλικό από τις «χαμένες πατρίδες» και τα στοιχεία να δημοσιεύονται στο περιοδικό. Εκτός από τους τοπικούς συλλόγους, με τη συλλογή και την καταγραφή των στοιχείων από τη Μικρά Ασία ασχολούνταν τα επιστημονικά περιοδικά των Μικρασιατών, των Θρακών, των Ποντίων, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και το Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών.¹²³

Τη δεκαετία του 1960, οι ενέργειες για τη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης συνεχίστηκαν, με αποκορύφωμα το 1962, επέτειο των 40 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, για την οποία πραγματοποιήθηκαν στις προσφυγικές πόλεις μνημόσυνα, εκδόθηκαν βιβλία, επιστημονικές μελέτες και άρθρα στον Τύπο

122 «Χαμένες Πατρίδες», 9/6/1953, και «Η συμμετοχή των Ποντίων στον εορτασμό της πόλεως», εφ. *Ελληνική Πατρίς*, 19/6/1953.

123 «Ευχή του λαογράφου - ιστορικού Ξ. Κ. Ακόγλου», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική επιθεώρηση*, τ. 2, 1955.

της εποχής, καθώς κινητοποιήθηκαν μικρασιατικοί φορείς, όπως το Κέντρο Μικρασιατικών Μελετών.¹²⁴ Η πνευματική ελίτ της Νίκαιας σχολίαζε ότι:

«τιμήθηκε ο κόσμος της Ανατολής [...] γίνηκαν μνημόσυνα, ομιλίες, γράφτηκαν βιβλία. Ο Τύπος ασχολήθηκε πλατιά για τα αίτια και τους αιτίους της Μικρασιατικής Καταστροφής»,¹²⁵

Ο Παρατηρητής επεσήμανε «τη συγκέντρωση όλου του πνευματικού υλικού των χαμένων πατρίδων» ως εθνική ανάγκη, καλώντας τα προσφυγικά σωματεία της πόλης να συντονίσουν τις ενέργειές τους, ώστε οι επιζώντες της πρώτης γενιάς των προσφύγων να καταγράψει τις μνήμες της.¹²⁶ Σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, τον Σεπτέμβριο του 1962, ο δήμος, ύστερα από αιτήματα των τοπικών σωματείων, του Ορειβατικού Φυσιολατρικού Ομίλου Νίκαιας και του Φοιτητικού Συλλόγου, αλλά και ιδιωτών, ενέκρινε χρηματικό πόσο για την οργάνωση επετειακών εκδηλώσεων «επί τη συμπληρώσει τεσσαρακονταετίας από της ελεύσεως του εξ Ανατολής Ελληνισμού εις την μητέρα Ελλάδα και της συστάσεως της πόλεως Νικαίας». Στις εκδηλώσεις προβλεπόταν ο διαγωνισμός σχεδίου και διηγήματος από τον Φοιτητικό Σύλλογο.¹²⁷ Για το Έτος Ελληνισμού της Ανατολής είχε συσταθεί επιτροπή από τα προσφυγικά σωματεία, τα οποία οργάνωσαν διαλέξεις με πνευματικούς ανθρώπους που ασχολούνταν με τη μνήμη των «χαμένων πατρίδων».¹²⁸

Πίνακας 18: Εθνοτοπικά προσφυγικά σωματεία (1950-1967)

Επωνυμία προσφυγικού συλλόγου	Έτος ίδρυσης	Έτος αναθεώρησης καταστατικού
Ένωση Ποντίων Νίκαιας - Κορυδαλλού	1925	1950
Παμβιθυνιακή	1926	
Σύλλογος Νησίου Εγυρδίρ της Πισιδίας	1926	
Ένωσις Κοινότητος Μούγλων «Ο Ταξιάρχης»	1927	

124 Οργανώθηκαν μνημόσυνα για τον Αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο Σμύρνης και τους Μικρασιάτες. Η εφημερίδα Ν. Εστία φιλοξένησε μελέτη για τη Μικρασιατική Καταστροφή και το ΚΜΣ έκδοση με λαογραφικά και γλωσσικά στοιχεία για την επαρχία της Λυκίας. Βλ. «Μνημόσυνον Εθνομάρτυρος», «Η Μικρασιατική Καταστροφή στη Ν. Εστία», «Η φωνή της Λυκίας», εφ. *Ελευθερία*, 31/8/1962, 26/8/1962, 9/9/1962.

125 «Η συμβολή των προσφύγων στον νεοελληνικό πολιτισμό», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμνην εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 3-4, 1962-1963.

126 «Εθνική ανάγκη της συγκέντρωσης [...] πατρίδων», εφ. *Παρατηρητής*, 15/1/1960, ΕΛΙΑ.

127 Πράξις 147, «Περί λήψεως αποφάσεως εορταστικών εκδηλώσεων [...] εξ Ανατολής Ελληνισμού...», Συνεδρίασις 18η, 19/9/1962, 21ον Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1962-1964, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

128 «Οι εκδηλώσεις των 40 χρόνων», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμνην εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 3-4, 1962-1963.

Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς	1929	1964
Σύλλογος Ρενκιωτών «Ο Άγιος Γεώργιος»	1929	1960
Προσφυγικός Σύλλογος Μυλλασέων «Η Οσία Ξένη»	1929	
Αδελφότης Σεβδίκιοι της Μ. Ασίας Πολιτών «Η Αλληλεγγύη»	1930	
Σύνδεσμος των απανταχού Σινωπέων	Λειτουργούσε στο Μεσοπόλεμο	
Ένωσις Αλατσατιανών	1936	
Ένωσις Εφεσίων και Περιχώρων	1953	
Ένωση Μαγνησίας Χορόσκιοι και Περιχώρων καταγόμενων	1954	
Ένωσις των απανταχού Κιλικίων (Νομού Αδάνων) «Άγιος Παύλος»	1954	
Ένωση Συλλασίων		
Πατριωτικός Σύλλογος των εκ Μενεμένης, Ολουτζάκ και Σερέκιοι Μ. Ασίας		

Πηγή: Κατάλογος των οργανώσεων της Νίκαιας, Αλληλογραφία του Γραφείου Δημάρχου 1964-1965· Αταξινόμητο αρχείο του Δήμου Νίκαιας· Καταστατικά των Συλλόγων 1950-1967, ΓΑΚ· Τοπικός Τύπος 1950-1967.

Από τα πρώτα εθνοτοπικά σωματεία που προσαρμόστηκαν στις νέες συνθήκες ήταν αυτά των Ποντίων της Νίκαιας και του Κορυδαλλού, που συγχωνεύτηκαν και ίδρυσαν την Ένωση Ποντίων Νίκαιας - Κορυδαλλού. Βασικοί σκοποί ήταν η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών και «η ανάπτυξη της χριστιανικής αγάπης και συναδέλφωσης» κυρίως προς τους «αναξιοπαθούντας» Ποντίους, που παρέμεινε ίδια με το πρώτο καταστατικό. Η βασική προσθήκη αφορούσε τον δεύτερο σκοπό, σχετικά με τη διατήρηση των «ποντιακών ηθών και εθίμων και παραδόσεων»,¹²⁹ που σηματοδοτεί τη βασική διαφορά με τα πρώτα εθνοτοπικά σωματεία. Τώρα, οι Πόντιοι, με την απόσταση μίας γενιάς από την άφιξή τους στην Ελλάδα ως πρόσφυγες, έδιναν έμφαση στη διατήρηση της ιδιαίτερης εθνοτοπικής τους ταυτότητας.¹³⁰ Ως μέσα για τη διάδοση της μνήμης χρησιμοποιούσαν διάφορες μνημοτεχνικές μεθόδους, οργανώνοντας γιορτές, τελετές, πανηγύρια και εκδρομές, αλλά και τη μουσική, τη γλώσσα και τους χορούς. Επίσης, ενίσχυαν Πόντιους λόγιους συγγραφείς ώστε να εκπονήσουν μελέτες και να κάνουν διαλέξεις. Ο σύλλογος συνεργαζόταν με την Ποντιακή Ομοσπονδία και με άλλα συγγενή ποντιακά σωματεία για την επίτευξη των παραπάνω στόχων. Δεκτοί ως μέλη γίνονταν μόνο οι

129 «Καταστατικό - Ένωση Ποντίων Νίκαιας - Κορυδαλλού», 1950, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς (2016, πριν από τη μεταφορά του αρχείου στα ΓΑΚ).

130 Για τη συγκρότηση της ποντιακής ταυτότητας στις γενιές, βλ. Μαρία Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα - Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, Αθήνα, Αφοί Κυριακίδη, 2000.

Πόντιοι της Νίκαιας και του Κορυδαλλού, και δευτερευόντως του Πειραιά, ύστερα από αίτηση στο Διοικητικό Συμβούλιο, που ήταν 7μελές και η θητεία του ήταν μονοετής. Τα σύμβολα του συλλόγου, η σφραγίδα και το λάβαρο, έφεραν την επωνυμία του και το έτος ίδρυσης (1950). Η επίσημη γιορτή του ήταν την πρώτη Κυριακή μετά το Πάσχα. Σύμφωνα με την έρευνα στις τοπικές εφημερίδες, η Ένωση Ποντίων ήταν από τους πιο δραστήριους συλλόγους, με σειρά πολιτιστικών δραστηριοτήτων – ανήμερα τα Χριστούγεννα έλεγαν με τους μικρότερους τα κάλαντα με τον «πατροπαράδοτο ποντιακό τρόπο».¹³¹ Επίσης, η κοπή της πρωτοχρονιάτικης πίτας πλαισιωνόταν από τραγούδια και χορούς του Πόντου. Αυτές οι γιορτές, εκτός από μέσα μετάδοσης του πολιτισμού της ανάμνησης και ανάπτυξης της εξωστρέφειας και της κοινωνικότητας του συλλόγου, αποσκοπούσαν στη συγκέντρωση χρημάτων από τους συμπατριώτες για την ανέγερση της Ποντιακής Στέγης, στην οποία συνέδραμαν και οι Δήμοι Νίκαιας και Κορυδαλλού.¹³² Ο θεμέλιος λίθος της Στέγης τέθηκε το 1953 και αποπερατώθηκε το 1958.¹³³ Η ανέγερσή της ήταν συλλογική προσπάθεια όλων των Ποντίων, που συγκέντρωναν χρήματα από τις χοροεσπερίδες και αλλού, και η ολοκλήρωσή της έγινε με προσωπική εργασία των μελών· αντιμετώπιζαν την κατασκευή της ως προσωπική υπόθεση – όπως, πριν από χρόνια, όλοι δούλευαν για να χτίσουν τα σπίτια τους, έτσι τώρα δούλευαν για να χτίσουν τη Στέγη της «χαμένης πατρίδας» τους. Σε συμβολικό επίπεδο, επρόκειτο για μια διαδικασία που ενεργοποιούσε συναισθήματα, αναμνήσεις και έδενε την πρώτη και τη δεύτερη γενιά με ισχυρούς δεσμούς. Στη Στέγη, το «σπίτι τους», συγκεντρωνόταν η συλλογικότητα και επούλωνε το τραύμα της «χαμένης πατρίδας»· ήταν μια κοινότητα μνήμης, στην οποία ο Πόντος παρέμενε ζωντανός και διαχεόταν ο πολιτισμός του, με την εκμάθηση των ποντιακών χωρών, της μουσικής, των οργάνων, της γλώσσας, της μαγειρικής, με τα βιβλία ιστορικού και λαογραφικού περιεχομένου,¹³⁴ ενώ με τη γλώσσα των συμβόλων συγκροτούσαν τη μνήμη, την επικοινωνούσαν και τη μετέδιδαν στις επόμενες γενιές.

131 «Τα κάλαντα των Ποντίων», εφ. *Παρατηρητής*, 23/12/1951, ΕΛΙΑ.

132 «Η ανέγερσις της Ποντιακής Στέγης - Κατάλογος ευεργετών και δωρητών», εφ. *Ελληνική Πατρίς*, 9/6/1953.

133 «Προσενχή της θεμελίωσης της Ποντιακής Στέγης από τον Πόντιο ιερέα του Αγ. Νικολάου, Πανάρετο Τοπαλίδη», 24/5/1953, Αρχείο Έλσας Θεοφυλάκτου.

134 Ο Γιώργος Σακκάς, μέλος του Δ.Σ της Ένωσης Ποντίων, έγραψε το βιβλίο *Η ιστορία των Ελλήνων της Τριπόλεως του Πόντου*, για το οποίο έλαβε επαίνους από το υπ. Παιδείας. Για το βιβλίο έγραψαν ο Κ. Θ. Δημαράς στην εφ. *Το Βήμα* και ο Ξ. Ακογλου στην *Ποντιακή Εστία*. Βλ. Δημ. Λιάτσος, *ό.π.*, σ. 142-143.

Η Ένωση Ποντίων διέθετε τμήμα νεολαίας και καλούσε τους παλαιότερους συγγραφείς να επανεκδώσουν τα βιβλία τους, και μάλιστα σε απλοϊκή γλώσσα, ώστε «οι νέοι να γνωρίσουν την πατρίδα».¹³⁵ Σκοπός ήταν η καλλιέργεια της «ποντιακής ιδέας» στις νεότερες γενιές και η γεφύρωση του χάσματος ανάμεσά τους.¹³⁶

Όλες οι παραπάνω διεργασίες αφορούν μεθόδους μετάδοσης της μνήμης. Επιπρόσθετα, διαπιστώθηκε η συνεργασία μελών της διοίκησης με το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών για τη συλλογή λαογραφικών στοιχείων από επαρχίες του Πόντου. Η θεματολογία αφορά ήθη, έθιμα και παραδόσεις της περιοχής της Σάντα του Πόντου και η καταγραφή έγινε από τον Ν. Τουντουλίδη, το 1961.¹³⁷ Σε αυτή την περίπτωση, ο Ν. Τουντουλίδης, Πόντιος, μέλος της κοινωνικής ελίτ της πόλης, της διοίκησης της Ένωσης και με τον θεσμικό του ρόλο ως πρώην δήμαρχος Νίκαιας, υπήρξε ο κατάλληλος «φορέας μνήμης» που συνέβαλε στην προσπάθεια συγκρότησης της πολιτισμικής μνήμης, την οποία είχε αναλάβει ο θεσμοποιημένος φορέας της μνημοτεχνικής, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, στο κατώφλι της τεσσαρακονταετίας.¹³⁸

Η Ένωση Ποντίων, με την ίδρυση της Στέγης, που ήταν ανοιχτή σε όλους τους κατοίκους, και την παραχώρηση της μοναδικής μεγάλης αίθουσας εκδηλώσεων της πόλης έδειχνε την εξωστρέφειά της. Η ενοικίασή της εξασφάλιζε στον σύλλογο κάποια χρήματα για τις δράσεις του. Επίσης, στη Στέγη υπήρχε μεγάλη βιβλιοθήκη με συγγράμματα του Πόντου, αλλά και επιστημονικά· λειτουργούσε ως αναγνωστήριο για τους μαθητές και, κυρίως, για τους φοιτητές. Έτσι, από Εστία των Ποντίων, μετατρεπόταν σε εντευκτήριο και χώρο κοινωνικοποίησης της νεολαίας. Ταυτόχρονα, οι νέοι έρχονταν σε επαφή με τον ποντιακό πολιτισμό και συνειδητοποιούσαν ότι αποτελούσε μέρος της μνήμης της πόλης τους, ακόμα και αν δεν είχαν οι ίδιοι ποντιακή καταγωγή.

Η μέριμνα της Ένωσης για την προοπτική της νεολαίας συνδέθηκε και με την επαγγελματική σχολή του «Ηρακλείτου». Ο διευθυντής της τεχνικής σχολής Ιω. Πολυχρονίδης ήταν μέλος της διοίκησης της Ένωσης Ποντίων, οπότε συνέβαλε στην

135 «Ένα παλιό, ξεχασμένο βιβλίο», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική επιθεώρηση*, τ. 5, 1955.

136 Έγγραφο χ.χ. του Ηλ. Θεοφυλάχτου, μέλους του Δ.Σ της Ένωσης Ποντίων, Αρχείο Έλσας Θεοφυλάχτου.

137 Οι δακτυλογραφημένες σημειώσεις αφορούν τα έθιμα του γάμου, της γέννησης και της βάφτισης της επαρχίας Σάντας του Πόντου. Επίσης, υπάρχουν στοιχεία για την περιοχή της Σάντας. Το έργο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της συγκέντρωσης λαογραφικού υλικού από το ΚΜΣ. Βλ. Νικόλαος Τουντουλίδης, *Περί Σάντας και αποικισμού Σανταίων*, Κοκκινιά 1961, Χειρόγραφα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ).

138 Jan Assmann, *ό.π.*, σ. 62-65.

προώθηση της τεχνικής κατάρτισης των νέων από τις λαϊκές συνοικίες, σύμφωνα με την κρατική οπτική.

Η Ένωση Ποντίων, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, μέσα σε έντονο κλίμα κρατικού ελέγχου, τηρούσε στάση μη ανάμειξης στην πολιτική και προσανατολιζόταν προς το Κέντρο. Στην κοπή της πίτας της είχαν παραβρεθεί πολιτικοί των αστικών κομμάτων ΕΠΕΚ, Εθνικός Συναγερμός και της ΕΔΑ.¹³⁹

Σε αλλαγές ανάλογες με την Ένωση Ποντίων προέβη, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, και η Ένωση Σμυρναίων, η οποία τροποποίησε το καταστατικό της με σκοπό να εξυπηρετεί πλέον και τη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης. Αρχικά, η επωνυμία του συλλόγου έγινε «Ένωση Σμυρναίων Νίκαιας και Πειραιώς». Βασικός σκοπός του ήταν:

«η διαιώνισις των ηθών και των εθίμων της γενέτειρας και η συλλογή, μελέτη και περίσωση του εθνικού, πνευματικού, ιστορικού, λαογραφικού και γλωσσικού πλούτου του εκριζωθέντος από τας εστίας του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας».

Άλλοι σκοποί του ήταν η μέριμνα για την κοινωνική, εθνική και μορφωτική ανάπτυξη των μελών του, καθώς και η μεταξύ τους αλληλεγγύη. Δικαίωμα εγγραφής είχαν όλοι οι καταγόμενοι από τη Σμύρνη και τις γύρω περιοχές, η οποία ανερχόταν στο ποσό των 10 δρχ., και η μηναία συνδρομή στις 5 δρχ., όπως και στα άλλα προσφυγικά σωματεία. Το συμβούλιο ήταν 11μελές και η θητεία του 2 έτη.¹⁴⁰

Είναι σημαντικό ότι, από το 1955, η Ένωση Σμυρναίων έκανε ενέργειες για τη δημιουργία Μικρασιατικής Στέγης με σκοπό να γίνει το κέντρο αναφοράς όλου του Μικρασιατικού Ελληνισμού, μέσα από τη συγκέντρωση υλικού όχι μόνο για τη Σμύρνη, αλλά και για όλη τη Μικρά Ασία.¹⁴¹ Η ακριβής χρονολογία ανέγερσης της Στέγης δεν εντοπίστηκε, γιατί δεν επετράπη η έρευνα στο αρχείο της, όμως από φωτογραφικό υλικό τοποθετείται τη δεκαετία του 1960,¹⁴² γεγονός που συμπίπτει με την αναθεώρηση του καταστατικού της Ένωσης Σμυρναίων, το 1964. Αυτό ανέφερε ότι η Ένωση Σμυρναίων θα διέθετε τμήμα ιστορικό, λαογραφικό, κειμηλίων και πολιτισμού, Μικρασιατικού, Θρακικού και Ποντιακού Ελληνισμού, βιβλιοθήκη, ιστορικό αρχείο και μεγάλη αίθουσα εκδηλώσεων. Επίσης, θα εξέδιδε δελτίο με τον

139 «Η εορτή της Ένωσης Ποντίων», εφ. *Παρατηρητής*, 13/1/1952, ΕΛΙΑ.

140 «Τροποποίησις - Καταστατικών - Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς», 2/11/1929, Φ18 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

141 Η Ένωση Σμυρναίων καλούσε τα προσφυγικά σωματεία σε συνέλευση για το θέμα της Μικρασιατικής Στέγης. Βλ. «Πρόσκληση Ένωσης Σμυρναίων προς Εφεσίων», 8/11/1955, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

142 Φωτό Νίκαιας, ό.π., σ. 106.

τίτλο *Μικρασιατική Εστία* και θα καθιέρωνε υποτροφίες και τη βράβευση των μαθητών.¹⁴³ Επιπλέον, η Ένωση συνέβαλε στη συγκέντρωση λαογραφικού υλικού και την καταγραφή προφορικών μαρτυριών προσφύγων της πρώτης γενιάς.¹⁴⁴ Η Μικρασιατική Στέγη φιλοδοξούσε να γίνει ένα μουσείο του μικρασιατικού πολιτισμού της πόλης υπό την πρωτοκαθεδρία της Ένωσης Σμυρναίων, για αυτό πολλοί κάτοικοι συνέβαλαν οικονομικά στην υλοποίησή της.¹⁴⁵

Ο δήμος επιδοτούσε την προσπάθεια ίδρυσης της Μικρασιατικής Στέγης με ποσά από τις κρατικές επιδοτήσεις, όπως έκανε και με άλλους προσφυγικούς συλλόγους, οι οποίοι εκείνη την περίοδο κινούνταν για τη δημιουργία Στέγης.¹⁴⁶ Το αρχικό όραμα, για την ίδρυση μιας Μικρασιατικής Στέγης που θα λειτουργούσε ως μουσείο και ως κέντρο αναφοράς όλων των Μικρασιατών της περιοχής τα αμέσως επόμενα χρόνια, δεν πραγματοποιήθηκε. Το κτίριο ιδρύθηκε, όμως λειτούργησε κυρίως ως Στέγη της Ενώσεως Σμυρναίων. Τα δύο σωματεία των Ποντίων και της Σμύρνης ήταν αυτά που διακρίνονταν σε σχέση με τα άλλα, αφενός γιατί είχαν περισσότερα μέλη, αφετέρου γιατί λειτουργούσαν ως σημεία αναφοράς της ποντιακής και της σμυρναϊκής ταυτότητας, οι ηγεσίες τους είχαν κάποια σχέση με τα αστικά κόμματα,¹⁴⁷ ενώ υπέβασκε και ανταγωνισμός μεταξύ τους.

Το 1950 αναγνωρίστηκε το νέο καταστατικό του Συλλόγου των Ρενκιωτών «Άγιος Γεώργιος». Το σωματείο έδωσε έμφαση στη διατήρηση του φιλανθρωπικού του χαρακτήρα και μοναδικός σκοπός του ήταν η περίθαλψη και η μόρφωση των άπορων μελών του. Στο καταστατικό του δεν αναφέρεται η διατήρηση της μνήμης. Από τον κανονιστικό του λόγο φαίνεται ότι ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στο δικαίωμα εγγραφής νέων μελών. Επίσης, ο σύλλογος προσπάθησε να ενισχύσει τη σχέση του με του απόδημους συμπατριώτες του. Δικαίωμα εγγραφής είχαν οι «καταγόμενοι από το Ρένκιοι διαμένοντες εν Αθήναις - Πειραιεί ή αλλαχού της Ελλάδας και το εξωτερικό», ενώ δεκτοί γίνονταν όσοι είχαν παντρευτεί γυναίκες από το Ρένκιοι,

143 «Τροποποιήσις - Καταστατικών - Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς».

144 «Το λαογραφικό υλικό των μικρασιατικών πατρίδων», εφ. *Παρατηρητής*, 1/9/1966.

145 Για την ίδρυση της Μικρασιατικής Εστίας, η Ένωση Σμυρναίων ανακοίνωσε κατάλογο δωρητών με διάφορες προσφορές (οικονομικές και υλικές). Βλ. «Υπέρ Μικρασιατικής Εστίας Νίκαιας», εφ. *Παρατηρητής*, 15/6/1961, ΕΛΙΑ.

146 Το 1964, ο δήμος έδωσε 10.000 δρχ. για την ίδρυση της Μικρασιατικής Στέγης και άλλες 10.000 δρχ. στον Σύλλογο Εγιδίρ Πισιδίας για την ίδρυση της Στέγης του. Βλ. «Προς το Υπ. Εσωτερικών», 16/2/1965, *Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου, 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

147 Η Ένωση Σμυρναίων είχε επαφές με την ΕΠΕΚ· ο βουλευτής Ιω. Χαβούτης ήταν αδελφός του προέδρου της ένωσης Νίκου Χαβούτη. Από την Ένωση Ποντίων, ο Ν. Τουντουλίδης ήταν δήμαρχος Νίκαιας (1954-1959). Βλ. Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 9ης Σεπτεμβρίου 1951, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

αλλά έχαναν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Δεκτοί γίνονταν και άλλοι, με καταγωγή από την περιφέρεια των Δαρδανελίων. Όλα τα μέλη είχαν δικαίωμα ψήφου και συμμετοχής στα διοικητικά όργανα, ανεξαρτήτως φύλου.¹⁴⁸ Με την τροποποίηση του καταστατικού, το 1960, τονίστηκε ότι «η Ένωσις έχει χαρακτήρα αυστηρώς φιλανθρωπικών, απαγορευομένης πάσης αναμίξεως αυτής εις την πολιτικήν».¹⁴⁹ Το δεύτερο καταστατικό δείχνει ότι γίνεται ένα άνοιγμα στον αρκετά κλειστό εθνοτοπικό χαρακτήρα του συλλόγου – η διεύρυνση και στην επαρχία των Δαρδανελίων έγινε για τη διατήρηση του συλλόγου και τη βελτίωση της οικονομικής του κατάστασης. Σύμφωνα με τα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου, ο σύλλογος είχε φιλανθρωπικό χαρακτήρα και, κυρίως τις περιόδους των εορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα, κινητοποιούνταν για την ένδυση και την υπόδηση άπορων παιδιών. Το σωματείο κινήθηκε περισσότερο για την απόκτηση οικοπέδου, με σκοπό την ανέγερση της Στέγης του με χρήματα από ομογενή συμπατριώτη στην Αμερική, τον οποίο ανακήρυξε «επίτιμο πρόεδρο».¹⁵⁰ Επίσης, διατηρούσε επαφές με τον αντίστοιχο σύλλογο Ρενκιωτών στην Ασπροβάλτα.

Το 1953 και το 1954 ιδρύθηκαν τρεις νέοι προσφυγικοί σύλλογοι στη Νίκαια, με σημεία αναφοράς την Έφεσο, τη Μαγνησία και την Κιλικία· αυτή ενδεχομένως να οφειλόταν στις ελληνοτουρκικές σχέσεις λόγω του Κυπριακού, που πυροδότησαν τον πατριωτισμό των Μικρασιατών για την υπεράσπιση των εθνικών ζητημάτων. Η Ένωση Εφesiών και Περιχώρων ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1953 ως φιλανθρωπικό και κοινωνικό σωματείο. Τα μέλη της είχαν συνδετικό στοιχείο την κοινή καταγωγή από την «πόλη της Εφέσου» των ίδιων ή των γονιών τους. Ο σύλλογος δημιουργήθηκε κυρίως από άτομα με κοινή καταγωγή από το χωριό Κιρκιντζές. Το ποσό της εγγραφής και η μηνιαία συνδρομή ήταν απαραίτητα για τη διατήρηση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, ενώ υπήρχε πρόβλεψη για τα οικονομικά ασθενέστερα μέλη να πληρώνουν ακόμα μικρότερη συνδρομή, κάτι που εξέλιπε σε άλλους προσφυγικούς συλλόγους. Βασικοί σκοποί του ήταν η φιλανθρωπία, η

148 «Καταστατικό - Φιλανθρωπικός Σύλλογος Ρενκιωτών “Ο Άγιος Γεώργιος”», 1950, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς (2016, πριν από τη μεταφορά του αρχείου στα ΓΑΚ).

149 «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύλλογος Ρενκιωτών “Ο Άγιος Γεώργιος”», 25/11/1960, Φ49 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ. Το 1955, ο σύλλογος είχε, πάντως, εκδώσει ψήφισμα διαμαρτυρίας για τους «βανδαλισμούς των Τούρκων» στην Κωνσταντινούπολη. «Εκτακτη Γενική Συνέλευση - Ψήφισμα», 18/9/1955, *Βιβλίο Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου Συλλόγου Ρενκιωτών «Άγ. Γεώργιος»*, Αρχείο Προσφυγικού Συλλόγου.

150 «Εκτακτη Γενική Συνέλευση - ανακήρυξη Εμ. Ν. Σγούρου», 17/7/1955, *Βιβλίο Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου Συλλόγου Ρενκιωτών «Άγ. Γεώργιος»*, Αρχείο Προσφυγικού Συλλόγου Ρενκιωτών Νίκαιας.

ανακούφιση με κάθε μέσο των ασθενέστερων μελών, η διατήρηση των πατροπαράδοτων στοιχείων της πόλης της Εφέσου και η κληροδότησή τους στις επόμενες γενιές. Ο σύλλογος γιόρταζε στις 8 Μαΐου, την ημέρα του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου,¹⁵¹ ο οποίος ήταν προστάτης του Κιρκιντζέ, σύμφωνα με το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης στο ΚΜΣ.¹⁵² Την ιδρυτική πράξη του συλλόγου υπέγραψαν 20 άτομα, που κατοικούσαν στη συνοικία του Αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου, κοντά στην Παλιά Κοκκινιά.¹⁵³ Η πρωτοβουλία ανήκε και στον Κιρκιντζιώτη αντιστασιακό Δ.Σ., που ήταν μέλος του ΕΑΜ και, για λόγους ασφαλείας αλλά και για να πάρει ο σύλλογος την απαιτούμενη άδεια των Αρχών, δεν εμφανίστηκε στα ιδρυτικά μέλη, τα οποία ήταν «ιδεολογικά αχαρακτήριστα».¹⁵⁴ Η έρευνα στα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου και στην αλληλογραφία του έδωσαν την ευκαιρία να μελετηθούν καλύτερα η σωματειακή ζωή και οι δράσεις του, ώστε να εκτιμηθούν η συνολική εικόνα και ο ρόλος του στη μικρή κλίμακα της γειτονιάς του.

Ο σύλλογος, στο διάστημα 1953-1967 που μελετήθηκε, επιδιόταν σε τακτικό φιλανθρωπικό έργο στις γιορτές Χριστουγέννων και Πάσχα, αλλά και στη διάρκεια του έτους. Παρείχε οικονομική και υλική υποστήριξη σε μια λίστα περίπου 25 ατόμων, από τα οποία τα περισσότερα ήταν γυναίκες, ενδεχομένως κάποιες αρχηγοί οικογένειας, γιατί οι σύζυγοί τους ίσως σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν στον πόλεμο και τον Εμφύλιο.¹⁵⁵ Απαραίτητες προϋποθέσεις για την παροχή βοήθειας ήταν η καταγωγή από την Έφεσο και η αποδεδειγμένη ανάγκη συνδρομής. Μέσα στη σωματειακή ζωή γινόταν πράξη η αξία της αλληλεγγύης, καθώς η διοίκηση του συλλόγου είχε αποφασίσει να αυξηθεί η εισφορά των οικονομικά πιο ευκατάστατων, ώστε να ενισχυθούν τα πιο ευάλωτα μέλη.¹⁵⁶ Το σωματείο, προκειμένου να ενισχύσει το φιλανθρωπικό του έργο, επιστράτευσε τη μνήμη της κοινής καταγωγής από το Αϊδίνιο με τον νέο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και έστειλε επιτροπή, η οποία επέστρεψε

151 «Καταστατικό - Ένωσις Εφεσίων και Περιχώρων, 10/2/1953, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς (2016, πριν από τη μεταφορά του αρχείου στα ΓΑΚ).

152 Προφορική μαρτυρία του Δημ. Κανάρια, καταγόμενου από τον Κιρκιντζέ, κατοίκου Νίκαιας. Βλ. «Αρχείο Προφορικής Παράδοσης - Επαρχία Σμύρνης - Ιωνίας», Ι21, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ).

153 «Ιδρυτικόν - Ένωσις Εφεσίων και Περιχώρων», 10/2/1953, *Βιβλίο Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ενώσεως Εφεσίων Νίκαιας.

154 Η πληροφορία προέρχεται από τον νυν πρόεδρο της Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων. Συνέντευξη Δημήτρη Κρασόπουλου, 7/7/2020.

155 Τα ποσά της φιλανθρωπίας δίνονταν στις γιορτές Χριστουγέννων και Πάσχα, και το ποσό κυμαινόταν από 100-150 δρχ. σε κάθε μέλος. Ενδεικτικά, βλ. «Πρακτικόν 66», 6/4/1958, «Πρακτικόν 77», 22/4/1959 και «Πρακτικόν 82», 20/12/1959, *1ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

156 «Πρακτικόν 100», 3/12/1961, *1ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

με 5 σάκους γυναικεία και παιδικά υποδήματα.¹⁵⁷ Επιπλέον πράξεις φιλανθρωπίας ήταν η κάλυψη των εξόδων φαρμάκων, νοσηλείας ή κηδείας, ενώ παρείχε δωρεάν ιατρική εξέταση στα μέλη του από ιδιώτες γιατρούς της πόλης.¹⁵⁸ Επίσης, επιτροπή του συλλόγου μεσολαβούσε στο υπ. Προνοίας για τρόφιμα και είδη ιματισμού.¹⁵⁹ Επιπρόσθετα, αξιοποιούσε των κύκλο γνωριμιών του με πολιτικούς και δημόσια πρόσωπα για την εύρεση εργασίας σε μέλη που είχαν ανάγκη.¹⁶⁰

Όσον αφορά τη διατήρηση της μνήμης, ο σύλλογος λειτουργούσε ως κοινότητα μνήμης, διατηρώντας τα ήθη και τα έθιμα της Εφέσου. Κάθε Πρωτοχρονιά, τα μέλη του τραγουδούσαν τα κάλαντα στα σπίτια των συγχωριανών με πατροπαράδοτο τρόπο. Ιδιαίτερη σημασία είχε η έκδοση του ετήσιου ημερολογίου που, εκτός από έσοδα, ενεργοποιούσε τις αναμνήσεις της Εφέσου και του ιδιαίτερου τόπου καταγωγής από τον Κιρκιντζέ, με ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία της «χαμένης πατρίδας». Ενδεικτική είναι η φιλοτέχνηση του πρωτοχρονιάτικου ημερολογίου με υλικό από την αρχιτεκτονική και την αρχαιολογία του Κιρκιντζέ και της Εφέσου.¹⁶¹ Με αυτές τις αναμνήσεις, τα έθιμα και τις αφηγήσεις των προγόνων επιτελούνταν η διαγενεακή μετάδοση της μικρασιατικής μνήμης. Το 1962, η διοίκηση του συλλόγου συμμετείχε στις εκδηλώσεις για το Έτος Ελληνισμού της Ανατολής, που ανέλαβαν κυρίως η Ένωση Ποντίων και Σμυρναίων.¹⁶² Την ίδια χρονιά, ο συμπατριώτης τους Μαν. Αξιώτης, ως ο βασικός ήρωας του βιβλίου της Δ. Σωτηρίου «Ματωμένα Χώματα», πρότεινε στον σύλλογο να διανεμηθεί το σύγγραμμα σε συμπατριώτες τους στο εξωτερικό και τα χρήματα από τις πωλήσεις να δοθούν για την ενίσχυση του σωματείου.¹⁶³

157 «Πρακτικόν 103», 18/2/1962, και «Πρακτικόν 105», 6/5/1962, *1ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

158 «Πρακτικόν 119», 13/11/1963, *στο ίδιο*.

159 «Πρακτικόν 2», 8/12/1963, *2ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

160 Ο σύλλογος απηύθυνε έκκληση στον Κοκκινιώτη πολιτικό Ιω. Μελά να μεσολαβήσει για να προσληφθεί ένα μέλος του στο εργοστάσιο χαλυβδόφυλλων της περιοχής. Τη διεύθυνση του εργοστασίου είχε ο πρώην δήμαρχος Νίκαιας, Στ. Κοραής. Βλ. «Πρακτικόν 4», 12/1/1964, *στο ίδιο*.

161 Το ημερολόγιο είχε φωτογραφίες από το Κάστρο της Εφέσου (1957), τον Ναό της Αρτέμιδος (1959), το Σχολείο του Κιρκιντζέ (1961). Ενδεικτικά, βλ. «Πρακτικόν 51», 25/11/1956, «Πρακτικόν 66», 6/4/1958, και «Πρακτικόν 91», 4/12/1960, *1ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

162 Η επετειακή εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στις 18/11/1962. Σύμφωνα με το τελετουργικό, έγινε μνημόσυνο, ακολούθησε κατάθεση στεφάνου στο Ηρώον της πόλης και, κατόπιν, διάλεξη κάποιου συγγραφέα στην Ένωση Ποντίων. Βλ. «Πρακτικόν 109», 4/11/1962, *στο ίδιο*.

163 «Πρακτικόν 107», 7/10/1962, *στο ίδιο*.

Τέλος, ο σύλλογος προγραμματίσει ταξίδι «προσκυνήματος» στη Σμύρνη και την Έφεσο, τον Αύγουστο του 1963.¹⁶⁴ Όσοι πραγματοποιούν τέτοια ταξίδια στους τόπους καταγωγής έχουν συναισθηματικούς δεσμούς με τον τόπο που επισκέπτονται και νιώθουν ότι είναι δικός τους – θεωρείται ένα «ταξίδι στην πατρίδα του τραύματος». Στην πρώτη γενιά, το να βρεθεί στον τόπο της δημιουργεί έντονο αίσθημα θλίψης, για αυτό κάποιοι το απέφευγαν και το συνδέουν με τη διεργασία του πένθους. Σε αυτά τα ταξίδια λειτουργούσε η σωματική μνήμη των αισθήσεων σε όσους έβλεπαν το σπίτι ή τη γειτονιά τους. Για τη δεύτερη γενιά των προσφύγων ήταν ένα ταξίδι αυτογνωσίας και σύνδεσης με τους προγόνους τους, που ενίσχυε την εθνοτοπική ταυτότητα. Σε αυτούς, τα συναισθήματα μπορεί να ήταν η συμπόνια και η λύπη, όμως κυριαρχούσε η χαρά της εκπλήρωσης.¹⁶⁵

Ο Σύλλογος των Εφεσίων, εκτός από θεματοφύλακας της εθνοτοπικής μνήμης, ήταν μια ζωντανή συλλογικότητα, με αιτήματα και διεκδικήσεις που αφορούσαν την καθημερινότητα των κατοίκων της συνοικίας του Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου, αλλά και το στεγαστικό πρόβλημα, που εξακολουθούσε να ταλαιπωρεί τα πιο φτωχικά στρώματα της πόλης. Η συνοικία, ακόμα και αν είχαν περάσει 40 χρόνια από την ίδρυση της πόλης, αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα, ένα από τα οποία ήταν τα βρόμικα νερά του ρέματος της Σούδας και τα παραπήγματα των προσφύγων. Από τα πρακτικά διαπιστώθηκε ο ρόλος του συλλόγου με τις παρεμβάσεις στις δημοτικές Αρχές, αλλά και στα αρμόδια υπουργεία για τη βελτίωση της καθημερινότητας των κατοίκων της γειτονιάς: αρχικά, απευθύνθηκε στον δήμο και στο υπουργείο Υγιεινής για την απομάκρυνση των βουστασιών, που ήταν εστία μόλυνσης μέσα στον οικιστικό ιστό. Επίσης, πίεζε για την επισκευή των χωμάτων δρόμων και την καλύτερη συγκοινωνία, ενώ έστειλε διαμαρτυρία στο υπ. Παιδείας για την έλλειψη διδακτικού προσωπικού στα σχολεία της συνοικίας. Ακόμα, στο πλαίσιο της μέριμνας για τις συνθήκες ανάπτυξης του παιδιού μέσα στο αστικό περιβάλλον, αιτήθηκε από το υπ. Προνοίας να μεριμνήσει για τη δημιουργία παιδικής χαράς.¹⁶⁶ Στην αλληλογραφία του βρέθηκε απαντητική επιστολή του δήμου, σύμφωνα με την οποία οι Εφέσιοι πίεζαν για την άμεση κατασκευή έργων ύδρευσης και

164 «Πρακτικόν 117», 7/7/1963, στο *ίδιο*.

165 Λίμπυ Τάτα Άρσελ, *ό.π.*, σ. 104-112.

166 Για τις διεκδικήσεις γύρω από τον χώρο, βλ. «Πρακτικόν 68», 2/11/1958, για οικόπεδο «Πρακτικό 76», 15/4/1959, *1ον Βιβλίον Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, για παιδική χαρά, «Πρακτικό 113», 3/3/1963, *2ον Βιβλίον Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

οδοποιίας, ενώ αιτούνταν την αποστολή παιδιών της περιφέρειάς τους στις παιδικές κατασκηνώσεις του δήμου και την οικονομική ενίσχυση του συλλόγου.¹⁶⁷

Την περίοδο ανοικοδόμησης των λαϊκών κατοικιών στη συνοικία του Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου, ο σύλλογος διατύπωσε αίτημα για την παροχή οικοπέδου με σκοπό την ανέγερση της Στέγης του. Όσον αφορά το βασικό πρόβλημα της στεγαστικής αποκατάστασης των παραπηγματούχων, μεριμνούσε για την κάλυψη του ενοικίου σε άπορο μέλος του, το οποίο δεν είχε ακόμα αποκατασταθεί και ανέμενε τη διευθέτηση του στεγαστικού του ζητήματος από το υπουργείο Προνοίας.¹⁶⁸ Επίσης, στην αλληλογραφία του συλλόγου υπάρχουν έγγραφα της ΕΔΑ σχετικά με το ζήτημα της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων που αφορούσαν άμεσα τη συνοικία του Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου. Φυσικά, η αλληλογραφία δεν χαρακτηρίζει την πολιτική στάση όλου του σωματίου, όμως αποτελεί ένδειξη των επαφών κάποιων μελών με τους κύκλους της ΕΔΑ για ένα τόσο σημαντικό ζήτημα, όπως το στεγαστικό.¹⁶⁹ Το 1964, μαζί με άλλους συλλόγους της συνοικίας του Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου και των Άσπρων Χωμάτων, συμμετείχε στη συγκέντρωση στον κινηματογράφο «Κάτια» για την αποπεράτωση των αντιπλημμυρικών έργων της Σούδας και τη στέγαση των προσφύγων.¹⁷⁰ Έτσι, ο σύλλογος, ως εκπρόσωπος της συνοικίας, ασκούσε πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου για ζητήματα που αφορούσαν τη ζωή των κατοίκων. Επίσης, την περίοδο της ανοικοδόμησης και της προώθησης των εξοχικών σε περιοχές κοντά στην Αθήνα, οι προσφυγικοί σύλλογοι έδρασαν ως συνεταιρισμός για την αγορά οικοπέδων και τη διανομή τους στα μέλη τους. Έτσι λειτούργησαν οι Εφέσιοι, αλλά και η Ένωση Βιθυνίων, η οποία ίδρυσε συνεταιρισμό και αγόρασε έκταση στη Νέα Μάκρη για τα μέλη της.¹⁷¹

Αναφορικά με την ιδεολογία του Συλλόγου Εφεσίων είναι δύσκολο να εξαχθεί γενικό συμπέρασμα. Από τα πρακτικά δεν προκύπτει κάτι που να δηλώνει πολιτική

167 «Επιστολή από τον δήμαρχο προς την Ένωση Εφεσίων», 20/7/1954, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

168 «Πρακτικόν 91», 4/12/1960, *1ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

169 «Επερώτηση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας ΕΔΑ στη Βουλή για το ζήτημα της Νεάπολης», 11/3/1959, και «Εγγραφο Κοινοβουλευτικής Ομάδας ΕΔΑ προς την Πανελλήνιον Ομοσπονδίαν Αστέγων Αστών Προσφύγων και τις προσφυγικές οργανώσεις», 30/4/1959, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*.

170 Βασικός εκπρόσωπος της Ένωσης Εφεσίων που ασχολήθηκε με ζητήματα της συνοικίας ήταν ο Π. Σταμπούλογλου, ο οποίος εκείνη την περίοδο ήταν δημοτικός σύμβουλος. «Πρακτικόν 14», 24/5/1964, *2ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

171 Οι Εφέσιοι είχαν συστήσει επιτροπή, η οποία παρακολουθούσε το ζήτημα των οικοπέδων για την περιφέρεια Γαλάτη (sic). Βλ. «Πρακτικό 11ο», 17/1/1954, *1ον Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας. Για την Ένωση Βιθυνίων, βλ. *Η ΧΑΝ στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης*, Νίκαια, ΧΑΝ, 2014, σ. 83.

τοποθέτηση. Ο σύλλογος είχε αναλάβει κάποιες στοιχειώδεις πολιτικές δράσεις, που όμως συνδέονταν μάλλον με την εθνοτοπική ταυτότητα: συνυπέγραψε, το 1956, ψήφισμα διαμαρτυρίας για την Κύπρο και συντάχθηκε με τον δήμο και τα αστικά κόμματα.¹⁷² Το 1960, ένα μέλος της διοίκησής του ήταν δημοτικός σύμβουλος του δημάρχου Δημ. Καρακουλουξή (1964) με την ΕΔΑ.

Για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των μελών του, ο σύλλογος ίδρυσε αθλητικό τμήμα και είχε ποδοσφαιρική ομάδα στο πλαίσιο της γειτονιάς, όπως συνηθιζόταν. Τη δεκαετία του 1960 οργάνωνε εκδρομές ακόμα και στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης και θαλάσσια μπάνια, ενώ η αποκριάτικη χοροεσπερίδα με το τζουκ μποξ αποτελούσε κοσμικό γεγονός.¹⁷³ Οι συνεστιάσεις, οι εκδρομές και τα μπάνια ήταν τρόποι ψυχαγωγίας για τις οικονομικά ασθενέστερες οικογένειες, που δεν μπορούσαν να πάνε μόνοι σε κέντρα διασκέδασης και διακοπές. Ταυτόχρονα, ήταν ένας τρόπος κοινωνικοποίησης των μελών, αλλά και εξωστρέφειας του συλλόγου.

Το 1954 ιδρύθηκαν άλλα δύο προσφυγικά σωματεία, η Ένωση των απανταχού Κιλικών (Νομού Αδάνων) «Άγιος Παύλος»¹⁷⁴ και η Ένωση των εκ Μαγνησίας, Χορόσκιοϊ και περιχώρων καταγομένων.¹⁷⁵ Αμφότεροι, αν και είχαν φιλανθρωπικούς σκοπούς, στόχευαν στη διατήρηση της μνήμης των «χαμένων πατρίδων» με τη συλλογή λαογραφικού και εθνολογικού υλικού. Η Ένωση Μαγνησίας επεδίωκε την ίδρυση Πνευματικού Κέντρου, που θα περιελάμβανε βιβλιοθήκη και θα είχε μορφωτικό, φιλανθρωπικό, καλλιτεχνικό και αθλητικό τμήμα. Ιδρυτικό μέλος και αργότερα πρόεδρός της ήταν ο δημοσιογράφος Κων. Τρίγκατζης, ο οποίος συγκαταλεγόταν στον κύκλο των λογίων της πόλης, ανήκε στη διοίκηση των προσκόπων και της ΧΑΝ και είχε ασχοληθεί με τη μελέτη, τη συγκέντρωση και τη

172 «Επιστολή Πανελλήνιας Επιτροπής Ενώσεως Κύπρου», 1/10/1956, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*.

173 «Πρακτικόν 6», 21/2/1964, «Πρακτικόν 20», 7/9/1964, «Πρακτικόν 34», 8/6/1965, *2ον Βιβλίου Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

174 «Καταστατικόν - Ένωση των απανταχού Κιλικών (Νομού Αδάνων) “Άγιος Παύλος”», 17/3/1954, Φ44 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

175 «Καταστατικό - Ένωση των εκ Μαγνησίας, Χορόσκιοϊ και περιχώρων καταγομένων», 1954, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς (2016, πριν από τη μεταφορά του αρχείου στα ΓΑΚ). Από τα ιδρυτικά μέλη της Ένωσης Μαγνησίας, και αργότερα πρόεδρος για πολλά χρόνια, ήταν ο Κων. Τρίγκατζης (1928-1991), με καταγωγή από τη Μαγνησία, κάτοικος Νίκαιας. Δημοσιογράφος, ιδρυτικό μέλος της Ένωσης Συντακτών Νίκαιας - Πειραιώς, συνεργάστηκε με πολλές εφημερίδες της Αθήνας, του Πειραιά και ήταν αρχισυντάκτης της εφ. *Παρατηρητής*. Ασχολήθηκε και με τη συγγραφή και την κοινωνική ζωή της Νίκαιας. Υπήρξε γεν. γραμματέας των Προσκόπων, για τους οποίους έγραψε το βιβλίο *40 χρόνια Προσκοπικής Δράσης*. Ήταν μέλος και αντιπρόεδρος στον Φιλολογικό Σύλλογο, και μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών. Για το έργο τιμήθηκε με διακρίσεις και μετάλλια.

συγγραφή λαογραφικών στοιχείων από τη Μαγνησία.¹⁷⁶ Η Ένωση διατηρούσε επαφές με ανθρώπους των γραμμάτων της εποχής, που ενίσχυαν με το έργο τους την εθνική ταυτότητα.¹⁷⁷

Τα 15 εθνοτοπικά προσφυγικά σωματεία δηλώνουν τη διαφορετική προέλευση των κατοίκων και τις πολλές ιδιαίτερες «χαμένες πατρίδες» της Μικράς Ασίας που συνυπήρχαν στη Νίκαια. Οι σύλλογοι του Μεσοπολέμου και οι τρεις νέοι νοούνται ως μνημονικές κοινότητες για τη συγκρότηση και τη διατήρηση της ιδιαίτερης εθνοτοπικής μνήμης της κάθε κοινότητας· επαναπροσδιόρισαν τον σκοπό και τη βασική λειτουργία τους, που ήταν η διατήρηση των εθίμων και των παραδόσεων, και επιστράτευσαν μνημοτεχνικές μεθόδους, όπως η καταγραφή μαρτυριών και η συγγραφή βιβλίων, προκειμένου να ξεπεράσουν το «σοκ της λήθης» που ερχόταν με τη φυσική απώλεια της πρώτης γενιάς. Την περίοδο που εξετάστηκε, οι παραπάνω σύλλογοι προσπάθησαν να αποκτήσουν Στέγη και ζητούσαν τη στήριξη του δήμου. Η Στέγη στέγαζε νοητά τη «χαμένη πατρίδα» για τη συγκρότηση της πολιτισμικής μικρασιατικής μνήμης σε ένα περιβάλλον που συνεχώς άλλαζε.

Ο προσφυγικός συνοικισμός εκείνη την περίοδο ήταν στο στάδιο αναμόρφωσης και άλλαζε όψη. Με την ανοικοδόμηση, τα σπίτια κατεδαφίζονταν και τη θέση τους έπαιρναν άλλα, πιο σύγχρονα, οι οδοί σταδιακά άλλαζαν ονομασίες και αντικαθιστούσαν τη μικρασιατική μνήμη με τις νέες εμπειρίες από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Αντίσταση, που συγκροτούσαν τη νέα συλλογική ταυτότητα. Το 1964 προτάθηκε η αλλαγή ονομάτων οδών με μικρασιατικά τοπωνύμια με νέα, του πρόσφατου αντιστασιακού παρελθόντος, όπως μέλους του ΕΑΜ, αλλά και της σύγχρονης Ιστορίας.¹⁷⁸ Η σταδιακή υποχώρηση την μικρασιατικής μνήμης με την ανάδειξη μιας νέας, της Εθνικής Αντίστασης, που επιζητούσε τη θεσμοθέτησή της, κλόνισε τους προσφυγικούς συλλόγους, που, ακόμα και αν ήταν υπέρμαχοι των αλλαγών και της ανάδειξης της αντιστασιακής εμπειρίας, δεν ήθελαν να εξαλειφθεί το μικρασιατικό στοιχείο. Ο *Παρατηρητής* επεσήμανε:

176 Στο περιοδικό *Χρονικά* παρουσιάστηκαν τα έθιμα του γάμου και του προξενιού στη Μαγνησία από τη μελέτη του Κ. Τριγκατζή. Βλ. «Λαογραφικά της Μαγνησίας», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμνηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 51-52, 1966-1967.

177 Συγχαρητήρια επιστολή της ένωσης στον φιλόλογο Χρ. Φουρνιάδη για τα αρχαιολογικά του ευρήματα. Βλ. «Το εθνοκοινωνικό έργο του Χρ. Φουρνιάδη», εφ. *Παρατηρητής*, 5/6/1963, ΕΛΙΑ.

178 Σύμφωνα με την πρόταση, η οδός Ηλιουπόλεως θα μετονομαζόταν σε «Σοφ. Βενιζέλου», η Ικονίου σε «Κων. Γέμελου», η Ραιδεστού σε «Στ. Χατζημπέτη», η Χρ. Σμύρνης σε «Γρ. Λαμπράκη», η Π. Τσαλδάρη σε «Χρ. Σμύρνης», η Ολύμπου σε «Περ. Χρυσοχέρη», η συνοικία των Άσπρων Χωμάτων σε «Κυψέλη», λόγω του εργατικού στοιχείου κ.ά. Βλ. *Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου, 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

«Ολίγος σεβασμός στις Χαμένες Πατρίδες [...] η ύπαρξίς και μόνο του ονόματος είναι ικανή να θυμίζει πολλά [...] τι θα έχουν οι απόγονοι να γνωρίσουν από τους γονείς τους [...] να μην εξαφανίζονται ονόματα, όπως Κυδωνιών».¹⁷⁹

Έτσι, έδρασαν άμεσα, με την ίδρυση νέων συλλόγων και την ανέγερση επίσημης Στέγης για καθέναν. Οι δύο μνήμες επιβαλλόταν να συνυπάρξουν στην πόλη, εφόσον το προσφυγικό στοιχείο τροφοδότησε το αντιστασιακό κίνημα. Σε κάποιες περιπτώσεις, η ανάδειξη της μικρασιατικής μνήμης λειτουργούσε και ενωτικά, γιατί κάλυπτε πολιτικές διαφορές και εμφύλια πάθη.

Η σχέση των συλλόγων με τη θρησκεία παρέμενε έντονη και είχαν τον προστάτη αγίο τους, τον οποίο εόρταζαν με αρτοκλασίες. Οι περισσότεροι από τους εθνοτοπικούς προσφυγικούς συλλόγους ήταν υπερασπιστές του αγώνα της Κύπρου και των Κωνσταντινουπολιτών, που νοούνταν ως «σκληρωμένες πατρίδες». Ως θεματοφύλακες της μικρασιατικής μνήμης, διατηρούσαν τα ήθη και τα έθιμά τους και προσπαθούσαν να τα κληροδοτήσουν στις επόμενες γενιές ως έναν τρόπο διαφύλαξης των ιδιαίτερων εθνοτοπικών χαρακτηριστικών. Η δεύτερη γενιά διαθέτει μια «μεταγενέστερη μνήμη» (post-memory), που έχει μεταδοθεί σε αυτήν κυρίως μέσα από τις αφηγήσεις και το οικογενειακό περιβάλλον.¹⁸⁰ Θυμάται το τραύμα των γονιών όχι μόνο ως μνήμη, αλλά διαμεσολαβημένα, έχοντας διαμορφωθεί από τη δική του μνήμη, με τα δικά του συναισθήματα και τις δικές του ερμηνείες.¹⁸¹ Έτσι, αν και δεν βίωσε τον ξεριζωμό, νιώθει το χρέος να σέβεται και να μην ξεχάσει ποτέ τις «χαμένες πατρίδες». Επομένως, η σχέση με τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις παρέμενε ισχυρή. Εντούτοις, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι όλοι οι μικρασιατικοί σύλλογοι της Νίκαιας ταυτίστηκαν με την εθνικοφροσύνη, αν και κάποιοι έκλιναν περισσότερο προς αυτήν λόγω του ότι οι διοικήσεις τους ιδεολογικά απέκλιναν από την Αριστερά και συμβάδιζαν με τον δεξιό χώρο. Αν και οι πηγές που χρησιμοποιούμε δεν θα έδιναν στοιχεία για την πολιτική ανάμειξη, γιατί αυτά είναι υπόρρητα λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν, ωστόσο υποθέτουμε ότι οι μικρασιατικοί προσφυγικοί σύλλογοι εκείνη την εποχή περισσότερο τηρούσαν στάση μη ανάμειξης στην πολιτική, τουλάχιστον δημόσια, γιατί επικρατούσαν ο φόβος του «χαρακτηρισμού», της διακοπής χρηματοδότησης και η απειλή της διάλυσης. Η μη συμμετοχή του προσφυγικού συλλόγου στην πολιτική δεν σημαίνει ότι τα απλά μέλη,

179 «Ολίγος σεβασμός στις Χαμένες Πατρίδες», εφ. *Παρατηρητής*, 1/12/1964, ΕΛΙΑ.

180 Άννα - Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης - Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Πόλις, 2014, σ. 95.

181 Λίμπι Τάτα Άρσελ, *ό.π.*, σ. 331.

αλλά και η διοίκηση δεν μπορούσαν να έχουν πολιτική τοποθέτηση, που συνδεόταν μάλιστα με αντιστασιακό παρελθόν, όπως στην περίπτωση της Ένωσης Εφεσίων και Ποντίων. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν τα στοιχεία της απουσίας των παραπάνω μικρασιατικών προσφυγικών συλλόγων, από τις κινητοποιήσεις του κόσμου και των συλλόγων της πόλης το καλοκαίρι του 1965,¹⁸² καθώς και το 1966 δεν είχαν υπογράψει το ψήφισμα συμμετοχής στην 4η Πορεία Ειρήνης: τα σωματεία μπορεί να μην υπέγραψαν, όμως εντοπίστηκαν δημοκρατικά στοιχεία από τη διοίκηση τόσο της Ένωσης Ποντίων όσο και της Εφεσίων, τα οποία θα διοχέτευσαν την πληροφορία στα μέλη και στους νεολαίους των συλλόγων τους, σε αντίθεση με την Ένωση Σμυρναίων και Μαγνησίας, όπου δεν εντοπίστηκαν αναφορές. Επίσης, το ψήφισμα είχαν υπογράψει όσοι προσφυγικοί και εξωραϊστικοί σύλλογοι ασχολούνταν κυρίως με το στεγαστικό ζήτημα και είχαν σχέση με την ΕΔΑ.¹⁸³ Μέσα σε έναν προσφυγικό σύλλογο υπήρχαν ακόμα και ιδεολογικές διαφορές, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις «υπερκεράζονταν» λόγω της κοινής μικρασιατικής καταγωγής και της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών. Επίσης, τα συγγενικά δίκτυα στον σύλλογο και η κοινή καταγωγή «μεσολάβησαν» ώστε πολλοί να γλιτώσουν τις φυλακίσεις λόγω εμφυλιακών παθών.¹⁸⁴ Η μικρασιατική μνήμη της πόλης παρέμενε ως κάτι ιερό και ενίοτε υπεράνω πολιτικών διαφορών.

4.4. Φιλανθρωπικά και Αλληλοβοηθητικά σωματεία

4.4.1. Μεταξύ πρόνοιας και φιλανθρωπίας

Ο αλληλοβοηθητικός σύλλογος «Ένωσις Πολυτέκνων Νίκαιας»¹⁸⁵ αποσκοπούσε στη στήριξη και την αλληλοβοήθεια των πολύτεκνων οικογενειών για την προστασία του παιδιού και της μητρότητας, και κατ' επέκταση του θεσμού της οικογένειας. Ιδρύθηκε το 1955 από 24 οικογένειες πολυτέκνων και, σύμφωνα με το καταστατικό του, δικαίωμα εγγραφής είχαν οι πολύτεκνες οικογένειες όχι μόνο της Νίκαιας, αλλά και των γύρω περιοχών του Πειραιά και των νησιών του Αργοσαρωνικού, οπότε

182 «Ο λαός της Κοκκινιάς, μαχητής της δημοκρατίας», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/9/1965.

183 Ο πρόεδρος της Επιτροπής Ειρήνης και ο πρόεδρος της Πνευματικής Εστίας της Νίκαιας (ΠΕΝ) προέρχονταν από τη διοίκηση της Ένωσης Ποντίων, ενώ ο Π. Σταμπούλογλου ήταν στη διοίκηση των Εφεσίων. Βλ. «Όλοι στη Δ' Μαραθώνια Πορεία», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15/5/1966.

184 Ανώνυμη συνέντευξη μέλους προσφυγικού σωματείου της δεκαετίας του 1960 (16/5/2020).

185 «Καταστατικόν - Ένωσις Πολυτέκνων Γονέων Νίκαιας», 8/5/1955, Φ44 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

επρόκειτο για μια προσπάθεια συσπείρωσης των πολυτέκνων σε περιφερειακό επίπεδο.

Η Ένωση Πολυτέκνων Νίκαιας, με τη σειρά της, ήταν μέλος της Ανωτάτης Πανελλήνιας Ένωσης Πολυτέκνων, προκειμένου να εξυπηρετηθούν καλύτερα τα δικαιώματα αυτής της κοινωνικής κατηγορίας και να προωθηθούν οι πολιτικές του κράτους πρόνοιας. Η εγγραφή των μελών ανερχόταν σε 15 δρχ. και η μηνιαία συνδρομή σε 5 δρχ. Απαραίτητο ήταν το πιστοποιητικό πολυτέκνου από την ενορία και τον δήμο. Σκοπός του συλλόγου ήταν η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών, η οποία έπαιρνε διάφορες μορφές, από τη νοσηλεία των πολυτέκνων, τη βοήθεια για την απόκτηση στέγης στο πλαίσιο της λαϊκής κατοικίας, σύμφωνα με το στεγαστικό πρόγραμμα του Κράτους, έως την εκπαίδευση των τέκνων και την οργάνωση των παιδικών κατασκηνώσεων, οι οποίες θεωρούνταν απαραίτητες για τη σωστή ανάπτυξη των παιδιών, που διαβίωναν σε ανθυγιεινές συνοικίες. Άλλη δράση του συλλόγου ήταν η προικοδότηση των θυγατέρων για την αποκατάστασή τους. Επιπλέον, ως εξουσιοδοτημένος φορέας, παρείχε στους πολυτέκνους πιστοποιητικά, βεβαιώσεις και αντίτυπα βιβλιαρίων πολυτεκνίας, όλα δηλαδή τα απαραίτητα έγγραφα για την πιστοποίησή της, ενώ για τον σύλλογο ήταν πηγή εσόδων. Επίσης, μεσολαβούσαν και διευκόλυναν τις γραφειοκρατικές διαδικασίες ανάμεσα στο υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας και στους πολυτέκνους, οι οποίοι ενδεχομένως ήταν αναλφάβητοι και αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις νομικές και τις κάθε είδους γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Από την άλλη, ιδρύθηκαν αλληλοβοηθητικά σωματεία στις διάφορες συνοικίες της Νίκαιας, προκειμένου να υποστηρίξουν συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες από τα πιο ευάλωτα τμήματα του πληθυσμού, όπως η «Αγία Κυριακή», που ιδρύθηκε το 1959.¹⁸⁶ Σκοπός του συλλόγου ήταν να βοηθήσει με κάθε μέσο τα άτομα που έπασχαν από ανίατες σωματικές και ψυχικές ασθένειες. Οι ασθενείς με καρκίνο και με άλλες ανεπανόρθωτες βλάβες, καθώς και με ψυχικές νόσους ύστερα από το τραύμα του πολέμου, της κράτησης σε τόπους εξορίας και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είχαν αυξηθεί. Ο σύλλογος μεριμνούσε για τη νοσηλεία σε ιδρύματα και νοσοκομεία, την τακτική διανομή ειδών διατροφής, ένδυσης και γλυκισμάτων, καθώς και την παροχή οικονομικής και ηθικής ενίσχυσης. Διάφορες δημόσιες δράσεις, όπως η οργάνωση διαλέξεων και η διεξαγωγή εορταστικών εκδηλώσεων,

186 «Καταστατικόν - Σύλλογος Βοήθειας Δεινοπαθούντων Ασθενών “Η Αγία Κυριακή”», 13/12/1959, Φ49 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

αποτελούσαν ευκαιρίες για την εξωστρέφεια του συλλόγου και την ενημέρωση της κοινωνίας γύρω από το φιλανθρωπικό έργο του, ώστε να βοηθήσουν περισσότεροι κάτοικοι της πόλης. Πόροι του ήταν κυρίως οι εγγραφές και οι συνδρομές των μελών, καθώς και παροχές από τον δήμο, στο πλαίσιο των κονδυλίων που προβλέπονταν για προνοιακούς σκοπούς. Ο σύλλογος απαρτιζόταν από 29 άτομα και το διοικητικό του συμβούλιο αποτελούνταν από 9 άτομα, ανάμεσά τους ένας βιομήχανος και μία δικηγόρος.¹⁸⁷

Οι παραπάνω σύλλογοι λειτουργούσαν ανάμεσα στη φιλανθρωπία και την πρόνοια. Κάλυπταν βασικές ανάγκες γύρω από τη μητρότητα, την παιδική ηλικία και την υγεία, διότι υπήρχαν ελλείψεις στην κρατική προνοιακή μέριμνα, όπως τα ορφανοτροφεία, οι βρεφικοί σταθμοί, τα νοσοκομεία και τα ψυχιατρικά καταστήματα.

4.4.2. Η Εκκλησία στην υπηρεσία της εθνικοφροσύνης

Το 1952, μετά το «διάλειμμα» του Κέντρου, η Δεξιά, με αρχηγό τον Αλ. Παπάγο και με τη συνεπικουρία του παλατιού, προχώρησε εντατικά στην αποΕΑΜοποίηση και προσπάθησε να οικοδομήσει το κράτος της εθνικοφροσύνης, με βάση το ιδεολογικό τρίπτυχο «πατρίς - θρησκεία - οικογένεια». Σε αυτή την προσπάθεια κινητοποιήθηκαν παραδοσιακοί θεσμοί, όπως η Εκκλησία, η οποία αξιοποίησε τους πιστούς για να ιδρύσει φιλανθρωπικά σωματεία στο πλαίσιο της ενορίας, με σκοπό να υποστηρίξει και να διαπαιδαγωγήσει τις «επικίνδυνες τάξεις» των απόρων, των γυναικών, των ορφανών και των εργαζόμενων νέων, που ήταν ομάδες οι οποίες θα μπορούσαν ευκολότερα να παρεκκλίνουν από τα ιδανικά και τις αξίες της ελληνικής παράδοσης. Προκειμένου να ενισχύσει τα εθνικόφρονα στοιχεία στα ευάλωτα τμήματα της Νίκαιας και να τα απομακρύνει από τη ριζοσπαστικοποίηση, στην οποία ενδέχεται να τα ωθούσε η πρόσφατη ΕΑΜική αντιστασιακή εμπειρία, το 1953 ιδρύθηκε το φιλανθρωπικό σωματείο «Η Ορθόδοξος Χριστιανική Αδελφότης “Τα Τέκνα Της Εκκλησίας”», στην ενορία της Οσίας Ξένης. Πρόεδρος της Αδελφότητας ήταν ο εφημέριος του ναού και ο σύλλογος λειτουργούσε υπό την εποπτεία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, του Αρχιεπισκόπου του Πειραιά, του υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας και του νομάρχη Αττικής.¹⁸⁸

187 «Πρακτικόν Ιδρύσεως Συλλόγου», στο *ίδιο*.

188 «Καταστατικόν - Η Ορθόδοξος Χριστιανική Αδελφότης “Τα Τέκνα Της Εκκλησίας”», 12/5/1953, Φ55 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Βασικός σκοπός του σωματείου, σύμφωνα με το καταστατικό του, ήταν η συνένωση των μελών μέσω της ηθικοθησκευτικής αγωγής και της χριστιανικής λατρείας. Ο ηθικοπλαστικός σκοπός του επιτυγχανόταν μέσα από την υποχρεωτική παρακολούθηση των κηρυγμάτων, των θρησκευτικών διαλέξεων και τη λειτουργία των κατηχητικών, που στόχευαν στη διάπλαση της νεολαίας, και κυρίως των εργαζόμενων νέων. Παράλληλα, ο σύλλογος αναγνώριζε ως άπορα μέλη και στήριζε τις χήρες μητέρες ορφανών που δεν είχαν από πουθενά πόρους, τους γέροντες, τις ορφανές κόρες και τους άπορους «αποδεδειγμένως ενάρετους», μέχρι να βρουν εργασία. Η φιλανθρωπία ελάμβανε διάφορες μορφές, από την ιατροφαρμακευτική κάλυψη, τη δωρεάν φροντίδα από γιατρό του συλλόγου ή της ενορίας, τη χρηματική βοήθεια και τη διανομή ειδών διατροφής, την ένδυση και υπόδηση των ορφανών, τη διανομή παιχνιδιών τις ημέρες των Χριστουγέννων, μέχρι την αποκατάσταση των άπορων γυναικών της ενορίας.¹⁸⁹

Η Αδελφότητα, προκειμένου να συμβάλει στην ενδυνάμωση του θεσμού της οικογένειας, αναλάμβανε ανά τρία χρόνια να προικίσει και να παντρέψει μία άπορη γυναίκα ηλικίας από 22 μέχρι 35 ετών. Απαραίτητη προϋπόθεση για την προικοδότηση των κοριτσιών ήταν να χαρακτηρίζονται από το συμβούλιο του συλλόγου «έχουσai ικανά εφόδια ηθικής ζωής» και «αναπτύσσουσai δράσιν υπέρ των σκοπών τους οποίους επιδιώκει». Η επιλογή γινόταν με κλήρωση και δικαίωμα συμμετοχής είχαν πρώτα όσες ήταν ορφανές από πατέρα, μετά οι κόρες πολύτεκνων οικογενειών, οι «ομολογουμένως άπορες» και οι άστεγες. Η κλήρωση έπαιρνε δημόσιο χαρακτήρα. Στη διαδικασία συμμετείχαν, εκτός από την αρμόδια επιτροπή από το Διοικητικό Συμβούλιο του συλλόγου, εκπρόσωποι της Πολιτείας και φορείς των τοπικών Αρχών και της Εκκλησίας. Τα έξοδα του γάμου ανελάμβανε ο σύλλογος και η επιτροπή του θα ήταν ανάδοχος του πρώτου τέκνου.¹⁹⁰ Στα παραπάνω άρθρα δεν αναφερόταν η επιλογή του συζύγου, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα θα προέκυπτε από συνοικέσιο της Αδελφότητας. Όλα αυτά αναδεικνύουν τη σχέση και τους συγγενικούς δεσμούς που αναπτύσσονταν ανάμεσα στις άπορες κοπέλες, στον σύλλογο και στην ενορία όπου ανήκαν. Παρόμοιους στόχους εξυπηρετούσε και η υλική και ηθική ενίσχυση στις πολύτεκνες οικογένειες, καθώς και η απονομή του

189 «Ανάπτυξις Φιλανθρωπίας - Άρθρον 11ον», στο *ίδιο*.

190 «Προικοδότησις Απόρων - Άρθρον 15ον», στο *ίδιο*.

αργυρού μεταλλίου και του τιμητικού τίτλου της «ηρωίδας της ενορίας» στη μητέρα που είχε 7 παιδιά.¹⁹¹

Ιδιαίτερη αναφορά στο καταστατικό του συλλόγου γίνεται στη «νέα γενιά», για την ηθική διάπλαση της οποίας μεριμνούσε η Αδελφότητα με τα κηρύγματα, τον τακτικό εκκλησιασμό, την ενίσχυση της εκπαίδευσης των άπορων μαθητών με την εξασφάλιση των βιβλίων και της γραφικής ύλης και την κάλυψη των εξόδων εγγραφής των άριστων μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση. Επίσης, η Αδελφότητα φρόντιζε για την ίδρυση και τη λειτουργία των Κατηχητικών Σχολείων, που ήταν «εκ των σπουδαιότερων παραγόντων διά την αναμόρφωσιν και ανακαίνισιν της νέας γενιάς». Τα κατηχητικά λειτουργούσαν από την Αποστολική Διακονία, η οποία μπορούσε να διορίσει κατηχητές, εκτός από τους ιερείς, για τη διεξαγωγή των διδασκαλιών. Για τους εργαζόμενους μαθητές λειτουργούσαν επιπλέον τμήματα στις νυχτερινές σχολές, στον Ναό της Οσίας Ξένης και στην αίθουσα της Αδελφότητας, μία φορά την εβδομάδα.¹⁹²

Οι πόροι της Αδελφότητας προέρχονταν από τις εγγραφές, τις συνδρομές, το φιλόπρωχο ταμείο της ενορίας, από διάφορες δωρεές και από τον δήμο. Επίσης, εφόσον τελούσε υπό την εποπτεία της Αρχιεπισκοπής και του Κράτους, επιδοτούνταν από αυτά. Ενδεικτικό είναι ότι η έδρα της ήταν στην ενορία της Οσίας Ξένης, στη φτωχική και πολύπαθη γειτονιά των Κιλικιανών, στην οποία είχε λάβει χώρα το Μπλόκο και μεγάλο τμήμα της είχε ενεργό δράση στην ΕΑΜική αντίσταση. Οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες συνδέονταν εμμέσως με την ιδεολογική χειραγώγηση των ευάλωτων ομάδων της ενορίας.

4.5. Γυναικείοι σύλλογοι

Το 1945 ιδρύθηκε ο πρώτος γυναικείος σύλλογος, με την επωνυμία «Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών Νίκαιας», που μετεξελίχθηκε στον σύλλογο «Στοργή της Μητέρας» τη δεκαετία του 1950. Την επόμενη δεκαετία, στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού και των κοινωνικών κινημάτων της εποχής, αναπτύχθηκε το φεμινιστικό κίνημα κυρίως από οργανώσεις στον χώρο της Αριστεράς. Στην πόλη ιδρύθηκε παράρτημα της Πανελλήνιας Ένωσης Γυναικών. Στα ΓΑΚ δεν βρέθηκε το καταστατικό κανενός από τους δύο συλλόγους, οπότε η δράση τους εντοπίστηκε κυρίως μέσα από αναφορές του τοπικού Τύπου. Οι σύλλογοι σε αρκετά σημεία

191 «Ενίσχυσις Πολυτέκνων - Άρθρον 26ον», *στο ίδιο*.

192 «Ενίσχυσις των άπορων μαθητών, άρθρο 12, και Κατηχητικά Σχολεία, άρθρο 10», *στο ίδιο*.

συμπορεύτηκαν με το φεμινιστικό κίνημα, το οποίο, πέρα από τη διεκδίκηση της γυναικείας ψήφου, η οποία καθιερώθηκε το 1952, ζητούσε ισότητα των γυναικών και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, σε μια εποχή που η κοινωνία παρέμενε συντηρητική και αναδιπλωμένη στις ελληνορθόδοξες παραδόσεις, οπότε ο γυναικείος ρόλος δεν μπορούσε να ξεφύγει τελείως από τα στερεότυπα. Η γυναίκα των δεκαετιών του 1950 και του 1960, ανεξάρτητα από το δικαίωμα ψήφου, εξακολουθούσε σε μεγάλο βαθμό να είναι εξαρτώμενη από τον άνδρα (πατέρα, σύζυγο). Ο θεσμός της προίκας, που συνέχιζε να ισχύει, δημιουργούσε πρόσθετα προβλήματα στις φτωχές οικογένειες των εργατικών - λαϊκών συνοικιών, ειδικά σε όσους δεν είχαν ξεκάθαρους τίτλους ιδιοκτησίας για το προικώ και αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν ξεχωριστό σπίτι. Έτσι, κάποιοι επιστράτευαν ευρηματικούς τρόπους, με αυθαίρετους πρόσθετους ή υπόγειους χώρους, ώστε να εξασφαλιστεί η προικοδότηση της κόρης. Όσο για τις ορφανές και τις πολύ φτωχές κοπέλες, η δουλειά χρειαζόταν για να εξασφαλίσουν μόνες τους την προίκα για τον γάμο. Στο πλαίσιο αυτό, οι γυναικείοι σύλλογοι της περιοχής δεν μπορούσαν να μην έχουν αιτήματα γύρω από τη μητρότητα, το παιδί, τη νοικοκυρά και την εργαζόμενη μητέρα, εφόσον οι γυναίκες στις οποίες απευθύνονταν ήταν νοικοκυρές, εργαζόμενες και νεαρά κορίτσια.

Το 1965, η «Στοργή της Μητέρας» και η Πανελλήνια Ένωση Γυναικών συστεγάστηκαν σε νέα γραφεία. Ο παλαιότερος σύλλογος, η «Στοργή», έδινε έμφαση κυρίως στα ζητήματα της μητρότητας, της νηπιακής και παιδικής ηλικίας, σε θέματα που άπτονταν της κοινωνικής πρόνοιας. Η πρόεδρος του συλλόγου Παν. Καπαγιαννίδου ήταν ιδρυτικό μέλος του Μορφωτικού Συλλόγου Γυναικών Νίκαιας, που ήταν ο πρώτος γυναικείος σύλλογος με αντιστασιακή εμπειρία στο ΕΑΜ, η οποία μεταπολεμικά διετέλεσε γραμματέας του Δημοτικού Συμβουλίου της Νίκαιας στη δεύτερη δημαρχιακή περίοδο του Δ. Καρακουλουξή (1964-1967). Σύμφωνα με τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, η «Στοργή της Μητέρας» είχε σκοπό την ίδρυση Λέσχης Κοριτσιού για την πνευματική και επαγγελματική μόρφωση των εργαζόμενων νεανίδων και Βρεφικού Σταθμού για την προστασία του παιδιού, καθώς και για τα δικαιώματα της εργαζόμενης μητέρας. Ο σύλλογος αιτήθηκε την παροχή

χώρου στο Άλσος Δεξαμενής για την ανέγερση Βρεφικού Σταθμού για την εργαζόμενη μητέρα.¹⁹³

Το ζήτημα Βρεφικού Σταθμού και Παιδικής Στέγης απασχολούσε από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια τον δήμο και παρέμενε άλυτο μέχρι το 1965. Στη Νίκαια λειτουργούσε μια Παιδική Στέγη που εξυπηρετούσε τις ανάγκες λίγων παιδιών, όμως μεταπολεμικά είχε αυξηθεί ο αριθμός των ορφανών.¹⁹⁴ Οι εργαζόμενες άφηναν τα μικρά παιδιά είτε σε συγγενείς είτε στους δρόμους, με φόβο για τη ζωή τους και τους κινδύνους που εγκυμονούσαν με την αύξηση της «παιδικής εγκληματικότητας». Ο Βρεφικός Σταθμός απασχόλησε τη «Στοργή της Μητέρας» από το 1956, όταν, μαζί με την Ερανική Επιτροπή του δήμου, είχε συγκεντρώσει χρήματα για την ίδρυσή του, όμως το ζήτημα παρέμενε σε εκκρεμότητα και την επόμενη δεκαετία.¹⁹⁵ Το 1958, ο δήμος, με αντιπροσώπους από τα σωματεία της πόλης, κάλεσε σε «μεγάλη παννικαιωτική συγκέντρωση» με βασικό αίτημα την παραχώρηση του οικοπέδου του Νοσοκομείου Αμερικανίδων Κυριών από το υπ. Προνοίας για την ανέγερση του Βρεφικού Σταθμού.¹⁹⁶ Το ζήτημα απασχολούσε και τη Βασιλική Πρόνοια τη δεκαετία του 1950 και εκκρεμούσε η νομική μορφή του υπό κατασκευή ιδρύματος.¹⁹⁷

Οι δράσεις της «Στοργής της Μητέρας» κινούνταν γύρω από την προστασία της μητέρας, για αυτό συνδιοργάνωνε μαζί με τον δήμο τη θεσμοθετημένη από το Κράτος Εορτή της Μητέρας.¹⁹⁸

Το παράρτημα της Πανελλήνιας Ένωσης Γυναικών εμφανιζόταν να διατυπώνει πιο νεωτερικά αιτήματα, που άπτονταν του φεμινισμού, θέτοντας τη γυναίκα στο επίκεντρο του δημόσιου χώρου. Έτσι, έκανε αναφορές σχετικά με την κοινωνική, οικονομική και νομική εξίσωση των γυναικών με τους άνδρες. Σύμφωνα με άρθρο του *Λαϊκού Βήματος*, ο σύλλογος επικεντρώθηκε στην ενημέρωση και την επιμόρφωση των γυναικών για την προστασία και τα δικαιώματά τους ως μητέρων,

193 «Θέμα 3, περί λήψεως αποφάσεως αίτησης Δ.Σ Στοργής της Μητέρας [...] βρεφικού σταθμού», Πράξις 69, Συνεδρίασις 7η, 23/3/1966, 23ον Βιβλίον Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

194 «Να αποκτήσει η Νίκαια Παιδική Στέγη», εφ. *Παρατηρητής*, 2/9/1951.

195 «Βρεφοκομικός Σταθμός», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 9-11, 1963.

196 «Επιστολή δήμου προς τους προέδρους των σωματείων», 11/2/1958, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

197 Ο δήμαρχος Ν. Τουντουλίδης και ο Κ. Γέμελος είχαν κάνει ακροάσεις στην κυρία επί των τιμών της βασίλισσας Φρειδερίκης για το θέμα του βρεφικού σταθμού. Βλ. «Ακρόασις παρά την κ. Καρόλου», *Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική επιθεώρηση*, τ. 2, 1955.

198 Η εκδήλωση για τη Γιορτή της Μητέρας έλαβε χώρα στη μεγάλη αίθουσα της Ενώσεως Ποντίων, με μουσική από τη χορωδία της Λέσχης Εργαζόμενου Κοριτσιού του Πειραιά. Βλ. «Πρόσκλησις Δήμου», 30/1/1957, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

συζύγων, εργαζομένων και νοικοκυρών. Απευθυνόταν στις γυναίκες ως νοικοκυρές και τις ενθάρρυνε να πάρουν θέση για τα προβλήματα της γειτονιάς τους, τα οποία δυσκόλευαν το νοικοκυριό και την καθημερινότητά τους, όπως η καθαριότητα, η αποχέτευση, η ύδρευση και ο φωτισμός. Η γειτονιά ήταν ένα οικείο περιβάλλον για τις γυναίκες στις οποίες απευθυνόταν ο σύλλογος, καλώντας τις να δρουν ως πολίτες με πλήρη δικαιώματα. Παρόμοιους στόχους είχε η ενημέρωσή τους για τις ηλεκτρικές συσκευές, που θα τους εξοικονομούσαν χρόνο από το νοικοκυριό ώστε να ασχοληθούν με δραστηριότητες έξω από το σπίτι. Ο σύλλογος κατέβαλλε προσπάθειες για την απόκτηση παρόμοιων συσκευών από κάθε νοικοκυριό, εξασφαλίζοντας ενδεχομένως εκπτώσεις στα μέλη του σε εμπορικά καταστήματα της γειτονιάς ή μέσω λαχειοφόρου αγοράς, σύμφωνα με την πρακτική που ακολουθούσαν και οι άλλοι σύλλογοι για «είδη πολυτελείας», δυσπρόσιτα στις εργατικές τάξεις.¹⁹⁹ Επίσης, ενδιαφέρθηκε για την οικιακή παραδοσιακή εργασία, σε συνδυασμό με την τεχνολογική ανάπτυξη και την τεχνική εκπαίδευση, δίνοντας κίνητρα στη γυναίκα να ξεκινήσει τη δική της δουλειά. Έτσι, ο σύλλογος ίδρυσε τμήματα για την εκμάθηση κοπτικής/ραπτικής και ανέλαμβανε τον επαγγελματικό προσανατολισμό των νέων γυναικών, κινούμενος στο πλαίσιο της γενικότερης τεχνικής εκπαίδευσης της εποχής.²⁰⁰ Στη Νίκαια, από το 1954 λειτουργούσε πιστοποιημένο κατάστημα ραπτομηχανών Singer, το οποίο προμήθευε με τον κατάλληλο εξοπλισμό τη μοδίστρα για το ράψιμο «των καλών ρούχων», σύμφωνα με την τάση της μόδας, αλλά και για την ετοιμασία της προίκας με υφάσματα από τους βιοτέχνες και τους εμπόρους της περιοχής.

Αμφότεροι οι γυναικείοι σύλλογοι γιόρτασαν τη Διεθνή Ημέρα της Γυναίκας και οργάνωσαν πολιτιστική εκδήλωση αφιερωμένη στις Ελληνίδες λογοτέχνιδες, στην οποία παραβρέθηκαν εκπρόσωποι από τους πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής και ο βουλευτής της ΕΔΑ, Ιω. Παπαδημητρίου.²⁰¹ Αντίστοιχα, εορτάστηκε η παγκόσμια Ημέρα του Παιδιού, με ποιήματα και κινηματογραφικές προβολές για το

199 Ο ΟΦΟΝ εξασφάλιζε χαμηλότερες τιμές στα μέλη του για αγορές από συμβαλλόμενα καταστήματα της περιοχής και η ΠΕΝ στη λαχειοφόρο αγορά κλήρωνε ένα αυτοκίνητο. Βλ. «Κλήρωση πολυτελούς αυτοκινήτου από την ΠΕΝ», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15/5/1966.

200 «Με επιτυχία έγιναν τα εγκαίνια των γραφείων των δύο γυναικείων συλλόγων της πόλης μας», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 5/6/1965.

201 Στην εκδήλωση, βασικός εισηγητής ήταν ο Δ. Λιάτσος. Παραβρέθηκαν οι πρόεδροι του Φιλολογικού Νικ. Αστρουλάκης, του ΟΦΟΚ Σ. Κρητικός, της ΠΕΝ Η. Θεοφύλακτος και ο βουλευτής της ΕΔΑ Ι. Παπαδημητρίου κ.ά. Βλ. «Πνευματικό γεγονός η εκδήλωση για τις Ελληνίδες Λογοτέχνιδες», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 31-32, 1965.

παιδί.²⁰² Οι δύο σύλλογοι συμμετείχαν στις ευρύτερες κοινωνικές κινητοποιήσεις και παραβρέθηκαν στο κάλεσμα των γυναικείων συλλόγων του Πειραιά.²⁰³

4.6. Σύλλογοι από και για τους νέους

Μεταπολεμικά, εμφανίστηκε το «πρόβλημα της νεολαίας»,²⁰⁴ το οποίο εντόπιζαν τόσο οι συντηρητικοί όσο και οι αριστεροί κύκλοι. Στους τίτλους των αθηναϊκών εφημερίδων κυριαρχούσε το φαινόμενο των ατίθασων μαλλιάρων.²⁰⁵ Επίσης, η *Αυγή*, το 1958, χαρακτήριζε το φαινόμενο του τεντιμποϊσμού ως «ξενόφερτο φρούτο» και το παρομοίαζε με το «νέο χασίς». Η συγκεκριμένη συμπεριφορά βρισκόταν σε αντιδιαστολή με την εργαζόμενη και τη φοιτητική νεολαία, που αγωνιζόταν στους δρόμους.²⁰⁶ Για την ΕΔΑ, η παραβατικότητα των «τεντιμποήδων» δεν ήταν πράξη καθημερινής αμφισβήτησης, αλλά συνιστούσε μια μορφή νεανικής αναίδειας που έπρεπε να καταπολεμηθεί.

Το 1964, η έκθεση της Μητρόπολης Πειραιά, που δημοσιεύτηκε στην τοπική εφημερίδα της Νίκαιας, *Αναγέννησις*, παρουσίαζε τον «κατήφορο της νεολαίας», η οποία σύχναζε σε λέσχες, επιδιδόταν στη χαρτοπαιξία και έπινε αλκοόλ· οι κινηματογράφοι συνέβαλλαν στον «εκμαυλισμό» τους, τα παιδιά του γυμνασίου διάβαζαν βιβλία και περιοδικά που περιελάμβαναν όλα τα «λαθρόβια» είδη και επιδίδονταν στη λαγνεία. Η έκθεση έκλεινε με προτάσεις για την αντιμετώπιση του κινδύνου. Αρχικά, πρότεινε να ληφθούν άμεσα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα από το Κράτος, με αυστηρότερη νομοθεσία και συχνούς ελέγχους από την αστυνομία, ενώ ανέφερε την υποχρέωση του Κράτους, της Εκκλησίας και όλων των φορέων που απευθύνονταν στη νεολαία για την ενίσχυση των εκπαιδευτικών, πολιτιστικών και αθλητικών δραστηριοτήτων.²⁰⁷ Στα τέλη του 1966, τα *Χρονικά της Νίκαιας* έκαναν λόγο για βαθύ χάσμα ανάμεσα στις δύο νεολαίες, «των ιδανικών και των γεγέδων»: η πρώτη ενδιαφερόταν για τη μόρφωση, τους αγώνες και τις διεκδικήσεις, ενώ η άλλη

202 «Γιορτή της ΠΕΓ “Στοργή της Μητέρας για το Παιδί”», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 20/11/1965.

203 «Ο λαός της Κοκκινιάς, μαχητής της δημοκρατίας», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/9/1965.

204 Κώστας Κατσάπης, *Το πρόβλημα «νεολαία»: Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Αθήνα, Απρόβλεπτες, 2013, σ. 151.

205 Στο ίδιο, σ. 133-135.

206 «Το νέο χασίς και οι νέοι», εφ. *Αυγή*, 4/10/1958.

207 «Σταυροφορία της Ιεράς Μητροπόλεως διά την σωτηρίαν της νεολαίας», εφ. *Αναγέννησις*, 21/12/1964.

«είχε μόνο σαν σκέψη τι τραγούδι έβγαλαν οι Μπητλς».²⁰⁸ Για τους αρθρογράφους, αυτοί οι νέοι αποτελούσαν «το πρόβλημα “νεολαία”».

4.6.1. Οι ανήλικοι: Ανάμεσα στη διαπαιδαγώγηση, στην επιτήρηση και την αναμόρφωση

Πολύπλευρη ήταν η δράση των διαφόρων συλλόγων που λειτουργούσαν για την προστασία, την πρόληψη, αλλά και την καταστολή και τον σωφρονισμό των ανήλικων παιδιών στη μεταπολεμική Ελλάδα, οι οποίοι εντοπίστηκαν και σε τοπικό επίπεδο στη Νίκαια. Άλλοι λειτουργούσαν αποκλειστικά για την προστασία της νεότητας και την πνευματική και ηθική διαπαιδαγώγηση, και άλλοι στο πλαίσιο του σωφρονισμού, σχετιζόμενοι με τα άσυλα ανηλίκων, στα οποία μεταφέρονταν όσοι με τις πράξεις και την παραβατική συμπεριφορά τους εντάσσονταν στην κατηγορία του «ηθικού κινδύνου».²⁰⁹ Βέβαια, τα δύο είδη συλλόγων μπορούσαν να επικοινωνούν, να συνεργάζονται και να αλληλοσυμπληρώνουν το έργο διαπαιδαγώγησης και επιτήρησης των νέων, ώστε αυτοί να αναμορφώνονται και να επανέρχονται στην τάξη.

Μετά τον πόλεμο, ο θεσμός της οικογένειας είχε κλονιστεί, αφενός λόγω των θανάτων, αφετέρου λόγω των εμφύλιων παθών που συνεχίζονταν, με τους πολιτικούς κρατουμένους και τις εξορίες. Αρκετά παιδιά είχαν μείνει ορφανά,²¹⁰ οπότε υπήρχε κίνδυνος αύξησης της «παιδικής εγκληματικότητας» και της παραβατικής συμπεριφοράς εξαιτίας της φτώχειας. Ο «ηθικός πανικός» και η ανησυχία των ενηλίκων για τους ανηλίκους της πόλης εντοπίστηκαν σε άρθρο μηνιαίου τοπικού περιοδικού *Νίκαια*, στο οποίο εμφανιζόταν ο κίνδυνος ηθικής κατάπτωσης των νέων που σύχναζαν στο αμφίβολης ποιότητας σινεμά «Αλκαζάρ»:

«Οι πιτσιρίκοι με τα κοντά παντελονάκια ετοιμάζονται να δουν καπνίζοντας το έργο *Συνταγματάρχα, είσαι προδότης*, και το *Εναντίον όλων των σημαιών...* Στο διάλειμμα, ήδη ένας νεαρός παίζει με ψεύτικο πιστόλι».²¹¹ Την επόμενη δεκαετία, ο συγκεκριμένος κινηματογράφος χαρακτηριζόταν ως «κολέγιο των μελλοντικών εγκληματιών, το άντρο όπου φωλιάζει η νεανική εγκληματικότητα. Όλα τα

208 «Η νεολαία των ιδανικών και η νεολαία των γε-γέδων», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμνην εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 51-52, 1966-1967.

209 Για την παραβατικότητα των ανηλίκων, βλ. Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*»: *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

210 Σύμφωνα με άρθρο του *Παρατηρητή*, τα ορφανά στη Νίκαια είχαν ανέλθει στα 534. Βλ. «Να αποκτήσει η Νίκαια Παιδική Στέγη», εφ. *Παρατηρητής*, 2/9/1951.

211 «Σινέ Αλκαζάρ, η σχολή με τους περισσότερους μαθητάς», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική εφημερίδα*, τ. 1, 1955.

αριστουργήματα που προβάλλει, με ληστείες και δολοφονίες, συμβάλλουν στη διάδοση του παραστρατήματος από τον δρόμο της αρετής και της ηθικής. Οι παιδαγωγοί ανησυχούν για τον κατήφορο της νέας γενιάς».²¹²

Τον Δεκέμβριο του 1956, στη Νίκαια ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Εθνικοκοινωνικής Διαπαιδαγώγησης και Αναμορφώσεως Ανηλίκων. Σκοπός του ήταν:

«η εθνική, χριστιανική, κοινωνική, υγιεινή επαγγελματική διαπαιδαγώγησης και αποκατάστασις και αναμόρφωσις των εγκαταλελειμμένων και χωρίς προστασία ή βοήθεια ανηλίκων και των εν ηθικώ κινδύνω ευρισκομένων τοιούτων».²¹³

Τα 29 ιδρυτικά μέλη ήταν στην πλειονότητά τους άνδρες επαγγελματίες της ανώτερης και μεσαίας κοινωνικής τάξης (έμποροι, βιοτέχνες, βιομήχανοι, εργοστασιάρχες, δικηγόροι, γιατροί, αρχιμανδρίτες, δάσκαλοι, χρυσοχόοι, τραπεζίκοι, μηχανικοί). Ανάμεσά τους υπήρχαν και επτά γυναίκες με κύρια απασχόληση τα οικιακά, εκτός από μια διδασκάλισσα, η οποία διατηρούσε ιδιωτικό σχολείο στην περιοχή.²¹⁴ Ο σύλλογος είχε σκοπό τη διαπαιδαγώγηση των νέων με διάφορους τρόπους, όπως η διοργάνωση εκπολιτιστικών εκδηλώσεων με θέματα εθνικά, ιστορικά, θρησκευτικά, δημόσιας υγιεινής κ.α, επισκέψεις σε αρχαιολογικούς και θρησκευτικούς χώρους, αλλά και σε αναμορφωτικά ιδρύματα. Για την εκπαίδευση των νέων προέβλεπε την ίδρυση νυχτερινών επαγγελματικών σχολών, καθώς και λαϊκού πανεπιστημίου και βιβλιοθήκης για τους μεγαλύτερους. Αποσκοπούσε στην κρατική παρέμβαση για την εξάλειψη του αναλφαριθμητισμού στη νεολαία και προέβλεπε τη διαφώτισή της με κάθε μέσο, με έντυπο εκπαιδευτικό υλικό, προβολές και ραδιοφωνικές εκπομπές. Στο πλαίσιο των δράσεων για την ηθική διαπαιδαγώγηση, προβλέπονταν η διοργάνωση αθλητικών αγώνων και η επιβράβευση των άριστων μαθητικών επιδόσεων, καθώς και της «κοσμιωτάτης» διαγωγής. Ο σύνδεσμος είχε το δικαίωμα να συστήσει ομάδες «σοβαρών και αξιοπρεπών» ατόμων σε κάθε συνοικία, που θα είχαν τον ρόλο του επιτηρητή, ακόμα και του επιμελητή των «εν ηθικώ κινδύνω» ανηλίκων, οι οποίοι θα μπορούσαν να παραπέμψουν τους

212 «Σινέ Αλκαζάρ, το κολέγιο της Νίκαιας», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 1-2, 1962.

213 «Καταστατικών - Σύνδεσμος Εθνικοκοινωνικής Διαπαιδαγώγησης και Αναμορφώσεως Ανηλίκων», 26/12/1956, Φ45 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

214 Η αναφορά για τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια «Κλεάνθους». Βλ. «Ιδρυτική συνέλευση», *στο ίδιο*. Από τα ιδρυτικά μέλη εκλέχθηκε μια εξαμελής επιτροπή για τη γραφειοκρατία και την αναγνώριση του συνδέσμου. Αυτή αποτελούνταν από άτομα της ανώτερης κοινωνικής τάξης (δικηγόρος, εργοστασιάρχες, βιομήχανοι, έμποροι και ένας αρχιμανδρίτης), ανάμεσά τους και μια γυναίκα (οικιακά).

νέους σε αναμορφωτικά ιδρύματα κατόπιν απόφασης της Δικαιοσύνης – έστελνε τους ανηλίκους στο Άσυλο Αλητοπαίδων, στον όμορη συνοικία του Κορυδαλλού.²¹⁵ Συνεπώς, διεκδικούσε τον ρόλο του «επιτηρητή» της νεολαίας, στον οποίο θα μπορούσαν να αποταθούν οι κάτοικοι ή ακόμα και οι ίδιοι οι γονείς, όταν οι νέοι εκδήλωναν παραβατικές συμπεριφορές που κλόνιζαν την ευταξία της κοινωνίας. Ο σύλλογος επεδίωκε τη συνεργασία με τα υπόλοιπα τοπικά σωματεία στο έργο «αναμόρφωσης των επικίνδυνων νέων» κάθε περιφέρειας της πόλης. Εξάλλου, στη διοίκησή του υπήρχαν άτομα που διατηρούσαν άμεση σχέση με τις διοικήσεις των άλλων δύο βασικών συλλόγων που συγκέντρωναν τους μαθητές, της ΧΑΝ και των Προσκόπων,²¹⁶ για αυτό τους ενημέρωσε σχετικά με τη λειτουργία και τη δραστηριότητά του, ώστε να απευθύνονται σε εκείνον σε περιπτώσεις παραβατικότητας ανηλίκων.²¹⁷

Άλλη κατηγορία σωματείων που σχετίζονταν με τη σχολική ζωή ήταν οι Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων. Ο θεσμός πρωτοεμφανίστηκε στην πόλη το 1945, αρχικά για τους μαθητές του γυμνασίου,²¹⁸ και τα επόμενα χρόνια επεκτάθηκε σε άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Ο χαρακτήρας τους ήταν πρώτα αλληλοβοηθητικός και ηθικοπλαστικός, κυρίως για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών συνθηκών. Σκοπός τους ήταν η συνεργασία των γονέων με τη διεύθυνση και το εκπαιδευτικό προσωπικό για την καλύτερη λειτουργία του σχολείου, αλλά και την ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων. Επίσης, οργάνωναν ενημερωτικές εκδηλώσεις για τους γονείς και τους μαθητές, για την καλύτερη εμπέδωση των παραδοσιακών θεσμών και των αξιών στις οποίες στηριζόταν η επίσημη κρατική ιδεολογία εκείνη την περίοδο.

Όλοι οι Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων μεριμνούσαν για την υλική υποδομή των σχολικών μονάδων και λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στη σχολική κοινότητα, στην οικογένεια και στις τοπικές και τις κρατικές Αρχές για τη βελτίωση του εκπαιδευτικού έργου. Παράλληλα, οργάνωναν εκδρομές για τους μαθητές σε αρχαιολογικούς και ιστορικούς χώρους. Δικαίωμα εγγραφής είχαν οι γονείς των μαθητών και απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η καταβολή της εγγραφής και

215 Στην πρωτοχρονιάτικη γιορτή του Ασύλου παραβρέθηκαν εκπρόσωποι από το υπ. Δικαιοσύνης και η κυρία του Αμερικανού πρέσβη, Πιούριφοϊ. Βλ. «Μια εορτή στο αναμορφωτικό κατάστημα», εφ. *Παρατηρητής*, 20/1/1952.

216 Η αναφορά για τον Ιω. Ποιητίδη.

217 «Ενημερωτική Επιστολή Εθνοκοινωνικής Διαπαιδαγώγησης και Αναμορφώσεως Ανηλίκων προς Ένωση Εφεσίων», 8/1/1958, *Αλληλογραφία Ένωσης Εφεσίων*, Αρχείο Πανελλήνιας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας.

218 Στην παρούσα διατριβή, κεφ. «Αλληλοβοηθητικά σωματεία για εκπαιδευτικά ζητήματα», σ. 315.

Στην πόλη ιδρύθηκε, το 1956, ο Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων του Β' Δημοτικού Σχολείου, ο οποίος αποτελούνταν από 22 ιδρυτικά μέλη, ανάμεσά τους αρκετές γυναίκες. Η προσωρινή διοίκηση απαρτιζόταν από 9 άτομα, ανάμεσά τους 2 γυναίκες, εκ των οποίων η μία είχε τη θέση της αντιπροέδρου.²¹⁹ Σταδιακά, οι γυναίκες κατακτούσαν διοικητικές θέσεις, πάντα σε συλλόγους που είχαν σχέση με τους παραδοσιακούς ρόλους τους, σε μια εποχή που μόλις είχε αναγνωριστεί το δικαίωμα ψήφου σε όλες τις γυναίκες. Το 1958 ιδρύθηκαν στην πόλη άλλοι δύο Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων: ο ένας απευθυνόταν αποκλειστικά στους γονείς των μαθητριών του γυμνασίου και δημιουργήθηκε γιατί εκείνη την περίοδο βασικό αίτημα στη Νίκαια ήταν ο διαχωρισμός της εκπαίδευσης των δύο φύλων και η ίδρυση Γυμνασίου Θηλέων. Τη διοίκηση της Ενώσεως Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητριών Γυμνασίου Νίκαιας αποτελούσαν 9 άτομα, ανάμεσά τους 3 γυναίκες ως απλά μέλη.²²⁰ Ο άλλος ήταν ο Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων της Δημόσιας Εμπορικής Σχολής Νίκαιας, ο οποίος ιδρύθηκε από 29 μέλη, εκ των οποίων μία γυναίκα. Στη διοίκησή του μετείχαν 9 άτομα, και ο διευθυντής δεν ήταν αιρετός.²²¹ Ο σύλλογος ενδιαφερόταν για την κατασκευή κτιρίου, ώστε να διαχωριστούν οι μαθητές από τις μαθήτριες, ενώ επεδίωκε την λήψη κρατικών κονδυλίων για την ενίσχυση του εκπαιδευτικού έργου της σχολής.

219 «Καταστατικόν - Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Β' Δημοτικού Σχολείου "Οι Τρεις Ιεράρχες"», 21/10/1956, Φ45 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

220 «Καταστατικά - Ένωσις Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητηρίων Γυμνασίου Νίκαιας», 1/4/1958, Φ47 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

221 «Καταστακτικόν - Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων της Δημοσίας Εμπορικής Σχολής Νίκαιας», 21/2/1958, Φ54 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

222 «Καταστατικόν - Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών του 16ου Δημοτικού Σχολείου Νίκαιας», 25/2/1966, Φ56 Α, και «Καταστατικόν - Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών του Β΄

δικό του κτίριο και συστεγαζόταν με το 1ο Δημοτικό Σχολείο, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα λόγω της έλλειψης αιθουσών και εντάσεις μεταξύ των δασκάλων και των καθηγητών των σχολείων. Ο Σύλλογος Γονέων μαζί με τους καθηγητές προσπαθούσαν να διευθετήσουν τα ζητήματα και τόνιζαν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν λόγω ακαταλληλότητας των χώρων²²³

4.6.2. Η ΧΑΝ, οι Πρόσκοποι και η «μαθητιώσα νεολαία»

Ένα από τα σωματεία που απευθύνονταν στους μαθητές της Νίκαιας ήταν η ΧΑΝ. Δραστηριοποιούνταν στην πόλη από τον Μεσοπόλεμο, ανάλογα με τη χρονική συγκυρία και τις κοινωνικές συνθήκες, όμως πάντα ήταν παρούσα, με ποικίλες εκπαιδευτικές, αθλητικές και εκπολιτιστικές δραστηριότητες.²²⁴ Μεταπολεμικά, Το Νοέμβριο του 1965 εντοπίστηκε το νέο καταστατικό της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (ΧΑΝ της Νίκαιας).²²⁵ Τα ιδρυτικά μέλη της ανήκαν, με βάση τα επαγγέλματά τους, στα ανώτερα στρώματα και ήταν άτομα αναγνωρισμένα στην τοπική κοινωνία λόγω της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, αλλά και της ενασχόλησής τους με τα κοινά.²²⁶ Η ΧΑΝ Νίκαιας λειτουργούσε με μεγαλύτερη αυτονομία από αυτήν της Αθήνας, ενώ διατηρούσε πιο προσωπικές σχέσεις με την τοπική νεολαία – οι άνθρωποι της διοίκησής της γνώριζαν τα παιδιά και τις οικογένειές τους από τη γειτονιά και την καθημερινότητα της πόλης. Η ΧΑΝ Νίκαιας ήταν παράρτημα της ΧΑΝ Αθηνών και, όπως όλες, υπαγόταν στη διεθνή οργάνωση YMCA, ενώ ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την Εκκλησία. Σκοπός της ήταν:

«η υποβοήθησις και η προαγωγή της συμμετρικής αναπτύξεως των νέων, σωματικώς, πνευματικώς, ηθικώς και κοινωνικώς, συμφώνως με το τετραμερές πρόγραμμα της ομωνύμου αδελφότητος». Δικαίωμα εγγραφής είχαν μόνο οι άρρενες, «οι αναγνωρίζοντες το Ευαγγέλιο του Χριστού ως την αέναον και απαραίτητον πηγήν

Γυμνασίου Αρρένων Νίκαιας», 8/1/1966, Φ56 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

223 «Συγκέντρωση γονέων και καθηγητών του 2ου Οικονομικού Γυμνασίου Νίκαιας», εφ. *Παρατηρητής*, 13/2/1966, ΕΛΙΑ.

224 Στην παρούσα διατριβή, κεφ. «Ελεύθερος χρόνος και συλλογικότητες», σ. 250, και «Αθλητικοί και νεανικοί σύλλογοι», σ. 321-323.

225 «Καταστατικόν - Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Νίκαιας», 1/11/1966, Φ56 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

226 Στην προσωρινή διοίκηση της ΧΑΝ πρόεδρος ήταν ο Ηλ. Καρακουλάκης, έμπορος, γεν. γραμματέας ο Τηλ. Μολφέσης, δημοσιογράφος, ο Ιω. Ασημακόπουλος, βιομήχανος, Χαρ. Ματζαβίνος, δικηγόρος, Κων. Σκαπαθιώτης, λογιστής, Ι. Κανλίδης Τρ., υπάλληλος, Μ. Παγώνης, ναυτικός πράκτορας. Στα ιδρυτικά μέλη ήταν οι Π. Οικονόμου, καθηγητής, Ιορ. Οικονομίδης, πολ. μηχανικός, Ι. Ποιητίδης, βιοτέχνης, Στ. Νικητίδης, γιατρός, Κων. Τρίγκατζης, δημοσιογράφος, και Μ. Χατζηγιάννης, πρόεδρο του Εργατικού Κέντρου Νίκαιας. Στο ίδιο.

πάσης πνευματικής και ηθικής δυνάμεως και τη διδασκαλία της Εκκλησίας [...] συμφώνως προς την σχετικήν απόφασιν του εν Παρισίοις συνελθόντος τω 1855 συνεδρίου της ομωνύμου παγκοσμίου αδελφότητος».²²⁷

Μόνο τα τακτικά μέλη είχαν δικαίωμα ψήφου και έπρεπε να έχουν συμπληρώσει το 32ο έτος της ηλικίας τους. Για να έχουν δικαίωμα εκλογής στη διοίκηση, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εμπειρία ενός έτους τουλάχιστον σε δράσεις της ΧΑΝ. Τα έκτακτα μέλη ήταν ηλικίας 18 ετών και μπορούσαν να συμμετέχουν στις Γενικές Συνελεύσεις, χωρίς όμως δικαίωμα ψήφου. Οι εγγραφές και οι συνδρομές όλων των μελών δεν αναγράφονταν στο καταστατικό, αλλά ρυθμιζόνταν με διοικητική απόφαση. Η διοίκηση της ΧΑΝ Νίκαιας απαρτιζόταν από 15μελές συμβούλιο, αρμόδιο για τη λειτουργία, το οργανόγραμμα των δράσεων της ΧΑΝ, τα οικονομικά της, το οποίο εξέλεγε τον γενικό διευθυντή και τους υπευθύνους των τμημάτων. Στις συνεδρίες του Δ.Σ. μπορούσαν να συμμετέχουν ο γενικός διευθυντής της αδελφότητας και ο γενικός διευθυντής της Ενώσεως των ΧΑΝ Ελλάδος, χωρίς δικαίωμα ψήφου.

Η ΧΑΝ στη Νίκαια διατηρούσε αθλητικό, εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό τμήμα για την καλλιέργεια των νέων· εξέδιδε το περιοδικό *Ξεκίνημα*, οργάνωνε φιλολογικές και μουσικές βραδιές, ενώ το εκδρομικό της τμήμα ήταν το πρώτο που διοργάνωσε εκδρομές στο εξωτερικό.²²⁸ Επίσης, στο γήπεδό της ξεκίνησε το άθλημα της καλαθοσφαίρισης το 1935 και, μεταπολεμικά, εξελίχθηκε σε αγαπημένο σπορ της αθλούμενης νεολαίας.²²⁹ Επιπλέον, οργάνωνε σειρά από εκδηλώσεις, ενώ στήριζε τον θεσμό των παιδικών κατασκηνώσεων. Λόγω της φυσιογνωμίας της και της σύνδεσής της με την Εκκλησία, εξάλλου, η ΧΑΝ μεριμνούσε για τη χριστιανική αγωγή των νέων και οργάνωνε ομιλίες με βάση την Αγία Γραφή, ευθυγραμμιζόμενη με τον ευρύτερο δημόσιο λόγο σχετικά με τους ηθικούς κινδύνους που απειλούσαν τους νέους και κλόνιζαν την ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με την έκθεση της Μητρόπολης Πειραιά, που δημοσιεύτηκε στην τοπική εφημερίδα *Αναγέννησις*, μία από τις βασικές αιτίες κατάπτωσης της νεολαίας ήταν η έλλειψη λεσχών νεότητας, γηπέδων και κινήτρων για την ενασχόληση με τον αθλητισμό.²³⁰ Η ΧΑΝ, σε συνεργασία με τη Μητρόπολη Πειραιά, συστρατεύτηκε στον αγώνα για τη «σωτηρία της νεολαίας»· οι

227 Στο ίδιο.

228 Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά, ένα όνομα...* ό.π., σ. 145, 168.

229 «Η διάδοσις του μπάσκετ μπωλ [...] το άθλημα εισήγαγε η ΧΑΝ», εφ. *Νέα Ιδέα*, 29/2/1950, ΕΛΙΑ.

230 «Σταυροφορία της Ιεράς Μητροπόλεως διά την σωτηρίαν της νεολαίας», εφ. *Αναγέννησις*, 21/12/1964.

πολιτιστικές και, κυρίως, οι αθλητικές δράσεις της αποτελούσαν τρόπους «υγιούς» ψυχαγωγίας και απασχόλησης των νέων, που λειτουργούσαν ως ανάχωμα στα σφαιριστήρια, στον τεντιμποϊσμό και στα «κακόφημα σινεμά», ενώ μέλη της είχαν επαφές με τον Σύνδεσμο Εθνοκοινωνικής Διαπαιδαγώγησης και Αναμορφώσεως Ανηλίκων για την αναμόρφωση των νέων.

Η προσκοπική κίνηση, που είχε ξεκινήσει την περίοδο του Μεσοπολέμου,²³¹ στη δεκαετία του 1960 συμπλήρωνε 40 χρόνια δράσης στην κοινωνική ζωή της Νίκαιας. Στα πρώτα μεταπολεμικά έτη, ο προσκοπισμός ανασυγκροτήθηκε και, σύμφωνα με αναφορές του τοπικού Τύπου, δραστηριοποιήθηκε περισσότερο και με μεγαλύτερη εξωστρέφεια· απευθυνόταν κυρίως στη μαθητική νεολαία και αποτελούσε έναν τρόπο αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου των παιδιών για τη διαπαιδαγώγησή τους τις ώρες που βρίσκονταν μακριά από την οικογένεια και το σχολείο. Σύμφωνα με το αφιέρωμα της *Νίκαιας* στον προσκοπισμό, τα οφέλη του παιδιού από τις δραστηριότητες των προσκόπων ήταν πολλαπλά: αφενός αποκτούσε πρακτικές ικανότητες απαραίτητες για τη ζωή του, αφετέρου καλλιεργούνταν ηθικές αξίες, όπως ο πατριωτισμός, η πίστη στον χριστιανισμό, η υπακοή και η πειθαρχία στους νόμους, ο σεβασμός και η αλληλοβοήθεια προς τον συνάνθρωπο.²³²

Η τοπική εφορεία των προσκόπων διέθετε 9 τμήματα (6 ναυτοπροσκόπων, 3 πεζοπροσκόπων) και 8 «αγέλες λυκόπουλων». Στη διοίκησή τους μετείχαν άτομα του πολιτικού και πνευματικού κόσμου της πόλης, κυρίως νομιμόφρονες, και όχι του αριστερού χώρου.²³³ Οι πρόσκοποι ήταν παρόντες στις κοινωνικές εκδηλώσεις της πόλης, όπως οι εθνικές επέτειοι, και στήριζαν τον Κυπριακό Αγώνα με την αποστολή βοήθειας· προσέφεραν εθελοντικές υπηρεσίες σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης τόσο στην πόλη όσο και στη χώρα.²³⁴ Θεσμός ήταν η Προσκοπική Εβδομάδα, με εκδηλώσεις, αθλοπαιδιές και επιδείξεις από τα προσκοπικά τμήματα, ενώ το καλοκαίρι οργανώνονταν κατασκηνώσεις. Το 1961 εκδόθηκε λεύκωμα για την

231 Στην παρούσα διατριβή, παραπομπή 135, σ. 141.

232 «Προσκοπισμός και ο προορισμός του στην εξωσχολική αγωγή», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική δραστηριότητα*, τ. 2, 1955.

233 Στη διοίκηση των Προσκόπων επί χρόνια ήταν ο πρώην βουλευτής του Ελληνικού Συναγερμού και δημοτικός σύμβουλος Περ. Χρυσοχέρης. Το 1959, με την αλλαγή στη διοίκηση, πρόεδρος ήταν ο Δ. Χατζηδημητρίου, α' αντιπρόεδρος ο Ιάκ. Αβραμίδης, β' αντιπρόεδρος ο Ιω. Ποιητίδης και γραμματέας ανέλαβε ο δημοσιογράφος και πρόεδρος του Προσφυγικού Συλλόγου Μαγνησίας, Κ. Τρίγκατζης. Βλ. Γιάννης Πάτρας - Γρηγόρης Παπαληθείου, *Προσκοπική Νίκαια, 1923-2000... ό.π.*, σ. 53.

234 Στην έκρηξη του εργοστασίου της BIBEXΡΩΜ, πρόσκοποι βοήθησαν το έργο των πυροσβεστών και, το 1953, τμήμα του Σώματος Προσκόπων της Νίκαιας προσέφερε τη βοήθειά του στους σεισμόπληκτους της Κεφαλλονιάς. Στο ίδιο, σ. 48

προσκοπική δραστηριότητα του 1958-1959, με αφορμή τη συμπλήρωση των 40 χρόνων του προσκοπισμού της πόλης· φιλοξενούσε φωτογραφικό υλικό από τις δράσεις των προσκόπων, πρόλογο του διαδόχου Κωνσταντίνου και ήταν αφιερωμένο στον ιδρυτή του προσκοπισμού της Ελλάδας Αθ. Λευκαδίτη και τον Μ. Λενό, που στήριξε την ίδρυση του προσκοπισμού στην περιοχή από τον Μεσοπόλεμο.²³⁵ Ακολούθησε η δημοσίευση της ιστορίας του προσκοπισμού σε συνέχειες, στην εφημερίδα *Παρατηρητής*, από το δημοσιογράφο Κ. Τρίγκατση.²³⁶ Βασικός στόχος των πρόσκοπων, μέσα από την εξωστρέφειά τους, ήταν να προσεγγίσουν τη νεολαία των λαϊκών συνοικιών. Από την παρουσίαση των δράσεών τους μέσα από τον Τύπο και την τοπική βιβλιογραφία, ακόμα και αν υπάρχει μεροληπτική προσέγγιση, φαίνεται ότι είχαν απήχηση στον κόσμο και στη νεολαία.²³⁷

4.6.3. Φοιτητικοί σύλλογοι και Λαμπράκηδες

Η πρόσφατη εμπειρία της συμμετοχής πολλών φοιτητών στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα στην ΕΠΟΝ και στο ΕΑΜ λειτούργησε καταλυτικά για την αφύπνιση του φοιτητικού κινήματος ως αναπόσπαστου τμήματος της ριζοσπαστικοποίησης της νεολαίας. Στο μετεμφυλιακό αυταρχικό καθεστώς, η συλλογική δράση των φοιτητών επηρεάστηκε από το ευρύτερο κλίμα αστυνομοκρατίας, που είχε ως συνέπεια τον περιορισμό των ελευθεριών και τις διώξεις πολλών αριστερών. Εξάλλου, ήταν εμφανείς οι ελλείψεις της Ανώτατης Εκπαίδευσης και τα προβλήματα των φοιτητών, οι οποίοι έδρασαν συλλογικά και συμμετείχαν ενεργά στις κοινωνικές κινητοποιήσεις.

Το 1950, οι πρώτες φοιτητικές δράσεις ήταν εστιασμένες κυρίως στη διαμαρτυρία για το Κυπριακό, ενώ ταυτόχρονα εκδηλώθηκαν διαμαρτυρίες γύρω από ζητήματα, όπως η αύξηση των διδάκτρων.²³⁸ Το 1956, η αύξηση των διδάκτρων ήταν η αφορμή για νέες, πιο μαχητικές κινητοποιήσεις, οι οποίες βρέθηκαν στο επίκεντρο της κοινής γνώμης και αντιμετωπίστηκαν από τις αστυνομικές αρχές. Οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν, με τη σύμπραξη του Κέντρου με την ΕΔΑ και την ανάδειξη της Δημοκρατικής Ένωσης, έδωσαν νέα ώθηση στην κοινωνία και στο

235 «Προσκοπικόν Λεύκωμα», εφ. *Παρατηρητής*, 15/1/1960, ΕΛΙΑ.

236 «40 χρόνια προσκοπικής δράσεως», εφ. *Παρατηρητής*, 20/5/1963, 5/6/1963, 15/9/1964, ΕΛΙΑ.

237 Ο βαθμός απήχησης του προσκοπισμού και οι δράσεις του θα μπορούσαν να διερευνηθούν μέσω της αρχαικής έρευνας. Ωστόσο, δεν δόθηκε άδεια ώστε να διεξαχθεί έρευνα στα αρχεία του και να εκτιμηθεί η συνολική του δράση στον συνοικισμό.

238 Νίκος Σερντεδάκης, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Εύη Ολυμπίτου - Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα... ό.π.*, σ.166.

φοιτητικό και νεανικό κίνημα. Σύμφωνα με το πρωτοσέλιδο της *Αυγής*, «οι νέοι εξέφραζαν την αγανάκτηση του έθνους».²³⁹ Το 1958, η ανάδειξη της ΕΔΑ στην αξιωματική αντιπολίτευση ενεργοποίησε ακόμα περισσότερο τα δυναμικά τμήματα της κοινωνίας για τον εκδημοκρατισμό της. Το 1961-1965 ήταν η περίοδος της έκρηξης του νεανικού και φοιτητικού κινήματος, όταν έλαβαν χώρα μαζικές διαδηλώσεις, στις οποίες ηγούσε το ευφύες σύνθημα «1-1-4», που είχε υιοθετήσει η φοιτητίσα νεολαία και είχε γίνει σύμβολο όλου του κοινωνικού κινήματος.²⁴⁰

Η πολιτική κρίση, με τις εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961, κινητοποίησε περαιτέρω το νεανικό και φοιτητικό κίνημα. Οι πορείες ειρήνης που ακολούθησαν, με τους νέους οι οποίοι διαδήλωναν υπέρ της ειρήνης και κατά του ΝΑΤΟ, των πυρηνικών και των βάσεων, το ενδυνάμωσαν ακόμα περισσότερο. Η Νεολαία της ΕΔΑ και οι Λαμπράκηδες συγχωνεύτηκαν τον Δεκέμβριο του 1964, δημιουργώντας τις συνθήκες για τη συγκρότηση μιας αναπτυγμένης αριστερής νεολαίας. Το 1965, η γενικότερη κοινωνική ένταση, με τα Ιουλιανά και τη συμμετοχή των φοιτητών στις διαμαρτυρίες για τις κυβερνήσεις των αποστατών, τις παρεμβάσεις του παλατιού, τις βίαιες συγκρούσεις με την αστυνομία και την περιστολή των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών, πυροδότησε ακόμα περισσότερο το νεανικό και φοιτητικό κίνημα, που σφραγίστηκε με τον θάνατο του φοιτητή της Ανωτάτης Εμπορικής Σωτήρη Πέτρουλα, ο οποίος έγινε σύμβολο του φοιτητικού κινήματος. Η *Αυγή* αναφέρει την κηδεία του Σ. Πέτρουλα ως «ανάσταση δημοκρατίας».²⁴¹

Το νεανικό κίνημα της πολιτικής αμφισβήτησης εκδηλώθηκε και στη Νίκαια, όπου έφτανε ο αντίκτυπος των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων της Αθήνας. Οι νέοι της περιοχής είχαν ως παρακαταθήκη τους αγώνες συγγενών και φίλων στην Αντίσταση, εμπειρία που τους προέτρεψε να βρουν τρόπους αντίδρασης και αμφισβήτησης στο αστυνομοκρατούμενο μετεμφυλιακό κράτος. Το 1950, στην πόλη συνέχιζε την κρυφή δράση της η ΕΠΟΝ, η οποία σκόρπιζε προκηρύξεις για την κατάργηση της Μακρονήσου.²⁴² Σύμφωνα με σύγγραμμα μέλους του Φοιτητικού Συλλόγου, οι κάτοικοι, και ιδιαίτερα η νεολαία της Νίκαιας, ήταν παρόντες στις πορείες για το Κυπριακό, στις διαδηλώσεις για τη δημοκρατία, την κυβερνητική

239 «Οι νέοι εξέφραζαν την αγανάκτηση του έθνους», εφ. *Αυγή*, 4/10/1956.

240 Το ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος του 1952 αναφερόταν στο καθήκον όλων των πολιτών να υπερασπιστούν το Σύνταγμα και το κράτος δικαίου. Βλ. Γεώργιος Αχιλ. Βαβαρέτος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος* (1952), Αθήνα, Σάκουλας, 1961, σ. 105

241 «Ανάσταση δημοκρατίας η κηδεία του Πέτρουλα», εφ. *Αυγή*, 24/7/1965.

242 «Προκηρύξεις της ΕΠΟΝ», εφ. *Νέα Ιδέα*, 5/3/1950, ΕΛΙΑ.

αλλαγή, την αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων και την κατάργηση του Α.Ν. 509 και του ν. 375 περί κατασκοπίας.²⁴³

Ο Φοιτητικός Σύλλογος της Νίκαιας, όπως προαναφέρθηκε, είχε συμμετάσχει στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα μέσα από τους κόλπους του ΕΑΜ.²⁴⁴ Το 1950 προσπαθούσε να ανασυγκροτηθεί και να ανταποκριθεί στις νέες κοινωνικές συνθήκες, αλλά και στις απαιτήσεις και τις διεκδικήσεις της φοιτητικής κοινότητας, η οποία είχε αρχίσει να πληθαίνει. Σύμφωνα με άρθρο της τοπικής εφημερίδας *Ταχυδρόμος*, ο Φοιτητικός Σύλλογος μέχρι το 1954 βρισκόταν σε κατάσταση ημιαδράνειας και απουσίαζε από την κοινωνική ζωή της πόλης. Η εφημερίδα προέτρεπε τους φοιτητές και σπουδαστές της περιοχής να οργανωθούν συλλογικά και να διεκδικήσουν λύσεις για τα ζωτικά φοιτητικά θέματα τόσο της περιοχής, όπως το φοιτητικό εισιτήριο για τη συχνή μεταφορά τους στην Αθήνα και η ίδρυση βιβλιοθήκης, όσο και γενικότερα για την αναβάθμιση της Παιδείας. Επίσης, τους καλούσε σε έναν ευρύτερο συλλογικό αγώνα για την κοινωνία.²⁴⁵ Η δραστηριότητα των φοιτητών της πόλης ενδυναμώθηκε το 1958, γεγονός που συμπίπτει χρονικά με την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση και με την ελπίδα για μεγαλύτερο βαθμό ελευθεριών, ειδικά στις λαϊκές συνοικίες, όπου το ποσοστό της ήταν αρκετά υψηλό. Οι φοιτητές οργάνωναν ομιλίες με διάφορα κοινωνικά θέματα, με ομιλητές τους ίδιους,²⁴⁶ ωστόσο χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση η δράση τους στη Νίκαια τα προηγούμενα χρόνια και η ενδεχόμενη συμμετοχή τους μέσα από τους κόλπους της Ενιαίας Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδας (ΕΝΔΕ), που πρωτοστάτησε στις εκδηλώσεις κατά της εκτέλεσης του Ν. Μπελογιάννη και στην πρωτοβουλία της Ανεξάρτητης Ομάδας «Ν. Μπελογιάννης» της ΕΠΟΝ, που εκτός από προκηρύξεις ανέλαβε να καταθέσει λουλούδια στον τάφο του στο Γ' Νεκροταφείο, στην περιοχή της Νίκαιας.²⁴⁷

Σύμφωνα με αναφορές του τοπικού Τύπου της εποχής, το 1960, ο Φοιτητικός Σύλλογος εμφάνιζε μεγαλύτερη δραστηριότητα στην πόλη και συμμετείχε στις πολιτιστικές εκδηλώσεις. Συνεργαζόταν με τον Ορειβατικό Φυσιολατρικό Όμιλο

243 Απόστολος Ν. Βεκιάρης, *Νεανικά μονοπάτια - Αυτοβιογραφικό αφήγημα*, Αθήνα 2013, σ. 126-127.

244 Στην παρούσα διατριβή, «Σύλλογοι ως δεξαμενή για την οργανωμένη Αντίσταση», σ. 297-299.

245 «Οι φοιτηταί της Νίκαιας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 9/10/1954, ΕΛΙΑ.

246 Δημήτρης Λιάτσος, *ό.π.*, σ. 170.

247 Μιχάλης Λυμπεράτος, «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, *ό.π.*, σ. 92.

Νίκαιας (ΟΦΟΝ) και άλλα «προοδευτικά» σωματεία,²⁴⁸ και συμμετείχε δυναμικά σε πρωτοβουλίες για την οργάνωση του Πνευματικού Κύκλου της Νίκαιας, μιας συνεργασίας τεσσάρων σωματείων με σκοπό την ανάδειξη της πνευματικής ζωής της πόλης. Ακόμα, πρωτοστάτησε στην πρωτοβουλία ίδρυσης Δημοτικής Βιβλιοθήκης, η οποία ήταν απαραίτητη για τους φοιτητές και συνολικά για τη νεολαία, «ώστε να γίνει στέκι έναντι των καφενείων»,²⁴⁹ οργάνωσε την Έκθεση Νικαιώτικου Βιβλίου και Τύπου, και συνέβαλε στη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης με την έκθεση «Αναμνήσεις από τις Χαμένες Πατρίδες», στο πλαίσιο του Έτους της Ανατολής, με αφορμή τη συμπλήρωση 40 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή.²⁵⁰ Οι δράσεις του συλλόγου ήταν τοπικές, ενώ απουσιάζουν αναφορές για τη συμμετοχή του σε φοιτητικές ή άλλες κοινωνικές δράσεις. Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται απραξία, ειδικά σε μια εποχή εκφοβισμού και έντονου ελέγχου, όπου οποιαδήποτε ενέργεια μπορούσε εύκολα να χαρακτηριστεί «κομμουνιστική απειλή» και να οδηγήσει σε διάλυση του συλλόγου.

Σύμφωνα με την έρευνα στα πρακτικά των αναγνωρισμένων σωματείων της Νίκαιας, το 1962 ιδρύθηκε η Φοιτητική Ένωση Νίκαιας - Κορυδαλλού (ΦΕΝ),²⁵¹ σε μια περίοδο απογείωσης του φοιτητικού κινήματος, που έγινε μαχητικότερο και πολιτικά πιο τολμηρό.²⁵² Ο σύλλογος αριθμούσε 22 ιδρυτικά μέλη, εκ των οποίων τα 4 ήταν φοιτήτριες, με έδρα τον Κορυδαλλό, αν και τα περισσότερα μέλη είχαν δηλώσει ως τόπο κατοικίας τη Νίκαια. Η ίδρυση του νέου φοιτητικού συλλόγου αποτελούσε ένδειξη για τον διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό από τον Φοιτητικό Σύλλογο, ο οποίος ανήκε στον χώρο της Αριστεράς. Σκοπός της ΦΕΝ ήταν η αντιμετώπιση των ζωτικών προβλημάτων της φοιτητικής κοινότητας της περιφέρειας Νίκαιας και Κορυδαλλού, όπως η έλλειψη φοιτητικής βιβλιοθήκης, αναγνωστηρίου και λέσχης. Παράλληλα, για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου και την πνευματική καλλιέργεια οργάνωνε διαλέξεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, συζητήσεις γύρω από το θέατρο, τη λογοτεχνία και τα ευρύτερα πνευματικά και

248 Το 1961, πρόεδρος του Φοιτητικού Συλλόγου ήταν ο Γιώτης Νικολαΐδης. Για τη συνεργασία με τον ΟΦΟΝ, βλ. «Συναυλία λαϊκού τραγουδιού», *ΟΦΟΝ*, τ. 16, 1961.

249 Ο «Κύκλος» αποτελούνταν από την Ένωση Ποντίων, τη ΧΑΝ, τον Φοιτητικό Σύλλογο και τον Καλλιτεχνικό Όμιλο Νέων. Βλ. «Από τη φοιτητική σκοπιά», *ΟΦΟΝ*, τ. 11, 1960.

250 «Από τον φοιτητικό μας σύλλογο», *ΟΦΟΝ*, τ. 14, 1961, και «Οι εκδηλώσεις των 40 χρόνων», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 3-4, 1963.

251 «Καταστατικών - Φοιτητική Ένωση Νίκαιας - Κορυδαλλού», 22/4/1962, Φ55 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

252 Νίκος Σερντεδάκης, *ό.π.*, σ. 167.

καλλιτεχνικά ρεύματα που εμφανίζονταν στη Δύση.²⁵³ Η σχέση του συλλόγου με το φοιτητικό κίνημα της εποχής και η συμμετοχή του ή μη σε πανσπουδαστικά συνέδρια χρήζουν περαιτέρω έρευνας.

Πιο δραστήρια στο κομμάτι των κοινωνικών διεκδικήσεων, όπως προέκυψε από αναφορές του τοπικού Τύπου, ήταν η Νεολαία Λαμπράκη, η οποία συμεριζόταν τα προβλήματα των φοιτητών της πόλης και οργάνωσε δράσεις για τη συγκέντρωση βιβλίων, για να καλύψει τις ελλείψεις της Δημοτικής Βιβλιοθήκης. Επίσης, η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη εισήγαγε την «εθελοντική εργασία», για τον καθαρισμό ή οτιδήποτε άλλο στο Άλσος της Δεξαμενής. Ο εθελοντισμός, αν και ερμηνεύτηκε αρνητικά από την αντιπολίτευση, επαινέθηκε και ενθαρρύνθηκε από τη δημοτική Αρχή.²⁵⁴ Η Νεολαία οργάνωνε διαλέξεις με πιο ριζοσπαστικό και κοινωνικό περιεχόμενο.²⁵⁵ Επίσης, οι Λαμπράκηδες γιόρταζαν την εθνική επέτειο του 1821 και διεκδικούσαν την ιστορική τους σχέση με τους αγωνιστές του, όπως ακριβώς και η προηγούμενη γενιά του ΕΑΜ.²⁵⁶ Στις εκδηλώσεις τους παρευρίσκονταν ο δήμαρχος και βουλευτές της ΕΔΑ.²⁵⁷

Σύμφωνα με δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας *Λαϊκό Βήμα*, η νεολαία της Κοκκινιάς συμμετείχε στη Γ΄ Πορεία Ειρήνης με άρμα, πλακάτ με γελοιογραφίες και μουσική υπόκρουση.²⁵⁸ Όσον αφορά το ευρύτερο νεανικό κίνημα και την πολιτική αμφισβήτηση που είχε ξεσπάσει την περίοδο 1965, η νεολαία της Νίκαιας συμμετείχε στο μνημόσυνο και στην πορεία για τον Σ. Πέτρουλα που οργάνωσαν οι Λαμπράκηδες του Πειραιά, ενώ η *Αυγή* ανέφερε ότι ο αντίκτυπος των Ιουλιανών και της λαϊκής εξέγερσης είχε φτάσει στις γειτονιές της Νίκαιας:

«Η επετειακή τελετή του μνημοσύνου για τους νεκρούς του Μπλόκου μετατράπηκε σε διαδήλωση κατά της Δύσης και της κυβέρνησης, και της επιτακτικής

253 Διάλεξη για την τζαζ μουσική, το θέατρο, τον κινηματογράφο και τον υπαρξισμό. Βλ. «Γράμματα και Τέχνες», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμνην εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 5-6, 1963, και «Διαλέξεις εις την ΦΕΝ», εφ. *Παρατηρητής*, 10/4/1966.

254 «Αίτημα Νεολαίας Λαμπράκη Νίκαιας», Πράξεις 225, Συνεδρίασις 14η, 13/7/1966, *23ον Βιβλίου Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου 1965-1966*, Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

255 Ομιλία γύρω από την ποίηση των νέγων. Βλ. «Γράμματα - Τέχνες», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμνην εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 29-30, 1966-1967.

256 «Οι Λαμπράκηδες διακήρυξαν ότι θα ολοκληρώσουν το 1821», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/4/1966.

257 Ο πρόεδρος των Λαμπράκηδων, Α. Στεφάνου, ήταν γιατρός. Βλ. «Οι Λαμπράκηδες εξορμούν για το βιβλίο των νέων» και «Οι Λαμπράκηδες Κοκκινιάς έκοψαν την πίτα τους», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 23/1/1965.

258 «Η Κοκκινιά σύσσωμη πήρε μέρος στη Γ΄ Μαραθώνια Πορεία», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 5/6/1965.

ανάγκης για εκλογές. Ακούγονταν τα συνθήματα “1-1-4”, ενώ η νεολαία τραγουδούσε το τραγούδι του Πέτρουλα». ²⁵⁹

4.6.4. Η Πνευματική Εστία της Νίκαιας (ΠΕΝ): «Νέοι δρόμοι για τη νεολαία»

Έως τον Μάρτιο του 1958, στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της πόλης κυριαρχούσαν ο Φιλολογικός Σύλλογος και το αντίβαρό του, ο Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νίκαιας (ΟΦΟΝ). Ο τελευταίος προσπαθούσε να προσεγγίσει τη νεολαία της περιοχής και τους φοιτητές. Ένα δυναμικό και ανήσυχο τμήμα της, όμως, που είχε άλλες ανησυχίες και δεν το εξέφραζαν ο συντηρητισμός και ο «ακαδημαϊσμός» του Φιλολογικού, ούτε ικανοποιούνταν απόλυτα από τις εκδρομές και τις πολιτιστικές δράσεις του ΟΦΟΝ, με τον οποίο ενδεχομένως δεν ταυτιζόταν λόγω της πολιτικής στράτευσης, ήθελε να εκφράσει την αμφισβήτησή του με νέες μορφές και συγκρότησε μια καινούργια συλλογικότητα. Σύμφωνα με το καταστατικό της, η Πνευματική Εστία Νίκαιας (ΠΕΝ) ιδρύθηκε στις 9 Μάρτιου 1958 από 22 άτομα, νέους, κυρίως εργαζομένους και φοιτητές. Ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη ήταν 4 γυναίκες. Βασικός σκοπός του ήταν η ανύψωση του μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου των κατοίκων της Νίκαιας και των γύρω περιοχών, με την οργάνωση διαλέξεων, καλλιτεχνικών, φυσιολατρικών και αθλητικών δραστηριοτήτων. Σκοπός της συλλογικότητας ήταν η ανάπτυξη και η καλλιέργεια του πνεύματος αλληλεγγύης. ²⁶⁰ Γρήγορα, η ΠΕΝ άρχισε να οργανώνει πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις – «Άρχισε κιόλας τις εκδηλώσεις της με δυο διαλεχτά βραδινά, ένα φιλολογικό και ένα μουσικό». Ελλείπει χώρου, στεγαζόταν στο σπίτι του προέδρου της και χρησιμοποιούσε τις μεγάλες αίθουσες άλλων σωματείων για τις εκδηλώσεις της. ²⁶¹

Η ΠΕΝ εμφανίστηκε στην πολιτιστική ζωή της πόλης με μουσικά βραδινά και αφιερώματα στην κλασική μουσική. ²⁶² Σταδιακά, φαίνεται ότι κατέκτησε τα πρωτεία

259 «Πάνδημο μνημόσυνο των 200 εκτελεσμένων του Μπλόκου», εφ. *Αυγή*, 17/8/1965.

260 Το πρώτο καταστατικό της ΠΕΝ δεν βρέθηκε στα ΓΑΚ. Αυτό που αναφέρεται είναι του 1963, στο οποίο αναγράφονται το 1958 ως έτος ίδρυσης της ΠΕΝ και τα ιδρυτικά μέλη. Εκτιμώ ότι πρόκειται για αναθεωρημένο καταστατικό. Βλ. «Καταστατικών - Πνευματικής Εστία Νίκαιας», 1963, Ιδιωτικό Αρχείο Έλσας Θεοφυλάκτου. Τα στοιχεία για τη δράση της ΠΕΝ αντλήθηκαν κυρίως από τον τοπικό Τύπο, ιδιωτικά αρχεία και την προφορική μαρτυρία της πρώην προέδρου της ΠΕΝ, Έλσας Θεοφυλάκτου, της οποίας ο πατέρας είχε διατελέσει επίσης πρόεδρος της συλλογικότητας.

261 «Ματιές στην πνευματική ζωή της πόλης μας», *ΟΦΟΝ*, τ. 10, 1960. Η μικρή ομάδα αρχικά συγκεντρωνόταν σε ένα μικρό καμαράκι, στον 1ο όροφο ενός σπιτιού στην Π. Τσαλδάρη και Θείρων, όπως επιβεβαίωσε και η προφορική συνέντευξη της Έλσας Θεοφυλάκτου (6/5/2020).

262 Μουσικό βράδυ, αφιερωμένο στον Βέρντι. Βλ. «Πνευματική ζωή στην πόλη μας», *ΟΦΟΝ*, τ. 14, 1961. Το 1964 διοργάνωσε μεγάλη συναυλία στο γήπεδο της Νίκαιας, με τη συμμετοχή της

της πολιτιστικής ζωής και επεδίωξε να φέρει έναν αέρα ανανέωσης. Με δική της πρωτοβουλία ιδρύθηκε η Κινηματογραφική Λέσχη και, σύμφωνα με το περιοδικό *Χρονικά*, «τα εντευκτήριά της ήταν κάθε βράδυ γεμάτα από νέους και νέες». Κατάρτιζε εβδομαδιαίο πρόγραμμα με διαλέξεις και εκδηλώσεις για το θέατρο, τη μουσική, τον χορό και την επιστήμη, γιόρταζε την Ημέρα Θεάτρου, ενώ, σε συνεργασία με τον δήμο, εξασφάλισε τον Δημοτικό Κήπο για τη δημιουργία υπαίθριου θεάτρου.²⁶³ Η ΠΕΝ, τον Αύγουστο του 1964, με αφορμή τις εορταστικές εκδηλώσεις του δήμου για την επέτειο των 20 χρόνων του Μπλόκου, ανέβασε στον κήπο του Φιλολογικού Συλλόγου το θεατρικό έργο του Ηλ. Βενέζη, *Μπλοκ C*,²⁶⁴ το 1965, εμπνεόμενη από τις εξελίξεις του φοιτητικού κινήματος, ανέβασε το έργο *Φοιτηταί*,²⁶⁵ ενώ, επηρεασμένη από το Κίνημα της Ειρήνης και τη Γ΄ Μαραθώνια Πορεία (1965), επέλεξε το αντιπολεμικό έργο του Μίλερ, *Ήταν όλοι τους παιδιά μου*, στην Ποντιακή Στέγη, και η ανταπόκριση του κόσμου ήταν μεγάλη.²⁶⁶ Τέλος, στο πλαίσιο του αντιαμερικανισμού που χαρακτήριζε το νεανικό κίνημα της εποχής, ανέβασε το θεατρικό έργο του προοδευτικού Αμερικανού Τζον Πάτρικ, *Αυγουστιάτικο Φεγγάρι*.²⁶⁷ Οι θεατρικές παραστάσεις που επέλεγε είχαν κοινωνικό περιεχόμενο και αποτελούσαν αφορμή για προβληματισμό και σκέψη. Η θεατρική ομάδα της ΠΕΝ αναφέρεται στο επίσημο περιοδικό *Θέατρο*, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι καλλιτεχνικές της δράσεις είχαν αντίκτυπο ως «πειραματικές σκηνές».²⁶⁸ Επίσης, η ΠΕΝ φιλοξενούσε διαλέξεις από τοπικούς ομιλητές πάνω σε επιστημονικά

Μαντολινάτας Πατρών. Ακούστηκαν τραγούδια και του Μ. Θεοδωράκη και ένα μελοποιημένο ποίημα για την Κοκκινιά. Μαέστρος της ΠΕΝ ήταν ο Β. Αρχιτεκτονίδης. «Γράμματα και τέχνες - Μαντολινάτα Πατρών», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 21-22, 1964.

263 «Γράμματα και τέχνες», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 19-20, 1964.

264 «Μπλοκ C - Θεατρική παράσταση από ερασιτέχνες στον υπαίθριο χώρο του Φιλολογικού», εφ. *Παρατηρητής*, 1/9/1964.

265 Η παράσταση «Φοιτηταί» του Ξενόπουλου ανέβηκε από τη θεατρική ομάδα της ΠΕΝ στην αίθουσα της Ποντιακής Στέγης. Βλ. πρόγραμμα παράστασης «Φοιτηταί», Ιδιωτικό Αρχείο Έλσας Θεοφυλάκτου.

266 «Γράμματα και τέχνες», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 29-30, 1965. Οι θεατές στο έργο του Μίλερ ήταν 2.000. Βλ. «Θεατρική επιτυχία της ΠΕΝ», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 5/6/1965.

267 «Θέατρο ποιότητας και προβληματισμού», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 25/9/1966.

268 Θ. Κρίτας, *Θέατρο - Έκδοση θεάτρου, μουσικής, χορού και κινηματογράφου*, τ. 1965, σ. 4, τ. 1966, σ. 411, Ιδιωτικό Αρχείο Έλσας Θεοφυλάκτου.

θέματα, στα πρότυπα του Λαϊκού Πανεπιστημίου, ενώ για την επέτειο της «Εθνικής Παλιγγενεσίας» επέλεξε ως ομιλητή τον αριστερό ιστορικό Τ. Βουρνά.²⁶⁹

Όσον αφορά τη δημόσια δραστηριότητά της και τη συμμετοχή της στη συγκρότηση της τοπικής μνήμης της πόλης, η ΠΕΝ συμμετείχε στις εκδηλώσεις της επετείου της 17ης Αυγούστου και συμπορευόταν με τις προσπάθειες για την αναγνώρισή της ως τοπικής Ημέρας Μνήμης, στη γενικότερη επιχείρηση αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης της Κοκκινιάς. Το 1965, στο γενικότερο πλαίσιο των Ιουλιανών και των κοινωνικών κινημάτων για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, η τοπική μνήμη του εορτασμού είχε πάρει διαστάσεις «κινηματικές», με ένα δεκαήμερο εκδηλώσεων που είχε οργανώσει ο δήμος μαζί με τα σωματεία της πόλης. Η ΠΕΝ διοργάνωσε έκθεση αντιστασιακών έργων χαρακτηριστικής και ζωγραφικής, στην οποία συμμετείχαν καλλιτέχνες της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών.²⁷⁰

Η ΠΕΝ ήταν ένα εκπολιτιστικό σωματείο που είχε επαφές με τον πνευματικό και καλλιτεχνικό κύκλο της Αριστεράς. Σε χειρόγραφο σημείωμα υποψήφιου μέλους της ΕΔΑ από το αρχείο της τοπικής κομματικής οργάνωσης, που βρίσκεται στα ΑΣΚΙ, αναφέρεται η σχέση του με την ΠΕΝ:

«Σαν ανήσυχος νέος με αριστερές - κομμουνιστικές οικογενειακές καταβολές, ήθελα να προσφέρω δουλειά. Αρχικά, ο θείος μου με έστειλε στους Λαμπράκηδες [...] ένα 10ήμερο από τους οποίους έφυγα, γιατί δεν ήθελα να αναλάβω κατευθείαν υπεύθυνη θέση. Προτιμούσα να μου δοθούν τα κατάλληλα εργαλεία, να διαβάσω και να γίνω ένα καλά καταρτισμένο στέλεχος [...] στέλνομαι στην ΠΕΝ. Πριν ακόμα καταλάβω πού βρίσκομαι και όντας λίγες μέρες μέλος, μαθαίνω ότι θα γίνουν αρχαιρεσίες και θα είμαι υποψήφιος. Μετά τις αρχαιρεσίες με εκλέγουν γενικό γραμματέα της ΠΕΝ».²⁷¹

Με βάση αυτή τη μαρτυρία θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ΠΕΝ ήταν η Νεολαία της ΕΔΑ στην Κοκκινιά, αλλά μάλλον διαφαίνεται περισσότερο η επιθυμία

269 «Γράμματα και τέχνες - Δράση της ΠΕΝ», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 25-26, 1964, και «Πρόσκληση της ΠΕΝ για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου», Ιδιωτικό Αρχείο Έλσας Θεοφύλακτου.

270 Ανάμεσα στους καλλιτέχνες ήταν οι Α. Τάσος, Β. Κατράκη, Δ. Μεγαλίδης, Γ. Γουναρόπουλος κ.ά. Βλ. «Δεκαήμερο 17ης Αυγούστου», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/9/1965.

271 «Χειρόγραφη έκθεση του Τ. Μ.», 22/4/1966, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ. Η εκλογή του επιβεβαιώθηκε και από τις αρχαιρεσίες της ΠΕΝ στις 7/6/1964. Πρόεδρος Δημαρόγκωνας, αντιπρόεδρος Α' Μαντώ Στεφάνου, αντιπρόεδρος Β' Θ. Αποστόλου, γενικός γραμματέας Π. Μιμής, ταμίας Μ. Γιώτης, κοσμήτωρ Χρ. Θεοφύλακτος, έφορος Πνευματικής Επιτροπής Κ. Κατσαφανάς, Ψυχαγωγίας Α. Παναγόπουλος, Καλλιτεχνικής Σ. Καλτσάς.

της Αριστεράς να διεισδύσει σε νεανικούς συλλόγους, όπως η ΠΕΝ. Εντελώς διαφορετική είναι, για παράδειγμα η μαρτυρία της πρώην προέδρου της ΠΕΝ:

«Οι νεολαίοι της ΠΕΝ ήταν αυτοί που στα πάρτυ δεν άκουγαν Μ. Θεοδωράκη, αλλά χόρευαν τούιστ, ροκ εν ρολ και άκουγαν Μπητλς. Η δισκοθήκη του εντευκτηρίου είχε ένα σωρό δίσκους από κλασική και μοντέρνα μουσική, και οι νέοι δεν έπαιζαν σκάκι και τάβλι, αλλά πινγκ πονγκ. Η ΠΕΝ δεν ακολουθούσε καμία κομματική γραμμή».²⁷²

Ενδεικτική της ταυτότητας της ΠΕΝ είναι η εφημερίδα της, που είχε τον τίτλο Πυγολαμπίς, κοινώς Κωλοφωτιά και διαπνεόταν από έντονη χιουμοριστική διάθεση. Το λεξιλόγιό της ήταν ιδιαίτερα εύθυμο και σε σημεία τολμηρό σε σχέση με την ηθική της εποχής, με γραφή πνευματώδη, που άρμοζε σε μια μοντέρνα νεολαία η οποία αμφισβητούσε τους καθωσπρεπισμούς και την «τάξη και ηθική» των παλαιότερων. Στον αποκριάτικο χορό της ΠΕΝ απαγορεύτηκε η κόκκινη απόχρωση, γιατί:

«η ομοσπονδία προτιμούσε να μείνει αχρωμάτιστος, έτσι κατακόκκινος δεν ήτανε κανείς», και ήταν όλα τα νιάτα των συλλόγων «Πενιτάκια, Οφονάκια, Φοιτητάκια, Πεφονάκια, εκτός από Φιλολογάκια».²⁷³

Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η βασική διαφορά μεταξύ της ΠΕΝ και του Φιλολογικού, που εντοπιζόταν στο χάσμα γενεών: η πρώτη εκπροσωπούσε την πλειονότητα της νεολαίας, ενώ ο Φιλολογικός τούς μεσήλικες. Αυτή η ηλικιακή διαφορά σήμαινε άλλη νοοτροπία. Όπως χιουμοριστικά αναφέρει η εφημερίδα, «ο Φιλολογικός είναι το Γηροκομείο της πόλης – Φιλολογικός Γεροντολογισμός».²⁷⁴ Στην εφημερίδα, επίσης, επισημαίνεται ο ευγενής ανταγωνισμός μεταξύ της ΠΕΝ και του Ορειβατικού Φυσιολατρικού Ομίλου Νίκαιας, στον οποίο θα γίνει αναλυτική αναφορά παρακάτω, διότι αμφότεροι είχαν στο ενεργητικό τους πολιτιστικές δράσεις με βασικό αποδέκτη τη νεολαία της πόλης. Αν και στην εύθυμη εφημερίδα, «ο αγών έληξε ισόπαλος»,²⁷⁵ σαφώς υπήρχαν λεπτές ιδεολογικές διαφορές μεταξύ τους. Σύμφωνα με την έρευνα στα δύο σωματεία, η ΠΕΝ, ως πολιτιστικό σωματείο, ήταν πιο δεκτική στους νεωτερισμούς και υιοθετούσε με μεγαλύτερη προθυμία δυτικά πολιτισμικά πρότυπα. Από την άλλη, ο ΟΦΟΝ, με σαφή αριστερή τοποθέτηση,

272 Προφορική συνέντευξη Έλσας Θεοφυλάκτου (6/5/2020).

273 «Κοσμική κίνησης», εφ. *Πυγολαμπίς - Κωλοφωτιά*, 27/2/1965, Ιδιωτικό Αρχείο Έλσας Θεοφυλάκτου.

274 «Γνωστοποίηση», στο *ίδιο*.

275 «Αθλητικές κωλοφωτιές», στο *ίδιο*.

απέριπτε τον «αμερικανικό» τρόπο ζωής και διασκέδασης των νέων, προκρίνοντας, για παράδειγμα, τη μουσική του Μ. Θεοδωράκη. Όσον αφορά τη συμμετοχή στα κινήματα της εποχής, η ΠΕΝ πήρε μέρος στην πάνδημη συγκέντρωση του δήμου για τον κυπριακό λαό,²⁷⁶ που εξελίχθηκε σε συλλαλητήριο για τη δημοκρατία και την ελευθερία. Επίσης, το 1966, ο τότε πρόεδρος της ΠΕΝ Ηλ. Θεοφύλαχτος²⁷⁷ είχε υπογράψει μαζί με άλλα σωματεία και εκπροσώπους του δήμου τη διακήρυξη για τη συμμετοχή του λαού της Κοκκινιάς στη Δ' Μαραθώνια Πορεία (1966), σύμφωνα με την Επιτροπή Ειρήνης της πόλης.²⁷⁸

Από την έρευνα στις δράσεις της, εκτιμάται ότι είναι ορθότερο η ΠΕΝ να θεωρηθεί ως ένας κατεξοχήν νεανικός σύλλογος που συσπείρωνε μεγάλο μέρος της νεολαίας της Νίκαιας. Σε μια περίοδο όπου η κυρίαρχη άποψη σχετικά με την «απειθεία της νεολαίας και την απειλή της κοινωνικής ευταξίας» αντιπαραθέτονταν με ένα δυναμικό νεανικό και φοιτητικό κίνημα, η ΠΕΝ δρούσε ως νεανικό σωματείο της γειτονιάς, του οποίου οι δράσεις αφορούσαν κυρίως την ψυχαγωγία και τον ελεύθερο χρόνο της νεολαίας, χωρίς ωστόσο να απέχει από την πολιτική.

4.7. Ψυχαγωγικοί σύλλογοι και πνευματική κίνηση της πόλης

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, εκτός από την οικονομική ανασυγκρότηση της πόλης, καταβλήθηκε προσπάθεια, τόσο από την πρώτη αιρετή δημοτική Αρχή (1951) όσο και από τα εκπολιτιστικά σωματεία, για την πνευματική ανάπτυξή της. Ο ηθοποιός και δημοτικός σύμβουλος από τον χώρο της Αριστεράς Ιω. Κοντούλης έκανε συντονισμένες ενέργειες για την ίδρυση της Πνευματικής Επιτροπής Νίκαιας, για τη συνεργασία όλων των πνευματικών και εκπολιτιστικών σωματείων της πόλης. Οι προσπάθειές του αρκετές φορές εμποδίστηκαν από τις κατηγορίες της Δεξιάς.²⁷⁹ Όπως έχει προαναφερθεί, εκτός από τα αποκλειστικά πολιτιστικά σωματεία, όλα τα

276 Ο πρόεδρος της ΠΕΝ, Κων. Κατσαφανάς, ενημέρωσε τον δήμαρχο για την απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου να συμμετάσχει η ΠΕΝ στο συλλαλητήριο στις 11/3/1964. Βλ. «Ψήφισμα ΠΕΝ», 29/2/1964, *Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

277 Σύμφωνα με τις νέες αρχαιρεσίες, πρόεδρος της ΠΕΝ επανεξελέγη ο Ηλ. Θεοφύλαχτος. Βλ. «Γενική Συνέλευση της ΠΕΝ», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 25/9/1966.

278 «Όλοι στη Δ' Μαραθώνια Πορεία», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 15/5/1966.

279 Ο Ιω. Κοντούλης ήταν Μικρασιάτης και κάτοικος της Νίκαιας, αδελφός του ποδοσφαιριστή της Άμυνας και της ΑΕΚ Σπ. Κοντούλη. Την περίοδο της Κατοχής ανέπτυξε αντιστασιακή δράση μέσα από το ΕΑΜ. Ανελάμβανε τα καλλιτεχνικά προγράμματα στον ΟΦΟΚ και ήταν γραμματέας της ΑΕΝ. Προσέφερε πολλά στην ανάπτυξη του πολιτισμού και του αθλητισμού στην πόλη. Διετέλεσε δημοτικός σύμβουλος Νίκαιας και υποψήφιος βουλευτής της ΕΔΑ (1951). Την περίοδο πρωθυπουργίας του Αλ. Παπάγου είχε κατηγορηθεί για «κομμουνισμό». Το 1965 συμμετείχε στην ταινία *Μπλόκο* του Αδ. Κύρου, με τον Μ. Κατράκη, που γυρίστηκε στη Νίκαια. Βλ. «Καλλιτεχνικά», εφ. *Παρατηρητής*, 11/11/1951.

ψυχαγωγικά σωματεία που σχετίζονταν με την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου διεξήγαν πολιτιστικές εκδηλώσεις, λιγότερο ή περισσότερο. Το περιεχόμενό τους επηρεαζόταν κάθε φορά από τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, την εκάστοτε δημοτική Αρχή, καθώς και από τα άτομα στις διοικήσεις των συλλόγων.

Η προσπάθεια για την ανάπτυξη της πνευματικής κίνησης βασίστηκε και στην πρότερη πολιτισμική κίνηση της πόλης, τη δεκαετία του 1930, όμως, μετεμφυλιακά, εκτιμούμε ότι εξυπηρετούσε και άλλους σκοπούς. Η επιστράτευση του πολιτισμού ως τρόπου να καλυφθούν οι πολιτικές διαφορές παρουσιάστηκε σε άρθρο της *Νέας Ιδέας*, στο οποίο επανέρχεται το προπολεμικό δίπολο «πρόσφυγας - γηγενής»:

«Ο πνευματικός κόσμος του περιφρονημένου πρόσφυγα, που τον έβλεπαν μόνο ως εργάτη [...] δεν στερούνταν από τους Πρωτευουσιάνους και είχε να επιδείξει επιτεύγματα αξιόλογα, που ανέστρεφαν αυτή την εικόνα».²⁸⁰

4.7.1. Εκδρομικά και Φυσιολατρικά σωματεία

Η έννοια και οι χρήσεις του ελεύθερου χρόνου μετασχηματίζονται μεταπολεμικά, ακολουθώντας τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο. Οι δράσεις των συλλόγων που είχαν ψυχαγωγικό περιεχόμενο και συνδέονταν με την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου προσδιορίζονταν, επομένως, από αυτό το ιστορικό πλαίσιο. Οι σημαντικότερες αλλαγές εντοπίζονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και εν συνεχεία με την άνοδο της Ένωσης Κέντρου (1964).

Ένας κοινωνικά αποδεκτός τρόπος να αξιοποιήσει η νεολαία τον ελεύθερο χρόνο της ήταν τα διάφορα εκδρομικά και φυσιολατρικά σωματεία της πόλης. Τη δεκαετία του 1950, τα σωματεία που είχαν ξεκινήσει από τον Μεσοπόλεμο και συνέχιζαν την εκπολιτιστική και φυσιολατρική τους δραστηριότητα στην πόλη ήταν ο Φυσιολατρικός Σύνδεσμος ΠΑΝ, ο Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νίκαιας και ο Φιλολογικός.²⁸¹ Ανάλογες ψυχαγωγικές δραστηριότητες ανέπτυξαν σχεδόν όλες οι κατηγορίες συλλόγων, όπως τα προσφυγικά, τα φοιτητικά, τα αλληλοβοηθητικά, αλλά και τα εξωραϊστικά σωματεία. Ένα κομμάτι της σωματειακής ζωής επιτελούσε ψυχαγωγικούς αλλά και κοινωνικούς σκοπούς στην πόλη, προσφέροντας ευκαιρίες ανάπαυλας και αναψυχής στους κατοίκους, ενώ μέσα από την κοινωνικοποίηση συγκροτούνταν ταυτότητες.

280 «Ο κόσμος του πνεύματος», εφ. *Νέα Ιδέα*, 9/7/1950, ΕΛΙΑ.

281 Στην παρούσα διατριβή, βλ. κεφ. «Συσσωματώσεις για τη μουσική, το κυνήγι και τη φυσιολατρία», σ. 254, και κεφ. «Προσφυγικοί μικρασιατικοί σύλλογοι», σ. 327.

Τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, το φυσιολατρικό πνεύμα στη Νίκαια διατηρούσαν, με περιορισμένη αρχικά δράση, τα δύο βασικά σωματεία, ο ΠΑΝ και ο ΟΦΟΝ. Ο τελευταίος μετονομάστηκε από ΟΦΟΚ σε ΟΦΟΝ, εφόσον η πόλη είχε αλλάξει όνομα από Κοκκινιά σε Νίκαια. Αμφότεροι συνέχιζαν τις εκδρομές και την εκδοτική τους δραστηριότητα. Μέσα από το ομώνυμο δελτίο του ΠΑΝ τονιζόταν η σημασία της φυσιολατρίας ιδιαίτερα για τους νέους και ο εκδρομισμός παρουσιάστηκε ως «παράγων σωτηρίας» για να καταπολεμηθεί η νεανική εγκληματικότητα, η οποία, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, είχε αυξηθεί τελευταία εξαιτίας της παρέκκλισης των νέων από τις παραδοσιακές αξίες της ελληνικής κοινωνίας.²⁸²

Από το περιοδικό παρουσιάστηκε μια ταξική διάκριση του εκδρομικού και φυσιολατρικού κινήματος, που διακρίθηκε σε α' και β' κατηγορίας, ανάλογα με τις εκδρομές, οι οποίες προσαρμόζονταν στην οικονομική δυνατότητα των μελών όπου απευθύνονταν οι σύλλογοι. Τα εκδρομικά σωματεία των λαϊκών συνοικιών του Πειραιά, που απευθύνονταν κυρίως στην εργατική τάξη και στα μικρομεσαία στρώματα, οργάνωναν εκδρομές αποκλειστικά στο εσωτερικό, ενώ τα αθηναϊκά είχαν τη δυνατότητα για εκδρομές στο εξωτερικό.²⁸³ Τα φυσιολατρικά σωματεία έθεταν και πρώιμα περιβαλλοντικά κοινωνικά θέματα, όπως η προστασία του περιβάλλοντος από τις πυρκαγιές ή απειλή του «τοπίου της υπαίθρου» εξαιτίας της ανοικοδόμησης.²⁸⁴

Τη δεκαετία του 1960, η ανάγκη των κατοίκων των αστικών κέντρων για επαφή με τη φύση και η οικονομική αδυναμία να στηρίζουν ατομικά τις διακοπές και τα θαλάσσια μπάνια, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του τουρισμού, οδήγησαν στην ίδρυση και άλλων φυσιολατρικών και εκδρομικών σωματείων στις συνοικίες της πόλης. Στην Κρήνη, κοντά στην πλατεία, ιδρύθηκε η Εκδρομική Λέσχη, με σκοπό την ανάπτυξη του εσωτερικού τουρισμού και της ορειβασίας· οργάνωνε ημερήσιες και πολυήμερες εκδρομές, θαλάσσια μπάνια, ορειβασίες, επισκέψεις σε ιστορικούς και αρχαιολογικούς χώρους και καλλιτεχνικές και αθλητικές εκδηλώσεις, με σκοπό την ψυχαγωγία. Στη Λέσχη μπορούσε να εγγραφεί οποιοσδήποτε, χωρίς κανέναν περιορισμό εντοπιότητας. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η μηνιαία καταβολή 5 δρχ. Η διοίκηση του συλλόγου αποτελούνταν από 11 μέλη· ο έφορος ήταν υπεύθυνος για

282 «Ο εκδρομισμός, παράγων σωτηρίας των νέων», *ΠΑΝ*, τ. 3, 1954.

283 «Φυσιολατρικοί αντίλαλοι», *στο ίδιο*.

284 «Το ζήτημα που απασχολεί όλο τον φυσιολατρικό κόσμο», *ΠΑΝ*, τ. 2, 1954, και «Φυσιολατρικά Σημειώματα», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 4, 1958.

την οργάνωση και τον συντονισμό των εκδρομών, μαζί με τον αρχηγό που οριζόταν σε κάθε εκδρομή. Ο σύλλογος ιδρύθηκε από 24 μέλη, τα οποία συνδέονταν κυρίως με συγγενικούς δεσμούς, και υπήρχε Πειθαρχικό Συμβούλιο, που λειτουργούσε ως ελεγκτικός μηχανισμός της συμπεριφοράς των μελών· είχε το δικαίωμα επίπληξης, ακόμη και διαγραφής κάποιου μέλους.²⁸⁵ Το παραπάνω όργανο δεν υπήρχε στα άλλα σωματεία.

Το 1965 ιδρύθηκε κι άλλος Φυσιολατρικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος, ο «Περιηγητής», από 24 μέλη, άνδρες και γυναίκες. Σκοποί του ήταν η πολιτισμική ανάπτυξη των μελών μέσω διαλέξεων, ανάγνωσης λογοτεχνικών κειμένων και η οργάνωση εκδρομών. Το ποσό της εγγραφής ανερχόταν στις 10 δρχ., ως συνήθως, αλλά το ποσό της μηνιαίας συνδρομής οριζόταν κάθε φορά από τη διοίκηση, η οποία αποτελούνταν από 11μελές συμβούλιο, ανδροκρατούμενο, με τη συμμετοχή μίας γυναίκας.²⁸⁶ Ο «Περιηγητής» διέφερε από τον προηγούμενο σύλλογο, γιατί έδινε προτεραιότητα στις εκπολιτιστικές δραστηριότητες και όχι στις εκδρομές.

4.7.2. Η Λέσχη του ΟΦΟΝ και η εξέλιξη του «καφενόβιου χασομέρη» σε «κοινωνικό άνθρωπο»

Η δράση του άλλου προπολεμικού φυσιολατρικού σωματείου, του ΟΦΟΝ, ξεκίνησε το 1936 στην πόλη. Στην ηγεσία του βρισκόταν ένας άνθρωπος γνωστός στην τοπική κοινωνία για τη δράση του στο ζήτημα των προσφυγικών αποζημιώσεων και στην εξυπηρέτηση της προσφυγικής υπόθεσης, ο Πρ. Αντωνιάδης.²⁸⁷ Στη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου η διοίκηση του άλλαξε, όμως ο σύλλογος συνέχισε το ψυχαγωγικό του έργο. Είχε καταφέρει, με τις εκδρομές και τις πολιτιστικές του εκδηλώσεις, να συγκεντρώσει τον κόσμο της νεολαίας της πόλης. Την περίοδο του πολέμου και της Κατοχής, μέλη και φίλοι του συλλόγου που ήταν στους κύκλους του ΚΚΕ πλαισίωσαν τη νεολαία του ΟΦΟΝ και από τη λέσχη του ξεκίνησε η οργανωμένη Αντίσταση μέσα από το ΕΑΜ και την ΕΠΟΝ. Η σχέση του συλλόγου με το ΕΑΜ είχε ως συνέπεια τη γερμανική αντίδραση, που τον διέλυσε. Αρκετά από τα μέλη του οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, άλλα όμηροι στη Γερμανία και άλλα

285 «Καταστατικών - Εκδρομική Λέσχη», 22/9/1963, Φ52 Β «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

286 «Καταστατικών - Φυσιολατρικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος “Ο Περιηγητής”», 28/1/1965, Φ54 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

287 «Το ιστορικό του ΟΦΟΝ», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 16, 1961. Πρώτος πρόεδρος ήταν ο Πρόδρομος Αντωνιάδης, λόγω της δράσης του στους συλλόγους του Μεσοπολέμου με σκοπό την εξυπηρέτηση της προσφυγικής υπόθεσης. Βλ. στην παρούσα διατριβή κεφ. «Σύλλογοι δικαιούχων ανταλλαξίμων», σ. 116.

δολοφονήθηκαν.²⁸⁸ Στον Εμφύλιο και στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ο ΟΦΟΝ πέρασε σε στάδιο παρακμής και αδράνειας. Στη δεκαετία του 1950, με τις δεξιές κυβερνήσεις και το ανελεύθερο καθεστώς, ο ΟΦΟΝ ήταν από τους συλλόγους που κινούσαν υποψίες λόγω του αριστερού - κομμουνιστικού παρελθόντος του.

Το 1958, με την ανάδειξη της ΕΔΑ στην αξιωματική αντιπολίτευση και με εκλεγμένο βουλευτή της Β' Πειραιά τον πρώην δήμαρχο Νίκαιας, Δημ. Καρακουλουξή, τα σωματεία της πόλης μπορούσαν να κινηθούν σε ένα πιο ευνοϊκό κλίμα, με μεγαλύτερη ελευθερία. Από το 1957, πρόεδρος ΟΦΟΝ ήταν ο Σ. Κρητικός, ο οποίος στις επόμενες αρχαιρεσίες (1958) πλαισιώθηκε από νέους ανθρώπους, από τους οποίους κάποιοι είχαν πάρει μέρος στο ΕΑΜ στον και εξακολουθούσαν να ανήκουν στον χώρο της Αριστεράς.²⁸⁹

Σε σχέση με τον ΠΑΝ, ο ΟΦΟΝ είχε μεγαλύτερο αριθμό μελών και δυναμική.²⁹⁰ Επίσης, από έναν εύθυμο και ειρωνικό χαιρετισμό του ΟΦΟΝ προς τον ΠΑΝ καταδεικνύεται ένας ανταγωνισμός, ο οποίος παρέπεμπε στη διαφορά της κοινωνικής σύνθεσης των δύο συλλόγων: «Χρόνια πολλά και πλούσια [...] Πανίτες [...] λιγάκι χαμηλώστε τις υψηλές σας μύτες».²⁹¹ Όπως προκύπτει από το δελτίο του ΟΦΟΝ, φαίνεται πως το σωματείο απευθυνόταν κυρίως στα λαϊκά στρώματα, σε αντίθεση με άλλα φυσιολατρικά σωματεία.²⁹² Επίσης, τα οικονομικά του ήταν περιορισμένα και στηριζόταν αποκλειστικά στις δράσεις και τις συνδρομές των μελών, ενώ και η επιδότηση από τον δήμο ήταν μειωμένη σε σύγκριση με τα μεγάλα σωματεία της πόλης, τον Φιλολογικό και την Ένωση Ποντίων, ούτε επιχορηγούνταν από τις διαφημίσεις των κρατικών λαχείων.²⁹³ Αυτές οι διακρίσεις ενδεχομένως οφείλονταν στο ΕΑΜικό παρελθόν και στην καχυποψία του μετεμφυλιακού Κράτους.

288 Για τη δράση του ΟΦΟΝ την περίοδο της Κατοχής, βλ. στην παρούσα διατριβή κεφ. «Οι σύλλογοι ως δεξαμενή για την οργανωμένη Αντίσταση», σ. 297.

289 Ο Δημ. Λιάτσος αρχικά ήταν υπεύθυνος του Πνευματικού και Μορφωτικού Τμήματος του ΟΦΟΝ, και αργότερα εξελέγη γεν. γραμματέας. Είχε καταγωγή από τη Μικρά Ασία, έζησε στη Νίκαια και πήρε μέρος στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜΝ και της ΕΠΟΝ. Ήταν δημοσιογράφος και συγγραφέας. Ανήκε στα ιδρυτικά μέλη της Ένωσης Συντακτών Νίκαιας (1952) και ήταν μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών από το 1962. Πριν από τον ΟΦΟΝ αρθρογραφούσε στα δελτία του ΠΑΝ, και τη δεκαετία του '60 εξέδωσε τα *Χρονικά της Νίκαιας - Εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*. Ασχολήθηκε με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και εξέδωσε βιβλία για τη Νίκαια και το Μπλόκο. Βλ. «Το συμβούλιο», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 6, 1958, «Οι καλλιτεχνικές μας δραστηριότητες», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 4, 1958 και σύντομο βιογραφικό σημείωμα στην τελευταία σελίδα του βιβλίου του ίδιου, *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Κοκκινιά 1986.

290 Το 1960 πραγματοποιήθηκαν 44 εκδρομές, στις οποίες συμμετείχαν 1.284 άτομα, από τα οποία τα 898 ήταν μέλη του. Βλ. *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 14, 1961.

291 «Ευχές για τον καινούργιο χρόνο», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 4, 1958.

292 «Καθήκον και υποχρέωση», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 12, 1960.

293 «Οι σύλλογοι στην πόλη μας», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 12, 1960, και «Διαφημίσεις κρατικών λαχείων», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 16, 1961.

Οι εκδρομές που οργάνωνε ήταν συνδυασμένες με την τουριστική ανάπτυξη της χώρας εκείνης της περιόδου. Την άνοιξη γίνονταν ορειβασίες σε βουνά της Αττικής και το καλοκαίρι εκδρομές σε παραθαλάσσιους προορισμούς, είτε αυθημερόν για μπάνια, στα οποία μετέφερε τη «λυόμενη καμπίνα» για τις γυναίκες, είτε ολιγοήμερες στα νησιά του Αργοσαρωνικού. Το καλοκαίρι, οι εκδρομές είχαν προορισμό και την Επίδαυρο, με σκοπό να παρακολουθήσουν το θεατρικό φεστιβάλ, που είχε ξεκινήσει στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Επίσης, επισκέπτονταν τη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης.²⁹⁴ Τον Αύγουστο του 1960 είχε προγραμματιστεί η πρώτη εκδρομή του συλλόγου στην Κωνσταντινούπολη,²⁹⁵ έναν τόπο μνήμης για τα μέλη του ΟΦΟΝ με προσφυγική καταγωγή, όμως οι πολιτικές εξελίξεις με τους διωγμούς των Ελλήνων δεν την επέτρεψαν. Οι οργανωμένες εκδρομές, συνδεδεμένες με την άνοδο του τουριστικού ρεύματος της εποχής, αποτελούσαν μια προσιτή ευκαιρία για ανάπαυλα στη φύση, ενώ παράλληλα έδιναν την ευκαιρία για διασκέδαση και κοινωνική συναναστροφή.

Ο ΟΦΟΝ ασκούσε πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου, αναπτύσσοντας πολιτικές του χώρου και των χρήσεων μέσα στην πόλη. Παρενέβαινε στον δήμο και πίεζε για τη διαμόρφωση των χώρων πρασίνου και τις μελλοντικές χρήσεις τους. Μέσα από το δελτίο του παρουσιάζεται το ενδιαφέρον του για το πράσινο στους λόφους και στις πλατείες, ενώ αναδεικνύεται η οπτική του για την τουριστική ανάπτυξη στους λόφους της Δεξαμενής και του Δημοτικού Κήπου, οι οποίοι, μαζί με τον λόφο του Βώκου, αποτελούσαν τους πνεύμονες πρασίνου της πόλης.²⁹⁶ Στη δεκαετία του 1960, στο πλαίσιο του τουρισμού, του καταναλωτισμού και της ανάπτυξης της εγχώριας αγοράς ο ΟΦΟΝ, του οποίου πρόεδρος, Σ. Κρητικός ήταν ο δημοτικός σύμβουλος επί δημαρχίας Δημ. Καρακουλουξή (1964-1967), είχε προτείνει επίσης την ίδρυση θεάτρου στον λόφο του Βώκου, ώστε να οργανώνονται υπαίθριες πολιτιστικές εκδηλώσεις, καθώς και τη δημιουργία τουριστικού περιπτέρου στον λόφο της Δεξαμενής.²⁹⁷ Αυτές οι ενέργειες συμπορεύονταν με τη διεκδίκηση του δημοτικού χαρακτήρα των λοφίσκων και της χρήσης τους από τους κατοίκους, καθώς και με την ανάδειξη της τουριστικής φυσιογνωμίας της πόλης. Ο σύλλογος ασκούσε πιέσεις «από τα κάτω» προς τη δημοτική Αρχή, ώστε να κινηθεί για τη διεκδίκηση

294 «Οι εκδρομές μας», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 10, 1960, «Οφονίτικα», «Εκδρομή στην Έκθεση», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 12, 1960.

295 «Η μεγάλη εκδρομή του ΟΦΟΝ», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 11, 1960.

296 «Φυσιολατρικά σημειώματα», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 4, 1958.

297 «Από τη δραστηριότητα του Δήμου - Αποφασιστικές και ριζικές αλλαγές», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 23/1/1965.

της κυριότητας των χώρων από το υπ. Προνοίας και της άδειας για την ίδρυση τουριστικού περιπτέρου. Μέσα από αυτές τις ενέργειες αναδεικνύονται οι πολιτικές του χώρου που ασκούσαν οι σύλλογοι, στη συγκεκριμένη περίπτωση συνεργατικά και συμπληρωματικά με την τοπική Αρχή. Έτσι, ασκήθηκαν μεγαλύτερες πιέσεις στην κεντρική εξουσία, ώστε οι χώροι να περάσουν στην κυριότητα του δήμου από το Υπ. Προνοίας και, σε δεύτερο χρόνο, να χαρακτηριστεί ο λόφος της Δεξαμενής τουριστικός χώρος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η έκβαση ήταν αίσια και οι τρεις λοφίσκοι μεταβιβάστηκαν στον Δήμο Νίκαιας με απόφαση του υπ. Προνοίας το 1965.²⁹⁸ Το επόμενο έτος συνεχίστηκαν οι ενέργειες για την άδεια του τουριστικού περιπτέρου.

Αναφορικά με τις αξίες και την ταυτότητα ή τις ταυτότητες που συγκροτούνταν μέσα από τις δράσεις του, ο ΟΦΟΚ ακολουθούσε την τάση της ανάδειξης του λαϊκού πολιτισμού και της παράδοσης που ενισχύθηκε μεταπολεμικά. Η τάση αυτή καταδεικνύεται μέσα από μια σειρά πολιτιστικών εκδηλώσεων, όπως παραδοσιακών χορών με τη συνοδεία λαϊκών οργάνων από τον Όμιλο Ελληνικών Λαϊκών Χορών,²⁹⁹ καθώς και η διάλεξη με θέμα το θέατρο σκιών με παράσταση από τον καραγκιοζοπαίκτη Ε. Σπαθάρη, στην οποία παραβρέθηκε η βουλευτής Β΄ Πειραιά της ΕΔΑ, Ελ. Μπενά.³⁰⁰ Επίσης, στο λεξιλόγιο του δελτίου του υπήρχε συχνή αναφορά στο «Λαϊκό», που ήταν συνυφασμένο με τον λαϊκό πολιτισμό των ανθρώπων των φτωχότερων αστικών κέντρων. Ο ΟΦΟΝ είχε προτείνει την οργάνωση του «Πανηγυριού της Κοκκινιάς» με σκοπό την ανάδειξη της ιδιαίτερης τοπικής μικρασιατικής μνήμης, με χορούς και τραγούδια από τις μικρασιατικές περιοχές. Τελικά, για τη διοργάνωσή του κινητοποιήθηκαν τα μεγαλύτερα σωματεία της πόλης, ο Φιλολογικός και η Ένωση Σμυρναίων.³⁰¹ Η αλλαγή αποτελεί ένδειξη των διαφορών μεταξύ του πιο «λαϊκού» ΟΦΟΝ και των πιο «αστικών» συλλόγων. Άλλες δράσεις που επιβεβαιώνουν και την εμπλοκή του ΟΦΟΝ στην προσπάθεια συγκρότησης της μικρασιατικής και της αντιστασιακής και ΕΑΜικής μνήμης ήταν η συγγραφή βιβλίων από τον υπεύθυνο του μορφωτικού τμήματος του συλλόγου, που ασχολούνταν με θέματα τοπικής ιστορίας, αλλά και η προώθηση μέσα από το δελτίο

298 Για την παραχώρηση των εκτάσεων, βλ. «Απόφασις Υπ. Προνοίας», αρ. Δ5ο/26Β93/259, 1/12/1965, συλλογή αρχειακού υλικού Γ. Βεράνης.

299 «Οφονίτικα», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β΄, τ. 30, 1966.

300 «Η παράσταση του Θεάτρου Σκιών», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β΄, τ. 7, 1959.

301 «Φεστιβάλ στη Νίκαια», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β΄, τ. 12, 1960.

του συλλόγου ενός βιβλίου για το Μπλόκο της 17ης Αυγούστου 1944.³⁰² Επίσης, ο σύλλογος ήταν παρών στις δημόσιες εκδηλώσεις της πόλης, όπως ο εορτασμός της 28ης Οκτωβρίου, δίνοντας ένα αντιφασιστικό μήνυμα μέσα από το δελτίο του, όταν οι πολιτικές συνθήκες το επέτρεπαν, με αναφορές στον Κυπριακό Αγώνα κατά των Άγγλων.³⁰³ Τέλος, το 1965, στην προσπάθειά του να ενισχύσει τον αριστερό χαρακτήρα της τοπικής μνήμης, είχε οργανώσει διάλεξη με θέμα «Γιατί να λέμε την πόλη μας Κοκκινιά και όχι Νίκαια»,³⁰⁴ ένα ζήτημα που απασχολούσε τον δημόσιο βίο.

Ο ΟΦΟΝ είχε άμεση σχέση με τον χώρο της Αριστεράς τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Αυτή η σχέση προκύπτει από το περιεχόμενο του δελτίου, τις πολιτιστικές εκδηλώσεις που οργάνωνε, καθώς και από τους πολιτικούς που παρευρίσκονταν σε αυτές. Μια διάλεξη με ομιλητή τον ιστορικό Τ. Βουρνά για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου, με αφορμή τη συμπλήρωση των «200 χρόνων από τη γέννηση του Ρήγα Φεραίου», στάθηκε αφορμή για να γίνουν συστάσεις στον ΟΦΟΝ από την Ομοσπονδία Εκδρομικών Σωματείων, λόγω παρέκκλισης από το πλαίσιο τους.³⁰⁵ Επίσης, είχε οργανώσει εκδήλωση με θέμα το λαϊκό τραγούδι και, σε συνεργασία με τον Φοιτητικό Σύλλογο και με τη συγκατάθεση της αριστερής δημοτικής Αρχής, διεξήχθη συναυλία με προσκεκλημένο τον Μ. Θεοδωράκη και τον λαϊκό τραγουδιστή Γρ. Μπιθικώτση, που τραγούδησε τον *Επιτάφιο*.³⁰⁶ Ο ΟΦΟΝ, μαζί με την ΠΕΝ, προσκάλεσε τη «Μικρή Ορχήστρα» Μ. Θεοδωράκη και Μ. Χατζιδάκι, τον Μάιο του 1963, μετά τη δολοφονία του Λαμπράκη και λίγο πριν από την ίδρυση της Νεολαίας Λαμπράκη από τον Μ. Θεοδωράκη (Ιούνιος 1963).³⁰⁷

Ο ΟΦΟΝ διατηρούσε επαφές με τους πνευματικούς και καλλιτεχνικούς κύκλους της Αριστεράς. Επιπρόσθετα, στις μεγάλες πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως η συμπλήρωση 25 χρόνων λειτουργίας του ΟΦΟΝ, τιμήθηκε με έπαινο από τον δήμο. Στα εγκαίνια της νέας λέσχης του, σε κεντρικότερο σημείο της πόλης, παραβρέθηκαν

302 Η αναφορά στο βιβλίο του Δημήτρης Λιάτσου, *Κοκκινιά, ένα όνομα, μια πολιτεία - Η πολιτιστική και πνευματική πορεία της*, Νίκαια 1960, στο διήγημά του, «Μια ιστορία του Μπλόκου», *Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική επιθεώρηση*, τ. 4, 1955, και στο βιβλίο του Χ. Μαυρίδη, *Ηρωικά*. Βλ. «Εκδόσεις στη Νίκαια», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 12 και 13, 1960.

303 «Φυσιολατρικά σημειώματα - Η 28η Οκτωβρίου», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 30, 1966.

304 «Η Νίκαια δεν θα πάψει να λέγεται Κοκκινιά», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 27-28, 1965.

305 «Η ΟΕΣΕ και εμείς» και «Φυσιολατρικοί σύλλογοι, παράγοντες πολιτισμού», «Οι πνευματικές εκδηλώσεις του συλλόγου μας», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 5, 1958.

306 «Συναυλία λαϊκού τραγουδιού», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 16, 1961.

307 «Η εκδήλωση του ΟΦΟΝ», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 9-10, 1963.

ο βουλευτής της ΕΔΑ και πρώην δήμαρχος Νίκαιας, Δημ. Καρακουλουξής, και ο βουλευτής Γ. Αράπης από το ίδιο κόμμα.³⁰⁸ Ο ΟΦΟΝ επεδίωκε τη στενή συνεργασία με τον Φοιτητικό Σύλλογο, στήριζε τις πρωτοβουλίες των φοιτητών και τους παρότρυνε να έχουν τη λέσχη του ως εντευκτήριο, στο οποίο θα έπαιζαν σκάκι και θα οργάνωναν πάρτι με πικάπ και δίσκους του Θεοδωράκη.³⁰⁹ Η πρόταση του ΟΦΟΝ ήταν το αντίβαρο των σφαιριστηρίων και των τζουκ μποξ, που είχαν κάνει την εμφάνισή τους ως η νέα τάση της νεολαίας. Ο ΟΦΟΝ προσέγγισε τη νεολαία για να την απομακρύνει από τις δυτικές επιρροές και να τη «σώσει» από τον «κατήφορο» και τον κίνδυνο στον οποίο θεωρούσε ότι ολίσθαινε, αλλά μπορεί να ερμηνευτεί και ως προσπάθεια καθοδήγησης του φοιτητικού και γενικότερα του νεανικού κινήματος από την Αριστερά. Το 1966, ο ΟΦΟΝ διέθετε, εκτός από πικάπ, και τηλεόραση, επομένως έδινε την ευκαιρία στα λαϊκά στρώματα και στους νέους να δουν τις πρώτες μεταδόσεις από τον Φεβρουάριο του 1966.³¹⁰

4.7.3. Φιλολογικός Σύλλογος «Η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών» της Νίκαιας

Το βασικότερο σωματείο από τα εκπολιτιστικά, που συνέδεσε το όνομά του με τον «καθοδηγητή» της πολιτιστικής κίνησης και ανάπτυξης της πόλης, ήταν ο Φιλολογικός Σύλλογος. Στη διοίκησή του ήταν συνήθως άτομα από την ανώτερη οικονομική τάξη της πόλης, τα οποία είχαν επαφές με την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Ο σύλλογος ιδρύθηκε το 1925 με την επωνυμία «Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς», βοηθώντας στην προσφυγική υπόθεση. Την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης, οι δραστηριότητές του ήταν περιορισμένες. Με τη λήξη του πολέμου τροποποίησε το καταστατικό του και μετονομάστηκε σε «Φιλολογικό Σύλλογο» (1945).³¹¹ Μετεμφυλιακά, ανέλαβε την ανασυγκρότηση της πνευματικής κίνησης και θεωρούνταν ο «Παρνασσός» της Νίκαιας.³¹² Από το 1950 ξεκίνησε η νέα περίοδος του Φιλολογικού Συλλόγου, με καινούργια διοίκηση, και κατόρθωσε να

308 «Ο πανηγυρικός εορτασμός των 25 χρόνων του ομίλου μας», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 16, 1961, και «Τα εγκαίνια της λέσχης μας», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 9, 1959.

309 Ο ΟΦΟΚ στήριζε την πρωτοβουλία του φοιτητικού για την ίδρυση Δημοτικής Βιβλιοθήκης. Βλ. «Από τη φοιτητική σκοπιά. Ανάγκη ζωτική η Δημοτική Βιβλιοθήκη», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 11, 1960. Για την προσέγγιση των φοιτητών, βλ. «Για τους φοιτητές μας», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 13, 1960, «Φυσιολατρικά σημειώματα - Η λέσχη μας», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 14, 1960, «Οφονίτικα», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 16 1961.

310 «Οφονίτικα», *ΟΦΟΝ*, περίοδος Β', τ. 30, 1966.

311 Για τη δράση του Φιλολογικού Συλλόγου από τον Μεσοπόλεμο μέχρι τον Εμφύλιο, βλ. στην παρούσα διατριβή, κεφ. «Ο σύλλογος των διανοουμένων και η Νυκτερινή Σχολή της Ν. Κοκκινιάς», σ. 109, και «Προσφυγικοί μικρασιατικοί σύλλογοι», σ. 330-331.

312 «Επιβλητική εορτή της πίτας του Φιλολογικού Συλλόγου Νίκαιας», εφ. *Παρατηρητής*, 8/1/1965.

συγκεντρώσει στον κύκλο του τον πνευματικό κόσμο της πόλης, τους συγγραφείς, τους ποιητές και τους δημοσιογράφους.³¹³ Σκοπός της μελέτης δεν είναι να παρουσιάσει την ιστορία του συλλόγου και όλων των πολιτιστικών του δραστηριοτήτων, αλλά να εκτιμήσει τη δράση του στον τομέα της πνευματικής ανάπτυξης της πόλης, μέσα στο πλαίσιο των κυρίαρχων ιδεολογικών απόψεων της εποχής, καθώς και της συγκρότησης της εθνικής, αλλά και της τοπικής ταυτότητας της πόλης. Για την καλύτερη κατανόηση του ρόλου του συλλόγου στο παραπάνω σχήμα είναι απαραίτητο να συμπεριληφθεί η παράμετρος του μετεμφυλιακού κλίματος και του διχαστικού διπόλου «Δεξιά - Αριστερά», που ήταν έντονο στην πόλη.

Το 1950, ο Φιλολογικός Σύλλογος ήδη αντιμετώπιζε προβλήματα, τα οποία προσπαθούσε να υπερκεράσει η νέα διοίκηση, μέσα στο πνεύμα της προσπάθειας για συναίνεση που χαρακτήριζε όχι μόνο την ίδια, αλλά και την εποχή, με την άνοδο της ΕΠΕΚ. Σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα *Νέα Ιδέα*, ο Φιλολογικός «προσπάθησε με την εκλογή αυτή να αμβλύνει τις αντιθέσεις μεταξύ των μελών [...] μην επεκταθούμε σε λεπτομέρειες...».³¹⁴ Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, τη διοίκησή του ανέλαβε ο νομικός και πρώην πολιτικός Νικ. Αστρουλάκης, πρόσωπο αποδεκτό στην τοπική κοινωνία και υπεράνω πολιτικών διαχωρισμών.³¹⁵ Έτσι, ανέπτυξε μεγαλύτερη δραστηριότητα και οργάνωσε πιο τακτικά διαλέξεις, τις οποίες παρακολουθούσε μεγαλύτερο ακροατήριο. Οι διαλέξεις αντλούσαν το περιεχόμενό τους από την Ιστορία, κυρίως με αφορμή την Επανάσταση του 1821 και τη λαογραφία, και είχαν ως βασικό στόχο την ενίσχυση του νεοελληνικού πολιτισμού και της εθνικής ταυτότητας. Επίσης, ένα από τα θέματα με τα οποία ασχολούνταν ήταν ο μικρασιατικός πολιτισμός.³¹⁶ Την επόμενη δεκαετία, ο Φιλολογικός συνέχισε πιο εντατικά τις ενέργειες για τη συγκέντρωση λαογραφικού υλικού από τις «χαμένες πατρίδες».³¹⁷ Στην προσπάθειά του να προσεγγίσει τους μαθητές, οργάνωσε παιδικό

313 Τον Πρόδ. Καπλανίδη στη θέση του προέδρου του Φιλολογικού διαδέχτηκε, μετά τις νέες αρχαιρεσίες, ο Ηρ. Χαραλαμπίδης. Βλ. «Επιτυχής η πρώτη συναυλία τραγουδιού», εφ. *Παρατηρητής*, 27/1/1952.

314 «Το χρονικό της Νίκαιας», εφ. *Νέα Ιδέα*, 14/5/1950, ΕΛΙΑ.

315 Ο Νικ. Αστρουλάκης, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ήταν μέλος και στον ΟΦΟΚ. Βλ. «Οφονίτικα - Μέλη», ΟΦΟΝ, τ. 4, 1958.

316 Διαλέξεις του Σπ. Μελά, «Προμηθέας Δεσμώτης», του Δημ. Β. Αβραμίδη, «Η συμβολή των Ελλήνων εις τον πολιτισμό της Μ. Ασίας - Πόντου - Θράκης», εφ. *Παρατηρητής*, 15/3/1954, ΕΛΙΑ. Για την εθνική επέτειο οργανώθηκε διάλεξη του Ντ. Αποστολόπουλου με θέμα τον Διονύσιο Σολωμό, για τη συμπλήρωση των 100 χρόνων. Βλ. «Η διάλεξις διά τον Σολομόν», εφ. *Παρατηρητής*, 17/3/1957, ΕΛΙΑ.

317 «Ο Φιλολογικός Σύλλογος Νίκαιας - Κορυδαλλού καλεί», εφ. *Παρατηρητής*, 15/9/1964.

θίασο και ανέβαζε παραστάσεις,³¹⁸ οι οποίες θεωρούνταν πιο κατάλληλες για τα παιδιά, γιατί είχαν υψηλά ηθικά διδάγματα, σε αντιδιαστολή με τον «λαϊκότερο» Καραγκιόζη που πρόβαλλε ο ΟΦΟΝ. Ακόμα, οργάνωνε διαλέξεις κυρίως με θέμα τη λογοτεχνία και την ποίηση,³¹⁹ καθώς και συναυλίες ελαφρού τραγουδιού του Αττίκ,³²⁰ ως αντίβαρο στις συναυλίες σύγχρονου λαϊκού τραγουδιού του ΟΦΟΝ. Το 1960 εξέδιδε το δελτίο με τίτλο *Γράμματα και Τέχνες*, την επιμέλεια του οποίου είχε ο Στ. Ευστρατιάδης,³²¹ συγκέντρωνε τους καλλιτέχνες της τοπικής κοινωνίας και οργάνωνε την έκθεση Κοκκινιωτών καλλιτεχνών «Διακοσμητικής Τέχνης».³²² Τέλος, για τα μέλη του οργάνωνε διήμερες εκδρομές σε ιστορικά μέρη.³²³ Το 1965 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος για το νέο κτίριο του Φιλολογικού Συλλόγου από τον πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου, που φιλοδοξούσε να αποτελέσει τη «Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών» της τοπικής κοινωνίας.³²⁴

Από το περιεχόμενο των πολιτιστικών εκδηλώσεων αναδεικνύεται ο «αστικός» χαρακτήρας του συλλόγου, που απευθυνόταν κυρίως στα πιο μορφωμένα και καλλιεργημένα άτομα των ανώτερων στρωμάτων της πόλης. Οι λογοτεχνικές και ποιητικές διαλέξεις εκτιμάται ότι άγγιζαν μικρό τμήμα της κοινωνίας της εργατικής Νίκαιας· ακόμα και η βιβλιοθήκη του δεν εξυπηρετούσε τους πρακτικούς σκοπούς των 180 φοιτητών της πόλης, οι οποίοι δεν είχαν κατάλληλα συγγράμματα για τις σπουδές τους.³²⁵ Για τον αντίκτυπο που είχε ο Φιλολογικός έξω από το χωρικό πλαίσιο της πόλης χρειάζεται περαιτέρω έρευνα στα πρακτικά του συλλόγου, που δεν επιτράπηκε. Στην τοπική βιβλιογραφία για την ιστορία του υπάρχουν αναφορές σε άρθρα του πειραϊκού και του αθηναϊκού Τύπου, που παρουσιάζουν τις δράσεις του

318 Το έργο που ανέβασε ο παιδικός θίασος του Φιλολογικού ήταν ο *Τίμιος Σταυρός* του Ν. Μαρακή. Βλ. «Καλλιτεχνικές Πενιές», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική δραστηριότητα*, τ. 2, 1955.

319 Οργάνωσε διάλεξη του λογοτέχνη Γ. Κάρτερμε, με θέμα «Οι μεγάλοι πονεμένοι - Χριστός, Βαν Γκογκ, Μπετόβεν». Βλ. «Η πνευματική ζωή στην πόλη μας», *ΟΦΟΝ*, τ. 14, 1960.

320 «Οι σύλλογοι στην πόλη μας», *ΟΦΟΝ*, τ. 13, 1960. Βασικός μαέστρος της μεικτής χορωδίας του Φιλολογικού Συλλόγου από το 1954 ήταν ο Κοκκινιώτης Δημ. Καλκάνης. Βλ. Δημ. Λιάτσος, *ό.π.*, σ. 160.

321 Ο Στρατής Ευστρατιάδης είχε καταγωγή από τη Σπάρτη της Πισιδίας. Ήταν δημοσιογράφος και συγγραφέας, και ασχολήθηκε με την τοπική ιστορία. Ήταν από τα ιδρυτικά μέλη του Φιλολογικού Συλλόγου και της Ένωσης Συντακτών Κοκκινιάς (1952).

322 Στην έκθεση συμμετείχαν Κοκκινιώτες καλλιτέχνες, ο χαράκτης και ζωγράφος Δ. Τηνιακός και ο ερασιτέχνης συγγραφέας Γ. Μετσόλης. Βλ. «Εκθεσις διακοσμητικής τέχνης», εφ. *Παρατηρητής*, 15/1/1959.

323 «Στους Δελφούς», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική δραστηριότητα*, τ. 5, 1955.

324 «Το νέο κτίριο του Φιλολογικού Συλλόγου», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 31-32, 1965.

325 «Εις την βιβλιοθήκην. Εδόθη ενδιαφέρουσα διάλεξις εις τον Φιλολογικόν Σύλλογον», εφ. *Παρατηρητής*, 15/3/1954.

μέχρι το 1950.³²⁶ Επίσης, το 1957, στη γιορτή για τα 30 χρόνια του Φιλολογικού παραβρέθηκαν εκπρόσωποι των κεντρικών φιλολογικών και μικρασιατικών ιδρυμάτων της Αθήνας και του Πειραιά,³²⁷ στοιχείο που δείχνει επαφή με τους πνευματικούς κύκλους της Αθήνας. Στην έρευνα στον τοπικό Τύπο δεν εντοπίστηκαν στοιχεία, από τα οποία να προκύπτει στενή επαφή ή συνεργασία με τον «Παρνασσό» της Αθήνας ή με άλλα σωματεία, εκτός από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών.³²⁸ Ακόμη και στη συναυλία της Ορχήστρας της Βόννης, που ήταν διεθνούς φήμης και θεωρήθηκε καλλιτεχνικό γεγονός ιδιαίτερης σημασίας, στους προσκεκλημένους ήταν μόνο η τοπική κοινωνία.³²⁹ Από τις δράσεις του συλλόγου προκύπτει η εικόνα μιας περιορισμένης εξωστρέφειας, που ενδεχομένως με δυσκολία ξεπερνούσε τα τοπικά σύνορα, δεδομένου και του υψηλού ανταγωνισμού της αστικής πόλης του Πειραιά με το Δημοτικό Θέατρο και τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο. Ο Φιλολογικός ήταν ένας κλειστός σύλλογος, ο οποίος δεν συνεργαζόταν εύκολα με τα υπόλοιπα εκπολιτιστικά σωματεία της πόλης.³³⁰ Μεταξύ του Φιλολογικού και του ΟΦΟΝ υπήρχε έντονος ανταγωνισμός, ο οποίος αναδεικνύεται μέσα από σκωπτικά άρθρα του περιοδικού Τύπου.³³¹ Επίσης, ο Φιλολογικός, ως το «πρώτο» πνευματικό σωματείο της πόλης, ελάμβανε μεγαλύτερες επιδοτήσεις από το Κράτος από τα έσοδα των κρατικών λαχείων σε σχέση με άλλα σωματεία³³² και διέθετε κτίριο με υπαίθριο χώρο. Οι περισσότερες κρατικές επιδοτήσεις ήταν επακόλουθο της νομιμοφροσύνης που επεδείκνυε ο σύλλογος και, ενδεχομένως, των πολιτικών και κοινωνικών δικτύων των μελών του.

Τη δεκαετία του 1960, σε μια περίοδο έντονης πολιτικής κρίσης, με την άνοδο της Ένωσης Κέντρου και την προσπάθεια για τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, με το ξέσπασμα των Ιουλιανών, στην Αυτοδιοίκηση της πόλης είχε αναδειχθεί ο εκλεγμένος με την ΕΔΑ Σ. Θωμαΐδης. Έτσι, και στη διοίκηση του Φιλολογικού

326 Δημήτρης Λιάτσος, *Κοκκινιά... ό π., σ.* 111-113.

327 Παραβρέθηκαν εκπρόσωποι από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, τον Φιλολογικό Σύλλογο Αθηνών «Παρνασσός», τη Φιλολογική Στέγη Πειραιώς και από τα μικρασιατικά σωματεία (Κέντρο Θρακικών Μελετών και Ένωση Σμυρναίων). Βλ. Δημ. Λιάτσος, *ό.π., σ.* 116.

328 «Καλλιτεχνικές πενιές», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική δραστηριότητα*, τ. 2, 1955.

329 «Η Χορωδία της Βόννης», εφ. *Παρατηρητής*, 20/8/1963.

330 «Ο Φιλολογικός Σύλλογος της Νίκαιας», *ΟΦΟΝ*, τ. 9, 1959.

331 Στη συναυλία της Μικρής Ορχήστρας του Μ. Θεοδωράκη και του Μ. Χατζιδάκι, που διοργάνωσε ο ΟΦΟΝ μαζί με τον Φοιτητικό Σύλλογο και την ΠΕΝ, δεν παραβρέθηκαν μέλη της διοίκησης του Φιλολογικού. Η απουσία σχολιάστηκε με ειρωνικό ύφος: «Πολλοί μιλάνε για την απουσία της πνευματικής ηγεσίας [...] ποιοι την αποτελούν; Οι αυτοαποκαλούμενοι; Οι πρώην ποδοσφαιρικοί παράγοντες; Οι φιλόλογοι [...] οι κάποιοι επιστήμονες, που πέρα από τον εαυτούλη τους δεν κοιτάζουν για τίποτα άλλο;» Βλ. «Σημειώματα», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 17-18, 1964.

332 «Οι σύλλογοι στην πόλη μας», *ΟΦΟΝ*, τ. 12, 1960.

εκλέχτηκαν πιο «προοδευτικά» άτομα από την πολιτική ζωή της πόλης,³³³ τα οποία προσπάθησαν να διευρύνουν τον κύκλο των μελών, ώστε να προσεγγίσει περισσότερο την κοινωνία και τους νεότερους. Το διχαστικό, όμως, κλίμα των Ιουλιανών στην τοπική κοινωνία επηρέαζε και τη σωματειακή ζωή. Έτσι, ο Φιλολογικός αντιμετώπισε διοικητική κρίση, γιατί κάποια στελέχη της ηγεσίας του αρνούσαν την εγγραφή νέων μελών, ενδεχομένως λόγω κοινωνικών φρονημάτων.³³⁴ Παρέμεινε, λοιπόν, ένα σωματείο με «συντηρητικές» τάσεις, το οποίο διοικούσαν κυρίως οι «γαλαζοαίματοι».³³⁵

4.8. Αθλητικά σωματεία και όψεις της αθλητικής κίνησης της πόλης

Από τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου άρχισαν οι προσπάθειες για την ανασυγκρότηση της αθλητικής κίνησης, κυρίως με τη συγχώνευση παλαιών αθλητικών σωματείων που είχαν ιδρυθεί προπολεμικά, όπως του Ηρακλή και της Άμυνας, η οποία σηματοδότησε τη συνένωση του κλασικού αθλητισμού με το ποδόσφαιρο. Από τη συγχώνευση προέκυψε η Αθλητική Ένωση Νίκαιας (1946). Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, σύμφωνα με τη νέα αθλητική εφημερίδα της περιοχής, *Ο Φίλαθλος*, οι μεγάλες ομάδες, όπως η Αθλητική Ένωση, ο Άρης, η Προοδευτική, η Δόξα και η Χαλκηδόνα, έπαιζαν ξανά σε ποδοσφαιρικούς αγώνες και οι τρεις πρώτες επανεμφανίστηκαν στο Πειραϊκό Πρωτάθλημα.³³⁶

Ένα από τα βασικότερα προβλήματα που συζητήθηκαν στο Δημοτικό Συμβούλιο μετά την εκλογή του Δημ. Καρακουλουξή (1951) ήταν η κατασκευή σταδίου. Το θέμα είχε αναλάβει ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου και γραμματέας της Αθλητικής Ένωσης, Ιω. Κοντούλης, όμως αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες, γιατί η έκταση που είχε προταθεί ήταν ιδιωτική και έπρεπε να απαλλοτριωθεί.³³⁷ Από την άλλη, το ποδόσφαιρο κατακτούσε συνεχώς τους φίλαθλους της πόλης, ιδιαίτερα μετά την ανακοίνωση της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας ότι μπορούσαν να διεξάγονται αγώνες πρωταθλήματος στο υπάρχον γήπεδο (Νεάπολης) της Νίκαιας, έπειτα από την αναμόρφωση του χώρου – Ο δήμος

333 Στο Διοικητικό Συμβούλιο του Φιλολογικού ήταν οι Νικ. Αστρουλάκης, Νικ. Τουντουλίδης, Ηλ. Θεοφύλαχτος, Γ. Μετσόλης, Αισόπουλος, Σαραντίδης, Σιδέρης, Τερζής, Αρχοντόπουλος. Βλ. *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 9-10, 1963.

334 «Οι αρνητές του Φιλολογικού», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 17-18, 1964.

335 «Οι Ψίθυροι του Φιλολογικού», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 21-22, 1964.

336 «Κρίσεις και συμπεράσματα από τους αγώνες της Κυριακής», εφ. *Φίλαθλος*, 14/10/1951.

337 «Ο Δήμαρχός μας [...] εις το ζήτημα του σταδίου», εφ. *Φίλαθλος*, 2/3/1952.

είχε αιτηθεί κρατική επιδότηση για την κατασκευή κερκίδων και κυλικείου.³³⁸ Μεταξύ των τοπικών και μεγαλύτερων σωματείων του Πειραιά υπήρχε ανταγωνισμός, γιατί τα τελευταία αρνούνταν να παίξουν στο γήπεδο της Νίκαιας. Αυτή η στάση των «αρχόντων του ποδοσφαίρου»³³⁹ ενίσχυε τις κοινωνικές και τοπικές διακρίσεις, και οι μεταξύ τους αγώνες έπαιρναν διαστάσεις σύγκρουσης ταυτοτήτων ανάμεσα στα μεγαλύτερα και οικονομικά πιο ισχυρά σωματεία του Πειραιά και τα συνοικιακά. Ανταγωνισμοί υπήρχαν, βεβαίως, και μεταξύ των αθλητικών σωματείων της Νίκαιας.

Η ανάπτυξη των αθλητικών δραστηριοτήτων και η διαμόρφωση των απαραίτητων αθλητικών χώρων ήταν κεντρικά ζητήματα για την πόλη, αλλά κυρίως για τη νεολαία. Η ενασχόληση με τον αθλητισμό, ακόμα και η παρακολούθηση του παιχνιδιού, εκτόνωνε τις εντάσεις, προκαλούσε συγκίνηση και διέγερση σε ελεγχόμενο πλαίσιο. Οι αθλητικοί αγώνες, και κυρίως οι ποδοσφαιρικοί, ήταν μια ευκαιρία διαφυγής από τη σκληρή πραγματικότητα της καθημερινότητας του εργατικού κόσμου της Νίκαιας. Τα μεγάλα ποδοσφαιρικά σωματεία, όπως η Αθλητική Ένωσις και ο Άρης, εξακολουθούσαν να ενθουσιάζουν τους οπαδούς όταν σημείωναν σημαντικές νίκες, όπως αυτή του Άρη, το 1952, που πανηγυρίστηκε από όλη τη Νίκαια και ακόμα περισσότερο από τη συνοικία του, τον Άγ. Γεώργιο.³⁴⁰ Τα αθλητικά σωματεία ήταν φορείς κοινωνικότητας – οι χοροί και οι εκδηλώσεις στις λέσχες τους αποτελούσαν κοσμικό γεγονός της πόλης.

Εκτός από τα προαναφερθέντα αθλητικά σωματεία, υπήρχαν και άλλα, μικρότερα, στις συνοικίες της πόλης. Έτσι, στη γειτονιά των Κιλικιανών, το 1951, ιδρύθηκε ο Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Κιλικιανών (ΠΑΟΚ). Σκοπός του ήταν η καλλιέργεια της αγάπης για τον αθλητισμό, την πρόοδο και την ύπαιθρο, και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών του. Στο σωματείο μπορούσαν να εγγραφούν νέοι από 15 ετών, εφόσον υπέβαλλαν αίτηση στο Διοικητικό Συμβούλιο. Σύμφωνα με το καταστατικό του, δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι είχαν όλα τα οικονομικώς ενήμερα μέλη, χωρίς ηλικιακό περιορισμό. Ο σύλλογος ιδρύθηκε από 20 άνδρες διαφόρων ηλικιών, από 24 μέχρι 58 ετών. Τα επαγγέλματά τους ήταν κυρίως της μικρομεσαίας τάξης, όπως οπωροπώλης, αρτοπώλης, επιπλοποιός, στιλβωτής,

338 «Το γήπεδό μας κρίνεται κατάλληλον...», εφ. *Φίλαθλος*, 28/10/1951, και «Επιστολή προς τον υφυπουργό Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γ. Μυλωνά», 15/3/1965, *Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου, 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

339 «Οι φίλαθλοι και τα σωματεία της πόλεως [...] να φροντίσει», εφ. *Φίλαθλος*, 17/2/1952.

340 «Τιμή για το κοκκινιώτικο ποδόσφαιρο», εφ. *Φίλαθλος*, 24/2/1952.

υποδηματοποιός, και μόνο ο πρόεδρος ήταν πιο ευκατάστατος – ασκούσε το επάγγελμα του μακαρονοποιού.³⁴¹ Επίσης, στη συνοικία της Χαλκηδόνας, στον δρόμο της Μ. Ασίας, υπήρχε άλλο ένα «μικρό και αφανές, αλλά τόσο πολύτιμο στον αθλητισμό και στη νεολαία» αθλητικό σωματείο. Ο Πρωτεύς ιδρύθηκε το 1937 και ανασυστήθηκε το 1947. Οικονομικά, στηριζόταν μόνο στα μέλη της λέσχης του.³⁴²

Στα μικρά σωματεία, ιδιαίτερη σημασία είχαν η γειτονιά και οι σχέσεις των ανθρώπων, που τους έκαναν να αισθάνονται την ομάδα σαν κάτι πολύ δικό τους. Ο πρόεδρος του Πρωτέα διέθετε ιδιωτικό εκπαιδευτήριο, την «Αγωγή», στη γειτονιά, από την οποία αντλούσε και τους αθλητές του. Μεταξύ των μελών υπήρχαν αλληλοβοήθεια και υποστήριξη, όπως τονίζει η κόρη του ταμιά του σωματείου, που πήγαινε σχολείο στο εκπαιδευτήριο του προέδρου:

«Ο πατέρας μου, ως τσαγκάρης, επιδιόρθωνε τα παπούτσια και η μητέρα μου έπλενε στη σκάφη τις φανέλες των αθλητών του Πρωτέα».³⁴³

Τα μικρά αυτά συνοικιακά σωματεία προσέφεραν ψυχαγωγία στη νεολαία και τροφοδοτούσαν με παίκτες τα μεγαλύτερα. Μια πρόταση για την ενίσχυση των μικρών σωματείων ήταν η καθιέρωση κυπέλλων, είτε από τον δήμο είτε από σωματεία, ώστε να ενισχυθεί η άμιλλα. Η ύπαρξή τους αποτύπωνε, εξάλλου, την κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης.

Καθώς η πόλη επεκτεινόταν πιο βόρεια, είχε ιδρυθεί η συνοικία της Νεάπολης που ανέμενε την ένταξή της σε αυτήν. Οι κάτοικοι της περιοχής, προκειμένου να ξεφεύγουν από τα καθημερινά προβλήματα της απομακρυσμένης συνοικίας τους, ίδρυσαν τον Ποδοσφαιρικό Αθλητικό Όμιλο «Νεαπολικός Αστήρ», το 1959. Ο σύλλογος ήταν κυρίως ποδοσφαιρικός και είχε εγγραφεί στα επίσημα σωματεία, προκειμένου να παίρνει μέρος στους αγώνες. Ιδρύθηκε από 29 κατοίκους της Νεάπολης, οι οποίοι έμεναν κυρίως στην οδό Κ. Παλαμά και οι περισσότεροι δεν είχαν μικρασιατική καταγωγή, αλλά προέρχονταν από νησιά. Τα επαγγέλματά τους ήταν της μεσαίας και εργατικής τάξης, όπως λογιστής, ναυτικός, οπωροπώλης, ιχθυοπώλης, εργάτης και τεχνίτης.³⁴⁴ Ο συγκεκριμένος σύλλογος, εκτός από την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, είχε και μια άλλη διάσταση: η συμμετοχή του

341 «Καταστατικόν - Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Κύλικιανών (ΠΑΟΚ)», 6/5/1951, Φ42 Α «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

342 Πρόεδρος του Πρωτέα ήταν ο Σταματουλάς. Βλ. «Πρωτεύς», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική δραστηριότητα*, τ. 5, 1955.

343 Προφορική συνέντευξη Μαρίας Γεράκη, 15/2/2020.

344 «Καταστατικόν - Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Νεαπολικός Αστήρ», 10/2/1959, Φ48 Β «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

στους επίσημους αγώνες καθιέρωνε σε συμβολικό επίπεδο την ένταξη της συνοικίας στον πολεοδομικό κορμό της πόλης, γιατί η Νεάπολη εκείνα τα χρόνια είχε ενταχθεί στο σχέδιο πόλεως.

Εκτός όμως από το ποδόσφαιρο υπήρχαν και τα άλλα αθλήματα, όπως το μπάσκετ, το οποίο είχε αναλάβει κατεξοχήν η ΧΑΝ και έκανε πρόταση στον ΣΕΓΑΣ να συμμετάσχει στο πρωτάθλημα με μεικτή ομάδα.³⁴⁵ Από το μπάσκετ της ΧΑΝ προέκυψαν παίκτες που έγιναν επαγγελματίες παίζοντας σε μεγαλύτερες ομάδες.³⁴⁶ Επίσης, το 1955 ιδρύθηκε ο Ποδηλατικός και Φυσιολατρικός Σύλλογος «Πήγασος», από 22 άνδρες. Στο καταστατικό του αυτοχαρακτηριζόταν ως αθλητικό σωματείο και είχε δύο τμήματα, το αθλητικό και το εκδρομικό. Η συμμετοχή στον Πήγασο ήταν πιο ακριβή από ό,τι σε άλλους αθλητικούς και φυσιολατρικούς συλλόγους: η εγγραφή ανερχόταν στις 20 δρχ. και η μηνιαία συνδρομή στις 10 δρχ., γιατί στα έξοδα συμπεριλαμβανόταν η απόκτηση αθλητικών ειδών, δηλαδή ποδηλάτων.³⁴⁷ Στην Ελλάδα, η ποδηλασία είχε αναπτυχθεί κυρίως στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν πρωτοεμφανίστηκαν ποδηλατικοί σύλλογοι.³⁴⁸ Αρχικά, χαρακτηρίστηκε ως ευγενές άθλημα της αστικής τάξης, λόγω του κόστους του ποδηλάτου, όμως στη δεκαετία του 1950 η τεχνολογική εξέλιξη το είχε καταστήσει προσιτό στα λαϊκά στρώματα. Η ποδηλασία συνδυάστηκε με την εκδρομική, τη φυσιολατρική κίνηση, καθώς και με τη συλλογική αναψυχή. Ο Πήγασος ως αθλητικό σωματείο ήταν κυρίως ερασιτεχνικό, για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, και δεν αναφέρεται συμμετοχή του σε επίσημους αγώνες. Η σχέση με τον ΣΕΓΑΣ επισημαίνεται στο καταστατικό του μόνο στην περίπτωση διάλυσης, ώστε να παραχωρηθεί η περιουσία του σε εκείνον. Στην πόλη, βέβαια, διεξάγονταν ποδηλατικοί αγώνες, καθώς και αγώνες ανώμαλου δρόμου κυρίως από την Αθλητική Ένωση. Επίσης, εκείνη την περίοδο μεγάλη επιτυχία σημείωνε το πινγκ πονγκ· η

345 «Θα συγκροτηθεί μικτή ομάδα...» και «Το πρωτάθλημα μπάσκετ-μπωλ Γ' Κατηγορίας», εφ. *Φίλαθλος*, 17/2/1952. Από το 1964, την ομάδα μπάσκετ της ΧΑΝ ανέλαβε ο προπονητής Φ. Ματθαίου, ο οποίος κατάφερε να την ανεβάσει στην Α' Εθνική. «Πολύτιμες οι υπηρεσίες του Φ. Ματθαίου», εφ. *Παρατηρητής*, 1/9/1966.

346 Η αναφορά για τον Γιώργο Αμερικάνο, Νικαϊώτη καλαθοσφαιριστή από την ομάδα της ΧΑΝ, που πήγε στην ΑΕΚ και ήταν βασικό στέλεχος στην πρώτη μεγάλη ευρωπαϊκή επιτυχία του ελληνικού μπάσκετ, όταν η ΑΕΚ κατέκτησε το Κύπελλο Κυπελλούχων το 1968.

347 «Καταστατικών - Ποδηλατικός και Φυσιολατρικός Σύλλογος "Πήγασος"», 17/7/1955, Φ44 Β, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

348 Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας... ό.π.*, σ. 368-375.

πόλη διέθετε περισσότερους από 20 καλούς παίκτες από την Αθλητική Ένωση και τη ΧΑΝ, και διοργανωνόταν Παγκοκκινιώτικο Πρωτάθλημα.³⁴⁹

Όσον αφορά τον γυναικείο αθλητισμό, αν και υπήρχε μόνιμη μικρή στήλη στον *Φίλαθλο*, το γυναικείο τμήμα της Αθλητικής Ένωσης δεν είχε σημειώσει πρόοδο. Οι γυναίκες της πόλης διακρίνονταν κυρίως στο βόλεϊ.³⁵⁰

Η δεκαετία του 1960 ανέδειξε τα προβλήματα των τοπικών σωματείων και την άμεση ανάγκη για συγχώνευση, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό από τα μεγαλύτερα σωματεία της Α΄ Κατηγορίας. Η Δόξα, αν και αντιμετώπισε αρκετά οικονομικά προβλήματα στις αρχές της δεκαετίας, κατάφερε να ανακάμψει, να κατακτήσει το πρωτάθλημα και να ανέβει στη Β΄ Εθνική το 1964.³⁵¹ Όμως, από τις τέσσερις ομάδες (ΑΕΝ, Άρης, Δόξα, Χαλκηδών) της Νίκαιας, μόνο ο Άρης είχε προοπτικές να παραμείνει στη Β΄ Εθνική. Έτσι, επιβαλλόταν η συνένωση των σωματείων, προκειμένου το τοπικό ποδόσφαιρο να ορθοποδήσει και να καταστεί ανταγωνιστικό.³⁵² Όμως, η συγχώνευση των σωματείων αποδείχθηκε δύσκολο εγχείρημα, γιατί ανέδειξε τον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Αντιστάσεις πρόβαλαν κυρίως ο Άρης και η Χαλκηδόνα.³⁵³ Εν τέλει, το 1965, από τη συγχώνευση του Άρη και της Αθλητικής Ένωσης προέκυψε ο Ιωνικός Νίκαιας, ο οποίος σημείωσε αρκετές επιτυχίες.³⁵⁴

Τα πάθη του μετεμφυλιακού καθεστώτος ανακλώνται ακόμα και στην ονομασία των ομάδων. Αρχικά, είχε προταθεί η επωνυμία «Σπάρτακος, για εθνικούς όμως λόγους προτιμήθηκε το Ιωνικός».³⁵⁵ Ο Ιωνικός έθεσε στόχο να ανέβει στην Α΄ Εθνική και είχε γίνει «ίνδαλμα χιλιάδων φιλάθλων της Νίκαιας».³⁵⁶

Από το 1964 καταβάλλονταν προσπάθειες για την ανάπτυξη του κλασικού αθλητισμού, με τη δημιουργία γηπέδων στον «Πλάτωνα» για αθλοπαιδιές και την

349 «Ποδηλασία», «Αγώνες ανώμαλου δρόμου», «Η ανάγκη Παγκοκκινιώτικου...», εφ. *Φίλαθλος*, 17/2/1952.

350 «Η γυναίκα και τα σπορ», εφ. *Φίλαθλος*, 2 και 9/3/1952.

351 «Ένα σωματείο που τιμά τη Νίκαια», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 17-18, 1964.

352 «Είναι δυνατή η Ένωση...», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 27-28, 1964-1965.

353 «Ματιές της πόλης», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 31-32, 1965.

354 «Αθλητικά», εφ. *Παρατηρητής*, 10/4/1966, ΕΛΙΑ.

355 «Ματιές στην πόλη μας», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 29-30, 1965.

356 «Αθλητικά», εφ. *Παρατηρητής*, 1/10/1965.

κατασκευή 4 γηπέδων μπάσκετ και βόλεϊ, με τον δήμο να αιτείται την κρατική οικονομική στήριξη μέσω της Γραμματείας Αθλητισμού.³⁵⁷

Τα στοιχεία που διέκριναν την αθλητική κίνηση της πόλης ήταν η κυριαρχία του ποδοσφαίρου, η σταδιακή ανάδειξη του μπάσκετ και η εξαφάνιση του κλασικού αθλητισμού. Ο «θάνατος του κλασικού αθλητισμού» μπορεί να ήταν συνέπεια της συγχώνευσης του Ηρακλή με το ποδοσφαιρικό σωματείο της Άμυνας, εντούτοις οι πραγματικές αιτίες ήταν η αδιαφορία και τα οικονομικά προβλήματα, που δεν επέτρεψαν την κατασκευή αθλητικών εγκαταστάσεων για την ανάπτυξη του κλασικού αθλητισμού.³⁵⁸ Το ποδόσφαιρο προσφερόταν για ανάπτυξη, γιατί ακόμα υπήρχαν αλάνες για γήπεδα.

Στην πόλη υπήρχαν αθλητικά σωματεία των φιλάθλων, όπως αυτό της Αθλητικής Ένωσης, ενώ το 1963 ιδρύθηκε το σωματείο των φιλάθλων του Ολυμπιακού στη Νίκαια, το οποίο ο Τύπος και μερίδα της κοινής γνώμης αντιμετώπισε με καχυποψία:

«Καλά θα έκαναν οι φίλοι αυτοί του Ολυμπιακού να υποστήριζαν τα τοπικά σωματεία».³⁵⁹

Το σωματείο των φιλάθλων του Ολυμπιακού ανέδειξε τις διαφορές και τις συγκρουσιακές ταυτότητες μεταξύ των αθλητικών ομάδων. Ο Ολυμπιακός ήταν ένα ισχυρό σωματείο που εκπροσωπούσε τον Πειραιά και ήταν ανταγωνιστικό σε σχέση με τα τοπικά, τα οποία τον αντιμετώπιζαν ως απειλή της ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητάς τους.

4.9. Επαγγελματικοί σύλλογοι

Τη μεταπολεμική περίοδο, τα επαγγελματικά σωματεία που στήριζαν την οικονομική ζωή της πόλης προσπάθησαν να ανασυγκροτηθούν. Εκτός από την Ομοσπονδία Επαγγελματικών Σωματείων και τον Εμπορικό Σύλλογο ιδρύθηκαν και νέα, όπως της Λαϊκής Αγοράς Χαλκηδόνας, των Καταστηματαρχών Κομμωτών, Μαρμαρογλυπτών και των Εργατοτεχνών Παιχνιδιών, σύμφωνα με τα καταστατικά που βρέθηκαν στα ΓΑΚ για το διάστημα 1950-1967.

357 «Επιστολή προς γενικών γραμματέα Αθλητισμού, Γ. Βήχο», 11/4/1965, *Αλληλογραφία Γραφείου Δημάρχου 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας, και «Οργασμός έργων στον Δήμο Νίκαιας», εφ. *Λαϊκό Βήμα*, 10/4/1965.

358 «Ο κλασικός αθλητισμός», *Χρονικά της Νίκαιας - Δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση*, τ. 9-10, 1963.

359 «Αθλητικές κουβεντούλες», στο *ίδιο*.

Το 1952 ιδρύθηκε το Σωματείο Επαγγελματιών Λαϊκής Αγοράς Χαλκηδόνας «Οι Δώδεκα Απόστολοι» από 22 επαγγελματίες, οι οποίοι είχαν αναπτύξει τις οικονομικές τους δραστηριότητες στη συνοικία του Καραβά Β', στην πλατεία της Χαλκηδόνας.³⁶⁰ Επρόκειτο για υπαίθριους μικροπωλητές, που πωλούσαν τηνπραμάτεια τους στον χώρο της πλατείας από την περίοδο της Κατοχής, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, είχε αλλάξει χρήση και λειτουργούσε ως πλανόδια «μαύρη αγορά», στο πλαίσιο της επιβίωσης των ανθρώπων.³⁶¹ Μετά την κατάργηση της πλανόδιας αγοράς, οι πωλητές ίδρυσαν το σωματείο για να προσπίσουν συλλογικά τα επαγγελματικά τους δικαιώματα, με βασικό αίτημα να λειτουργήσει Δημοτική Αγορά. Σύμφωνα με άρθρο του *Παρατηρητή*, το Δημοτικό Συμβούλιο είχε κάνει δεκτό το αίτημα του συλλόγου να ιδρυθεί η αγορά της Χαλκηδόνας, όμως υπήρχε οικονομικό ζήτημα, γιατί αυτό απαιτούσε την υλοποίηση δημόσιων έργων (δίκτυο ηλεκτροδότησης, ύδρευση, οδοποιία κ.ά.) για τη λειτουργία των καταστημάτων, αλλά και την εφαρμογή υγειονομικών κανόνων. Οι μικροπωλητές είχαν υποβάλει αίτημα στον δήμο, εφόσον δεν υπήρχαν τα απαραίτητα κονδύλια για τη δημιουργία της Δημοτικής Αγοράς, να κατασκευάσουν με αυτεπιστασία, δηλαδή με δικά τους μέσα, «παραπήγματα καλλωπισμένα», προκειμένου να μη μείνουν άνεργοι. Σύμφωνα με το άρθρο, το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε το αίτημά τους.³⁶² Δεν βρέθηκαν τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου εκείνης της χρονιάς, ώστε να ερευνηθεί περαιτέρω το ζήτημα της αγοράς της Χαλκηδόνας. Στην πόλη ήδη λειτουργούσε η Δημοτική Αγορά στην οδό Γρεβενών, οπότε η δημιουργία μίας επιπλέον σε μια πόλη με συγκεκριμένο αριθμό κατοίκων και έκταση θα ήταν ενδεχομένως δύσκολο εγχείρημα για να επιδοτηθεί από το Κράτος. Η αγορά της Χαλκηδόνας εξυπηρετούσε μεγάλο μέρος της πόλης που ήταν μακριά από τη Δημοτική Αγορά, για αυτό οι πωλητές βρήκαν τρόπο, παρά τις δυσκολίες, να στηρίξουν την πρωτοβουλία τους. Η ενδιάμεση λύση της αυτεπιστασίας των μικροπωλητών, ώστε να μη χάσουν τη δουλειά τους, ανταποκρινόταν στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής της περιόδου με τη λαϊκή κατοικία, που ευνοούσε τη δημιουργία συνεταιρισμών από τους ενδιαφερόμενους για τη χορήγηση δανείου, ώστε να πάρουν οικόπεδα και να ανεγείρουν οικήματα. Βέβαια, το ζήτημα της δημιουργίας αγοράς στη Χαλκηδόνα

360 «Καταστατικόν - Σωματείο Επαγγελματιών Λαϊκής Αγοράς Χαλκηδόνας “Οι Δώδεκα Απόστολοι”», 15/2/1952, Φ 42 Α, «Βασιλικά Σωματεία», , Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

361 Στην παρούσα διατριβή, βλ. κεφ. «Σύλλογοι και στρατηγικές επιβίωσης», σ. 294.

362 «Υπό του Δημοτικού Συμβουλίου [...] η αγορά Χαλκηδόνας», εφ. *Παρατηρητής*, 15/3/1954, ΕΛΙΑ.

δεν λύθηκε τόσο εύκολα... Μετά τις εκλογές, η νέα δημοτική Αρχή δεν δέχθηκε να ικανοποιήσει το αίτημα των μικροπωλητών και επέμεινε να διατηρηθεί ο χώρος της πλατείας ως πρασίνου, όπως είχε οριστεί από την ΕΑΠ.³⁶³

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο επαγγελματικός κόσμος της Νίκαιας αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα σχετικά με την υψηλή φορολογία. Η Ομοσπονδία Επαγγελματιών και Βιοτεχνών της πόλης είχε υποβάλει υπόμνημα στον υπουργό Οικονομικών για φορολογικές ελαφρύνσεις.³⁶⁴ Ο κλάδος διαμαρτυρόταν για την έλλειψη σταθερότητας στις τιμές της αγοράς, διότι δεν υπήρχε επάρκεια αγαθών. Αυτή η ρευστή κατάσταση, σε συνδυασμό με τη νέα φορολογική ρύθμιση, δημιουργούσε προβλήματα στους επαγγελματίες, οι οποίοι έπεφταν θύματα εκμετάλλευσης από τους μεγαλεμπόρους.³⁶⁵ Η Ομοσπονδία αποτελούνταν από 14 σωματεία επαγγελματιών και, σύμφωνα με δημοσιεύματα, έπρεπε να δράσει πιο δυναμικά για τη στήριξη της τοπικής οικονομίας, γιατί υπήρχε σοβαρός ανταγωνισμός με την αγορά του Πειραιά.³⁶⁶

Η Ομοσπονδία Επαγγελματιών και Βιοτεχνών, εκτός από τα ζητήματα του κλάδου της, ενδιαφερόταν για τα σημαντικά προβλήματα της πόλης, όπως η στέγαση του γυμνασίου. Διατηρούσε επαφές με τον χώρο της ΕΔΑ, όπως προκύπτει από την πρόσκληση που απηύθυνε στον πρόεδρό της Ιωάννη Πασαλίδη, να παρευρεθεί στη συγκέντρωση των τοπικών συλλόγων για το ζήτημα του γυμνασίου.³⁶⁷

Ο Εμπορικός Σύλλογος της Νίκαιας προσπαθούσε να ανασυγκροτήσει την εμπορική κίνηση και την τοπική οικονομία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 κατάφερε να ιδρύσει Προμηθευτικό Οργανισμό Υφασμάτων με τη στήριξη των πιστώσεων από το Σχέδιο Μάρσαλ. Βασικά ζητήματα που απασχολούσαν τη διοίκησή του, σύμφωνα με τα πρακτικά του Διοικητικού Συμβουλίου, ήταν τα φορολογικά, για τα οποία είχε συσταθεί Επιτροπή Αγώνος, η οποία έκανε παρεμβάσεις στον Νικαιώτη υπουργό Οικονομίας Ιω. Μελά για την αλλαγή του

363 «Επιστολή προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού περί πλατείας Χαλκηδόνας - Σκρά Δήμου Νίκαιας», 21/4/1958, *Εξερχόμενη Αλληλογραφία - Γραφείο Δημάρχου 1964-1965*, Αταξινόμητο Αρχείο Δήμου Νίκαιας.

364 «Η Ομοσπονδία Επαγγελματιών - Βιοτεχνών», εφ. *Νέα Ιδέα*, 29/2/1950, ΕΛΙΑ.

365 «Φόροι», εφ. *Νέα Ιδέα*, 13/8/1950, ΕΛΙΑ.

366 Η ομοσπονδία αποτελούνταν από 14 σωματεία: Αναψυκτικών - Ποτών, Γαλακτοπωλών, Δερματοπωλών, Ιχθυοπωλών, Καταστηματαρχών Υποδηματοποιών, Καπνοπωλών, Καφεζυθοπωλών, Κουρέων, Κομμωτών, Ξυλουργών, Ονομαγείρων, Οπωρολαχανοπωλών, Παντοπωλών, Ραπτών, Υφαντουργών. Βλ. «Δημιουργοί και όχι καταλύτες», *Η Νίκαια - Μηνιαία εκπολιτιστική δραστηριότητα*, τ. 5, 1955.

367 «Πρόσκληση Ομοσπονδίας Επαγγελματιών - Βιοτεχνών Νίκαιας προς πρόεδρο ΕΔΑ», 5/7/1957, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ.

εφόρου της πόλης και τη μείωση των φόρων. Άλλο θέμα που απασχολούσε τον σύλλογο ήταν οι λαϊκές αγορές και οι πλανόδιοι πωλητές, των οποίων την εμπορική δραστηριότητα επιτηρούσε, προκειμένου να μη θιγούν τα οικονομικά συμφέροντα των καταστημάτων.³⁶⁸ Το 1951, ο Εμπορικός Σύλλογος αποχώρησε από την Ομοσπονδία Επαγγελματικών Σωματείων, επειδή διαφωνούσε με τη διοίκησή της, και τον επόμενο χρόνο ξεκίνησε τις επαφές με τον υπουργό Εμπορίου για την ίδρυση Εμποροβιοτεχνικού Επιμελητηρίου στη Νίκαια, ώστε να τονωθεί η εμπορική και βιοτεχνική κίνηση, και γενικότερα να βελτιωθεί η τοπική οικονομία έναντι του Πειραιά. Το επιμελητήριο ιδρύθηκε και λειτούργησε για λίγο, μέχρι το 1953.³⁶⁹ Ο σύλλογος επιδοτούσε τη Νυχτερινή Εμπορική Σχολή, στην οποία φοιτούσαν αρκετά φτωχά και εργαζόμενα παιδιά. Τον Απρίλιο του 1954 έγινε μια σύντομη αλλαγή στη διοίκηση και ακολούθησε εσωτερική κρίση, με την επαναφορά παλιότερων μελών στη διοίκηση, η οποία το χαρακτήρισε ως «νεκροφάνεια».³⁷⁰

Ο Εμπορικός Σύλλογος διατηρούσε επαφές με τους αντίστοιχους συλλόγους της Αθήνας και του Πειραιά· με τον τελευταίο, η σχέση του ήταν κυρίως ανταγωνιστική, προκειμένου να προασπίσει τα συμφέροντα του εμπορικού κόσμου της πόλης. Το 1958, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της εμπορικής κίνησης της Νίκαιας, που βίωνε τον οικονομικό μαρασμό, ο Εμπορικός Σύλλογος γύρισε διαφημιστική ταινία με την ιστορία και την εξέλιξη της πόλης (1923-1958). Σε αυτήν τονιζόταν η σημασία της τοπικής αγοράς για το καλό της Νίκαιας:

«Ψωνίζομεν στη Νίκαια, όλοι τα χρήματά σας στη Νίκαια για μια μεγαλύτερη αυριανή Νίκαια».³⁷¹

Το 1960, ένα από τα βασικά θέματα που απασχόλησαν τον σύλλογο ήταν η αργία του απογεύματος του Σαββάτου, που ακολούθησε ο Πειραιάς και διαφωνούσαν οι έμποροι της Νίκαιας,³⁷² καθώς και ζητήματα προνοιακής φύσης και

368 Πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου το 1950-1953 ήταν ο Ε. Κατενίδης. Βλ. «Πρακτικόν 1ον, 4ον και 6ον», 17/4/1950, 23/5/1950, 6/6/1950, *Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων από 1/4/1950*, Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Νίκαιας.

369 «Πρακτικόν 21ον», 5/10/1951, και «Ειδική σύσκεψη μετά του υπ. Εμπορίου», «Πρακτικόν 25ον», Μάρτιος 1952, και «Πρακτικόν 4ον», 16/6/1953, *Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων από 1/4/1950*, Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Νίκαιας.

370 Πρόεδρος ήταν ο Π. Χατζόγλου και, το 1955, επανήλθε ο Ε. Κατενίδης. Βλ. Οπτικοακουστικό υλικό DVD για τα 65 χρόνια του Εμπορικού Συλλόγου, *Η Νίκαια και ο Εμπορικός της Σύλλογος*, Εμπορικός Σύλλογος, Νίκαια 1999.

371 Η διαφημιστική ταινία προβαλλόταν στους κινηματογράφους. Στο ίδιο.

372 «Πρακτικόν 5ον», 9/12/1960, *Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων από 21/2/1957*, Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Νίκαιας.

επαγγελματικών δικαιωμάτων, όπως η ασφαλιστική κάλυψη και οι παροχές των Ταμείων για τις συντάξεις και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Το 1962, στο πλαίσιο των οικονομικών εξελίξεων και της ανοιχτής αγοράς, ο Εμπορικός Σύλλογος είχε επαφές με τη Νομισματική Επιτροπή για την έκδοση δανείου. Το επόμενο διάστημα ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις για την αγορά οικοπέδου, ώστε να αποκτήσει μόνιμη στέγη στον εμπορικό δρόμο της Π. Τσαλδάρη.³⁷³ Για την ανάπτυξη της κοινωνικότητας και την ενίσχυση των επαγγελματικών και προσωπικών σχέσεων, ο σύλλογος οργάνωνε εκδρομές και την ετήσια χοροεσπερίδα, που αποτελούσε κοσμικό γεγονός.³⁷⁴ Με τα έσοδα από τις προσκλήσεις, τα εισιτήρια και τη λαχειοφόρο αγορά ρύθμιζε τις ανάγκες του, αλλά και τη χρηματοδότηση της Εμπορικής Σχολής.

Για την πολιτική στάση του συλλόγου δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία, γιατί δεν συμμετείχε στην πολιτική, αν και κινούνταν στον χώρο των αστικών κομμάτων. Η υπογραφή ενός διοικητικού στελέχους της στην *Αυγή* για τη διαμαρτυρία εναντίον της σύλληψης του Μανώλη Γλέζου προκάλεσε ζήτημα στη διοίκηση, η οποία τόνισε ότι όποιος ήθελε να εκφράζει ανοιχτά την πολιτική του τοποθέτηση και να βάζει την υπογραφή του έπρεπε να μη «διασύρει» τον σύλλογο και να υπογράφει ατομικά. Το 1965, η πολιτική κρίση είχε επηρεάσει τη διοίκηση, ώστε γινόταν λόγος για την ανάγκη συμφιλίωσης και προσέγγισης των δύο παρατάξεων που είχαν δημιουργηθεί μέσα στο σύλλογο για την ομαλή λειτουργία του συλλόγου.³⁷⁵

Το 1954 ιδρύθηκε ο Σύλλογος Καταστηματαρχών Κομμωτών από 25 άνδρες και γυναίκες που διέθεταν κομμωτήρια στη Νίκαια και στον Κορυδαλλό. Σκοπός του ήταν «η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών, η επαγγελματική και καλλιτεχνική πρόοδός τους και η προστασία των δικαιωμάτων τους». Η ίδρυση επαγγελματικού σωματείου εκείνη την εποχή συνδυαζόταν με τη γυναικεία εργασία, αλλά και με τη μόδα:

«Έκαναν την εμφάνισίν τους μπουκλές και μπουκλάκια [...] και οι αμέτρητες πιέτες στον πλισέ του φουστανιού».³⁷⁶

373 «Πρακτικόν 26ον», 12/4/1962, και «Πρακτικόν 14ον», 15/9/1964, *Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων από 21/2/1957, στο ίδιο*.

374 Στη χοροεσπερίδα κληρώνονταν κοστούμια, ταγέρ, ηλεκτρικές συσκευές, ακόμα και ταξίδια. Βλ. «Χοροεσπερίς Εμπόρων Νίκαιας», εφ. *Παρατηρητής*, 17/3/1957, ΕΛΙΑ.

375 «Πρακτικόν 6ον» 19/12/1958, και «Πρακτικόν 20όν», 28/1/1965, *Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων από 21/2/1957, Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Νίκαιας*.

376 «Για την ...τη μόδα», εφ. *Νέα Ιδέα*, 30/4/1950, ΕΛΙΑ.

Στις εφημερίδες υπήρχαν άρθρα για τάσεις στην κομμωτική και την οργάνωση διαγωνισμών. Χαρακτηριστική ήταν η σφραγίδα του συλλόγου με την «κεφαλή της Αφροδίτης».³⁷⁷

Το 1966 ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Εργατοτεχνιτών Βιοτεχνιών Παντός Είδους Παιγνίων «Άγ. Γεώργιος». Ο σύλλογος απευθυνόταν στους εργάτες και στις εργάτριες στις βιοτεχνίες παιχνιδιών, και μπορούσαν να εγγραφούν και εργαζόμενοι ανήλικοι από 14 ετών. Ιδρύθηκε από 27 άτομα, ανάμεσά τους 9 εργάτριες, και τη διοίκηση ασκούσαν 7 άτομα, ανάμεσά τους 4 γυναίκες.

377 «Καταστατικών - Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Κομμωτών, 1/4/1954, Φ43 Α, «Βασιλικά Σωματεία», Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς, ΓΑΚ.

Συμπεράσματα

Η Νέα Κοκκινιά ήταν ο μεγαλύτερος προσφυγικός συνοικισμός του Πειραιά. Ιδρύθηκε το 1923, σύμφωνα με τις κρατικές πολιτικές στέγασης, όπως προβλεπόταν για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων. Η συγκρότηση της πόλης έγινε σε πλαίσιο σύνθετων κοινωνικών διεργασιών, που σχετίστηκαν με την τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού και της προσφυγιάς, την αστικοποίηση, την εκβιομηχάνιση, τις σχέσεις με τους γηγενείς, αλλά και μεταξύ των προσφύγων, τα δίκτυα επαφών και γνωριμιών με πολιτικούς, τους μηχανισμούς αλληλεγγύης, καθώς και με τη μνήμη των «χαμένων πατρίδων» και με το ψηφιδωτό της μικρασιατικής ταυτότητας, το οποίο ανακλάται στις γειτονιές και στην καθημερινότητα.

Ο συνοικισμός ιδρύθηκε στην περιοχή της Κοκκινιάς, που αποτελούσε μία από τις εργατικές συνοικίες του Πειραιά και ήταν εκτός σχεδίου πόλεως. Πρακτικοί λόγοι, όπως η ασφαλής απόσταση από τους γηγενείς, η διαθεσιμότητα του χώρου και η ευκολότερη ένταξη στην παραγωγική απασχόληση, καθότι ήταν κοντά στη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά, εκτιμούμε ότι καθόρισαν την επιλογή του συγκεκριμένου χώρου για την ανέγερση του συνοικισμού περισσότερο από ό,τι τα πολιτικά κριτήρια και τις απόψεις περί «πολιτικής γεωμετρίας» στην αποκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή.

Πριν από τον οργανωμένο συνοικισμό υπήρχε ένας πυρήνας που λειτουργούσε ως χώρος υποδοχής και προσωρινής στέγασης των νέων πληθυσμών, καθώς η περιοχή στέγασε προσωρινά τους Αρμένιους από το 1914 και, λίγο αργότερα, τους Έλληνες της Ρωσίας, οι οποίοι έφτασαν μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Αυτές οι πρώτες προσωρινές εγκαταστάσεις πληθυσμών στον συγκεκριμένο χώρο έδειχναν τη μελλοντική χρήση του για τη φιλοξενία νέων, απομακρυσμένων από τους γηγενείς.

Η Νέα Κοκκινιά, ως αμιγώς προσφυγικός συνοικισμός, δημιουργήθηκε με την προέκταση της Κοκκινιάς και ανέδειξε τη χωροταξική πολιτική των φορέων αποκατάστασης και του Κράτους, σύμφωνα με την οποία οι προσφυγές εγκαθίσταντο σε «ασφαλή απόσταση» από τους γηγενείς – στην προκειμένη περίπτωση, από τους κατοίκους του Πειραιά (κυρίως τα Μανιάτικα). Το Ταμείο Περιθάλψεως αρχικά ανέλαβε τις εργασίες για την κατασκευή του συνοικισμού, με την απαλλοτρίωση ιδιωτικών εκτάσεων για την εγκατάσταση των προσφύγων. Αυτή η διαδικασία δεν

ήταν πάντα ομαλή, αντιθέτως, σε κάποιες περιπτώσεις, δημιουργούσε εντάσεις ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς, ενώ δεν έλειπαν οι ενστάσεις των ιδιοκτητών και οι εξαιρέσεις τμημάτων των απαλλοτριωμένων εκτάσεων. Κατά τη συγκρότηση της πόλης συνυπήρξαν οι κρατικές πολιτικές και οι φορείς αποκατάστασης, ενώ λειτούργησαν καθοριστικά η αυτοστέγαση και η αυτοοργάνωση των προσφύγων.

Η ΕΑΠ αναδείχθηκε σε «βασικό πολεοδόμο» της νέας πόλης: προχώρησε στον πολεοδομικό σχεδιασμό του συνοικισμού, χώρισε τα οικοδομικά τετράγωνα σε μεγαλύτερα οικοπέδα, χάραξε τους δρόμους σύμφωνα με το «ιπποδάμειο» σύστημα και προέβλεψε χώρους για πλατείες και δημόσια κτίρια. Στην πρώτη φάση δημιουργήθηκαν οι βασικές γειτονιές της πόλης, που αποτελούσαν και τον πυρήνα του προσφυγικού συνοικισμού [ο Άγ. Νικόλας, η Οσία Ξένη (Κιλικιανά) και ο Άγ. Γεώργιος], με βάση τη συγκέντρωση των προσφύγων από συγκεκριμένες κοινότητες γύρω από την εκκλησία, στην οποία συνήθως υπήρχαν ιερά κειμήλια από τον τόπο προέλευσης των προσφύγων. Στη γειτονιά, εκτός από την εκκλησία, η κοινότητα είχε ιδρύσει και τον ιδιαίτερο εθνοτοπικό σύλλογό της, και είχε δώσει στις οδούς μικρασιατικά τοπωνύμια, ώστε ο ξένος χώρος να γίνει πιο οικείος και να αποπνέει την ανάμνηση των «χαμένων πατρίδων».

Στη δεύτερη φάση του οικιστικού προγράμματος χτίστηκαν οι υπόλοιπες συνοικίες της πόλης. Η μεγαλύτερη απαλλοτρίωση έγινε το 1927 και ο συνοικισμός επεκτάθηκε βορειότερα. Εκτός από τις οικίες που έχτισε η ΕΑΠ, στον συνοικισμό υπήρχαν οι ετοιμοπαράδοτες γερμανικές κατοικίες, ως αποζημίωση από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτές αποτέλεσαν μια ξεχωριστή, διακριτή γειτονιά, αυτήν των Γερμανικών ή της Κρήνης, όπου στεγάστηκαν οι πιο φτωχοί πρόσφυγες. Στο δυτικό τμήμα, η συνοικία του Καραβά Β΄ (Χαλκηδόνα) δομήθηκε κυρίως με την αυτοστέγαση, δηλαδή την αγορά οικοπέδου και την ανέγερση της οικίας από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Με αυτοστέγαση είχαν χτιστεί και οι συνοικίες του Καραβά Γ΄ και Δ΄ (Αρμένικα - Νεάπολη), όπου η ΕΑΠ είχε ιδρύσει έναν υποτυπώδη οικισμό. Επίσης, με αυτοστέγαση οικοδομήθηκε και η συνοικία του Αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου (Πευκάκια) μέχρι την οδό Θηβών. Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ, ο συνοικισμός συνέχισε να επεκτείνεται με βάση τα στεγαστικά προγράμματα του υπ. Κοινωνικής Προνοίας, καθώς η πόλη είχε δεχθεί και νέους πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη (1935). Στα Άσπρα Χώματα, το 1935-1939, το υπ. Κοινωνικής Προνοίας κατασκεύασε 9 προσφυγικές πολυκατοικίες, ακολουθώντας το μοντέρνο ευρωπαϊκό κίνημα της αρχιτεκτονικής του Bauhaus· σε αυτή τη συνοικία

στεγάστηκαν αρκετοί εργάτες. Στην ανέγερση του συνοικισμού εντοπίστηκε η κατασκευαστική δραστηριότητα του οικοδομικού συνεταιρισμού «Κρόνος».

Σε δύο περιοχές στις παρυφές της πόλης υπήρχαν αρμένικες συνοικίες (Άσπρα Χώματα/Σούδα και Καραβάς Γ'), με συνύπαρξη Ελλήνων και Αρμένιων Μικρασιατών, όπως και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στις γειτονίες του συνοικισμού επικρατούσε διαφοροποίηση μεταξύ των προσφύγων, με βάση κοινωνικά και εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Οι πιο εύποροι μπορούσαν να αγοράσουν σπίτι και μαγαζί από την ΕΑΠ στο κέντρο του συνοικισμού, στον Άγ. Νικόλα, και να έχουν άμεση πρόσβαση στο δίκτυο ύδρευσης και ηλεκτροδότησης, ή να αγοράσουν μεγαλύτερο οικόπεδο στην περιοχή του Καραβά Β'. Από την άλλη, οι πιο φτωχοί στεγάστηκαν στα Γερμανικά, είτε σε παραπήγματα στην περιοχή του Καραβά Γ' και Δ' (Νεάπολη), βόρεια του οργανωμένου συνοικισμού, είτε στο νότιο τμήμα, στο ρέμα της Σούδας, που ήταν το φυσικό όριο με την Παλιά Κοκκινιά. Έτσι, ήταν αισθητές η κοινωνική διαστρωμάτωση του προσφυγικού πληθυσμού και οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες.

Στη Ν. Κοκκινιά, το Νοσοκομείο Αμερικανίδων Κυριών αποτελούσε τον μοναδικό φορέα περίθαλψης. Επίσης, λειτουργούσε η Αμερικανική Λέσχη της αμερικανικής οργάνωσης YMCA, της οποίας οι χώροι ήταν εντευκτήριο για τους νέους και τους μαθητές, αλλά και για τις πρώτες τοπικές Αρχές που συνεδρίαζαν εκεί. Η εκπαίδευση ήταν καλύτερα στελεχωμένη, με δημοτικά σχολεία, νυχτερινές σχολές και με το Νηπιαγωγείο του Μοργκεντάου, που λειτούργησε αργότερα το Πατριωτικό Ίδρυμα. Το 1933, η Νέα Κοκκινιά αποσπάστηκε από τον Δήμο Πειραιά και το 1934 αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητος δήμος. Η χρονική συγκυρία της απόσπασης συνέπεσε με τις εκλογές και την άνοδο του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία, συνεπώς θα μπορούσε να θεωρηθεί ως τέχνασμα για τον εκλογικό περιορισμό των Φιλελευθέρων στην περιφέρεια του Πειραιά – στον Μεσοπόλεμο, ανάλογες πρακτικές είχαν υιοθετήσει και οι βενιζελικοί.

Σχεδόν ταυτόχρονα με την ίδρυση του συνοικισμού ξεκίνησε η αυτοοργάνωση των προσφύγων σε συλλόγους. Καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου εντοπίστηκαν 150 σύλλογοι, άλλοι επίσημοι, αναγνωρισμένοι από το Πρωτοδικείο, και άλλοι ανεπίσημοι. Τη δεκαετία του 1920 επρόκειτο κυρίως για αλληλοβοηθητικούς συλλόγους που σχετίστηκαν άμεσα με τη στέγαση, την περίθαλψη, την αποζημίωση, την εργασία και, γενικότερα, την αποκατάσταση των προσφύγων. Τα πρώτα σωματεία που ιδρύθηκαν ήταν αλληλοβοηθητικά και

διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, με κριτήριο τον τόπο αναφοράς – είτε τον τόπο εγκατάστασης είτε τον τόπο καταγωγής (εθνοτοπικοί). Συνήθως, οι πρώτοι αποκαλούνται «Ενώσις» ή «Σύνδεσμος», ενώ οι άλλοι έχουν το διακριτικό γνώρισμα του τόπου προέλευσης των μελών τους. Την ίδια δεκαετία δημιουργήθηκαν και οι τοπικοί πολιτικοί σύλλογοι, οι οποίοι αποτελούσαν μικρογραφία της πολιτικής σκηνής του Μεσοπολέμου στην προσφυγική πόλη. Τη δεκαετία του 1930, όταν η αποκατάσταση των προσφύγων είχε προχωρήσει, ιδρύθηκαν σύλλογοι που αφορούσαν κυρίως την ενσωμάτωσή τους ως ισότιμων πολιτών στην ελληνική κοινωνία, αλλά και επαγγελματικοί, ανάμεσά τους και ο Εμπορικός Σύλλογος. Επίσης, πλήθυναν οι ψυχαγωγικοί σύλλογοι για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, καθώς και οι αθλητικοί, ενώ δημιουργήθηκαν φιλανθρωπικά σωματεία που λειτουργούσαν στο μεταίχμιο μεταξύ της παραδοσιακής φιλανθρωπίας και του κράτους πρόνοιας που συγκροτούνταν κατά τον Μεσοπόλεμο.

Παρά την προηγούμενη εμπειρία που είχαν οι πρόσφυγες από την ίδρυση εθελοντικών συσσωματώσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε αυτή την περίπτωση τα πράγματα ήταν διαφορετικά, γιατί πρώτη φορά μετά την απώλεια του κοινοτικού περιβάλλοντος έρχονταν σε επαφή με το έθνος-Κράτος. Ο τρόπος αυτοοργάνωσής τους, η σχέση των συλλόγων με τους εργολάβους, τους επόπτες της ΕΑΠ και τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς του συνοικισμού συνηγορούν στο ότι η συσσωμάτωση ενδεχομένως προωθήθηκε από το Κράτος και την ΕΑΠ, όπως προβλεπόταν και από την αγροτική αποκατάσταση. Η αποκατάσταση και η αυτοοργάνωση γίνονταν με κριτήριο την καταγωγή, όπου ήταν δυνατόν. Η ΕΑΠ αναγνώριζε τον ρόλο των συλλόγων και συνυπολόγιζε τη γνώμη της ηγεσίας τους στα στάδια οικοδόμησης του συνοικισμού. Η διοίκηση των συλλόγων συμπλήρωνε ένα ερωτηματολόγιο της ΕΑΠ σχετικά με τις ανάγκες του συνοικισμού σε καταστήματα ή χωροθετικά, αναφορικά με το πού θα ήταν καλύτερο να στεγαστούν οι πρόσφυγες με βάση την επαγγελματική τους ιδιότητα. Συνεπώς, οι σύλλογοι λειτουργούσαν ως «συνδιαμορφωτές» του χώρου σε συνεργασία με την ΕΑΠ.

Τα σωματεία ιδρύονταν από άτομα της ανώτερης και της μεσαίας κοινωνικής τάξης που ήταν εγγράμματα και συνήθως είχαν πρότερη εμπειρία στις συσσωματώσεις της Μικράς Ασίας ή κατείχαν ηγετικές και διοικητικές θέσεις σε τοπικούς θεσμούς της κοινότητάς τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αντίθετα, τα απλά μέλη στην πλειονότητά τους προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Τη διοίκηση των συλλόγων αναλάμβαναν εγγράμματοι, που γνώριζαν ή

μπορούσαν να αντιληφθούν καλύτερα τα νέα δεδομένα του έθνους-Κράτους και να μεριμνήσουν για την αποκατάσταση. Παρατηρήθηκαν, επίσης, η σχέση και η διασύνδεση της ηγεσίας των τοπικών συλλόγων του συνοικισμού με παλαιότερους μικρασιατικούς συλλόγους που λειτουργούσαν στην Ελλάδα και ήταν ενταγμένοι στα δίκτυα της ελληνικής κοινωνίας, όπως ο μικρασιατικός σύλλογος «Ανατολή» (1891), ο οποίος κινούνταν στον χώρο των βενιζελικών και συνέβαλε στην αποκατάσταση των προσφύγων. Η διοίκηση των συλλόγων διέθετε μορφωτικό και κοινωνικό κεφάλαιο που μπορούσε να αξιοποιηθεί στην οργάνωση σωματείων και τη δικτύωση, με σκοπό να διεκδικήσει την αποκατάστασή της με πιο ευνοϊκούς όρους από τους υπόλοιπους πρόσφυγες, από τους οποίους θα ήθελε και να διαφοροποιηθεί. Τα ηγετικά μέλη προωθούσαν την κοινότητά τους και επεδίωκαν την αναγνώρισή της, αξιοποιώντας εθνοτοπικά χαρακτηριστικά, ενώ συγχρόνως κάλυπταν άλλα, όπως στην περίπτωση της τουρκοφωνίας στους πρόσφυγες από το Ικόνιο και σε αυτήν των Ποντίων του δυτικού Πόντου. Η συλλογική εκπροσώπηση των προσφύγων έναντι του εθνικού κράτους, με το οποίο έρχονταν για πρώτη φορά σε επαφή, φαίνεται ότι βοηθούσε να ξεπεραστούν διάφορα πρακτικά προβλήματα, όπως ο αναλφαβητισμός και το γλωσσικό ζήτημα. Άλλοι, πάλι, ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για τα ιδιωτικά συμφέροντά τους και την άμεση ένταξή τους στην κυρίαρχη ελίτ των γηγενών, όπως κάποιοι πρόσφυγες επιχειρηματίες και επιστήμονες (γιατροί, δικηγόροι, ταπητουργοί, βιομήχανοι).

Οι σύλλογοι ήταν εξουσιοδοτημένοι από το Κράτος να παρέχουν τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας, δηλαδή τα επίσημα έγγραφα ταυτοπροσωπίας, βασισμένοι στη γνώση όσων κατοικούσαν στον ίδιο τόπο, και λειτουργούσαν ως «ληξιαρχεία». Αυτές οι ταυτότητες ήταν απαραίτητες για τους πρόσφυγες, ώστε να ενταχθούν στην προσφυγική κοινότητα και να τους αναγνωριστούν από το Κράτος συγκεκριμένα κοινωνικά δικαιώματα, όπως η στέγαση, η σύνταξη, προνοιακά επιδόματα, η αποζημίωση, ακόμα και η εύρεση εργασίας και η έκδοση επαγγελματικού δανείου από την Εθνική Τράπεζα. Επιπλέον, για την αποζημίωση τα πιστοποιητικά είχαν διττή σημασία, γιατί λειτουργούσαν και ως αποδεικτικό, που επιβεβαίωνε ότι ο δικαιούχος δεν είχε λάβει αγροτική αποκατάσταση, αλλά διεκδικούσε αστική αποκατάσταση και μπορούσε να αποζημιωθεί. Η αποζημίωση χορηγούνταν με βάση τον τόπο προέλευσης και την περιουσία που ο πρόσφυγας είχε εγκαταλείψει εκεί. Για τον λόγο αυτόν είχαν συγκροτηθεί συγκεκριμένοι σύλλογοι σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο, που ήταν σε επαφή και συνεργασία μεταξύ τους. Σε

τοπικό επίπεδο ιδρύθηκαν οι σύλλογοι ανταλλαξίμων, που είχαν βασική μέριμνα την υπεράσπιση των οικονομικών συμφερόντων της κοινότητας με βάση την εθνοτοπική προέλευση. Η όλη διαδικασία έκδοσης πιστοποιητικών και εκτίμησης των περιουσιών βασιζόταν στην πρότερη γνώση όσων ζούσαν στον ίδιο τόπο. Πολλοί πρόσφυγες έδιναν τα χρήματα της αποζημίωσης στην ΕΑΠ για την αγορά της οικίας, του οικοπέδου ή του καταστήματος, που ήταν βασικές παράμετροι για την επιβίωση και την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Στη Νέα Κοκκινιά, τα οικονομικά αιτήματα των τουρκόφωνων προσφύγων του Ικονίου τα διαχειρίστηκε εκπρόσωπος των προσφύγων, που ήταν έμπορος στη Νίγη και είχε ιδρύσει έως το 1929 τρεις συλλόγους στον συννοικισμό για τη διεκδίκηση αποζημίωσης αρχικά της κοινότητάς και αργότερα όλων των δικαιούχων προσφύγων. Ο ίδιος ανήκε και στη διοίκηση του Επαρχιακού Συμβουλίου του Ικονίου, που διεκδικούσε σε κεντρικό επίπεδο την αποζημίωση των προσφύγων. Προς τα μέσα της δεκαετίας του 1930, και μετά το Σύμφωνο της Άγκυρας (1930) που ρύθμιζε το ζήτημα των αποζημιώσεων, οι σύλλογοι ανταλλαξίμων φαίνεται ότι αδράνησαν. Η διαδικασία αποζημιώσεων είχε προχωρήσει και συνεχίστηκε επιβραδυνόμενη έως το 1939, όπως προέκυψε από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας. Στον συννοικισμό, το 1936, ο πρόεδρος των Ανταλλαξίμων ίδρυσε τον Ορειβατικό Φυσιολατρικό Όμιλο Κοκκινιάς (ΟΦΟΚ).

Με βάση τη σπουδαιότητα των πιστοποιητικών γίνεται αντιληπτή η δύναμη που αποκτούσε ένας σύλλογος, και κυρίως η ηγεσία του, ώστε μπορούσε να προωθήσει ή να αποκλείσει άλλους πρόσφυγες. Τα πιστοποιητικά, πέραν του ότι ήταν πηγή εσόδων για τους συλλόγους, προσέφεραν δύναμη και εξουσία στα ηγετικά μέλη τους. Η διοίκηση των συλλόγων διέθετε τις κατάλληλες επαφές και γνωριμίες με τους βουλευτές των προσφύγων, και μπορούσε να ασκήσει πιέσεις για την προώθηση των αιτημάτων της κοινότητας. Επίσης, μπορούσε να αξιοποιήσει σε δεύτερο χρόνο αυτή τη δύναμη και την επιρροή που ασκούσε στην κοινότητα, αποκομίζοντας οφέλη, όπως η ανάδειξή της σε θέσεις της τοπικής εξουσίας, κάτι που συνέβη στην περίπτωση του πρώτου δημάρχου Ν. Κοκκινιάς, που «μονοπωλούσε την έκδοση πιστοποιητικών», αλλά και η υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές συνήθως με κόμματα από τον κύκλο των βενιζελικών.

Οι σύλλογοι ιδρύθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις πρακτικές ανάγκες των προσφύγων, με βασικότερες τη στέγαση και την εύρεση εργασίας. Στη διοίκησή τους υπήρχαν εργολάβοι, μηχανικοί, επόπτες της ΕΑΠ και οικοδομικοί συνεταιρισμοί, συνεπώς είχαν άμεση σχέση με την ανέγερση του συννοικισμού και την προώθηση

των δικών τους συμφερόντων για την αγορά καλύτερου οικοπέδου, ενώ, στο πλαίσιο της αυτεπιστασίας, μπορούσαν να εξασφαλίζουν δουλειά στις οικοδομές στα μέλη τους. Ακόμα, μεσολαβούσαν για την αγορά των καταστημάτων, για την κατασκευή και τη λειτουργία εργοστασίου ή ταπητουργείου που θα έδινε εργασία στα μέλη της κοινότητας. Αυτοί οι σύλλογοι διατηρούσαν δίκτυα επαφών με τους βενιζελικούς, αλλά και οικονομικά. Έτσι, κατάφερναν να εξασφαλίσουν εργασία είτε στις οικοδομές είτε στις μικρές βιοτεχνίες και να εκτονώσουν το πρόβλημα της ανεργίας. Φυσικά, η σχέση αυτή της ΕΑΠ δεν αναπτύχθηκε με όλους τους συλλόγους, αλλά με όσους είχαν τις κατάλληλες γνωριμίες και δίκτυο των επαφών με τους κύκλους των βενιζελικών. Παράλληλα, οι επόπτες της ΕΑΠ και οι εργολάβοι μπορούσαν να πολλαπλασιάσουν και να αξιοποιήσουν τα προνόμιά τους μέσα από την οργάνωση δικτύων συλλόγων, και να τα εξαγοράσουν πολιτικά.

Η συλλογική εκπροσώπηση των προσφύγων έναντι του εθνικού κράτους συνδέθηκε και με την πολιτική ταυτότητά τους. Όσοι έρχονταν πρώτη φορά σε επαφή με τους κρατικούς θεσμούς προσπάθησαν να ενταχθούν στο πολιτικό σύστημα κυρίως των βενιζελικών. Οι τοπικοί προσφυγικοί σύλλογοι λειτουργούσαν ως δεξαμενές ψήφων και πελατειακών σχέσεων για τη βενιζελική παράταξη τουλάχιστον μέχρι το 1930. Επίσης, οι παράγοντες των βενιζελικών, αφενός επειδή φοβούνταν τη φτώχεια των λαϊκών τάξεων των πόλεων και την πιθανή ριζοσπαστικοποίησή τους, αφετέρου για εκλογικούς λόγους, επεδίωκαν να διαμορφώσουν πελατειακά και κομματικά δίκτυα μεταξύ των προσφύγων χρησιμοποιώντας τις ηγεσίες των συλλόγων.

Στην οργάνωση του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, οι ηγεσίες ορισμένων συλλόγων έπαιξαν καθοριστικότερο ρόλο, και αυτό είχε σχέση με τους ανθρώπους και τα δίκτυα που τους στελέχωσαν. Στην κοινότητα των Ποντίων δέσποζαν ο δημοσιογράφος Σεράσης και ο Πόντιος μητροπολίτης Γερβάσιος, ο οποίος είχε επαφές με τον Μικρασιατικό Σύλλογο «Ανατολή» και μερίμνησε γενικότερα για τον συνοικισμό. Επίσης, στον αλληλοβοηθητικό Σύνδεσμο Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι εγγράμματοι και οι επαγγελματίες (δάσκαλος, φαρμακοποιός, γιατρός), ενώ ο σύλλογος της Προοδευτικής Νεολαίας αποτελούνταν από νέους που είχαν επιχειρηματικές δεξιότητες. Και τα τρία σωματεία είχαν άμεση επαφή με τον σύλλογο «Ανατολή» και τους κύκλους των βενιζελικών. Συνεπώς, στη διαμόρφωση των συλλόγων έπαιξε ρόλο και η δικτύωση με τους πολιτικούς κύκλους, κυρίως των Φιλελευθέρων. Όμως, όταν οι πρόσφυγες δυσαρεστούνταν από την

πολιτική των Φιλελεύθερων, στρέφονταν και προς τον Κονδύλη και είχαν ιδρύσει τον Εθνικό Δημοκρατικό Σύλλογο Κοκκινιάς.

Οι εξωραϊστικοί σύλλογοι αναφέρονταν σε μια συγκεκριμένη γειτονιά, η οποία οργανώθηκε γύρω από μια εκκλησία, διατηρώντας τις χωρικές διαιρέσεις της ενοριακής γεωγραφίας. Η θρησκεία, άλλωστε, ήταν βασικός πυλώνας της ενιαίας προσφυγικής ταυτότητας και κοινό στοιχείο μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Οι πρόσφυγες στήριζαν την ταυτότητά τους στη θρησκεία, και για αυτό ο ρόλος των ιερέων, όπως του μητροπολίτη Γερβασίου, και της Εκκλησίας ήταν καίριος στην αποκατάσταση. Συνήθως, η ίδρυση του συλλόγου προηγούνταν της απαλλοτρίωσης και της διανομής των οικοπέδων. Οι πρόσφυγες είχαν ήδη εγκατασταθεί πρόχειρα και είχαν ιδρύσει σε εφήμερο ξύλινο παράπηγμα την εκκλησία τους, με εικονίσματα και κειμήλια από τις «χαμένες πατρίδες». Σχεδόν ταυτόχρονα ίδρυναν και έναν σύλλογο, και κατόπιν ήγειραν εδαφικές διεκδικήσεις για μόνιμη εγκατάσταση, συνδυάζοντάς την με την αποπεράτωση του ναού, από τον οποίο η συνοικία έπαιρνε συνήθως την ονομασία της. Βασικά στοιχεία συσπείρωσης των ανθρώπων για τη δημιουργία του συλλόγου ήταν η φυσική εγγύτητα της γειτονιάς, οι ισχυροί δεσμοί αλληλοϋποστήριξης και αλληλεγγύης για την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων και τα συγγενικά δίκτυα. Έτσι, εμφανίζονται η «από τα κάτω» ενεργοποίηση της κοινωνίας και η αλληλεπίδραση με τις κρατικές Αρχές για τη συνδιαμόρφωση του αστικού χώρου.

Από τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας της Νέας Κοκκινιάς αποδείχθηκαν η ποικιλία και η διαφορετική προέλευσή τους. Ο συνοικισμός απαρτιζόταν από πρώην κατοίκους περιοχών της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Θράκης. Άλλοι προέρχονταν από πόλεις, όπως η Σμύρνη, η Τραπεζούντα και η Κωνσταντινούπολη, ενώ άλλοι από επαρχίες, όπως η Νίγη του Ικονίου και το Εγυρδίρ της Πισιδίας. Διαφορές υπήρχαν ακόμα και στα προηγούμενα επαγγέλματά τους – π.χ., οι πρόσφυγες από τον Κιρκιντζέ ασχολούνταν στην πλειονότητά τους με αγροτικές εργασίες και εγκαταστάθηκαν σε αστικό συνοικισμό, οπότε έπρεπε να αναζητήσουν διαφορετικές ενασχολήσεις. Επιπλέον, οι κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές ήταν ορατές: διαφορετική γλώσσα μιλούσαν οι Ρενκιώτες και οι Δαρδανελιώτες, και άλλη οι τουρκόφωνοι της Καπαδοκίας και του δυτικού Πόντου. Άνθρωποι από διαφορετικές περιοχές έφτασαν στην Ελλάδα υπό άλλες συνθήκες (πρόσφυγες, ανταλλάξιμοι, Πόντιοι), έχοντας διαφορετικά κοινωνικά και εθνοτοπικά χαρακτηριστικά, ακόμα και διαφορετική γλώσσα. Επίσης, υπήρχαν αρκετές

οικογένειες όπου αρχηγοί ήταν οι γυναίκες, οι οποίες θα αντιμετώπιζαν δυσκολίες στη στεγαστική και επαγγελματική αποκατάσταση.

Την πρόκληση της αποκατάστασης και της συνύπαρξης τόσων ετερόκλητων στοιχείων προσπάθησαν να διαχειριστούν και οι σύλλογοι που λειτουργούσαν συλλογικά, για την εκπροσώπηση της κοινότητας και την εξυπηρέτηση της προσφυγικής υπόθεσης. Στους κόλπους τους συγκροτούνταν η ενιαία προσφυγική ταυτότητα, που, παρά τις εθνοτοπικές διαφορές, βασίστηκε στην κοινή τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού, της ανάγκης για επιβίωση, καθώς και στο ενοποιητικό στοιχείο της θρησκείας, που ήταν κοινό σε όλους τους πρόσφυγες και τους γηγενείς.

Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι βασίστηκαν στην κοινή μικρασιατική προέλευση των μελών. Ο βαθμός συσσωμάτωσης σε διαφορετικούς εθνοτοπικούς συλλόγους ακόμα και από την ίδια περιφέρεια σχετίζεται με την πολυπληθυσμιακή ανθρωπογεωγραφία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των επαρχιών. Οι ανταγωνισμοί και οι αντιπαραθέσεις ήταν υπαρκτές ανάμεσα στους πρόσφυγες του συνοικισμού, ακόμα και αν δεν εκφράζονταν τόσο έντονα. Οι εθνοτοπικές διαφορές δεν εντοπίστηκαν μόνο στις περιφερειακές, όπως της Σμύρνης, του Πόντου, της Πισιδίας, της Καππαδοκίας, αλλά ακόμα και στις ίδιες περιφέρειες, σε εθνοτοπικά υποσύνολα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα στον συνοικισμό ήταν η περίπτωση της Σμύρνης, ανάμεσα στους πρόσφυγες που προέρχονταν από τις πιο εύρωστες συνοικίες και σε αυτούς που ανήκαν στις πιο λαϊκές, οι οποίοι ίδρυσαν διαφορετικούς συλλόγους, αλλά και ο σύλλογος των Δαρδανελίων, που ανακλούσε τη διάκριση ανάμεσα στους πιο ευκατάστατους Δαρδανελιώτες του πρότερου διοικητικού και εμπορικού κέντρου, και τους πρόσφυγες από την επαρχία του Ρένκιοϊ. Ειδικά για τους συλλόγους των Ποντίων είναι αξιοσημείωτο ότι στην Κοκκινιά πρώτα ιδρύθηκε η Ένωση Ποντίων, χωρίς διακριτά επιμέρους εθνοτοπικά χαρακτηριστικά, η οποία είχε ως κέντρο αναφοράς την περιφέρεια του Πόντου. Βέβαια, έμμεσα διακρίνεται η τοπικότητα των μελών, που προέρχονταν κυρίως από τον ανατολικό Πόντο (Τραπεζούντα, Κερασούντα, Χαλδεΐα και Αργυρούπολη). Αργότερα, με το θέμα της αποζημίωσης, άρχισαν να εμφανίζονται οι εθνοτοπικές ποντιακές ταυτότητες. Έτσι, λειτούργησε ο σύλλογος των Σινωπέων του δυτικού Πόντου και ιδρύθηκε ο σύλλογος των Ροδοπολιτών για τον ανατολικό Πόντο, γεγονός που πιστοποιεί τις διακρίσεις μεταξύ των Ποντίων και, φυσικά, ανάμεσα στους πρόσφυγες του συνοικισμού, καθώς και

την ανάγκη κάθε εθνοτοπικής κοινότητας να διεκδικήσει συλλογικά τις απαιτήσεις της για στέγαση και αποζημίωση.

Όμως, οι εθνοτοπικοί σύλλογοι λειτουργούσαν και ως «τόποι μνήμης», για τη διατήρηση της ανάμνησης της «χαμένης πατρίδας». Μέσα από τα μνημόσυνα και τις αναμνηστήριες τελετές, όπου συμμετείχε η κοινότητα, διατηρούνταν ζωντανή η μνήμη. Την ίδια μνημοτεχνική λειτουργία επιτελούσαν τα σύμβολα, οι επωνυμίες των συλλόγων που παρέπεμπαν είτε στην κοινότητα είτε στον προστάτη άγιο και, κυρίως, τα κειμήλια από τις «χαμένες πατρίδες»: συγκροτούσαν την εθνοτοπική ταυτότητα και, παράλληλα, μέσα από τη συμμετοχή στις τελετές, η μνήμη κληροδοτούνταν στις επόμενες γενιές. Οι σύλλογοι, εκτός του ότι λειτουργούσαν ως κοινότητες πένθους, ικανοποιούσαν το αίσθημα της ανεσιτότητας που βίωναν οι πρόσφυγες στα πρώτα χρόνια του ξεριζωμού. Η πρακτική αδυναμία εγκατάστασης σε κοινοτική βάση οδήγησε στη δημιουργία φαντασιακών κοινοτήτων ανάμεσα στα διάσπαρτα μέλη των ιδιαίτερων πατρίδων, με σημείο αναφοράς τους συλλόγους· σε αυτόν μπορούσαν να μιλήσουν τη γλώσσα τους και βρίσκονταν με συντοπίτες τους, ενισχύοντας τους δεσμούς αλληλοβοήθειας και επουλώνοντας το τραύμα της απώλειας του τόπου. Οι σύλλογοι λειτουργούσαν ως «διαμεσολαβητές της μνήμης» μέσα από διάφορες πρακτικές, όπως διαλέξεις, μελέτες, συγκέντρωση υλικού από λαογραφικά και αρχαιολογικά ευρήματα, τόνιζαν την ελληνικότητα των «χαμένων πατρίδων» και συνέβαλλαν στην «ένταξη» των προσφύγων στην εθνική ταυτότητα και τη σταδιακή απόνομιμοποίηση της ρητορικής που αμφισβητούσε την ελληνικότητά τους.

Στην Κοκκινιά αποτυπώθηκαν μορφές τυπικής και άτυπης οικονομίας· η τελευταία ανάγεται στις πολιτικές της κυβέρνησης, της ΕΑΠ και της Εθνικής Τράπεζας για τη «μικροαστικοποίηση» του προσφυγικού πληθυσμού, με σκοπό την αποσόβηση εργατικών κινητοποιήσεων.¹ Τα επαγγελματικά σωματεία του συννοικισμού παρέπεμπαν σε όλον αυτόν τον κόσμο των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και καταστημάτων που εξυπηρετούσαν τις οικιακές, εμπορικές και ψυχαγωγικές ανάγκες της κοινωνίας, ώστε να την καταστήσουν όσο γίνεται πιο αυτόνομη από τη μεγάλη αγορά του Πειραιά. Επίσης, δημιουργήθηκαν εργοστάσια και μικρές βιοτεχνίες, όπως τα ταπητουργεία, με στοιχειώδεις εγκαταστάσεις, που απασχολούσαν πρόσφυγες του συννοικισμού, γυναίκες, ακόμα και παιδιά. Ιδρύθηκαν

1 Λίλα Λεοντίδου, «Ένας χώρος ελπίδας και αρχιτεκτονικής πρωτοβουλίας: άτυπη εργασία και κατοικία στις προσφυγικές γειτονιές της Νίκαιας», στο Βλάχης Αγιτζίδης, κ.ά., *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας. Λεύκωμα μνήμης 1922- 2002: 80 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*. Αθήνα, Λιβάνης, σ. 17-23.

ο Εμπορικός Σύλλογος, ο οποίος διατηρούσε και νυχτερινή εμπορική σχολή για την εκπαίδευση των νέων, και η Ομοσπονδία Επαγγελματιών για την προστασία των επαγγελματικών δικαιωμάτων και την αυτονομία του κλάδου από τον Πειραιά. Δίπλα στα μαγαζιά και στο λιανικό εμπόριο υπήρχαν οι πλανόδιοι μικροπωλητές και οι οικοτεχνίες με τους αργαλειούς των γυναικών. Οι ανειδίκευτοι εργάτες και εργάτριες έβρισκαν δουλειά στα εργοστάσια του Πειραιά και της λεωφόρου Πειραιώς (καπνεργοστάσια, κλωστοϋφαντουργεία, Ελληνικά Υφαντήρια κ.ά.). Η εργατική τάξη της πόλης επικρατούσε έναντι των άλλων κοινωνικών τάξεων. Η άτυπη οικονομία συνυπήρξε με τη δουλειά στο εργοστάσιο, που οδηγούσε σταδιακά ένα τμήμα του πληθυσμού της Νέας Κοκκινιάς σε διεκδικητικά κινήματα και στον συνδικαλισμό.²

Σταδιακά, ο προσφυγικός συνοικισμός προσφέρθηκε για την ανάπτυξη του αριστερού κινήματος. Το ΚΚΕ, για να προσεγγίσει την εργατική τάξη, ίδρυσε μια εργατική οργάνωση και τον δικό του αλληλοβοηθητικό σύλλογο, την Παμπροσφυγική Οργάνωση Ν. Κοκκινιάς «Δημοκρατία», που προσπαθούσε να κερδίσει την ψήφο των οικονομικά ασθενέστερων και απογοητευμένων από τα αστικά κόμματα προσφύγων. Παραδοσιακά, ο συνοικισμός ανήκε στη σφαίρα επιρροής των Φιλελευθέρων, μέχρι το 1930· τα ποσοστά των Λαϊκών ήταν περιορισμένα και, το 1932, ιδρύθηκε ο πρώτος Λαϊκός Σύλλογος. Κατόπιν, υπήρξαν φυγόκεντρες τάσεις προς τον Κονδύλη και το ΚΚΕ. Επίσης, το 1933 εμφανίστηκαν οι πρωτοφασιστικές ομάδες της ΕΕΕ. Το 1936, ένα μέρος της προσφυγικής ψήφου, σύμφωνα με τα εκλογικά αποτελέσματα, κατευθύνθηκε προς το ΚΚΕ, που είχε εισχωρήσει στην πόλη.

Το πρώτο Δημοτικό Συμβούλιο του νεοσύστατου δήμου (1934) απαρτιζόταν από άτομα που είχαν εμπειρία σε συλλόγους. Οι αλληλοβοηθητικοί και οι εθνοτοπικοί σύλλογοι είχαν πολυσχιδείς δραστηριότητες, από τις παρεμβάσεις τους στους φορείς και μετά στον δήμο για τη διευθέτηση συγκεκριμένων προβλημάτων του συνοικισμού (υδροδότηση, ηλεκτροδότηση, συγκοινωνία και περίθαλψη), τη φιλανθρωπία και την περίθαλψη στα ευάλωτα μέλη της κοινότητας, μέχρι την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου και τη διασκέδαση με τη διοργάνωση χοροεσπερίδων, θεατρικών παραστάσεων και εκδρομών. Η εξωστρέφεια και η κοινωνικότητα των προσφύγων αποτυπώνονται, εκτός από τις ταβέρνες, τα καφενεία και τα κινηματοθέατρα, στους ψυχαγωγικούς συλλόγους, στα μουσικά,

² Στο ίδιο.

φυσιολατρικά, κυνηγετικά και εκδρομικά σωματεία, τα οποία προσέφεραν πλήθος δραστηριοτήτων, μερικές από τις οποίες παρέπεμπαν στις αστικές καταβολές μερίδας του πληθυσμού της Νέας Κοκκινιάς.

Ιδιαίτερα αναπτυγμένη ήταν και η αθλητική κίνηση της πόλης, με περίπου 30 συλλόγους. Το «λαϊκό» ποδόσφαιρο ήταν αυτό που κατακτούσε τους κατοίκους της πόλης, αν και υπήρχε αθλητικό σωματείο για τον κλασικό αθλητισμό. Η ίδρυση αθλητικών - ποδοσφαιρικών σωματείων στις γειτονιές του συνοικισμού ήταν ένας προσιτός τρόπος ψυχαγωγίας, όμως, ταυτόχρονα, ήταν και ένας έμμεσος τρόπος κοινωνικού ελέγχου της νεολαίας, την οποία έστρεφαν στον αθλητισμό, αντί για χαμηλής ποιότητας δραστηριότητες. Επίσης, τα αθλητικά σωματεία ήταν ένας από τους χώρους που προσέγγιζε το ΚΚΕ. Το Αθλητικό Σωματείο Εργαζόμενων Νέων, που είχε ιδρυθεί στον Καραβά Β', αποτελούνταν κυρίως από εργάτες, όπως και ο Βύρων ή ο Ανατολικός Αστήρ. Επρόκειτο για συλλόγους των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων, τα οποία είχαν ιδεολογική σχέση κυρίως με τον εργατικό αθλητισμό της Νεολαίας του ΚΚΕ.

Στα φιλανθρωπικά σωματεία της περιόδου παρατηρήθηκε η μετάβαση από την παραδοσιακή φιλανθρωπία και τις χριστιανικές αρχές στον επαγγελματισμό, για τη σταδιακή συγκρότηση του κράτους πρόνοιας. Οι σύλλογοι που δημιουργήθηκαν από επιστήμονες κατέβαλλαν προσπάθειες για την εκλαΐκευση θεμάτων δημόσιας υγείας, με σκοπό την πρόληψη των σοβαρών ασθενειών της εποχής και την προστασία της βρεφικής και της παιδικής ηλικίας. Επίσης, στα φιλανθρωπικά σωματεία υπήρξε προσπάθεια «εξυγίανσης των επικίνδυνων νέων» στις πιο φτωχικές συνοικίες και λειτούργησαν στο πλαίσιο της εκκλησίας, με ηθικοπλαστικές και πολιτικές στοχεύσεις κατά του κομμουνισμού.

Στα φιλανθρωπικά σωματεία εντάχθηκαν και οι τρεις γυναικείοι σύλλογοι που είχαν ιδρυθεί στο πλαίσιο της παραδοσιακής φιλανθρωπίας και του γυναικείου ρόλου της εποχής. Οι γυναίκες, αν και δεν αποκλείονταν από την εγγραφή τους ως απλά μέλη σε άλλους συλλόγους, δεν εντοπίστηκαν στις διοικήσεις. Η συσσωμάτωση του Μεσοπολέμου ήταν ανδρική υπόθεση, επιβεβαιώνοντας την κυριαρχία των ανδρών στον δημόσιο χώρο. Ο γυναικείος σύλλογος «Ελπίς» λειτούργησε στο πλαίσιο του εθελοντισμού των κυριών της ανώτερης τάξης του συνοικισμού, οι οποίες προσέφεραν τις υπηρεσίες τους για την προστασία των νηπίων και τη διάδοση των κανόνων υγιεινής των μητέρων, και ενδεχομένως είχαν συνεργασία με το Πατριωτικό Ίδρυμα. Οι άλλοι δύο γυναικείοι σύλλογοι ιδρύθηκαν από γυναίκες χαμηλότερων

οικονομικά στρωμάτων και συγκροτήθηκαν με επίκεντρο τη γειτονιά, που ήταν ο «οικείος» δημόσιος χώρος τους, συνδεδεμένοι με φιλανθρωπικές, ψυχαγωγικές και θρησκευτικές δραστηριότητες.

Η ύπαρξη τόσων συλλόγων την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν συντελούνταν η αποκατάσταση και έπειτα η ενσωμάτωση των προσφύγων, εκτιμούμε ότι προωθήθηκε από το Κράτος και τους φορείς της αποκατάστασης. Η συλλογική διεκδίκηση των αιτημάτων συνδυάζεται με τους ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των προσφύγων, με το πλήθος των αναγκών και των προβλημάτων του συνοικισμού, την ανεπάρκεια του Κράτους, τον αγώνα για τη βελτίωση της καθημερινότητας στη μικρή κλίμακα της γειτονιάς, καθώς και με τις ανταγωνιστικές διεκδικήσεις. Η πυκνότητα των συλλόγων, από την άλλη, είναι και ένας δείκτης της εξωστρέφειας και της κοινωνικότητας των προσφύγων. Παρά τους ανταγωνισμούς και την ιδιοτέλεια, που σε κάποιες περιπτώσεις υπήρχαν, οι σύλλογοι λειτουργούσαν ως μηχανισμοί αλληλεγγύης και επέτρεψαν στους πρόσφυγες να ενταχθούν σχετικά ομαλότερα στην ελληνική κοινωνία.

Την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά ολοκληρώθηκαν ορισμένα δημόσια έργα στην πόλη, όπως η Δημόσια Αγορά. Από το 1938, τα σωματεία εντάχθηκαν στον Αναγκαστικό Νόμο «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος». Οι έλεγχοι ήταν αυστηρότεροι και για την ίδρυση συλλόγου απαιτούνταν έκθεση της αστυνομικής Αρχής, η οποία είχε υπό την επιτήρησή της τη σωματειακή δραστηριότητα στις πόλεις. Στον συνοικισμό ιδρύθηκε η τοπική ΕΟΝ, που ήλεγχε όλους τους συλλόγους των νέων, και αναγνωρίστηκαν ένας μικρασιατικός εθνοτοπικός σύλλογος από τα Αλάτσατα, ένας φιλανθρωπικός και ένας ψυχαγωγικός σύλλογος, η Λαϊκή Βιβλιοθήκη. Στα σύνορα του συνοικισμού με τον Πειραιά ιδρύθηκε η αντικομμουνιστική οργάνωση «Ιερολοχίτες της 4ης Αυγούστου». Το καθεστώς δεν διέλυσε σωματεία, αλλά προχώρησε σε συγχωνεύσεις, όπως η δημιουργία της Ένωσης από όλα τα αθλητικά και ποδοσφαιρικά σωματεία, για τον αυστηρότερο έλεγχο των διοικήσεων, οι οποίες συνήθως ευθυγραμμίζονταν με τις απαιτήσεις της δικτατορίας.

Ο Μεταξάς προσπάθησε να ξεπεράσει το δίπολο γηγενών - προσφύγων και προωθούσε την πολιτισμική ένταξη των τελευταίων στην ελληνική κοινωνία. Οι εκπρόσωποι των αστικών προσφυγικών συνοικισμών (δήμαρχοι και πρόεδροι κοινοτήτων), με πρώτους υπογράφοντες τον δήμαρχο Νέας Κοκκινιάς και τον πρόεδρο του Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», προωθούσαν το αίτημα ίδρυσης

της Μικρασιατικής Στέγης στη Νέα Σμύρνη. Από την άλλη, ο Μεταξάς προσπάθησε να αποδυναμώσει τη δικτύωση και τη δύναμη των τοπικών προσφυγικών συλλόγων, με την απαγόρευση έκδοσης πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας, που ήταν μία από τις βασικές λειτουργίες τους και πηγή κέρδους, περιορίζοντας έτσι τον διαμεσολαβητικό ρόλο τους ανάμεσα στην προσφυγική κοινότητα και στο Κράτος. Στην Εθνική Τράπεζα, οι πρόσφυγες που αποζημιώθηκαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου προσκόμιζαν πιστοποιητικό από το υπουργείο Προνοίας ή από τα Επαρχιακά Συμβούλια, και όχι από κάποιον τοπικό προσφυγικό σύλλογο, όπως συνέβαινε την προηγούμενη περίοδο. Κάποια σωματεία της πόλης επέδειξαν «νομιμοφροσύνη», κυρίως εξαιτίας του φόβου και των απειλών. Από την άλλη, η Νεολαία του ΚΚΕ, μικρότεροι αθλητικοί σύλλογοι, όπως ο Βύρων, νεανικές ομάδες από το Γυμνάσιο και τα εργαζόμενα παιδιά της συνοικίας των Γερμανικών σαμποτάρισαν τις μεγαλοπρεπείς εκδηλώσεις που προετοίμαζε το καθεστώς. Αυτές οι εστίες των νέων και η Εργατοπροσφυγική Ένωση αποτέλεσαν σημεία αναφοράς για τη ριζοσπαστικοποίηση, τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών και την αντίδραση στο καθεστώς.

Την περίοδο της Κατοχής, η καθημερινότητα των ανθρώπων άλλαξε δραματικά: η πόλη επηρεάστηκε από τις αλλαγές στις χρήσεις των χώρων και οι κάτοικοί της δοκιμάστηκαν από τον λιμό. Στη Νίκαια, όπως και σε πολλούς προσφυγικούς συνοικισμούς, αναπτύχθηκε μαζικά το αντιστασιακό κίνημα. Προς το τέλος της κατοχικής περιόδου, η κλιμάκωση της βίας στην πόλη επισφραγίστηκε με δύο τραυματικά γεγονότα που συγκλόνισαν την τοπική κοινωνία και καθόρισαν την τοπική ταυτότητα. Η μάχη (Μάρτιος 1944) και, κυρίως, το Μπλόκο της Κοκκινιάς (17 Αυγούστου 1944) δεν υπήρξαν απλά μια μορφή εκτεταμένης βίας και τρομοκράτησης των κατοίκων από τα Τάγματα Ασφαλείας και τους κατακτητές, αλλά ήταν μια τραυματική εμπειρία για την τοπική κοινωνία. Το Μπλόκο ήταν το οδυνηρό γεγονός που αποτέλεσε το προσδιοριστικό σημείο αναφοράς για τους κατοίκους της Κοκκινιάς και πήρε διαστάσεις πολιτισμικού τραύματος.

Το σωματειακό φαινόμενο σημείωσε σημαντική κάμψη κατά τη διάρκεια του πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου (1940-1949) – συνολικά, εντοπίστηκαν μόλις 18 σύλλογοι. Από τον πόλεμο έως την Απελευθέρωση (1940-1944) ιδρύθηκαν τέσσερις σύλλογοι, οι οποίοι εντάχθηκαν στην ευρύτερη κατηγορία των αλληλοβοηθητικών σωματείων και των επαγγελματικών και αποτελούσαν ανάκλαση των συνεπειών του πολέμου και του λιμού: αφορούσαν κυρίως την πρόνοια των

τραυματιών και των αναπήρων του πολέμου, και τις συλλογικές διεκδικήσεις τους από το Κράτος. Οι επαγγελματικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν στο πλαίσιο της τοπικής αγοράς και των στρατηγικών επιβίωσης. Την ίδια περίοδο, κάποιοι νεανικοί –κυρίως προπολεμικοί– σύλλογοι, όπως ο Φοιτητικός και ο Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Κοκκινιάς (ΟΦΟΚ), συνέχισαν τη δράση τους, όμως τη διοχέτευσαν σε αντιστασιακές ενέργειες και αποτέλεσαν προκάλυμμα για την Αντίσταση. Το ΕΑΜ στόχευε να διευρύνει τη μαζικότητά του και επεδίωξε να προσεγγίσει τους νέους προκειμένου να στρατολογήσει νέα μέλη, για αυτό στράφηκε σε ψυχαγωγικούς και αθλητικούς συλλόγους που συγκέντρωναν τη νεολαία της ευρύτερης περιοχής. Την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης διαπιστώθηκε η σχέση ανάμεσα στον μεσοπολεμικό Σύλλογο των Ανταλλαξίμων και τον ΟΦΟΚ. Αρχικά, ο Σύλλογος Ανταλλαξίμων διεκδικούσε την αποζημίωση των προσφύγων. Η διοίκησή του δυσανεστήμενη από το Σύμφωνο της Άγκυρας μετά το 1930 ίδρυσε τον νεανικό ψυχαγωγικό σύλλογο ΟΦΟΚ, που συγκέντρωνε τα δημοκρατικά στοιχεία της πόλης. Ακόμα και στη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου εκτιμούμε ότι, σε κάποιον βαθμό, κατάφεραν να διατηρηθούν τα δημοκρατικά στοιχεία, παρά την επιβεβλημένη αλλαγή στη διοίκηση και την «προσαρμογή» του ιδεολογικού περιεχομένου του δελτίου του στις απαιτήσεις του καθεστώτος για να αποφύγει τη διάλυση. Στην Κατοχή, ο νεανικός ψυχαγωγικός σύλλογος συνέβαλε στη συγκρότηση του συλλογικού υποκειμένου της Αντίστασης, μέσα από τη στελέχωση των νέων στο ΕΑΜ και στην ΕΠΟΝ.

Ο Εμφύλιος άφησε το δικό του αποτύπωμα στην πόλη. Οι παλιές διαχωριστικές γραμμές Φιλελευθέρων - Λαϊκών και προσφύγων - γηγενών είχαν αμβλυνθεί και τη θέση τους πήρε ένα νέο δίπολο, ανάμεσα στους αριστερούς και τους εθνικόφρονες. Η ενίσχυση της πόλης στηρίχθηκε κυρίως στη βοήθεια της UNRRA και αργότερα στο Σχέδιο Μάρσαλ. Το σωματειακό φαινόμενο σημείωσε άνοδο, με την ίδρυση 14 νέων συλλόγων και την επανεμφάνιση κάποιων από τους προπολεμικούς. Από τους νέους, οι 10 ιδρύθηκαν το 1945, επιβεβαιώνοντας την άμεση ανάγκη των ανθρώπων να συσπειρωθούν και να δράσουν συλλογικά για τη διεκδίκηση νέων αιτημάτων, που είχαν γεννήσει η Κατοχή, η εμπειρία της οργανωμένης Αντίστασης και το Μπλόκο, καθώς και η ανάγκη να επανέλθουν σε όσο το δυνατόν φυσιολογικούς ρυθμούς εν μέσω του Εμφυλίου, που δυσχέραινε την καθημερινή ζωή. Το 1945 εμφανίστηκαν αλληλοβοηθητικοί σύλλογοι κυρίως υπό τη μορφή της ένωσης των παλαιότερων σωματείων, με την επωνυμία «Οργανισμός

Συνεργαζόμενων Σωματείων Νίκαιας», για την ανασυγκρότηση της πόλης και την κατασκευή δημόσιων έργων, αλλά και για τις επανορθώσεις των βομβόπληκτων σπιτιών. Στη σύνθεση της παραπάνω ένωσης εντοπίστηκαν η σχέση μελών της με την ΕΑΜική αντίσταση και η πρόθεση του ΚΚΕ να συμμετάσχει στην ανασυγκρότηση της πόλης. Αυτή η τακτική άρμοζε με την πολιτική του ΕΑΜ για τη συλλογική οργάνωση στη μικρή κλίμακα της πόλης, πριν από τη διάλυσή του. Για τις επικείμενες εκλογές του 1946 είχε ιδρυθεί ο πολιτικός Δημοκρατικός Σύλλογος, του οποίου τα ιδρυτικά μέλη ήταν άτομα που προπολεμικά είχαν διατελέσει δημοτικοί σύμβουλοι, αλλά και νέα πρόσωπα, με πρόσφατη ΕΑΜική αντιστασιακή δράση. Ο σύλλογος, ακολούθησε τη γραμμή των Δημοκρατικών Ενώσεων και καλούσε σε αποχή από τις εκλογές.

Ο κλάδος των επαγγελματιών προσπαθούσε να ανακάμψει με την ανασύσταση του Εμπορικού Συλλόγου που διαχειριζόταν τη βοήθεια της UNRAA, η οποία δεν ήταν πολιτικά ουδέτερη, αλλά ευθυγραμμιζόταν με την κρατική εξουσία. Ο Εμπορικός Σύλλογος διατηρούσε επαφές με τις διορισμένες τοπικές Αρχές και εξασφάλιζε οικονομικούς πόρους στη διάρκεια του Εμφυλίου, όπως και ο πρώην προσφυγικός αλληλοβοηθητικός σύλλογος που είχε αναθεωρήσει το καταστατικό του και είχε μετονομαστεί σε «Φιλολογικό Σύλλογο» της πόλης. Την περίοδο αυτή, ο εθνοτοπικός προσφυγικός Σύλλογος Ρενκιωτών ανασυστήθηκε και επεδίωξε τη σύσφιγξη των σχέσεών του με τους ομογενείς συμπατριώτες στην Αμερική, προσβλέποντας στην οικονομική βοήθειά τους για τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες του συλλόγου. Τα φιλανθρωπικά σωματεία, όπως ο Σύλλογος Ευποιΐας και Ανορθώσεως συγκροτήθηκε κυρίως από γυναίκες και διατηρούσε επαφές με την Εκκλησία. Βασικοί αποδέκτες της φιλανθρωπικής δράσης του ήταν κυρίως οι χήρες και τα ορφανά, τα θύματα του πολέμου και γενικά τα ευάλωτα μέλη. Η φιλανθρωπία περιείχε ηθικοπλαστικές στοχεύσεις και αποσκοπούσε στην πολιτική χειραγώγηση. Την ίδια εποχή ανέκαμψε και η αθλητική δραστηριότητα της πόλης, με τη συνένωση του σωματείου κλασικού αθλητισμού Ηρακλής με τη μεγαλύτερη ποδοσφαιρική ομάδα, Άμυνα, από την οποία προέκυψε η Αθλητική Ένωση Νίκαιας.

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, η πόλη υποδέχθηκε νέους πρόσφυγες από περιοχές της βόρειας Ελλάδα· επρόκειτο για οργανωμένες εξαναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών από τον Εθνικό Στρατό. Οι «ανταρτόπληκτοι» ίδρυσαν σύλλογο με βασικό σκοπό την εγκατάστασή τους. Η τραυματική εμπειρία του Μπλόκου και η διαχείριση της αντιστασιακής μνήμης, την οποία μονοπωλούσε και

διαστρέβλωνε το Κράτος, ώθησαν στη δημιουργία συλλογικοτήτων για τα «θύματα της Κατοχής» από τους συγγενείς τους, με βασικό διακύβευμα την τραυματική μνήμη και τα δικαιώματα που απέρρεαν από αυτήν. Την ίδια περίοδο ιδρύθηκε ο πρώτος φεμινιστικός σύλλογος από έναν πυρήνα 13 γυναικών του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Η συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση τις ώθησε στον αγώνα για τις διεκδικήσεις στον δημόσιο βίο μετά τον πόλεμο.

Τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες, η πόλη προσπάθησε να ανασυγκροτηθεί και να αναμορφώσει τις συνοικίες της μέσα από τα προγράμματα λαϊκής κατοικίας. Η πληθυσμιακή σύνθεσή της είχε αλλάξει και το μικρασιατικό στοιχείο, αν και κυριαρχούσε, δεν ήταν πλέον το μοναδικό. Ο πληθυσμός της είχε αυξηθεί από την εσωτερική μετανάστευση και τους πρόσφυγες του Εμφυλίου. Οι νέοι κάτοικοι προέρχονταν από νησιωτικές και ηπειρωτικές επαρχίες, και στην πλειονότητά τους στεγάστηκαν στις παρυφές της πόλης, οπότε η ανάγκη επέκτασης προς το βόρειο τμήμα ήταν επιτακτική. Από τα βασικότερα προβλήματα ήταν η ανεργία και κυρίως το στεγαστικό, που αντιμετώπιζαν οι πιο ευάλωτες οικονομικά κοινωνικές κατηγορίες. Ειδικά το στεγαστικό εξελίχθηκε σε περίπλοκο ζήτημα, με μπερδεμένους τίτλους ιδιοκτησίας και ακατάλληλα παραπήγματα από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η εφαρμογή των κρατικών προγραμμάτων, που προέβλεπαν την κατεδάφιση των παραπηγμάτων και των αυθαιρέτων πρόσθετων χώρων, σε κάποιες περιπτώσεις συνάντησε την αντίδραση του κόσμου.

Ο δήμος είχε να επιλύσει αρκετά προβλήματα, όπως οι ελλείψεις σε δημόσια έργα, ενώ οι δυνατότητες που είχε ήταν περιορισμένες λόγω της ισχνής κρατικής χρηματοδότηση, εξαιτίας του αντιστασιακού παρελθόντος και των αριστερών τοπικών αρχόντων. Στην πόλη επικρατούσε ανησυχία λόγω των ελέγχων, των συλλήψεων και τις εθνικιστικών οργανώσεων.

Το σωματειακό φαινόμενο επηρεάστηκε από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν. Η άδεια από τις αστυνομικές Αρχές ήταν επιβεβλημένη ακόμα και για την απλή συνάθροιση των μελών των συλλόγων, γεγονός που έθετε περιορισμούς στην ελεύθερη συσσωμάτωση. Το χρονικό διάστημα 1950-1967 είχαν ιδρυθεί 34 νέοι σύλλογοι, οι 22 από αυτούς τη δεκαετία του 1950. Συνολικά, το 1964 λειτουργούσαν περίπου 100 σύλλογοι, οι οποίοι εξυπηρετούσαν διάφορες πρακτικές ανάγκες, από τις πιο ζωτικές, όπως το στεγαστικό και η περίθαλψη, μέχρι την ψυχαγωγία και την κοινωνική συναναστροφή. Για τη στέγαση και τη διεκδίκηση της ένταξης των νέων τμημάτων στο σχέδιο πόλεως δραστηριοποιήθηκαν κυρίως οι εξωραϊστικοί και οι

προσφυγικοί σύλλογοι, όπως ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός Ζωοδόχου Πηγής και ο Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Νεαπόλεως, που εφήρμοσαν πολιτικές του χώρου και ενεργούσαν για τη βελτίωση της καθημερινότητας, με συνεχείς παρεμβάσεις στον δήμο για την επίλυση ζωτικών προβλημάτων, όπως η ύδρευση. Ανάλογα κινήθηκαν και ορισμένοι προσφυγικοί σύλλογοι, που προσπαθούσαν να εντάξουν τους Μικρασιάτες στα προγράμματα λαϊκής κατοικίας, όπως ο Προσφυγικός Σύλλογος Αγ. Γεωργίου - Γερμανικών.

Οι περισσότεροι από τους προπολεμικούς εθνοτοπικούς μικρασιατικούς συλλόγους ανασυγκροτήθηκαν, αναθεώρησαν τα καταστατικά τους και ασχολήθηκαν κυρίως με τη διατήρηση της μικρασιατικής μνήμης. Η συμπλήρωση 40 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή και ο φόβος της λήθης ενεργοποίησαν τη μικρασιατική κοινότητα για την καταγραφή των αναμνήσεων, ώστε η βιωμένη ανάμνηση να μετατραπεί σε πολιτισμική και θεσμικά συγκροτημένη ανάμνηση. Έτσι, ιδρύθηκαν και τρεις νέοι σύλλογοι, που λειτουργούσαν ως θεματοφύλακες της μικρασιατικής μνήμης, ενώ όλοι προσπάθησαν να αποκτήσουν τη δική τους εθνοτοπική στέγη.

Ανάμεσα στους 15 μικρασιατικούς συλλόγους, την πρωτοκαθεδρία είχαν η Ένωση Ποντίων και η Ένωση Σμυρναίων, που διατηρούσαν επαφές με την τοπική Αρχή και με βουλευτές. Ταυτόχρονα, κάποιοι μερίμνησαν για το θέμα της στέγασης των μελών τους και ανέπτυξαν φιλανθρωπικές δράσεις, ενώ κινούνταν και για τη βελτίωση της συνοικίας τους με παρεμβάσεις στον δήμο, όπως η Ένωση Εφεσίων.

Η σταδιακή συγκρότηση της αντιστασιακής μνήμης στην πόλη εκτιμώ ότι κλόνισε το μικρασιατικό στοιχείο, που έβλεπε τον περιβάλλοντα χώρο της πόλης να αλλάζει και να αντικαθίστανται οι μικρασιατικές οδοί με νέες ονομασίες της πρόσφατης εμπειρίας. Τη μετεμφυλιακή περίοδο, οι μικρασιατικοί σύλλογοι προσπάθησαν να τηρήσουν στάση μη ανάμειξης στις πολιτικές και ήταν παρόντες στα εθνικά ζητήματα, όπως το Κυπριακό. Σε κάποιες περιπτώσεις, η ανάδειξη της μικρασιατικής μνήμης λειτουργούσε και ενωτικά, γιατί κάλυπτε πολιτικές διαφορές και εμφύλια πάθη.

Οι τοπικοί πολιτικοί σύλλογοι ήταν απεικόνιση της μετεμφυλιακής πολιτικής σκηνής, καθώς είχε ιδρυθεί ο τοπικός πολιτικός σύλλογος της ΕΠΕΚ, της ΕΔΑ και αργότερα της ΕΡΕ (1966). Οι νέες δημοτικές Αρχές, που προέρχονταν κυρίως από τον χώρο της ΕΔΑ, αλλά και τα υψηλά ποσοστά της ΕΔΑ στις εθνικές εκλογές επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η εμπειρία της Αντίστασης του ΕΑΜ ήταν ακόμα

παρούσα στην πόλη, παρά τις διώξεις εναντίον της Αριστεράς. Η εικόνα της συμπαγούς αριστερής πολιτικής ταυτότητας που επικρατούσε στην πόλη, σύμφωνα με τα εκλογικά αποτελέσματα, δεν μπορεί, βέβαια, να υποστηριχθεί ότι αντιπροσώπευε το σύνολο της τοπικής κοινωνίας.

Η διεκδίκηση της αντιστασιακής μνήμης ήταν μια δύσκολη υπόθεση, την οποία είχαν αναλάβει οι Σύλλογοι των Θυμάτων Κατοχής, των Τραυματιών και των Ομήρων, οι τελευταίοι διεκδικούσαν τις γερμανικές αποζημιώσεις σε συνεργασία με την Αυτοδιοίκηση που προερχόταν από την ΕΔΑ. Οι συλλογικότητες αυτές πίεζαν για την αναγνώριση της Αντίστασης, πέρα από το περιεχόμενο που επεδίωξαν να της δώσουν οι εθνικόφρονες κρατικές Αρχές. Η πρώτη κατάκτηση ήταν η χορήγηση άδειας από τις Αρχές για τη διοργάνωση του ετήσιου μνημοσύνου του Μπλόκου της 17ης Αυγούστου, και αργότερα, προς τα μέσα της δεκαετίας του 1960, η πίεση προς αναγνώριση της συγκεκριμένης ημέρας σε τοπική επέτειο.

Οι επαγγελματικοί σύλλογοι, και κυρίως ο Εμπορικός» μαζί με την Ομοσπονδία των Επαγγελματικών Συλλόγων της πόλης, ανασυγκροτήθηκαν και κατέβαλαν προσπάθειες για την τόνωση της τοπικής αγοράς και την αντιμετώπιση της ανεργίας. Η φιλανθρωπία από την περίοδο του Μεσοπολέμου ανήκε στις δράσεις των διαφόρων συλλόγων, ενώ, παράλληλα, είχαν ιδρυθεί και αυτόνομα σωματεία που κινούνταν ανάμεσα στην πρόνοια και τη φιλανθρωπία. Τις μετεμφυλιακές δεκαετίες, οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι κάλυπταν προνοιακές ανάγκες ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, όπως οι πολύτεκνοι ή οι πάσχοντες από ανίατες ή ψυχικές ασθένειες, καθώς ακόμα συγκροτούνταν το κράτος πρόνοιας. Από την άλλη, υπήρχαν φιλανθρωπικοί σύλλογοι που είχαν άμεση σχέση με την Εκκλησία, μεριμνούσαν για την κατήχηση των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και τη διατήρηση του θεσμού της οικογένειας με την προικοδότηση άπορων κοριτσιών, ενώ ταυτόχρονα ευθυγραμμίζονταν με την πολιτική της εθνικοφροσύνης στο τρίπτυχο «πατρίς - θρησκεία - οικογένεια», όπως ο σύλλογος της Ορθόδοξου Χριστιανικής Αδελφότητας «Τα Τέκνα της Εκκλησίας». Η δράση του συγκεκριμένου συλλόγου επικεντρώθηκε κυρίως στην πιο φτωχική συνοικία, όπου στο πρόσφατο παρελθόν είχε υπάρξει ισχυρή αντιστασιακή δράση.

Η γυναικεία συμμετοχή στις διοικήσεις των συλλόγων είχε αυξηθεί, αν και διατηρήθηκε η ανδροκρατία. Οι γυναικείοι σύλλογοι της περιόδου ήταν μετεξέλιξη του πρώτου φεμινιστικού σωματείου που είχε ιδρυθεί μεταπολεμικά, με αριστερό χαρακτήρα, και διεκδικούσαν κοινωνικά δικαιώματα, όπως η προστασία της εργαζόμενης μητέρας και η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου από τις γυναίκες της

γειτονιάς, εφόσον πλέον είχαν δικαίωμα ψήφου. Η πρόεδρος της «Στοργής της Μητέρας» είχε διατελέσει και γραμματέας του Δημοτικού Συμβουλίου Νίκαιας.

Τη μετεμφυλιακή περίοδο, όταν οι νέοι διεκδικούσαν ακόμα πιο δυναμικά τη συμμετοχή τους στην κοινωνία, εμφανίστηκε το «πρόβλημα της νεολαίας». Οι ψυχαγωγικοί σύλλογοι ήταν αυτοί που κλήθηκαν να διαχειριστούν την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου τους και να τους αποτρέψουν από «κακόφημες και ξενόφερτες» συνήθειες. Στην πόλη, τα σωματεία που πρωτοστατούσαν στην ψυχαγωγία των μαθητών και των νεαρών ήταν η ΧΑΝ, οι Πρόσκοποι, ο Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Νίκαιας, η νεοσύστατη Πνευματική Εστία Νίκαιας (ΠΕΝ), οι φοιτητικές νεολαίες και οι αθλητικοί σύλλογοι. Από την παιδική ηλικία, η εγγραφή των νέων στη ΧΑΝ ή στους προσκόπους είχε στόχο να τους θωρακίσει ηθικά και να ανασχέσει τον κίνδυνο ηθικής κατάπτωσης που ενείχε η απομάκρυνση από τις ελληνορθόδοξες παραδόσεις. Παράλληλα, για την παραβατικότητα των ανηλίκων δρούσε ο Σύνδεσμος Εθνικοκοινωνικής Διαπαιδαγώγησης και Αναμορφώσεως Ανηλίκων, από κατοίκους των συνοικιών που είχαν αναλάβει τον ρόλο των επιμελητών και παρατηρητών των νέων, και διατηρούσε επαφές με τη ΧΑΝ, τους Προσκόπους και τα άλλα σωματεία όπου συγκεντρώνονταν νέοι. Λειτουργούσε ως ελεγκτικός μηχανισμός, ο οποίος παρέπεμπε τους ανήλικους παραβάτες στο Άσυλο Αλητόπαιδων του Κορυδαλλού.

Η εξέλιξη του κινήματος της νεολαίας επηρέασε τους φοιτητές και τους νέους της λαϊκής συνοικίας. Ο Φοιτητικός Σύνδεσμος και οι Λαμπράκηδες δρούσαν στον συνοικισμό και απευθύνονταν κυρίως στους νεολαίους της Αριστεράς που συμμετείχαν στις διαδηλώσεις και τις κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1960. Ένα κομμάτι των φοιτητών που δεν εντάχθηκε στην Αριστερά είχε ιδρύσει τη Φοιτητική Ένωση Νίκαιας - Κορυδαλλού, ενώ ένα τμήμα της νεολαίας εξίσου δυναμικό αξιοποιούσε τον ελεύθερο χρόνο του στις πολιτιστικές δράσεις της ΠΕΝ και του ΟΦΟΝ, που είχαν επαφές με τον χώρο της Αριστεράς και προσπαθούσαν μέσα από τις ποικίλες ψυχαγωγικές δραστηριότητες να απομακρύνουν τους νέους από τα κακόφημα «στέκια» και τον «τεντιμποϊσμό». Η ΠΕΝ ήταν μια νέα συλλογικότητα, πιο δεκτική στους νεωτερισμούς, και εισήγαγε νέες καλλιτεχνικές ιδέες, επηρεασμένη από τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς, χωρίς όμως τους αυστηρούς περιορισμούς και τους φραγμούς που η ίδια η Αριστερά έθετε σε πρότυπα της Δύσης. Αυτή ήταν η ειδοποιός διαφορά της με τον ΟΦΟΝ: οι νέοι σε αυτόν άκουγαν μόνο τα πολιτικά

τραγούδια του Θεοδωράκη, ενώ στα πάρτι της ΠΕΝ χόρευαν υπό τους ήχους του ροκ 'ν' ρολ.

Η πνευματική ανάπτυξη της πόλης κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο ήταν από τα βασικά ζητούμενα του δήμου και γινόταν προσπάθεια για τη συνεργασία όλων των πολιτιστικών σωματείων. Με αυτήν ασχολήθηκαν η ΠΕΝ, με ποικίλες θεατρικές, μουσικές και εικαστικές δραστηριότητες, και οι δύο ψυχαγωγικοί - εκπολιτιστικοί σύλλογοι που είχαν ιδρυθεί προπολεμικά, οι οποίοι επηρεάστηκαν από την Κατοχή και την Αντίσταση και βρέθηκαν να εκπροσωπούν δύο διαφορετικούς κόσμους του μετεμφυλιακού κράτους. Ο ΟΦΟΝ εκπροσωπούσε το λαϊκό κομμάτι της πόλης, αλλά το αντιστασιακό και κομμουνιστικό παρελθόν του προκαλούσε καχυποψία στις Αρχές. Το αντίβαρό του ήταν ο Φιλολογικός Σύλλογος, ο οποίος απευθυνόταν κυρίως στο αστικό και πιο μορφωμένο κομμάτι της κοινωνίας, ευθυγραμμιζόμενος με τις κεντρικές πολιτικές του κράτους.

Ο ΟΦΟΝ, η ΠΕΝ, ο Φιλολογικός και τα μικρασιατικά σωματεία ήταν οι σύλλογοι που αποτελούσαν τους «συνδιαμορφωτές» της συλλογικής μνήμης της πόλης, οι οποίοι έπρεπε να συνταιριάζουν τη μικρασιατική και την αντιστασιακή τοπική μνήμη με την εθνική. Πέρα από αυτόν τον ευρύτερα πολιτικό ρόλο, οι ψυχαγωγικοί σύλλογοι με τις δράσεις τους παρείχαν ευκαιρίες ψυχαγωγίας στους κατοίκους της πόλης, όπως εκδρομές, θαλάσσια μπάνια, θεατρικές παραστάσεις κ.λπ., που δεν ήταν προσιτές στα λαϊκά στρώματα. Από την άλλη, στην αθλητική κίνηση της πόλης κυριαρχούσε το «λαϊκό» ποδόσφαιρο, που σταδιακά περνούσε προς τον επαγγελματισμό, για αυτό και έγιναν συγχωνεύσεις και ιδρύθηκε η τοπική ομάδα της Νίκαιας, στην οποία επικράτησε το μικρασιατικό όνομα «Ιωνικός», χωρίς να εκλείψουν οι ερασιτεχνικές συνοικιακές ομάδες. Κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, κάποιοι από τους συλλόγους στη Νίκαια είχαν σχέση με τον χώρο της Αριστεράς, για αυτό η απριλιανή δικτατορία προχώρησε σε άμεση διάλυση του Φοιτητικού Συλλόγου, της ΠΕΝ, του γυναικείου συλλόγου «Στοργή της Μητέρας», του Προσφυγικού Συλλόγου Αγ. Γεωργίου - Γερμανικών και του Εκπολιτιστικού Ομίλου Νεαπόλεως, τον Μάιο 1967.³

Η Νέα Κοκκινιά του Μεσοπολέμου ιδρύθηκε ως αστικός προσφυγικός συνοικισμός στις παρυφές του Πειραιά από πρόσφυγες από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Το σωματειακό φαινόμενο εμφανίστηκε μαζί με την

3 «Ποιοι σύλλογοι της Νίκαιας διελύθησαν», εφ. *Παρατηρητής*, 16/5/1967.

παρουσία των προσφύγων στον νέο τόπο εγκατάστασης και αρχικά εξυπηρέτησε ζωτικές ανάγκες, καθώς συνέβαλε στην κοινωνική και πολιτισμική ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Οι συλλογικότητες βασίστηκαν στο κοινό τραύμα του ξεριζωμού και της προσφυγιάς, καθώς και στις απαιτήσεις που προέκυπταν από αυτό· κινητοποίησαν εθνοτοπικά χαρακτηριστικά και συγκρότησαν την προσφυγική ταυτότητα. Τη δεκαετία του 1930, ο προσφυγικός συνοικισμός εντάχθηκε στο πολεοδομικό συγκρότημα ως ανεξάρτητος δήμος. Οι πρώτοι εκπρόσωποί του προέρχονταν από τους αλληλοβοηθητικούς συλλόγους της προηγούμενης δεκαετίας, που είχαν «μαθητεύσει» στην άσκηση πολιτικής με την ευρεία έννοια του όρου, ανταποκρινόμενοι στις απαιτήσεις της εποχής.

Η δεκαετία του 1940, με τον πόλεμο, τον λιμό, την ανάγκη επιβίωσης και την οργανωμένη Αντίσταση, λειτούργησε ενοποιητικά· οι παλιές διαχωριστικές ταυτότητες γηγενών - προσφύγων αμβλύθηκαν, καθώς συντελέστηκαν γρήγορες διεργασίες ενσωμάτωσης και προέκυψε το νέο δίπολο «αντιστασιακοί - συνεργάτες». Η καθημερινότητα των κατοίκων άλλαξε δραματικά, οι σύλλογοι επηρεάστηκαν και κάποιοι εξ αυτών υπήρξαν πηγές στελεχών της οργανωμένης Αντίστασης. Με τον Εμφύλιο προέκυψαν νέες διχαστικές ταυτότητες, εθνικοφρόνων και μη. Στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, η πόλη ακολούθησε τον ρυθμό ανασυγκρότησης και αναμόρφωσης των προσφυγικών συνοικισμών, με τα νέα οικιστικά προγράμματα των λαϊκών κατοικιών. Οι σύλλογοι, ως ενεργό κομμάτι της κοινωνίας, ανταποκρίθηκαν στις νέες απαιτήσεις και στα ζητούμενα της εποχής αναφορικά με τη στέγαση, την ανασυγκρότηση του επαγγελματικού κόσμου και την πνευματική και πολιτισμική καλλιέργεια. Η εμπειρία της Αντίστασης καθόρισε μετεμφυλιακά την πολιτική ταυτότητα και τη μνήμη της πόλης. Οι τραυματικές αναμνήσεις της προσφυγιάς και της Αντίστασης έγιναν τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά της συλλογικής μνήμης της λαϊκής συνοικίας της Νίκαιας.

Πηγές - Βιβλιογραφία

I. Ανέκδοτες

Γενικά Αρχεία Κράτους

- Φάκελοι απαλλοτριώσεων αστών προσφύγων της χώρας και Σειρά τοπογραφικών διαγραμμάτων, αταξινόμητο αρχείο Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως
- Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού 1917-1927
- Τα Βασιλικά Σωματεία, Πολιτικό Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος

- Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής
- Τμήμα Δικαστικό

Ιστορικό Αρχείο Πειραιά

- Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1922

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

- Αρχείο Προφορικής Παράδοσης
- Χειρόγραφα
- Αρχείο σημερινή εγκατάσταση προσφύγων Πειραιάς και Συνοικισμοί
- Αταξινόμητο Αρχείο Renee Hirschon

Μουσείο Μπενάκη

- Αρχείο Ελ. Βενιζέλου

Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή»

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Πρωτοδικείο Πειραιά

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

- Αρχείο Μιχ. Κύρκου
- Αρχείο ΕΔΑ

Ιστορικό και Επιμορφωτικό Κέντρο Χαρ. Φλωράκη

- Αρχείο ΚΚΕ

Δήμος Νίκαιας – Αγ. Ιω. Ρέντης

- Αρχείο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου και Αποφάσεων 1934-1966
- Ληξιαρχείο Πράξεις Γάμων 1934-1940
- Αταξινόμητο αρχείο Αλληλογραφίας Γραφείου Δημάρχου 1964-1965

Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου Ένωση Ρενκιωτών Νίκαιας

- Πρακτικά Διοικητικών Συμβουλίων (1946-1966)

Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Νίκαιας

- Πρακτικά Διοικητικών Συμβουλίων (1950-1966)

Αρχείο Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας

- Πρακτικά Διοικητικών Συμβουλίων (1953-1966)
- Αλληλογραφία Συλλόγου

Πειραματικό Μουσείο Λογοτεχνίας

- Συλλογή τοπικού τύπου

Βιβλιοθήκη 3ου ΓΕΛ Νίκαιας

- Συλλογή τοπικού τύπου

Ιδιωτικές Συλλογές

- Βεράνης Γιώργος
- Γεράκη Μαρία
- Θεοφυλάκτου Έλσα
- Τουντουλίδης Γιώργος
- Χριστοφοράτου Ανδριάννα

II. Δημοσιευμένες

Απογραφές Πληθυσμού

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας - Διεύθυνσις Στατιστικής, Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920, Αθήνα 1921.

Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιο 1923, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1923.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1933.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1946.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, Αθήνα 1961.

Στατιστικά Αποτελέσματα Βουλευτικών Εκλογών

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 5ης Μαρτίου 1933, Αθήνα 1934, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 9ης Ιουνίου 1935, Αθήνα 1936, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936, Αθήνα 1936, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946, Αθήνα 1947, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 5ης Μαρτίου 1950, Αθήνα 1951, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία, Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 9ης Σεπτεμβρίου 1951, Αθήνα 1952, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

Υπουργείον Εσωτερικών, Διεύθυνσις Εκλογών, Αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών της 16ης Φεβρουαρίου 1964, Αθήνα 1965, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

Πρακτικά Βουλής

«Συνεδρία ΞΘ΄», 30/6/1924, Πρακτικά Δ΄ Εθνικής Συνελεύσεως 1924, τ. 2, σ. 450-451.

«Συνεδρία ΡΑΓ΄», 27/1/1925, Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ΄ εν Αθήναις Βουλής των Ελλήνων Συνελεύσεως, τ. Δ΄, Συν. ΡΑΒ΄21/1 – ΡΟΗ΄11/4/ 1925, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1925, σ. 19.

«Συνεδρία ΝΘ΄», 23-3-1928, Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής - Περίοδος Α - Σύνοδος Β Τ. 1, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1927, σ. 655, Βουλή των Ελλήνων.

Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως

Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων, Αθήνα Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, 1926

Στέγασις αστών προσφύγων 1922. Το έργον της εξαετίας 1952-1957, Αθήνα, Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, 1958

Επαγγελματικοί Οδηγοί

Μέγας Οδηγός Πειραιώς 1928-1929, εταιρία εκδόσεων και τεχνών «Αρτια», Αλ. Φωτεινός και Σία, Πειραιεύς (Μακράς Στοάς 4) 1929

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

Έξοδος Α΄ - Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1980

Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις περιοχές της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας, τ. Β΄, Αθήνα 1982

Εφημερίδες – Περιοδικά

Αθλητικά Χρονικά (1932)
Αθλητική Ημέρα (1936)
Αθλητικός Τύπος (1931)
Αθλητισμός της Ελλάδος (1939)
Ακρόπολις (1929, 1933)
Αυγή (1956, 1958, 1961)
Ελευθερία (1962)
Εμπρός (1922-1938, 1945, 1950)
Η εθνική Νεολαία (1937)
Η Νεολαία (1939)
Καθημερινή (1936)
Νέος Κόσμος (1934-1935)
Προσφυγική Φωνή (1926)
Προσφυγικόν Ημερολόγιον (1925 – 1926)
Προσφυγικός Κόσμος (1927-1936)
Πρωία (1931, 1941)
Ριζοσπάστης (1930-1936, 1946)
Σκρίπ (1924)
Σφαίρα (1922-1936)
Τα Νέα (1945)
Φλόγα (1937)

Τοπικός Τύπος

Αναγέννησις (1932-1939 και 1964-1966)
Αναμόρφωσις (1935-1937)
Δήμος Νέας Κοκκινιάς (1933)
Ελεύθερος Κόσμος (1934)
Ελληνική Πατρίς (1950-1953)
Εμπρός (1934-1935)
Λαϊκό Βήμα (1965-1966)
Η Κοκκινιά μας (1945-1947)
Νέα Ιδέα (1936, 1951)

Νέα Κοκκινιά (1930)
Νέον Βήμα (1935-1936)
Νέος Αγών (1934)
Παρατηρητής (1951-1952, 1954, 1960-1966)
Προσφυγικόν Βήμα (1932)
Ταχυδρόμος (1934, 1956)
Φίλαθλος (1951-1952)
Φωνή της Νίκαιας (1964)
ΟΦΟΚ δελτίο πνευματικής καλλιτεχνικής και εκδρομικής κίνησης (1936-1940 και 1954-1966).
Ο ΠΑΝ διμηνιαία φυσιολατρική έκδοσις, (1954)
Η Νίκαια, μηνιαία εκπολιτιστική επιθεώρηση (1955)
Χρονικά της Νίκαιας δίμηνη εκπολιτιστική και φιλολογική επιθεώρηση (1963-1966)
Πυγολαμπίς κοινώς *Κωλοφωτία* ανεξάρτητη εφημερίδα της ΠΕΝ (1965)

Καταστατικά

«Κανονισμός εγκριθείς από το Πρωτοδικείο Αθηνών - Μικρασιατικός Σύλλογος Ανατολή» 1891».

«Καταστατικόν - Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς», 19-3-1924.

«Καταστατικόν – Δημοκρατική Ένωσις Κοκκινιάς», 20-3-1924.

«Καταστατικόν - Μικρασιατική Ένωσις Πειραιώς», 11-5-1924.

«Καταστατικόν – Πολιτικόν Μικρασιατικόν Κέντρον», 15-7-1924.

«Καταστατικόν – Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος», 5-10-1924.

«Καταστατικόν – Ένωσις Ποντίων Νέας Κοκκινιάς», 18-1-1925.

«Καταστατικόν – Προοδευτική Νεολαία Ν. Κοκκινιάς», 26-3-1925.

«Καταστατικόν - Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Νέας Κοκκινιάς, 26-4-1925.

«Καταστατικόν – Μουσικός και Γυμναστικός Σύλλογος Αχιλλεύς, Νέας Κοκκινιάς», 23-6-1925.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, Η Νέα Κοκκινιά», 15-8-1925.

«Καταστατικόν - Ένωσις Προσφύγων, η Ανατολή», 23-9-1925.

«Καταστατικόν – Αθλητικός Γυμναστικός Σύλλογος Θησεύς, 23-11-1925.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος Ανταλλαξίμων Νίγδης 30 Κοινοτήτων Επαρχίας Ικονίου, 17-12-1925.

«Καταστατικόν –Γενικός Πολιτικός Σύλλογος», 27-12-1925.

«Καταστατικόν- Κοινότης Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι», 28-3-1926.

«Καταστατικόν – Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αμύνης Πειραιώς», 17-7-1926.

«Καταστατικόν – Ποδοσφαιρικός Όμιλος Άρης Ν. Κοκκινιάς», 1-10-1926.

«Καταστατικόν- Μικρασιατικός Σύλλογος, η Παμβιθυνιακή», 18-12-1926.

«Καταστατικόν - Αθλητικός και Καλλιτεχνικός Σύλλογος Κοκκινιάς, η Αναγέννησις», 27-1-1927.

«Καταστατικόν –Σύνδεσμος τα Κιλικιανά Ν. Κοκκινιάς», 19-2-1927.

«Καταστατικόν – Παμπροσφυγική Οργάνωσις Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων», 16-3-1927.

«Καταστατικόν – Ένωσις Ταπητουργών της Ελλάδος», 23-3-1927.

«Καταστατικόν - Ένωσις Ανταλλαξίμων Δξίδες Πόντου Νεοκαισάρειας», 5-6-1927.

«Καταστατικόν - Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος», 19-6-1927.

«Καταστατικόν - «Εθνικός Σύλλογος Κοκκινιάς», 11-9-1927.

«Καταστατικόν - Σύλλογος Συνοικισμού Λατομείων Νέας Κοκκινιάς», 10-11-1927.

«Καταστατικόν – Μουσικός Σύλλογος Αρίων», 18-11-1927.

«Καταστατικόν - Σύλλογος Κοινότητος Μούγλων, ο Ταξιάρχης», 25-11-1927.

«Καταστατικόν –Σωματείο Υδροπωλητών Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς», 2-3-1928.

«Καταστατικόν - Σύλλογος των εν Ελλάδι Ανταλλαξίμων, Αγ. Νικόλαος», 3-6-1928

«Καταστατικόν - Σύλλογος Δικαιούχων Ανταλλαξίμων Πόντιων Ροδοπολιτών», 22-6-1928.

«Καταστατικόν - Πρόοδος Κικιλιανών», 10-8-1928.

«Καταστατικόν – Ένωσις Προσφύγων Γερμανικών Παραπηγμάτων και Κουτσικαρίου, η Πρόνοια», 6-10-1928.

«Καταστατικόν - Προοδευτικός Σύλλογος Πευκακίων Νέας Κοκκινιάς, Σμύρνης Χρυσόστομος», 29-10-1928.

«Καταστατικόν - Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς, η Δημοκρατία», 20-11-1928.

«Καταστατικόν - Ένωσις Εμπόρων και Καταστηματαρχών», 11-12-1928.

- «Καταστατικόν – Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αστών Προσφύγων, Κρόνος Ν. Κοκκινιάς», 1928.
- «Καταστατικόν – Σύλλογος Μυλασσέων, Οσία Ξένη, 1-4-1929.
- «Καταστατικόν - Ποδοσφαιρικός αθλητικός σύλλογος, ο Βύρων», 21-5-1929.
- «Καταστατικόν – Αθλητικός Γυμναστικός Σύλλογος Ηρακλής Ν. Κοκκινιάς», 31-5-1929.
- «Καταστατικόν – Πανελλήνιος Εργατοπροσφυγική Ένωσις», 8-9-1929.
- «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Κοινότητος Κερενκιοϊ, ο Άγιος Αθανάσιος», 9-10-1929
- «Καταστατικόν- Ανεξάρτητος Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξιμών 40 Επαρχιών Θράκης, Μ. Ασίας, Κωνσταντινουπόλεως, Πόντου, Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσικαρίου», 11-10-1929.
- «Καταστατικόν - Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς», 2-11-1929.
- «Καταστατικόν – Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Γκερένκιοϊ, 3-11-1929.
- «Καταστατικόν - Ένωσις Κρεοπωλών Κοκκινιάς, οι Ταξιάρχαι», 20-5-1930.
- «Καταστατικόν – Φιλόπτωχος Αδελφότης Ζ. Πηγής», 21-3-1930.
- «Καταστατικόν - Αγαθοεργός Αδελφότης Κυριών και Δεσποινίδων Κοκκινιάς, η Ελπίς», 28-3-1930.
- «Καταστατικόν - Ένωσις Αγοραστών Οικημάτων Καραβά», 12-4-1930.
- «Καταστατικόν – Φιλοδασική Ένωσις Κοκκινιάς», 20-5-1930.
- «Καταστατικόν - Αδελφότης Σεβδίκιοϊ της Μ. Ασίας πολιτών, η Αλληλεγγύη», 25-6-1930.
- «Καταστατικόν – Αθλητικός, Ποδοσφαιρικός, Εκπαιδευτικός Όμιλος Φροίξος», 20-8-1930.
- «Καταστατικόν- Νήαρ Ηστ (Near East)», 15-9-1930.
- «Καταστατικόν – Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος, Ένωσις», 6-2-1931.
- «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύλλογος Αγία Φωτεινή Άσπρων Χωμάτων, 31-3-1931.
- «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύλλογος Καραβά, ο Μέγα Αλέξανδρος», 2-9-1931.
- «Καταστατικόν – Δημοκρατική Αδελφότης Κοκκινιάς, 12-10-1931.
- «Καταστατικόν - Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς», 26-1-1932.
- «Καταστατικόν - Σωματείον Άσπρων Χωμάτων Νέας Κοκκινιάς, η Αγ. Μαρίνα», 8-3-1932

«Καταστατικόν – Δημοκρατική Νεολαία Κοκκινιάς», 20-5-1932.

«Καταστατικόν - Ένωσις Προσφύγων και Γηγενών Παλαιάς Νέας Κοκκινιάς και Κουτσουκαρίου», 1-6-1932.

«Καταστατικόν - Ένωσις Κοιλιάδος Μαιάνδρου Νέας Κοκκινιάς», 1-6-1932.

«Καταστατικόν - Ένωσις Αρμενίων Πολιτών Πειραιώς», 8-6-1932.

«Καταστατικόν - Ένωσις Πλανόδιων Γαλακτοπωλών, η Πρόοδος», 30-6-1932.

«Καταστατικόν - «Ένωσις των Πισιδίων, η Αναγέννησις», 13-7-1932.

«Καταστατικόν - Φιλεκπαιδευτική και Προοδευτική Ένωσις Αρμενίων Νέων, Εριβάν», 13-7-1932.

«Καταστατικόν - Σύλλογος οι Δώδεκα Απόστολοι», 20-8-1932.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος Παντοπωλών και Οινοπωλών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς», 21-8-1932.

«Καταστατικόν – Λαϊκός Πολιτικός Σύλλογος Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς», 13-9-1932.

«Καταστατικόν - Σωματείον Αλληλοβοήθειας Νυχτοφυλάκων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς», 10-10-1932.

«Καταστατικόν – Ανατολικός Αστήρ», 21-10-1932.

«Καταστατικόν – Πολιτικός Σύλλογος Προοδευτικών», 22-12-1932.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος Επιστημόνων Κοκκινιάς», 31-12-1932.

«Καταστατικόν – Πολυτέκνων Νέας Κοκκινιάς», 22-2-1933.

«Καταστατικόν - Ένωσις Αρμενίων Εθνικιστών Κοκκινιάς, Βαρτάν Μαμικονιάν», 14-4-1933.

«Καταστατικόν – Κεντρικός Λαϊκός Σύλλογος», 28-5-1933.

«Καταστατικό –Θρησκευτικοκοινωνικός Σύλλογος, η Αναμόρφωσις», 30-6-1933.

«Καταστατικόν - Κυνηγητικός Σύλλογος, Άρτεμις», 29-7-1933.

«Καταστατικόν - Αλληλοβοηθητικός Σύνδεσμος Νησίου Πισιδίας», 16-8-1933.

«Καταστατικόν - Σύλλογος Αρτεργατών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς», 16-8-1933.

«Καταστατικόν - Ένωσις Κυριών Αγίου Γεωργίου, 27-9-1933.

«Καταστατικόν – Φιλελευθέρα Νεολαία», 22-1-1934.

«Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός και Ψυχαγωγικός Σύλλογος, ο Άγιος Γεώργιος», 2-2-1934.

«Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύλλογος Μούρσαλη Ηλουπόλεως, ο Άγιος Ταξιάρχης», 4-3-1934.

«Καταστατικόν – Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελιωτών», 9-8-1934.

«Καταστατικόν - Ένωσις Ιχθυοπωλών Νέας Κοκκινιάς», 9-8-1934.

«Καταστατικόν - Κυνηγητικός Σύλλογος, Πάνθηρ», 9-8-1934.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος των εκ Τουρκίας Ελλήνων Υπηκόων», 21-10-1934.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος Φυματικών και Προφυματικών Νέας Κοκκινιάς», 25-1-1935.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος Αρτοποιών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κορυδαλλού», 20-2-1935.

«Καταστατικόν - Φοιτητικός Σύνδεσμος Κοκκινιάς», 15-6-1935.

«Καταστατικόν - Σωματείο, Εφορεία της Ορθοδόξου Αρμένικης Εκκλησίας και των Σχολείων του Συνοικισμού Κοκκινιάς», 27-6-1935.

Καταστατικόν – Φυσιολατρικός Σύνδεσμος Νέας Κοκκινιάς, ο Πάν», 14-9-1935.

«Καταστατικόν - Ένωσις Αρμενίων Εθνικιστών Κοκκινιάς, Βαρτάν Μαμικονιάν», 14-4-1933

«Καταστατικόν - Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων Νέας Κοκκινιάς, Άγιος Νικόλαος», 15-9-1935.

«Καταστατικόν – Εταιρία φίλων του λαού Κοκκινιάς», 7-11-1935.

«Καταστατικόν - Ηθικοκοινωνικός Σύλλογος Νέας Κοκκινιάς, η Πρόοδος», 9-12-1935.

«Καταστατικόν – Ένωσις Αγ. Γεωργίου Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύνδεσμος», 12-1-1936.

«Καταστατικόν - Κοινωνικός Σύνδεσμος Κοκκινιάς», 26-1-1936.

«Καταστατικόν – Εφέδρων Παλαιών Πολεμιστών», 28-3-1936.

«Καταστατικόν - Ένωσις Εργατών, Τεχνιτών, Οικοδόμων Κοκκινιάς», 31-3-1936.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος Κατοίκων περιφέρειας Άγιου Ιωάννη Χρυσόστομου», 31-3-1936.

«Καταστατικόν- Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας, η Πρόοδος, 25-5-1936.

«Καταστατικόν – Αθλητική Ένωσις Εργαζόμενων Νέων», 27-6-1936.

«Καταστατικόν - Αθλητική Φυσιολατρική Ένωσις Νέων Νέας Κοκκινιάς», 5-3-1936.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας, η Πρόοδος», 22-3-1936.

«Καταστατικόν – Ερασιτεχνικός Μουσικός Ορειβατικός Σύλλογος», 2-5-1936.

«Καταστατικό - Ένωσις Αλατσιατανών», 28-12-1936.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος Καφεζυθοπώλων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσουκαρίου, 28-12-1936.

«Καταστατικόν - Ένωσις Αθλητικών και Ποδοσφαιρικών Σωματείων Κοκκινιάς», 31-12-1936.

«Καταστατικόν – Λαϊκή Βιβλιοθήκη Ν. Κοκκινιάς», 21-4-1937.

«Καταστατικόν - Αγαθοεργός Σύλλογος Ζωοδόχου Πηγής», 11-6-1937.

«Καταστατικόν – Ιερολογείται 4^η Αυγούστου», 15-8-1937.

«Κατάστατικόν – Ένωσις Οινοζυθομαγεύρων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς, Αγία Τροιάς», 24-7-1939.

«Καταστατικόν –Ένωσις Τραυματιών Νίκαιας, Π. Κοκκινιάς, Κορυδαλλού», 8-10-1941.

«Καταστατικόν - Ένωσις των εν Νίκαια παρασκευαστών παστελιών και σησαμίου, η Τροφός», 1-10-1941.

«Καταστατικόν - Εθνικός Σύνδεσμος Αναπήρων Νίκαιας Πολέμου 1940-1941», 26-11-1943.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος ιδιωτών και αναπήρων καπνοπωλών Νίκαιας, Κορυδαλλού και Π. Κοκκινιάς», 22-9-1943.

“Καταστατικόν - Εθνική Ένωσις Εμπειροτεχνών και εργατοτεχνικών οικοδομών, η Κατανόησις», 9-3-1945.

«Καταστατικόν – Εθνική Ένωσις Θυμάτων Κατοχής», 2-4-1945.

«Καταστατικόν - Δημοκρατικός Σύλλογος Νίκαιας», 20-5-1945.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος βιοτεχνών παραγωγής ούζου και άλλων συναφών προϊόντων», 13-5-1945.

«Καταστατικόν – Οργανισμός συνεργαζόμενων σωματείων», 4-6-1945.

«Καταστατικόν – Γυναικείος Μορφωτικός Σύλλογος», 10-7-1945.

«Καταστατικόν - Εθνική Ένωσις Θυμάτων Κατοχής Νίκαιας», 23-10-1945.

«Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος «Ευποιΐας και Ανορθώσεως», 20-11-1945.

«Καταστατικόν - Δερματεμπορικός Σύλλογος Νίκαιας», 9-12-1945.

«Καταστατικόν – Ένωσις Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών και Μαθητριών Γυμνασίου Νίκαιας», 19-12-1945.

«Καταστατικόν – Αθλητική Ένωσις Νίκαιας», 21-5-1946.

«Καταστατικόν - Σύνδεσμος Οπωροπωλών» της Νίκαιας, του Κορυδαλλού και της Π. Κοκκινιάς», 11-7-1947.

«Καταστατικόν – Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Νέα Ρίστ», 1948.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος Ανταρτόπληκτων Βορείου Ελλάδος», 2-4-1948.

«Καταστατικόν – Ένωσις Ποντίων Νίκαιας – Κορυδαλλού», 1950.

«Καταστατικόν- Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Κιλικιανών (ΠΑΟΚ), 6-5-1951.

«Καταστατικόν - Σωματείο Επαγγελματιών Λαϊκής Αγοράς Χαλκηδόνας, οι Δώδεκα Απόστολοι», 15-2-1952.

«Καταστατικόν – Ένωσις Εφεσίων και Περιχώρων, 10-2-1953.

Καταστατικόν - Η Ορθόδοξος Χριστιανική Αδελφότης, Τα Τέκνα Της Εκκλησίας», 12-5-1953.

«Καταστατικόν - Ένωσις των απανταχού Κιλικίων (Νομού Αδάνων) Άγιος Παύλος», 17-3-1954.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Κομμωτών, 1-4-1954.

«Καταστατικόν – Ένωσις Πολυτέκνων Γονέων Νίκαιας», 8-05-1955.

«Καταστατικόν -Ποδηλατικός και Φυσιολατρικός Σύλλογος, Πήγασος», 17-7-1955.

«Καταστατικόν - Μορφωτικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Νεαπόλεως, η Ένωσις», 22-1-1956.

«Καταστατικόν – Σύλλογος Μαρμαρογλυπτών Νίκαιας», 23-6-1956.

«Καταστατικόν – Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Β΄ Δημοτικού Σχολείου, οι Τρεις Ιεράρχες», 21-10-1956.

«Καταστατικόν – Σύνδεσμος Εθνοκοινωνικής Διαπαιδαγώγησης και Αναμορφώσεως Ανηλίκων», 26-12-1956.

«Καταστατικόν - Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων της Δημόσιας Εμπορικής Σχολής Νίκαιας», 21-2-1958.

«Καταστατικόν - Ένωσις Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητρίων Γυμνασίου Νίκαιας», 1-4-1958.

«Καταστατικόν- Ένωσις Ομήρων Γερμανίας, 27-7-1958.

«Καταστατικόν - Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος, Νεαπολικός Αστήρ , 10-2-1959.

«Καταστατικόν - Αθλητικό Ποδοσφαιρικό Σωματείο, Αττικός Νίκαιας», 16-9-1959.

«Καταστατικόν – Σύλλογος Βοήθειας Δεινοπαθούντων Ασθενών, η Αγία Κυριακή», 13-12-1959.

- «Καταστατικόν - Φιλανθρωπικός Σύλλογος Ρενκιωτών, ο Άγιος Γεώργιος», 25-11-1960.
- «Καταστατικόν- Φοιτητική Ένωσις Νίκαιας – Κορυδαλλού», 22-4-1962.
- «Καταστατικόν – Πνευματική Εστία Νίκαιας», 1963.
- «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Νίκαιας», 11-2-1963.
- «Καταστατικόν - Εξωραϊστικός Εκπολιτιστικός Σύλλογος Περιοχής Αγίου Γεωργίου και Γερμανικών Νίκαιας, 9-8-1963.
- «Καταστατικόν – Εκδρομική Λέσχη», 22-9-1963.
- «Καταστατικόν - Φυσιολατρικός Εξωραϊστικός Σύλλογος και Εκπολιτιστικός Όμιλος Νεαπόλεως - Νίκαιας (ΦΕΕΟ)», 14-7-1964.
- «Καταστατικόν - Φυσιολατρικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος, ο Περιηγητής, 28-1-1965.
- «Καταστατικόν - Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών του Β΄ Γυμνασίου Αρρένων Νίκαιας», 8-1-1966.
- «Καταστατικόν - Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών του 16ου Δημοτικού Σχολείου Νίκαιας», 25-2-1966.
- «Καταστατικόν - Σύνδεσμος Εργατοτεχνιτών Βιοτεχνών Κάθε Είδους Παιχνιδιών Νίκαιας και Πέριξ Δήμων, ο Άγιος Γεώργιος», 20-8-1966.
- «Καταστατικόν – Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Νίκαιας», 1-11-1966.
- «Καταστατικόν - Οι Φίλοι της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (Ε.Ρ.Ε.)», 6-11-1966.

* Η ημερομηνία αναφέρεται στην ιδρυτική συνέλευση των συλλόγων.

Νομοθεσία

- N.3596 / 8-3-1910, «Περί ενοριακών ναών...», ΦΕΚ 93 /9-3-1910.
- N. 281/ 18-6-1914, «Περί σωματείων», ΦΕΚ 171 /25-6-1914.
- N. 2151/ 24-3-1920 , «Περί επαγγελματικών σωματείων», ΦΕΚ 77/6-4-1920.
- N.Δ.11/11/1922, «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», ΦΕΚ 237/ 17-11-1922.
- N.Δ.3/11/1922, «Περί συστάσεως Ταμείου Περιθάψεως Προσφύγων», ΦΕΚ 227/9-11-1922.
- N.Δ.22/11/1922, «Περί κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων», ΦΕΚ 243/23-11-1922.

- N.Δ.26/1/1923, «Περί συστάσεως παρά τω Υπουργείω Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως Διευθύνσεως Αστικής Εγκατάστασης Προσφύγων», ΦΕΚ 36/1-2-1923.
- N.Δ.26/4/1923 «Περί αναθεωρήσεως των καταστατικών...Ανατολικής Θράκης», ΦΕΚ 118/7-5-1923.
- N.Δ.12/5/1923, «Περί ανεγέρσεως ευθηνών οικιών», ΦΕΚ 132/ 19-5-1923.
- N.Δ.8/5/1923, «Περί συστάσεως επιτροπής αστικής αποκαταστάσεως», ΦΕΚ 124/12-5-1923.
- N.Δ.4/6/1923, «Περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως τοιούτων προς αστική εγκατάσταση προσφύγων», ΦΕΚ 153/9-6-1923.
- N.Δ. 6/7/1923 «Περί Αγροτικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων», ΦΕΚ 190/13-7-1923.
- N.Δ.17/7/1923, «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδόμησής αυτών», ΦΕΚ 228/16-8-1923.
- N.Δ.15/11/1923, «Περί συστάσεως συνεταιρισμών δημοσίων υπαλλήλων προς ανέγερσιν ευθηνών οικιών», ΦΕΚ 333/17-11-1923.
- N.Δ.27/12/1923, «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως εκτάσεως κειμένης εν θέσει Κοκκινιάς προς αστικήν εγκατάστασιν προσφύγων», ΦΕΚ 3/16-1-1924, τ. Β'.
- N.Δ.21/1/1924, «Περί συστάσεως ταχ. τηλ. γραφείων γ' τάξεως εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς Παγκρατίου, Κοκκινιάς και Νέας Ιωνίας», ΦΕΚ 13/25-1-1924.
- N.Δ.2/5/1924 «Περί συστάσεως Γενικής Διευθύνσεως Ανταλλαγής Πληθυσμών», ΦΕΚ 98/3-5-1924.
- N.Δ.7/6/1924 «Περί οργανώσεως εξωτερικής υπηρεσίας Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής. Πληθυσμών», ΦΕΚ 133/13-6-1924.
- N. 3142/2-8-1924, «Περί κυρώσεως της μεταξύ της Ελληνικής Πολιτείας και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος συμβάσεως από 20-5-1924 «περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως, εγγυήσεως της Ελληνικής Πολιτείας, εις ομογενείς πρόσφυγας μικροεπαγγελματίες οργανωμένους εις ομάδας ως και εις αστικούς συνεταιρισμούς μικροβιομηχανιών και χειροτεχνιών», ΦΕΚ 179/2-8-1924.

- N.Δ.18/9/1924, «Περί παραχωρήσεως εκτάσεων του Δημοσίου υπέρ οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων, προς ανέγερσιν ιδιαίς δαπάναις αστικών συνοικισμών διά ιδίαν αυτών χρήσιν», ΦΕΚ 239/25-9-1924.
- N.Δ.13/11/1926 «Περί καθορισμού ταυτότητας και αστότητας διακιούχων..», ΦΕΚ 403/13-11-1926.
- N.Δ.15/5/1926, «Περί μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητας επί των εν Ελλάδι κείμενων αγροτικών κτημάτων», ΦΕΚ 164/22-5-1926.
- N.Δ.13/11/1926 «Περί καθορισμού ταυτότητας και αστότητας διακιούχων..», ΦΕΚ 403/13-11-1926.
- N.Δ.15/9/1926, «Περί ιδρύσεως ενοριακών ναών εις Νέαν Κοκκινιάν», ΦΕΚ 417/26-11-1926.
- N.Δ.19/3/1927, «Περί της κατ' ορόφους ή διαμερίσματα ιδιοκτησίας», ΦΕΚ 46/19-3-1927
- N.Δ.30/3/1927, «Περί απαλλοτριώσεως εκτάσεων κειμένων εν Κοκκινιά προς ανέγερσιν προσφυγικού συνοικισμού», ΦΕΚ 30/19-4-1927, τ. Β'.
- N. 3741/10-3-1928 «Περί κυρώσεως του ΝΔ Ταμείου Ανταλλαξιμών...», ΦΕΚ 52/7-4-1928.
- N.Δ.5/7/927, «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων», ΦΕΚ 142/5-7-1927.
- N. 3391 «Περί Επαρχιακών Συμβουλίων των εκ Τουρκίας Προσφύγων», ΦΕΚ 137/9-7-1927.
- N.Δ.22/7/1927, «Περί οργανώσεως των υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως», ΦΕΚ 156/29-7-1927.
- N.Δ.5/7/1927, «Περί διαθέσεως των ανά το κράτος προσφυγικών οικημάτων» (αναδημοσίευση), ΦΕΚ 187/6-9-1927.
- N.Δ.8/12/1928 «Περί απαλλοτριώσεως ιδιωτικών εκτάσεων μεταξύ οδών Θηβών και Κουτσικαρίου προς ανέγερσιν προσφυγικού συνοικισμού», ΦΕΚ 97/ 28-12-1928.
- N. 3875/ 7-1-1929 «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων, ΦΕΚ 47/11-2-1929.
- N. 3764/ 12-1-1929, «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων και γηπέδων», ΦΕΚ 79/28-2-1929.
- N. 4397/16-8-1929, «Περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 309/24-8-1929.

- Ν.Δ.«περί χορηγίας οικονομικής ενισχύσεως εις οικοδομικούς συνεταιρισμούς αστών προσφύγων», ΦΕΚ 18/13-2-1930, τ. Β΄, ΦΕΚ 20/18-2-1930, ΦΕΚ 105/26-8-1930, τ. Β΄, ΦΕΚ 102/20-8-1930 τ. Β΄, ΦΕΚ 96/ 3-8-1931 τ. Β΄.
- Ν. 4897 /14-3-1931, «Περί συμπληρώσεως άρθρων τινών του νόμου 3764 περί τρόπου εκτιμήσεως πωλουμένων ακινήτων προς εγκατάστασιν προσφύγων», ΦΕΚ 70/20-3-1931, τ. Α΄.
- Ν.Δ.8/6/1931, «Περί ανακλήσεως εν μέρει...ιδιωτικών εκτάσεων κειμένων εν Πειραιεί (Κοκκινιά), ΦΕΚ 80/20-6-1931.
- Ν. 5151/ 15-7-1931, «Περί κυρώσεως συμβάσεως...ΕΑΠ οφειλομένων χρεών», ΦΕΚ 207/16-7-1931.
- Ν.Δ.11/2/1932 «Περί τροποποιήσεως εν μέρει ...του συνοικισμού Ν. Κοκκινιάς και του Όρμου Αγ. Γεωργίου», ΦΕΚ 14/16-2-1932.
- Ν.Δ.7/5/1933, «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικής και Βοιωτίας», ΦΕΚ 109 /7-5-1933, τ. Α΄.
- Ν.Δ.11/5/1933 «Περί απαλλοτριώσεως κτημάτων περί κατασκευής δεξαμενής υδρεύσεως Ν. Κοκκινιάς Πειραιώς», ΦΕΚ 47/ 16-5-1933.
- Ν.Δ.8/1/1934, «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας», ΦΕΚ 22/18-1-1934, τ. Α΄.
- Ν. 6076/15-2-1934, «Περί αστικής αποκατάστασης προσφύγων», ΦΕΚ 96/8-3-1934, τ. Α΄.
- Ν.Δ.28/11/1934 «Περί συστάσεως ενορίας εν τω συνοικισμό Καραβά Νέας Κοκκινιάς», ΦΕΚ 426/8-12-1934.
- Α. Ν. /28-10-1935, «Περί Εφένδρων Πολεμιστών...», ΦΕΚ 507/31-10-1935.
- Ν.Δ.14/2/1936 «Περί συστάσεως εν τω Δήμω Ν. Κοκκινιάς Νομικού Προσώπου υπό την επωνυμίαν Δημοτική Μουσική Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 100/21-2-1936.
- Α. Ν. 1075/10-2-1938 «Περί μέτρων ασφάλειας Κοινωνικού καθεστώτος», ΦΕΚ45/11-2-1938.
- Ν.Δ.28/6/1938, «Περί διαλύσεως Δημοτικού Συμβουλίου, απολύσεως Στ. Κοραή και διορισμού διουκούσης Επιτροπής», ΦΕΚ 237/20-6-1938.
- Ν.Δ.31/12/1938 «Περί οργανισμού της Σχολής Μηχανικών Ηλεκτρολόγων και Μηχανοτεχνικών , ο «Ηράκλειτος» του Δήμου Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 17/14-1-1939.
- Ν.Δ.28/8/1939, «Περί μετονομασίας δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών», ΦΕΚ 271 /3-9-1940.

Ν.Δ.19/10/1939 «Περί ορισμού ως αντιπροσώπου της ΕΟΝ εις την Επιτροπήν της Νυκτερινής Πρακτικής Εμπορικής Σχολής Ν. Κοκκινιάς», ΦΕΚ 265/21-10-1939.

Υπ. Απόφ. 90843/4-11-1939, «Περί διαλύσεως του σωματείου Χριστιανικής Αδελφότητας των Νέων Αθηνών», ΦΕΚ 286/11-11-1939.

Α. Ν. 2650 /11-11-1940 «Περί απονομής συντάξεως εις τους τραυματιζόμενους στρατιωτικούς εν γένει και τας οικογένειας των φονευμένων κατά τον πόλεμον της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940», ΦΕΚ 390/14-11-1940.

Ν.Δ.4/11/1941 «Περί ιδρύσεως Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης», ΦΕΚ 422/ 5-12-1941.

Α. Ν. 1667/27-1-1951 «Περί λαϊκής κατοικίας», ΦΕΚ 30/27-1-1951.

Ν. 2063/18-4-1952, «Περί τροποποίησης... Α.Ν 1667/1951...», ΦΕΚ 110/26-4-1952.

Ν.Δ.29/4/1961 «Περί επεκτάσεως ...Νεαπόλεως», ΦΕΚ 53/23-5-1961.

Β. Δ. 775/10-12-1964 «Περί κωδικοποίησης λαϊκής κατοικίας», ΦΕΚ 254/30-12-1964.

Διαδίκτυο

«Επιθεώρηση των εργασιών κατεδάφισης των προσφυγικών παραπηγμάτων στο συνοικισμό Αγ. Φανουρίου Νίκαιας από τον Υπ. Πρόνοιας Αν. Στράτο και τον Υφυπουργό Ιω. Ψαρρέα, 1962», ταινία επίκαιρα, κωδ. Θέμ. Τ14300. «Εγκαίνια του Γενικού Κρατικού Νοσοκομείου Πειραιώς, παρουσία της Βασιλίσσας Φρειδερίκης», Τ16092, 26/1/1953, Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο. Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο. Προσβάσιμο στο http://www.avarchive.gr/portal/digitalview.jsp?get_ac_id=3671&thid=14300

Αβδελά Έφη, Εξερτζόγλου Χάρης, Λυριντζής Χρήστος (Επιστημονικοί Υπεύθυνοι), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*. Προσβάσιμο στο <http://www.public-sociality.uoc.gr/>

Αρχείο Επιτροπής Ποντιακών Μελετών. Προσβάσιμο στο <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EPontMel/000076-31482>

Δημητρόπουλος Δημήτρης - Μπελαβίλας Νίκος (Επιστημονικοί Υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργιού (Συντονίστρια Προγράμματος), *Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης*, Εθνικό Ίδρυμα

Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018. Προσβάσιμο στο <http://prosfigikospireas.blogspot.com/p/blog-page.html>

Δημητρόπουλος Δημήτρης (Επιστημονικός Υπεύθυνος), *Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας, 19ος-21ος αιώνας*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2020, <http://settlement-renames.eie.gr>

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού. Προσβάσιμο στο <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fmain.aspx>

Η δράση της Ένωσης Ελλήνων Αθλητών στην περίοδο της Κατοχής», Εφ. Εποχή, 11-11-2018. Προσβάσιμο στο <http://epohi.gr/>

Η Ορθόδοξος Εκκλησία το έτος 1922. Προσβάσιμο στο <http://users.sch.gr/markmarkou/>

Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Προσβάσιμο στο http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/section_c3-gr.html

Κουρσάρη Έφη, «Βόλτα στα προσφυγικά της Νίκαιας». Προσβάσιμο στο <http://popaganda.gr/volta-sta-prosfigika-tis-nikeas-se-mia-gitonia-pou-miazi-skiniko-tis-finos-film/>

Κυραμαργιού Ελένη, «Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά (Κοκκινιά) – Επιχειρήσεις», *Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Προσβάσιμο στο http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-nikaia-gr.html

Λούκος Χρήστος (Επιστημονικός Υπεύθυνος), *Η πόλη στους νεότερους χρόνους*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο, ερευνητικό πρόγραμμα Προσβάσιμο στο <https://www.ims.forth.gr/el/publication/view?id=257>

Πολυμέσα

Οπτικοακουστικό υλικό DVD για τα 65 χρόνια του «Εμπορικού Συλλόγου», *Η Νίκαια και ο Εμπορικός της Σύλλογος*, Εμπορικός Σύλλογος, Νίκαια, 1999.

Προφορικές Συνεντεύξεις

Ανώνυμη συνέντευξη μέλους μικρασιατικού σωματείου κατά δεκαετία του '60,
(16-5-2020).

Γεράκη Μαρία κάτοικος Νίκαιας, 15-2-2020.

Θεοφυλάκτου Έλσα πρώην Πρόεδρος της ΠΕΝ, (6-5-2020).

Κ. Π μέλος του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ 24-2-2020.

Κρασσόπουλος Δημήτρης Πρόεδρος Πανελληνίας Ένωσης Εφεσίων Νίκαιας, 7-7-
2020.

Μαρκάκης Δημήτρης κάτοικος Νίκαιας, 28-3-2020

Χριστοφοράτου Ανδριάννα Καθηγήτρια 3^ο ΓΕΛ Νίκαιας, 27-1-2020

Βιβλιογραφία

- Αβδελά Έφη και Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Γνώση, 1985.
- Αβδελά Έφη, «Δημόσια Κοινωνικότητα: εννοιολογήσεις και πλαίσιο για συζήτηση», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015 σ. 11-38.
- , «*Νέοι εν κινδύνω*»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, Αθήνα, Πόλις, 2013.
- , «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 337-359.
- Αβδελά Έφη, Εξερτζόγλου Χ., Λυριντζής Χρ (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015.
- Αγγελομάτης Χρήστος, *Χρονικόν Μεγάλης Καταστροφής. (Έπος της Μικράς Ασίας)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Εστίας, χ.χ.
- Αγκυραλίδης Γιώργος, *Νέα Κοκκινιά – Νίκαια: Η προσφυγούπολη*, Αθήνα, 2013.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Οι μηχανικοί και οι βιομηχανία μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 269-293.
- Αγτζίδης Βλάσης, «Μνήμη, ταυτότητα στον ποντιακό ελληνισμό», στο Γ. Κόκκινος (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη μνήμη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2010.
- Αγτζίδης Βλάσης, κ.ά., *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας. Λεύκωμα μνήμης 1922-2002: 80 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα, Λιβάνη, 2010
- Αλεξανδρής Αλέξης, «Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου 1918-1992: ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 427-432.

- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.
- Αναγνωστοπούλου Χρυσούλα, «Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό Βοσπόρις», *Μνήμων* 32, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 2012, σ. 125-150.
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια, «Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930» στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 309-393.
- Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 79-87.
- , «Το πρώτο διάστημα», στο Άννα Ενεπεκίδου, Μυρτώ Καρακωστάνογλου, *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2006.
- , «Χριστιανοί Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός πεδίου της Μάχης», *Μνήμων* 26, 2004, σ. 86-93.
- , *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940 άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020.
- Αποστολίδης Παύλος (Ηγούμενου της Παναγιάς Σουμελά), Διατριβή, *Η Μητρόπολις Ροδοπόλεως το ζήτημα των Εξαρχιών Πόντου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (ΑΠΘ), Σχολή Θεολογική, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 2002
- Ασδραχάς Σπύρος, «Η νεότητα σταθερές και ιδιοπροσωπείες» στο Β. Καραμανωλάκης - Ε. Ολυμπίτου – Ιων. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα, Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο σ.11-13.
- Βαβαρέτος Γεώργιος *Το Σύνταγμα της Ελλάδος (1952)*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1961.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, Τασούλα Βερβενιώτη, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Μάρλεν Μούλιου, Ποθητή Χαντζαρούλα (Επιμ.) *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα, Πλέθρον, 2016.
- Βαρλάς Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην*

Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 157-158.

Βαρών Οντέτ, «Αντιστασιακές Οργανώσεις Νέων. Από το ατομικό στο Συλλογικό», *Μνήμων*, τ.14, Αθήνα, 1992, σ. 115-131.

Βασιλειάδου Δήμητρα, «Συλλογικές δράσεις, δραστήριες ζωές: η θεσμοθέτηση μιας γυναικείας συσπείρωσης στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων, 100 χρόνια, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς*, Αθήνα 2010, σ. 119-143.

Βασιλείου Ιωάννης, *Η Λαϊκή κατοικία*, Αθήνα, 1944.

Βεκιάρης Απόστολος, *Νεανικά Μονοπάτια Αυτοβιογραφικό αφήγημα*, Αθήνα, 2013.

Βεράνης Γιώργος, Λάμπρου Άννα, Μούργου Αλεξάνδρα στο «Καρτέλα - Μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά) Δημήτρης Δημητρώπουλος - Νίκος Μπελαβίλας (επιστ. Υπεύθυνοι) και Ελένη Κυραμαργιού (Συντονίστρια Προγράμματος) Ερευνητικό Πρόγραμμα Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Περιφέρεια Αττικής, Ιούνιος 2018, σ. 153-160.

Βερβεβιώτη Τασούλα, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 59-80.

Βερβενιώτη Τασούλα, *Παιδομάζωμα ή Παιδοφύλαγμα*», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τ. Δ' 2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 83-107.

Βεργέτη Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε, 1994.

Βλάχος Γ, Γιαννιτσάρης Γ., Χατζηκώστας Ε, «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο του 1920-40. Προσφυγικές Πολυκατοικίες», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 12, 1978, 117-124.

Βογιατζόγλου Όλγα, «Η βιομηχανική εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία, παράμετρος της αστικής εγκατάστασης», *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα, επιστημονικό συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 147-159.

Βόγλης Πολυμέρης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα.

———, *Η ελληνική κοινωνία στη Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα 2010.

Βρυχέα Άννη, «Κατοίκηση προσφύγων: χώροι διαφοράς, συλλογική μνήμη» στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ.127-145.

Γάσιος Γιώργος, «Η διάδοση του ποδοσφαίρου στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου», στο Γιάννης Ζαϊμάκης, Ελένη. Φουρναράκη, *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σ. 324-358.

Γεωργακοπούλου Φωτεινή «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά» στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 74-103

Γιαννακόπουλος Γιώργος, *Ο τελευταίος ελληνισμός του Ρενκιοϊ (Οφρύνιου)*, Ασπροβάλτα, Δήμος Ασπροβάλτας και Μικρασιατικός Πολιτιστικός Σύλλογος Ασπροβάλτας, 2002.

Γιαννιτιώτης Γιάννης, «Οι συνοικιακοί εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας» στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 259-278.

———, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2006.

Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992.

- Γιώτα Μαρία, Διατριβή, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 2005.
- Γκαρμάτης Κωνσταντίνος - Μαστροσταμάτη Μαριάννα, *Μετά τα Αλάτσατα. Οι Αλατσατιανοί ανά τον κόσμο*, Α' έκδοση: Σύλλογος Αλατσατιανών "Τα Εισόδια της Θεοτόκου", Αθήνα, 2007.
- Γκιζελή Βίκα., *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.
- Γκίκας Αναστάσης, *Ρήξη και ενσωμάτωση, συμβολή στην Ιστορία του εργατικού κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2010.
- Γκλαβίνας Γιάννης και Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιστημονική επιμέλεια), *14 Ιστορίες Αντίστασης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2018.
- Γόνης, Νίκαια ιστορία, θεολογία, πολιτισμός, 325-1987, Νίκαια, Ιερά Μητρόπολις Νίκαιας, 1998.
- Γρηγοριάδης Φοίβος, *Ελληνική Δημοκρατία*, Αθήνα, Κεδρηνός, 1972.
- Δαλακούρα Κατερίνα, Ζιώγου - Καταστεργίου Σιδηρούλα, *Η εκπαίδευση των γυναικών (18ος-20ός αι.). Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*, Αθήνα, Kallipos, 2015.
- Δαφνής Γρηγόρης, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων 1923-1940*, τ. πρώτος, Αθήνα, Ίκαρος, 1955.
- Δέδε Κατερίνα, «Η στρατηγική της ΕΠΕΚ και η Μεγάλη προοδευτική παράταξις», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ένθετο της εφ. *Αυγή*, *Αυγή*, 11-5-2014, σ. 16-22.
- Δέλτσου Ελευθερία, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000» στο Βασίλης Κ. Γούναρης και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004, σ, 253-285.

- Δεμερτζής Νίκος, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στο Ν. Δεμερτζής, Ελ. Πασχαλούδη, Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος: πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 19-42.
- Δεμερτζής Νίκος, Πασχαλούδη Ελένη, Γιώργος Αντωνίου, (επιμ.), *Εμφύλιος πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.
- Δεσύπρης Μιχάλης, Διπλωματική Εργασία, *Η Δημογραφική Τύχη του πληθυσμού της Νίκαιας την περίοδο της κατοχής (1941-1944)*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2009.
- Διονυσοπούλου Ιουλία, *Προσωπικά...*, Αθήνα, Δρεπανιά, 2013.
- Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1918-1939, τ.Α2, τ. Β1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018.
- Δρίτσα Μαργαρίτα, «Πολιτικές, οικονομικές όψεις του προβλήματος», στο *Συμπόσιο για τον Βενιζέλο. Πρακτικά. Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (3-5 Δεκεμβρίου 1986)*, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 1988, σ. 134-144.
- , «Πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης και Πρόσφυγες» στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα, επιστημονικό συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 217-229.
- , «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση» στο Θ. Βερέμης- Γ. Γουλίμη (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, 1989, σ. 27-70.
- , *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990.
- Δρουμπούκη Άννα-Μαρία, *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Πόλις, 2014.
- Ελίας Νόρμπερτ, Ντάνινγκ Έρικ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, Αθήνα, Δρομέας, 1998.

- Ελληνικόν who's who, Εκδοτικός Οργανισμός Ελληνικόν who's who , Αθήνα, 1965.
- Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 19-201.
- , «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 219-221
- , *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.
- Ευθυμίου Μ., Κωνσταντάτου Αρ., Χριστοφοράτου Ανδ., (επιμ.), *Λεύκωμα Φωτο Νίκαια*, Νίκαια, 2006.
- Ευστρατιάδης Στρατής, *Με το μαστίγιο...από το μπλόκο της Νίκαιας μέχρι και το στρατόπεδο Χαϊδαρίου*, Επικαιρότητα, 1990.
- Ζαϊμάκης Γιάννης, «Θεωρητικά ρεύματα και προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία του αθλητισμού», στο Γιάννης Ζαϊμάκης, Ελένη, Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σ. 89-130.
- , «Κρατικός Παρεμβατισμός, νεολαία και αθλητισμός στη μεταξική περίοδο. Η περίπτωση της ΕΟΝ στο Ηράκλειο», στο Β. Καραμανωλάκης - Ε. Ολυμπίτου – Ιων. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010, σ. 400-413.
- , *Εργοτέλης 1929-2009 Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπροόδου σωματείου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.
- Ζούνης Θεοκλής, «Η αποκατάσταση των συμμοριόπληκτων», *Τεχνικά Χρονικά*, τ.307, Ιανουάριος 1950.
- Η Χ.Α.Ν στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης*, Νίκαια, Χ.Α.Ν, 2014.

- Θεοδωρίδης Χρυσόστομος, *Διακριθέντες του ξεριζωμένου ελληνισμού. Μικράς Αίας-Πόντου-Αν. Θράκης- Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Γ', Αθήνα, Προσφυγικής Οργανώσεως Εθνική Μνημοσύνη και Ενώσεως Σμυρναίων, 1977.
- Θεοδώρα Βασιλική, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερχόγλου, Χρήστο Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015 σ. 62-100.
- , «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 2003, σ. 171-184.
- , «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά 1875», *Μνήμων* 14, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1992, σ. 71-90.
- , «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ού αιώνα (1901-1926)», *Μνήμων* 24, Αθήνα, 2002, σ. 145-178.
- Θεοδώρα Βασιλική, Καρακατσάνη Δέσποινα, *«Υγιεινής Παραγγέλματα. Ιστορική Επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Διόνικος, 2010.
- Θωδωρής Σπύρος, «Ποδόσφαιρο και ποιητικές της τοπικότητας», στο Γιάννης Ζαϊμάκης, Νίκος Κοταρίδης, *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών*, Αθήνα. Πλέθρον, 2013, σ. 237-258.
- Θωμάϊδου – Γαλανάκη Ιωάννα, Σωτήριος Θωμάϊδης. *Δια πυρός και σιδήρου. Η προσωπική του πορεία μέσα από το αρχείο του και τη μαρτυρία της κόρης του*, Πειραιάς, Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής ιστορίας και της Ιστορίας των Επιχειρήσεων (IMTIE), 2007.
- Ιωαννίδου Ελένη, «Συλλογική Οργάνωση και σωματεία στην Καλαμαριά του Μεσοπολέμου (1920-1937), στο Ελένη Ιωαννίδου (επιμ.), *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη, 1998, σ.142-145.

Καγγελάρη Δηώ, «Η Θεατρική σκηνή 1941-1953», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940 – 1945*, τ. Γ΄2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 335-361.

Καμούζης Δημήτρης, «Από Σωτήρας της Φυλής», «Ευεργέτης των Τούρκων»: Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.17, Αθήνα, 2011, σ. 151-361.

———, «Συλλογική μνήμη και προσφυγική ταυτότητα: τέχνες και γράμματα, σωματεία, επιστήμη», *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, τ.7, ένθετο της εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 2011, σ. 147-171.

Καράβας Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα, 1992, σ.135-156.

Καραγιάννης Γιάννης, «Ανάμεσα σε κοινωνία πολιτών και κοινωνικότητα: μεθοδολογικές και θεωρητικές επισημάνσεις», στο *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες*, Γ΄ κοινό σεμινάριο ερευνητικών ομάδων, Αθήνα, 29/10/2013.

———, «Κοινωνία και πολιτική στην μετεμφυλιακή Ελλάδα: Όψεις και διαστάσεις των συλλόγων στην περιοχή της πρωτεύουσας, 1949 – 1967», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 127 Γ΄, 2008, σ. 3-44

Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τ. Δ΄ 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 131-175.

———, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 ο μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 59-105.

———, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των βορειοελλαδικών πόλεων (1912-1940)», στο επιστημονικό συμπόσιο, *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*», Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 89-118.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνιών φρονημάτων στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.

Καραμούζη Ανθούλα, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα, επιστημονικό συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997)*», Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 15-57.

Καρπόζηλος Κωστής, «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 63-103.

Κατσάπης Κώστας, «Δημόσια Υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 41-73.

———, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Γενικό Περίγραμμα», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 19-48

———, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 127-147.

———, «*Το πρόβλημα Νεολαία*» μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974, Αθήνα, Απρόβλεπτες, 2013.

———, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Αντ. Λιάκος, *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 125-169.

- Κλεάνθης Φάνης: *Αλάτσατα η Χαμένη Πατρίδα μου*, Β' έκδοση: Σύλλογος Αλατσατιανών "Τα Εισόδια της Θεοτόκου", Αθήνα 2003.
- Κολιαδήμου Αγνή, *Πρόσφυγες στο Νομό Πέλλας 2012-1967*, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2014
- Κοντογιώργη Έλσα, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9ος, Αθήνα 1992, σ. 47-59.
- , «Πρόσφυγες και κτηνοτρόφοι. Το ζήτημα των κοινοτικών βοσκών στις Νέες Χώρες (1923-1932)», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ. 2ος, Ακαδημία Αθηνών, 2000, σ. 215-228.
- , «Προσφυγικό Ζήτημα. Η Αποκατάσταση 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7ος, *Ο Μεσοπόλεμος 1922- 1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 101-118.
- , «Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες. Κοινωνικές, δημογραφικές και εθνολογικές πλευρές του Μακεδονικού Ζητήματος κατά τη Μεσοπολεμική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τχ. 10, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 196-224.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι Αθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική Πρωτεύουσα τον 19ο Αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1995.
- Κορωναίου Αλεξάνδρα, «Κοινωνιολογικές θεωρίες του ελεύθερου χρόνου» στο *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα, Νήσος, 1996.
- Κοτέα Μαριάνθη, *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, ΠΕΠ, Αθήνα, 1997.
- Κουκουλές Γιώργος, «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για επιβίωση (1941-1944)», *Αρχειοτάξιο* 3, Αθήνα, Μάιος 2001, σ. 94-104.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1997.

- , «Εισαγωγή», *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, ένθετο της εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 9-16.
- Κουσουρής Δημήτρης, «Η ποινική δίωξη των δωσίλογων της Κατοχής» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ.105 -129.
- Κουτελάκης Χάρης –Φώσκολου Αμάντα, *Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα μέχρι σήμερα)*, Εστία, Αθήνα, 1991.
- Κρίτας Θεόδωρος, *Θέατρο έκδοση θεάτρου, μουσικής, χορού και κινηματογράφου*, τ. 1965 σ. 4, τ. 1966.
- Κρομμύδας Κώστας, *Κοκκινιά Χρονικό 1934-1944*, Αθήνα, 1986.
- Κυραμαργιού Ελένη, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019.
- , Διατριβή, *Δραπετσώνα: οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο, 1922-1967*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2015.
- Κυριόπουλος Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, *Πρακτικά Συνεδρίου*, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα, Παπαζήσης, 2008.
- Κωστής Κώστας, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης. Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα, 1992, σ. 32-46.
- Λαγάνη Ειρήνη, Μαρία Μποντίλα, «Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»; *Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012.
- Λαγουδάκη Ευγενία, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Ηράκλειο, Δοκιμάκης, 2009.
- Λάζου Βασιλική, *Η επιβολή του κράτους. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Λαμία, 1945-1949*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2016.

- Λαμέρας Κων., *Η Μάκρη και το Λυβήσι. Λαογραφική Μελέτη*, Αθήνα, 1964, σ. ιγ'-ιδ'.
- Λάμπρου Άννα – Μούργου Αλεξάνδρα, «Νέα Κοκκινιά: Διερευνώντας τις πολλαπλές ταυτότητες μιας προσφυγικής περιοχής στο Μεσοπόλεμο», *Γεωγραφίες Νο.35*, 2020, σ. 146-155.
- Λαμπιδής Οδυσσέας, «Δυο τραπεζούντια φυλλάδια κατά του Χρύσανθου Μητροπολίτη Τραπεζούντας και της Πολιτείας του (1920-1921)», στο *Δωδώνη Ιστορία και αρχαιολογία*, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τ.28, Ιωάννινα, 1999.
- Λαυρεντιάδου Μάρη, Αθανασοπούλου Νικόλ, «Η Περίπτωση των Κοινόχρηστων Χώρων των Προσφυγικών Τετραγώνων (Κιλικιανά) στην Πόλη της Νίκαιας», Βιβλίο Πρακτικών 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη, *Βόλος*, 27-30 Σεπτεμβρίου 2012.
- Λαφάργκ Πώλ, *Δικαίωμα στην τεμπελιά*, Αθήνα, Νησίδες, 1985.
- Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, ΕΤΒΑ 1989.
- , «Η άτυπη οικονομία ως απόρροια της προσφυγικής αποκατάστασης», στο επιστημονικό συνέδριο, *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 341-368.
- Λιάκος Αντώνης (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011.
- , «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1986, σ. 593-619.
- , *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993
- , *Ο Ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019.

- Λιάτσος Δημήτρης, *Κοκκινιά ένα όνομα μία πολιτεία*, Νίκαια, 1960.
- , *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Κοκκινιά, 1986.
- Λούκας Δημήτρης, Παπαθανασοπούλου Κυριακή, *Νίκαια Αγ. Ιωάννης Ρέντης. Οδοιπορικό στη μνήμη*, Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ιω. Ρέντης, 2019.
- Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940 – 1945*, τ. Γ΄2, Αθήνα, Βιβλιόραμα 2007, σ. 219-261.
- , «Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη. Πρώτες υποθέσεις μιας έρευνας για τα προβλήματα εγκατάστασης και ενσωμάτωσης», στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγους στην Ελλάδα, επιστημονικό συνέδριο (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999σ. 203-214.
- , *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.
- Λυμπεράτος Μιχάλης, «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-1953)», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.) *Η Ελληνική Νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010, σ. 76-93.
- Μακρής Αλέξανδρος, Διπλωματική Εργασία, *Παλαιοί πολεμιστές και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1925). Διεθνές πλαίσιο, οργανώσεις και προνοιακή πολιτική*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο, Αθήνα, 2017.
- Μακρίδης Γιώργος, Διατριβή *Λαϊκές τάξεις και πολιτική στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Πειραιά και της ευρύτερης περιφέρειας*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2008.
- Μαμώνη Κυριακή, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ΄. Σύλλογοι Καπαδοκίας και Πόντου», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 6 (1986), σ. 155-225.
- Μαμώνη Κυριακή, Ιστικοπούλου Λήδα, «Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Δ΄. Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας. Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α΄, Β΄, Γ΄ Επίλογος», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 14, σ. 67-112.

- , *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1992)*, Αθήνα, Εστία, 2002.
- Μαρατζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- Μαρμαράς Μανόλης, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Αθήνα, 1991, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος –Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1988, σ. 225-253.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922, η παράταση του διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης, 2017.
- , «Μεταξύ δύο πολέμων. Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-46.
- Μερλιέ Μέλπω, *Το αρχείο Μικρασιατικής Λαογραφίας*, Αθήνα, 1948.
- Μιτζάλης Νικόλας, *Παραγωγή Κατοικίας και αστικός χώρος τον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Futura, 2008.
- Μιχαηλίδης Σίμος, *Η γέννηση της Κοκκινιάς απ' όσα έζησα και θυμάμαι*, Πειραιάς, 1993.
- Μιχαηλίδης Σίμος, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Πειραιάς, χ.χ.
- , *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, Πειραιάς, χ.χ.
- Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα, Δρώμενα, 1992.
- Μουδόπουλος Σταύρος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1988, σ. 225-253.
- Μουζέλης Νίκος, «Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιπότης, 1980, σ. 3-19.

- Μπακουνάκης Νίκος, *Πάτρα 1828- 1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.
- Μπαλτά Ευγενία, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης Κ.Ε.Μ.Ο*, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 98-110.
- Μπαλτάς Ανδρέας, Διατριβή, *Προσφυγικά αθλητικά σωματεία κατά τον Μεσοπόλεμο 1922-1940*, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Πάντειο, Αθήνα, 2020.
- , *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη, 1890-1922*, Γλύφα Ηλείας, Μπαλτάς, 2014.
- Μπενβενίστε Ρίκα, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο Ρ. Μπεβενίστε - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995.
- Μπίρης Κώστας, *Αι τωπονυμιαί της πόλεως και των περιοχών των Αθηνών*, Αθήνα, 1971.
- Μπουρνόβα Ευγενία, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το Χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο 7*, Αθήνα, 2005, σ. 52-73.
- , *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μια πόλης στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, Πλέθρον, 2002.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η Καχεκτική Δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2000.
- , «Οι δημοτικές εκλογές της 15^{ης} Απριλίου 1951», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ένθετο της εφ. *Αυγή*, 11-5-2014, σ. 11-15.
- , «Οι δημοτικές εκλογές της 5^{ης} Απριλίου 1959», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ένθετο της εφ. *Αυγή*, 11-5-2014, σ. 49-56.
- , «Οι δημοτικές εκλογές της 21^{ης} και 28^{ης} Νοεμβρίου 1954», *Διαβάζοντας το παρελθόν 3: Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964) - Η Αριστερά στο προσκήνιο*, ένθετο της εφ. *Αυγή*, 11-5-2014, σ. 29-32.

- Οικονομόπουλος Νίκος, *Η φυματίωση ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνυόμενα μέτρα προς καταπολέμησιν αυτής*, Αθήνα, 1930.
- Οικονόμου Νίκος, «Εκλογές και Δημοψηφίσματα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 33-46.
- Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Η μαύρη βίβλος, διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, Κωνσταντινούπολη, Τυπογραφείο Πατριαρχείου, 1919.
- Ορφανός Μάριος, Διπλωματική Εργασία *Η Εθνική Ένωσις Ελλάς και το πογκρόμ του Κάμπελ μέσα από τον τύπο*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013.
- Παλούκης Κώστας, «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Δεύτερο μέρος.», *Τα Ιστορικά*, τχ. 62, Δεκέμβριος 2015, σ. 115-134.
- Παναγιωτάκος Παναγιώτης, *Φυματίωσης και Σανατόρια*, Λειψία, τύποις, B.G. Teubner, 1922.
- Παντελάκης Νίκος, *Συμμαχικές πιστώσεις και Εθνική Τράπεζα 1917-1928*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988.
- Παπαδοπούλου Αρχοντία, *Η αττική Νίκαια*, Νίκαια, 1998.
- Παπαδοπούλου Ελίζα και Σαρηγιάννης Γιώργος, *Αθήνα 1830-2000: Εξέλιξη, Πολεοδομία, Μεταφορές, Συμμετρία*, Αθήνα 2000.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της Ιστορίας 1940 – 1945», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή-Αντίσταση 1940 – 1945*, τ. Γ΄2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 79-151.
- Παπαμίχος Χρονάκης Πάρις, «Ο σιωνισμός και η πόλη. Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 169-197.

- Παπαπαναγιώτου Αλέκος, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα 1918-1939*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.
- Παραλίκης, Νίκος Διατριβή, *Η ιστορία του Δήμου της Νέας Σμύρνης (1922-1940). Ίδρυση και Πολεοδομική Εξέλιξη*, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα, 2006.
- Πάτρας Γιάννης – Παπαληθείου Γρηγόρης, *Προσκοπική Νίκαια 1923-2000*, Νίκαια, Ένωση Παλαιών Προσκόπων Νίκαιας – Κορυδαλλού, 2001.
- Πετράς Χαράλαμπος, Διπλωματική Εργασία, *Το προφίλ των Πειραιωτών βιομηχάνων στις αρχές του 20ού αιώνα (1900-1920)*, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2006.
- Πετρίδης Παύλος, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992.
- Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, Αθήνα, Κέδρος, 1991
- Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, *Το Καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα, Εστία, 2016.
- Πόλλης Αδαμαντία, «Επέμβαση των ΗΠΑ στα εργατικά σωματεία», στο Μοσχονάς Μ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006.
- Πουλημένος Γιώργος, *Σμύρνη - Περιηγητικός οδηγός 1922*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2019.
- Πούλου Μαρία –Βεράνης Γιώργος (επιμέλεια έκθεσης και έρευνα), *Έκθεση Μιχάλης Νικολινάκος, η ζωγραφική, η εικονογράφηση και οι παράλληλες διαδρομές*, Δημοτική Πινακοθήκη Νίκαιας – Αγ. Ιω. Ρέντης.
- Πούλου Μαρία, *Ένα Μνημείο για την Αντίσταση στη δεκαετία του 1950. Το μνημείο πεσόντων της Κοκκινιάς του Γιώργου Ζογγολόπουλου*, *Μνήμων*, τ. 36, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 2017-2018, σ. 283 – 316.
- Ραϋμόνδος Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2019.

- Ρενιέρη Ειρήνη, «Ανδρονίκιο ένα Καππαδόκινο χωριό κατά τον 19^ο αιώνα», *Μνήμων* 15, Αθήνα, 1993, σ. 28-32.
- Ρηγίνος Μιχάλης, «Η ελληνική βιομηχανία 1900-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999, σ.177-232.
- Ροζάκου Κατερίνα - Γκαρά Ελένη - Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «Τόποι του πολιτικού: Δημόσια Κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», στο Κατερίνα Ροζάκου - Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. πατρωνία, Κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ . 25-70.
- Ροζάκου Κατερίνα, «Κοινωνικότητα και “κοινωνία αλληλεγγύης” στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32, Αθήνα, 1998, σ. 95-120.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.
- Σαμίου Δήμητρα, «Οι Ελληνίδες 1922-1940: Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 65-76.
- Σαπουντζάκης Χάρης, Χριστοδούλου Λουκάς, *Νέα Ιωνία στο Μεσοπόλεμο 1922-1941*, Αθήνα, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, 2013.
- Σερντεδάκης Νίκος, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στην μετεμφυλιακή Ελλάδα» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιω. Παπαθανασίου (επιμ.) *Η Ελληνική Νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, σ.160-182.
- Σκαλιδάκης Γιάννης, «Στοιχεία για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων στην πρωτεύουσα και τη σχέση τους με την πολιτική ζωή του μεσοπολέμου», π. *Δρόμος της Αριστεράς*, 19-2-2011.
- Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η συμβολή στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους. Από το ιατρικό χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα, 1947, επανέκδοση Οδυσσέας, Αθήνα, 1991.
- Σούλης Γιώργος, «Ο προσφυγικός οικισμός του Βύρωνα», *Έργα*, τ.34, 30-10-1926.

- Σταθάκης Γιώργος, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2004.
- Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 55-99.
- Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με το χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990.
- Συνοδινός Ζήσιμος, Οι τραπεζικοί και το συνδικαλιστικό αντιστασιακό κίνημα 1941-1944, *Αρχειοτάξιο 20*, Αθήνα, Δεκέμβριος 2018, σ.160-184.
- Τάτα Λίλυ Άρσελ, *Με το διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα, Κέρδος, 2014.
- Τζαφέρα Αγγελική, Διατριβή, *Η πόλη του Πειραιά στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2017.
- Τζεδόπουλος Γιώργος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003.
- Τζιάρας Κωνσταντίνος, Διατριβή, *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1922-1940): κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχειας*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη, 2017.
- Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.
- Τζιτζίκος Τάσος, Διπλωματική Εργασία, *Κρατικός έλεγχος και κανονιστικοί λόγοι για την πορνεία και τα αφροδίσια νοσήματα των αρχών του 20ου αιώνα*, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2014.
- Τζόκας Σπύρος, *Η κραυγή της σιωπής. Ιστορικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.
- , *Καισαριανή. Η φυσιογνωμία μιας πόλης*, Αθήνα 1998.
- Το Μπλόκο της Κοκκινιάς, *Χρονικό της Μνήμης*, Δήμος Νίκαιας, 2004.
- Τομεακή Επιτροπή ΚΚΕ Πειραιά, *75 Χρόνια από το Μπλόκο της Κοκκινιάς*, Αθήνα, 2019.

- Τούση Ευγενία, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», *Περιφερειακή Ανάπτυξη και οικονομική κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα*, 9^ο Συνέδριο, Ελληνικής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-7 Μαΐου 2011.
- Τσιβιλή Μαρία, Διπλωματική Εργασία, *Μηχανισμοί παραγωγής και διαμόρφωσης του χώρου και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η περίπτωση της Νίκαιας*, Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1987.
- Τσιρώνης Θεοδόσης, «*Η οργάνωση Εθνική Ένωση Η Ελλάς(Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της*», *Θεσσαλονίκη. Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, том 6 (2002), σ. 293-312.
- Τσιτσελίκης Κων/νος, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, Κριτική, 2006.
- Τσοκόπουλος Βάσιος *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1984.
- Τσουδερός Εμμανουήλ, *Η αποζημίωση των ανταλλάξιμων*, Αθήνα, 1927.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα, Λιβάνης, 1981.
- Φιλοκτήτης και Βεϊνόγλου Μαρία (μτφ.), *Κοινωνία των Εθνών (Γενεύη 1926), Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.
- Φλάϊσερ Χάγκεν, «Η αγελάδα που έγινε ταύρος. Το σχέδιο Μάρσαλ τομή στις δυτικές στρατηγικές περί γερμανικών επανορθώσεων», στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.) *Το σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Αθήνα, Πατάκης, σ. 136-157.
- Φουντανόπουλος Κώστας, «Εργασία και Εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 295-335.
- Χανδρινός Ιάσωνας, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017.

- Χαρακόπουλος Μάξιμος, *Ρωμιοί της Καππαδοκίας. Από τα βάθη της Ανατολής στο Θεσσαλικό κάμπο, Η τραυματική ενσωμάτωση στη μητέρα πατρίδα*, Αθήνα, 2014.
- Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014
- , *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.
- Χασιώτης Λουκιανός, *Από την κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Αθήνα, Εστία, 2013.
- Χατζηιωάννου Μαρία Χριστίνα, «Για μια ιστορία της συλλογικότητας των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα: ερωτήματα και συζητήσεις», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 145-168.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η πολιτική οικονομία της ανασυγκρότησης και του Εμφυλίου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 9-61.
- , «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 37-122.
- , «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-57.
- Χιονίδου Βιολέτα, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, Αθήνα, Εστία, 2011.
- Χονδροματίδης Ιάκωβος, *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα (Φασιστικές Οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Γερμανικής Κατοχής (1941-1944))*, 2001.
- Χουίζινγκα Γιόχαν, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

- Χριστοδούλου Αγγελική, «Η εμφάνιση της κομμουνιστικής Αριστεράς στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Δράσεις και αντιδράσεις στο μεσοπόλεμο, στο Β. Καραμωλάκης – Ε. Ολυμπίτου – Ιων. Παπαθανασίου, *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα, Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 149-159.
- Χριστοδούλου Λουκάς, *Η ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2014.
- Χωρέμη – Θωμοπούλου Ρένα (επιμ.), *Νέα Φιλαδέλφεια – Νέα Χαλκηδόνα: Ιστορικές διαδρομές μέσα στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, Νέα Φιλαδέλφεια, Παγκόσμιο Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ελληνισμού της Διασποράς, 2019.
- Ψαράκης Ευστράτιος, Διπλωματική εργασία, *Η διαμόρφωση του αθλητισμού στα Ιωάννινα του Μεσοπολέμου: οι «λόγοι», τα σωματεία, οι εγκαταστάσεις (1913-1936)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας. Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Νεότερη και σύγχρονη ελληνική κοινωνία-ιστορία- λαϊκός πολιτισμός», Ιωάννινα, 2016.
- Ψαρρά Αγγέλικα, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950), στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τ. Δ' 1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 177-227.
- , «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», στο Γ. Μαυρογορδάτος & Χρ. Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σελ. 67-82.
- Alcalde Ángel (2018): War veterans, international politics, and the early Cold War, 1945–50, *Cold War History*, 15-5-2008.
- Arnaud P., “Sport-a means of national representations“, in P. Arnaud – J. Riordan (edt.), *Sport and International Politics: The impact of fascism and communism on sport*, E & FN SPON, London - New York, 1998.

- Assmann Jan, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτισμική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017
- Carabott Philip, «Οι Έλληνες κομμουνιστές και η μικρασιατική εκστρατεία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα, 1992, σ. 99-118.
- Charles Eddy , *Greece and the Greek refugees*, Λονδίνο, 1931.
- Connerton Paul, "How societies Remember, Cambridge University Press, 1989.
- Damousi Joy, *Memory and Migration in the Shadow of War. Australia's Greek Immigrants after World War II and the Greek Civil War*, UK, Cambridge University Press, 2015.
- Foucault Michel, *Language, counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, D. F. Bouchard and Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press 1997.
- Gerber David, «Disabled Veterans, the State and the Experience of Disability in Western Societies, 1914-1950», *Journal of Social History*, τ. 36, τχ. 4, 2003, σ. 899-916.
- Gerhard Vinnai, *Το ποδόσφαιρο ως ιδεολογία*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1979.
- Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2013.
- Hirschon Renee, «Μνήμη και ταυτότητα οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς» στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 357-389.
- , *Crossing the Aegean. An appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, 2003.
- , *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, MIET, Αθήνα, 2006.
- Hobsbawm Eric, *Για την ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997
- , *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004
- Kanner Efi, *Ένδεια και φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα, Κατάρτι, 2004.

- Kitromilidis Paschalis –Alexadris Alexis, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The historical demography of the Ottoman Era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 5, σ. 9-44.
- Klauser Francisco, “Rethinking the Relationships between Society and Space: A Review of Claude Raffestin’s Conceptualisation of Human Territoriality”, Working Paper No 37, 2008, Social Sciences Research Centre, National University of Galway.
- Kontogiorgi Elizabeth, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugee*, Οξφόρδη-N. Υόρκη 2006
- Lewis Jane, “The Voluntary Sector in the Mixed Economy of Welfare”, στο David Gladstone (επιμ.), *Before Beveridge: Welfare Before the Welfare State*, Λονδίνο 1999.
- Mavrogordatos George, *Stillborn Republic. Social coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983
- Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.
- , *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993.
- Meynaud Jean, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002.
- Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 –το έπος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994.
- Morris Robert, “Governance: two centuries of urban growth” στο Robert J. Morris – Richard H. Trainor (επιμ.), *Urban Governance: Britain and Beyond since 1750*, Άλντερσοτ 2000.
- Mosse George., *The image of man: the creation of modern masculinity*, Oxford University Press, New York, 1990.
- Penzopoulos Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact on Greece*, second impression by Michael Ilewellyn Smith, London, 2002.

Pierre Nora, “*Memory and History:*” Les Lieux de Memooire”, *Representations* No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring, 1989.

Promitzer C., Trubeta S., M. Turda (eds.), *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Central European University Press, Budapest-New York 2011.

Simmel George, “The Sociology of Sociability”, στο David Friby - M. Featherstone (επιμ.), *Simmel on culture: Selected Writings*, Sage Publications, Λονδίνο 1997, σ. 120-130.

Toti Gianni, *Ο ελεύθερος χρόνος*, Αθήνα, Μνήμη, 1985.

Παράρτημα

Τίτλος	Καταστατικό
Ένωσις Προσφύγων Ν. Κοκκινιάς	Ναι
Δημοκρατική Ένωσις Κοκκινιάς	Ναι
Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος	Ναι
2 ^η Ομάδα Προσκόπων Πειραιά	Όχι
Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Ν. Κοκκινιάς	Ναι
Γενικός Πολιτικός Σύλλογος	Ναι
Ένωσις Ποντίων Ν. Κοκκινιάς	Ναι
Μικρασιατική Ένωσις Πειραιώς	Ναι
Μουσικός και Γυμναστικός Σύλλογος, ο Αχιλλεύς	Ναι
Προοδευτικός Αθλητικός Σύλλογος, ο Θησεύς	Ναι
Ένωσις Προσφύγων εν Κοκκινιά, η Ανατολή	Ναι
Σύνδεσμος των κατοίκων Νέας και Παλαιάς, η Νέα Κοκκινιά	Ναι
Προοδευτική Νεολαία Ν. Κοκκινιάς	Ναι
Κόκκινος Κύκλος	Όχι
Σύνδεσμος Ανταλλαξίμων Νίγδης 30 Κοινοτήτων Επαρχίας Ικονίου	Ναι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος, Ερμής	Όχι
Ποδοσφαιρικός Όμιλος Άρης Ν. Κοκκινιάς	Ναι
Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Αμύνης Πειραιώς	Ναι
Σύλλογος Νέας Κοκκινιάς, η Πρόνοια	Ναι
Σύλλογος Νησίου Εγυρδίρ της Πισιδίας	Ναι
Μικρασιατικός Σύλλογος, η Παμβιθυνιακή	Ναι
Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων ΔΖΙΔΕ (Πόντου) Επαρχίας Νεοκαισάρειας	Ναι
Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος Κοκκινιάς	Ναι
Αθλητικός και Καλλιτεχνικός Σύλλογος Κοκκινιάς, η Αναγέννησις	Ναι
Μουσικός Σύλλογος, ο Αρίων	Ναι
Σύνδεσμος τα Κιλικιανά Ν. Κοκκινιάς	Ναι

Σύλλογος κοινότητας Μούγλων, ο Ταξιάρχης	Ναι
Σύλλογος ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος	Ναι
Σύλλογος Συνοικισμού Λατομείων Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Σύλλογος Συνοικισμού Κατοίκων Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Σύλλογος Δικαιούχων Ανταλλαξίμων Ποντίων Ροδοπολιτών	Ναι
Ένωσις Εμπόρων και Καταστηματαρχών	Ναι
Ένωσις Προσφύγων Γερμανικών Παραπηγμάτων και Κουτσικαρίου, η Πρόνοια	Ναι
Σωματείον η Πρόοδος των Κιλικιανών	Ναι
Προοδευτικός Σύλλογος Πευκακιών Νέας Κοκκινιάς, Σμύρνης Χρυσόστομος	Ναι
Σύλλογος των εν Ελλάδι Ανταλλαξίμων, Αγ. Νικόλαος	Ναι
Σωματείον Υδροπωλητών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς, η Ομόνοια	Ναι
Ένωσις Καταστηματαρχών Κουρέων Κοκκινιάς	Όχι
Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς, η Δημοκρατία	Ναι
Σύλλογος των εν Παλαιά και Νέα Κοκκινιά Αρκάδων, ο Κολοκοτρώνης	Ναι
Ένωσις Σμυρναίων Πειραιώς	Ναι
Σύλλογος Μυλλασέων, η Οσία Ξένη	Ναι
Ποδοσφαιρικός αθλητικός σύλλογος, ο Βύρων	Ναι
Αθλητικός και Γυμναστικός Σύλλογος Ηρακλής Ν. Κοκκινιάς	Ναι
Πανελλήνιος Εργατοπροσφυγική Ένωσις	Ναι
Ανεξάρτητος Σύλλογος Ανταλλαξίμων Μ. Ασίας, Θράκης, Κων/πολης, Πόντου.	Ναι
Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Κοινότητας Κερενκιοϊ, ο Άγιος Αθανάσιος	Ναι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Χαλκηδών	Όχι
Αδελφότης Σεβδίκιοϊ της Μ. Ασίας πολιτών, η Αλληλεγγύη	Ναι
Ένωσις Αγοραστών Οικημάτων Καραβά	Ναι
Αθλητικός, Ποδοσφαιρικός, Εκπαιδευτικός Όμιλος, «Ο Φροίξος»	Ναι
Ένωσις Κρεοπωλών Κοκκινιάς, οι Ταξιάρχαι	Ναι
Σύλλογος Νήαρ Ηστ (Near East)	Ναι

Φιλοδασική Ένωσις Κοκκινιάς	Ναι
Αγαθοεργός Αδελφότης Κυριών και Δεσποινίδων Κοκκινιάς, η Ελπίς	Ναι
Φιλόπτωχος Αδελφότης, Ζωοδόχου Πηγής	Ναι
Φιλανθρωπικός Σύλλογος Αγία Φωτεινή Άσπρων Χωμάτων	Ναι
Φιλανθρωπικός Σύλλογος Καραβά, ο Μέγα Αλέξανδρος	Ναι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Υπεροχή Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Όμιλος Ένωσις Κοκκινιάς	Ναι
Δημοκρατική Αδελφότης Κοκκινιάς	Ναι
Δημοκρατική Νεολαία Κοκκινιάς	Ναι
Σύνδεσμος Επιστημόνων Κοκκινιάς	Ναι
Ποδοσφαιρικός και Αθλητικός Όμιλος, Ανατολικός Αστήρ	Ναι
Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Δόξα	Όχι
Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ήφαιστος	Όχι
Ένωσις των Πισιδίων, η Αναγέννησις	Ναι
Σωματείον Άσπρων Χωμάτων Νέας Κοκκινιάς, η Αγ. Μαρίνα	Ναι
Σύλλογος οι Δώδεκα Απόστολοι	Ναι
Σύνδεσμος Παντοπωλών και Οινοπολών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς	Ναι
Σωματείον Πλανόδιων Γαλακτοπωλών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς, η Πρόοδος	Ναι
Σωματείον Αλληλοβοήθειας Νυχτοφυλάκων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς	Ναι
Σύνδεσμος Προσφύγων Εργατών Ενώσεως Κοιλάδος Μαιάνδρου Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Λαϊκός Πολιτικός Σύλλογος Νέας και Παλαιάς Κοκκινιά και Κουτσουκαρίου	Ναι
Πολιτικός Σύλλογος Προοδευτικών Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Ένωσις Προσφύγων και Γηγενών Παλαιάς Νέας Κοκκινιάς και Κουτσουκαρίου	Ναι
Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Πανιώνιος Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Άσπος Νέας Κοκκινιάς	Όχι

Ποδοσφαιρικός Όμιλος Πρωτεύς	Όχι
Φιλεκπαιδευτική και Προοδευτική Ένωσις Αρμενίων Νέων, Εριβαν	Ναι
Ένωσις Αρμενίων Πολιτών Πειραιώς	Ναι
Αλληλοβοηθητικός Σύνδεσμος Νησίου Πισιδίας	Ναι
Κυνηγητικός Σύλλογος Νέας Κοκκινιάς, η Άρτεμις	Ναι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος, Κολοσσός	Όχι
Σύλλογος Αρτεργατών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς	Ναι
Κεντρικός Λαϊκός Πολιτικός Σύλλογος Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς	Ναι
Φιλελεύθερα Νεολαία Κοκκινιάς	Ναι
Εθνική Ένωση Ελλάς (ΕΕΕ)	Όχι
Ένωσις Κυριών Αγίου Γεωργίου	Ναι
Θρησκευτικός Σύλλογος Νέας Κοκκινιάς, η Αναμόρφωσις	Ναι
Ένωσις Πολυτέκνων Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Ένωσις Αρμενίων Εθνικιστών Κοκκινιάς, Βαρτάν Μαμιγγονιάν	Ναι
Ένωσις Προσφύγων Δημοσιογράφων	Όχι
Ένωσις Κυνηγών Νέας Κοκκινιάς, ο Πάνθηρ	Ναι
Ένωσις Ιχθυοπωλών Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελλιωτών	Ναι
Φιλανθρωπικός και Ψυχαγωγικός Σύλλογος, ο Άγιος Γεώργιος	Ναι
Φιλανθρωπικός Σύλλογος Μούρσαλη Ηλουπόλεως, ο Άγιος Ταξιάρχης	Ναι
Σύνδεσμος των εκ Τουρκιάν Ελλήνων Υπηκόων	Ναι
Σύνδεσμος Σεβδικιωτών, ο Αγ. Ιωάννης ο Θεολόγος	Όχι
Σύνδεσμος των απανταχού Σινωπέων	Όχι
Σύνδεσμος Καταστηματαρχών και Υποδηματοποιών Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Λέσχη Ελλάς	Όχι
Εμπορικός Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Πανελλήνια Δημοκρατική Άμυνα	Όχι

Αθλητική Ένωσις Εργαζομένων Νέων	Ναι
Εταιρεία Φίλων του Λαού	Ναι
Ποδοσφαιρικός Όμιλος Βυζάντινο	Όχι
Σωματείο, Εφορεία της Ορθοδόξου Αρμένικης Εκκλησίας και των Σχολείων του Συνοικισμού Κοκκινιάς	Ναι
Σύνδεσμος Αρτοποιών Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κορυδαλλού	Ναι
Φοιτητικός Σύνδεσμος Κοκκινιάς	Ναι
Τροχοπεδικός Όμιλος Ν. Κοκκινιάς (Πατινάς)	Όχι
Δημοκρατική Ένωσις	Όχι
Λαϊκή Νεολαία Κοκκινιάς	Όχι
Επιτροπή Αντιφασιστικού Δημοκρατικού Συνασπισμού Νέων Ν. Κοκκινιάς	Όχι
Ηθικοκοινωνικός Σύλλογος Νέας Κοκκινιάς, η Πρόοδος	Ναι
Σύνδεσμος Φυματικών και Προφυματικών Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων Νέας Κοκκινιάς, Άγιος Νικόλαος	Ναι
Ένωσις Αγίου Γεωργίου Αθλητικός και Ποδοσφαιρικός Σύνδεσμος	Ναι
Κοινωνικός Σύνδεσμος Κοκκινιάς	Ναι
Σύνδεσμος Περιφέρειας Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου Νέα Κοκκινιά	Ναι
Αθλητική Φυσιολατρική Ένωσις Νέων Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Ερασιτεχνικός Μουσικο-φυσιολατρικός Όμιλος Νέας Κοκκινιάς	Ναι
Ένωσις Αλατσιατανών	Ναι
Αδελφότης Κοτυωρυτών	Όχι
Ένωσις Εργατών, Τεχνιτών, Οικοδόμων Κοκκινιάς	Ναι
Σύνδεσμος Αλληλοβοήθειας, η Πρόοδος	Ναι
Οργάνωσις Εφένδρων Παλαιών Πολεμιστών	Ναι
Σύνδεσμος Καφεζυθοπώλων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς και Κουτσουκαρίου	Ναι
Ένωσις Αθλητικών και Ποδοσφαιρικών Σωματείων Κοκκινιάς	Ναι
Φυσιολατρικός Σύνδεσμος Νέας Κοκκινιάς, ο Πάν	Ναι

Ορειβατικός Φυσιολατρικός Όμιλος Κοκκινιάς	Όχι
Παράρτημα Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων Αθηνών (Χ.Α.Ν)	Όχι
Εθνική Οργάνωση Νέων Ν. Κοκκινιάς (ΕΟΝ)	Όχι
Αγαθοεργός Σύλλογος Ζωοδόχου Πηγής	Ναι
Λαϊκή Βιβλιοθήκη Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Αθλητικός Όμιλος Έφηβος Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Απόλλων	Όχι
Υπαίθριοι Φωτογράφοι, ο Φειδίας	Όχι
Ένωσις Οινοζυθομαγεύρων Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς, η Αγία Τροιάς	Ναι
Ποδοσφαιρικός Σύλλογος ΑΕΚ Νέας Κοκκινιάς	Όχι
Φιλική Εταιρεία Νέων	Όχι
Ποδοσφαιρικός Σύλλογος, Αετός	Όχι
Ένωσις Παρασκευαστών Παστελιών, η Τροφός	Ναι
Ένωσις Τραυματιών Νίκαιας, Π. Κοκκινιάς, Κορυδαλλού	Ναι
Εθνικός Σύνδεσμος Αναπήρων Πολέμου 1940-1941 Νίκαιας	Ναι
Σύνδεσμος Ιδιωτών και Αναπήρων Καπνοπωλών Νίκαιας – Κοκκινιάς- Κορυδαλλού	Ναι
Εθνική Ένωσις Θυμάτων Κατοχής Νίκαιας	Ναι
Παράρτημα Πανελληνίου Ενώσεως Ομήρων και Αγνοουμένων 1941-1944 Νίκαιας	Όχι
Παράρτημα Πανελληνίου Ενώσεως Οικογενειών Εκτελεσθέντων Πατριωτών περιόδου Κατοχής 1941-1944 Νίκαιας	Όχι
Παράρτημα Πανελληνίου Ενώσεως Αναπήρων και Τραυματιών Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνος 1940-1941 Νίκαιας	Όχι
Παράρτημα Ενώσεως Αποφυλακισθέντων Πολιτικών Κρατουμένων υπό Αρχών Κατοχής 1941-1944 Νίκαιας	Όχι
Εθνική Ένωσις Θυμάτων Κατοχής Νίκαια	Ναι
Δημοκρατικός Σύλλογος Νίκαιας	Ναι
Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών Νίκαιας	Ναι
Ένωσις Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών και Μαθητριών Γυμνασίου Νίκαιας	Ναι
Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Ευποιΐας και Ανορθώσεως	Ναι

Εθνική Ένωση Εμπειροτεχνών και Εργατοτεχνικών Οικοδομών Νίκαιας, η Κατανόησις	Ναι
Σύνδεσμος Βιοτεχνών Παραγωγής Ούζου ή άλλων συναφών Προϊόντων	Ναι
Οργανισμός Συνεργαζόμενων Σωματείων Νίκαιας	Ναι
Δερματεμπορικός Σύλλογος Νίκαιας	Ναι
Αθλητική Ένωση Νίκαιας	Ναι
Ένωση Καταστηματαρχών και Οπωροπωλών Νίκαιας, Κοκκινιάς, Κορυδαλλού	Ναι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Νέα Ριστ	Ναι
Ποδοσφαιρικός Όμιλος Γερμανικών Νίκαιας, η Θύελλα	Όχι
Ένωση Ποντίων Νίκαιας και Κορυδαλλού	Ναι
Ένωση Συλλασίων	Όχι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Όμιλος Κιλικιανών Νίκαιας	Ναι
Αθλητικός Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Νίκαιας, Άφοβος	Όχι
Σύνδεσμος Ανταρτόπληκτων Βορείου Ελλάδος	Ναι
Σωματείων Επαγγελματιών Λαϊκής Αγοράς Χαλκηδόνας, οι Δώδεκα Απόστολοι	Ναι
Ένωση Συντακτών Νίκαιας	Όχι
Χριστιανικός Σύνδεσμος, Ορθόδοξος Χριστιανική Αδελφότητα, Τα Τέκνα της Εκκλησίας	Ναι
Ένωση Εφεσίων Νίκαιας και Περιχώρων	Ναι
Ένωση των Απανταχού Κιλικίων (Νομού Αδάνων), ο Απόστολος Παύλος	Ναι
Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Κομμωτών Νίκαιας - Κορυδαλλού	Ναι
Ένωση Πολυτέκνων Γονέων Νίκαιας	Ναι
Φιλολογικός Σύλλογος Νίκαιας	Όχι
Ποδηλατικός και Εκδρομικός Σύλλογος Νίκαιας, ο Πήγασος	Ναι
Σύλλογος Ανεγέρσεως Ιερού Ναού Γενέσιον της Θεοτόκου Νίκαιας	Ναι
Στοργή της Μητέρας	Όχι
Πανελλήνια Ένωση Γυναικών	Όχι
Μορφωτικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Νεαπόλεως, η Ένωση	Ναι

Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Β΄ Δημοτικού Σχολείου, οι Τρεις Ιεράρχες	Ναι
Σύλλογος Μαρμαρογλυπτών Νίκαιας	Ναι
Σύνδεσμος Εθνικοκοινωνικής Διαπαιδαγωγήσεως και Αναμορφώσεως Ανηλίκων Νίκαιας	Ναι
Ένωσις Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητριών Γυμνασίου Νίκαιας	Ναι
Ένωσις Ομήρων Γερμανίας	Ναι
Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων της Δημόσιας Εμπορικής Σχολής Νίκαιας	Ναι
Πνευματική Εστία Νίκαιας	Ναι
Ένωσις των εκ Μαγησίας, Χορόσκιοϊ και Περιχώρων Καταγόμενων	Ναι
Σύλλογος Βοήθειας Δεινοπαθούντων Ασθενών, η Αγία Κυριακή	Ναι
Αθλητικό Ποδοσφαιρικό Σωματείο, Αττικός Νίκαιας	Ναι
Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Νίκαιας, Νεαπολικός Αστήρ	Ναι
Σύνδεσμος Φίλων Αθλητικής Ενώσεως Νίκαιας	Ναι
Ένωσις Ρενκιωτών, ο Άγιος Γεώργιος	Ναι
Εμπορικός Σύλλογος Νίκαιας	Όχι
Σωματείον Ιδιωτών Υπαλλήλων Συνταξιούχων Δημοσίου και Ιδιωτικού Δικαίου	Όχι
Σύνδεσμος Συνταξιούχων Ιδρύματος Κοινωνικής Ασφάλειας (ΙΚΑ)	Όχι
Φοιτητική Ένωσις Νίκαιας – Κορυδαλλού (Φ. Ε. Ν. Κ.)	Ναι
Εκδρομική Λέσχη Νίκαιας	Ναι
Εξωραϊστικός – Εκπολιτιστικός Σύλλογος Περιοχής Αγίου Γεωργίου και Γερμανικών Νίκαιας	Ναι
Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Νίκαιας	Ναι
«Εθνική Αντίστασις»	Όχι
Ένωση Θυμάτων Γερμανικής Κατοχής Φοίνιξ	Όχι
«Σταυροφορία»	Όχι
Επιτροπή Ειρήνης Νίκαιας	Όχι
Νεολαία Λαμπράκη	Όχι
Επιτροπή Νίκαιας ΕΔΑ	Όχι

Παράρτημα Ένωσις Κέντρου Νίκαιας	Όχι
Εξωραϊστικός Σύλλογος Χαλκηδόνας	Όχι
Φυσιολατρικός Εξωραϊστικός Σύλλογος και Εκπολιτιστικός Όμιλος Νεαπόλεως – Νίκαιας	Ναι
Προοδευτικός Σύνδεσμος Αστεγών Προσφύγων Π. Κοκκινιάς και Νίκαιας, ο Άγιος Φανούριος	Όχι
Πατριωτικός Σύλλογος των εκ Μαινεμένης Ολουτζάκ και Σερεκιοϊ Μ. Ασίας	Όχι
Εκπολιτιστικός και Φυσιολατρικός Όμιλος Νίκαιας, ο Περιηγητής	Ναι
Χριστιανική Αδελφότης Νέων Νίκαιας (Χ.Α.Ν)	Ναι
Σύνδεσμος Εργατοτεχνιτών Βιοτεχνών Κάθε Είδους Παιχνιδιών Νίκαιας και Πέριξ Δήμων, ο Άγιος Γεώργιος	Ναι
Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών του 16 ^{ου} Δημοτικού Σχολείου Νίκαιας	Ναι
Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών του Β΄ Γυμνασίου Αρρένων Νίκαιας	Ναι
Οι Φίλοι της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (Ε.Ρ.Ε)	Ναι